

Todor Radošević
PRVA PROLETERSKA DIVIZIJA
Knjiga II

Todor Radošević
PRVA PROLETERSKA DIVIZIJA
Knjiga II

Izdavač
Sekcija boraca Prve proleterske NOU brigade
Beograd
Povodom 65. godišnjice pobjede nad fašizmom

Za izdavača
Zdenko Duplančić

Izdavački savet
Zdenko Duplančić
Tripo Vučinić
Dušan Čkrebić

Recenzent
Radovan D. Radinović

Stručni redaktor
Ivan Matović

Lektor
Milica Radovančev

Grafičko uređenje
Branimir Milekić

Štampa
MN Primat, Zemun

Tiraž
500 primeraka

Todor Radošević

**PRVA
PROLETERSKA
DIVIZIJA**

**DRUGA KNJIGA
Od kapitulacije Italije do Dana pobjede
(9.9.1943 – 9.5.1945)**

Beograd 2010.

DIO I

PLANOVI I MJERE VRHOVNOG ŠTABANOV I POJ I BORBE DIVIZIJE POSLIJE KAPITULACIJE FAŠISTIČKE ITALIJE

Oslobođenje Livna, Duvna i Kupresa i izbijanje divizije u dolinu Vrbasa

Vojno-politička situacija u Jugoslaviji, poslije kapitulacije fašističke Italije i razoružanja velikog broja njenih jedinica, razvijala se veoma povoljno za narodnooslobodilačku borbu. Narasle snage NOVJ su, ne ispuštajući inicijativu, zadavale teške udarce okupatorskim trupama i kvislinškim formacijama. U to vrijeme su i armije antihitlerovske koalicije na frontovima u Evropi imale strategijsku inicijativu. Crvena armija uspješno je nastupala kroz Ukrajinu i Bjelorusiju, a anglo-američke snage su se približavale s juga Rimu. I pored potrebe za jedinicama na tim frontovima, njemačka Vrhovna komanda bila je prisiljena da u drugoj polovini septembra i u oktobru – zbog situacije u Jugoslaviji i očekivanog iskrcavanja savezničkih armija na jugoslovenskoj obali Jadrana – hitno uputi nove značajne snage na jugoslovensko ratište radi osvajanja i posijedanja krajeva koji su se ranije nalazili pod italijanskom okupacijom, a koje je sada zahvatio opštenarodni ustanak. Nijemci su bili primorani da u Jugoslaviji tada drže 19 divizija, dok ih je na italijanskom frontu bilo svega 8.

Pored dograđivanja sistema nove narodne vlasti, Vrhovni štab je radio na daljoj izgradnji i jačanju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, pripremajući je za krupne operacije, u prvom redu učvršćenjem i jačanjem postojećih i stvaranjem novih krupnih operativnih jedinica – korpusa. U završnoj su fazi bile pripreme za formiranje 1. proleterskog korpusa NOVJ, koji neće biti vezan ni za jednu užu teritoriju, već će, kao snažna udarna jedinica, poslužiti Vrhovnom štabu za rješavanje krupnih strategijskih ciljeva. Tito je još 5. septembra 1943. godine javio Glavnom štabu Hrvatske da „namjerava stvoriti proleterski korpus iz postojećih brigada od barem 10.000 boraca“,¹ koji je i po nacionalnom sastavu svog sastava trebalo da bude opštejugoslovenski.

Stvorivši snažnu oružanu silu, vrhovni komandant NOV i POJ je početkom oktobra ocijenio da je došao trenutak da se težište ratnih operacija prenese na istok – u Srbiju, koja je od prvih dana okupacije za rukovodstvo NOB-a imala prvorazredni politički i vojni značaj i u kojoj je sada trebalo razbiti četnički pokret Draže Mihailovića, a tim onemogućiti i sve planove zapadnih saveznika u pogledu Srbije i poslijeratnog uređenja Jugoslavije. Na sastanku Vrhovnog štaba

¹ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 16, str. 167.

održanom u Jajcu, vjerovatno 5. oktobra, u vezi sa daljim strategijskim planovima, razmatrana je vojnopolitička situacija u zemlji, stavovi saveznika prema Srbiji i izbjegličkoj vladi i mogućnosti iskrcavanja njihovih snaga na jugoslovensku jadransku obalu. Razmatrano je i pitanje formiranja novih korpusa, postavljanje komandnog kadra za sve štabove tog nivoa i formiranje 1. vazduhoplovne baze NOVJ. Tada je odlučeno da se 5. krajiška udarna divizija iz zapadne Bosne hitno uputi u Sandžak i privremeno stavi pod komandu Štaba 2. korpusa NOVJ, da se 2. korpus iz Crne Gore i 3. korpus iz istočne Bosne orijentišu prema Srbiji sa zadatkom da stvore operacijsku osnovicu za prenošenje težišta ratnih dejstava u Srbiju, a da se i 1. proleterski korpus pripremi za pokret u Srbiju. S njim je trebalo da tamo ode i vrhovni komandant, Josip Broz Tito.²

U vezi s novim planom, vrhovni komandant je 9. oktobra, u Direktivi za rad, Štabu 2. korpusa ukazao: „Moj plan jeste: koncentrisati I korpus i vaš II korpus na sektoru Sandžaka i Metohije i, kada za to bude momenat sazrio, krenuti u pravcu Srbije i Makedonije. Do toga vremena, naglašavam još jednom, preduzeti sve da učvrstite vlast i organizujete jedinice koje će ostati na terenu i koje će moći da osiguraju bezbjednost oslobođene teritorije... kao što vidite, red je sada došao na Srbiju, pa, bogami, i na Crnu Goru...”³ Dve sedmice kasnije, 21. oktobra, naredio mu je da hitno i odlučno usmjeri operacije korpusa prema Srbiji, naglasivši: „To je najvažnija strateško-politička zadaća sadašnjice da se onemogući Draža. Treba raditi hitno u tom pravcu zbog vanjsko-političkih razloga. Peta divizija je već na Drini. Skoro ću doći i ja sa još dvije divizije.”⁴

Uporedo sa rješavanjem krupnih strategijskih pitanja rata, Vrhovni štab je rukovodio i tekućim operacijama i usmjeravao dejstva jedinica. Prva proleterska divizija još se nije bila čitava ni povukla iz Dalmacije, a Vrhovni štab joj je 29. septembra naredio da odmah koncentriše svoje snage za napad na Livno i Kupres, zajedno s Dalmatincima i Krajišnicima, ukazavši joj na značaj oslobođenja Livna zbog povezivanja Dalmacije sa slobodnom teritorijom Bosanske krajine.⁵ Dva dana kasnije, 1. oktobra, uslijedilo je novo naređenje vrhovnog komandanta: „Livno, Kupres i Duvno mora biti

² Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 17, str. 311: prim. 38 i str. 382.

³ Isto, str. 43-45.

⁴ Isto, str. 90: Depeša VK Štabu 2. udarnog korpusa od 25. oktobra.

⁵ Zbornik, tom II, knj. 15, str. 327: Depeša VŠ Štabu 1. proleterske divizije od 29. septembra u 10.50 sati.

u najkraćem roku zauzeto jer je od velike važnosti za nas. Javite hitno koliko vam je vremena potrebno za pripreme. Povežite se sa Dalmatincima radi zajedničke akcije.”⁶ Istovremeno, Tito je zamjerio Štabu divizije zato što ga putem depeša ne obavještava o stanju, rasporedu jedinica i namjerama i zahtijevao da ga svakodnevno informiše o svemu.

Štab 1.proleterske divizije planirao je da napad na Livno i Duvno izvrši noću između 2. i 3. oktobra, ali je na izričito naređenje vrhovnog komandanta napad odgođen za narednu noć zbog navodne namjere Engleza da 3. oktobra bombarduju Livno i Kupres.⁷ U Livnu i Duvnu tada su se nalazili 5. ustaški stajaći djelatni zdruk i tri krstareća oružnička odjela (Livno, Glamoč i Duvno), a u nekim selima oko Livna bilo je i ustaške milicije, dok je u Kupresu bila jedna domdo bojna domobrana i ustaška milicija.

Štab 1. proleterske divizije izdao je 2. oktobra u 14.30 sati zapovijest za napad na Livno, kojom je potčinjene jedinice upoznao sa zadatkom dobijenim od Vrhovnog štaba, planom napada i zadacima angažovanih jedinica. Zamisao je bila da se u prvoj fazi jednovremenim napadom likvidiraju neprijateljevi garnizoni u Livnu i Duvnu, a potom krene na Kupres. „U vezi naređenja Vrhovnog štaba“, pisalo je u zapovijesti, „Livno se ima bezuslovno likvidirati. Radi toga organizovati i sprovesti odlučan i energičan napad. Napad izvoditi bez obzira na dan ili noć, sve dok se neprijateljski garnizon ne likvidira“.

Planom je bilo predviđeno da se Livno zauzme jednovremenim koncentričnim napadom 3. krajiške proleterske brigade s juga, 6. krajiške brigade s istoka i 1. dalmatinske brigade sa sjeverozapada, sa 10.krajiškom brigadom u opštoj rezervi i uz obezbjeđenje dijelova 9. dalmatinske divizije od Sinja. Sve jedinice određene za napad imale su u toku noći između 2. i 3. oktobra da izbiju u polazne rejone za napad, da tokom dana izviđaju zemljište i pravce napada i u 21 sat 3. oktobra jednovremeno pređu u napad. Kako je bila najavljena mogućnost da će saveznici tokom toga dana bombardovati Livno, jedinicama je naređeno da u pripravnosti drže jedan, a najviše dva bataljona, sa zadatkom da po završetku vazdušnog napada, upadnu u grad ako za to budu stvoreni povoljni uslovi.

⁶ Isto, str. 331-332: Depeša VK Štabu 1.proleterske divizije od 1. oktobra u 10.50 sati.

⁷ Isto, str. 336: Depeša VK Štabu 1.proleterske divizije od 1. oktobra u 18.20 sati.

Treća krajiška proleterska brigada, ojačana sa 4 tenka i 4 topa, kao južna napadna kolona dobila je zadatak da se prikupi na prostoru Vidoši – Smričani – Držanlije radi napada s juga; 6. krajiška brigada kao istočna napadna kolona da se grupiše u rejonu Drulj izvor – Kamenica izvor – Slavčica lokva i da napada s istoka; i 1. dalmatinska brigada, ojačana sa 2 topa, kao sjeverozapadna napadna kolona da se koncentriše na području Kabloči – Priluka i napada sa sjeverozapada. Opšta rezerva, 10. krajiška brigada, trebalo je da se postavi u rejonu Jazvina glava (k. 1058) – Zagoričani. Zapovijesću Štaba divizije 1. proleterskoj brigadi je, bez ulaženja u detalje, samo naredeno da napadne i zauzme Duvno.

Po zauzimanju Livna u njemu je trebalo da ostane samo jedan bataljon 1. dalmatinske brigade, a sve ostale jedinice odmah da izađu iz grada i prikupe se na pravcima daljih dejstava. Odnosno, najavljeno je da će dalji pokret 1. proleterske i 4. krajiške divizije biti u pravcu Kupresa radi njegovog zauzimanja i to – što prije. Tenkovi i artiljerija trebalo je da se kreću iza 3. krajiške proleterske brigade. Štab 4. operativne zone Hrvatske dobio je zadatak da u oslobođenom Livnu organizuje prikupljanje i raspodjelu plijena, da uspostavi vojnu i civilnu vlast, sprovede mobilizaciju i izvrši i druge poslove. Štab divizije svojom zapovijesću od 2. oktobra u 14.30 sati regulisao je i sva ostala pitanja nužna da napad uspije.⁸

Prije nego je dobio divizijsku zapovijest za napad na Livno, Štab 3. krajiške proleterske brigade povukao je, noću između 1. i 2. oktobra, dva bataljona iz rejona Bili Brig – Gljeva ka Prologu, pošto su prethodno smijenjeni od dijelova 9. dalmatinske divizije. Iste noći je iz rejona Prologa uputio druga dva bataljona bliže Livnu, od kojih je jedan izbio u Smričane (oko 6 km južno od Livna) i razmjestio se u selu. U zoru je bio iznenađen napadom ustaša i skoro okružen. Cijelo prije podne borio se sam, a poslije podne pritekao mu je u pomoć jedan bataljon podržan tenkovima i artiljerijom, pa su ustaše potisnute u Livno. Bataljon je pretrpio gubitke od 4 poginula i 10 ranjenih boraca.⁹

Pod utiskom ove borbe, a naročito pojave partizanskih tenkova i artiljerije, kao i saznanja da predstoji napad, 5. ustaški stajaći djelatni zdrug na brzinu i u panici napustio je, u noći između 2. i 3. oktobra, Livno i povukao se prema Duvnu i, zajedno sa

⁸ Zbornik, tom IV, knj. 18, str. 37-43.

⁹ AVII, NOR, k. 711, reg.br. 40/1-2.

njegovom posadom, odstupio prema Posušju, ostavivši iza sebe veće količine razne ratne opreme, a naročito municije. Sa ustašama iz Livna povukao se i izvjestan broj ustaški nastrojenog stanovništva. Žaleći se na postupak ustaške posade koja je napustila Livno a da nije ispalila „niti jedan naboj“, veliki župan ustaške Velike župe Hum, Petar Zlatař, 5. oktobra 1943. godine je, u izvještaju Ministarstvu unutrašnjih poslova, pored ostalog, napisao: „Ne ulazim u kritiku vojničkih podhvata, jer nisam pozvan da o tome dajem svoj sud, ali me iznenađuje to, da već drugi put biva napušteno Livno tako naglo i neočekivano, da je čitava imovina koliko državna toliko pojedinačna dopala partizana... Pad Livna i Duvna bolno je odjeknula u ovim krajevima. Narod na ovaj način gubi vjeru u svoju vojsku i svoju upravu... Ovi neuspjesi kao što je bilo u Livnu i Duvnu mnogo više štetuju politički, nego vojnički.“¹⁰

Ujutro 3. oktobra u Livno je ušao jedan bataljon 3. krajiške proleterske brigade i odmah otpočeo da prikuplja plijen, dok su ostala tri bataljona zadržana van grada u rejonu Dobro – Smričani. Poslije podne u grad je stigao i jedan bataljon 6. krajiške brigade. Zaplijenjeno je 561 granata za brdski top 75 mm, 1.576 mina za minobacače, 36.600 komada puščane municije, 27 pušaka i razni drugi materijal.¹¹

Nastupajući na odvojenom pravcu, 1. proleterska brigada je predveče 2. oktobra krenula sa prostora Karlov Han – Prisoje prema Duvnu, u kom su se nalazile dvije satnije ustaša, i u toku noći prikupila se u rejonu Jošanica – Stipanići. Štab brigade je planirao da koncentričnim napadom, sa tri bataljona iz tog rejona, sa sjevera, istoka, juga i zapada, a uz podršku tenka i topa, zauzme Duvno i likvidira njegovu posadu. Napad je trebalo da počne u 3 sata 3. oktobra.¹² Međutim, kako neprijatelj nije sačekao napad, brigada se razmjestila na području Eminovo Selo – Duvno – Kolo, dok joj se jedan bataljon nalazio u pokretu iz Dalmacije prema Duvnu.

Poslije zauzimanja Livna i Duvna, Vrhovni štab je, 4. oktobra u 10.50 sati naredio Štabu 1. proleterske divizije da što prije zauzme Kupres i diviziju razmjesti na prostor Bugojno – Kupres. U pogledu 4. krajiške divizije, koja je do tada privremeno bila pod njegovom komandom, naredio je da njenu 6. krajišku brigadu vrati 2. bosanskom korpusu, a 10. krajišku uputi u Bugojno, zatim da 9.

¹⁰ Zbornik, tom IV, knj. 18, str. 460-461.

¹¹ AVII, NOR, k. 711, reg.br. 4/1-11: Izvještaj Štaba 1. proleterske divizije Vrhovnom štabu od 9. oktobra.

¹² Zbornik, tom IV, knj. 18, str. 45-46.

krajišku brigadu 10. krajiške divizije, koja je držala položaje oko Kupresa, oslobodi¹³ i da rezerve oružja uputi u Bugojno za 10. krajišku diviziju. Dalje je naredio da sektor Duvno – Livno – Glamoč – Bosansko Grahovo prime Dalmatinci i da štabovi 1. proleterske i 9. dalmatinske divizije hitno dođu na sastanak u Vrhovni štab.¹⁴

Zadatak da zauzme Kupres dobila je 3. krajiška proleterska brigada, uz podršku artiljerije i tenkova. Ostavivši jedan bataljon 6. krajiške brigade u Livnu, ona se tokom 4. oktobra pomjerila na prostor Šujica – Rilić, bliže Kupresu. Štab brigade je namjeravao da brigadu u toku noći pomjeri u sela južno od Kupresa, dok bi se tenkovi i artiljerija postavili u rejonu Pogane glavice, uz obezbjeđenje od jednog bataljona. Iz tog rejona trebalo je uspostaviti vezu sa 9. krajiškom brigadom, koja je glavnim snagama držala Kupreška vrata. Za Štab 1. proleterske divizije najavljeno je da će stići u selo Brda (4 km južno od Kupresa). Štab 3. krajiške brigade uputio je ultimatum posadi Kupresa da se preda. Odgovor je očekivao do 12 sati 5. oktobra, pa ako bude negativan, odmah je, uz sadejstvo 9. krajiške brigade, trebalo preći u napad.¹⁵

Događaji se, međutim, nijesu odvijali kako je predviđano. Bataljoni 3. krajiške krenuli su predveče prema Kupresu. Bataljon koji je stigao u Kute (5 km jugoistočno od Kupresa) tu se zaustavio, dok su tenkovi koji su nastupali cestom od Malovana, umjesto da se zaustave kod Pogane glave kako je bilo planirano, produžili prema Kupresu. Misleći da su njemački, posada ih je mirno sačekala spremna da im priredi dobrodošlicu, ali kad su zapucali došlo je do panike i bježanja. Ubrzo su u mjesto počeli da pristižu i dijelovi 9. krajiške brigade. Domobrani su uspjeli da pobjegnu prema Zloselima, a zatim su skrenuli na sjeveroistok prema Travniku, pregazili Vrbas negdje u rejonu Donjeg Vakufa, ali su kod Karaule ispred Turbeta sačekani od dijelova 1. i 4. krajiške brigade, koje su im nanijele teške gubitke.¹⁶ Nasuprot domobranima, dio ustaške milicije je zarobljen, a zaplijenjena je i veća količina razne municije, žita i stoke.

Čim je doznao da su tenkovi ušli u Kupres, bataljon 3. krajiške proleterske brigade iz Kuta krenuo je prema mjestu u koje je stigao

¹³ Nakon ovog naređenja, VŠ je 10. krajišku brigadu uputio u sastav 5. krajiške divizije, a 9. krajišku ka Prozoru – da smijeni dijelove 5. krajiške divizije, koja je 10. oktobra, po naređenju VŠ, krenula prema Sandžaku.

¹⁴ Zbornik, tom IV, knj. 18, str. 342.

¹⁵ AVII, NOR, k. 711, br.reg. 5/1-1.

¹⁶ Zbornik, tom IV, knj. 18, str. 127-128: Izvještaj Štaba 10. krajiške divizije Štabu 2. bosanskog korpusa od 11. oktobra.

oko 22 sata. Gotovo istovremeno u Kupres je stigao i jedan bataljon 10. krajiške brigade, a dijelovi 9.krajiške su se povukli iz mjesta. Odmah se pristupilo prikupljanju plijena i saslušavanju zarobljenih pripadnika ustaške milicije i njihovih saradnika od kojih su gotovo svi bili poznati kao teški zločinci.¹⁷ Zadržavši jedan bataljon u Kupresu, 3. krajiška proleterska brigada se, 5. oktobra, sa ostalim snagama razmjestila u okolnim selima.

Tokom 5, 6. i 7. oktobra vršeno je pomijeranje 1. proleterske, 4. i 10. krajiške divizije po naređenju Vrhovnog štaba od 4. oktobra. Po naređenju Štaba 1. proleterske divizije, 3. krajiška proleterska brigada razmjestila se 6. oktobra na prostoru Kupres – Vukovsko – Malovan, a zatim je slijedećeg dana odmaršovala prema Bugojnu i smjestila se na području sela Čipuljić – Ugurlije – Čurčića Lug. Prva proleterska brigada se iz rejonu Duvna, noću između 6. i 7. oktobra, pomejrla na područje Šujica – Stržanj, a naredne noći preko Kupresa stigla u Bugojno i razmjestila se u njegovom rejonu. Po naređenju Vrhovnog štaba, jedan bataljon uputila je u Jajce, radi obezbjeđenja najviših organa NOB Jugoslavije. U Bugojno je 8. oktobra stigao i Štab divizije, a u njegovoj okolini smjestile su se i prištapske jedinice.

Zauzimanjem Livna, Duvna i Kupresa, a pošto su pod pritiskom uspjeha jedinica NOVJ njemačke snage 6. oktobra napustile Prozor i povukle se prema Rami, slobodna teritorija u zapadnoj Bosni znatno je proširena. Značaj oslobađanja pomenutih mjesta, pored ostalog, bio je i u tome što su oslobođene komunikacije kojima je, kamionima preko Livna, Duvna i Kupresa, doturen dio zaplijenjenog ratnog materijala iz Dalmacije u Bugojno, pa odatle upućen u obližnje krajiške jedinice, a dijelom predat Komandi jajačkog vojnog područja u Bugojnu na čuvanje. Dijelom materijala evakuisanog iz Dalmacije i onog zaplijenjenog u Livnu i Kupresu organizovano su popunjavane i jedinice divizije i formirane nove u njenom sastavu. Na oslobođenoj teritoriji divizija se snabdijela i potrebnim brojem konja. Poslije zauzimanja Duvna, vjerovatno 5. oktobra, u sastav 1. proleterske brigade uključen je bataljon „Garibaldi“. Nakon priprema koje su vršene na sastancima između pokreta, po izbijanju divizije u rejon Bugojna, završeno je formiranje njenog motorizovanog bataljona (komandant Vojo Radić, politički komesar Marko Vuletić) sastava: 3 tenka, tenk bacač plamena, oklopni automobil i kamioni preostali od Tenkovskog bataljona 4. operativne zone Hrvatske. Sredinom mjeseca

¹⁷ Isto, str. 63-64.

Štab motorizovanog bataljona je organizovao kurs za obuku vozača tenkova, kamiona i motocikla. Trajao je 20 dana i pohađalo ga je 20 boraca, ali zbog nedostatka benzina i bez praktične obuke nije se mogao postići neki značajniji uspjeh. U to vreme formiran je i artiljerijski divizion (komandant Gavrilčenko Aleksej), koji je od naoružanja imao: 2 brdska topa 75 mm model 18, brdski top 65 mm i 2 protivavionska mitraljeza (2 poljska topa 75 mm ustupljena su prije toga drugim jedinicama).

Sredinom oktobra 1943. godine 1. proleterska divizija je – kako je 28. oktobra njen štab izvijestio VŠ – brojala 3.339 boraca, od kojih su 319 bile žene. Štab divizije sa zaštitnom četom imao je 86 (od toga 3 žene), 1. proleterska brigada – 1.632 (128), 3. krajiška 1.075 (169), artiljerijski divizion 100, motorizovani bataljon 80 i divizijska bolnica 50 (19). Na licu mjesta u stroju bilo je ukupno 3.083 borca od toga 282 žene. Pored pomenutih topova i tenkova, divizija je bila naoružana sa: 1.928 pušaka, 138 puškomitraljeza, 69 mitraljeza, 50 automata, 15 minobacača (srednjih i lakih), 3.752 ručne bombe, 416 revolvera i 7 protivtenkovskih pušaka. Na puške, puškomitraljeze i mitraljeze prosječno je dolazilo oko 100 metaka. Od radio-stanica divizija je raspolagala samo sa 2 – jednom Štab divizije i drugom motorizovani bataljon. U svom sastavu divizija je imala i 730 konja, od kojih su 83 bili jahači.¹⁸

U međuvremenu je, 5. oktobra, vrhovni komandant NOV i POJ izdao naredbu o formiranju 1. proleterskog korpusa (nije sačuvana) u koji su ušle 1. proleterska i 5. krajiška divizija, a iz Hrvatske je trebalo da, u Bosnu, u njegov sastav stignu 6. lička divizija, 13. proleterska brigada „Rade Končar“ i Slavonski proleterski bataljon, kao i 600 boraca iz Slovenije. Međutim, nakon 5 dana vrhovni komandant je 5. krajišku diviziju iz rejona Gornji Vakuf – Fojnica uputio u Sandžak i privremeno je stavio pod komandu Štaba 2. korpusa – do dolaska 1. proleterske divizije, odnosno 1. proleterskog korpusa na putu za Srbiju.¹⁹ Međutim kako se to oteglo, ona će u sastav 1. proleterskog korpusa ući tek sredinom septembra 1944. godine u Srbiji.

Istog dana kada je izdao naredbu o formiranju 1. proleterskog korpusa, vrhovni komandant je dao i brojne nazive prvih osam

¹⁸ Zbornik, tom IV, knj. 35, str. 644-619: Pregled brojnog stanja ljudstva, stoke i naoružanja 1. proleterske divizije na dan 15. oktobra 1943.

¹⁹ Zbornik, tom II, knj. 10, str. 367-369.

korpusa NOVJ, koji će im ostati do kraja rata ili do rasformiranja. Tako je 1. bosanski korpus preimenovan u 3. korpus NOVJ, 1. hrvatski korpus u 4. korpus, 2. bosanski korpus u 5. korpus NOVJ itd. Istovremeno, Tito je postavio komandante i političke komesare za svih osam korpusa, a u nekima i načelnike štabova. Za komandanta 1. proleterskog korpusa postavljen je general-major Koča Popović, a za političkog komesara Mijalko Todorović, dotadašnji komandant i politički komesar 1. proleterske divizije. Međutim, oni će i dalje ostati kao komandant i politički komesar divizije sve do sredine novembra 1943. godine, odnosno do dolaska 6.ličke divizije, 13.proleterske brigade „Rade Končar“ i Slavenskog proleterskog bataljona u rejon Bugojna, kada je obrazovan Štab 1. proleterskog korpusa i popunjen Štab 1. divizije.²⁰

Upad u Zenicu

Pored znatnog proširenja slobodne teritorije, zauzimanjem Livna, Duvna, Kupresa i Prozora oslobođene su i značajne snage NOVJ koje su bile vezane za neprijateljeve posade u pomenutim mjestima. Time su stvoreni uslovi da budu angažovane za ofanzivna dejstva u više pravaca. Dolaskom 1.proleterske divizije u rejon Bugojna, Vrhovni štab je pod njenu komandu privremeno stavio i 10.krajišku diviziju, koja se nalazila u sastavu 2.bosanskog korpusa, orijentisao ih prema Zenici i Travniku i važnim komunikacijama u dolini Bosne. Formirana 13. februara 1943, 10.krajiška udarna divizija je u prvoj polovini oktobra u sastavu imala: 7.krajišku – na položajima prema Travniku i Turbetu; 9.krajišku – u rejonu G. Vakufa; 13. krajišku –raspoređenu u Jajcu, Mrkonjić-Gradu i prema Banjoj Luci; i 7 partizanskih odreda – Ramski, Travnički, Fojničko-visočki, Blagajsko-janjski, Pljevski, Vukovski i Glamočko-livanjski.²¹ Ukupno je prema izvještaju od 11. oktobra – brojala oko 3.500 boraca, a njom su komandovali Nikola Karanović, komandant, i Dimitrije Bajalica, politički komesar.

Da bi jedinice 1.bosanskog korpusa, koje su poslije zauzimanja Tuzle, 2. oktobra, vodile žestoke borbe sa njemačkim i ustaško-domobranskim snagama, rasteretio pritiska i prisilio neprijatelja da dio snaga odvoji prema dolini rijeke Bosne, Vrhovni

²⁰ J.B. Tito, *Sabrana djela*, 17, str. 20-21.; Koča Popović, isto, str. 171-172.

²¹ Zbornik, tom IV, knj. 18, str. 127-128.

štab je naredio Štabu 1.proleterske divizije da sa dvije brigade izbije na komunikacije koje iz Sarajeva vode prema sjeveru, sa zadatkom da „ako uslovi za to budu povoljni, drskim i energičnim dejstvom upadnu delovima u Zenicu“. Za izvršenje ovog zadatka Štab divizije odredio je 3.krajišku proletersku i 9.krajišku udarnu brigadu. On je 3.krajiškoj naredio da, u 13 sati 8. oktobra, iz Bugojna i najkraćim putem krene prema Zenici, pređe cestu Busovača – Travnik, prikupi podatke o neprijateljskom garnizonu u Zenici, pa ako su uslovi povoljni, noću između 10. i 11. oktobra, upadne u grad i temeljito poruši najvažnija industrijska postrojenja bez dužeg zadržavanja u gradu. Takođe je i 9.krajiškoj udarnoj brigadi naređeno da, u isto vrijeme kad i 3.krajiška, iz Gornjeg Vakufa krene sa tri bataljona najkraćim putem na prostor Kruščica – Lašva, a da jedan bataljon uputi u Prozor sa zadatkom da zajedno sa Ramskim odredom zatvori dolinu Rame. Zadatak brigade je bio da najprije obezbijedi prelazak 3.krajiškoj proleterskoj brigadi preko ceste i željezničke pruge Travnik – Zenica od pravca Busovače, a zatim da, u noći između 10. i 11. oktobra, napadne i zauzme željezničku stanicu Lašva na raskrsnici puteva za Zenicu, Sarajevo i Travnik. Zadatak 7.krajiške brigade bio je da zatvori pravac Turbe – Donji Vakuf i ofanzivno djeluje prema neprijatelju u Travniku, kako bi spriječila njegovu intervenciju prema Zenici. Prva proleterska brigada sa Štabom divizije zadržana je u rejonu Bugojna, gdje je završavano formiranje prištapskih jedinica divizije.

Za rukovođenje čitavom akcijom određen je potpukovnik Vaso Jovanović, načelnik Štaba 1.proleterske divizije, uz saradnju sa Dimitrijem Bajalicom, političkim komesarom 10.krajiške udarne divizije, na taj način što će se kretati sa Štabom 3.krajiške proleterske brigade. Načelniku Štaba 10.divizije Mesudu Hatiću naređeno je da se kreće sa Štabom 9.krajiške brigade i pruža mu pomoć u komandovanju. Podatke o rasporedu neprijatelja na čitavom prostoru trebalo je tražiti i dobiti od Štaba 5.krajiške udarne divizije, te Travničkog i Fojničko-visočkog NOP odreda. Po završetku akcije na Zenicu, 3.proleterska i 9.krajiška brigada dobile su zadatak da se zadrže na prostoru Busovača – Fojnica – Kiseljak – Visoko, gdje će dobiti novi zadatak od Vasa Jovanovića i Dimitrija Bajalice, s tim što je trebalo da predvide zauzimanje Kaknja i Visokog, gdje su se, prema raspoloživim podacima, nalazile manje neprijateljske snage.²²

²² Isto, str. 94-96.

Odluka Vrhovnog štaba da sa dvije brigade iz doline Vrbasa, sa udaljenosti od oko 40 kilometara mjereno vazdušnom linijom, izbiје u dolinu rijeke Bosne, upadne u Zenicu i zauzme Lašvu, bila je veoma smjela. Upad je bio riskantan, naročito za 3.krajišku proletersku brigadu, ne samo po tome što je Zenica i tada bila najveći industrijski centar u Bosni, pa se moglo pretpostaviti da je neprijatelj dobro obezbjeđuje, nego i zbog toga što su upadom u Zenicu bokovi brigade, pa i pozadina, bili slabo obezbijeđeni i ugroženi, naročito od neprijateljeve posade u Travniku, a zatim i od posade u Busovači. U Han Biloj, Vitezu, Han Kumpaniji i Busovači, na komunikaciji Travnik – Busovača, bio je raspoređen 1.sklop Zagrebačke konjaničke pukovnije – direktno za leđima brigade. No i pored svih opasnosti i nepoznanica na koje će se naići, veliko povjerenje imalo se u obje brigade, njihovo ratničko iskustvo i visoke borbene kvalitete ne samo kao vojnih jedinica, već i u osvjedočene ratničke vrline njenih prekaljenih i idejnopolitički nepokolebljivih boraca, upornih u izvršavanju dobijenih zadataka. Računalo se i na iznenađenje neprijatelja i na nemogućnost brze intervencije u toku jedne noći. Povoljna okolnost je bila što je neprijatelj u Zenici imao relativno slabe snage: dvije čete 369.legionarske divizije, satniju 17. željezničke bojne (domobrani) i oko voda oružnika. Manji dijelovi 17. željezničke bojne nalazili su se i u Lašvi. Pored toga, u Zenici se nalazio oklopni voz koji je osiguravao prugu Zenica – Begov-Han, zatim u Lašvi oklopni voz koji je patrolirao prugom iznad Lašve i Zenice, te oklopni voz u Travniku, koji je obezbjeđivao prugu Travnik – Lašva.²³

Kako je bilo i naređeno, 3.krajiška je 8. oktobra poslije podne krenula iz rejonu sjeverno od Bugojna prema Zenici i preko Polja Bašarinac, poslije marša od preko 20 km, stigla na prostor Brđani – Čakići – Zubići – Bugojčići – Popočani – Pečuj, oko 9 km južno od Travnika. Nešto kasnije je iz Gornjeg Vakufa krenula i 9.krajiška brigada i rano ujutro 9. oktobra stigla u Rastovo. Toga dana oko 15 sati, pošto se u pomenutom rejonu snabdjela suvom hranom za dva dana i ostavila sve neborračke dijelove, 3.krajiška proleterska brigada nastavila je pokret i u toku noći prešla rijeku Lašvu, željezničku prugu i cestu između Viteza i Travnika u rejonu željezničke stanice Bila, sa čijom su posadom osiguravajući dijelovi brigade imali kraći sukob. Po prelazu rijeke Lašve brigada je skrenula prema Zenici i izbila na

²³ Isto, str. 475-477: Naređenje Zapovjedništva 3.zbornog područja o upotrebi željezničkih oklopnih vlakova od 7. oktobra.

liniju sela Talovići, Lupac i Osojnica, 5-7 km zapadno od Zenice. Umjesto da 9.krajiška uveče 9. oktobra, kako je bilo naređeno, izbije na komunikaciju Busovača – Vitez i obezbijedi prelazak 3.krajiške proleTERSke brigade preko Lašve i komunikacija pored nje od Busovače – ona je zakasnila i tek u zoru slijedećeg dana stigla na pomenutu komunikaciju.

Tokom 10.oktobra brigade su se odmarale, izviđale zemljište i neprijatelja i pripremale se za izvršenje zadatka. Odbile su i ispade manjih dijelova neprijatelja iz Zenice i Busovače. Kad je počela da pada noć, 3.krajiška je, obezbjeđivši se manjim snagama u rejonu Vetrenice od Han Kumpanije i Viteza, krenula ka Zenici. Oko 22 sata energično je prešla u napad sa po jednim bataljonom: s juga, uz lijevu obalu rijeke Bosne; u zahvatu ceste Han Kumpanija – Zenica; preko brda Katun; sa dvije čete na sjeverni dio grada. Veoma slaba spoljna odbrana lako je savladana i bataljoni su brzo upali u grad u kom su sva industrijska postrojenja i energetska pogoni radili kao da se ništa ne događa. Svi su – i borci i zaposleni radnici i neprijateljski vojnici – bili iznenađeni. Za oko dva sata brigada je munjevitom naletom očistila od neprijatelja industrijski dio grada. Dio domobranske posade predao se u bivšem Sokolskom domu pretvorenom u kasarnu, a dio se razbježio. Njemačke snage pružile su jak otpor iz rejona Kaznion. Zadatak brigade nije bio da se angažuje na njihovoj likvidaciji, a time i da se izlaže nepotrebnim gubicima, već da uništi sva industrijska postrojenja koja su služila neprijatelju, a zatim da se, svakako prije svanuća, povuče iz grada u sela iz kojih je i krenula u napad. Tako je i uradila.

Temeljito su uništena ili teže oštećena sva industrijska postrojenja. Teško je oštećena „Željezara“ sa visokim pećima, rudnik, električna centrala koja je strujom snabdijevala ne samo Zenicu, već i Kakanj, Brezu i Vareš, čime su i ti rudnici oštećeni. Zapaljena je željeznička stanica sa 27 lokomotiva i 150 vagona. Uništena su skladišta i magacini sa raznom opremom i benzinom, kao i veliki broj kamiona i automobila. Nijemci su, prije nego su partizani stigli do rudnika, zapalili tri vagona eksploziva, tako da su od te detonacije uništena sva stakla na prozorima kuća u Zenici. Mostove preko rijeke Bosne nijesu stigli porušiti. Zaplijenjena je velika količina naoružanja, municije i razne opreme, ali su borci uspjeli iznijeti oko 100 pušaka, 6 mitraljeza tipa „šarac“, 2 puškomitraljeza, veću količinu municije,

ručnih bombi, odjeće i drugog, a ostalo je uništeno. Zarobljena su 3 njemačka vojnika, zatim 3 ljekara, Rus i 60 domobrana, od kojih je 10 dobrovoljno stupilo u brigadu. Tačan broj poginulih neprijateljevih vojnika nije se mogao ustanoviti. Brigada je imala gubitke od 5 poginulih, 7 ranjenih i 4 nestala borca.²⁴

Upad 3.krajiške proleterske brigade u Zenicu izveden je baš onako kako je i naređeno – drsko i energično, uz punu samoinicijativu boraca i starješina. Ne samo NDH, već i njemačkim okupatorima, nanesena je ogromna materijalna šteta. Posebno izbacivanjem „Željezare“ za duže vrijeme iz upotrebe nanijet je težak udarac njihovoj privredi, posebno vojnoj industriji. Uspjeh je snažno odjeknuo u čitavoj zemlji. „Nedostajala su nam još dva bataljona“, žalio se Štab brigade u izvještaju Štabu divizije od 13. oktobra 1943. godine, „pa da likvidiramo i držimo grad, gdje bismo izvukli ogromni i najbogatiji do sada ratni plijen, a potom, lako i usput likvidirali i posade u Han Kumpaniji (Vitez)“.²⁵ Sjećajući se toga kako je uspjeh postignut, Ljubiša Ćurgus, tada politički komesar bataljona, napisao je: „Ne pamtim odkako je počeo rat, da nam je ikada ranije bilo koja akcija toliko uspjela kao ova u Zenici. Sve nam je išlo od ruke, čak i iznad svakog očekivanja... Svako je radio više po svojoj inicijativi nego po naređenjima starješina“.²⁶ Za postignuti uspjeh ubrzo je stigla pohvala od vrhovnog komandanta NOV i POJ, a o ovom izvanrednom podvigu javila je i Radio-stanica „Slobodna Jugoslavija“ iz Moskve.

Očekivalo se da će u brigadu stupiti veći broj industrijskih radnika iz Zenice, ali do toga nije došlo. Izvjestan broj ih se, čak, protivio uništavanju industrijskih postrojenja, uz izgovor da će ostati bez posla i neće imati od čega da žive, dok su pojedinci, a među njima i neki inženjeri, pomagali u stručnom postavljanju eksploziva i rušenju pojedinih objekata. Ipak, prilikom napuštanja Zenice u brigadu je dobrovoljno stupilo 27 zanatlija, ali prije nego je prešla cestu Travnik – Vitez gotovo svi su dezertirali.²⁷ „Radnici Zenice“, napisao je u već navođenom izvještaju Štab brigade Štabu divizije, „nisu ništa, jer su to seljaci koji su jeftino radili u fabrici da

²⁴ AVII, NOR, k. 711, br.reg. 8/1-2: Izvještaj Štaba 3.krajiške brigade Štabu 1.proleterske divizije od 13. oktobra; Zbornik, tom IV, knj. 18, str. 493-494: Izvještaj Zapovjedništva 5.oružničke pukovnije Glavnom zapovjedništvu oružništva od 14. oktobra.; Treća krajiška brigada, Zbornik 2, str. 70-94.

²⁵ AVII, NOR, k. 711, br.reg. 8/1-2.

²⁶ Ljubiša Ćurgus, Juriš na Zenicu, Zbornik brigade, 2, str. 74-84.

²⁷ Savo O. Trikić, isto, str. 200.

bi se zaštitili od vojske (izbjegli vojnu obavezu – T. R). Njih nismo mogli mobilisati“.²⁸

Deveta krajiška brigada je u noći između 10. i 11. oktobra sa jednim bataljonom porušila željezničku prugu kilometar sjeverno od Busovače, koji se nakon toga postavio na liniju Topola – Gradina (k. 658) – Dvor, sjeverno od željezničke stanice Busovača. Takođe sa jednim bataljonom, napala je posadu na željezničkoj stanici Lašva, sastavljenu od domobrana i oružnika i nakon šestosatne borbe su je savladali. Zarobljeno je 20 domobrana, a poginulo 10. Zaplijenjeno je dosta oružja i 2 vagona vojničke spremne, od koje je samo manji dio evakuisan. Nakon što je zapalio stanicu sa pomoćnim zgradama i zatečene vagone u njoj, uništio lokomotivu i porušio prugu, bataljon se povukao ka selu Brdo. Treći bataljon ove brigade porušio je željezničku prugu između Busovače i Lašve, a zatim se povukao istočno od pruge na kotu 610 kod sela Dusine. Tokom 11. oktobra samo je bataljon u rejonu Topola, Gradina i Dvor vodio borbu s neprijateljem koji je napadao iz doline Lašve, a zatim se preko Veternice priključio 3.krajiškoj proleterskoj brigadi, sa njom se naredne noći prebacio preko rijeke Lašve i priključio ostalim dvama bataljonima, koji su se takođe te noći povukli na jug, tako da se ova brigada, sa svoja tri bataljona, prikupila 12. oktobra na prostoru oko 8 km južno od Busovače. U toku ove akcije imala je gubitke od 3 poginula i 6 ranjenih boraca.²⁹ Za sve to vrijeme 7.krajiška brigada i Travnički NOP odred vršili su, s juga i zapada, pritisak na Travnik i Turbe i vezivali za sebe neprijatelja u ovim mjestima. Pod njihovim pritiskom, a i da bi ojačao odbranu Travnika poslije upada 3. krajiške proleterske brigade u Zenicu, neprijatelj je 12. oktobra napustio Turbe i povukao se u Travnik. U mjesto su ušli dijelovi 7.krajiške brigade i zaplijenili 4 tone soli i 4 bureta nafte.

Poslije povlačenja iz Zenice, 3.krajiška proleterska brigada se, noću između 11. i 12. oktobra, iz rejona Tolovići – Lupac – Osojnica premjestila u rejon Han Bila, preko željezničke pruge, ceste i rijeke Lašve, zadržavajući dva bataljona na liniji D. Večeriska – V. Mošunj, radi sprečavanja saobraćaja i dejstva na komunikacije Vitez – Travnik, dok je sa dva produžila na jugozapad, u sela Čakići i Duboko, radi odmora i obezbjeđenja pozadinskih dijelova ostavljenih tu prije upada u Zenicu. Pošto su ustanovili da su posade sastavljene od

²⁸ Isto kao pod 25.

²⁹ Zbornik, tom IV, knj. 18, str. 138-139.

domobrana, oružnika i ustaške milicije u selu Han Bila i na istoimenoj željezničkoj stanici brojno slabe, bataljoni iz rejonu D. Večeriska – V. Mošunj, u sadejstvu s dijelovima Travničkog NOP odreda, napali su ih uveče 12. oktobra i savladali. U borbi je ubijeno 12 milicionera, zarobljeno 10 domobrana i 2 milicionera i zaplijenjeno dosta oružja i razne opreme, što je ustupljeno Travničkom NOP odredu. Pored toga, zapaljene su željeznička i oružnička stanica i porušena željeznička pruga.³⁰

Neuspjeli napad na Travnik

Tokom 13. oktobra u dolini Lašve i oko Travnika vladalo je zatišje. Ponesen uspjehom u Zenici i smatrajući da je zauzimanjem Han Bile i rušenjem pruge i mostova u njenom rejonu posada u Travniku izolovana, a time i stvoreni vrlo povoljni uslovi za njenu likvidaciju – Štab 3. krajiške proleterske brigade predložio je toga dana Štabu 1. proleterske divizije „da se upute bar dva bataljona 1. proleterske, te bi tako mi (3. krajiška – T. R), 7. i 9. krajiška sigurno likvidirali Travnik i tako dali najefikasniju pomoć 1. bosanskom korpusu.“³¹

Nastojeći da što prije uspostavi saobraćaj sa Travnikom, neprijatelj je rano ujutro 14. oktobra, dijelovima 1. sklopa Zagrebačke konjičke pukovnije, iz rejonu Han Kumpanija krenuo prema Travniku. Ispred Han Bile suprostavila su im se dva bataljona 3. krajiške proleterske brigade i uspjela da ih zadrži, a kada je u borbu uveden jedan bataljon iz rezerve i u rejonu Han Bila prebačen na lijevu obalu Lašve – neprijatelj je, nakon borbe koja je trajala skoro čitav dan, odbačen natrag prema Han Kumpaniji. Prema (svakako nerealnoj) procjeni Štaba brigade, neprijatelju su naneseni gubici od 30 poginulih i 60 ranjenih vojnika, dok je brigada imala jednog poginulog i 6 ranjenih boraca, među kojima su bila i dva komandanta bataljona, Jovo Puzić i Mihajlo Radošević, koji su od zadobijenih rana umrli, što je bio veliki gubitak za brigadu. Zaplijenjen je protivtenkovski top sa 85 granata, po jedan mitraljez i puškomitraljez, nekoliko puške, 2 kamiona sa municijom i raznom opremom koji su uništeni.³²

³⁰ Isto kao pod 25 i 28.

³¹ Isto

³² Kao pod 9.

Polazeći od povoljnog razvoja vojnopolitičke situacije u srednjoj Bosni, posebno od značaja Travnika i za neprijatelja i za NOVJ, vrhovni komandant je, depešom od 13. oktobra u 17 sati, naredio Štabu 1. proleTERSKE divizije da ga, u sadejstvu s dijelovima 10.krajiške udarne divizije, napadne i zauzme. U naređenju Tito je bio izričit: „Travnik ako se napadne mora biti zauzet“.³³ Narednog dana, novim naređenjem on je – u depeši od 14. oktobra u 6.30 sati – pored ostalog ukazao Štabu 1.proleTERSKE divizije da se ne smije dopustiti dolazak pojačanja posadi Travnika, da bi 9.krajišku brigadu trebalo angažovati prema Busovači i Zenici, porušiti mostove na cesti Dubravica – Travnik i postaviti dubinske zasjede.³⁴

Posadu Travnika sačinjavali su 2. i 3.sklop Zagrebačke konjaničke pukovnije (oko 1.200 domobrana), oko 450 milicionera i pripadnika domdo domobranske bojne, koji su se povukli iz Kupresa, izvjestan broj feldžandarmerije i oružnika. Od težeg naoružanja posada je imala 5 brdskih i 2 protivtenkovska topa i oklopni voz. Grad je bio solidno utvrđen betonskim bunkerima, rovovima, minskim i žičanim preprekama i pripremljen za upornu odbranu – ne samo na prilazima i ivici već i u unutrašnjosti grada.

Polazeći od dobijenog zadatka, raspoloživih snaga i podataka o neprijatelju, koji su bili uglavnom tačni, Štab 1.proleTERSKE divizije odlučio je da, obezbjeđujući se dijelom snaga prema Zenici i Busovači (Sarajevu), angažovanjem 1.proleTERSKE, 3.krajiške (dva bataljona) i 7.krajiške brigade, noćnim napadom sa istoka, juga i zapada zauzme Travnik, a zatim, ostavljajući u njemu dva bataljona kao posadu, glavne snage usmjeri prema Zenici, Lašvi, Busovači i Kiseljaku.

Uveče 14. oktobra Štab 1.proleTERSKE divizije izdao je zapovijest za napad i naredio: 1.proleTERSKOJ brigadi, ojačanoj sa 2 tenka i 3 brdska topa, da kao južna napadna kolona na pravcu glavnog udara napada s juga preko Vilenice; 7.krajiškoj brigadi, ojačanoj tenkom, bacačem plamena, haubicom i sa 2 poljska topa, da kao zapadna napadna kolona napada u zahvatu komunikacije Turbe – Travnik; 3.krajiškoj proleTERSKOJ brigadi da, kao istočna napadna kolona, sa dva bataljona napada duž komunikacija Gučja Gora – Travnik i Vitez – Travnik. Štab divizije dao je detaljna uputstva za upotrebu artiljerije i tenkova. Od jedinica je zahtijevano da energičnim dejstvom nastoje da još u toku noći savladaju posadu, a ako se u tome ne uspije, da napad nastave dok se ne postigne postavljeni cilj.

³³ Tito, sabrana djela, 17, str. 61.

³⁴ Isto, str. 63.

U cilju obezbjeđenja napada, 9.krajiška brigada dobila je zadatak da, aktivnim dejstvom na komunikaciju Han Kumpanija – Busovača – Lašva, zatvori pravac od Sarajeva, a da dva bataljona 3.krajiške proleterske brigade, bataljon „Garibaldi“ i bataljon Travničkog NOP odreda, kao posebna operativna grupa pod komandom Štaba 3.krajiške proleterske brigade, sa područja Han Bila – Večerinska – Han Kumpanija – Zenica, takođe dejstvujući ofanzivno prema Zenici i Han Kumpaniji, spriječi intervenciju prema Travniku.

Po zauzimanju Travnika brigadama je naređeno da, osim dva bataljona 1.proleterske, odmah napuste grad i prikupe se: glavnina 1. proleterske brigade na području Čifutski Han – Han Bila – Jardol – Mošunj – D. Večerinska; 3.krajiška na prostoru Lupac – Osojnica – Stranjani; 7. krajiška u rejonu Tolovići – Počuljica – Čojdraš; 9.krajiška na sektoru Kiseljak – Busovača – Lašva. Zadatak ovih brigada bio je da onemoguće intervenciju neprijatelja prema Travniku do dobijanja naređenja za dalja ofanzivna dejstva u dolini rijeke Bosne.

Početak napada određen je za 20 sati 15. oktobra. Štab divizije trebalo je da se kreće pozadi 1.proleterske brigade, pravcem Margetići – Isakovići – Pribilovići – Budišići – k.677, južno od Dolca na istočnim padinama Vilenice.

Pored toga što je brigadama dao detaljne i precizne zadatke u toku čitavog napada, Štab divizije im je ukazao i na značaj i potrebu zauzimanja Travnika. „Likvidacijom Travnika“, pisalo je u divizijskoj zapovijesti za napad, „neprijatelj gubi jednu od najvažnijih polaznih baza za ofanzivne operacije ka oslobođenoj teritoriji, to s jedne strane, a s druge – mi dobijamo vrlo povoljno ishodište za ofanzivne operacije prema najvažnijoj neprijateljskoj arteriji u Bosni. Sem toga, ovim povezujemo oslobođene teritorije Centralne Bosne i doline Vrbasa; omogućava se široka mobilizacija na novom terenu, oslobađa se privredni i politički centar ovog dela Bosne; zahvata se veliki plen u oružju i drugom ratnom materijalu. Zbog izvanredne važnosti ove akcije naš Vrhovni komandant drug Tito naredio je da se ovom akcijom ima likvidirati neprijateljski garnizon i zauzeti grad Travnik“.³⁵

U vremenu od prijema divizijske zapovijesti do početka napada trebalo je da se brigade pomjere prema objektima napada, što bolje pripreme za napad i izvide neprijatelja i zemljište. Sedma

³⁵ Zbornik, tom IV, knj. 18, str. 157-160: Zapovijest Štaba 1.proleterske divizije za operacije na sektoru Travnika od 14. oktobra u 21 sat.

krajiška brigada već se nalazila na pravcu napada, između Turbeta i Travnika, a 1. proleterska se 14. oktobra iz Bugojna prebacila preko Zaoče i Polja Bašarinac na prostor južno od brda Vilenice i nastavila pripreme. Štab divizije stigao je u selo Duboko.³⁶ Događaji kod 9. i 3.krajiške brigade krenuli su nepredviđenim tokom. Naime, uočavajući veliku ugroženost posade u Travniku, a da bi je ojačao, uspostavio saobraćaj sa njom i izbjegao teške posljedice ako bi bila savladana, neprijatelj je ujutro 15. oktobra iz rejonu Sarajeva krenuo jačim snagama 369.legionarske divizije i 92.motorizovanog puka cestom prema Travniku. Pored artiljerije, u koloni je bilo oko 100 kamiona i 8 tenkova. Bataljon 9.krajiške brigade koji se nalazio u zasjedi na cesti između Kiseljaka i Busovače nije je napao „zbog nepodesnog terena za povlačenje“, tako da je kolona mirno produžila prema Busovači. Poslije podne druga dva bataljona te brigade prebacila su se sa prostora Vukelići – Kozica u rejon Kruščice, radi bočnog dejstva na komunikaciju Busovača – Vitez.³⁷

Treća krajiška proleterska brigada, koja je imala zadatak da se 15. oktobra prebaci sjeverno od rijeke Lašve i pripremi za izvršenje zadatka dobijenog divizijskom zapoviješću, uspjela je da do nailaska neprijateljeve motorizovane kolone prebaci samo dva bataljona. Jedan od njih je napadnut kod sela Bukve (3 km sjeverno od Viteza) od neprijatelja sa pravca Zenice. U borbu je stupio i drugi bataljon, tako da su oba do kraja dana vodila borbu na području između Zenice i Lašve. Opravljajući cestu, neprijateljeva motorizovana kolona, sastavljena – prema izvještaju Štaba brigade – od 35 kamiona, 4 tenka, haubičke baterije i 700 pješaka, produžila je prema Travniku, uz bočni pritisak s juga od dijelova brigade. Usput, neprijatelj je pojačao posade u Busovači, Han Kumpaniji i Vitezu i uspostavio u Divjaku i Han Biloj i kad je već pala noć sa četom pješadije, tenkovima i artiljerijom ušao u Travnik i znatno ojačao posadu. Dva bataljona sjeverno od rijeke Lašve ostala su odsječena od glavnine. Pred večer je Štab brigade naredio svojim dvama bataljonima, bataljonu „Garibaldi“ i bataljonu Travničkog NOP odreda da sa juga, od linije Krušćica – M. Mošunj, napadnu i likvidiraju neprijatelja u Han Kumpaniji, Vitezu, Divjaku i Han Bili. Napad je trebalo da počne u 19 sati i po likvidaciji neprijatelja, jedan bataljon brigade dobio je zadatak da od Han Bile, u zahvatu ceste, krene u napad prema

³⁶ Isto, str. 142-143: Naredjenja Štaba 1.prolet.brigade od 13. oktobra, i str. 152-153: Štaba 1.prolet.divizije od 14. oktobra u 14 sati.

³⁷ Zbornik, tom IV, knj. 18, str. 376-382.

Travniku i uspostavi vezu s desnim krilom 1.proleterske brigade. Bataljonima sjeverno od Lašve upućeni su kuriri s narednjem da sa sjevera napadaju prema Vitezu i Han Kumpaniji, uz obezbjeđenja od Zenice – ukoliko, naravno, kuriri uspiju da se probiju do njih.³⁸ Štab brigade je o novoj situaciji i preduzetim mjerama obavijestio Štab divizije, predloživši mu da se napad 1.proleterske brigade na Travnik ne obustavlja.³⁹ Prodorom u Travnik i ojačanjem njegove posade, neprijatelj je bitno izmijenio odnos snaga, poremetio plan napada i odlučujuće ugrozio njegov uspjeh, što će se ubrzo pokazati kao tačno.

Prva proleterska i 7.krajiška brigada prešle su u određeno vrijeme u napad na Travnik, dok je 3.krajiška nešto ranije napala neprijatelja u dolini Lašve. Protivnik je spremno dočeka napad i na svim pravcima pružio jak otpor. Napadajući širokim frontom s juga, 1.proleterska je na pojedinim mjestima uspjela da izbije do rijeke Lašve, ali joj je prodor u grad onemogućen. I 7.krajiška je na svom pravcu napada uspjela da, uz osjetne gubitke, likvidira pojedine otporne tačke u sistemu spoljne odbrane, ali ne i da prodre u grad. Posada je, zahvaljujući dobro organizovanom sistemu odbrane, a naročito prispjelom pojačanju, što joj je podiglo moral, uz efikasno korišćenje tenkova i artiljerije, uspjela da spriječi prodor u grad. Na pravcu od Turbeta neprijatelj je granatom iz protivtenkovskog topa uništio tenk. U dolini Lašve 3. i 9.krajiška brigada nijesu imale nikakvog uspjeha. Ne uspjevši da u toku noći prodru u grad, 1.proleterska i 7.krajiška su se, po narednjem Štaba divizije, povukle na polazne položaje. Prema priznanju neprijatelja, u napadu je poginulo 8 domobrana, 9 milicionera, 5 Nijemaca i 3 Italijana – njemačka zarobljenika.⁴⁰ Sedma krajiška brigada imala je 26 boraca izbačenih iz stroja – svi ranjeni, uglavnom od nagaznih mina, od kojih 4 smrtno.⁴¹ Gubici 1.proleterske brigade nijesu se mogli utvrditi.

U toku 16. oktobra Štab 1.proleterske divizije ispitivao je mogućnost ponovnog napada naredne noći. Od štabova brigada tražio je mišljenje i predloge u vezi s tim, a 3.krajiškoj proleterskoj je naredio da u toku dana likvidira posade neprijatelja u dolini Lašve i spriječi svako

³⁸ AVII, NOR, k. 711, br.reg. 40/1-2.

³⁹ Isto, k. 711, br.reg. 9/2: Izvještaji Štaba 3.krajiške prolet.brigade od 15. oktobra u 16.30 i 23 sata.

⁴⁰ Zbornik, tom IV, knj. 18, str. 551-556.

⁴¹ Isto, str. 224-226: Izvještaj Štaba 7.krajiške brigade Štabu 1.proleterske divizije od 16. oktobra u 16.30 sati.

dalje prodiranje neprijatelja u Travnik,⁴² ali kad se to nije ostvarilo i na osnovu boljeg uvida u situaciju, odustao je „za sada“ od napada na utvrđenje. U 15.30 sati napisao je naređenje i o tome obavjestio jedinice, zadržavši ih u zatečenim rejonima rasporeda s tim da: 7.krajiška brigada sa ojačanjima zatvori pravac od Travnika prema Turbetu i manjim dijelovima vrši pritisak na Travnik; 1.proleterska brigada, takođe sa ojačanjima, da zatvori pravac od Travnika ka jugu i da bude rezerva na sektoru operacija divizije; 3.krajiška proleterska brigada i pod njenom komandom jedan bataljon Travničkog NOP odreda, da sa juga vrši pritisak na neprijateljeva uporišta na komunikaciji Han Kumpanija – Han Bila i sa odsječenim bataljonima sjeverno od rijeke Lašve nastoji uspostaviti vezu; 9.krajiška brigada i njoj potčinjeni bataljon Travničkog NOP odreda, da i dalje ofanzivno djeluje na sektoru Kiseljak – Lašva – Busovača – Han Kumpanija i po mogućnosti, na komunikaciji Zenica – Han Kumpanija. Štab divizije smjestio se pozadi 1. proleterske brigade, u rejonu sela Hadžići, oko 8 km jugozapadno od Travnika.⁴³

Napad na Travnik nije uspio iz više razloga. Prodorom jakim snagama od Sarajeva preko Busovače i Han Bile u Travnik, neprijatelj je promijenio odnos snaga u svoju korist i poremetio plan napada. Od snaga koje su imale zadatak da ga u tome spriječe, 9.krajiška brigada nije se ni angažovala, a sama 3.krajiška, iako ojačana sa dva bataljona („Garibaldi“ i iz Travničkog odreda), nije to ni mogla. Njoj je neprijatelj odsjekao dva bataljona i čitav dan je uoči napada primoravao na borbu, zbog čega je uveče izostao napad njena dva bataljona na Travnik – kao istočne napadne kolone. U takvoj situaciji, kad je neprijatelj poremetio plan napada, a pješadijom, artiljerijom i tenkovima znatno ojačao posadu i podigao joj moral – 1.proleterska i 7.krajiška brigada pokazale su se nedovoljne da zuzmu jako utvrđeni Travnik i savladaju otpor protivnika riješenog na upornu odbranu. Ni sadejstvo artiljerije i tenkova sa ove dvije brigade nije bilo na potrebnoj visini. Uticaja na to imali su i teški vremenski uslovi – gusta magla, koja je otežavala kretanje i uspješno gađanje, kao i na dejstva jedinica uopšte. U gustoj magli, noću i na nepoznatom terenu, posebno teško snalazio se italijanski bataljon „Garibaldi“.

Ocijenivši da jače snage, koje je neprijatelj uputio u Travnik i u dolinu srednjeg toka Lašve, nemaju samo odbrambene zadatke, već

⁴² Isto, str. 219: Naređenje Štaba 1.proleterske brigade štabovima bataljona od 16. oktobra.

⁴³ Isto, str. 216-218: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima brigada i art.divizionu od 16. oktobra u 15.30 sati.

da mogu imati i ofanzivne namjere, vrhovni komandant je, rano ujutro 17. oktobra, ukazao Štabu 1.proleterske divizije da je zadatak svih jedinica pod njegovom komandom zatvaranje pravaca od Travnika koji vode ka oslobođenoj teritoriji, koja se tada prostirala od Travnika prema Jajcu i Bugojnu, odnosno dolini Vrbasa i dalje, prema Bosanskoj krajini, Kordunu, Lici i Dalmaciji. Koliki je značaj Tito pridavao odbrani slobodne teritorije vidi se po tome što je sam odredio raspored i zadatke brigadama, pa i pojedinim bataljonima. Tako je 7.krajišku odredio da zatvori pravac Travnik – Turbe i dalje, ka Jajcu i D. Vakufu; 1.proleterska da se, u ulozi rezerve, razmjesti na pravcu Turbe – D. Vakuf i to sa tri bataljona na pravcu Komar – Skakavci, jednim u Jajcu i sa dva, od kojih jedan „Garibaldi“, oko D. Vakufa; 3.krajiška da kontroliše pravac od Travnika ka G. Vakufu i Bugojnu, sa dva bataljona na izvorišnom području Rijeke, a sa dva na području između Bugojna i planine Kalin; da 9.krajiška partizanski djeluje na cestu i prugu od Travnika do rijeke Bosne. Štab divizije trebalo je da uputi dva tenka u Bugojno i da se u njemu smjesti.⁴⁴

U cilju izvršenja dobijenog zadatka, Štab divizije istog dana je konkretnije precizirao zadatke jedinicama svojom naredbom,⁴⁵ tako da su one u toku naredne noći i dana izvršile pomijeranja i zauzele određeni raspored. Prva proleterska brigada uputila je svoj 1.bataljon u Jajce i bataljon „Garibaldi“ u D. Vakuf, a sa ostalim se rasporedila na određeni prostor. Pošto je, noću između 17. i 18. oktobra, smijenila dijelove 1. proleterske brigade prema Travniku, 3.krajiška se sa dva bataljona razmjestila na prostor Rastovci – Isakovići – Hadžići – Bukvići i zatvorila pravce od Travnika prema Bugojnu i G. Vakufu, dok su druga dva bataljona, koja još nijesu bila stigla u sastav brigade, trebalo da se razmjesti u rejonu Rovna – Ljubnić – Brganovci. Bataljon Travničkog NOP odreda, koji je bio pod njenom komandom, dobio je zadatak da se postavi na prostor Rankovići – Bučići – Mošunj – Zaselje i da kontroliše i zatvori pravac koji preko tog prostora vodi prema komunikaciji Travnik – Rastovo. Pod komandu 9. krajiške brigade stavljen je takođe jedan bataljon Travničkog NOP odreda, sa zadatkom da ga angažuje za kontrolu i zatvaranje pravca koji od Busovače vodi preko katuna Busovačke staje ka Rastovu. Brdska baterija stavljena je pod komandu 3.krajiške proleterske brigade, dok je divizijska bolnica i dalje zadržana u selu Čaušlije, oko 3 km sjeverno od Bugojna.

⁴⁴ Tito, Sabrana djela, 17, str. 72: Depeša VK od 17. oktobra u 6,30 sati.

⁴⁵ Zbornik, tom IV, knj. 18, str. 250-252: Naređenje Štaba 1.prol.divizije štabovima brigada od 17. oktobra.

U međuvremenu, dok su se jedinice pripremale da zauzmu novi raspored, neprijatelj je 17. oktobra, jačim snagama iz Travnika, uz podršku artiljerije, izvršio ispade prema 7.krajiškoj brigadi u pravcu Oborova i dijelovima 1.proleterske brigade na Vilenici, ali je na oba pravca, uz obostrane gubitke, odbijen (7.krajiška imala je 4 poginula i 7 ranjenih boraca), zadržavši se jedino na sjevernim padinama Vilenice. Ispade manjim snagama vršio je i prema dijelovima 3.krajiške proleterske brigade i tukao artiljerijom njene i položaje 9.krajiške brigade.⁴⁶ Tog dana su odsječena dva bataljona 3.krajiške proleterske, pod komandom zamjenika komandanta brigade Nikole Pećanca. Ne rizikujući da se probijaju preko rijeke Lašve, oni su iz rejona Osojnice (oko 6 km sjevero-zapadno od Zenice) krenuli u sastav brigade i obilazeći sa sjevera Travnik i Turbe, 18. oktobra izbili u Zijamet (oko 8 km sjeveroistočno od Bugojna). Čim su stigli 4.bataljon je, po naređenju Štaba 1.proleterske divizije, odnosno Vrhovnog štaba, upućen u Kupres sa zadatkom vršenja garnizonske službe, obezbjeđenja i kontrole slobodne teritorije.

Aktivnosti na sektoru Travnika

Poslije neuspjelog napada na Travnik i prodora neprijatelja od Sarajeva prema Busovači, dolini rijeke Lašve i prema Travniku, kao i uspostavljanja niza posada na pomenutoj liniji, borbena dejstva na frontu 1. proleterske i 10.krajiške udarne divizije su se svela na akcije manjih jedinica i sprečavanja ispada neprijatelja iz njegovih uporišta. Od brigada 1. proleterske divizije jedino je 3.krajiška ostala u dodiru s neprijateljem, dok je 1. proleterska povučena u rezervu i 7 dana ostala van dodira s neprijateljem. Takva situacija iskorišćena je za oživljavanje vojno-stručne obuke boraca i starješina, održavanje sastanaka štabova i komandi u okvirima brigada i bataljona, četnih (vodnih) konferencija boraca i za održavanje partijskih i skojevskih sastanaka, kao i za politički rad u narodu.

Jedinstveni planovi za čitavu diviziju nijesu pravljani. Štab divizije davao je direktive i uputstva o tome šta bi i kako trebalo raditi, a štabovi brigada bi, na osnovu tih direktiva i prema vlastitoj procjeni, izrađivali brigadne planove rada. Planove i programe ideološko-političkog i kulturnoprosvjernog rada obično su pravili politički

⁴⁶ Isto, str. 271-272: Izvještaj Štaba 1.prol.divizije Vrhovnom štabu od 19. oktobra.

komesari brigada u dogovoru sa članovima politodjela, uz prethodno konsultovanje sa političkim komesarima bataljona i njihovih zamjenika. No iako su pravljene odvojeno po brigadama, oni su se u suštini poklapali. „Prilikom donošenja plana za politički i kulturno-prosvjetni rad“, stoji u dopisu političkog komesara 3.krajiške proleterske brigade, Sime Tadića, 18. oktobra upućenog komesarima bataljona, „rukovodili smo se principom interesa boraca, principom postupnosti, okolnošću da ima dosta novih boraca, te smo doneli za politički rad ovaj program: 1. Drugi imperijalistički rat i njegovo pretvaranje u oslobodilački; 2. Uloga KPJ u Narodno-oslobodilačkoj borbi i linija borbe; 3. Narodno-oslobodilački odbori; 4. SSSR – opšta slika; 5. Savez SSSR-a, Engleske i Amerike... Sve teme treba ozbiljno pripremati... Politkomesari neka savesno paze da li je ovaj plan u sferi interesa boraca, da li nije slučajno ispod ili iznad toga interesa, te u vezi s tim obavještavati politkoma ove brigade da bismo tom interesu mogli udovoljiti – odnosno predvideti teže i složenije teme“.⁴⁷ Težište plana političkog rada u 1.proleterskoj brigadi bilo je na tome da se borcima objasni razvoj narodnooslobodilačke borbe u pojedinim krajevima Jugoslavije, razvoj NOVJ, uloga i značaj AVNOJ-a, NOO, USAOJ-a, AFŽ-a i dr.⁴⁸

Sem veoma razuđenog partijskog života, kulturno-prosvjetni rad je imao širok tematski raspon. Nastojalo se da se u svim četama likvidira nepismenost i da borci nauče četiri osnovne računске radnje na taj način što je jedan pismeniji borac u četi (ili vodu) bio zadužen za opismenjavanje svih nepismenih. Iz oblasti nauke u 3.krajiškoj proleterskoj predviđena su predavanja: 1. O kontinentima – opširnije o Evropi; 2. Jugoslavija (državne granice, granice zemalja Jugoslavije, narodi u njoj, način njihovog života, međusobna povezanost) i 3. O rasama. Kad god bi se ukazala potreba i mogućnost održavana su predavanja iz medicine i higijene. Pokrenuto je izdavanje bataljonskih listova, a vršene su i pripreme da se u novembru izda drugi broj lista 3.krajiške brigade – „Riječi narodnog borca“.⁴⁹ Po bataljonima je organizovana „dopisnička služba“ za brigadne listove i za „Omladinsku borbu“, što je bio organ SKOJ-a.

Određena pažnja poklanjana je popunjavanju i pravilnom korišćenju bataljonskih biblioteka. Svi borci imali su zadatak da se

⁴⁷ AVII, NOR, k. 729, br.reg. 3-7.

⁴⁸ Zbornik, tom IX, knj. 4, str. 532-535: Izvještaj Politodjela 1.prolet.brigrade Centralnom komitetu KPJ od 20. novembra.

⁴⁹ Koliko se zna, ni jedan primjerak ovih brojeva nije sačuvan.

staraju o prikupljanju knjiga – iz oblasti beletristike, nauke, udžbenika i dr, dok je svaka biblioteka imala svoga knjižničara koji je vodio spisak knjiga i čitalaca. „Knjige se mogu nositi u komorama“, pisalo je u već citiranom dopisu političkog komesara 3.krajiške proleterske brigade, „a i u torbama čitalaca. Težiti da se knjige čitaju zajednički, a kad to nije moguće onda obavezno pojedinačno. Sadržina treba da se prepričava zajednički da bi se na taj način pobudio interes za čitanje. Prvenstveno su dužni čitati članovi komandi i štabova, svi odgovorni drugovi, svi rukovodioci, koji treba da budu nosioci kulturnog života – razumljivo i skojevci“.⁵⁰

Zahvaljujući povoljnijim uslovima za rad, naročito u 1.proleterskoj brigadi, aktivirali su se i kulturno-prosvjetni odbori po bataljonima. Pored političkih komesara jedinica, oni su bili nosioci zabavnog života u jedinicama i među stanovništvom, zatim organizatori učenja borbenih pjesama – solo i horskih, stvaranja diletantskih grupa, pripremanja priredbi za borce i narod. Zahvaljujući njima stanovnici zabitih sela u pomenutom rejonu po prvi put su u svojoj istoriji prisustvovali priredbama sa kulturno-umjetničkim programom. Poseban značaj pridavan je priredbama u gradovima. U to vreme 1.proleterska brigada je vršila pripreme za održavanje priredbe u Jajcu. Gotovo poslije svake priredbe, kao i poslije borbene akcije, u kulturno -prosvjetnim odborima raspravljalo se o njenom uspjehu radi izvlačenja iskustava i podizanja umjetničkog i idejnog nivoa narednih priredbi. Povremeno su u jedinicama organizovane i usmene novine.

U to vreme, 17. oktobra 1943. godine, vrhovni komandant je izdao naredbu o organizaciji ekonomske službe u NOV i POJ. Na osnovu nje je, postepeno i jedinstveno, organizovana ova služba u čitavoj NOV, pa i u 1. proleterskoj diviziji. Prema toj naredbi: pri Vrhovom štabu i glavnim štabovima formirana su ekonomska odjeljenja; pri štabovima korpusa i divizija – intendanture; pri štabovima brigada i NOP odreda intendanti; pri komandama četa, vojnih škola i bolnica, u komandama područja i mjesta – ekonomski.

Intendantura divizije trebalo je da ima načelnika sa pomoćnikom, blagajnu, laku auto-kolonu, vozački bataljon, pekarsko, mesarsko i zanatlijsko odjeljenje, divizijski marveni depo i divizijsko intendantsko skladište. Intendantura divizije imala je zadatak da organizuje i rukovodi svim poslovima oko ishrane i

⁵⁰ Kao pod 47.

ostalog snabdijevanja svih jedinica i ustanova u sastavu divizije – svim životnim potrebama. Intendantura brigade trebalo je da ima intendanta s potrebnim brojem ljudstva, jedan do dva laka automobila, vozarsku četvu, pekarsko, mesarsko i zanatlijsko odjeljenje. Njen je zadatak bio da se stara oko ishrane i snabdijevanja ljudstva u sastavu brigade, a bila je izvršni organ divizijske intendanture. Bataljon je trebalo da ima intendanta s potrebnim brojem ljudstva i prenosnih sredstava, dok bi se ekonomati četa organizovali prema prilikama i zavisno od brojnog stanja četa, a uvijek bi se snabdijevali iz bataljonskih intendantura. Organizaciju ekonomske službe po ovoj naredbi trebalo je završiti do 1. decembra 1943. godine.⁵¹ U 1. proleterskoj diviziji ona je u osnovi sprovedena tako da bi se zadovoljile potrebe u snabdijevanju jedinica, dok se, recimo, laka auto-kolona i marveni depo u njoj nijesu nikad ni formirali. Za transport i prenos borbenih i drugih sredstava i dalje su korišćeni tovarni konji, jer drugačije nije ni moglo biti. Dalji razvoj oružane borbe i jedinica nametnuće nove potrebe i organizacione forme jedinica i ustanova za snabdijevanje.

Štab 1. proleterske divizije je, „da bi se jedanput konačno pristupilo uređenju administracije“, naredio 1. novembra 1943. godine potčinjenim jedinicama kako treba da se obavlja prepiska između jedinica, koji izvještaji i kako da se pišu i koje knjige da se vode i čuvaju od značaja za istoriju. „Na svakom aktu“, pisalo je u naređenju, „mora se videti ko piše, koga dana, u koliko sati i kome, s tim što će predmet o kome se piše biti iscrpno obuhvaćen“, pri čemu je trebalo „izbjegavati suvišnu i nepotrebnu opširnost“, uz najveću tačnost. Posebno je ukazano da se „administriranjem ne sme doći do toga da administracija postane sama sebi cilj i ukoči poslovanje. Ne sme, dakle, forma da prevaziđe sadržinu. Ovo se ni jednog trenutka ne sme izgubiti iz vida“. Sve jedinice bile su obavezne da vode djelovodni protokol, a čete i baterije jedinačni spisak, knjigu ranjenih i bolesnih, knjigu odsustvujućih i liste gubitaka – poginulih i umrlih od rana, umrlih od bolesti, ranjenih i nestalih (zarobljenih i pobjeglih neprijatelju). Štabovi bataljona i brigada bili su obavezni da vode i knjige gubitaka i preglede gubitaka i da štabu brigade, odnosno divizije poslije svake akcije, odnosno svakih 15 dana dostavljaju liste i preglede gubitaka, zatim da štabovi bataljona štabovima brigada, a ovi Štabu divizije svakog 1. i 15. u mjesecu dostavljaju 15-dnevne

⁵¹ Tito, sabrana djela, 17, str. 76-79 i 324.

vojne izvještaje i brojna stanja ljudstva, naoružanja i stoke. Sa najvećom pažnjom i brižljivošću u arhivi su se morale što duže čuvati sve kopije akata, dobijena naređenja, brojna stanja i dr.⁵²

Po naređenju Štaba 1.proleterske divizije, 1.proleterska brigada je u zoru 23. oktobra smijenila u rejonu Turbeta 7.krajišku brigadu, sa zadatkom da zatvori pravce Turbe – Jajce i Turbe – Donji Vakuf. Brigada se razmjestila na širem prostoru sa dva bataljona bliže Travniku – jednim sjeverno od ceste Travnik – Turbe, u rejonu Paklareva, sa isturenim dijelovima prema Ovčarevu i jednim južno u predjelu Bačvica, sa prednjim dijelovima na Gradini i prema Turićima. Ostali bataljoni razmješteni su u selima pozadi njih. Štab brigade, tehnička i protivkolska četa, intendantura i sanitet smjestili su se u selu Varošluk (oko 2-3 km zapadno od Turbeta). Odatle je jedno odjeljenje boraca upućeno za pripremu tačke „vježbe s puškama“ i iz bataljona „Garibaldi“ grupa pjevača u Donji Vakuf, u vezi sa pripremanjem priredbe u Jajcu.⁵³ Brigada je uspostavila vezu sa 3.krajiškom proleterskom brigadom, koja se nalazila jugoistočno od nje, u rejonu sela Rankovići, sa dva bataljona u prvoj liniji prema Travniku i dolini Lašve i jednim u rezervi, zatvarajući pravce prema Bugojnu i G.Vakufu. Sedma krajiška brigada rokirana je prema Busovači, Han Kumpaniji i Vitezu, gdje se nalazio i Travnički NOP odred, dok je 9.krajiška brigada od ranije bila orijentisana prema Kiseljaku, Fojnici i Lašvi.

Štab divizije obaviješten je da je 23. oktobra „sva motorizacija“ iz Travnika otišla prema Varešu, koji je dva dana ranije zauzela 17.divizija „radi intervencije na tome sektoru“. U stvari, radilo se o ojačanom 92. motorizovanom puku koji se grupisao u rejonu Sarajeva, sa zadatkom da ujutro 23. oktobra pređe u nastupanje i dejstvuje pravcem Sokolac – Vlasenica.⁵⁴ U vezi s tim je zaključeno da su „neprijateljske snage na komunikaciji duž r. Bosne ograničene i da jedne te iste snage pokušavaju da manevrisanjem intervenišu na ugroženim pravcima na oba sektora“. Da bi pomogao dejstva jedinica 3.korpusa NOVJ, zbunio neprijateljsku manevarsku grupu i onemogućio njenu punu intervenciju „na oba sektora – s jedne strane, a s druge da se uoči momenat i blagovremeno preduzme likvidacija

⁵² AVII, NOR, k. 706a, br.reg. 7/1-8.

⁵³ AVII, NOR, k. 709, br.reg.22/1-3.

⁵⁴ Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 614-616: Zapovijest komandanta avijacije u NDH za podršku 1.kozačke divizije i 92.motorizovanog puka u operaciji „Valdzan“ od 19. oktobra.

Travničkog garnizona“. Štab 1.proleterske divizije naredio je 24. oktobra potčinjenim jedinicama da pored obavještajne službe razviju nasilnu izviđačku djelatnost radi prikupljanja podataka o neprijatelju, da pridodatom artiljerijom tuku ciljeve u gradu i u užem sistemu neposredne odbrane kako bi se neprijatelj osjetio ugroženim u samom Travniku, te da 3. krajiška proleterska brigada – likvidacijom manjih posada, zasjedama i rušenjem komunikacija duž rijeke Lašve – onemogući saobraćaj sa Travnikom.⁵⁵ Očito da je Štab divizije težio da zauzme Travnik, a to je bila želja i Vrhovnog štaba, ali je nerealno bilo pretpostaviti da će neprijatelj toliko oslabiti njegovu posadu čime bi bio stvoren pogodan „momenat“ za njenu likvidaciju, s obzirom na značaj Travnika kao isturenog bastiona za odbranu veoma značajnih komunikacija u dolini rijeke Bosne.

Već narednog dana uveče, sa početkom u 20 sati, 1.proleterska brigada je sa po jednom četom iz četiri bataoljona sa sjeverozapada, zapada, jugozapada i juga izvršila pritisak na neprijatelja u rejonu Travnika, koji je trajao oko tri sata.⁵⁶ Istovremeno je i 3.krajiška proleterska brigada manjim snagama na svom dijelu fronta vršila pritisak na neprijatelja u dolini Lašve. Prepadi, pritisci i nasilna izviđanja različitog intenziteta nastavljeni su skoro svake naredne noći. I neprijatelj je, iako rijetko, vršio ispade iz Travnika (1. novembra). Po naređenju Štaba divizije 3.krajiška proleterska brigada napala je u noći između 3. i 4. oktobra, sa po jednim bataljonom, posade Zagrebačke konjaničke pukovnije, na željezničkoj stanici Han Bila, u M. Mošunju i Divjaku, sa zadatkom da ih likvidira, zaplijeni artiljeriju i poruši željeznički i drumski most na rijeci Bila u selu Han Bila. Istovremeno je 1.proleterska brigada vršila demonstrativni napad manjim snagama na Travnik – radi vezivanja njegove posade i sprečavanja intervencije prema Han Bili.⁵⁷ Uz podršku artiljerije i minobacača, neprijatelj je odbio napad 3. krajiške proleterske brigade, pa se ona, pred zorom, uz gubitke od jednog poginulog i 4 ranjena borca, povukla na polazne položaje. Ipak, uspjela je da protjera neprijatelja iz M. Mošunja, poruši most i na tri mjesta pokida željezničku prugu.⁵⁸ Toga dana u sastav brigade vratio se iz Kupresa njen 4.bataljon i smjestio se u Kasapoviće.

⁵⁵ AVII, NOR, k. 705, br.reg. 8/1-2: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima brigada od 24. oktobra u 14 sati.

⁵⁶ Isto, k. 709, br.reg. 23/1-3.

⁵⁷ Zbornik, tom IV, knj. 19, str. 25-26: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije od 2. novembra u 20 sati.

⁵⁸ Isto, str. 478-479, i AVII, NOR, k. 711, br.reg. 42/1-2.

Pošto su odbili napad, Nijemci su preduzeli protivakciju iz Travnika i sa 1.bataljonom 369.puka, uz podršku artiljerije i tenkova, oko podne 4. oktobra i preko Grahovika, krenuli prema Rankovićima. Suprotstavila mu se dijelom snaga 3.krajiška proleterska brigada, ali je bila prisiljena da se povuče iz Rankovića na jug. Dalji prodor mu je zaustavljen, a predveče je prisiljen da odstupi u Travnik. Pri povlačenju Nijemci su zapalili nekoliko kuća u Rankovićima.⁵⁹ Brigada je imala 9 ranjenih boraca. Nakon povlačenja neprijatelja, brigada je sa dva bataljona zauzela položaje na liniji Rankovići – Kasapovići prema Travniku, a dva zadržala u rezervi u rejonu Čakići – Bugojčići.

Prepadima, fingiranim napadima i nasilnim izviđanjima, 1.proleterska divizija držala je u stalnoj napetosti neprijateljeve snage na širem području Travnika, što ih je iscrpljivalo, a trpjele su i gubitke. No i pored toga, one su uvijek odlučno reagovala, što je upućivalo na to da su spremne da se odlučno brane ako budu napadnute, ali ne i dovoljno jake da krenu u napad. Jugoistočno od 1.proleterske dejstvovala je 10.krajiška udarna divizija u zahvatu komunikacija Han Kumpanija – Lašva – Busovača – Kiseljak, sa Travničkim NOP odredom, te 7. i 9.krajiškom brigadom.

Pošto je obavješten od Štaba 8.dalmatinskog korpusa NOVJ da neprijatelj grupiše snage u Imotskom i Posušju, Štab 1.proleterske divizije povukao je, tokom 6. i 7. novembra, 3.krajišku proletersku brigadu u opštu rezervu i razmjestio je s jednim bataljonom u Kupres i sa tri u sela Ugurlije, Poriče, Bristovi i Brda oko Bugojna.⁶⁰ Pravac Travnik – Rankovići – Rastovo – G. Vakuf zatvorio je Travnički NOP odred, koji je uspostavio vezu sa desnim krilom 1.proleterske brigade koja je i dalje zatvarala pravac Travnik – Turbe, dok je prema Han Kumpaniji pomjerena 7.krajiška brigada 10. krajiške udarne divizije.

U svim jedinicama 1.proleterske divizije je, zajedno sa narodom, na prigodan način objeležena 26-godišnjica Oktobarske socijalističke revolucije – kao „simbol oslobođenja porobljenih naroda“. Svi borci i starješine upoznati su sa proglasom koji je početkom novembra, povodom ove godišnjice, Centralni Komitet KPJ uputio narodima Jugoslavije, radnicima, seljacima i građanima, zatim borcima, podoficirima, oficirima i političkim komesarima NOV i POJ. „K vama, borcima naše narodne vojske“, pisalo je u proglasu, „obraćaju se sve nade naših naroda. Opravdajte to veliko povjerenje

⁵⁹ Isto, str. 480-481: Izvješće Min.oružanih snaga NDH od 6. novembra.

⁶⁰ Zbornik, tom IV, knj. 19, str. 61-62.

naroda time što ćete još smjelije tući neprijatelja. Neka vam dvadesetšestogodišnjica Velike oktobarske revolucije dađe još više podstreka da svojim heroizmom i svojim pojačanim udarima po neprijatelju približite čas oslobođenja naših naroda i u još većoj mjeri pomognete našim junačkim suborcima na Istočnom frontu – našoj nepobjedivoj, voljenoj Crvenoj armiji. Postanite majstori oružja kojim rukujete. Podižite disciplinu naše vojske. Žestoko unišavajte neprijatelja. Oslobađajte našu zemlju od mrskih okupatora“.⁶¹

U svim mjestima gdje su se jedinice zatekle održani su 7. novembra zborovi sa priredbama za narod i borce, na kojima su vojni i politički rukovodioci govorili o značaju Oktobarske socijalsitičke revolucije, ulozi SSSR-a i Crvene armije u Drugom svjetskom ratu, popularišući istovremeno i borbu naroda Jugoslavije, pod rukovodstvom KPJ, protiv okupatora i domaćih izdajnika. Pored niza sela, 1.proleterska brigada organizovala je priredbe sa govorima i umjetničkim programima u Bugojnu, D. Vakufu i Turbetu. Proslave su održavane i u selima u kojima nije bilo jedinica, na taj način što su tamo upućivane grupe boraca pod rukovodstvom političkih komesara četa.

Polazeći od direktive Vrhovnog štaba o odbrani slobodne teritorije, a uočivši pokrete neprijatelja komunikacijom Sarajevo – Kiseljak – Busovača – Travnik, Štab 1.proleterske divizije naredio je 8.novembra da „u slučaju da neprijatelj poduzme od Travničkog sektora operacije u pravcu Vrbaske doline, jedinice 1.proleterske brigade i 10.udarne divizije moraju mu to onemogućiti“. Za zatvaranje pravaca Travnik – Jajce i Travnik – Donji Vakuf određene su 7.krajiška i 1.proleterska brigada: 7.krajiška je dobila zadatak da na položajima prema Travniku smijeni 1.proletersku brigadu i postavi se na liniju Đakovići – Pulac – Turbe – Paklarevo; 1.proleterska brigada da se, kao rezerva, razmjesti iza nje na prostor Komar – Gradina – Oborci. Zadatak da zatvori pravac Travnik – Rastovo i dejstvuje na komunikaciju Travnik – Han Kumpanija dobio je Travnički NOP odred, dok je 9.krajiška brigada i dalje zadržana da dejstvuje na komunikacijama jugoistočno od Busovače, i 3. krajiška u ulozi opšte rezerve.⁶² Po izvršenoj smjeni, noću između 10. i 11. novembra, bataljoni 1.proleterske brigade smjestili su se u selima Komar, Gradina i Oborci, bataljon „Garibaldi“ u Bugojnu dok je 6. bataljon upućen u Jajce da smijeni 1.bataljon. Tehnička i protivkolska četa

⁶¹ Zbornik, tom II, knj. 11, str. 7-12.

⁶² Zbornik, tom IV, knj. 19, str. 125-126: Naređenje Štaba 1.prol.divizije od 8. novembra.

raspoređene su u Suhodolu, brigadna intendatura i sanitet u Balihodžiće i Štab brigade kod željezničke stanice Oborci.⁶³

Našavši se u rezervi van dodira s neprijateljem, u svim jedinicama divizije nastavljen je intenzivan vojno-stručni, politički i kulturno-prosvjetni rad, a vršene su u izvjesne kadrovske i formacijske promjene. Još 3. novembra Štab divizije izdao je naredbu kojom je proizveo u čin starijeg vodnika 35 boraca i starješina, u čin vodnika – 66, u čin mlađeg vodnika – 79, i u čin desetara 62 borca.⁶⁴ U 3.krajiškoj proleterskoj brigadi je 11. novembra, od starih boraca i starješina uzetih iz postojeća četiri bataljona i novih boraca većinom iz Dalmacije, formiran 5.bataljon, jačine oko 230 boraca. Za komandanta bataljona postavljen je Ilija Radulović, do tada komandir čete u brigadi, a za zamjenika političkog komesara Drago Kačar, do tada zamjenik političkog komesara čete u brigadi (politički komesar tada nije postavljen). Bataljon se smjestio u selo Rosulje.⁶⁵ Osam dana kasnije, 19. novembra, Štab brigade je od svojih samostalnih vodova – pionirskog, radnog i za vezu, formirao tehničku četvu. Takva četa u sastavu 1. proleterske brigade formirana je ranije.⁶⁶

Formiranje Prvog proleterskog korpusa NOVJ i dolazak 13. proleterske brigade „Rade Končar“ u sastav divizije

Sredinom novembra na području rasporeda 1.proleterske divizije zbile su se značajne organizacione promjene i u sastavu krupnih jedinica NOVJ. Naime, 18. i 19. novembra u rejon Bugojna stigla je 6.lička udarna divizija, čime je u stvari oformljen Prvi proleterski udarni korpus NOVJ – od dvije pomenute divizije. Tada je organizovan i njegov štab. Iako ranije postavljeni za komandanta i političkog komesara 1.proleterskog udarnog korpusa, Koča Popović i Mijalko Todorović su do tada komandovali 1.proleterskom divizijom, a od tada korpusom. Prvu naredbu – br. 1 Štab 1.proleterskog udarnog korpusa izdao je 18. novembra 1943. godine.⁶⁷ U vezi s ovim došlo je do promjena i u komandovanju 1.proleterskom divizijom – do tada je bila pod direktnom komandom Vrhovnog

⁶³ Isto, str. 140-141.

⁶⁴ AVII, NOR, k. 706A, br.reg. 8/1-8.

⁶⁵ Isto, k. 711, br.reg. 42/1-2.

⁶⁶ Isto, k. 711, br.reg. 19/7.

⁶⁷ Zbornik, tom IV, knj. 19, str. 270-272.

štaba, a od tada pod komandom Štaba 1.proleterskog udarnog korpusa. Za novog komandanta divizije Vrhovni štab je postavio potpukovnika Vasa Jovanovića, do tada načelnika Štaba divizije, dok je politički komesar divizije imenovan nešto kasnije. Do promjena je došlo i u Štabu 1.proleterske brigade: naime zbog odlaska na partijski kurs pri CK KPJ, umjesto Vlada Šćekića za političkog komesara brigade postavljen je Časlav Božović.

U međuvremenu, Nijemci su 13. novembra sa dvije borbene grupe napali jedinice 10.krajiške udarne divizije na sektoru Travnik – Fojnica, u namjeri da ih razbiju, oslobode se pritiska na Travnik, a time učine bezbijednijim saobraćaj na komunikacijama u dolini rijeke Bosne. Napadu je dat šifrovani naziv „Rauhrajf“ („Rauchreif“). Borbena grupa „Sjever“ (naziva se i „Fišer“), sastava 1. i Z.bataljon 369.grenadirskog puka i 4.divizion 369. artiljerijskog puka 369.legionarske divizije i dijelovi Zagrebače konjaničke pukovnije – napadala je iz Travnika prema Turbetu, a dijelom snaga i na jug, preko Vilenice. Neprijatelj je uspio da potisne 7.krajišku brigadu, zauzme Turbe i 16. oktobra izbiye u Donju Trebeušu. Protivnapadom djelova 7.krajiške i jednog bataljona 1.proleterske brigade iz rejona Komara neprijatelj je zaustavljen, a zatim se povukao u Travnik. Narednog dana 7. krajiška brigada je ušla u Turbe i posjela ranije položaje prema Travniku. Borbena grupa „Jug“ (naziva se i „Kene“), sastava Z.bataljon 370. grenadirskog puka, 369.izviđački bataljon i 1.baterija 369.artiljerijskog puka 369. legionarske divizije i bataljon „B-1“ 1.rezervnog lovačkog puka, napadala je iz Fojnice i poslije borbi s 9.krajiškom brigadom, 14. novembra izbila u Rastovo. Štab 3.krajiške, da bi pomogao Krajišnicima i spriječio dalji prodor neprijatelja prema dolini Vrbasa, uputio je dva bataljona koji su se 11. novembra prebacili u Gračanicu u Gornji Odžak, prema Rastovu. Međutim kad su 15. novembra stigli u Rastovo, u njemu nije bio neprijatelj. On se, naime, preko Rankovića povukao prema Travniku, pa su se bataljoni vratili u Gračanicu i G. Odžak. Povlačenjem u Travnik i ovaj neprijatelj je „pothvat“ završio se 17. novembra – bez ikakvog uspjeha. Jedinice 10. krajiške divizije ponovo su posjele ranije položaje.⁶⁸

Pošto je pretpostavio da neprijatelj ima namjeru da od Travnika prodre u Jajce, Štab 1.proleterske divizije hitno je, u noći između 17. i 18. novembra, čitavu 3.krajišku proletersku brigadu

⁶⁸ Zbornik, tom IV, knj. 19, str. 213-214: Izvještaj Štaba 10.krajiške divizije Štabu 1.proleterske divizije od 14. novembra.

(stigao je i bataljon iz Kupresa) prebacio na prostor između komunikacija Travnik – Jajce i Turbe – Donji Vakuf i naredio joj da, zajedno sa 1.proleterskom brigadom, ni u kom slučaju ne dozvoli prodor neprijatelju u pravcu Jajca. Za prebacivanje dijela jedinica korišćen je voz na dionici od Bugojna do iznad Donjeg Vakufa. Brigada se, po naređenju od 16. novembra, razmjestila u Oborcima i uspostavila vezu sa 1.proleterskom brigadom, koja je, poslije povlačenja neprijatelja u Travnik, rasporedila svoje bataljone tako da je zatvorila pravac Turbe – Jajce.⁶⁹ Jedan bataljon uputila je u Jajce da smijeni bataljon koji je tamo vršio garnizonsku službu. Obje brigade uspostavile su vezu sa 7. krajiškom, na položajima prema Travniku.

S obzirom na dolazak 6.ličke udarne divizije u rejon Bugojna i pridodatu mu 10.krajišku udarnu diviziju, novoformirani Štab 1.proleterskog korpusa planirao je šire operacije u koje je, svakako, uključivao i napad na Travnik, ali ga je prije toga trebalo ponovo blokirati dejstvom na komunikacije koje vode ka Travniku i diverzijama mu onemogućiti saobraćaj na njima, a zatim ugroziti i neprijateljeve posade i komunikacije prema Zenici i Sarajevu. U vezi s tim on je 18. novembra naredio 1.proleterskoj diviziji da, kao rezerva postavljena na prostor Oborci – Komar – Karaula – Božikovac, osigura zatvaranje pravaca Turbe – Jajce i Turbe – D. Vakuf i diverzantskim grupama dejstvuje istočno od Travnika ka Zenici, a povremeno vrši demonstrativne pritiske na Travnik sa sjevera, od Vlašić-planine. Deseta krajiška udarna divizija dobila je zadatak da u što užoj blokadi drži travnički garnizon, a 6.lička udarna divizija da se, kao korpusna rezerva, razmjesti u dolini Vrbasa, na prostoru D. Vakuf – Bugojno – Gračanica.⁷⁰

Čim je primio naređenje Štaba korpusa, Štab 1.proleterske divizije odredio je 1.proletersku brigadu da, kao rezerva na pravcu Turbe – Jajce, upućuje manje diverzantske grupe istočno od Travnika na prostor Bukovica – Gučja Gora – Brajkovići, a manjim dijelovima da sa padina Vlašić-planine sa sjevera vrši demonstrativne napade na sam Travnik, s tim da u izvršavanju tih zadataka ni u kom slučaju ne smije oslabiti cjelovitost brigade na sigurnom zatvaranju pravaca koji od Turbeta vode prema Jajcu kao svom osnovnom zadatku. Istovremeno je 3.krajiškoj proleterskoj brigadi naređeno da, kao neposredna rezerva na pravcu Turbe – D. Vakuf, raspoređena u rejonu

⁶⁹ AVII, NOR, k. 711, br.reg. 12/1-1.

⁷⁰ Zbornik, tom IV, knj. 19, str. 270-272: Naređenje Štaba 1.prol.korpusa štabovima divizija od 18. novembra u 10 sati.

Oborci – Komar – Goleš, drži stalno pripravnica najmanje dva bataljona, sposobna da u slučaju potrebe najhitnije intervenišu na pomenutom pravcu, dok bi sa glavninom, ukoliko bi to bilo nužno, interevenisala i na pravcu Turbe – Jajce. Svakoj brigadi dodata je po jedna hirurška ekipa, dok je divizijska bolnica i dalje zadržana u Čipuljiću kod Bugojna. Objema brigadama je naređeno da budu u stalnoj vezi sa Štabom i jedinicama 7. krajiške brigade. Najavljen je i dolazak 13. proleterske brigade „Rade Končar“ u sastav divizije.⁷¹ Kao što se vidi, osnovni zadatak novoformiranog 1. proleterskog udarnog korpusa bio je da spriječi prodor neprijatelja iz rejona Travnika u dolinu Vrbasa, a u prvom redu prema Jajcu, gdje su u završnoj fazi bile pripreme za Drugo zasjedanje AVNOJ-a, koje je trebalo da se ubrzo održi u njemu. Glavnu ulogu u tom pogledu, ako zatreba, trebalo je da odigra 1. proleterska udarna divizija, koja je zadržana u rezervi, kako bi, grupisana i odmorna, besprekorno izvršila taj, iznad svega veoma odgovoran, zadatak.

Kao i obično kad su se jedinice divizije nalazile u rezervi i na odmoru, u njima se planski i sistematski radilo na vojno-stručnom i idejno-političkom uzdizanju boraca i starješina. Ovoga puta posebna pažnja poklonjena je novim borcima koji su u Dalmaciji stupili u diviziju. Obavještajni organi prikupljali su podatke o neprijatelju na širem prostoru. S obzirom na to da je bilo najavljeno da će savezničko vazduhoplovstvo bombardovati Travnik, Štab 1. proleterske divizije naredio je, 19. novembra, da se jedinice, izuzev manjih dijelova, ne zadržavaju suviše blizu neposrednog pojasa odbrane Travnika i da budu spremne – čitava 7. krajiška, do tri bataljona 1. proleterske i dva bataljona 3. krajiške proleterske brigade, pa ako se situacija pokaže povoljnom, da upadnu u Travnik, iskoriste zabunu i dezorganizaciju i zauzmu grad.⁷² Bio je predviđen postupak jedinica i po eventualnom zauzimanju Travnika. Međutim, od svega toga nije bilo ništa, jer ni predviđenog bombardovanja nije bilo.

Pošto mu je bilo naređeno da na sektoru između Travnika i Zenice dejstvuje manjim diverzantskim grupama, Štab 1. proleterske brigade planirao je da na taj sektor uputi dva bataljona, ali pošto su dobijena obavještenja da neprijatelj priprema ofanzivu na oslobođenu teritoriju od toga se odustalo – kako bi brigada bila odmorna i na okupu. Iz Jajca je povučen i 4. bataljon, koji je u sastav brigade stigao

⁷¹ Isto, str. 272-274.

⁷² AVII, NOR, k. 705, br.reg. 19/1-2: Naređenje Štaba 1. prolet. udarne divizije štabovima brigada od 19. novembra u 13,30 sati.

22. novembra.⁷³ U drugoj polovini novembra posada Travnika postala je aktivnija u pogledu vršenja ispada prema 7.krajiškoj brigadi, naročito poslije 24. toga mjeseca, kada je iz Busovače, Han Kumpanije, Viteza i Divjaka u Travnik povučen 1. sklop Zagrebačke konjaničke pukovnije, čime je garnizon znatno pojačan.⁷⁴ U napuštena mjesta ušli su dijelovi 9.krajiške brigade.

Da bi stvorio što bezbjednije uslove za održavanje Drugog zasijedanja AVNOJ-a, 29. novembra u Jajcu, Vrhovni štab je nešto prije toga naredio: Štabu 1.proleterskog korpusa da pojača ofanzivna dejstva na području Travnika; Štabu 3.korpusa da vrši napade na spoljnu odbranu Sarajeva i na komunikacije u dolini rijeke Bosne; Štabu 5.korpusa da, pored dejstava u zapadnoj Bosni, orijentiše i jednu diviziju prema komunikacijama Sarajevo – Mostar. S obzirom na to da su u to vrijeme primijećena i izvjesna pomijeranja neprijateljevih trupa oko slobodne teritorije, koja su nagovještavala da bi Nijemci i ustaše mogli preduzeti veće operacije prema slobodnoj teritoriji, cilj pomenutih ofanzivnih dejstava jedinica NOVJ bio je i da se poremete takvi planovi.⁷⁵ Po naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa 6. lička udarna divizija je, noću između 27. i 28. novembra i u toku dana, smijenila na sektoru Busovača – Travnik 10.krajišku udarnu diviziju, koja je upućena prema komunikacijama Sarajevo – Konjic – Rama. Na položajima prema Travniku 2.lička brigada smijenila je 7.krajišku, na liniji Kicelj na Vilenici – Zlokići – Visokovići – istočno od Bačvice – Paklarevo – Dubrava, i stavljena je pod komandu Štaba 1.proleterske divizije, dok je 3.lička na prostoru Busovača – Han Kumpanija – Vitez – Kruščica, smijenila 9.krajišku brigadu. Ovim rasporedom posada u Travniku je bila blokirana.

Dok je vršena smjena jedinica na sektoru Busovača – Travnik, u sastav 1.proleterske divizije je iz Hrvatske stigla 13.proleterska brigada „Rade Končar“, zajedno sa Slavonskim proleterskim bataljonom. Ova brigada formirana je od 7. do 10. novembra 1942. godine u selu Sjeničaku na Kordunu, od 1.proleterskog bataljona Hrvatske i Žumberačko-pokupskog NOP odreda – kao 13.NOU brigada Hrvatske „Josip Kraš“. Na prijedlog CK KPH, a po odobrenju CK KPJ i Vrhovnog štaba, Glavni štab Hrvatske ju je, zbog „njene borbenog i junačkog držanja u borbama“, naredbom od 11. decembra

⁷³ Naređenje Štaba 1.prolet.brigade od 21. novembra u 20 sati.

⁷⁴ Zbornik, tom IV, knj. 20, str. 750-760: Bojna relacija Zagrebačke konjaničke pukovnije od 7. decembra 1943.

⁷⁵ Oslobojilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, knj. 1, drugo izdanje, str. 611.

1942. godine, preimenovao u 13. udarnu narodnooslobodilačku proletersku brigadu „Rade Končar“. Odmah po formiranju, brigada je upućena na Žumberak, gdje se borila godinu dana, vodeći povremeno borbe i u Sloveniji, Pokuplju, Turopolju i na prilazima Zagrebu. Po naređenju Vrhovnog štaba, ona je 25. oktobra 1943. godine iz Žumberka krenula u Bosnu, u sastav 1. proleterske divizije i nakon napornog marša, preko Pokuplja, Korduna, Like, gdje je, kod Plitvičkih jezera, pod njenu komandu stavljen Slavonski proleterski bataljon, zatim preko Bosanske krajine – Drvara, Glamoča, Livna, Kupresa i Bugojna, 28. novembra 1943. godine stigla u Kopčić i ušla u sastav 1. proleterske divizije.

Komandant brigade tada je bio Milan Žeželj, njegov zamjenik Marko Rapo, politički komesar Božo Spaček i njegov zamjenik Mato Horvatić. Njena organizacija i formacija izgledale su ovako: Štab sa zaštitnim vodom, četa za vezu, minerski vod, sanitetski vod i pet proleterskih bataljona, od kojih je 5. bio prateći. Ukupno je brojala oko 1.200 boraca prekaljenih i iskusnih ratnika. Od ukupnog brojnog stanja 84,2 odsto sačinjavali su radnici, zanatlije i siromašni seljaci. Imala je i znatan broj intelektualaca – 8,4 odsto. Partijska organizacija u brigadi brojala je 224 člana i 100 kandidata za članove KPJ, dok je organizacija SKOJ-a imala 430 članova. U nacionalnom pogledu njen sastav je bio gotovo internacionalan. Ipak, najviše je bilo Hrvata – 86 odsto, zatim 9,3 odsto Srba, nešto Slovenaca i muslimana, te po neki pripadnik raznih nacionalnosti. U brigadi se nalazio i veliki broj žena – 10,4 odsto, sve omladinki. Naoružanje je bilo streljačko, gotovo kao kod svih partizanskih brigada u to vrijeme. Posebno treba istaći da je brigada imala bogato i značajno jednogodišnje ratničko iskustvo.

Ulaskom u sastav 1. proleterske divizije, organizacija i formacija brigade „Rade Končar“, njena sanitetska i intendantska služba, vojno-politički i kulturno-prosvjetni rad, kao i rad partijskih i skojevskih organizacija – prilagođen je novim uslovima i učinjen jednoobraznim sa drugim brigadama, iako po nizu pitanja nije bilo bitnih razlika. Već 1. decembra, po naređenju Štaba divizije, u rejonu Goleš – Komar – Oborci rasformiran je njen 5. (prateći) bataljon, na taj način što su ljudstvu svakog od 4 bataljona dodijeljena po tri mitraljeza i jedan minobacač, tako da su formirane prateće (četvrte) čete. Umjesto dotadašnjeg pratećeg bataljona formiran je novi 5. proleterski bataljon (pješađijski) za koji su ljudstvo dali postojeći

bataljoni. Tog dana rasformiran je i Slavonski proleterski bataljon i njegovim su ljudstvom popunjene jedinice brigade. Narednog dana od minerskog voda pri Štabu brigade formirana je inženjerska četa, a 3. decembra brigada je od Štaba divizije dobila četu jačine 70 bivših crvenoarmejaca, koje su Nijemci zarobili na Istočnom frontu i u zarobljeničkim logorima prisilno mobilisali u svoje jedinice, iz kojih su pobjegli i priključili se snagama NOVJ. Sredinom decembra 1943. godine u brigadi je izvršena temeljita reorganizacija intendantske službe, kojom je težište ishrane prenijeto na brigadnu intendanturu, a pripremanje hrane na bataljonske kuhinje umjesto ranijeg načina ishrane po kućama – kako je to bilo u Žumberku. U brigadu je 14. decembra stigao Miloš Vučković, koga je za načelnika Štaba brigade postavio Štab 1.proleterskog korpusa i Politodjel imenovan od strane CK KPJ, koji brigada ranije, u Hrvatskoj, nije imala. Politodjel su sačinjavali: rukovodilac Mirko Dragišić i članovi Vlado Kovačević, Antonije Isaković i Judita Alargić.

Pokret 13.proleterske brigade iz Hrvatske u Bosnu pažljivo je pratio vrhovni komandant NOV i POJ i zahtijevao da ga stalno obavještavaju dokle je stigla i kako izdržava marš, a kad je stigla na sektor Travnik, poželio je da lično upozna njene rukovodioce i borce, da od njih čuje o brigadi i da ih upozna s perspektivama NOB-a i s teškoćama koje treba savladati do konačnog oslobođenja zemlje. U vezi s tim, on je 5. decembra u Jajcu primio delegaciju brigade, sastavljenu od oko 80 boraca i rukovodilaca iz svih jedinica brigade, sa komandantom i političkim komesarom brigade i političkim komesarom 1.proleterskog korpusa na čelu. Poslije primljenog raporta, Tito se delegaciji obratio kraćim govorom u kome je, pored ostalog, istakao kako će sada 1.proleterska divizija ojačati ne samo za jednu brigadu već će u njoj još više doći do izražaja bratstvo i jedinstvo naših naroda. Po završenom izlaganju interesovao se i za obična svakodnevna ljudska pitanja i probleme boraca – kako su podnijeli marš i kako se osjećaju u novoj sredini. Posjeta Jajcu i razgovori s Titom bili su od ogromnog značaja za brigadu poslije njenog dolaska u Bosnu, u sasvim novu sredinu i na nepoznati teren, a uz to i u veoma lošim vremenskim uslovima. Borci i starješine su osjetili i uvjerali se u brigu o njima na najvišem niovu – od strane vrhovnog komandanta.⁷⁶

Dolazak 6.ličke udarne divizije u Bosnu, u sastav 1.proleterskog udarnog korpusa, i 13.proleterske brigade „Rade

⁷⁶ Todor Radošević, Brigada „Rade Končar“, VIZ, Beograd 1984.

Končar“ i Slavenskog proleterskog bataljona u sastav 1.proleterske divizije, nije bio običan čin pregrupacije i reorganizacije jedinica. Očigledno da je vrhovni komandant, stvarajući 1.proleterski udarni korpus i popunjavajući 1.proletersku diviziju, kao elitne krupne vojne formacije NOVJ, želio da se u njima nađu iskusne i u borbama do tada provjerene vojne jedinice, kojima će moći da odlučujuće utiče na rješavanje operativno-strategijskih i političkih zadataka NOR-a kao što su to bili: namjeravani i pripremani prodor u Srbiju; razbijanje četnika i svih planova domaće i međunarodne reakcije vezanih za njih i izbjegličku kraljevsku vladu. Pored toga, on je – vodeći računa o nacionalnim momentima – želio da u rješavanju tih i drugih pitanja, bitnih ne samo za konačnu pobjedu, već i za stvaranje bratstva i jedinstva – učestvuju jedinice sastavljene od prpadnika svih naših naroda. U vezi s tim, od posebnog značaja bila je odluka da 13.proleterska brigada, sastavljena najvećim dijelom od Hrvata, uđe u sastav 1.proleterske divizije, što je svakako bilo i veliko priznanje brigadi za njene dotadašnje uspjehe, kao i povjerenje u nju da će i u buduće uspješno izvršavati sve postavljene zadatke, a za 1.proletersku diviziju veliko ojačanje.

Napad na Travnik i obezbjeđenje Drugog zasijedanja AVNOJ-a sa tog pravca

Polazeći od naređenja Vrhovnog štaba da pojača ofanzivna dejstva oko Travnika i na taj način sa tog pravca obezbijedi Drugo zasijedanje AVNOJ-a u Jajcu, Štab 1.proleterskog udarnog korpusa odlučio je da napadne Travnik, cijeneći da će to biti najbolji način da se izvrši dobijeni zadatak. U to vrijeme posadu Travnika su sačinjavali: Zagrebačka konjanička pukovnija (tri sklopa i bitnica topova), 1.bataljon 369.puka njemačke 369.legionarske „vražje“ divizije, kupreška milicija, njemačka feldžandarmerija i oružnici – ukupno oko 2.500 neprijateljskih vojnika. Travnik je bio dobro utvrđen i pripremljen za upornu i dugotrajnu odbranu, što je pokazao i prethodni napad. Štab korpusa imao je tačne podatke o sastavu posade, jedino je bio u uvjerenju da je brojno jača.⁷⁷ Smatrao je i da su uslovi za napad povoljni, pogotovo što je posada izolovana i Travnik odsječen od Zenice i Sarajeva, pa mu ovog puta otuda neće moći stići pomoć kao u prethodnom napadu, zbog čega je bio u

⁷⁷ AVII, NOR, k. 706A, br.reg. 10/1-9: Obavještajni izvještaj Štaba 1.prolet. divizije od 27. novembra.

uvjerenju da će napad uspjeti. Za napad je angažovao 1.proletersku diviziju, ojačanu 2.ličkom brigadom, dok je 6.ličkoj diviziji naredio da sa svoje dvije brigade i 9.krajiškom brigadom zatvori komunikacije koje iz Sarajeva i Zenice vode ka Travniku i spriječi intervenciju – djelujući ofanzivno.

Na osnovu dobijenog zadatka i podataka o neprijatelju, Štab 1. proleterske divizije odlučio je da angažovanjem 1. i 3.proleterske i jednog bataljona 2.ličke udarne brigade – noćnim napadom s juga, zapada i sjevera – zauzme Travnik, imajući dvije brigade u rezervi, a potom glavne snage divizije da orijentiše prema Zenici i niz dolinu rijeke Lašve. Planom Štaba divizije bilo je predviđeno da: 1.proleterska brigada (4 bataljona), kao zapadna napadna kolona, napada opštim pravcem u zahvatu komunikacije Turbe – Travnik, prodre u grad i zauzme kasarnu, a zatim i ostale objekte u gradu; 3.krajiška proleterska brigada, kao južna napadna kolona, napada s juga, na frontu od rijeke Lašve do Vilenice, i da što prije prodre u centar grada, razbije i unutrašnji sistem odbrane i pomogne zauzimanje kasarne; 4.bataljon 2.ličke brigade da, kao sjeverna napadna kolona, obezbjeđivši se dijelom snaga prema Gučja Gori, napada pravcem Konjska – Bukovica – Travnik, što prije upadne u grad i likvidira neprijateljeva uporišta. Napad je trebalo da podrže tri brdske baterije (1. i 6.divizije i 1.korpusa – ukupno 6 topova). Druga lička brigada (bez 4.bataljona) dobila je zadatak da, pošto je na položaju prema Travniku smijeni 1.proleterska, obrazuje rezervu u rejonu Bačvice – Turbe – Sečevo – Potkraj, s tim da bude spremna za intervenciju svakog momenta prema ukazanoj potrebi. Tek pristigla 13. proleterska brigada „Rade Končar“ dobila je zadatak da obrazuje opštu rezervu na prostoru Komar – Oborci. Njena upotreba predviđala se tek po zauzimanju Travnika, kada je 3.krajiška proleterska brigada trebalo da, na području Čukle – Brajkovići – Grahovčići, zatvori pravac od Zenice i da nasilno izviđa prema njoj, dok je 1.proleterska brigada dobila zadatak da se sa dva bataljona razmjesti u rejonu Riječica – Han Bila, a dva ostavi u Travniku – jedan kao posadu a drugi da upotrebi za evakuaciju plijena pravcem Travnik – Turbe – Trebeuša, ili, u nemogućnosti tim pravcem, cestom za Rastovo. Za komandno mjesto Štaba divizije određeno je Turbe, sa pravcem kretanja cestom prema Travniku. Napad je trebalo da počne u 21 sat 29. novembra.

Štab divizije ukazao je potčinjenim jedinicama na potrebu i značaj zauzimanja Travnika kao isturenog uporišta neprijatelja za odbranu komunikacija Sarajevo – Brod, i kao političkog i ekonomskog centra u kome se nalaze velike količine ratnog materijala i drugih potreba. „Oslobođenjem Travnika“, pisalo je u zapovijesti Štaba divizije za napad, „pojačaće se naš uticaj u cijeloj Bosni, a ujedno će se stvoriti uslovi za popunu naših jedinica novomobilisanim borcima... Jedinice moraju odlučno napasti i u napadu istrajati do konačne likvidacije garnizona. Ukoliko bude potrebno – sa napadom produžiti i u toku dana“.⁷⁸

Sa zakašnjenjem od 15 minuta, jedinice 1.proleterske divizije krenule su u napad na Travnik – gotovo istovremeno sa početkom Drugog zasijedanja AVNOJ-a u Jajcu. Od samog početka neprijatelj je pružao jak otpor na svim pravcima. Borbe su vođene čitavu noć, ali se u tome, i pored svih nastojanja i zalaganja boraca da se grad zauzme – nije uspjelo. Pošto u toku noći nije postignut neki značajniji uspjeh a izgleda da bi se produžetkom napada tokom dana postigao cilj nije bilo, jedinice su se, po naređenju Štaba divizije, oko 6 sati ujutro povukle na polazne položaje, ostavivši prema neprijatelju jače osiguravajuće dijelove. Divizija je pretrpjela osjetne gubitke – 22 poginula, 53 ranjena i 4 nestala borca. Najviše gubitaka bilo je od nagaznih mina. Zarobljeni su oficir, podoficir i 9 domobrana, koji su se predali bez otpora. Gubici neprijatelja nijesu se mogli ustanoviti.⁷⁹

Napad na Travnik – koji je Zapovjedništvo Zagrebačke konjaničke pukovnije nazvalo „vele-napadom“ – nije uspio iz više razloga. Prije svega, odnos snaga je bio nepovoljan. Pokazalo se da su dvije brigade i jedan bataljon nedovoljne snage da tada zauzmu Travnik i to zbog: upornog otpora neprijatelja; nedostatka teškog naoružanja; jakih utvrđenja. Bunker i su bili tako izgrađeni da ih protivtenkovski topovi, kojima su raspolagale jedinice divizije, nijesu mogli ni oštetiti a kamoli uništiti. Napad je na brzinu i nedovoljno organizovan. Naime, vrijeme od izdavanja zapovijesti do početka napada bilo je odveć kratko da bi se napad bolje pripremio, što se

⁷⁸ Zbornik, tom IV, knj. 19, str. 416-422: Zapovijest Štaba 1.prolet.divizije za oslobođenje Travnika od 29. novembra u 11 sati.

⁷⁹ Zbornik, tom IV, knj. 20, str. 35-36: Izvještaji štabova: 1.prolet.brigade Štabu 1.proleterske divizije od 2. decembra, str. 37-38; 3.krajiške Štabu 1.proleterske divizije od 2. decembra; str. 62-64: 1.proleterske divizije Štabu 1.proleterskog korpusa od 4. decembra; i str. 750-760: Bojna relacija zagrebačke konjaničke pukovnije od 7. decembra.

naročito odnosi na 3.krajišku proletersku brigadu. Njoj je za dolazak iz rejonu Oborci – Komar na polazni položaj za napad bio potreban gotovo jednodnevni marš, zbog čega je takoreći s marša prešla u napad, i to na širokom frontu i bez potrebnih priprema. Podrška i sadejstvo artiljerije i minobacača sa pješadijom bili su nedovoljni i neefikasni da bi napravili prolaze u preprekama. Gađalo se noću tako da se pogoci nijesu mogli osmatrati niti vršiti korektura. Stiče se utisak da ni izbor taktike nije bio primjeren situaciji, odnosno da nije trebalo frontalo napadati, već grupisati jače snage na izabranom pravcu, pokušati prodor u grad i dezorganizovati odbranu.

Iako 1.proleterska divizija nije uspjela da zauzme Travnik, ni neprijatelj s tog pravca nije omeo održavanje Drugog zasijedanja AVNOJ-a, koje je, u prisustvu 142 vijećnika trajalo čitavu noć u Jajcu, i na kome se AVNOJ konstituisao u vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo Jugoslavije, kao vrhovni predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline, a usvojeno je i više veoma značajnih dokumenata, kojima su udareni temelji novoj Jugoslaviji. Donijeta je Deklaracija i na osnovu nje usvojen niz važnih odluka ustavnog karaktera i opštejugoslovenskog značaja, od kojih su tri predstavljale pravne temelje federativne državne zajednice i osnove njenog suvereniteta i integriteta: Odluka o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu Jugoslavije i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme narodnooslobodilačkog rata; Odluka o oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije takozvanoj jugoslovenskoj vladi u inostranstvu i o zabrani povratka u zemlju kralju Petru II Karađorđeviću; Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu. Zasijedanje je odalo priznanje i zahvalnost Narodnooslobodilačkoj vojsci, a „da bi se istakle osobite sposobnosti u vojnom rukovođenju i da bi se nagradile naročite zasluge u rukovođenju Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije i njenim operacijama... a na predlog slovenačke delegacije“, odlučeno je da se u NOVJ uvede naziv maršal Jugoslavije koji će dodjeljivati Predsjedništvo AVNOJ-a.

Polazeći od tih odluka, Predsedništvo AVNOJ-a dodijelilo je vrhovnom komandantu NOVJ, Josipu Brozu Titu, naziv maršala Jugoslavije i time mu odalo „zasluženo priznanje... za genijalno

rukovodstvo operacijama Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i za sposobnost i istrajnost koju je pokazao u njenom vojnom i političkom podizanju“. Predsjedništvo je imenovalo i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, koji je, u stvari, imao karakter privremene vlade Jugoslavije i u kojem je Josip Broz Tito bio predsjednik i povjerenik za narodnu odbranu.⁸⁰

Pored borbi za Travnik, 1.proleterska divizija je i na drugi način vezana za Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Naime, hor njene 1.proleterske brigade, himnom „Hej Sloveni“ i „Internacionalom“, obilježio je početak zasijedanja u Domu kulture u Jajcu. Slijedeće noći, 30. novembra, njena glumačka, fiskulturna i folklorna grupa učestvovala su u priredbi organizovanoj za vijećnike AVNOJ-a.⁸¹ Štab 1.proleterske divizije, čim je saznao da je vrhovnom komandantu dodijeljen naziv maršala Jugoslavije, uputio mu je čestitku u kojoj je, pored ostalog, pisalo: „Prva proleterska divizija, u jeku velikih bojeva, proslavlja zasluženno priznanje i zahvalnost koju su tebi i nama izrazili naši narodi, dajući tebi – našem Vrhovnom komandantu, naziv maršala Jugoslavije... Zavjetujemo se da ćemo sa herojskim srcem tvojih boraca, sa bezgraničnom istrajnošću i ljubavi tvojih drugova, pod Tvojim mudrim vođstvom, pod barjakom proletera, udvostručiti snage do konačnog istrebljenja svih neprijatelja, do potpunog oslobođenja naših naroda“.⁸²

Poslije neuspjelog napada na Travnik, 1.proleterska divizija je od Štaba 1.proleterskog korpusa dobila zadatak da zatvori pravce koji od tog grada vode u dolinu Vrbasa i da po svaku cijenu onemogući neprijatelju prodor ka Jajcu i Donjem Vakufu. Štab divizije zadržao je dvije brigade u prvoj liniji prema Travniku, a jednu u rezervi. Tako je početkom decembra ovako razmjestio brigade: 1.proletersku da zatvara pravac Travnik – Turbe – Jajce; 3.krajišku proletersku da zatvara pravce od Travnika ka Donjem Vakufu i Zijametu; 13.proletersku u ulozi divizijske rezerve, spremne da za slučaj potrebe interveniše prema cesti Turbe – Jajce ili Turbe – Donji Vakuf, ili na oba ta pravca. Divizijska brdska

⁸⁰ Dokumenti o razvoju narodne vlasti, priredio dr Leon Geršković, „Prosveta“, Beograd 1948, str. 247-263.

⁸¹ Prva proleterska, 2, str. 523-524: Mika Haravan, Priredba za većnike.

⁸² AVII, NOR, k. 706A, br.reg. 19/1-8.

baterija raspoređena je u Bjelobučje, divizijska bolnica i dalje je zadržana u Čipuljiću, a prihvatna bolnica u Donjem Vakufu. Štab divizije nalazio se na pravcu Donji Vakuf – Komar. Jugoistočno od 1.proleterske nalazila se 6.lička udarna divizija, orijentisana prema Zenici i Sarajevu, s tim što je zatvarala i pravac Travnik –Rankovići – Rastovo.⁸³

⁸³ Zbornik, tom IV, knj. 19, str. 430-433: Naređenje Štaba 1.prolet. divizije od 30. novembra u 14 sati.

D I O II

**BORBE U SREDNJOJ I ZAPADNOJ BOSNI
KRAJEM 1943.
I POČETKOM 1944. GODINE**

Napadi na Duvno, Livno i Šujicu i druge borbe u tom području

Snažni razmah narodnooslobodilačke borbe poslije kapitulacije fašističke Italije i narasle oružane snage odlučujuće su uticali na to da je pred kraj 1943. godine jugoslovensko ratište dobilo ogroman značaj u planovima Antifašističke koalicije, a naročito u planovima njemačke Vrhovne komande. U vremenu od kapitulacije Italije do kraja 1943. godine formirano je novih: 5 korpusa, 12 divizija, 70 brigada i 90 partizanskih NOP odreda, dok su u međuvremenu rasformirane 2 divizije, 22 brigade i 70 partizanskih odreda. Tako su krajem 1943. godine oružane snage NOP-a bile organizovane u: 9 korpusa, 28 divizija, 103 brigade i 105 partizanskih odreda, pored manjih operativnih, partizanskih i vojno-pozadinskih jedinica i ustanova – ukupne jačine oko 300.000 boraca.⁸⁴ Ove snage u to vrijeme vezivale su za sebe 31. diviziju i 17 samostalnih brigada, isto toliko pukova i druge okupacione, kao i brojne kvislinške snage – ukupno oko 650.000 vojnika, od čega je bilo 19 njemačkih divizija, odnosno 300.000 okupatorskih vojnika.⁸⁵

Narasle oružane snage, koje su držale prostranu oslobođenu teritoriju, sve su ozbiljnije ugrožavale njemačke interese u Jugoslaviji i sistem odbrane na jugoistoku Evrope. Na situaciju u Jugoslaviji snažno su uticali i uspjesi saveznika na evropskim frontovima, kao i njihov sve pozitivniji odnos prema narodnooslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda, posebno poslije Teheranske konferencije (28. novembar – 1. decembar 1943), a naročito zbog odluke Drugog zasijedanja AVNOJ-a u smislu daljeg učvršćenja izvojevanih tekovina oslobodilačkog rata i njihovog međunarodnog priznanja, što su zapažali i neprijatelji NOB-a. Tako je Zapovjedništvo 3. zbornog područja – cijeneći situaciju na svom području svega 17 dana poslije Drugog zasijedanja AVNOJ-a – pored ostalog konstatovalo da je „među pučanstvom osobito dubok dojam ostavilo osnivanje partizanske vlade. Svijet u tome vidi da partizani nisu više samo neorganizovani odmetnici, nego snaga sa kojom računaju Saveznici i koja bi u buduću mogla biti mnogo intenzivnije materijalno i moralno potpomagana“.⁸⁶

⁸⁴ Nikola Anić, Sekula Joksimović i Mirko Gutić, n.d., str. 280-334.

⁸⁵ Isto, str. 333.

⁸⁶ Zbornik, tom IV, knj. 20, str. 782-791: Izvješće Ministru oružanih snaga NDH od 17. decembra 1943.

Cijeneci situaciju na jugoistoku Evrope, njemačka Vrhovna komanda oružane sile (OKW) došla je do zaključka da postoji neposredna opasnost od prodora Crvene armije preko Rumunije u Podunavlje i od savezničke invazije na Balkan, ali da do nje najvjerojatnije neće doći do proljeća 1944. godine, pri čemu snage NOVJ u centralnom dijelu Jugoslavije „već predstavljaju jednu iskrcanu savezničku armiju.“⁸⁷ Pored toga, Nijemci su saznali za plan i pripreme Vrhovnog štaba da s 1. proleterskim i 2. i 3. udarnim korpusom NOVJ prenese težište operacija iz Crne Gore, Sandžaka i jugoistočne Bosne u Srbiju – strategijski objekat za odbranu Balkana, kako ju je cijenio sam Hitler, a sa 8. korpusom prema jadranskoj obali. To je bio dokaz da je radio-izviđački bataljon Komande 2. oklopne armije Vermahta uspješno dešifrovao depeše koje su međusobno razmjenjivali Vrhovni štab, glavni štabovi i štabovi korpusa – što će se doznati tek poslije rata.

Nakon otkrivanja plana Vrhovnog štaba NOVJ o prodoru u Srbiju i na Jadransku obalu, njemačko komandovanje je, da bi to spriječilo, odlučilo da u toku zime 1943/1944. godine – kao u najpogodnije vrijeme – izvede niz ofanzivnih operacija u centralnom dijelu Jugoslavije, između Jadranske obale, Kupe, Save, Drine i Lima, s ciljem da se razbiju snage NOVJ u tom dijelu zemlje, otklone opasnosti od prenošenja dejstva u Srbiju i obezbijede komunikacije koje iz unutrašnjosti vode na obalu, a zatim učvrsti obala sa njenim zaleđem do početka proljeća, kada bi, eventualno, uslijedilo iskrcavanje Saveznika. Rukovođenje operacijama povjereno je Komandi 2. oklopne armije, u čijem sjedištvu su 7. novembra, na sastanku s komandantima korpusa i divizija, razrađeni planovi predstojećih ofanzivnih operacija koje su dobile različite šifrovane nazive. Odvijale su se od početka decembra 1943. do kraja marta 1944. godine. Za izvođenje tih operacija snage 2. oklopne armije su ojačane sa tri divizije dovedene iz Grčke, Francuske i Austrije.

Prva iz serije ovih četvoromjesečnih operacija „protiv Tita u velikom stilu“, kako ih je nazvao general-feldmaršal fon Vajks (Weichs), njemački vrhovni komandant Jugoistoka, trebalo je da bude operacija „Kugelblic“ (Unternehmen „Kugelblitz“ – „Loptasta munja“) protiv udarnih 2. i 3. korpusa NOVJ u istočnoj Bosni i Sandžaku, sa ciljem da ih razbije i uništi prije nego što bi prodrli u Srbiju. Počela je 3. decembra, što je u stvari početak „zimskih

⁸⁷ AVII, njemački fond, k. 70A, br.reg. 1/2a: Izjava Jozefa Selmajera, načelnika Operativnog odjeljenja vrhovnog zapovjednika Jugoistoka.

operacija“, a završiće se 18. decembra 1943. godine, kada će ona privremeno odložiti prodor jedinica NOVJ u Srbiju. Dan kasnije počela je operacija „Citen“ („Ziethen“) na sektoru Bos.Grahovo – Sinj – Imotski – Livno – Duvno, a 7. decembra operacija „Panter“ („Panther“) na području Korduna, Banije i Cazinske krajine. U januaru i februaru 1944. operacije će biti prenijete na srednju i zapadnu Bosnu, srednju Dalmaciju, Liku, Gorski kotar i Hrvatsko primorje. Uporedo s njima, izvedeno je i više operacija u drugim dijelovima zemlje („Šnesturm“, „Herbstgeviter“, „Valdrauš“, „Napfkuhen“, „Vajnahtsman“, „Ristor“, „Brandfokel“, „Jajce“, „Nebelungenfar“, „Krbavsko polje“ i dr). Sve su one dobile zajednički naziv „zimске operacije“, pa iako su izvođene na odvojenim operacijskim pravcima, u stvari su predstavljale jedinstven strategijski poduhvat, odnosno ofanzivu. Nju je Tito već na početku nazvao „šesta neprijateljska ofanziva“.

Pripreme neprijatelja za te operacije, iako je nastojao da ih prikrije, nijesu mogle ostati nezapažene. Uočeno je jače grupisanje neprijateljevih jedinica u zapadnom i sjeverozapadnom dijelu zemlje, na osnovu čega je Vrhovni štab zaključio da Nijemci pripremaju ofanzivne akcije i da će, najvjerovatnije, napadati na pojedinim pravcima sa ciljem uništavanja i razbijanja pojedinih krupnijih sastava NOVJ, a ne jednovremeno krenuti u zamašnu ofanzivu na čitavu oslobođenu teritoriju, kakve su bile prethodne četvrta i peta ofanziva – s kojima je imao loša iskustva. A kad su se jasnije ispoljila dejstva neprijatelja, Vrhovni štab je svim jedinicama NOVJ uputio direktivu u pogledu taktičko-operativnih dejstava, po kojoj je trebalo da korpusi, koji se nađu pred udarom nadmoćnijih protivničkih snaga: izvrše dekoncentraciju svojih jedinica i ne dozvole da ih neprijatelj sabije na uske prostore i okruži; ne prihvataju teške odbrambene borbe, već da im se suprotstavljaju primjenom zadržavajuće odbrane kombinovane sa brzim i smjelim ofanzivnim akcijama; razvlače neprijateljeve kolone, a vještim manevrima da im se zabacuju na bokove i u pozadinu i energičnim udarima im nanose gubitke.⁸⁸ Povodom početka operacija vrhovni komandant NOV i POJ izdao je 9. decembra dnevnu zapovijest koju je prenio TANJUG i u kojoj je, pored ostalog, pisalo: „Partizani Jugoslavije! Nemilosrdno rušite željezničke pruge, ceste i mostove, progonite neprijatelja svuda, dižite u vazduh fabrike i ratne objekte, kočite prebacivanje

⁸⁸ Oslobođilački rat 1941-1945, knj. 2, VII, Beograd 1965, str. 14.

neprijateljskih transporata i trupa. Svim vojničkim jedinicama, koje se nalaze na teritoriji gdje neprijatelj još nije prešao u ofanzivu, naređujem da smjesta otpočnu ofanzivne operacije protiv najvažnijih neprijateljskih strateških mjesta“.⁸⁹

Prvi proleterski korpus, na području Busovača – Travnik, u početku nije bio obuhvaćen tim ofanzivnim dejstvima neprijatelja. Posada Travnika nije ispoljavala veću aktivnost, osim manjih ispada prema 1.proleterskoj diviziji. Noću između 3. i 4. decembra 2.lička brigada je na položajima prema Travniku smijenila 1.proletersku brigadu, nakon čega se ova razmjestila pozadi Ličana, na prostoru Dželilovac – Karaula – Krčevine – Selići, čime je stvorena dubina odbrane na pravcu Travnik – Turbe – Jajce. Naredne noći 3.krajišku proletersku je, takođe na položajima prema Travniku, smijenila 1.lička brigada 6.ličke udarne divizije, nakon čega je 5. decembra odmaršovala u dolinu Vrbasa i razmjestila se u selima Kopčić, Urija, Prusac. Trinaesta proleterska brigada je toga dana pomjerena u neposrednu okolinu D. Vakufa. Na ta pomijeranja, kao i dalje angažovanje divizije, pa i čitavog 1.proleterskog korpusa, uticala je neprijateljska operacija „Citen“, koju su izvodili dijelovi 15.brdskog armijskog i 5.SS brdskog korpusa i ustaško-domobranske snage. Cilj tih snaga bio je razbijanje 8. dalmatinskog korpusa NOVJ i ovladavanje područjem Livno – Duvno radi stvaranja dubine odbrane Jadranske obale, a zatim vršenje pritiska prema Bugojnu i vezivanje snaga 5. korpusa NOVJ.⁹⁰

Operacija „Citen“ je počela 4. decembra napadima više borbenih grupa na pravcima: Posušje – Duvno; Studenci – Aržano – Buško blato; Zadvarje – Trilj; Sinj – Livno; Knin – Bos. Grahovo – Livno. Neprijatelj je brzim prodorima uspio da dezorganizuje komandovanje 8.korpusa i za svega dva dana, sa dijelovima njemačke 118.lovačke divizije i 5.ustaškog zdruga, prodre od Posušja u Duvno, a sa dijelovima 114.lovačke divizije i puka „Brandenburg“ od Bos.Grahova u Livno i zaprijeti daljim prodorom prema Bugojnu. Ocijenivši da se Štab 8.korpusa nije snašao u rukovođenju potčinjenim jedinicama, Vrhovni štab je brzo reagovao smijenivši komandanta i načelnika Štaba korpusa i odlučio da njegovu odbranu ojača glavninom 1.proleterske divizije i dijelovima 5.korpusa NOVJ.

⁸⁹ Zbornik, tom II, knj. 11, str. 209-210.

⁹⁰ Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 684-686: Zapovijest Komande 5.SS brdskog korpusa za operaciju „Citen“ od 2. decembra 1943.

Štab 1. proleterskog korpusa prenio je odluku Vrhovnog štaba Štabu 1. proleterske divizije, koji je 5. decembra naredio: 1. proleterskoj brigadi da se u toku dana i noći kamionima, a dijelovi komore pješke, prebaci preko Kupresa i Šujice ka Duvnu, na prostor Mokronoge – Podgaj; 3. krajiškoj proleterskoj brigadi da rano ujutro sljedećeg dana krene za 1. proleterskom prema Šujici, pa ukoliko usput naiđu kamioni da ih iskoristi za prebacivanje boračkih dijelova do Šujice. Istovremeno, brigada je obaviještena da u njen sastav ulazi 2. dobrovoljački bataljon Italijana koji se zatekao u Donjem Vakufu.⁹¹ Štab divizije zadržao je bolnicu u Čipuljiću, s tim što joj je naredio da obrazuje prihvatnu bolnicu i uputi je u Begovo Selo kod Kupresa, dok je brigadama pridodao po jednu hiruršku ekipu. Brdsku bateriju uputio je u Šujicu. Jedinicama je najavljeno da će po dolasku na prostor Šujica – Duvno dobiti nova naređenja.⁹² Trinaesta proleterska brigada, bez bataljona koji se nalazio u Jajcu, zadržana je u dolinu Vrbasa i stavljena privremeno pod komandu Štaba 6. ličke udarne divizije, koja je zatvorila pravce koji od Travnika vode prema Jajcu, D. Vakufu, Bugojnu i G. Vakufu.

Istog dana Štab divizije je dopisom upoznao potčinjene jedinice da je preko Štaba 1. proleterskog korpusa primio upozorenje Odsjeka za zaštitu naroda pri Vrhovnom štabu (OZN-a) da su njemačke okupatorske divizije u borbi protiv NOP-a počele da na oslobođenu teritoriju ubacuju grupe specijalno obučene i dobro naoružane automatskim oružjem, jačine oko 40 vojnika, poznate pod nazivom „trupovi“ („Banden fernichtungstruppe“ – trupe za uništavanje bandi). Pošto nose oznake partizanskih jedinica, one iznenada, naročito noću, napadaju kurire i manje jedinice, a prije svega štabove – skrenuta je pažnja na stalnu budnost i potrebu da se sve jedinice s time upoznaju.⁹³

Jedan bataljon 1. proleterske brigade stigao je kamionima, 5. decembra poslije podne, na područje Duvna, a još dva bataljona tokom sljedećeg dana, dok je 3. krajiška uveče 6. decembra izbila u rejon Šujice: sa glavninom u selo Galičić, jednim bataljonom u

⁹¹ Ovaj bataljon je formiran sredinom oktobra 1943. godine kod Kupresa – od bivših italijanskih vojnika antifašista. Brojao je oko 200 boraca i dobio naziv „Mateoti“ („Matteotti“). U brigadu je ušao kao njen 6. bataljon. Komandant mu je bio Aldo Permedioni (Permeggioni), a politički komesar Dragutin Bego.

⁹² Zbornik, tom IV, knj. 20, str. 82-83: Naređenje Štaba 1. proleterske divizije od 5. decembra.

⁹³ Isto, str. 84-87.

Mokronoge i bataljonom „Mateoti“ u Donji Malovan. Neprijatelj se od jutra 5. decembra nalazio u Duvnu, a predveče slijedećeg dana izbio je i u Livno. Brigade su uspostavile vezu s 3. brigadom 9. dalmatinske divizije koja se borila na tom području i preko nje se upoznale sa situacijom. Prva proleterska brigada je sa tri bataljona posjela položaje sjeveroistočno od Duvna, na liniji sela Lug – Kuk – Sarajlije i dalje prema Oplećanima, dok je dva bataljona zadržala u rejonu Šujice (šesti bataljon još nije bio stigao).

U toku 7. decembra došlo je do promjene odnosa snaga u korist neprijatelja na području Livno – Duvno. Naime, Štab 8. korpusa je naredio 9. dalmatinskoj diviziji da sa dvije brigade zatvori pravac Livno – Glamoč, nakon čega je 3. krajiška proleterska brigada preuzela položaje na Borovoj glavi od 4. dalmatinske brigade, a ova je oko 11 sati krenula preko Krugplanine na sektor između Priluke i Korićine. Trećoj dalmatinskoj brigadi upućeno je naređenje da od Duvna odmah krene u pravcu Korićine.⁹⁴ Ostavši sama na pravcu Livno – Šujica, 3. krajiška proleterska brigada je sa dva bataljona posjela položaje u rejonu Borove glave, jedan je postavila pozadi njih u selo Borje, a ostala tri razmjestila u selima Galičić, Podkula, D. Malovan, na području Šujice i na taj način zatvorila pravac Livno – Šujica – Kupres. U toku dana na njene položaje naišla je manja kolona neprijatelja od Livna, ali je u kratkom sudaru odbačena natrag.

Polazeći od direktive Vrhovnog štaba za aktivna dejstva, Štab 1. proleterske divizije je 7. decembra naredio 3. krajiškoj proleterskoj brigadi da uputi grupu diverzanata na komunikacije: Karlov Han – Livno i Karlov Han – Duvno, da ispita situaciju kod Livna, a zatim da, u sadejstvu s 9. dalmatinskom divizijom, preduzme ofanzivna dejstva na livanjskom sektoru. Istovremeno je naredio 1. proleterskoj brigadi da jaču grupu (od dvije čete) sa minerskim odjeljenjem uputi na komunikaciju Mesihovina – Duvno, sa osnovnim zadatkom da u toku naredne noći poruši most preko rijeke Šujice kod sela Kovači i sa tri bataljona stalno nasilno izviđa i vrši pritisak na Duvno, pa ako se ukaže mogućnost za to – da likvidira ne samo manje posade oko Duvna već i čitavu grupaciju neprijatelja. Štab divizije je, u svom naređenju od 7. decembra u 14 sati, polazio od toga da „neprijatelj nema ni dovoljno snage ni dovoljne stabilnosti na sadašnjim isturenim pravcima“, što će se ubrzo pokazati netačnim.⁹⁵

⁹⁴ Zbornik, tom IV, knj. 35, str. 723-732.

⁹⁵ Zbornik, tom IV, knj. 20, str. 119-121.

Nastojeći da u duhu dobijenog zadatka nanese neprijatelju što veće gubitke, Štab 1.proleterske brigade je, noću između 7. i 8. decembra, sa tri bataljona napao sa sjevera, zapada i juga na Duvno. Napad je počeo oko pola noći i pošto se do zore nije uspjelo prodrijeti u mjesto, u prvom redu zbog tenkova – bataljoni su se, po naređenju Štaba brigade, povukli u sela na sjevernom obodu Duvanjskog polja. Tokom dana neprijatelj je izvršio ispad iz grada, a 9. decembra, angažovanjem jačih snaga i uz podršku tenkova, pokušao da zauzme Mokronoge, ali je oba puta odbačen. I 3. krajiška proleterska brigada odbila je 8. decembra ispad jačim a narednog dana slabijim snagama neprijatelja iz Livna prema Borovoj glavi.

U međuvremenu, 8. decembra u 14 sati, Štab 1.proleterske divizije je uputio direktivu štabovima 1. i 3.proleterske brigade i komandi brdske baterije, upoznao ih sa situacijom na širem području i zadatkom divizije da zatvori pravce ka Kupreškom i Ravanjskom polju, s tim da ofanzivno djeluje na neprijateljske snage na sektoru Livno – Duvno. Brigadama je stavljeno u zadatak da što prije ispituju jačinu, raspored i namjere neprijateljskih snaga i iskoriste situaciju u kojoj „neprijatelj sa manjim snagama stoji prilično isturen, nepovezan i neorganizovan na prostoriji Duvanjskog i Livanjskog polja“ za presijecanje komunikacija u neprijateljevoj pozadini i za likvidaciju njegovih snaga na oba sektora. Što se tiče zatvaranja pomenutih pravaca, Štab divizije je ukazao da za to treba iskoristiti planine Cincar i Paklina čiji bi masivi poslužili kao oslonac za jedinice i ujedno ishodište za njihove ofanzivne akcije. U izvornom dijelu rijeke Šujice 1.proleterska brigada dobila je zadatak da rasporedi jedan a 3.krajiška dva bataljona, a da sve ostale snage angažuju za ofanzivna dejstva, odnosno da: 1. proleterska brigada napadne neprijatelja u rejonu Duvna, a 3.krajiška, u sadejstvu sa 3.dalmatinskom brigadom, na sektoru Livna, s tim što je 3. krajiška dobila zadatak da napada s jugoistoka, od Borve glave, i s juga od Vidoša, a 3.dalmatinska s istoka preko Krug-planine i sa sjeverozapada od Priluke. Napad je trebalo izvršiti noću između 8. i 9. decembra.⁹⁶ Štab divizije nije imao tačnih podataka o neprijatelju. Smatrao je da su njegove snage slabe na oba sektora i da to treba iskoristiti dok se bolje ne učvrste.

Pošto je bilo malo vremena da se dobro organizuje i pripremi, kao i zbog ispada neprijatelja, napad je odgođen za narednu noć. U međuvremenu, 9. decembra, sastali su se komandanti 1.proleterske i

⁹⁶ Zbornik, tom IV, knj. 20, str. 124-127.

9.divizije, Vaso Jovanović i Ante Banina, upoznali se sa situacijom na širem području i dogovorili o sadejstvu 3.krajiške i 3.dalmatinske brigade u napadu na Livno. U to vrijeme u ovom gradu su se nalazili dijelovi 114.lovačke divizije i puka „Brandenburg“ (grupa „Berger“), a u Duvnu dijelovi 118.lovačke divizije, ojačani korpusnom artiljerijom i tenkovima, kao i jedna bojna 5.ustaškog zdruza. Napad 1.proleterske brigade na Duvno s okolnim uporištima počeo je u 20 sati 9. decembra. Na Duvno je napadala sa tri bataljona, istim pravcima kao i u prethodne dvije noći, a sa jednim bataljonom na Stipanice i Prevalu. Bataljoni su uspjeli da sabiju neprijatelja u grad iz okolnih uporišta i da izbiju na njegovu periferiju, ali se više nije moglo postići zbog tenkova koje je vješto koristio. U zoru bataljoni su se povukli na ranije položaje, kako bi sa njih spriječili eventualni pokušaj neprijatelja da prodre prema Šujici. U oba napada brigada je imala gubitke od 2 poginula i 17 ranjenih boraca.⁹⁷

Treća krajiška proleterska brigada napala je oko pola noći sa tri bataljona Livno, dok je napad 3.dalmatinske brigade uslijedio sa velikim zakašnjenjem. Krajišnici su uspjeli da dijelom snaga prodru u grad i zaplijene manje količine municije, ručnih bombi, šatorskih krila i ćebadi, ali su protivnapadom izbačeni. Snage neprijatelja u gradu bile su suviše jake da bi ih tri partizanska bataljona savladala, pa su se u zoru povukli na ranije položaje u rejon Borove glave. U tom napadu i u prethodnim okršajima brigada je – prema izvještaju njenog štaba od 19. decembra – pretrpjela gubitke od 7 poginulih i 16 ranjenih boraca.⁹⁸

Kada su se neprijateljeva dejstva i namjere jasno ispoljili i kada je postigao izvjesne uspjehe, Štab 1.proleterskog korpusa se, 10. decembra, obratio naredjenjem štabovima 1.proleterske i 6.ličke divizije i obavijestio ih da je „započela šesta neprijateljska nemačka ofanziva na našu oslobođenu teritoriju“, ali da su sada vojno-politički uslovi za snage NOVJ mnogo povoljniji nego prilikom prethodnih ofanziva, što im pruža mogućnost da ovu razbiju i iz nje izađu jači. Da bi se to postiglo trebalo je da se jedinice drže direktive Vrhovnog štaba u pogledu taktike koju je trebalo primjenjivati, a na koju je ukazao na početku ofanzive, ali da budu „do krajnje mere i neprekidno ofanzivne“. Dalje je ukazao da će svaka brigada, odnosno grupa brigada, dobiti određeni širi sektor na kome će dejstvovati i

⁹⁷ Zbornik, tom IV, knj. 20, str. 366-372: Izvještaj Štaba 1.proleterske brigade Štabu 1.proleterske divizije od 19. decembra.

⁹⁸ Zbornik, tom IV, knj. 20, str. 377-381

manevrisati. Za 1.proletersku diviziju odredio je sektor Livno – Duvno – Travnik – Šiprage – Jajce, a njenim brigadama uže sektore. Trinaestoj proleterskoj brigadi „Rade Končar“ je naredio da uveče 10. novembra krene na prostor istočno od Jajca, ali kad se ova postrojila i kada je trebalo da krene na određeni prostor, izmijenio je naređenje i putem telefona joj naredio da preko Oboraka krene prema Karauli zapadno od Turbeta i zatvori komunikaciju Travnik – Jajce. Treća krajiška proleterska brigada dobila je zadatak da u prvo vrijeme ostane prema Livnu i Duvnu s naslonom na područje oko Šujice, s tim što će njen sektor dejstva biti Livno – Duvno – Prozor – Donji Vakuf – Kupreško polje – Cincar. Prvoj proleterskoj brigadi je naredio da se postepeno izvuče od Duvna na sektor Donji Vakuf – Zenica – dolina rijeke Bosne – izvorni dio rijeke Vrbanje – Jajce, a ako to bude moguće, da smjeni 6.ličku diviziju prema Travniku i ostane u ulozi vrste rezerve. Jedan bataljon trebalo je odmah da uputi u Kupres radi smjene bataljona 2.ličke brigade. Divizijska bolnica iz Čipuljića upućena je preko Jajca u Koričane. Preostali kamioni i dva tenka motorizovanog bataljona takođe su upućeni u Jajce, nakon čega su tenkovi zakopani kod sela Jezero.

Šestoj ličkoj udarnoj diviziji Štab korpusa je odredio sektor dejstva Šator planina – Grahovsko polje – Ilica planina – Trubar – dolina rijeke Zrmanje – Dinara. Jedna njena brigada trebalo je da uveče 10. decembra krene na prostor Podrašnica – Pecka, preko Jajca i Mrkonjić-Grada, a ostale dvije da ostanu prema Travniku, s tim što će se odmah po dolasku 1. roleterske brigade ili u slučaju nadiranja jakih neprijateljskih snaga, prebaciti na sektor dodijeljen diviziji. Od svih jedinica zahtijevano je da naročito pojačaju obavještajnu službu i sistematski i uporno uništavaju komunikacije, ne samo na prilazima oslobođenoj teritoriji, već i onih kojima saobraća neprijatelj.⁹⁹ Ovim naređenjem Štab korpusa je, u duhu direktive Vrhovnog štaba, izvršio dekoncentraciju jedinica i usmjerio ih na ofanzivna dejstva. Pet dana kasnije, 5. decembra, Štab korpusa je pozvao sve svoje jedinice i borce na takmičenje za postizanje što boljih rezultata u borbama, političkom i kulturno-prosvjetnom radu. Pobjednička brigada trebalo je da dobije naziv „Uzor brigada 1.proleterskog korpusa u šestoj neprijateljskoj ofanzivi“, a najbolji bataljon – „Uzor bataljon 1.proleterskog korpusa.“ Poziv je brzo stigao do svake jedinice i svakog borca.

⁹⁹ Zbornik, tom IV, knj. 20, str. 155-160: Naređenje Štaba 1.proleterskog korpusa štabovima 1.proleterske i 6.ličke divizije od 10. decembra.

Ni neprijatelj na području Livno – Duvno nije mirovao. Pošto je odbio napad i dobio pojačanja sa pravca Sinja, on je 10. decembra krenuo u napad na dijelove 3.krajiške proleTERSke brigade na Borovoj glavi, nastojeći da je obuhvatom sa sjevera i juga zauzme, pa da prodre prema Šujici i uspostavi vezu sa snagama kod Duvna. Žestoka borba vođena je skoro čitavog dana, naročito za Borovu glavu. Dijelovi brigade uspjeli su da razbiju lijevokrillnu napadnu kolonu neprijatelja i odbace je u Potočane, ali su srednja motorizovana i desnokrillna pješadijska zanoćile ispred Borove glave. U tim borbama brigada je imala gubitke od 2 poginula i 8 ranjenih boraca. Gubici neprijatelja nijesu se mogli ustanoviti.

U toku noći 3.krajiška proleTERSka brigada prebacila je dva bataljona na Borovu glavu i time pojačala odbranu. Neprijatelj je, dovukavši pojačanja iz Livna, ujutro 11. decembra od Zagoričana i iz Potočana produžio napad i oko 11 sati, sa 2 velika i 5 malih tenkova i oko 1000 vojnika, izbio na Borovu glavu, a sa dijelom pješadije i u Galovo polje, jugoistočno od Borove glave. Brigada se povukla sjeverno od ceste, a zatim, u sporazumu s komandantom divizije, posjela nove položaje u selima ispred Šujice, s jednim bataljonom u rezervi kod tog mjesta. Pokušaj neprijatelja da još tog dana prodre u Šujicu brigada mu je onemogućila. Nakon što je dovukao svježe snage u rejon Borove glave, neprijatelj je, ujutro 12. decembra, uz podršku artiljerije i tenkova nastavio napad. Brigada mu se odlučno suprotstavila i veoma žilavo se branila, tako da je tek pred veče uspio da se tenkovima i motorizacijom probije u Šujicu. Brigada se povukla sjeverno i zapadno od Šujice.¹⁰⁰

U međuvrmenu je Štab 1.proleTERSkog korpusa – zbog ispoljene namjere neprijatelja da od Livna i Duvna prodre prema Šujici, a zatim preko Kupresa ka Bugojnu – noću između 10. i 11. decembra, od Travnika, po naređenju Vrhovnog štaba, uputio 2.ličku brigadu, zajedno sa Štabom 6. ličke divizije, preko D. Vakufa i Bugojna u Kupres – radi pojačanja snaga na tom pravcu i zatvaranja Kupreških vrata. Po dolasku Štaba 6. ličke divizije u Kupres, Štab korpusa je pod njegovu komandu privremeno stavio 3.krajišku proleTERSku brigadu. Prema ranijem naređenju Štaba korpusa, 1.proleTERSka brigada je, u noći između 12. i 13. decembra, napustila položaje kod Duvna i rano ujutro krenula preko Kupresa za Bugojno

¹⁰⁰ AVII, NOR, k. 711, br.reg. 18/2: Izvještaj Štaba 3.krajiške Štabu 1.proleTERSke divizije od 12. decembra.

i razmjestila se u selima od Kopčica i Ugurlije do Ždralovića i Poriča, kao i u samom Bugojnu – u ulozi korpusne rezerve.¹⁰¹

Izvlačenjem 1.proleterske brigade u rezervu u dolini Vrbasa, u dodir sa neprijateljem kod Šujice ostala je sama 3.krajiška proleterska brigada na položaju od Malog Kozjaka do Gluščevine, s jednim bataljonom u rezervi u Donjem Malovanu. Pored snaga koje su prodrle od Livna, neprijatelj je 13. decembra dio snaga i iz Duvna prebacio u Šujicu. Tokom 13, 14. i 15. decembra neprijatelj je napadao u pravcu Kupresa, a pokušao je i da zaobiđe desno krilo brigade preko Krug-planine, ali je, zahvaljujući njenoj upornoj i samoprijegornoj odbrani, iako je 14. decembra uspio da se probije u Donji Malovovan, odbačen natrag u Šujicu.

Dok je 3. krajiška proleterska brigada vodila borbe na pravcu Borova glava – Šujica, Štab 8.dalmatinskog korpusa pripremao je napad na Livno, predviđen za 15. decembar. Obaviješten o tome, kao i prodoru neprijatelja u Šujicu, Vrhovni štab je, da bi mu spriječio prodor prema Bugojnu, naredio Štabu 1.proleterskog korpusa da prikupi jače snage i koordinirano sa planiranim napadom 8.korpusa, napadne i likvidira neprijateljeve snage u rejonu Šujice, a potom, uvođenjem jačih rezervi, produži dejstva prema Livnu i Duvnu. Štabu 10.udarne divizije naređeno je da svoju 7.krajišku brigadu od Prozora uputi za Ravno, gdje je privremeno stavljena pod komandu Štaba 1.proleterske divizije. Ona je 14. decembra – kako izveštava sjutradan – stigla na prostor Ravno – Mračajeve košare.¹⁰²

Za taj napad Štab 1.proleterskog korpusa odredio je četiri brigade podijeljene u dvije napadne kolone: zapadnu, sastava 3.krajiška proleterska i 2.lička brigada, pod komandom Štaba 6.ličke divizije, sa zadatkom da od Cincara i Malovana napada prema Šujici; istočnu, koju su sačinjavale 1. proleterska i 7.krajiška brigada, pod komandom Štaba 1.proleterske divizije, čiji je zadatak bio da udarom u bok i pozadinu napadaju prema istom cilju. S obzirom na raspoložive snage i da se neprijatelj duboko uklinio u oslobođenu teritoriju, kao i na to da će jedinice 8.korpusa napadati na Livno, Štab 1.korpusa je smatrao da je nastupio povoljan momenat da se braniocu zada odlučan udarac. Operativna zamisao bila je da se „obuhvatnim manevrom istočne i zapadne kolone, bočnim direktnim udarom sa po jednom brigadom iz obe kolone uništi glavnina neprijatelja“. Od

¹⁰¹ Zbornik, tom IV, knj. 20, str. 194-195.

¹⁰² Isto, str. 271-274.

svih jedinica je zahtijevano da napad izvedu „najenergičnije i... najupornije, koncentrisanim snagama“, a „da bi se osujetilo dejstvo neprijateljskih tenkova i artiljerije, neophodno je upasti usred neprijateljske pješadije, brzo i iznenada se pomešati sa njom“, što „pruža najbolje mogućnosti za uništenje pješadije... a ujedno će se onemogućiti dejstva tenkova i artiljerije, koje zajedno sa automobilima i ostalim neprijateljskim sredstvima treba odmah paliti i uništavati“. Početak napada određen je za 16. decembar u 17 sati.

Zapovijesću od 15. decembra, Štab 1. proleterske divizije naredio je 1. proleterskoj brigadi da bez jednog bataljona, koji je trebalo da ostane u Bugojnu pod komandom Štaba korpusa, krene u pola noći iz rejona Bugojna na prostor jugoistočno od Kupresa, odakle će 16. decembra produžiti pokret prema liniji D. Malovan – Šujica i sa istoka, u sadejstvu sa zapadnom napadnom kolonom, napasti neprijatelja u bok, s tim što će Štab brigade prema momentalnoj situaciji odrediti cilj i pravac glavnog udara. Sedma krajiška brigada (tri bataljona), nazvana „Grupom za ofanzivno obezbjeđenje“, dobila je zadatak da neprijatelja u rejonu Šujice izoluje od Livna i Duvna na taj način što će glavnim snagama dejstvovati pravcem ka Borovoj glavi južno od Šujice, uništavajući neprijatelja, ako se zateče, na tome pravcu i da zatvori pravce od Livna. Manjim snagama trebalo je da dejstvuje prema Duvnu, postavljajući ih na sjevernom obodu Duvanjskog polja, odakle će upućivati manja odjeljenja ka Duvnu – radi demonstriranja napada. Po uspješno završenom napadu trebalo je nastaviti sa uništavanjem neprijateljevih posada na pravcu Duvno – Prisoje – Kovači. Štab 1. proleterske divizije trebalo je da se kreće sa 1. proleterskom brigadom na pravcu Brda – Šujica.¹⁰³ Dan kasnije je i Štab 6. ličke divizije napisao svoju zapovijest i naredio 2. ličkoj brigadi da sa zapada i jugozapada napadne Šujicu i što prije ovlada mjestom, a 3. krajiškoj proleterskoj brigadi da sa sjevera, manjim snagama, napadne neprijatelja pravcem D. Malovan – Šujica, a jačim sa zapada pravcem Suhovrh (trig. 1457) – Šujica, zadržavajući dva bataljona u kolonskoj rezervi kod Suhovrha, gdje je trebalo da bude i komandno mjesto divizije.¹⁰⁴

Napad je detaljno planiran, ali se nije mogao izvesti onako kako je zamišljeno. Vremenski uslovi bili su veoma loši: zemlja je bila pokrivena dubokim snijegom, a temperatura veoma niska, zbog čega su

¹⁰³ Isto, str. 226-230: Zapovijest Štaba 1. proleterske divizije od 15. decembra u 20 sati.

¹⁰⁴ Isto, str. 280-282: Zapovijest Štaba 6. ličke divizije od 16. decembra u 8 sati.

mnoga automatska oruđa otkazivala pri dejstvu. Njima je bilo teško rukovati, jer su se kočili prsti a gole ruke lijepile za metal. Organizacija napada bila je slaba, sadejstvo između napadnih kolona nikakvo, a uz sve to napad nije ni počeo jednovremeno od svih jedinica. U određeno vrijeme u napad je krenula samo 2.lička brigada, a 3.krajiška proleterska 4 sata kasnije i to samo sa jednim bataljonom, jer su ostale snage zadržane u rezervi. Zbog udaljenosti, 1.proleterska brigada u napad je prešla sa dva bataljona oko 20 sati, a sa druga dva tek iza pola noći. Sedma krajiška brigada nije ni stigla da učestvuje u napadu, jer je zapovijest za napad kasno dobila. Nijemci su na prilazima Šujici i u mjestima iz kojih su se povukli postavili više protivpješadijskih nagaznih i mina iznenađenja, od kojih je veći broj boraca poginuo i ranjen. Na pravcu nastupanja 2.ličke brigade u zaseoku Zrno (selo Stržanj) od mine je iz borbenog stroja izbačen čitav njen bataljon. Naime, u toku nastupanja svratili su u jednu napuštenu kuću štabovi njenog 1. i 3. bataljona radi dogovora oko sadejstva. U kuću se samoinicijativno sklonila i jedna četa 1.bataljona, dok su se ostale jedinice zadržale na putu. Uslijedila je strahovita eksplozija koja je kuću u trenu pretvorila u ruševinu. Iznenađenje je bilo ogromno, a prizor stravičan. Od eksplozije stradao je štab 1, a djelomično i 2.bataljona. Ukupno je poginulo 6 i ranjeno 18 boraca. Preživjeli su bili ošamućeni i potreseni. Bataljon momentalno više nije bio za upotrebu. Pošto su izvučeni poginuli i ranjeni, bataljon je povučen u rejon Kupresa na sređivanje, tako da nije učestvovao u napadu.¹⁰⁵

I pored niza veoma nepovoljnih okolnosti, dijelovi 1.proleterske i 2. ličke brigade uspjeli su da na svojim pravcima upadnu u prve kuće Šujice, ali kako to nije bilo sinhronizovano, neprijatelj ih je protivnapadom lako odbacio. U zoru jedinice su se, po naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa, povukle na položaje s kojih su i krenule u napad. U izvještaju Štabu 1. proleterskog korpusa od 21. decembra, Štab 1.proleterske divizije je konstatovao: „Napad nije uspeo, niti je mogao uspeti pod ovakvim okolnostima: skoro nijedan uslov predviđen u planu operacije nije zadovoljen, jedino je bila realno procenjena mogućnost likvidacije neprijatelja pod uslovom izvršenja postavljenog plana za operaciju“.¹⁰⁶ Naprotiv, događaji su pokazali da mogućnost likvidacije neprijatelja nije realno procijenjena, već da je, zapravo, potcijenjen; nije mu se znala prava

¹⁰⁵ Đorđe J. Orlović, *Druga lička*, VIZ, Beograd 1983, str. 245-246.

¹⁰⁶ Zbornik, tom IV, knj. 20, str. 407.

jačina, što govori o tome da je podbacila obavještajna služba. Ni napad jedinica 8.dalmatinskog korpusa na Livno nije uspio.

I pored neuspjeha, Štab 1.proleterskog korpusa je smatrao da je neprijatelj u rejonu Šujice slab i da postoje izgledi za uspjeh, pa je naredio da se napad ponovi naredne noći. I dok su se jedinice pripremale za ponovni napad, neprijatelj je u toku dana vršio ispade iz Šujice, a pojačao i njenu posadu sa pravca Duvna. Polazeći od toga, a naročito od izvještaja dobijenog od Štaba 1.proleterske brigade, kojim ga je obavjestio da je brigada zbog premorenosti boraca nesposobna da ponovi napad, a i da su izgledi za uspjeh bitno smanjeni zbog pojačanja posade i što Šujica nije izolovana od Livna i Duvna, pa je Štab korpusa u 20.30 sati 17. decembra naredio da se napad obustavi. Zapadnoj napadnoj koloni je naredio da se zadrži na prostoru zapadno od komunikacije Šujica – Kupres, sa zadatkom da zatvori Kupreška vrata sa tog pravca i ofanzivno djeluje na komunikaciju Šujica – Livno, dok je istočna trebalo da se razmjesti na prostoru Zvirnjača – Vukovsko, radi zatvaranja Kupreških vrata i ofanzivnog dejstva na komunikaciju Šujica – Duvno. Jedinice su upozorene da budu najopreznije prilikom ulaska u kuće u kojima se prethodno zadržavao neprijatelj – zbog mina iznenađenja.¹⁰⁷

Naređenje Štaba 1.proleterskog korpusa o obustavljanju daljih napada na Šujicu uslijedilo je dockan, jer su 1.proleterska brigada sa dva i 3.krajiška s jednim bataljonom već bile napale Šujicu, a dijelovi 2.ličke brigade su upravo nastupali prema njoj. Taj nedovoljno energičan i slabo koordiniran napad neprijatelj je lako zaustavio, a kad je stiglo naređenje o njegovom obustavljanju, jedinice su se 18. decembra povukle od Šujice na područja kako ih je naznačio Štab korpusa. Pravac prema Kupresu zatvorila je 2.lička brigada, a 3.krajiška je upućena u Blagaj i Rastičevo, sela na sjeveroistočnoj ivici Kupreškog polja – na odmor. Na prostoru od Zanoljne do Vukovskog razmjestila se 1.proleterska brigada, dok je 7.krajiška dobila zadatak da sa prostora Ravno – Paklina planina djeluje na komunikaciju Duvno – Šujica. Štab 1.proleterske divizije smjestio se 19. decembra u Bakoviće, kod sela Kukavice. U oba napada na Šujicu 1.proleterska brigada imala je gubitke: 17 poginulih, 44 ranjena i 12 promrzlih boraca, a 3.krajiška – 3 poginula, 9 ranjenih, 2 nestala i veći broj promrzlih boraca.¹⁰⁸ Gubici neprijatelja nijesu se mogli ustanoviti.

¹⁰⁷ Isto, str. 298-299.

¹⁰⁸ AVII, NOR, k. 711, br.reg. 20/2.

Operacijom „Citen“ njemačke snage su, pod komandom 15.brdskog armijskog korpusa, uspjele da prodru u Bosansko Grahovo, Livno, Duvno i Šujicu – zahvaljujući nadmoćnosti snaga i masovnijoj upotrebi tenkova, kao i zbog manjkavog grupisanja snaga 8.dalmatinskog korpusa, skoro nikakvog zaprečavanja duž komunikacija i nedovoljno iskorišćenih mogućnosti manevra. Pomenutim prodorima Nijemci su povećali dubinu svog obalskog pojasa odbrane, što je bio i osnovni cilj pomenute operacije. Prva proleterska i dijelovi 6.ličke divizije uspješno su ojačali odbranu 8. korpusa. Iako napadi na Livno i Šujicu nijesu uspjeli zbog nerealne procjene odbrambenih snaga i slabe obavještajne službe, neprijatelj je onemogućen da prodre u Kupres i prema Bugojnu, a aktivnim dejstvima prinuđen je na odbranu.

Boreći se u veoma teškim vremenskim uslovima – po snijegu i vrlo niskim temperaturama – jedinice 1.proleterske divizije su i u tim borbama ispoljile visoke moralno-političke i ratničke kvalitete. Posebnu upornost i zalaganje pokazala je 3.krajiška proleterska brigada na pravcu Livno – Šujica, što najbolje potvrđuje činjenica da su neprijatelju, i pored nadmoćnosti, bila potrebna tri dana da savlada prostor od oko 10 km, odnosno da od Borove glave prodre u Šujicu. Za pokazanu hrabrost i natčovječanske napore u borbama na tom pravcu i oko Šujice, vrhovni komandant NOV i POJ, maršal Jugoslavije Josip Broz Tito, na prijedlog Štaba 1.proleterskog korpusa, pohvalio je 22. decembra 1943. godine 3.krajišku proletersku brigadu, što je objavila i „Slobodna Jugoslavija“ iz Moskve, u radio-emisiji od 24. decembra: „Izražavam svoje priznanje i zahvalnost borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima Treće krajiške (proleterske) brigade Prve (proleterske) divizije, koji su u borbi oko Livna i Šujice ispunili zadaću koja je pred njima postavljena, uprkos nadmoćnijim neprijateljskim snagama.“¹⁰⁹ Štab 1.proleterskog korpusa pohvalio je 1. i 6.bataljon 1. proleterske brigade „za primernu odlučnost i junaštvo pokazano u borbama na sektoru Šujice“.¹¹⁰

U duhu direktive Vrhovnog štaba, Štab 1.proleterskog korpusa, poslije obustavljanja napada na Šujicu, odredio je nove sektore dejstva za potčinjene jedinice. Tako je na sektoru Kupres – Šujica trebalo da dejstvuje 1.proleterska i 2.lička brigada, pod komandom Štaba 6.ličke divizije, a na travničkom sektoru tri brigade:

¹⁰⁹ Tito, *Sabrana djela*, 18, str. 93.

¹¹⁰ Miloš Vuksanović, *isto*, str. 299.

13.proleterska, 1.lička i 3.krajiška proleterska, pod komandom Štaba 1.proleterske divizije, dok je 7.krajiška upućena u sastav svoje 10.divizije radi dejstva prema Prozoru i Jablanici. U perspektivi je predviđano da na sektoru Kupres – Šujica dejstvuje kompletna 6.lička, a kod Travnika kompletna 1.proleterska divizija.

Dobivši novi zadatak, Štab 1.proleterske divizije naredio je, 19. decembra u 23 sata, 1.proleterskoj brigadi da ostane na prostoru istočno od ceste Šujica – Kupreška vrata, sa zadatkom zatvaranja toga pravca i pravca Mokronoge – Ravno, zatim da manjim snagama ofanzivno dejstvuje prema liniji Duvno – Šujica, dijelom snaga smijeni 7.krajišku brigadu na području Pakline planine i Ravanjskog polja, jedan njen bataljon da i dalje ostane pod komandom Štaba 1.proleterskog korpusa radi njegovog obezbjeđenja i da odmah uspostavi vezu sa Štabom 6.ličke divizije pod čijom će komandom privremeno biti. Treća krajiška proleterska brigada dobila je zadatak da se sljedećeg dana prebaci u dolinu Vrbasa i razmjesti na prostor Poriče – Karadže – Milanovići – Prusac, uz sve mjere zaštite od osmatranja i dejstva iz vazduha. Na novom prostoru brigada je u ulozi rezerve trebalo da bude spremna za brzo dejstvo prema Travniku ili ka Kupreškim vratima. I divizijska brdska baterija trebalo je da se tokom tog dana prebaci ka Bugojnu i smjesti u Ugurlije.¹¹¹

Tokom 20. decembra divizija je zauzela naredeni raspored. Tog dana Nijemci su iz Šujice, uz podršku tenkova, krenuli u napad prema Kupresu i uspjeli da se probiju do Donjeg Malovana, gdje ih je zaustavila 2.lička brigada. Istovremeno su Nijemci iz Duvna, preko Mokronoga, nastupali prema Ravanjskom polju, ali su ih dijelovi 1.proleterske i 7.krajiške brigade iz rejona Pakline planine odbacili prema Mokronogama. Sljedećeg dana 1. proleterska brigada je, po naređenju Štaba 6.ličke divizije, posjela sa dva bataljona Kupreška vrata i zatvorila pravac prema Bugojnu, jedan bataljon je zadržala u Begovom Selu u rezervi, a dva su ostavljena na položaju prema Šujici.¹¹² Neprijatelj se tog dana vratio u Šujicu i Duvno.

U pomenutom rasporedu 1.proleterska brigada je 22. decembra proslavila dvogodišnjicu formiranja. U svakoj četi toga dana se govorilo o njenom borbenom putu, a pročitane su i čestitke koje su brigadi uputili štabovi 3. i 13.proleterske brigade, 1.proleterske

¹¹¹ Zbornik, tom IV, knj. 20, str. 360-361.

¹¹² Isto, str. 419-420: Naređenje Štaba 1.proleterske brigade od 21. decembra u 8.45 sati.

divizije, 1.proleterskog korpusa, vrhovni komandant i CK KPJ. U čestitci vrhovnog komandanta NOV i POJ, Josipa Broza Tita, pored ostalog je pisalo: „Slavan je put kog ste vi prošli za ove dvije godine. Svojom krvlju i životima najboljih boraca vaše brigade u mnogobrojnim bitkama u Srbiji, Sandžaku, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i u Dalmaciji, vi ste udarili temelje jedne nove srećne Jugoslavije. Vaša su djela besmrtna, kao što je besmrtna i ova veličanstvena borba svih naroda Jugoslavije u kojoj se kuju bratstvo, sloboda i ravnopravnost naroda naše napaćene zemlje. Dragi moji ratni drugovi, naša je pobjeda blizu, naši natčovječanski naponi i dragocjene žrtve nisu bili uzaludni.“¹¹³ U svojoj čestitki CK KPJ je, uz ostalo, konstatovao: “Prva proleterska brigada, čedo naše Partije, pionir stvaranja Narodnooslobodilačke vojske, delo našeg rukovodioca i vrhovnog komandanta druga Tita, ovenčala se neprolaznom slavom u toku dve godine teških bojeva s omrznutim neprijateljem. Postalo je ponos biti borac 1.proleterske, jer ona je ponos čitave naše vojske i našeg naroda“.¹¹⁴ Na prigodan način, godišnjica je obilježena i u 3. i 13.proleterskoj brigadi. Centralna proslava održana je u Bugojnu, kojoj su prisustvovalе delegacije svih brigada divizije. Štab brigade uputio je poruku vrhovnom komandantu da će brigada istrajati u teškim borbama do konačnog oslobođenja. „Svuda gdje je najteže možeš da računaš na nas“, pisalo je, pored ostalog, u poruci.¹¹⁵

Ponovo na sektoru Travnika i s 3. krajiškom proleterskom brigadom u Banjalučkoj operaciji; borbe u neprijateljskoj operaciji „Valdrauš“

Po naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa, brigade 1.proleterske divizije otpočele su 23. decembra da se grupišu na travničkom sektoru, sa ciljem angažovanja čitave divizije na jedinstvenom zadatku. Iz doline Vrbasa, po naređenju Štaba divizije, noću između 22. i 23. decembra, 3.krajiška proleterska brigada se prebacila ka Travniku, gdje je smijenila 1.ličku brigadu koja je upućena ka Jajcu – u sastav svoje divizije. Položaje prema Travniku 3.krajiška proleterska brigada posjela je između komunikacija Travnik – Rankovići i Travnik – Turbe – D. Vakuf, sa zadatkom

¹¹³ AVII, NOR, k. 707, br.reg. 9/7.

¹¹⁴ Zbornik, tom II, knj. 11, str. 278-279.

¹¹⁵ Miloš Vuksanović, isto, str. 300-302.

zatvaranja pravaca prema D.Vakufu i Bugojnu. Jedan bataljon trebalo je da se pripremi za diverzantske akcije na komunikaciji Travnik – Han Bila – Vitez – Busovača. Pod njenu komandu stavljeni su divizijska brdska baterija i Travnički NOP odred. Trinaestoj proleterskoj brigadi, koja je do tada sa 1.ličkom sačinjavala operativnu grupu i koja je 13, 14, 17. i 18. decembra odbila ispade neprijatelja iz Travnika prema Turbetu, naređeno je da i dalje zatvara pravac Travnik – Turbe – Jajce, s tim da slabije snage drži prema Travniku, a ostale rasporedi po dubini prema Jajcu, zatim da jedan bataljon postavi na području Mudrike – Lužnica – Šišava radi zatvaranja pravaca preko Vlašić-planine i upućivanja dijelova ka Gučja Gori, Brajkovićima i Zenici – radi vršenja diverzantskih akcija. Prva proleterska brigada je dalje, po naređenju od 22. decembra u 17 sati, zadržana na sektoru Kupres – Šujica, sa jednim bataljonom kod Bugojna. Štab divizije nalazio se kod D. Vakufa.¹¹⁶

U međuvremenu, polazeći od svoje zamisli da jedinice koje nijesu obuhvaćene neprijateljskom ofanzivom odmah preduzmu napade na neprijateljeve posade i komunikacije – Vrhovni štab je naredio Štabu 5. korpusa NOVJ da preduzme operaciju u donjem toku Vrbasa, s tim da glavnim snagama napadne Banju Luku, najjači i najvažniji neprijateljski garnizon u zapadnoj Bosni. Vrhovni štab je računao da će time prisiliti neprijatelja da dio snaga iz susjednih oblasti uputi ka Banjoj Luci, a u prvom redu iz istočne Bosne, gdje su neprijateljeva dejstva bila u toku, što bi olakšalo operativni položaj jedinica NOVJ koje su bile zahvaćene tim dejstvima, a koje su bile orijentisane prema Srbiji. Radi ojačanja 5.korpusa, Vrhovni štab je naredio Štabu 1.proleterskog korpusa da mu na raspolaganje stavi 3.ličku udarnu i 3.krajišku proletersku brigadu.

Štab 1.proleterskog korpusa naredio je 24. decembra da 1.proleterska brigada smijeni 3.krajišku proletersku brigadu kod Travnika, kako bi ova najkasnije 31. decembra stigla u Sitnicu, jugozapadno od Banje Luke. Prva proleterska brigada prebacila se 24. decembra s područja Kupres – Šujica u rejon Bugojna, gdje je primila naređenje kojim je Štab 1.proleterske divizije precizirao zadatke svih potčinjenih jedinica. Njoj je naredio da rano sutradan krene ka Travniku, smijeni 3.krajišku proletersku brigadu i preuzme sve njene obaveze, s tim što je jedan bataljon trebalo da uputi željeznicom iz Bugojna u Jajce, a dalje pješke u Koričane, sa zadatkom da smijeni

¹¹⁶ AVII, NOR, k. 705, br.reg. 50/2-23.

bataljon 3.krajiške koji je tu obezbjeđivao divizijsku bolnicu, kako bi se on u Jajcu priključio svojoj brigadi. Pod komandu 1.proleterske brigade privremeno su stavljeni divizijska brdska baterija i Travnički NOP odred. Zadatak 13.proleterske brigade ostao je isti.

Štab divizije ukazao je brigadama (24. decembra u 15 sati) da je njihov zadatak na travničkom sektoru „ofanzivna odbrana“ – na taj način što će dubinskim rasporedom svojih jedinica i jakim brigadnim rezervama biti u mogućnosti da, s jedne strane, postignu maksimum bezbjednosti i nadmoćnosti tamo gdje se ukaže potreba, a s druge strane da se jedinicama pruži prilika za odmor. „Rasporedom i prikupljenošću glavnine i rezerve obezbediti punu manevarsku sposobnost koja je i u odbrani naše glavno oružje... Omogućiti jedinicama odmor, ali skrenuti pažnju da budu oprezne i svakog momenta spremne za borbu“, ukazivao je Štab divizije. U slučaju da neprijatelj pređe u ofanzivu na 1. i 13.proletersku brigadu, njihov oslonac za borbena dejstva trebalo je da bude južni dio srednje Bosne, a granice šireg sektora dejstva za 1.proletersku brigadu – izvorni i srednji tok rijeke Vrbanje, prostor Travnik – Zenica i dolina rijeke Bosne, a za 13. proletersku brigadu prostor: rijeka Vrbas, drum Jajce – D. Vakuf – Travnik – Pugarje. Po povratku iz Banje Luke, 3.krajiška proleterska brigada dobila je zadatak da dejstvuje na sektoru zapadno od Vrbasa u visini dejstva 13.proleterske, pa na jug sve do komunikacije Kupres – Bugojno, s osloncem na jedinice 6.ličke divizije. Štab divizije obavijestio je jedinice da će 6.lička divizija dejstvovati na sektoru Drvar – Bos. Grahovo – Livno – Kupres, a 10.krajiška divizija na sektoru Rama – Fojnica – Zenica – D. Vakuf – Duvno.¹¹⁷

Kako joj je i naređeno, 1.proleterska brigada je rano ujutro 25. decembra uputila jedan bataljon u Koričane radi obezbjeđenja divizijske bolnice, a sa glavninom je krenula prema Travniku i u toku noći smijenila 3.krajišku proletersku brigadu, koja je u prethodna dva dana odbila dva ispada neprijatelja iz Travnika. Po izvršenoj smjeni, 3.krajiška je 26. decembra odmaršovala ka Jajcu i razmjestila se u selima Kruščica, Rijeka, Vijenac i Bulići. Tu ju je Štab 1.proleterskog korpusa upoznao s novim zadatkom – da je privremeno stavljena pod komandu Štaba 5.korpusa, po čijem se naređenju 29. decembra, preko Mrkonjić-Grada, prebacila na područje Podrašničkog polja, a sijedećeg dana na prostor Zmijanja.

¹¹⁷ Zbornik, tom IV, knj. 20, str. 433-436.

Planom Prve banjalučke operacije, Štab 5.korpusa NOVJ je predvidio da, angažovanjem glavnine svojih snaga, podijeljenih na pet grupa, zauzme ne samo Banju Luku već i sva okolna uporišta neprijatelja: Kola, Karanovac, Čelinac, Trapiste, Zalužane sa aerodromom, Klačnice i Bosansku Gradišku. U Banjoj Luci i pomenutim uporištima nalazile su se jake njemačke, ustaško-domobranske i četničke snage, ukupne jačine oko 10.000 vojnika. U gradu se nalazila i Komanda njemačkog 15.brdskog armijskog korpusa. Prema zamisli Štaba 5.korpusa, Banju Luku je trebalo zauzeti koncentričnim napadom tri borbene grupe, od kojih je treću obrazovala 3.krajiška proleterska brigada sa Udarnim odredom i divizion artiljerije pod njenom komandom. Zadatak brigade je bio da nastupa pravcem Sitnica – Banja Luka, likvidira sva neprijateljeva uporišta u dijelu grada između Vrbasa i potoka Crkvina, a zatim da brzo prodiere niz ulicu Mehmed-paše Sokolovića ka centru grada. Po zauzimanju grada trebalo je da u njemu ostane kao posada radi održavanja reda.¹¹⁸ Početak napada naređen je za 31. decembar u 22 sata.

Nastupajući sa jugozapada, ometana od avijacije koja joj je nanijela gubitke od 2 poginula i 5 ranjenih boraca, 3.krajiška proleterska brigada izbila je 31. decembra u 23.30 sati pred spoljnu odbranu grada i odmah prešla u napad. Brzo je zauzela predgrađa Gornji Šeher i Lauš i nastavila da prodire u grad, ali je ujutro zaustavljena jakom vatrom na potoku Crkvina. Svi pokušaji neprijatelja da je u toku dana izbac iz grada na Vrbasu ostali su bez uspjeha. I na ostalim pravcima jedinice 5.korpusa uspjele su da se ukline u grad, a zauzet je njegov dio na istočnoj obali Vrbasa, ali prodor preko njega nije uspio. Na svim pravcima neprijatelj se uporno i žilavo branio, prelazeći povremeno u protivnapade. Napad je nastavljen u toku noći između 1. i 2. januara 1944. godine i narednog dana – s ograničenim uspjesima. U tim borbama 3.krajiška brigada je, pored ostalog, zauzela zgradu gradske opštine i kaznionu (Crna kuća), iz koje je oslobodila 207 zatvorenika, ali je pred utvrđenim Kaštelom zaustavljena.

Nešto iza podne 2. januara, u Banju Luku je od Bos. Gradiške prodro njemački 901.oklopni grenadirski nastavni puk i pružio pomoć braniocima, koji su se nalazili u teškoj situaciji. Pristizanjem ovog ojačanja u stvari je riješen ishod ove operacije. Neprijatelj je uspostavio poremećeni sistem odbrane, tako da se novi napad u prvim večernjim

¹¹⁸ Isto, str. 455-466.

časovima morao završiti neuspjehom. Nakon toga, uvidjevši necjelishodnost daljih napada, Štab 5. korpusa obustavio je dalja dejstva i naredio da se sve jedinice u toku noći između 2. i 3. januara povuku na polazne položaje. Treća krajiška proleterska brigada povukla se na prostor Rekavica – Kola, gdje se u toku dana odmarala, da bi se 4. januara pomjerila na područje Dobrinja – Krupa na Vrbasu. Prethodnog dana, vatrom iz streljačkog naoružanja, oborila je bombarder, koji se srušio u Vrbas.¹¹⁹ Inače, njeni gubici u napadu na Banju Luku se – prema izvještaju od 18. januara – nijesu mogli utvrditi.

Krajem decembra 1943. i početkom januara 1944. godine front kod Travnika se stabilizovao. Ni Štab 1. proleterske divizije sa 1. i 13. proleterskom brigadom, niti neprijatelj sa raspoloživim snagama, nijesu bili u mogućnosti da preduzmu veću ofanzivnu akciju. Aktivnost na frontu svela se na ispade neprijatelja, obostrane izviđačke akcije, uznemiravanje neprijatelja, diverzije i sl. Relativno zatišje štabovi divizije i brigada koristili su za vojnostručnu i političku obuku boraca i starješina, zatim za kulturno-prosvjetni i partijski rad u jedinicama i za političko djelovanje na terenu. Štab divizije obratio se 23. decembra naređenjem potčinjenim jedinicama i ukazao im na značaj pravilnog odnosa prema stanovništvu, organima vojno-pozadinske vlasti, NOO i antifašističkim organizacijama. Aktivnost u pogledu ishrane i snabdijevanja boraca odjećom i obućom bila je u prvom planu.¹²⁰

Štab divizije preduzeo je mjere i za unapređenje sanitetske službe. Referentima saniteta svake brigade naređeno je da prije svake akcije moraju organizovati brigadno previjalište, koje će istovremeno vršiti i trijažnu službu i voditi računa o evakuaciji ranjenika u divizijsku bolnicu. Na pravcu evakuacije ranjenika moraju se uvijek blagovremeno smjestiti hirurške ekipe kako bi ranjenici na vrijeme dobili potrebnu stručnu pomoć. Zbog zime i niskih temperatura aktuelno je bilo pitanje smrzavanja, pa je naređeno da referenti saniteta brigada ili ljekari održe predavanja o toj pojavi kako bi svi borci znali kako se ona može spriječiti, a ako do nje i dođe, onda kako se najlakše može izliječiti sa sredstvima kojima se raspolagalo. Ukazano je i na potrebu strogog pridržavanja uputstava u vezi sa trbušnim i pjegavim tifusom. Svaki bataljon morao je bar jednom u 14 dana da u „partizaskim buradima“ izvrši parenje odjeće radi spriječavanja pojave vašiju i tifusa. Pošto se divizijska bolnica nalazila

¹¹⁹ Zbornik, tom IV, knj. 21, str. 335-340.

¹²⁰ AVII, NOR, k. 706A, br.reg. 21/1-8.

u Koričanima, a to je bilo prilično daleko od fronta, naredbom od 25. decembra organizovana je divizijska prihvatna bolnica u selu Karaula, oko 6 km sjeverozapadno od Turbeta.¹²¹

U to vreme Štab divizije je odlučio da pokrene divizijski list. U vezi s tim politički komesar divizije, Vlado Šćekić, obratio se 23. decembra dopisom političkim komesarima brigada, brdske baterije i divizijske bolnice i upoznao ih s namjerom, karakterom lista i potrebom za saradnju. „To treba da bude“, stajalo je u dopisu, „list naše divizije u punom smislu te riječi, naime u njemu treba da bude obezbijeđena saradnja i naših rukovodilaca i naših boraca i da on odražava život naše divizije i postavlja i rješava njene probleme. On treba da ima i političku širinu i kulturnu visinu i akcionost za čitavu diviziju i svakog borca.“ Obrazovan je redakcioni odbor lista, a od političkih komesara je zahtijevano da odrede po jednog borca i starješinu koji će organizovati dopisničku službu. Pomoć se očekivala i od članova politodjela pri Štabu divizije i brigadnih politodjela, a naročito od Oskara Daviča, književnika koji se nalazio pri Štabu divizije. Vjerovatno je on i uredio prvi broj lista, za koji su dopisi trebalo da stignu redakcionom odboru do kraja decembra 1943. godine. List je dobio naziv „Prva proleTERSka divizija“, a prvi i jedini broj izašao je u februaru 1944. godine. Umnožen je na šapirografu i bio je veličine 20,5 x 16,5 cm.¹²²

U to vreme su preduzete i mjere da se pri Štabu divizije oformi pozorišna grupa s perspektivom – kako je u dopisu od 23. decembra naglašeno – stvaranja sličnih u brigadama,¹²³ ali to tada nije bilo moguće realizovati zbog neprijateljeve ofanzive koja je uskoro zahvatila i ovu diviziju. U širem rejonu Travnika glavnina divizije dočekala je Novu godinu. Zavisno od uslova, doček je organizovan po jedinicama u saradnji sa antifašističkim organizacijama. Zajednički doček, na kom su učestvovali predstavnici 1. i 13. proleTERSke brigade, organizovan je u Turbetu.

Uporedo sa aktivnostima Štaba divizije na vojnom, političkom i kulturno-prosvjetnom planu i divizijski komitet KPJ preduzeo je niz mjera u cilju aktiviranja partijskih organizacija u radu na rješavanju zadataka koji su stajali pred divizijom. Polazilo se od iskustava stečenih u četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi, kako bi se tada ispoljene slabosti u radu partijskih organizacija izbjegle u tekućoj

¹²¹ Isto, k. 706A, br.reg 1/1-8.

¹²² Primjerak lista čuva se u Arhivu VII u Beogradu.

¹²³ AVII, NOR, k. 706, br.reg. 2/1-12.

šestoj neprijateljskoj ofanzivi. Divizijski komitet obratio se 25. decembra dopisom svim partijskim organizacijama u diviziji i ukazao im na najvažnije zadatke u to vreme, čije je izvršenje bio preduslov da divizijska partijska organizacija „i dalje još više i još potpunije vrši svoju ulogu organizatora i rukovodioca cjelokupnim radom i životom u našoj diviziji“, kako je to pisalo u dopisu. U prvom redu, zahtijevano je da se kroz održavanje redovnih partijskih sastanaka i rješavanje svakodnevnih pitanja „još više podignu partijnost i disciplina članova Partije kako bi služili za primer ostalim borcima u svakom pogledu“. Pored likvidacije organizacione zbrke u 13. proleterskoj brigadi, gdje su bile formirane simpatizerske grupe i razni aktivni, trebalo je poboljšati rad štabnih ćelija koje su se rijetko sastajale, a ćelije u brdskoj bateriji, intendanturi i bolnici čvršće vezati za divizijski komitet, kao i organizovati rad partijskih ćelija u bataljonima „Garibaldi“ i „Mateoti“, pojačati politički rad u njima i pružati im svestranu pomoć, imajući u vidu njihov politički značaj. Posebnu pažnju trebalo je pokloniti prijemu novih članova u KPJ s obzirom da se van partijskih organizacija nalazio veliki broj hrabrih i čestitih boraca. Od partijskih organizacija zahtijevano je da se u radu prilagode uslovima borbe i budu „elastične i ekspeditivne, nosioci jedinstva divizije, budnosti i političkog djelovanja u jedinicama, a na terenu saradnje i pravilnog odnosa prema narodnoj vlasti, masovnim antifašističkim i partijskim organizacijama. „Danas je“, pisalo je još u dopisu, „naročito potrebno mobilisati sve naše partijske organizacije da u našem divizijskom, odnosno korpusnom takmičenju, naše vojne jedinice postignu što bolje rezultate. Takmičenje kroz šestu neprijateljsku ofanzivu ima velikog političkog značaja za našu diviziju, te stoga zahtijeva ozbiljno angažovanje naše organizacije u objašnjavanju njegovog značaja, u njegovim pripremama i njegovom izvođenju. Uspjeh u takmičenju biće, u mnogome, odraz rada naših partijskih organizacija“.¹²⁴

Polazeći od sve veće potrebe za kadrovima i zahtijeva za njihovo što brže uzdizanje, CK KPJ je decembra 1943. godine uputio direktivu divizijskim partijskim komitetima i politodjelima u kojoj im je ukazao na „značaj izučavanja marksizma – lenjinizma i teoretskog uzdizanja partijskog članstva kroz partijske organizacije i kurseve“. Dopis je sadržavao i razrađen program za niže partijske kurseve, koje je trebalo da organizuju divizijski komiteti. Program

¹²⁴ AVII, NOR, k. 706A, br.reg. 2-3/10.

kursa je bio tako koncipiran da bi se kursistima omogućilo upoznavanje s osnovnim pitanjima iz marksizma – lenjinizma. Određen je bio i metod rada na kursevima: prvo, održati predavanje; zatim proučavanje materijala s težištem na individualnom radu, a gdje je to nemoguće onda u kružocima; na kraju, konferencija na kojoj se provjeravalo kako su kursisti savladali temu i razjašnjavala nejasna pitanja. Prilikom izbora kursista trebalo je voditi računa o njihovoj partijnosti i perspektivama razvoja, a obuhvatiti bolje sekretare ćelija, zamjenike političkih komesara bataljona i komesare bataljona. Za niži kurs je određeno da traje oko 25 dana u povoljnijim uslovima i za to vrijeme trebalo je proraditi sljedeće teme: razvitak društva; o partiji; diktatura proletarijata; nacionalno pitanje; seljačko pitanje; strategija i taktika; o sovjetskoj državi; fašizam; Narodnooslobodilački rat i linija partije. Uz svaku temu data je i literatura koju je trebalo proučiti.¹²⁵ Pošto tada nije bilo uslova da se u diviziji organizuje takav kurs, to je trebalo uraditi u perspektivi.

Dok je u rejonu Travnika vladalo relativno zatišje, Komanda 2.oklopne armije se – poslije decembarskih operacija u Sandžaku, istočnoj Bosni, Dalmaciji i srednjoj Hrvatskoj, a u duhu opšteg plana zimskih operacija – pripremala da ofanzivna dejstva prenese u srednju i zapadnu Bosnu, a zatim ka sjevernoj Dalmaciji, uz uporedno izvođenje operacija u Lici, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju. Prva proleterska divizija biće zahvaćena operacijom koja je dobila naziv „Valdrauš“ (Unternehmen „Waldrausch“ – „huk šume“), a u stvari je bila nastavak operacije „Šnersturm“ („Schnersturm“ — „mećava“) izvedene u istočnoj Bosni (krivajska operacija). Rukovođenje operacijom povjereno je Komandi 5.SS brdskog armijskog korpusa, uz angažovanje dijelova i 15.brdskog armijskog korpusa.

Operacija „Valdrauš“ imala je za cilj razbijanje jedinica NOV i POJ na prostoru južno od Banje Luke, zapadno od Travnika i Kreševa, kao i u rejonima Prozora, Kupresa i Glamoča, odnosno 1.proleterskog i dijela 5. i 8.korpusa, te likvidaciju Vrhovnog štaba NOV i POJ koji se nalazio u Jajcu. „Kod „Valdrauša“, pisalo je u naređenju Komande 2.oklopne armije, „neophodno je da se spreči povlačenje prema zapadu neprijateljskih bandi koje se nalaze u operativnom rejonu.“¹²⁶ Za ostvarenje postavljenog cilja angažovane

¹²⁵ Zbornik, tom II, knj. 11, str. 311-318.

¹²⁶ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 15-19: Depeša Komande 2.oklopne armije Komandi 15.brdskog korpusa o otpočinjanju operacije „Valdrauš“, od 1. januara 1944.

su veoma jake snage koje su dobile zadatke: 1.brdska divizija da iz doline rijeke Bosne, sa linije Doboj – Žepče, nastupa na zapad opštim pravcem Tešanj – Borja planina – dolina Vrbanje (selo Borci), odakle skreće na jug i preko komunikacija Jajce – Travnik i Jajce – Bugojno prodire prema Glamoču i sjevernom dijelu Livanjskog polja; 7.SS divizija „Princ Eugen“ (od decembra 1943. godine nosi brojnu oznaku 7) nastupa takođe iz doline Bosne sa linije Žepče – Zenica prema liniji Travnik – Busovača – Klokoti, sa koje prodire dalje ka Kupresu i Livnu; 369.legionarska „Vražja“ divizija nastupa sa linije Fojnica – Kreševo – Ivan-sedlo – Konjic – Jablanica ka Prozoru i Duvnu; 92.motorizovani grenadirski puk, ojačan specijalnom jedinicom „Bekl“ („Boeckl“ – četa divizije „Brandenburg“), nastupa iz Banje Luke preko Sitnice i Mrkonjić-Grada i dolinom Vrbasa ka Jajcu (operacija „Jajce“) „da bi partizanski štab, za koji se pretpostavlja da se tamo nalazi, iznenadnim zahvatom likvidirao“;¹²⁷ 901.oklopni nastavni grenadirski puk, ojačan 1.bataljonom 373.legionarske divizije „Tigar“, nastupa iz Banje Luke prema Kotor-Varošu, do raskrsnice u selu Borci, u susret 1.brdskoj diviziji; borbena grupa „Livno“ (4.puk „Brandenburg“ i 105.SS izviđački bataljon) u rejonu Livna sprečava izvlačenje jedinica NOV i POJ zahvaćenih operacijom, a zatim sadejstvuje 92.motorizovanom grenadirskom puku, 1.brdskoj i 7.SS diviziji prilikom njihovog izbijanja u Livanjsko polje. Pored uništavanja jedinica NOVJ, svim njemačkim trupama naređeno je da razaraju partizanska sela, uništavaju baze, skladišta, bolnice i druge ustanove, konfiskuju stoku i hranu, hvataju i odvođe u logore odraslo muško stanovništvo. Operacija „Valdrauš“ počela je 4. januara 1944. godine, a istovremeno i koordinirano sa njom Nijemci su izvodili i operaciju „Napfkuhen“ („Napfkuchen“ – „pogača“) u sjevernom dijelu srednje Bosne.

Pored 1.proleterske divizije, operacija „Valdrauš“ je u srednoj Bosni u prvoj fazi zahvatila i dijelove 5.korpusa NOVJ (10. i 11.diviziju sa partizanskim odredima). Pred sam početak operacije, 1.proleterska divizija je 1. januara 1944. brojala po spisku 5.269 boraca od čega su 486 bile žene – omladinke. U rashodu je imala 457 (53 žene), a na licu u stroju 4.812 boraca od kojih 433 žene. Naoružana je bila oružjem i oruđima raznog porijekla: 3.200 pušaka, 276 puškomitraljeza, 415 revolvera, 787 defanzivnih i 2.056 ofanzivnih bombi, 8 protivtenkovskih pušaka, 3 protivtenkovska (47 mm) i 2

¹²⁷ Zbornik, tom IV, knj. 35, str. 743-765.

brdska topa (75 mm), zatim je imala telefonsku centralu, 20 telefona i radio-stanicu. Raspolagala je i sa 668 tovarnih i 136 jahaćih konja.¹²⁸

Nastupajući iz Doboja preko Teslića ka Kotor-Varošu, njemačka 1. brdska divizija i ojačani 901.oklopni nastavni grenadirski puk iz Banje Luke njoj u susret, brzo su slomili slab otpor 11.krajiške divizije, koja se povukla od Banje Luke poslije neuspjelog napada na ovaj grad, potisli njenu 5. i 12. brigadu južno od ceste Kotor-Varoš – Teslić i kod Boraca, 13 km jugoistočno od Kotor-Varoša, uspostavili vezu. Ovladavši komunikacijom Doboj – Teslić – Kotor-Varoš – Banja Luka, 1. brdska divizija je iz šireg rejonu Borci usmjerila dejstva na jug, odbacila 5.brigadu ka Petrovom polju i Vlatkovićima, prešla Vrbanju i izbila u Skender-Vakuf i Šiprage. Time je, od dijelova 1.proleterske divizije, prvo ugrozila divizijsku bolnicu u Gornjim Korićanima, koju je obezbjeđivao 2.bataljon 1.proleterske brigade. Obavješten o toj opasnosti, a pretpostavljajući da se radi o snagama koje su krenule u pomoć napadnutoj posadi Banje Luke i pošto je napad odbijen, da će sa posjednutog prostora preduzeti čišćenje teritorije koju su držale jedinice NOVJ, Štab 1.proleterske divizije naredio je pomenutom bataljonu da posjedne položaj kod sela Kruševo Brdo i zajedno s dijelovima 11. krajiške divizije koji se tamo zateknu, spriječi prodor jedinica 1.brdske divizije od Šipraga ka Petrovom polju i dalje, prema Korićanima, a Štabu 13.proleterske brigade da sa jednim bataljonom osigura divizijsku bolnicu.

U vezi s novom situacijom i primljenim naređenjem, Štab 13. proleterske brigade uputio je, 6. januara u 10.30, naređenje po kome je 5.bataljon iz rejonu Šišava – Mudrike – Lužnica prebačen u Korićane, sa zadatkom da smijeni bataljon 1.proleterske brigade i obezbijedi bolnicu, a na njegovo mjesto u pomenuti rejon pomjerio je bataljon iz Dželilovca – radi kontrole pravaca preko Vlašić-planine.¹²⁹ Smjena i pomjeranje bataljona izvršeno je uveče 6. januara, nakon čega se 13.proleterska brigada našla razvučena po bataljonima: jedan na položaju u rejonu Ovčarevo – Paklarevo prema Travniku; drugi zapadno od njega, u rejonu Đaci – Škulje; treći na području Šišava – Mudrike – Lužnica; četvrti u Korićanima na obezbjeđenju divizijske bolnice i peti u Jajcu, u ulozi posade. I 1.proleterska brigada bila je razvučena na velikom prostoru, po bataljonima: u rejonu Turići – Glumci, južno od Turbeta; u selu Pulac; u Đakovićima; u Margetićima i Kasapovićima i jedan kao rezerva u Golešu.

¹²⁸ Zbornik, tom IV, knj. 35, str. 743-765.

¹²⁹ Zbornik, tom IV, knj. 21, str. 101-103.

Našavši se u veoma neizvjesnoj situaciji kod divizijske bolnice, a zabrinut za ranjenike i bolesnike, Štab 5.bataljona naredio je 7. januara da se bolnica iz Koričana pomjeri preko rijeke Ugra na zapad u Vitovlje, svega oko 5-6 km, što je u toku dana i urađeno. Međutim, kako ni tu, zbog nastupanja neprijatelja i od Skender-Vakufa, nije bila bezbijedna, ona je ujutro sljedećeg dana, po naređenju Štaba 13.proleterske brigade, krenula za Krušćicu, svega 7 km istočno od Jajca. Ne znajući situaciju i pošto je ostala bez veze s bilo kojom jedinicom 1.proleterske divizije, uprava bolnice je u dogovoru s bataljonom, zbog blizine neprijatelja, odlučila da u noći između 8. i 9. januara krene preko Brvanaca na jug u Oborke, pretpostavljajući da će tamo uspostaviti vezu s nekom jedinicom 1.proleterske divizije. Ali, kako u tome nijesu uspjeli, bataljon i ona su nastavili pokret na jug preko D. Vakufa do Kopčića, gdje su skrenuli na sjeverozapad i preko Slatine, Vagana (janjskog), Blagaja, Vagana (glamočkog), Rora i Prekaje, poslije dugog i napornog marša po dubokom snijegu i niskim temperaturama, ali stalno visokog morala, 17. januara stigli u Drvar.¹³⁰ Tek početkom februara vratili su se u srednju Bosnu, u sastav 1.proleterske divizije, odnosno 13.proleterske brigade.

U međuvremenu, poslije podne 4. januara, 24 engleska aviona u dva naleta bombardovala su Travnik, ali vojni objekti nijesu pogođeni. Poginulo je oko 70 stanovnika, a preko 200 ranjeno. Nastupajući iz doline rijeke Bosne od Zenice, gotovo paralelno i koordinirano sa 1.brdskom divizijom, dijelovi 7.SS divizije „Princ Eugen“ izbili su 5. januara na Vlašić, a sljedećeg dana i u Travnik.¹³¹ Već oko pola noći između 6. i 7. januara, dijelovi ove divizije krenuli su u napad iz Travnika glavnim snagama sjeverno od ceste Travnik – Turbe prema dijelovima 13.proleterske brigade, a pomoćnim južno od nje, pravcima: Travnik – Kokošari – Mišića brdo i Travnik – Zlokići, prema položajima 1.proleterske brigade. Namjera neprijatelja je bila da zauzme Turbe, raskrscopicu puteva za Jajce i Donji Vakuf, a zatim da, uvođenjem jačih snaga, nastavi dejstva prema D. Vakufu, kao i da sadejstvuje 1.brdskoj diviziji koja je napadala sa sjevera.

Iako je prešao u napad u neuobičajeno vrijeme, jer je rijetko kad napadao noću, neprijatelj nije iznenadio dijelove pomenutih brigada koji su mu pružili snažan otpor. No i pored toga, zahvaljujući

¹³⁰ Isto, str. 349-352: Izvještaj komesara bolnice 1.proleterske divizije o njenom pokretu od Koričana do Drvara.

¹³¹ Zbornik, tom IV, knj. 22, str. 592-596: Bojna relacija zapovjedništva zagrebačke konjaničke pukovnije za januar 1944.

upornosti, brojnoj i tehničkoj nadmoćnosti uspio je da do svitanja ovlada Ovčarevom i Paklarevom i odatle potisne na sjever, prema Srnskoj (k. 1437), bataljon 13.proleterske brigade. Međutim, kad je neprijatelj izbio ispred sela Đaci i Škulje, zaustavljen je snažnom i efikasnom vatrom drugog bataljona 13. proleterske. Nastojanja da potisne i ovaj bataljon ostala su bez uspjeha i pored više ponovljenih juriša. Ni pokušaji brigade da protivnapadom odbaci neprijatelja ka Travniku nijesu uspjeli, pa su okršaji nastavljani u dubokom snijegu. Na pravcima južno od ceste Travnik – Turbe, prema 1.proleterskoj brigadi, neprijatelj ni na jednom pravcu nije uspio da ostvari iole dublji prodor.

Zahvaljujući telefonskoj vezi između štabova 13. i 1.proleterske brigade, kao i između štabova bataljona, uspješno je organizovan protivnapad na uklinjenog neprijatelja i to: sa dva bataljona 13.proleterske s čela i sjevera i jednog bataljona 1.proleterske s juga. U snažnom jurišu i borbom prsa u prsa, pri čemu su se istakli bataljoni 13.proleterske, neprijatelj je do kraja dana odbačen u Travnik, a brigade su posjele ranije položaje. Na bojnopolju, prema izvještaju Štaba 13.proleterske brigade od 24. januara, ostalo je oko 150 njemačkih lješeva (što je, svakako, preuveličano), među kojima je bilo i 6 oficira, dok je ukupno iz stroja izbačeno oko 300 njemačkih vojnika, a 7 zarobljeno. Zaplijenjeno je 9 mitraljeza („šarac“), minobacač, 3 tromblonske i snajperska puška, 6 automata i dosta drugog ratnog materijala. Iz 13.proleterske poginulo je 5 boraca a 15 ih je ranjeno,¹³² dok 1. proleterska nije imala gubitaka.

Nakon što je potukla dijelove 7.SS divizije i odbacila ih u Travnik, neposredna opasnost diviziji zaprijetila je sa sjevera, od 1. brdske divizije, koja je 7. januara izbila na liniju Skender-Vakuf – Vlatkovići – Petrovo polje, uspostavila vezu s dijelovima 7.SS divizije na sjevernim padinama Vlašića i nastavila da nadire prema Vitovlju i Koričanima.¹³³ Pošto nije znao jačinu angažovanih snaga i zadatak 1.brdske divizije – da prodiše dalje na jug a ne da se zadrži na osvojenoj teritoriji, Štab 1.proleterske divizije 8. januara prije podne naredio je Štabu 13.proleterske da sa brigadom krene prema Koričanima i Vitovlju i tamo posjedne položaj, sa zadatkom da spriječi prodor neprijatelja u pravcu Gostilja i Karaule, a 1.proleterskoj brigadi prema Travniku, na taj način što će se glavnim snagama

¹³² Zbornik, tom IV, knj. 21, str. 445-454.

¹³³ Isto, str. 677-679: Izvješće Glavnostožerskog ureda od 10. januara.

prikupiti na prostoru Paklarevo – Karaula – Ćosići, a slabije ostaviti južno od Turbeta prema Travniku – radi i daljeg zatvaranja pravaca prema dolini Vrbasa. U slučaju da bude napadnuta od jačih neprijateljevih snaga, brigadi je ukazano da izbjegava teže frontalne borbe, a da manjim snagama udara u bokove i pozadinu neprijatelja, s perspektivom izvlačenja na sjever pravcem Ćosići – Gostilj – Mudrike. Izvršenju zadataka trebalo je pristupiti odmah, kako bi se sve jedinice na novim položajima našle u noći između 8. i 9. januara.

Na taj način Štab divizije orijentisao je 13.proletersku brigadu prema 1.brdskoj diviziji, a sa 1.proleterskom zatvorio pravac Travnik – Turbe – Jajce, iako angažovane snage neprijatelja nijesu imale zadatak da prodiru tim pravcem, već na jug prema D. Vakufu, Bugojnu i dalje. Očigledno da Štab divizije nije dovoljno poznao situaciju u srednjoj Bosni, pogotovo jačinu i namjere angažovanih snaga neprijatelja, inače ne bi 13.proletersku brigadu orijentisao na pravac višestruko nadmoćnije 1.brdске divizije i dao joj nerealan zadatak – da spriječi njen prodor na jug.

Pomijeranje i prikupljanje bataljona sa velikog prostora išlo je dosta sporo. Štab 13.proleterske brigade sa jednim bataljonom stigao je u Gostilj uveče toga dana. Ubrzo nakon toga, povlačeći se ispred 1.brdске divizije, u selo su počeli sa sjevera da pristižu 2.bataljon 1.proleterske brigade, dijelovi 5.kozarske brigade i Banjalučkog NOP odreda. Od njih je Štab brigade doznao da su dijelovi 1.brdске izbili u sela Koričane, Dukate, Vitovlje i Melinu, a dijelovi 7.SS divizije na Vlašić. U nedovoljno jasnoj situaciji, naročito u pogledu jačine i mogućnosti neprijatelja, Štab 13. proleterske brigade na brzinu je u Gostilju sazvao sastanak predstavnika štabova i komandi pridošlih jedinica i sa njima razradio plan kako da se zaustavi neprijatelj. Odlučeno je da se sutra ujutro neprijatelj napadne, razbije i odbaci preko rijeke Ugra, a zatim pređe u gonjenje. Kako nije bilo vremena za neku pregrupaciju jedinica, odlučeno je da krenu u napad iz rejonа gdje su se zatekle. U međuvremenu se ka Gostilju povukao i bataljon brigade iz rejonа Šišava – Mudrike – Lužnica. Nešto poslije pola noći 9. januara Štab brigade je izdao zapovijest za napad i precizirao zadatke jedinicama, odnosno da sa linije Mudrike – Gostilj – Ponir krenu u napad prema Koričanima i Vitovlju.¹³⁴

Napad je otpočeo rano ujutro 9. januara. Nedovoljno pripremljene, slabo povezane, a uz to umorne i brojno male, jedinice

¹³⁴ Zbornik, tom IV, knj. 21, str. 165-167.

nijesu mogle ništa da učine protiv glavnine 1.brdске divizije, specijalno obučene i opremljene za borbu na brdsko-planinskom zemljištu. Taj napad, inače i slabo koordiniran, neprijatelj je brzo zaustavio i u duhu ranijeg plana, počeo da iz Vitovlja hitno nastupa na jug. Odbacio je 2.bataljon 1.proleterske brigade na jugozapad, čime ga je odvojio od brigade i divizije i već u 7.30 sati izbio u Gostilj, odakle se Štab 13.proleterske brigade u posljednjem momentu uspio izvući na jug ka Karauli, ali je neprijatelj, sem ostalog, zaplijenio brigadnu arhivu.¹³⁵ Jedan bataljon je ostao odsječen, pa se povukao ka Vukovićima sjeveroistočno od Vitovlja. Neprijatelj je energično nastupao za dijelovima 13.proleterske brigade i drugih jedinica koje su se tog dana zatekle južno od Koričana i Vitovlja. Značajnu pomoć pružio im je 1.bataljon 1.proleterske brigade, koji je, po naređenju njenog štaba, posio predio Smet, oko 2 km južno od Gostilja, u stvari tjesnac između Knežnice (trig. 1595) i Stijene, gdje je prihvatio dijelove koji su se povlačili tim pravcem i kraće vrijeme zadržao neprijatelja, što je bilo dovoljno da se sve jedinice, zatečene sjeverno od ceste Travnik – Jajce, povuku južno od nje u rejon Gradina – Komar – Oborci. U taj rejon stigao je tada i bataljon 13. proleterske brigade iz Jajca, koji je prethodnog dana, po naređenju Štaba 1. proleterskog korpusa, napustio ovaj grad. U borbama na području Mudrike – Vitovlje – Gostilj 13.proleterska brigada pretrpjela je velike gubitke: 26 poginulih, 34 ranjena i 34 nestala borca.¹³⁶

Južno od ceste povukla se i 1.proleterska brigada. Međutim, njen 2. bataljon, koji je ranije obezbjeđivao divizijsku bolnicu, a zatim se priključio 13.proleterskoj brigadi, pošto je odsječen od nje kod Gostilja, povukao se na jugozapad i odstupajući pred neprijateljskim kolonama, prešao Vrbas i preko Janja izbio u Glamočko polje, gdje je stupio u vezi sa Štabom 1. proleterskog korpusa. Nakon kraćeg odmora, komandant korpusa ga je uputio preko Drvara i Oštrelja u srednju Bosnu ka Skender-Vakufu, tako da se nakon 23 dana vratio u sastav svoje brigade.

Krajem 9. januara glavnina 1.proleterske divizije našla se u veoma teškoj situaciji, pritisknuta sa sjevera od 1.brdске divizije, čiji su dijelovi izbili na cestu Turbe – Jajce. Vjerovalo se da će ona slijedećeg dana produžiti dejstva na jug, a očekivao se i napad neprijatelja s istoka, iz Travnika. Štab divizije upoznat je da neprijatelj, na čitavom

¹³⁵ U tom okršaju ranjen je i komandant brigade Milan Žeželj.

¹³⁶ Todor Radošević, isto, str. 188-191.

prostoru od rijeke Bosne do Vrbasa, skoro nezadrživo nadire jakim kolonama, kao i da od Banje Luke nastupa ka Jajcu i iz doline Neretve prema Prozoru. Na to je brzo reagovao i u duhu direktive Vrhovnog štaba za dejstva u toku šeste neprijateljske ofanzive na određenom sektoru u srednjoj Bosni, odlučio da do noći zadržava neprijateljsku kolonu sa sjevera, a zatim da jedinice, ne samo svoje već i 11.krajiške divizije,¹³⁷ prikupi na prostoru Selići – Crni vrh (k. 1260) – Gradina – Radalje (trig. 1287), ispred samog čela 1.brdске divizije, da se u toku noći sa njima probije preko ceste Turbe – Jajce i izbije u rejon Vitovlja i zabaci se za leđa neprijatelju. Tako će 1.proleterska divizija, umjesto da se povlači prema dolini Vrbasa i dalje, krenuti u suprotnom pravcu. Iako smjela, odluka je bila vrlo riskantna, ali u datoj situaciji najpravičnija.

Prikupljanje bataljona koji su bili angažovani u dnevnim borbama i onih od Travnika išlo je dosta sporo, tako da se glavnina divizije prikupila nešto prije pola noći. Određenim pravcem oko 23 sata prva je krenula 1. proleterska brigada. Pokret je izvršen po dubokom snijegu bez zastoja i bez sukoba s neprijateljem, izuzev kratkog prepucavanja s njegovim patrolama na cesti Turbe – Jajce između Karaule gore i Božikovca. Po izbijanju u Vitovlje cijela brigada naišla je na kolonu, vjerovatno zaštitnicu 1.brdске divizije, jačine bataljona koji se kretao od Melina ka Milićima. Brigada ga je napala sa dva bataljona i nanijela mu osjetne gubitke, ali je i sama imala 12 poginulih i 7 ranjenih boraca.¹³⁸ Tokom 10. i 11. januara brigada se razmjestila na prostoru Meline – Imljani – Vlatkovići. Za 1.proleterskom kretala se 13.proleterska brigada i ujutro 10. januara, bez sukoba s neprijateljem izbila u Ponir, Vukoviće i Brdo.¹³⁹ Dijelovi 1.brdске i 7.SS divizije nastavili su da po planu, bez otpora, nadiru prema dolini Vrbasa i 13. januara ušli su u Donji Vakuf, Bugojno i Gornji Vakuf, dok je 369.divizija, poslije borbi s 10. krajiškom divizijom, takođe toga dana, zauzela Prozor.

Dok je glavnina 1.proleterske divizije vodila borbe na sektoru Travnika, njena 3.krajiška proleterska brigada, pod komandom Štaba 5.korpusa NOVJ, zatvarala je pravac Banja Luka – Sitnica – Mrkonjić-Grad – Jajce. Tim pravcem je 4. januara iz Banje Luke krenuo u napad 92. motorizovani puk ojačan jedinicom „Bekl“ (operacija „Jajce“). On je, vodeći borbe s brigadom, naročito na pravcu Kadina Voda –

¹³⁷ Zbornik, tom IV, knj. 21, str. 159-161.

¹³⁸ Isto, str. 286-290.

¹³⁹ Isto, str. 445-454.

Sitnica – Čađavica, 7. januara izbio u Sitnicu, sljedećeg dana u Mrkonjić-Grad, a 9. januara u Jajce, odbacivši pola brigade istočno od ceste Čađavica – Mrkonjić-Grad – Jajce, na prostor Trijebovo – Magaljdol, a drugu polovinu zapadno od Podrašnice, dok je 1.ličku brigadu koja je od Bugojna preko Jajca bila upućena ka Mrkonjić-Gradu, potisnuo prema Šipovu. U međuvremenu, predveče 7. januara, Jajce je napustio Vrhovni štab i zajedno sa Anglo-američkom vojnom misijom, ujutro 9. januara, prispio kod željezničke stanice Potoci, na jugoistočnim padinama planine Klekovače. Tu se smjestio u barake i ostao do 28. januara kada se premjestio u Drvar.¹⁴⁰ Nakon prodora 92.puka u nebranjeno Jajce, 3.krajiška proleterska brigada se 11. januara, po naređenju Štaba korpusa, prikupila u Podrašnici, a neprijatelj je od Jajca nastojao da prodre prema Šipovu i preko Mrkonjić-Grada i Podrašnice prema Mlinišcima i dalje ka Glamoču. U borbama od 5. do 14. januara ona je imala 26 poginulih i 60 ranjenih boraca.¹⁴¹

Aktivnosti glavnine divizije u srednjoj Bosni i jedne njene brigade na sektoru Mrkonjić-Grad – Jajce početkom 1944. godine

Našavši se sa 1. i 13.proleterskom brigadom na području Vitovlja, Vukovića, Meline, Imljana i Vlatkovića, sjeverozapadno od Vlašić-planine, za 1.proletersku diviziju završena je šesta neprijateljska ofanziva. Njemačka 1.brdska i 7. SS divizija prosto su prohujale kroz srednju Bosnu izvršavajući „planirane dnevne zadatke“, tako da ona u jedinicama 1.proleterske divizije skoro i nije smatrana ofanzivom. U još nedovoljno jasnoj situaciji, Štab 1. proleterskog korpusa naredio je 1.proleterskoj diviziji da, sa svojom 1. i 13. brigadom, zatečenim u selima sjeverozapadno od planine Vlašić, nastavi dejstva između rijeka Bosne i Vrbasa na sjever do komunikacije Doboj – Teslić – Kotor-Varoš – Banja Luka, a na jug do komunikacije Lašva – Travnik – Jajce, imajući u vidu prvenstveno dejstva na ciljeve duž tih komunikacija.

Pristupajući izvršenju dobijenog zadatka, Štab divizije je 11. januara u 23 sata uputio naređenje brigadama, precizirao im zadatke i odredio novi raspored. Prvoj proleterskoj brigadi je naredio da se

¹⁴⁰ Tito, Sabrana djela, 18, str. 363 i 368.

¹⁴¹ Zbornik, tom IV, knj. 21, str. 335-340.

razmjesti na prostoru Imljani – Zlovarići – Vlatkovići – Radohova – Ćorkovići i da sa nje izviđa u pravcu Skender-Vakufa, Kotor-Varoša, Vrbanje i Obodnika, prikuplja podatke o neprijateljskim snagama u Jajcu, Banjoj Luci, Skender-Vakufu, Kotor-Varošu, Vrbani i Obodniku i da „dijelovima potrebne jačine“ obezbijedi prelaze preko gornjeg toka rijeke Ugra do Prisike. A 13. proleterska je dobila zadatak da se postavi na području Petrovo polje – Tovarnica – Kruševo Brdo – Pilipovina – Trifunovići – Jankovići, da sa nje izviđa u pravcu Vlašić-planine ka Zenici, zatim prema Bjelobučju, Mladikovini i planini Očauš, prikuplja podatke o neprijatelju u Karauli, Turbetu, Travniku, Zenici, Mladikovini, Novom Šeheru, Tesliću, Pribiniću i na komunikaciji Zenica – Zavidovići – Doboj, te da postavljanjem dva bataljona u Petrovo polje i rejon Jova– Tovarnica i upućivanjem patrola prema Koričanima, Mudrikama i Šišavi – obezbijedi prelaze preko Ugra na tim pravcima.

Pored zadatka što bržeg prikupljanja podataka o neprijateljskim snagama, štabovima brigada je naređeno da ispituju mogućnosti ofanzivnog djelovanja divizije ka ciljevima na određenom prostoru, predlažu akcije i samoinicijativno ih preduzimaju. U slučaju napada neprijatelja jačim snagama i sa više pravaca na prostor novog rasporeda, brigadama je ukazano da izbjegavaju frontalne borbe, sklanjaju se u stranu i djeluju na bokove neprijatelja i iz pozadine, držeći se planinskog masiva u izvornom toku rijeka Ugra, Vrbanje, Bile i Usore. Štabovi brigada dobili su i zadatak da održe sastanke sa štabovima bataljona i detaljno ih upoznaju sa zadatkom divizije. Štabovi divizije i 13.proleterske brigade smjestili su se na Petrovom - polju, a Štab 1.proleterske brigade u Imljanima, zaselak Vidovište.¹⁴²

I dok su se brigade pripremale i vršile pomijeranja prema dobijenom zadatku, Štab 1.proleterske divizije uputio im je 13. januara novo direktivno naređenje kojim ih je upoznao sa dejstvima neprijatelja na širem području, a prethodno date zadatke dopunio i precizirao. Što se tiče divizije, ukazao je da je njen zadatak da sa određenog prostora djeluje i na cestu i željezničku prugu u dolinama rijeka Bosne i Lašve, zatim da što prije ispita mogućnosti i odmah otpočne ofanzivne operacije za ponovno ovladavanje srednjom Bosnom i dolinom Vrbasa, prvenstveno zbog olakšanja pritiska u tekućoj neprijateljskoj ofanzivi na jedinice NOVJ u zapadnoj Bosni, kao i zbog stvaranja povoljnih baza za smještaj, ishranu, rad i

¹⁴² Isto, str. 186-189.

oslonca za šire ofanzivne operacije. Prostor oko rijeke Ugra trebalo je da divizija što duže obezbijedi kao privremenu bazu, a prostor Petrovog polja da osigura radi specijalne potrebe, odnosno za prijem savezničke pomoći, koja je doturana avionima i spuštana padobranima.

Operativno područje divizije Štab je podijelio linijom sjever – jug: Maslovare – Maljeva – Šiprage – Zlovarići – Imljani – Vitovlje – Karaula gora – Komar – Donji Vakuf, pa odredio da zapadno od nje i uključno s njom dejstvuje 1.proleterska, a istočno 13.proleterska brigada.

Prvoj proleterskoj brigadi je naređeno da dva bataljona, brigadnu bolnicu i nepokretne dijelove, kao i korpusnu bateriju, rasporedi na prostor Imljani – Zlovarići – Vlatkovići, koji će joj poslužiti kao brigadna baza. Jedan bataljon trebalo je da uputi u rejon Skender-Vakuf – Orahovo – Vrbanjci, jedan u rejon Šiprage – Maljeva – Graborica i peti u rejon Obodnik – Maslovare. Štabu brigade određeno je da se smjesti u Šiprage.

Trinaestoj proleterskoj brigadi precizirano je da dva bataljona postavi na području Petrovo polje – Koričani – Tovarnica – Jove – Kruševo Brdo. Štab brigade, brigadna bolnica i neborački dijelovi da se zadrže u rejonu Petrova polja, koje će joj poslužiti kao privremena baza. Jedan bataljon trebalo je da razmjesti u rejonu Vučja planina – Bjelobučje – Brić – Platnica – Mladikovina i jedan u rejon Očauš – Buletić – Pribinić – Klupe.

Štab divizije ukazao je da je naređeni raspored privremen i svrha mu je ispitivanje najpovoljnijih ciljeva za dejstvo. Štabovi brigada sami će inicijativno mijenjati raspored, grupišući potreban broj snaga prema ciljevima koje će što prije iznaći. Jedinice su dobile zadatak da između sebe uspostave i održavaju čvrstu i neprekidnu vezu, a prije svega i po mogućnosti telefonsku, zatim da preduzmu sve mjere za zaštitu od zaraznih bolesti, parenje odjeće u „partizanskim buradima“, ribanje prostorija smještaja i dr.¹⁴³

U to vrijeme zajedno sa 1.proleterskom divizijom na njenom operacijskom području našle su se i tri brigade 11.krajiške divizije, zatim 12. slavonska brigada i Banjalučki NOP odred. Ove jedinice imale su zadatak da se prebace preko komunikacije Doboj – Teslić – Kotor Varoš – Banja Luka i nastave dejstva u sjevernom dijelu srednje Bosne sjeverno od pomenute komunikacije. Ove jedinice su tokom

¹⁴³ Isto, str. 213-218.

14. i 15. januara prešle navedenu komunikaciju, a štabovi divizija su se prethodno dogovorili o načinu uspostavljanja i održavanja međusobne veze i obavještanja o situaciji.

Tokom 14. i 15. januara brigade 1. proleterske divizije su zauzele određeni raspored. Međutim, Štab divizije nije čekao da one prikupe podatke o neprijatelju u okolnim garnizonima i predlože ofanzivne akcije i ciljeve napada, već se sam, na osnovu dobijenih obavještenja, odlučio da jedinice odmah aktivira. Naime, pošto je primio obavještenje od „neprovjerenih ljudi“ kojima se „ne može pokloniti puna vjera“ da je neprijatelj napustio Jajce, Štab divizije je ipak, na osnovu uvida u širu situaciju, zaključio da je moguće da je neprijatelj napustio Jajce, a ako nije, da postoji mogućnost da to uradi, jer on od svoje ofanzivne grupe neće ostavljati posade po zauzetim mjestima već će za to koristiti nesigurne domobranske jedinice. Na osnovu takve procjene Štab divizije je ocijenio, u naređenju brigadama od 15. januara, „da su se već stvorili, ili će se vrlo brzo stvoriti uslovi da ponovo uđemo ili zauzmemo napuštene gradove... da razbijemo domobranske i milicijske posade ako one budu ostavljene po tim mjestima, ne dozvoljavajući im da se organizuju. Zbog ovoga riješili smo da uputimo, za sada manje snage, južno od Ugra i dalje prema Travniku, Jajcu, Donjem Vakufu i Bugojnu“.

Na osnovu takve odluke Štab divizije je 15. januara naredio 1. proleterskoj brigadi da uputi dva bataljona na prostor južno od Ugra i sa nje provjeri situaciju na komunikaciji Karaula – Jajce i južno od nje, ka dolini Vrbasa, kao i u gradovima Jajce i D. Vakuf. Sve podatke trebalo je najhitnije dostaviti Štabu divizije imajući u vidu značaj blagovremenog obavještanja. Istovremeno, 13. proleterska brigada dobila je zadatak da uputi jedan bataljon pravcem Mudrike – Karaula, provjeri situaciju na komunikaciji Travnik – Turbe – Komar i dalje u pravcu Zijamet – Bugojno i da uspostavi vezu s jedinicama 10. krajiške divizije. Osim toga, brigadi je naređeno da stalno, sa po jednim bataljonom, a po potrebi i sa više, dejstvuje na komunikaciju Travnik – Lašva – Zenica – Žepče – Doboj i na prostor oko Žepča, Novog Šehera, Tešnja i Teslića. Brigadama je još naređeno da bolnice odmah smjeste u bolničke barake kod Petrovog polja, s tim što će funkcionisati odvojeno, dok je za njihovu zaštitu učinjena odgovornom 13. proleterska brigada. Od brigada je zahtijevano da vode računa o ishrani boraca i obezbijede čvrstu i neprekidnu telefonsku vezu između jedinica kao i sa Štabom divizije.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Isto, str. 255-257.

Pošto su dijelovi 1.proleterske brigade 15. januara ušli u Kotor-Varoš, iz koga se neprijatelj povukao prema Banjoj Luci, Štab brigade je narednog dana, izvršavajući dobijeno naređenje, iz Imljana (zaselak Vidovište) uputio dva bataljona kao manevarsku grupu, pod komandom zamjenika komandanta brigade Jagoša Žarića, prema Jajcu pravcem Vidovište – Meline – Bojtočići, jedan zadržao u selima Doribaba i Bistrica, a bataljon „Garibaldi“ u Lendićima.¹⁴⁵ U međuvremenu su – kako izvještava Jagoš Žarić 22. januara u 24 sata – dijelovi njemačkog 92.motorizovanog puka napustili Jajce i povukli se prema Mrkonjić-Gradu, kako bi nastavili dejstva preko Mliništa prema Glamoču, pa je 17. januara bataljon iz Doribabe i Bistrice ušao u Jajce. Narednih dana on je upućivao patrole prema Mrkonjić-Gradu i Donjem Vakufu. Nastupajući od Donjeg Vakufa, dijelovi 7. SS divizije „Princ Eugen“ slomili su slabiji otpor bataljona na prilazima Jajcu i 22. januara ušli u grad. Nakon toga bataljoni su se postavili na prostor Divičani – Lupnica – Podlipci – Lendići radi kontrole neprijatelja u Jajcu i dolini Vrbasa i zatvaranja pravaca prema Petrovom polju.¹⁴⁶

U to vreme 13.proleterska brigada je pristupila izvršenju dobijenih zadataka. Ona je jedan bataljon postavila u rejon Mudrike – Gostilj – Karaula, koji je rušio mostove i propuste na cesti između Turbeta i Karaule, a sa ostalim snagama, uz manje pomijeranje bataljona, otpočela da čisti sela u okolini Tešnja, Teslića, Novog Šehera i Očauša – od ustaške muslimanske milicije i četničkih jedinica, koje su u toku i poslije neprijateljeve ofanzive postale nešto aktivnije. Štab brigade je 16. januara iz Bjelobučja uputio dvije čete, pod komandom zamjenika komandanta brigade Marka Rapa, preko sela Jezera i Šerića ka dolini rijeke Bosne (udaljenost oko 25 km), sa zadatkom da napadnu neprijatelja u Nemili, oko 15 km sjeverno od Zenice. Međutim, kako je mjesto bilo dobro utvrđeno i u njemu se nalazile jake snage neprijatelja – od napada se odustalo i čete su se, poslije dva dana, vratile u sastav brigade

Tih dana Štab 1.proleterske divizije očekivao je dolazak odsječenih bataljona i divizijske bolnice i njihovo prebacivanje na desnu obalu Vrbasa, pa je u rejon Bešpelj – Barevo uputio tehničku četu 1.proleterske brigade sa zadatkom da im to omogući podizanjem improvizovanog mosta. Međutim, pomenuti bataljoni i bolnica su još bili daleko od Vrbasa. U vezi s njihovim očekivanim dolaskom i

¹⁴⁵ Isto, str. 285-286.

¹⁴⁶ Isto, str. 392-395.

potrebom pojačanog izviđanja i ofanzivnog dejstva ka dolini Vrbasa, Štab divizije je 22. januara uputio naređenje 1. i 13. proleterskoj brigadi kojim ih je upoznao s razvojem neprijateljskih operacija na području srednje i zapadne Bosne i ukazao da njihov zadatak ostaje i dalje iznijet u direktivnom naređenju od 13. januara 1944. godine, s tim da 1. proleterska brigada sa dva bataljona nastavi dejstva ka dolini Vrbasa, a sa jednim, koji će smijeniti bataljon 13. proleterske brigade u rejonu Gostilj – Karaula, posjedne komunikaciju Taravnik – Turbe – Donji Vakuf, dok će dva bataljona zadržati kao rezervu sjeverno od Ugra, na području Imljani – Šiprage – Grabovica. Očekivani bataljon, po dolasku, takođe je trebalo zadržati u Vitovlju. Pored ranije dobijenog zadatka, 13. proleterskoj brigadi je naređeno da bataljon, čim bude smijenjen u rejonu Gostilj – Karaula, postavi na prostor Mudrike – Šišava radi izviđanja preko Vlašić-planine i obezbjeđivanja od Paklareva, Deričana, Duba i Bukovice. Osim toga, nagoviješteno joj je da bi dva njena bataljona, raspoređena na prostoru Očauš – Bjelobučje – Mladikovina – Blatnica, mogla učestvovati u napadu na Teslić, a da očekivani bataljon, čim stigne, rasporedi na području Koričana. U pogledu ishrane, 1. proleterskoj brigadi je naređeno da organizuje snabdijevanje svojih jedinica iz sela u dolini rijeke Vrbanje, a 13. proleterskoj iz sela Velike Usore. Ponovo je podvučen značaj održavanja međusobne veze i veze sa susjedima, kao i razvijanje obavještajne i izviđačke djelatnosti.¹⁴⁷

Druga polovina januara 1944. godine za 1. proletersku diviziju protekla je relativno mirno. Osim diverzantskih akcija i sprečavanja ispada neprijatelja (uglavnom iz Travnika i Jajca), većih ofanzivnih akcija nije bilo niti su za njih postojali uslovi. Dijelovi 13. proleterske brigade razjurili su ustašku muslimansku miliciju na području Očauš – Mladikovina – Blatnica – Šerići – Bjelobučje.¹⁴⁸ Sjeverno od 1. proleterske divizije, dijelovi 11. krajiške divizije i 12. slavonske brigade zauzeli su 20. januara Prnjavor i pripremali se za napad na Teslić i okolna uporišta neprijatelja u kojima su se nalazile ustaško-domobranske jedinice i manji dijelovi njemačke i poljske žandarmerije. U cilju sadejstva, prema dogovoru štabova 11. krajiške i 1. proleterske divizije, u ovom napadu su angažovana dva bataljona 13. proleterske brigade iz rejona Mladikovine.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Isto, str. 384-387: Naređenje Štaba 1. proleterske divizije potčinjenim jedinicama od 22. januara u 15 sati.

¹⁴⁸ Zbornik, tom IV, knj. 22, str. 82-92.

¹⁴⁹ AVII, k. 712, br.reg. 3/1-1: Naređenje Štaba 1. proleterske divizije štabovima 1. i 13. proleterske brigade od 24. januara 1944 u 22 sata.

Štab 11.krajiške divizije naredio je 24. januara 13.proleterskoj brigadi da sa pomenuta dva bataljona, 26. januara u 23 sata, sa sjevera i zapada napadne i zauzme Tešanj i očisti Radušu od četnika radi obezbjeđenja napada na Teslić sa toga pravca. U Tešnju se tada nalazilo oko 200 pripadnika muslimanske ustaške milicije i oko 50 njemačkih poljskih žandarma. U međuvremenu se odustalo od napada na Teslić, ali bataljoni o tome nijesu bili obaviješteni. Oni su zbog napornog i dugog puta zadocnili da u određeno vrijeme pređu u napad, pa su, obezbjeđivši se od Novog Šehera i Maglaja, tek 27. januara u 4 sata sa zapada i sjevera, gotovo neprimijetno, upali u Tešanj. Neprijatelj je bio iznenađen tako da je brzo sabijen u zgrade osnovne škole, sreskog suda i srednjevekovnu kulu koja dominira gradom. Kako nije bilo uslova da se savlada, a i zbog toga što se dan primicao, bataljoni su se povukli u Radušu, a zatim u Mladikovinu i Donje Bjelobuče. Usput su porušili željezničku prugu između Slatine i Rajševca u dužini 120 metara, uništili lokomotivu, vagon i pripremljenu građu za most.¹⁵⁰

Pod komandom Štaba 5.korpusa NOVJ, 3.krajiška proleterska brigada prikupila se 11. januara u Podrašnici i dobila zadatak da zatvori pravce: Mrkonjić-Grad – Mliništa i Ključ – Ribnik i dejstvuje na komunikaciju Mrkonjić-Grad – Čađavica.¹⁵¹ Međutim, kako je toga dana dobila naređenje i od Štaba 1.proleterskog korpusa da se prebaci na sektor Drvara, ona je narednog dana krenula u tom pravcu i nakon marša preko Ribnika, Resenovače i Potoka, 15. januara razmjestila se u Prekaji i Poljicu (12 do 19 km jugoistočno od Drvara), izuzev 4.bataljona koji je zadržan u Potocima radi obezbjeđenja Vrhovnog štaba.

Po naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa, 3.krajiška proleterska brigada pomjerila je 17. januara tri svoja bataljona na područje sela Crni Vrh – Štekerovci i dobila zadatak da zatvori pravac Glamoč – Rore – Prekaja – Drvar i spriječi prodor neprijatelja tim pravcem u Drvar. Tada su se dijelovi 98.puka 1.brdске divizije, pored Glamoča, nalazili i u Hotkovcima radi obezbjeđenja saobraćaja na cesti Mrkonjić-Grad – Mliništa – Glamoč. Istog dana dijelovi neprijatelja iz Hotkovaca napali su bataljon brigade u Štekerovcima i bili odbijeni. Narednog dana brigada je sa tri bataljona napala Nijemce u Hotkovcima, ali bez uspjeha. Tri njena borca su ranjena. Poslije manjih sukoba 20. januara, neprijatelj je, ujutro slijedećeg

¹⁵⁰ Todor Radošević, isto, str. 196-197.

¹⁵¹ Zbornik, tom IV, knj. 21, str. 184-186.

dana, snagama jednog bataljona iz Hotkovaca napao dijelove brigade u Štekerovcima. Nakon borbe koja je vođena šest sati brigada je uvela u napad rezervu i prisilila neprijatelja da napusti Hotkovce i povuče se u Glamoč, pošto je prethodno spalio Hotkovce. Na bojnopolju ostavio je poginulih 37 vojnika i 2 oficira. I gubici brigade bili su veliki – 11 poginulih i 9 ranjenih boraca. Kako je neprijatelj ubrzo napustio i Glamoč i povukao se u Livno, Štab brigade je, po odobrenju Štaba 1. proleterskog korpusa, pustio 5 dana na odsustvo borbe s područja Drvara i Bos. Petrovca da bi se, nakon nešto više od godinu dana ratovanja, vidjeli sa svojim porodicama i rodbinom. Svi su se oni 31. januara i 1. februara vratili u brigadu. Ostatak brigade za to vrijeme odmarao se u selima Štekerovci, Vaganj, Popovići i Rore.¹⁵²

Dana 31. januara Štab 1. proleterske divizije je dobio naređenje od Vrhovnog štaba da pošiljke savezničke pomoći čeka u Koričanima, a da ugovorene znake skine s Petrovog polja, zatim da prema Travniku ne treba da drži kruti front, da jedinice odmori i da se s njima zabacuje neprijatelju za leđa.¹⁵³ Štab je istog dana uputio naređenje štabovima 1. i 13. proleterske brigade (3. krajiška se privremeno nalazila pod komandom Štaba 1. proleterskog korpusa) u cilju usmjeravanja njihovog rada i dejstava, kojim ih je upoznao s vojnom situacijom u dijelu zapadne i srednje Bosne i sa narednim zadacima. Brigadama je, u prvom redu, naređeno da po 4 pismena i pouzdana borca upute na radio-telegrafski kurs, zatim da 1. i 13. brigada po 7 boraca pošalju na političko-partijski kurs pri Štabu 1. proleterskog korpusa i svaka po 5 boraca za popunu Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Sve ovo ljudstvo trebalo je da se do 3. februara prikupi u Imljanima, kod Štaba 1. proleterske brigade, a zatim da, kao organizovana grupa, krene u Drvar, gdje su se održavali kursevi. Određeni broj boraca za kurseve i popunu Pratećeg bataljona uputila je u Drvar i 3. krajiška proleterska brigada – po naređenju Štaba 1. proleterskog korpusa.

Štabovi brigada su obaviješteni da iz Drvara uveče 31. januara i 1. februara kreće ukupno 900 prekomoraca – Crnogoraca za popunu 1. proleterske brigade i prekomoraca – Slovenaca¹⁵⁴ za popunu

¹⁵² Zbornik, tom IV, knj. 22, str. 175-179.

¹⁵³ Tito, Sabrana djela, 18, str. 237: Depeša VŠ Štabu 1. proleterske divizije od 31. januara.

¹⁵⁴ Radi se o Slovencima iz Slovenačkog primorja koji su poslije Prvog svjetskog rata potpali pod Italiju, pa su bili mobilisani u njenu vojsku, kao i zarobljenim i interniranim Slovencima i Crnogorcima u toku Drugog svjetskog rata. Od njih,

13.proleterske brigade.¹⁵⁵ Štabovima brigada je naređeno da organizuju doček, smještaj i ishranu pripadnika te popune i odmah pristupe njihovoj podjeli po jedinicama. „Prema borbama te popune“, pisalo je u naređenju, „mora se biti pažljiv i pravilno s njima postupati, imajući u vidu da su oni pod mnogo drugačijim okolnostima živeli... Stare partije, kadrove i stručno kvalifikovane borce iz te popune štedeti.“ S obzirom na to da se saveznička pomoć i dalje očekivala, i to spuštanjem padobranima u Končanima, Štab divizije upoznao ih je sa ugovorenim signalnim znacima za avione – paljenjem vatri, kao i organizacijom prijema te pomoći.

Štabovima brigada je naređeno da raspored i zadatke jedinica podese tako da se one što bolje odmore, da ni na jednom pravcu ne drže krute frontove, već da jedinice budu prikupljene, a obezbjeđenja i izviđanja vrše daljnjim patrolama. Trinaesta brigada dobila je zadatak da se, kada joj stigne bataljon koji je obezbjeđivao divizijsku bolnicu i popuna, cijela pomjeri na sjeveroistok, pa odande da djeluje na komunikacije duž rijeka Usore, Bosne i Lašve. Prva proleterska brigada trebalo je da, uglavnom, ostane u dotadašnjem rasporedu, predviđena za dejstva u dolini Vrbasa i na sektoru između Travnika i Vrbasa. Brigada je učinjena odgovornom za bezbjednost divizijske bolnice, s tim što će, privremeno pod komandu – prema naređenju od 31. januara – uzeti bataljon 13.proleterske brigade kod bolnice.¹⁵⁶

Početkom februara 1.proleterska divizija bila je razvučena na velikom prostoru. Prva proleterska brigada imala je dva bataljona istočno od Jajca za dejstvo u dolini Vrbasa i bazom u selima Doribaba, Lendići, Kruščica, tehničku četvu kod Bešpelja radi održavanja i obezbjeđenja prelaza preko Vrbasa, jedan bataljon u rejonu Gostilj – Karaula za dejstvo na komunikaciji Travnik – Turbe – D. Vakuf, i po

kao i ostalih zarobljenih i interniranih Jugoslovena, poslije kapitulacije Italije formirana je, 20. oktobra 1943. godine u logoru Karbonara kod Barija u Italiji, 1.brigada nazvana „prekomorska“. Kasnije su od Jugoslovena koji su bili u logorima u Italiji, formirane još četiri takve brigade. Prva prekomorska brigada prebačena je iz Italije na Vis, gdje je dijelom boraca popunila dalmatinske jedinice, a drugi dio, jačine četiri bataljona, prebačen je na kopno i upućen u Drvar, gdje je brigada rasformirana, a njeni borci upućeni u jednice 1.proleterskog korpusa, pa i u 1.proletersku diviziju.

¹⁵⁵ Iz ovog kontigenta, po naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa, popuniće se Slovincima i 3.krajiška proleterska brigada.

¹⁵⁶ Zbornik, tom IV, knj. 21, str. 515-518: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije od 31. januara.

jedan u rezervi i na odmoru u Skender-Vakufu, Imljanima i oko Obodnika. Trinaesta proleterska brigada bila je raspoređena sa dva bataljona na prostoru Bjelobučje – Mladikovina – Blatnica, s jednim u rejonu Kruševo Brdo – Palivuk i sa dva na području Petrovo polje – Koričani – Mudrike – Šišava.

Pošto je dobila naređenje od Štaba 1.proleterskog korpusa da u što kraćem roku smijeni 3.ličku brigadu na prostoru Jezero – Mrkonjić-Grad – Podrašnica i stavi se pod komandu Štaba divizije, 3.krajiška proleterska brigada se tokom 5. i 6. februara iz rejona Mliništa – Rore, sa četiri bataljona, prebacila na sektor Mrkonjić-Grada, smijenila 3.ličku brigadu, koja je upućena na sektor Glamoča sa zadatkom da zatvori pravac Livno – Glamoč – Drvar i obezbjeđuje partizanski aerodrom na Glamočkom polju. Štab 3. krajiške proleterske brigade rasporedio je po jedan bataljon: u selo Gornje Mile (oko 5 km sjeverozapadno od Jajca); u Magaljdol; u zaseocima sjeverno od Mrkonjić-Grada; u selu Potšiljak (oko 5 km zapadno od Mrkonjića). Takvim rasporedom brigada je zatvorila pravac Jajce – Mrkonjić-Grad. U rejonu Rore – Glavice ostala su dva bataljona do dolaska 3.ličke brigade na glamočki sektor, a kad je ona stigla i oni su se prebacili na područje Mrkonjić-Grada, gdje su stigli 14. januara.¹⁵⁷

Ni u prvoj polovini februara 1944. godine 1.proleterska divizija nije imala većih borbi. Na to su uticali i veoma loši vremenski uslovi – dubok snijeg i velike hladnoće. Neprijatelj, takođe, nije bio aktivan izuzev na sektoru Turbe – Travnik, gdje je češće vršio ispade manjim snagama. Od značajnijih akcija treba spomenuti zasjedu jednog bataljona 1.proleterske brigade u dolini Vrbasa, između Bile Vode i Vijenca (Vinca), na koju je 7. februara od Donjeg Vakufa naišla kolona od oko 50 kamiona sa njemačkom vojskom. Neprijatelj je bio posve iznenađen i od potpunog uništenja ga je spasila intervencija tenkova iz Jajca i vojske od D. Vakufa.¹⁵⁸

Relativno zatišje divizija je koristila za odmor jedinica, analize prethodnih borbi, vojno-stručnu obuku i politički i kulturno-prosvjetni rad. U 1. i 13. brigadu vratili su se, poslije prave odiseje, odsječeni bataljoni i divizijska bolnica. Početkom februara 13.proleterska brigada dobila je prve oficire. Naime, tada joj je

¹⁵⁷ Zbornik, tom IV, knj. 22, str. 389-390: Petnaestodnevni izvještaj Štaba 3.krajiške proleterske za period od 1. do 15. februara, dostavljen 19. februara.

¹⁵⁸ Isto, str. 373-375: Petnaestodnevni izvještaj Štaba 1.proleterske brigade od 19. februara.

saopšten Ukaz vrhovnog komandanta od 1. novembra 1943. godine, po kom je 49 njenih starijina dobilo oficirske činove: major Milan Žeželj, 7 kapetana, 13 poručnika, 18 potporučnika i 10 zastavnika.

U svim jedinicama vršene su intenzivne pripreme za prijem najavljene popune „prekomorcima“. Pored ranijeg obavještenja o njihovom dolasku, Štab divizije obratio se posebnim dopisom štabovima brigada i ukazao im na potrebu toplog prijema i pravilnog odnosa prema njima kao novim borcima, ali i na potrebu budnosti „budući da se nije moglo provjeriti držanje svakog od tih boraca i da su bili često vrbovani od strane četnika, pa treba na sve obratiti pažnju“. U vezi s tim skrenuta je pažnja partijskim organizacijama i obavještajnoj službi, a novajlije je trebalo rasporediti „po svim četama, vodovima i desetinama.“¹⁵⁹

„Prekomorci“ su stigli oko 10. februara i odmah raspoređeni po jedinicama – kako je to naredio Štab divizije. Slovenci su, većim dijelom, popunili 13.proletersku, a manjim dijelom 3.krajišku proletersku brigadu, dok su Crnogorci, među kojima je bio veći broj komunista (140 članova KPJ, 43 kandidata i 130 članova SKOJ-a), upućeni u 1.proletersku brigadu. Poslije izvršene popune, divizija je 15. februara brojala po spisku 5.795 boraca, od kojih su 475 bile žene, dok je u rashodu bilo 559, od čega 65 žena. Od naoružanja divizija je imala: 2.993 puške, 240 puškomitraljeza, 83 mitraljeza i 176 automata, sve raznog porijekla, pa 31 minobacač, 428 pištolja, oko 3.000 defanzivnih i ofanzivnih bombi, 2 tromblonske i 8 protivtenkovskih pušaka, 2 protivtenkovska topa 47 mm, 2 brdska topa 75 mm, telefonsku centralu, 18 telefona i radio-stanicu. Divizija je raspolagala sa 687 tovarnih i 126 jahaćih konja od kojih je sa samarima bilo 70, a korišćeni su za prenos ranjenika i bolesnika koji nijesu mogli ići pješke.¹⁶⁰

Popunivši prorijeđene redove jedinica, „prekomorci“ su osvježili diviziju. U izvještaju političkom komesaru 1.proleterskog korpusa od 2. marta 1944. godine, politički komesar 1.proleterske divizije konstatovao je da je popuna značila mnogo za diviziju „i u podizanju discipline i u borbenom i političkom pogledu... Dolaskom Prekomoraca sve tri brigade su oživjele, postale jače, pouzdanije. Uopšte, čitav život i rad su puniji. Iako su oni došli u naše jedinice kad su one bile pod najtežim okolnostima, ipak su oni sve teškoće

¹⁵⁹ AVII, k. 714, br.reg. 1/1-3.

¹⁶⁰ Zbornik, tom IV, knj. 22, str. 284-289.

podnosili bez riječi, sa čašću što su borci 1.proleterske divizije i što za borce 1.divizije, prema njima, ne može biti ništa teško“.¹⁶¹

U međuvremenu, Štab 1.proleterske divizije uputio je 12.februara novo naređenje štabovima brigada, kojim ih je ukratko upoznao sa posadama neprijatelja u dolinama rijeka Bosne, Lašve i Vrbasa, kao i u Tesliću, zatim i sa susjednim jedinicama 5.korpusa NOVJ, odnosno da se 10.divizija nalazi na prostoru Kupres – Šujica – Prozor – G.Vakuf – Rastovo – Kreševo – Fojnica – Komar – Bugojno, a 11.divizija u srednoj Bosni, sjeverno od komunikacije Banja Luka – Kotor-Varoš –Teslić.

Pored praćenja vojne situacije, Štab divizije nastojao je da mu potčinjene brigade budu dobro obaviještene i o zadacima divizije i svake brigade pojedinačno, dobijenim od Vrhovnog štaba i Štaba 1.proleterskog korpusa. Tako je ukazao da je zadatak divizije: a) Da djeluje u dolinama rijeka Bosne i Vrbasa, izvođeci diverzantske akcije na komunikacije i postavljajući zasjede na puteve i pravce kojima se neprijatelj kreće; b) Da krupnije operacije većim snagama izvodi samo u povoljnim uslovima, kada su izgledi za uspjeh dobri; c) Da odmori ljudstvo stvarajući mu, ukoliko je moguće, što povoljnije uslove za smještaj i ishranu; d) Da preduzme vojničko i političko izdizanje boraca i jedinica ka opštem sređivanju i učvršćivanju brigada.

Zadatak 1.proleterske brigade bio je da: sa dva bataljona postavljena istočno od komunikacije Jajce – D. Vakuf, djeluje prema tim mjestima i komunikaciji; sa dva bataljona iz rejona Gostilj – Vitovlje – Koričani – Petrovo polje djeluje prema komunikaciji Travnik – Turbe – D. Vakuf i obezbijedi divizijsku bolnicu; pod svoju komandu privremeno stavi korpusnu brdsku bateriju. Trećoj krajiškoj proleterskoj brigadi naređeno je da: sa područja Mrkonjić-Grada zatvori pravac od Jajca i sa lijeve obale djeluje prema dolini Vrbasa, s tim da najmanje jedan bataljon drži u rejonu Magaljdol – Barevo, radi održavanja veze s 1.proleterskom brigadom na desnoj obali Vrbasa, nastojeći da iskoristi svaki momenat za razbijanje četničke grupe na području Carevo Polje – Jezero. Trinaesta proleterska brigada, raspoređena u selima oko izvornog dijela rijeke Usore i Blatnice, dobila je zadatak da djeluje na ciljeve i komunikacije u dolini rijeke Bosne, ali i prema rijekama Usori i Lašvi, s tim da u G. Bjelobučju postavi dio snaga koje će kontrolisati prostor istočno od Vlašića, niz dolinu rijeke Bile i biti veza sa Štabom divizije i 1.proleterskom brigadom.

¹⁶¹ Zbornik, tom IX, knj. 5, str. 536-537.

Posebno je Štab divizije upozorio štabove brigada da na terenu njenog razmještaja vladaju pjegavi i trbušni tifus i, u vezi s tim, naredio da preduzmu sve mjere da se borci zaštite od ovih opasnih zaraznih bolesti koje bi, ako se ne suzbiju, mogle brzo da desetkuju diviziju. Potrebno je bilo odmah preduzeti kampanju i široku agitaciju u cilju zdravstvenog prosvjeđivanja i za održavanje lične higijene – ne samo od strane boraca već i od stanovništva sa kojim su jedinice nužno bile u najtješnjem dodiru.¹⁶²

U narednom periodu brigade su uporno radile na ostvarenju dobijenih zadataka, naročito u pogledu vojničkog i političkog izdizanja boraca i jedinica, zatim na opštem sređivanju i učvršćenju brigada, vodeći računa da se ljudstvo odmori u što povoljnijim uslovima smještaja i ishrane. Tome je doprinosilo i to što u narednom periodu jedinice nijesu bile angažovane u većim borbama. Neprijatelj se držao jakih garnizona i rijetko je saobraćao između njih, a kad je to činio kolone su mu bile veće i dobro obezbijedene tenkovima i oklopnim automobilima.

Dijelovi 1.proleterske brigade u drugoj polovini febraura odbili su nekoliko ispada neprijatelja iz Jajca prema Bulićima i iz rejona Turbeta i Karaule prema Gostilju. U dogovoru sa Štabom 11.divizije, Štab 1. proleterske divizije naredio je 1.proleterskoj brigadi da sa jačom grupom razbije četnike na prostoru Šnjegotina – Jošavka – Dubrava – Branešci, a zatim da, prema situaciji, nastavi dejstva na sjever, preko komunikacije Prnjavor – Banja Luka i na zapad prema Crnom Vrh. O četnicima se znalo samo toliko da im snage nijesu velike. Pored njihove likvidacije, brigada je dobila zadatak da na pomenutom prostoru organizuje prikupljanje hrane i njeno transportovanje u intendanturu divizije. Štab brigade je 27. februara iz rejona Skender-Vakufa – Imljani – Maslovare uputio na četnike tri bataljona koji su narednog dana izbili na određeni prostor. Četnici su bili iznenađeni i gotovo bez otpora su se povukli prema Crnom Vrh. i Klačnicama. Na tom prostoru i široj okolini bataljoni su ostali čitavog marta, čisteći je od četnika i politički djelujući u narodu. Ostvareno je i sadejstvo s 12.krajiškom brigadom. Uspjeh je bio slab, jer koliko su bataljoni odlučnije nastupali – četnici su još brže bježali.¹⁶³ Brigada je odbila i ispade neprijatelja iz Jajca i Turbeta, a

¹⁶² Zbornik, tom IV, knj. 22, str. 213-217: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima 1, 3. i 13.proleterske brigade od 12. februara u 10 sati.

¹⁶³ Zbornik, tom IV, knj. 22, str. 487-490: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije Štabu 1.proleterskog korpusa od 20. marta.

spriječila i prodor njemačkih „trupova“ iz Travnika preko Vlašića prema Petrovom polju, gdje se nalazila divizijska bolnica.

Prema naređenju Štaba 1.proleterske divizije, 13.proleterska brigada je 15. februara krenula sa šireg područja Petrovog polja u rejon južno od Teslića i razmjestila se u selima Kamenica, Vlajići, Gornje Bjelobučje, Komušina i Slatina.¹⁶⁴ U novom rejonu razmještaja uslovi za život i rad, a naročito ishrana, bili su neuporedivo bolji nego na području Petrova polja. Pored izviđačke aktivnosti, uglavnom prema Tesliću i Novom Šeheru, i preduzimanja mjera neposrednog obezbjeđenja, brigada je imala manje sukobe s dijelovima četničke Teslićke brigade, ustaškom muslimanskom milicijom i njemačkom feldžandarmerijom. U cilju uznemiravanja neprijatelja, ona je 29. februara izvršila i demonstrativni napad na Teslić. Početkom marta, Štab divizije planirao je da sa glavinom brigade iznenadno napadne Maglaj, ali se od te namjere odustalo zbog toga što su od obavještajne službe dobijeni podaci da neprijatelj iz Teslića i Maglaja priprema napad na brigadu i što je u vezi s tim u međuvremenu pojačao posadu u Maglaju.¹⁶⁵

Kao i na području čitave srednje Bosne, četnici su i na prostoru južno od Teslića izbjegavali odlučujuće sudare sa 13.proleterskom, mada su iz zasjeda napali njene kurire i manje jedinice u pokretu. Tako su 16. marta kod Blatnice iz zasjede napali grupu od 14 prezdravljenih ranjenika i bolesnika, koji su iz brigadne ambulante u Gornjem Bjelobučju upućeni u jedinice, a 5 su ubili i 5 zarobili. Među poginulima bio je i upravnik brigadne ambulante dr Vojko Kraljić. Nakon što je dobila pojačanje iz Doboja, posada Teslića je u dva nasilna izviđanja prema položajima brigade, krenula 17. marta s dijelom snaga s linije Bare – Teslić, isto u pet napadnih kolona. Domobrani su imali ograničeni cilj – da brigadu odbace s linije koja se proteže od 5 do 7 km južno i jugozapadno od Teslića.¹⁶⁶ Pošto je znatno ranije, putem obavještajne službe, bila detaljno upoznata sa namjerama neprijatelja, brigada se dobro pripremila za odbranu. Iako brojno tri puta slabija, svega jedan njen ojačani bataljon sačekao je neprijatelja, zaustavio ga preciznom vatrom, a zatim prešao u protivnapad i odbacio ga u Teslić.¹⁶⁷

¹⁶⁴ AVII, NOR, k. 727, br.reg. 19/2.

¹⁶⁵ Isto, k. 712, br.reg. 2/4: Operativni izvještaj Štaba 1.proleterske divizije Štabu 1.proleterskog korpusa od 7. marta.

¹⁶⁶ AVII, NDH, k. 60, br.reg. 3/3-1: Opšta bojna relacija 2.zbornog područja za ožujak 1944.

¹⁶⁷ Zbornik, tom IV, knj. 23, str. 514-519: Operativni izvještaj Štaba 13.proleterske brigade Štabu 1.proleterske divizije od 28. marta.

Za 13.proletersku brigadu bio je to posljednji značajniji sukob s neprijateljem na sektoru Teslića.

Odvojena od glavnine divizije, 3.krajiška proleterska brigada je sa prostora između Jajca i Mrkonjić-Grad (Barevo, Magaljdol) usmjerena prema Jajcu. Odande je upućivala izviđačke dijelove prema ovome gradu, uznemiravala njegovu posadu i kontrolisala Carevo Polje, selo neposredno sjeverno od Jajca. Predio oko Mrkonjić-Grada čistila je od manjih četničkih grupa i zarobila 21 i ubila 2 četnika.¹⁶⁸

Vojno-stručni, partijsko-politički i kulturno-prosvjetni rad za vrijeme zadržavanja u srednjoj Bosni

Nakon što je, u prvoj polovini januara 1944. godine, preko srednje Bosne prohujala šesta neprijateljska ofanziva, 1.proleterska divizija u naredna dva mjeseca nije imala većih borbi. To relativno zatišje iskorišćeno je za vojno-stručni, partijsko-politički i kulturno-prosvjetni rad u jedinicama, radi podizanja nivoa boraca i starješina, kao i za političko djelovanje u narodu. Velike teškoće u radu stvarali su: surova zima na brdsko-planinskom zemljištu, sa dubokim snijegom i niskim temperaturama, naročito oko rijeke Ugra; slabi uslovi smještaja i ishrane na pojedinim sektorima inače pasivnog kraja; veoma loša odjeća i obuća koja je dotrajavala u čitavoj diviziji, a naročito u 13.proleterskoj brigadi, zbog čega je bilo dosta oboljelih boraca. Nije bilo većih borbi pa ni plijena. U ovoj brigadi bilo je četa kojima je i redovna služba neposrednog obezbjeđenja stvarala velike teškoće, jer je i za najmanje patrole uzimano odijelo iz čitave čete, koja je za to vrijeme polu-naga ostajala po kućama.

Situaciji i uslovima života bio je prilagođen čitav rad u diviziji. Vojno-stručnom obukom nastojalo se osposobiti borce za što bolje i efikasnije rukovanje raznim zaplijenjenim pješačijskim naoružanjem i upoznati ih s mogućnostima raznih vrsta oružja. Borci su, dalje, obučavani u pravilnom pozdravljanju, oslovljavanju, raportiranju starješinama, držanju u borbi, stražarskoj službi, izviđanju, održavanju veze, napadu na naseljena mjesta i komunikacije, čišćenju minskih polja, prelazu preko rijeka, marševanju i dr. Posebna pažnja je i u tome poklonjena „prekomorcima“. Da bi se što bolje osposobio najniži komandni kadar u vojnostručnom pogledu, pri štabovima

¹⁶⁸ Isto, k. 714, br.reg. 17/2; Zbornik, tom IV, str. 364: Petnaestodnevni izvještaj Štaba 3.krajiške proleterske brigade Štabu 1.proleterske divizije od 17. marta.

bataljona održavani su kursevi za desetare i komandire vodova. Polazilo se od stečenih iskustava koja su nadopunjavana teorijskim radom i praktičnom obukom. Na kursovima su obrađivani: rad desetara i desetine u napadu i odbrani, vod u napadu i odbrani, zatim su kursisti obučavani u rukovanju pješadijskim naoružanjem, dostavljanju izvještaja, izradi prepreka na cestama i zasjedama, obezbjeđenju u mjestu (straže, predstraže, mrtve straže i dr), mjerama za sprečavanje pojave zaraznih bolesti, a naročito tifusa, te u izvlačenju ranjenih i poginulih iz borbe.¹⁶⁹ Vojnostručna obuka nije se jedinstveno i jednoobrazno izvodila u čitavoj diviziji. Štab divizije putem naređenja i direktiva usmjeravao je ovaj rad, a štabovi brigada izrađivali su planove rada za potčinjene jedinice i vodili računa o njihovoj realizaciji.

U ovome periodu značajna pažnja poklonjena je unapređenju rada službi, naročito obavještajne, čije su slabosti, neiskustvo i neumješnost jedinice često skupo plaćale. Ojačani su obavještajni centri pri štabovima brigada i u bataljonima. U martu su osnovana „leteća odjeljenja“ i izviđačke desetine u bataljonima, koje su centri koristili za obavještajnu djelatnost. Unapređene su i intendantska, sanitetska i služba veze. Pored upućivanja boraca na radio-telegrafski kurs pri Štabu korpusa, 13.proleterska brigada dobila je radio-stanicu.

Iako veoma intenzivan, ni politički rad u diviziji nije se odvijao po jedinstvenom planu, uglavnom zbog različitog nivoa boraca po brigadama. Politički komesar divizije uticao je i usmjeravao ovaj rad, a štabovi brigada, odnosno politički komesari pravili su planove rada za brigade, odnosno bataljone. Najbolji uspjeh u ovome radu postizala je 1.proleterska brigada. U njoj je prorađen ciklus tema o Jugoslaviji, a zatim se prešlo na program koji je obuhvatao teme: o SSSR-u; Antifašistički blok; uspjesi NOB u Jugoslaviji i njen međunarodni položaj i značaj; AVNOJ i Nacionalni komitet; sadržina rada i dužnost narodnih vlasti; monarhija i kralj; Narodna demokratska Jugoslavija. Slične teme su prorađivane i u Trećoj krajiškoj i 13.proleterskoj brigadi, uz neke specifičnosti.

Zavisno od uslova u kojima su jedinice živjele, teme su najčešće prorađivane na četnim i vodnim konferencijama. Uspjeh je zavisio od vještine i političke izgrađenosti političkih rukovodilaca koji su izvodili nastavu i od njihovog poznavanja pitanja i tema o kojima

¹⁶⁹ AVII, NOR, k. 727, br.reg. 2-1/3: Plan rada za kurs nižih rukovodilaca 13.proleterske brigade od 18. februara.

je bilo riječi. Ta znanja su bila dosta površna, pa su i teme često prorađivane površno i propagandistički. U svim jedinicama na prigodan način – predavanjima i priredbama, obilježena je 26-godišnjica (23. februar) osnivanja Crvene armije – saborca po idejama i oružju u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.

Politički rad na terenu u narodu bio je stalna praksa boraca, starješina i jedinica pa i u srednjoj Bosni, a svodio se uglavnom na održavanje konferencija i priredaba za narod. Međutim, griješilo se u tome što su te konferencije i priredbe nedovoljno povezivane sa situacijom na terenu, zbog čega su se često svodile na „prazno politiziranje i fraziranje“, kako je to ocijenio politički komesar 1.proleterske divizije u izvještaju političkom komesaru 1.proleterskog korpusa od 2. marta 1944. godine.¹⁷⁰

S obzirom na jak četnički i ustaški uticaj na stanovništvo, prema mišljenju političkog komesara divizije izraženom u pomenutom izvještaju, rad je morao biti bolje organizovan i to u prvom redu na stvaranju masovnih antifašističkih organizacija, tamo gdje ih nije bilo, i na njihovom učvršćenju tamo gdje su postojale, zatim je trebalo čvršće sarađivati i pomagati rad NOO, koji se često svodio samo na pitanja snabdijevanja jedinica.

U tome periodu oživio je i rad partijskih i skojevskih organizacija. Komunisti, ne samo što su bili inicijatori i pokretači vojno-političkog i kulturno-prosvjetnog rada, već su u tome radu prednjačili i služili za primjer. U svim bataljonima održane su bataljonske partijske konferencije, a u četama i štabovima redovno su održavani sastanci partijskih ćelija, kao i sastanci aktiva SKOJ-a, koji su na dnevnom redu imali otklanjanje svih uočenih slabosti, učvršćenje svjesne discipline i moralno-političkog jedinstva, njegovanje ofanzivnog duha i ratnog drugarstva kod boraca, razvijanje mržnje i budnosti prema neprijatelju, stvaranje svijetle perspektive u pogledu konačnog ishoda rata, njegovanje i razvijanje drugarske kritike i samokritike. Nije zapostavljen ni prijem boraca u KPJ, pri čemu je osnovni kriterijum bilo držanje u borbi i izvršavanje svih drugih zadataka. U cilju podizanja ideološkog nivoa komunista, a prije svega nižih starješina, pri štabovima brigada održavani su kraći partijski kursevi.

U diviziji je u tom vremenu oživio i kulturno-prosvjetni rad. Težište je bilo na tome da se stvori masovna osnova i da se u rad

¹⁷⁰ Zbornik, tom IX, knj. 5, str. 532-541.

uključuje svi borci. Radom su rukovodili politički komesari preko kulturno-prosvjetnih odbora, koji su postojali u svim bataljonima. Sastojao se u opismenjavanju nepismenih, održavanju usmenih novina, predavanja i priredbi za jedinice i narod, u recitacijama, horskom pjevanju, izdavanju bataljonskih listova i džepnih novina po četama. Kulturni nivo priredbi svakog dana postajao je sve veći, a neke od njih, kao one održane u D. Vakufu, Turbetu i Kotor-Varošu, bile su na zavidnom umjetničkom nivou. U jedinicama su za borbe održavana predavanja sa diskusijom iz raznih oblasti, na primer o: postanku čovjeka i zemlje; prirodnim pojavama; postanku religije; osnovnim pojmovima iz geografije; životu u SSSR-u; književnosti; razvitku društva; istoriji Evrope od 1918. do 1939. i dr, a razvijan je interes i za čitanje knjiga. U ovome radu prednjačila je 1. proleterska brigada, koja je u svom sastavu imala i najviše boraca i starješina kvalifikovanih za taj rad.

Značajno mjesto u životu, radu i borbama jedinica imale su konferencije sa svim borcima, najčešće u okviru četa, a rjeđe, zavisno od uslova, po vodovima i bataljonima. Korišćene su za sređivanje jedinica, otklanjanje uočenih slabosti, kao pripreme za pojedine akcije, razvijanje drugarskog takmičenja i sl. U tom periodu održan je veći broj u diviziji. Na njima je borcima objašnjavana vojno-politička situacija, analizirano držanje u borbama, kritikovane pojave nediscipline, samovoljnog napuštanja jedinica, prisvajanja tuđe imovine i sl. Konferencije su veoma vaspitno djelovale, jer su na njima sami borci veoma oštro kritikovali i osuđivali one koji su na razne načine kaljali lik narodog borca, posebno pripadnika proleterske jedinice. Radi otklanjanja uočenih slabosti preduzimane su mjere i komandnom linijom. Kod teških slučajeva kršenja discipline, dezerterstva, pljačke i sl, iako rijetko, primjenjivana je i smrtna kazna. Presudu su donosili ratni sudovi pri štabovima brigada, obično na prijedlog boraca. Takva jedna kazna izvršena je 21. februara u 13. proleterskoj brigadi, nad jednim njenim pripadnikom koji je „pred borcima raskrinkan kao nasilnik, kradljivac i vojnik koji nije išao linijom naše borbe“, kako je to zapisano u Operacijskom dnevniku 3. bataljona ove brigade.¹⁷¹

Da bi se čitav rad odvijao planski, a jedinice živjele pravim vojničkim životom, štabovi brigada su izrađivali planove rada kojima je obuhvatan čitav život i rad u brigadama. Prema sačuvanom „Planu

¹⁷¹ AVII, NOR, k. 729A, f. 17.

rada za vojno-politički rad u brigadi“ Štaba 13.proleterske, za period od 17. februara do 1. marta 1944. godine, i to za svaki dan i za čitavu brigadu, bilo je predviđeno: ustajanje u 7 sati; fiskultura sa svim boricima od 7 do 7.15; umivanje i čišćenje od 7.15 do 7.30; doručak i pripreme za obuku od 7.30 do 8 sati. Obuka je počinjala u 8 sati, i to: od 8 do 9 sati – prilaženje, oslovljavanje i raportiranje starješini prema Pravilu službe (II dio Jugoslovenske vojske); od 9 do 10 rad sa puškom, puškomitraljezom i bombom; od 10 do 11 opis i upoznavanje s mitraljezima tipa „breda“ i „švarcloze“, malim i srednjim minobacačima (81 mm) – njemačkim i italijanskim (kojima je brigada raspolagala); od 11 do 12 diskusija o predenom gradivu; od 12 do 13 postrojavanje za ručak i obedovanje; od 13 do 14 nastavak obuke – stražarska i patrolna služba; od 14 do 15 obuka u gađanju puškom i puškomitraljezom; od 15 do 16 rad sa svim boricima i starješinama na podizanju discipline i ratnog drugarstva; od 16 do 17 obuka u održavanju veze; od 17 do 19 sati – kulturno-prosvjetni rad. Zavisno od situacije, štabovima bataljona ostavljeno je da se ne moraju kruto pridržavati ovog rasporeda, ali su bili obavezni da sve što je bilo predviđeno urade u toku jednog dana.¹⁷²

Krajem 1943. i početkom 1944. godine 1.proleterska divizija dejstvovala je i živjela po brigadama, a ni život i rad u njima nijesu se razvijali podjednako niti su se javljali isti problemi. Podatke o tome nalazimo i u već citiranom opširnom izvještaju Vlada Šćekića, političkog komesara divizije, upućenom 2. marta 1944. političkom komesaru 1.proleterskog korpusa. Cijeni da se divizija za šestu neprijateljsku ofanzivu dobro pripremila – pored taktičkih uputstava organizovala je i uspjelo takmičenje, tako da ofanzivu gotovo i nije osjetila, niti je od nje imala negativnih posljedica. Dolaskom 13.proleterske brigade jedno vrijeme za diviziju bilo je aktuelno pitanje međusobnog odnosa i zbližavanja brigada, naročito za 1. i 13. proletersku, jer su zajednički dejstvovala. Ipak, brzo su se razvili drugarska ljubav i povjerenje između sve tri brigade, što je bilo uslovljeno njihovom borbenošću, solidarnošću, odgovornošću pred zadacima. „Junaštvo koje je 13.brigada za vrijeme ofanzive pokazala bilo je bitno za pravilan odnos i povjerenje među brigadama“, konstatovano je u izvještaju.

Jedno vrijeme – prema ocjeni komesara Šćekića – problema za diviziju bilo je u pogledu nediscipline, unutrašnjeg nejedinstva,

¹⁷² Isto, k. 727, br.reg. 1-1/3.

pljačke i dezerterstva u jedinicama stranih državljana – u 1. brigadi bataljon „Garibaldi“, u 3. brigadi bataljon „Mateoti“ i u 13. brigadi „ruska četa“. Međutim, zahvaljujući kadrovskim promjenama i pojačanom političkom radu, stanje u njima se bitno izmijenilo. U ostalim jedinicama divizije u ovom periodu bilo je slučajeva samovoljnog napuštanja jedinica koje je nazivano dezerterstvom. Naime, pojedinci su napuštali jedinice zbog nostalgije i teških uslova života, ali nijesu odlazili neprijatelju, već se vraćali u svoj kraj i stupali u tamošnje partizanske jedinice.

Politički komesar divizije ukazao je na to da je u ovome periodu, jedno vrijeme, ozbiljnu krizu preživljavala 13. proleterska brigada, što je bilo uslovljeno teškoćama u odnosu na smještaj, odjeću, obuću i ishranu, nedovoljnim političkim radom i gubljenjem perspektive, nedozrelošću i nesnalaženjem rukovodilaca bataljona i same brigade, kao i rovaranjem neprijatelja. Neosporno da su ocjene o gubljenju perspektive i o nedozrelosti starješina pretjerano oštre, jer da je to tako bilo, brigada se, uz brojne druge teškoće i probleme, ne bi održala kao vojna jedinica. Problemi su prevaziđeni: pojačanim partijsko-političkim radom; izvjesnim kadrovskim promjenama; prebacivanjem brigade na sektor južno od Teslića, gdje su uslovi za dobru ishranu, odmor i politički rad bili dobri. Tako su postignuti dobri rezultati i „za nekoliko dana stvari su se u punom izmijenile. Poslije toga nije bilo nijednog slučaja dezerterstva... Disciplina i moral su se uzdigli“.

Pošto su iznijeti podaci o političkom i kulturno-prosvjetnom radu, u pomenutom izveštaju je ocijenjeno da taj rad nije bio jedinstven za čitavu diviziju, da je bio „nedovoljno planski i nedovoljno povezan sa problemima u jedinicama i na terenu. Ukazavši u prvom redu na probleme i načine njihovog otklanjanja, kakav je u ono vrijeme bio stil rukovođenja, politički komesar divizije zaključio je izvještaj konstatacijama: „Moral, borbenost i disciplina naših jedinica na visini. Politička svijest relativno dobra. Život u jedinicama pun i veseo. Spremni smo za sve zadatke koji se postave pred nas“.¹⁷³

Politički komesar divizije obratio se 3. marta, dopisom političkim komesarima brigada i divizijske bolnice i ukazao im na propuste u političkom radu s narodom i na opasnost da „naše jedinice postanu same sebi cilj – a ne oružana sila koja se bori isključivo za svoj

¹⁷³ Zbornik, tom IX, knj. 5, str. 532-541.

narod, za njegove interese...Održavati zborove i konferencije sa narodom, davati priredbe za njega, veseliti se sa njim – to je potrebno. Ali samo to nije ni malo dovoljno“. Zahtijevana je puna saradnja i pružanje pomoći NOO i masovnim antifašističkim organizacijama (omladine, žena i dr). Politički i kulturno-prosvjetni rad u narodu treba da se odvija po unaprijed sastavljenom planu i kad se jedan izvrši, donijeti drugi. Skrenuta je pažnja da se ne smije sektašiti i potcjenjivati savez Engleske, Amerike i SSSR-a, engleske operacije u Italiji i njena pomoć i podrška NOVJ. Zahtijevana je i najstroža kontrola intendatskih ogana prilikom snabdijevanja jedinica koje se nikako nije smjelo preduzimati bez saradnje sa NOO i jedino preko njih. “Svakom našem borcu, a kamoli rukovodiocu, linija NO borbe mora da uđe u krv... Još više pažnje i kontrole nad držanjem pojedinaca prema narodu. Onemogućiti svaki štetni istup i svako samovoljno snabdijevanje i trgovanje. Našim radom postići da svakom borcu, svakom pojedincu, proleterska čast bude iznad svega“.¹⁷⁴

U ovome periodu izvršene su i potrebne kadrovske promjene u jedinicama. U četama i bataljonima popunjena su upražnjena mjesta i zamijenjeni pojedinci koji nijesu odgovarali na dužnosti. Popuna je vršena kadrovima izraslim u jedinicama. Krajem februara izmijenjen je čitav Štab 1.proleterske brigade. Štab 1.proleterskog korpusa postavio je za komandanta 1. proleterske brigade kapetana Jagoša Žarića, za njegovog zamjenika kapetana Sava Maškovića i za načelnika Štaba kapetana Ljubišu Veselinovića.¹⁷⁵ Par dana kasnije, za političkog komesara brigade postavljen je Mirko Jovanović, a za njegovog zamjenika Komnen Žugić.¹⁷⁶ Početkom marta za političkog komesara 13.proleterske brigade postavljen je Ivan Denac.¹⁷⁷

Krajem februara Štab divizije sveo je rezultate takmičenja brigada i bataljona u toku šeste neprijateljske ofanzive i o njima 1. marta obavijestio Štab 1.proleterskog korpusa. Polazeći od kriterijuma koliko su koja brigada i bataljon ubili, ranili i zarobili neprijateljevih vojnika, zaplijenili oružja, municije, razne opreme i dr. uz vlastite gubitke, zatim kakve su rezultate postigli u političkom i kulturno-prosvjetnom radu, Štab divizije predložio je da se od njegovih brigada naziv „Uzor brigada 1.proleterskog korpusa u šestoj neprijateljskoj ofanzivi“ dodijeli 3.krajiškoj proleterskoj brigadi, a

¹⁷⁴ Isto, str. 558-561.

¹⁷⁵ AVII, NOR, k. 712, br.reg. 8/1.

¹⁷⁶ Isto, k. 712 B, br.reg. 7/8.

¹⁷⁷ Isto, k. 712 B, br.reg. 28/5-12.

naziv „Uzor bataljon“ 1.bataljonu 1.proleterske i 1.bataljonu 13.proleterske brigade.¹⁷⁸

Pošto je dobio izvještaj o rezultatima takmičenja i iz 6.ličke divizije, Štab 1.proleterskog korpusa je 20. marta 1944. godine izdao Naredbu br. 39 kojom je pohvalio „kao uzor brigadu I Proleterskog korpusa NOVJ u VI neprijateljskoj ofanzivi“ 3.proletersku krajišku brigadu i njen Štab na čelu s komandantom majorom Vladom Bajićem, koja je u borbama kod Livna, Šujice, Banje Luke i Glamoča postigla značajne uspjehe, i nagradio je snajperskom puškom. Kao „uzor bataljone 1.proleterskog korpusa u šestoj ofanzivi“ iz 1.proleterske divizije pohvalio je 1.bataljon 1.proleterske brigade i njegov štab sa komandantom Savom Miškovićem na čelu, 1.bataljon 3. krajiške proleterske brigade i njegov štab sa komandantom poručnikom Jovom Miljevićem na čelu i 1.bataljon 13.proleterske brigade i njegov štab sa komandantom Stevom Mikšićem na čelu. Svaki od ovih bataljona nagrađen je automatom sovjetske proizvodnje. Posebno je pohvaljen 2.bataljon 1.proleterske brigade i njegov štab sa komandantom kapetanom Dušanom Popovićem na čelu – „za inicijativu, požrtvovanje i snalaženje oko obezbijedenja bolnice 1.proleterske divizije i njenog izvlačenja ispod neprijateljskog udara“.¹⁷⁹

Borbe divizije krajem marta i početkom aprila 1944. na sektoru Turbe – Jajce – Mrkonjić-Grad – Glamoč

Krajem februara 1944. godine završene su zimske operacije neprijatelja u centralnom dijelu Jugoslavije. Njemačke trupe čvršće su posjele jadranski obalski pojas i pristupile njegovom utvrđivanju kako bi se što uspješnije oduprle eventualnom savezničkom iskrcavanju. U dolinama rijeka Bosne, Neretve i Une rasteretili su komunikacije uspostavljanjem niza posada i poboljšale vezu unutrašnjosti s obalom. Pored toga, one su uspjele da ometu koncentraciju jačih snaga NOVJ na Drini i Limu i time da odgode njihov prodor u Srbiju. Nekim jedinicama NOVJ njemačke trupe nanijele su znatne gubitke, a pustošeći oblasti preko kojih su nastupale donijele su velika stradanja i stanovništvu.

¹⁷⁸ Isto, k. 712, br.reg. 8/1-4: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije Štabu 1.proleterskog korpusa od 1. marta 1944.

¹⁷⁹ Zbornik, tom IV, knj. 23, str. 412-417: Što se tiče pohvale 2.bataljona 1.proleterske brigade, treba reći da je on bolnicu obezbjeđivao od početka šeste

Pridržavajući se direktive i naređenja Vrhovnog štaba u toku zimskih operacija – iako po brojnom stanju, naoružanju i opremi slabije od neprijatelja – jedinice NOVJ u centralnom dijelu zemlje, pa i 1.proleterska divizija, vještim manevrima uspješno su se suprotstavljale neprijatelju, tako da ni jedna nije bila razbijena niti uništena. Naprotiv, nanijele su osjetne gubitke neprijatelju i ostale na svojim operacijskim područjima sa kojih su nastavile ofanzivna dejstva. Tako je situacija u pozadini njemačkih trupa, naročito onih u obalskom pojasu, ostala i dalje za njih nepovoljna, iako je komandant njemačke 2.oklopne armije, general-pukovnik Lotar Rendulic (Lothar Rendulic), smatrao da su partizanske snage „poslednjih meseci, u velikim operacijama u prostranim oblastima armijskog područja tučene“ i da im je „borbena vrednost znatno oslabljena“.¹⁸⁰

Polazeći od takve procjene i pošto mu za „velike operacije“ – po vlastitom priznanju – poslije zimskih operacija nijesu stajale „na raspolaganju sopstvene snage u dovoljnom broju“, Rendulic je krajem februara naredio štabovima korpusa i divizija da pristupe izvođenju „malih operacija u trajanju od nekoliko dana“. Svaki korpus bio je obavezan da na svom operacijskom području u toku marta izvede najmanje dvije ovakve operacije snagama najmanje ojačanog puka, a svaka divizija takođe dvije, snagama najmanje ojačanog bataljona. Operacije su se morale izvoditi kontinuirano i to „tako da u divizijskom (korpusnom) području stalno teče jedna od ovih operacija“. Cilj je bio da se partizanskim snagama „ne dozvoli da dođu do daha“ i nanese „što moguće veće slabljenje“.¹⁸¹ Pored toga, ovakvim načinom trebalo je: obijezbediti odbranu i Jadranske obale; osigurati komunikacije koje vode na more; sprečavati dejstva partizanskih jedinica. U toku marta i aprila na operacijskom području njemačke 2. oklopne armije izveden je čitav niz „malih operacija“

neprijateljske ofanzive, a u toku nje i prilikom povlačenja od Koričana do Drvara i srednje Bosne – 5.bataljon (bez jedne čete) 13.proleterske brigade, pa je on, po uvjerenju boraca, trebalo da bude pohvaljen. Uloge ova dva bataljona su zamijenjene, vjerovatno zbog toga što su oba bila odsječena od svojih brigada i jedan od drugog prilikom prodora 1.brdске divizije kroz srednju Bosnu i dugo se nije znalo gdje su i koji od njih obezbjeđuju bolnicu (AVII, NOR, k. 1144, br.reg. 45-7: Izvještaj političkog komesara bolnice Štabu 1.proleterske divizije o pokretu bolnice od Koričana do Drvara).

¹⁸⁰ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 137-139: Depeša Komande 2.oklopne armije potčinjenim korpusima od 27. februara 1944.

¹⁸¹ Isto.

(„Fen“ – „Južni vjetar“, „Kane“, „Frajšić“ – „Slobodni strelac“, „Vindroze“ – „Vjetrokaz“, „Frilingervahen“ – „Prolječno buđenje“ i dr) pod opštim nazivom operacija „Hazenjagd“ („Lov na zečeve“), tako da će nekima od njih biti zahvaćene i jedinice 1.proleterske divizije na području Turbe – Jajce – Mrkonjić-Grad, ali one, kao ni „velike operacije“ u toku zime, neće dati očekivane rezultate.

Poslije zimskih operacija i uspostavljanjem posada na komunikaciji Bihać – D. Lapac – Srb – Knin i u dolini srednjeg toka Vrbasa, a naročito u Jajcu, kao i u Livnu, slobodna teritorija u zapadnoj Bosni postala je znatno ugrožena sa pomenutih pravaca. Njen centar bio je Drvar, u kome su se nalazili: Vrhovni štab, CK KPJ, Predsjedništvo AVNOJ-a, NKOJ, savezničke vojne misije i više drugih organizacija i ustanova NOP-a. Sredinom marta pravce od Knina prema Bosanskom Grahovu i Drvaru zatvarala je 9. dalmatinska divizija iz 8.korpusa NOVJ. U Drvaru se, radi njegove neposredne odbrane, nalazila jedna brigada 6.ličke proleterske divizije „Nikola Tesla“ (ovaj naziv dodijelio joj je vrhovni komandant NOV i POJ 19. aprila 1944.g). Jedna njena brigada zatvarala je pravce od Knina i Srba prema Drvaru, a jedna pravac od Livna preko Glamoča i Rora – takođe prema Drvaru. Prva proleterska divizija imala je 3.krajišku proletersku na području između Jajca i Mrkonjić-Grada, a 1. i 13.proletersku u srednjoj Bosni. Jedinice 1.proleterskog korpusa, čiji se Štab nalazio u Prekaji, bile su tako razvučene na širokom prostoru od Drvara do Travnika i Teslića. U isto vrijeme, 5.korpus NOVJ, sa Štabom u Ribniku, imao je: 4.diviziju u Podgrmeču i na Kozari i sa njom ometao saobraćaj na komunikacijama Banja Luka – Prijedor – Bosanski Novi i Kostajnica – Bosanski Novi – Bosanska Krupa – Bihać; 11.diviziju u sjevernom dijelu srednje Bosne; 10.diviziju sa glavninom na području Bitovnja – Kupres – Janj, radi dejstva na komunikacije i dolinama Rame, Neretve i gornjeg toka Vrbasa, dok je sa 13.krajiškom brigadom zatvarala pravac Banja Luka – Čađavica – Ključ. Ova brigada je 26. marta ušla u sastav tada formirane 39.divizije, čije je operacijsko područje postao prostor između Vrbanje i Sane. Na čitavom području zapadne i srednje Bosne bilo je više partizanskih odreda – u sastavu divizija i samostalnih.

Da bi ojačao odbranu slobodne teritorije u zapadnoj Bosni na pravcima Livno – Glamoč – Drvar i Jajce – Mrkonjić-Grad i grupisao 1. proleterski korpus na manjem prostoru radi njegove efikasnije

upotrebe, Vrhovni štab je 16. marta direktno naredio 3.krajiškoj proleterskoj brigadi da se sa sektora Mrkonjić-Grada prebaci na područje Glamoča kao rezerva 3. ličkoj brigadi na pravcu od Livna. Istog dana Vrhovni štab je depešom obavijestio Štab 1.proleterskog korpusa o ovom naređenju i zapovijedio mu da do kraja mjeseca prebaci 1.proletersku brigadu iz srednje Bosne na prostor Mrkonjić-Grada koji će držati 5.korpus, s tim da, ne zamarajući ljudstvo, pokret najudaljenijih bataljona otpočne odmah, da u istom roku dovede 13.proletersku brigadu na područje Ugar – Travnik – Jajce, s perspektivom da se i ona prebaci zapadno od Vrbasa i da o ovoj pregrupaciji obavijesti Štab 11.divizije.¹⁸²

Čim je primio depeše, Štab 1.proleterskog korpusa je istog dana (16. marta u 22 sata) uputio naređenje 3.krajiškoj proleterskoj brigadi da odmah krena na Glamočko polje, s tim što će po dolasku u Vaganj dobiti direktive za dalji rad, a da jedan bataljon ostavi na području Mrkonjić-Grada koji će tu ostati dok ga ne smijene jedinice 5.korpusa NOVJ. Istovremeno, Štab korpusa je upoznao Štab 1.proleterske divizije s depešama Vrhovnog štaba i njenim novim zadatkom.¹⁸³

U duhu novog zadatka, Štab 1.proleterske divizije 17. marta je u 12 sati naredio 1.proleterskoj brigadi da se do 30. marta prebaci zapadno od Vrbasa i sa pet bataljona postavi u selima na prostoru između Vrbasa, Mrkonjić-Grada i Jajca, sa zadatkom zatvaranja pravca i dejstva ka Jajcu, temeljitog rušenja ceste Jajce – Jezero – Mrkonjić-Grad i kao rezerva, prema Manjači i komunikaciji Mrkonjić-Grad – Banja Luka, a sa jednim bataljonom u selima Kotle, Rogolje, Potšiljak, 3-4 km sjeverozapadno od Mrkonjić-Grada, radi održavanja stalne veze s jedinicama 5.korpusa na području Manjače i Sitnice. Bataljoni iz Župe trebalo je da odmah krenu prema Vrbasu i time obezbijede potrebno vrijeme za prikupljanje rezerve hrane za divizijsku bolnicu i druge jedinice, a da dva bataljona iz rejona Jošavke, krećući se preko Skatavice i Skender-Vakufa, usput razbijaju četničke bande koje su se pojavile, te da bataljoni sa sektora Gostilj – Jajce krenu čim budu smijenjeni od bataljona 13.proleterske brigade. Po prebacivanju preko Vrbasa Štab brigade je trebalo da se smjesti kod Mrkonjić-Grada. Trinaesta

¹⁸² Zbornik, tom II, knj. 12, str. 259-260: Depeše VŠ Štabu 1.proleterskog korpusa, i Štaba korpusa Štabu 1.proleterske divizije od 16. i 17. marta.

¹⁸³ Isto.

proleterska brigada dobila je zadatak da odmah pređe na sektor oko Ugra i izvornog dijela Vrbanje i djeluje na komunikacije Travnik – Jajce, Travnik – Donji Vakuf i Jajce – Donji Vakuf i obezbijedi divizijsku bolnicu na Petrovom polju. U pogledu rasporeda, naređeno joj je da dva bataljona postavi prema Jajcu i komunikaciji Jajce – Donji Vakuf, s tim da dijelom snaga obezbjeđuju prelaz preko Vrbasa, između Daljevca i Bareva, i da po jedan bataljon bude u rejonima Doribaba – Kruščica – Dulići – Divičani – Vitovlje – Gostilj – Karaula – Mudrike i Kruševo Brdo – Jove – Petrovo polje. Dalje je naređeno da bataljoni ponesu sa sobom što više rezerve hrane, da na sektoru Gostilj – Jajce najkasnije do 26. marta smijene bataljone 1.proleterske brigade i da se Štab brigade smjesti u Zlovarićima i održava kurirsku i telefonsku vezu s jedinicama 11.divizije.¹⁸⁴

Sljedećeg dana, 18. marta, Štab divizije je, pored obavještenja depešom prethodnog dana, uputio dopis Štabu 11.divizije i upoznao ga s novim zadatkom i rasporedom 1.proleterske divizije i da će u vezi s njenim pomijeranjem vjerovatno oživjeti četničke bande u dolini Usore, na Borju, Liplju, Jošavki i Javoranima i da se protiv njih više neće moći angažovati 13.proleterska brigada s obzirom na njene nove zadatke.¹⁸⁵

Kako joj je bilo i naređeno, 3.krajiška proleterska brigada je, 17.marta, ostavivši jedan bataljon u rejonu Jezero – Magaljdol, između Jajca i Mrkonjić-Grada, krenula ka Glamočkom polju gdje je, ometana od avijacije, stigla 19. marta. Toga dana primila je naređenje Štaba 1.proleterskog korpusa, koji je u to vrijeme njom direktno komandovao i koji joj je precizirao zadatke da: kao rezerva posluži 3.ličkoj proleterskoj brigadi na zatvaranju pravca Livno – Glamoč; obezbjeđuje aerodrom na Glamočkom polju; dijelom snaga sadejstvuje 3. ličkoj proleterskoj brigadi u ofanzivnim akcijama na sektoru Livno – Šujica, u cilju stvaranja uslova za napad na Livno; u saradnji s Ličanima organizuje doturanje propagandnog materijala neprijateljevoj vojsci i stanovništvu pod neprijateljevom kontrolom; održava vezu sa štabovima korpusa i 1.proleterske divizije, a u pogledu snabdijevanja da dio sredstava obezbijedi iz Livanjskog polja, a ostalo preko intendantura korpusa i divizije.¹⁸⁶ Tokom 20. marta brigada se razmjestila u selima Jakir, Malkočevci, Kovačevići, Biličići,

¹⁸⁴ Zbornik, tom IV, knj. 23, str. 357-360.

¹⁸⁵ Isto, str. 370-371.

¹⁸⁶ Isto, str. 390-393.

Hojići, Glavice i Vaganj.¹⁸⁷ U međuvremenu, 19. marta, bataljon koji je ostao kod Jajca odbio je ispad neprijatelja iz ovog grada prema Jezeru. Pošto su ga smijenili dijelovi 1.proleterske brigade, bataljon se prebacio u selo Medna i 27. marta stigao u Vaganj, u sastav brigade.¹⁸⁸

Dok se 1.proleterska brigada pripremala za pokret zapadno od Vrbasa, oko 300 vojnika 13.puka njemačke 7.SS divizije „Princ Eugen“ napalo je iz Jajca rano ujutro 21. marta njen bataljon u rejonu Podhum – Bulići, uz samu istočnu ivicu Jajca. Neprijatelj je nastupao u četiri kolone, potisnuo bataljon i zauzeo oba sela, ali je, pošto se sudio, izvršio protivnapad i odbacio neprijatelja u Jajce. Nakon toga ponovo je krenuo u napad, ali sa znatno slabijim snagama, tako da je odmah vraćen natrag. U ovim borbama bataljon je pretrpio velike gubitke – 8 poginulih i 15 ranjenih boraca, dok je neprijatelj, prema procjeni Štaba brigade, imao 17 poginulih i 59 ranjenih vojnika.¹⁸⁹

Za prelazak preko Vrbasa tehnička četa 1.proleterske brigade izgradila je žičani most između Daljevca i Bareva, oko 8-9 km sjeverno od Jajca. Pošto je bio nesolidno izgrađen, nabujali Vrbas odmah ga je odnio. Nakon toga je napravljena skela, ali je prevoženje njom išlo presporo, pa je ponovo napravljen most preko koga se čitava brigada, nakon što je smijenjena od 13.proleterske, prebacila na lijevu obalu Vrbasa, zajedno sa pridodatim korpusnom artiljerijom (dva brdska topa 65 mm). Prebacivanje je počelo 25. i završeno 31. marta – bez ometanja od strane neprijatelja. Brigada se razmjestila na velikom prostoru u desetak sela, zatvarajući sve pravce koji od Jajca vode prema Mrkonjić-Gradu.¹⁹⁰ Sa brigadom se prebacio i Štab 1.proleterske divizije i smjestio se u Mrkonjić-Gradu.

Trinaesta proleterska brigada se, u periodu od 21. do 26. marta, pomijerala na prostor oko Ugra i izvornog dijela Vrbanje i razmjestila se u selima od Kruševca do Zlovarića. Pokreti su vršeni uz velike napore, pošto su tih dana, iako je kalendarski počelo proljeće, uslijedile sniježne padavine sa vijavicama, tako da je bilo slučajeva da

¹⁸⁷ Isto, str. 433-434: Naređenje Štaba 3.proleterske brigade potčinjenim jedinicama od 20. marta u 9. Sati.

¹⁸⁸ Zbornik, tom IV, knj. 24, str. 109-110: Izvještaj 3.proleterske brigade Štabu 1.proleterskog korpusa od 4. aprila.

¹⁸⁹ Zbornik, tom IV, knj. 23, str. 552-556: Izvještaj Štaba 1.proleterske brigade od 31. marta.

¹⁹⁰ Zbornik, tom IV, knj. 24, str. 444-447: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije Štabu 1.proleterskog korpusa od 29. aprila. Prema izvještaju Štaba 1.proleterske brigade od 4. maja, prebacivanje brigade preko Vrbasa izvršeno je u toku 25. i 26. marta (Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 81-98).

na nekim mjestima konji nijesu mogli proći, ali su borci prošli. Nastavljajući aktivnost, posada Jajca je 27. marta, ojačanom četom, napala dijelove jednog bataljona u Bulićima (3 km jugoistočno od Jajca) i zahvaljujući njihovoj nebudnosti, magli i vijavici – upala u njihov raspored. U kratkom i oštrom okršaju neprijatelj je odbačen u Jajce, ali tek pošto je bataljonu nanio osjetne gubitke: 7 poginulih, 9 nestalih i 2 ranjena borca, dok su gubici neprijatelja procijenjeni na oko 20 ubijenih i 10 ranjenih vojnika. Tri dana kasnije neprijatelj je izvršio ispad u zahvatu ceste Jajce – Turbe prema Biokovini, ali su ga i na ovom pravcu odbili dijelovi pomenutog bataljona, ovog puta bez gubitaka. Poslije ispada u pravcu istoka i jugoistoka, neprijatelj je 1. aprila krenuo jačim snagama na sjeveroistok, pravcem Jajce – Kuprešani, potisnuo dijelove jednog bataljona od Karića i Magarovaca i izbio u Kuprešane, pa su dijelovi bataljona posjeli za odbranu liniju jugoistočno od tog sela. Neprijatelj je u Vukičevcima zaplijenio 20 konja koje je intendantura divizije uputila divizijskoj bolnici i 5.000 metaka upućenih 13.proleterskoj brigadi.¹⁹¹

Na pravcu Turbeta, gdje se nalazio Štab 13.puka 7.SS divizije „Princ Eugen“, neprijatelj je takođe bio aktivan. Da bi se oslobodio pritiska na komunikaciju Travnik – Jajce i obezbijedio je za saobraćaj, napao je 21. marta iz rejonu Karaule, svojim 2.bataljonom dijelove 13.proleterske brigade kod Gostilja, zauzeo selo i slijedećeg dana nastavio nastupanje ka Vitovlju. Najjači otpor dijelovi brigade pružili su mu kod Dukata, a zatim se prebacili preko Ugra i posjeli za odbranu desnu obalu ove rijeke. Nastupajući bez otpora preko Vitovlja ka Vukovićima i Malinama, ovaj bataljon je 31. marta izbio u Meliće, odakle je skrenuo na zapad i preko Vitovlja i Zubovića, izbio za leđa dva bataljona 13.proleterske brigade i doveo ih u tešku situaciju. Do žestokog okršaja došlo je u Kruščici kojom je neprijatelj ovladao tek poslije upotrebe ručnih bombi. Slijedećeg dana ovaj njemački bataljon je preko Šibenice, bez otpora, produžio prema Jajcu, gdje je stigao oko 12 sati i ojačao njegovu posadu.¹⁹² Poslije pomenutih borbi brigada je zauzela prvobitni raspored, a neprijatelj je nastavio da saobraća između Tavnika i Jajca, Donjeg Vakufa i Jajca i da ojačava posadu u Jajcu.

Da bi pomogao 13.proleterskoj brigadi i prisilio neprijatelja na razvlačenje snaga, Štab 1.proleterske divizije naredio je, 31. marta,

¹⁹¹ Todor Radošević, isto, str. 209-210.

¹⁹² Zbornik, tom IV, knj. 23, str. 693-705: Izvod iz operacijskog dnevnika 2.bataljona 13.puka 7.SS divizije za mart 1944.

1.proleterskoj brigadi da, počev od iduće noći, vrši povremene demonstrativne pritiske na Jajce radi vezivanja njegove posade. „Demonstraciju izvesti sa više pravaca, organizujući je tako da neprijatelj istu smatra kao stvarnu akciju, bez angažovanja mnogo ljudstva i bez velikog utroška municije“, pisalo je u naredjenju. Akcije je trebalo izvoditi sve dotle dok se ne razjasni situacija na desnoj obali Vrbasa.¹⁹³ Naredne noći brigada je, angažujući dva bataljona sa sjevera, izvršila pritisak na Jajce. Neprijatelj je odlučno reagovao svim raspoloživim sredstvima.

Nakon ovog demonstrativnog napada na posadu Jajca, koju su sačinjavali dijelovi 13.puka 7.SS divizije, težište aktivnosti prenijela je na sjever, prema 1.proleterskoj brigadi. Već 1. aprila esesovci su jačim snagama preduzeli nasilno izviđanje prema 1.proleterskoj brigadi – radi prikupljanja detaljnijih podataka o njoj. Neprijatelj je u toku dana potisnuo na sjever njene najisturenije dijelove i izbio na liniju Carevo Polje – Vrbica – Donje Mile, ali se uveče vratio u grad.¹⁹⁴

Prva proleterska divizija imala je 1.aprila na licu 5.270 boraca (od toga 409 žena), po spisku 5.779 (od toga 471 žena) a u rashodu 509 (62 žene) boraca. Bila je naoružana sa 3.378 pušaka raznog porijekla, 260 puškomitraljeza, 80 raznih mitraljeza, 251 automatom, 30 raznih minobacača, 430 revolvera, 2.600 defanzivnih i 1.435 ofanzivnih bombi, 2 protivtenkovska topa 47 mm, 2 brdska topa 75 mm, 2 telefonske centrale, 19 telefona i 3 radio-stanice (jedna neispravna). Imala je i 90 jahačih i 726 tovarnih konja.¹⁹⁵

Prateći razvoj situacije u rejonu Jajca, Štab 1.proleterskog korpusa došao je do zaključka da neprijatelj grupiše snage u gradu, ali ne da bi ih tu držao kao posadu, već da će sa njima krenuti u napad prema Mrkonjić-Gradu i Mliništima. U vezi s tim on je 2. aprila uputio više depeša Štabu 1.proleterske divizije i precizirao mu zadatke. U 12.15 sati mu je naredio: „Vaš je zadatak uporno zatvaranje pravca Jajce – Mrkonjić, a najupornije zatvaranje pravca Mrkonjić – Jasenovi Potoci“. Četiri sata kasnije stigla je nova depeša u kojoj je pisalo: „U slučaju neprijateljskog prodora jačim snagama iz Jajca, pazite da vam ne ostanu vaši delovi severno od drumu Jajce – Mrkonjić“. Oko 18 sati stigle su tri nove depeše. U prvoj je izričito zahtijevano: „Morate zatvoriti i pravac Jezero – Šipovo – Mliništa

¹⁹³ Isto, str. 546-547.

¹⁹⁴ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 28/19-12: Depeša štaba 1.proleterske divizije Štabu 1.proleterskog korpusa od 2. aprila, upućene u 8, 9.30 i 12.15 sati.

¹⁹⁵ Zbornik, tom IV, knj. 24, str. 9-13.

obavezno“, a u drugoj: „Vaš glavni zadatak sprečiti nadiranje neprijatelja sa linije Jezero – Mrkonjić – Rogolje ka Mlinišcima. Tom zadatku prilagoditi i vaš raspored“. Trećom depešom skrenuta je pažnja da nije potrebno upuštati se u borbe sjeverno od komunikacije Jajce – Mrkonjić – Rogolje i da sve jedinice već od sada treba držati južno od pomenute komunikacije.¹⁹⁶

Sve te zadatke Štab 1.proleterske divizije prenio je na 1.proletersku brigadu, jer se ona jedina nalazila na području između Jajca i Mrkonjić-Grada. U duhu dobijenog zadatka, Štab brigade je, u noći između 2. i 3. aprila, izvršio pomijeranje snaga i ovako rasporedio svoje bataljone: jedan uputio na prostor Ljoljići – Stupna, sa zadatkom da zatvori pravce od Drenova Dola i Jezera prema Šipovu; jedan u rejon Majdana, radi zatvaranja pravca Jajce – Mrkonjić-Grad; dva je i dalje zadržao na prostoru Mile – Magaljdol, takođe radi zatvaranja pravca prema Mrkonjić-Gradu; jedan je još ranije uputio u Trijebovo, oko 8 km sjeverno od Mrkonjić-Grada, radi napada na četnike u ovom selu; jedan je zadržao u brigadnoj rezervi u rejonu Stupari – Brdo – Rogolje. Kao što se vidi, brigada je bila razvučena na velikom prostoru.¹⁹⁷

Neprijatelj tog dana, 2. aprila, takođe nije mirovao. Ojačanom četom, vjerovatno iz 7.SS izviđačkog bataljona, preko Gole planine je upao u selo Barevo, oko 8 km sjeverno od Jajca, gdje su se nalazile jedna četa Prve i tehnička (inženjerska) četa 13.proleterske brigade, koje su obezbjeđivale most preko Vrbasa. Obje te čete neprijatelj je odbacio iz sela na sjeverozapad, a avijacija je bombardovala i porušila most, čime je 13.proleterska brigada onemogućena da se na tome mjestu prebaci na lijevu obalu Vrbasa. Nakon obavljenog zadatka neprijatelj se povukao u Jajce.

Kako se i očekivalo, rano ujutro 3. aprila neprijatelj je iz rejona Jajca krenuo u opšti napad na 1.proletersku brigadu. Napadao je ojačanim 13. pukom 7.SS divizije „Princ Eugen“, uz podršku tenkova i artiljerije i to na tri pravca: Jajce – Gola planina – Liskovica – G. Polje – Mrkonjić-Grad; Mile – Magaljdol – Mrkonjić-Grad; u zahvatu ceste Jajce – Jezero – Mrkonjić-Grad. Pošto je slomio otpor dijelova brigade na liniji Mile – Jezero, neprijatelj je nastavio brzo da nadire, naročito u zahvatu komunikacije. Odbacio je bataljon brigade iz rejona Majdan

¹⁹⁶ Isto, k. 712A, br. reg. 28/19-12 i 28/20-12.

¹⁹⁷ Zbornik, tom IV, knj. 24, str. 42-45: Naređenje Štaba 1.proleterske brigade štabovima bataljona i komandama jedinica od 2. aprila.

– Hoćune prema Šibovima i između 11 i 12 sati ušao u Mrkonjić-Grad, iz kog su se štabovi 1.proleterske divizije i 1.proleterske brigade povukli u Mračaj, oko 10 km jugozapadno od Mrkonjić -Grada. Oko 13 sati neprijatelj je produžio napad u zahvatu ceste prema Čađavici i do pada mraka ovladao selima Brdo, Kotline, Rogolje.¹⁹⁸ Tri bataljona brigade, zatečena istočno od pomenute komunikacije, nijesu se uspjela povući zapadno od nje, u rejon Hoćune, kako je bilo planirano, već su – pruživši snažan otpor na liniji G. Polje – Kotor, istočno od Mrkonjić-Grada i obilazeći ga sa sjevera, uz prihvat bataljona koji se nalazio u rezervi zapadno od Mrkonjić-Grada – uveče oko 20 sati prešli cestu Mrkonjić-Grad – Čađavica kod Rogolja i povukli se u Mračaj, gdje su stigli oko 22.30 sati. Na pravcu Jezero – Šipovo neprijatelj tog dana nije napadao. Brigada je pretrpjela gubitke od 9 poginulih, 8 ranjenih i 29 nestalih.¹⁹⁹

Obaviješten o prodoru neprijatelja u Mrkonjić-Grad, vrhovni komandant NOV i POJ naredio je Štabu 1.proleterskog korpusa da neprijatelju ne smije dozvoliti da dalje prodi, ²⁰⁰ a ovaj je to naređenje proslijedio Štabu 1. proleterske divizije, koji je u 20 sati 3. aprila napisao naređenje Štabu 1. proleterske brigade u kom je, pored ostalog, pisalo: „1. U vezi vašeg zadatka zatvaranja svih pravaca koji vode ka Mliništima, vrhovni komandant Maršal Tito sada je radiogramom naredio: „Neprijatelj se mora zadržati – ne sme prodreti!“ Dostavljamo ovo naređenje na izvršenje vašoj brigadi. Sa njime odmah upoznati sve rukovodioce i borce. Taj štab će preuzeti sve da se ovo naređenje vrhovnog komandanta u potpunosti izvrši“. Pored toga, Štab divizije obavijestio je Štab brigade da će sjutra izdati naređenje 13. proleterskoj brigadi da se južno od Jajca prebaci na lijevu obalu Vrbasa.²⁰¹

U toku noći i narednog dana Štab 1.proleterske brigade upoznao je štabove bataljona sa situacijom i u duhu naređenja Štaba divizije, izvršio raspored bataljona: jedan je postavio na svom lijevom krilu u rejon Gradine – Mračaj i zatvorio pravac koji preko Štrbine cestom vodi prema Mliništima; drugi u rejon sela Potšiljak, a treći iza njih, na planinskom predjelu Lisina, Široka kosa – Šibovi i Poljane, što su bili predjeli još pokriveni dubokim snijegom, a vladala je i jaka

¹⁹⁸ Zbornik, tom IV, knj. 24. Str. 62-63.

¹⁹⁹ Zbornik, tom IV, knj. 25. Str. 81-98.

²⁰⁰ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 28/22-12: Depeša Štaba 1.prolet. korpusa Štabu 1.prolet. divizije od 3. aprila, primljena u 19 sati.

²⁰¹ Zbornik, tom IV, knj. 24, str. 60-61.

zima, što je stvaralo dodatne teškoće jedinicama; za zatvaranje pravca od Jezera prema Šipovu ostavljen je bataljon, ojačan protivtenkovskom četom, u rejonu Stupna – Bešnjevo, koji na tom pravcu prethodnog dana nije bio angažovan u borbama; od dva bataljona obrazovana je brigadna rezerva i postavljena na području Trnovo – Gerzovo, sa zadatkom da bude „spremna za intervenciju prema eventualnim pravcima daljeg nastupanja neprijatelja – Rogalje – Mliništa ili Jezero – Šipovo“.²⁰²

Oko 9 sati 4. aprila neprijatelj je produžio s napadom i u toku dana ovladao selima Potšiljak, Podrašnica, Mračaj. Dva bataljona brigade iz tog rejona organizovano su se, pod borbom, povukli na jug i organizovali odbranu na liniji sa koje su i dalje zatvarali pravac ka Mliništima. Gubici oba bataljona bili su 7 poginulih i 11 ranjenih. Uveče toga dana Štab brigade je naredio bataljonu, koji je zatvarao pravac Jezero – Šipovo, da se – ako neprijatelj ne napada tim pravcem, a situacija na pravcu Mračaj – Medna se pogorša – hitno povuče na liniju Sokolac – Potkraj – Baraći.

Po zauzimanju Mračaja, Podrašnice i Potšiljka, neprijatelj je planirao da slijedećeg dana sa ovog prostora, obuhvatnim manevrom pravcem Mračaj – Šibovi – Trnovo – Šipovo, okruži dijelove 1.proleterske brigade na području planine Lisine i nanese im što veće gubitke. Izvršenje ovog zadatka Štab 13.SS puka povjerio je svom 2.bataljonu. On je rano ujutro, napuštajući pomenuti prostor, najprije odbacio dijelove brigade sa Štrbine i Crnog vrha, koji su se zatim povukli na liniju Grabež – Gradina – Pecka, a neprijatelj je preko Poljana izbio u Šibove. Odatle je skrenuo na jug prema Trnovu, uz „stalan žilav otpor neprijatelja“, koji „brani svaki važniji vis i pokušava da sa istoka izvrši bočni napad na bataljon u pokretu“, kako je to zapisano u operacijskom dnevniku Štaba 2.bataljona 13.SS puka.²⁰³ Otpor mu je pružao bataljon brigade koji je bio raspoređen na Lisini. Iz Šibova neprijatelj je skrenuo na jug uz „dvaput slabiji otpor“, kako je sam konstatovao u citiranom operacijskom dnevniku, i u 16 sati izbio u Trnovo, a u 19.30 sati u Šipovo i na cesti prema Jezeru. Bataljon koji je zatvarao pravac od Jezera, kao i jedan iz rezerve, na vrijeme su se povukli na jugozapad. Da se neprijatelj zadržao na pravcu nastupanja, dva bataljona brigade bila bi odsječena na području Lisine. Međutim, 2.bataljon 13.SS puka se prikupio u Šipovu

²⁰² Zbornik, tom IV, knj. 24, str. 9-13.

²⁰³ Zbornik, tom IV, knj. 24, str. 626.

i u toku noći odmaršovao u Jajce, odakle je sutradan upućen na jug, prema Vijencu, sa zadatkom da u njegovom rejonu spriječi prebacivanje 13.proleterske brigade na lijevu obalu Vrbasa. U nedostatku jačih snaga, neprijatelj je vješto i brzo manevrisao pomenutim bataljonom. Prva proleterska brigada se, ne znajući namjere neprijatelja i izgubivši kontak s njim, prikupila na prostoru Gerzovo – Potkraj – Barači – Medna – Pecka – Jasenovi Potoci – Padgorija, u namjeri da čvrsto zatvori pravac prema Mliništima. U borbama 5. aprila brigada je imala 4 poginula, 7 ranjenih i jednog nestalog borca, dok su gubici neprijatelja procijenjeni na oko 40 poginulih i ranjenih starješina i vojnika.²⁰⁴

Ocjenivši da su jedinice 1.proleterske brigade „u trodnevnim upornim borbama na sektoru Jajce – Mrkonjić-Grad – Gerzovo sa nadmoćnijim i dobro opremljenim jedinicama divizije „Princ Eugen Savojski“ ... izvršile svoj zadatak“, Štab 1.proleterske divizije pohvalio je bataljon „Garibaldi“, komandanta bataljona, komandira čete i tri borca, zatim omladinsku četu 3. bataljona i još 12 boraca i starješina.²⁰⁵

Da bi uspostavila kontakt s neprijateljem, brigada je tokom 6. aprila preduzela izviđanja u pravcu Mrkonjić-Grada, Šipova, Jezera i Jajca, kao i mjere za uspostavljanje veza s jedinicama 5.korpusa NOVJ. Pošto je neprijatelj 5. aprila napustio Rogolje, u ovo selo je toga dana ušla 13. krajiška brigada sa pravca Čađavice, a kako su sljedećeg dana dijelovi 7.SS divizije napustili Mrkonjić-Grad ona je ušla i u ovo mjesto. Ujutro 7. aprila krenula je s dijelom snaga prema Jajcu, u namjeri da posjedne povoljan položaj, ali se sukobila s dijelovima 7.SS divizije koji su nastupali u suprotnom pravcu i prisilili je da se povuče i iz Mrkonjić-Grada, u koji su ušli pomenuti dijelovi, ali su se uveče neočekivano povukli u Jajce. Brigada je 8. aprila ponovo ušla u Mrkonjić-Grad i dijelom snaga posjela položaj prema Jajcu na liniji Previla (k.708) – Magaljdol.²⁰⁶ Ovog dana je Štab 5.korpusa NOVJ, zbog aktivnosti neprijatelja od Banje Luke, predložio Štabu 1. proleterske divizije da preuzme zatvaranje pravca Jajce – Mrkonjić-Grad²⁰⁷ – ukoliko se sa tim složi Štab 1.proleterskog korpusa.

Nastojeći da što prije stekne uvid u situaciju na području Jajce – Mrkonjić-Grad, Štab 1.proleterske divizije naredio je 7. aprila

²⁰⁴ Zbornik, tom IV, knj. 24, str. 62-63.

²⁰⁵ Zbornik, tom IV, knj. 24, str. 153-156: Naredba Štaba 1.prolet. divizije za 10. april.

²⁰⁶ Isto, str. 403-407: Operacijski izvještaj Štaba 39. Divizije NOVJ od 27. aprila.

²⁰⁷ Isto, Dopis Štaba 5.korpusa NOVJ Štabu 1.prolet. divizije od 8. aprila.

1.proleterskoj brigadi da jedan bataljon iz Medne uputi u Mračaj i uspostavi vezu s 13. krajiškom brigadom, pa pošto je smatrao da se neprijatelj nalazi u Mrkonjić-Gradu – da ga bočno napada ukoliko pokuša da prodre prema Čađavici, a u slučaju da krene prema Mliništima, da ga zadržava dok glavnina brigade ne zauzme povoljne položaje za odbranu. Bataljonu koji se nalazio u Gerzovu naređeno je da jednu četu uputi prema Šipovu radi izviđanja ka Jezeru, dok je izviđačko odjeljenje trebalo uputiti pravcem Trnovo – Šipovo u cilju izviđanja toga pravca. U naređenju Štaba divizije još je pisalo da je osnovni zadatak brigade „i dalje najupornije zatvaranje pravca ka Mliništima“, s tim da glavninu snaga zadrži na sektoru Podgorija – Barači – Pecka, kako bi mogla intervenisati u slučaju prodora neprijatelja pravcem Mračaj – Barači ili Šipovo – Podgorija.²⁰⁸ Narednih nekoliko dana 1. proleterska brigada se odmarala i sređivala na određenom prostoru, a izvršavajući dobijene zadatke, stekla je uvid u situaciju na širem području Jajca i Mrkonjić-Grada.

Na području Glamočkog polja 3.krajiška proleterska brigada, koja je 27. marta smijenila 3.ličku proletersku brigadu (upućena u rejon Drvara) i sama zatvorila pravac Livno – Glamoč – Drvar, za ovo vrijeme nije imala borbi osim dva sukoba patrola kod Livna 5. i 6. aprila. Kad su njemačke snage od Mrkonjić-Grada izbile u Mračaj, a pretpostavljajući da će nastaviti da napadaju prema Mliništima, Štab 1.proleterskog korpusa naredio je brigadi da pregrupiše snage i tri bataljona postavi na liniju Vaganj – Hrtkovci – Štekerovci radi: bočnog dejstva prema komunikaciji Mliništa – Glamoč; zatvaranja pravca prema Drvaru; održavanja veze s 1.proleterskom brigadom. Jedan bataljon je trebalo da zadrži u rezervi u Popovićima, a dva prema Livnu. Pregrupisanje je trebalo izvršiti do 6 sati 7. aprila, što je i urađeno. Pošto je prethodnog dana situacija na sektoru Mrkonjić-Grada postala jasnija, a neprijatelj u rejonu Livna ispoljio veću aktivnost, Štab brigade je rasporedio tri bataljona u selima prema Mliništima, a tri prema Livnu, i to na taj način što je jedan bataljon postavio u Žirović u Livanjskom polju, a dva u selima Dragnić i Kapić u Glamočkom polju.²⁰⁹

Pored rukovođenja borbama 1. i 6.proleterske divizije, Štab 1. proleterskog korpusa je stalno preduzimao mjere u pogledu organizacionog jačanja jedinica i izgradnje rodova i službi. Tako je 1.

²⁰⁸ Isto, str. 125-127.

²⁰⁹ Isto, str. 136-137: Štab 3.krajiške brigade Štabu 1.prolet. divizije od 6. aprila u 10 sati.

aprila, na osnovu naređenja Vrhovnog štaba od 23. februara 1944. godine, izdao Naredbu br. 46 o organizaciji telefonske službe kojom je propisao organizaciju službe veze koju je odmah trebalo sprovesti u korpusu. Pri Štabu korpusa trebalo je formirati vod za vezu, pri štabovima divizija, takođe, vod za vezu od jednog vodnika, dva desetara i 25 telefonista, u brigadama čete za vezu od komandira i njegovog zamjenika, dva vodnika, četiri desetara i 55 telefonista i u brdskim baterijama desetinu za vezu od desetara i 10 telefonista. Iako se raspolagalo nedovoljnom količinom telefonskog materijala, jedinice za vezu trebalo je ipak formirati i u njima obučavati telefoniste kako bi ove čete i vodovi, kada se nabavi materijal, mogli izvršavati zadatke veze.²¹⁰ Već 16. aprila formirana je četa za vezu u 1.proleterskoj brigadi, dok ju je 13.proleterska brigada imala formiranu i prije dolaska u sastav divizije. U to vrijeme težište je još uvijek bilo na idejnoj i kurirskoj vezi. Zbog nedostatka sredstava osjećala se velika potreba za radio-vezom, bez koje štabovi nijesu mogli brzo i efikasno uticati na tok borbenih dejstava i komandovati jedinicama. Prva proleterska divizija raspolagala je tada sa svega dvije ispravne radio-stanice, što je bilo nedovoljno. Jednom se koristio Štab divizije za održavanje veze sa Štabom 1.proleterskog korpusa, a povremeno i sa nekim susjednim jedinicama, kao i sa Štabom 13.proleterske brigade koji je takođe imao radio-stanicu. Krajem aprila radio-stanice dobiće i 1. i 3. proleterska brigada.

Krajem marta iz divizije je, po naređenju Vrhovnog štaba, upućeno na pilotski kurs u SSSR 30 posebno izabranih boraca (po 10 iz svake brigade).

Prebacivanje 13. proleterske brigade iz srednje Bosne na sektor Mrkonjić-Grada

Kako je bilo i najavljeno, Štab 1.proleterskog korpusa jedepešom 1. aprila naredio Štabu 1.proleterske divizije da, čim to bude moguće, prebaci i 13.proletersku brigadu na sektor Mrkonjić-Grada.²¹¹ Time bi glavnina divizije bila grupisana i čvršće zatvorila pravac prema Mliništima – kako je to i zahtijevao Vrhovni štab. Čim je dobio pomenuto naređenje, Štab divizije depešom je naredio 13.proleterskoj brigadi da se hitno pripremi za prelazak preko Vrbasa,

²¹⁰ Isto, str. 7-8.

²¹¹ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 28/18-12.

obavjestivši je istovremeno da će se s njom prebaciti i divizijska bolnica, s tim što će nepokretne ranjenike ostaviti u bolnici 11. krajiške divizije. Pored toga, brigada je dobila zadatak da organizuje i prebacivanje hrane.²¹² Štab 13.proleterske brigade planirao je da se s jedinicama prebaci preko mosta koji je izgradila 1.proleterska brigada, međutim kako ga je neprijatelj porušio 2. aprila a brigada nije imala snaga ni sredstava da izgradi novi – onemogućeno joj je da pređe Vrbas na tome mjestu.

Obavješten o tome, Štab 1.proleterskog korpusa depešom je, 3. aprila, naredio Štabu 1.proleterske divizije da naredi 13.proleterskoj brigadi da pređe Vrbas južno od Jajca,²¹³ što je ovaj uradio slijedećeg dana. „Sa brigadom i divizijskom bolnicom“, pisalo je u depeši Štaba divizije upućenoj u 8 sati, „krenite na prostoriju Draganić – Gerzovo. Vrbas pređite južno od Jajca. Prelaz za pješake ima južno od Vijenca, a za konje tu ili bliže Skeli. Sa obe strane mesta za prelaz postavite dobre zapreke i zasjede“.²¹⁴ Prateći radio-saobraćaj između Vrhovnog štaba, štabova korpusa i u ovom slučaju, vjerovatno Štaba 1.proleterske divizije i Štaba 13.proleterske brigade – neprijatelj je „hvatao“ depeše, dešifrirao ih i doznavao zadatke i namjere jedinica i brzo preduzimao protiv-mjere, pa i na području Jajca, što potvrđuje i rušenje mosta preko Vrbasa, brzo manevrisanje 2.bataljonom 13.SS puka, nastojanje da spriječi prebacivanje 13.proleterske brigade zapadno od Vrbasa i dr.²¹⁵

²¹² Isto, k. 712B, br. reg. 28/18-12.

²¹³ Isto, k. 712B, br. reg. 28/18-12.

²¹⁴ Isto, k. 712B, br. reg. 28/22-12.

²¹⁵ O postojanju njemačke prislušne službe i dešifrovanju depeša doznalo se još u toku NOR-a, ali ne toliko kao poslije rata – iz objavljenih dokumenata i literature. Njemačka Komanda Jugoistoka raspolagala je sa specijalnom 4.komandom za radio-izviđanje (Komando der Nechrichtenaufklaerung). Bila je to veoma jaka prislušna komanda. Njoj su neposredno bile potčinjene 4.stanica za prisluškiivanje i obradu podataka, 16. i 17.bataljon za radio izviđanje sa po dvije čete u svakom bataljonu i Centrala za ometanje radio-saobraćaja „Balkan“. Za prisluškiivanje radio-saobraćaja Vrhovnog štaba NOV i POJ i potčinjenih štabova, komandi, jedinica i ustanova bio je zadužen 16.bataljon za radio-izviđanje sa 612. i 964.radio-izviđačkom četom. Šifre koje su upotrebljavane od strane jedinica NOVJ nijesu predstavljale teškoću za njemačke stručnjake za vezu koji su se bavili deskriptovanjem šifrovanih telegrama. Prema izvještaju Grupe Ic AO Komande Jugoistoka od 14. oktobra 1944. do aprila te godine radio-izviđanjem je hvatano i deskriptovano oko 91 posto svih depeša NOV i POJ, dok je taj broj kasnije opao zbog novog ključa-šifre (Milovan Dželebdžić, Obavještajna služba u NOR 1941-1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1987, str. 156-157 i 284, napomena 362).

Čim je dobio depešu, Štab 13.proleterske brigade napisao je naređenje potčinjenim jedinicama i odredio im zadatke u toku predstojećeg pokreta. Planom je bilo predviđeno da se tri bataljona, zatečena u rejonu Bešpelj – Vukičevci – Vitovlje, prebace preko Kruščice, Šibenice i Biokovine ka Vijencu i „ispitaju mogućnost prelaza r. Vrbasa kao i najpogodnija mesta za to“, a da dva bataljona, divizijska bolnica, brigadna ambulanta i intendantura, krećući se iz rejona Kruševo-Brdo – Petrovo polje, pređu rijeku Ugar, a zatim preko Melina, Kruščice i Biokovine izbiju ka Vijencu. Vrbas je trebalo preći uz obezbjeđenja prema Jajcu i Donjem Vakufu, a zatim nastaviti pokret preko Natpolja, Mujdžića i Draganića za Gerzovo. Bataljoni su na Vrbas morali izbiti najkasnije 5. aprila do 22 sata.²¹⁶

Ne znajući na što će naići, brigada je, ujutro 5. aprila i po bataljonima, krenula prema Vijencu. Dijelovi istočno od Ugra marševali su prema ovoj rijeci u namjeri da je pređu preko mosta kod Vukovića. Međutim, kako je prethodnih dana nabujali Ugar odnio most, to pokušaj prelaza gazom na tom mjestu nije uspio, pa su se ovi dijelovi slijedećeg dana vratili ka Imljanima i Petrovom polju. Glavnina brigade, tri bataljona, stigla je u rejon Vijenca oko ponoći između 5. i 6. aprila. Međutim, kako je ovdje prethodnog dana neprijatelj porušio most preko Vrbasa da bi spriječio prelazak brigade na lijevu obalu, glavnina se slijedećeg dana pomjerila nešto unazad i razmjestila u rejonu Šibenica – Biokovina – Šerići – Vijenac, čime je u stvari dovedena u veoma tešku situaciju jer se našla na uskom prostoru između komunikacija Jajce – Donji Vakuf i Jajce – Travnik, gdje je neprijatelj mogao da je brzo napadne. Umjesto da se odmah, sa pomenutim snagama, povuče sjeverno od ceste Jajce – Travnik, Štab brigade ih je zadržao u blizini Vrbasa u nadi da će naći neku mogućnost da se sa njima prebaci zapadno od ove rijeke i izvrši naređenje.

Neprijatelj je veoma brzo intervenisao. Već oko 3 sata 6. aprila uputio je 6 kamiona vojnika iz Jajca prema Vijencu, ali su oni poslije sukoba kod Bopotoka odbačeni natrag – u Jajce. Oko 10 sati 10 kamiona sa vojskom probilo se cestom od Donjeg Vakufa u Jajce i ojačalo njegovu posadu. Poslije podne u napad na glavninu brigade, iz Jajca je, u zahvatu cesta Jajce – Biokovina i Jajce – Vijenac, kao i kosama između njih, krenuo 2. bataljon 13.SS puka. Pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja, jedan bataljon brigade povukao se od

²¹⁶ AVII, NOR, k. 727, br. reg. 15-1/1: Naređenje Štaba 13.proleterske brigade potčinjenim jedinicama od 4. aprila 1944.

Biokovine na sjever, prema Šibenici, dok su se druga dva, našavši se uklješteni na uskom prostoru između dvije pomenute ceste, poslije veoma žestokih okršaja, naročito kod Šerića i Sanjkare, u kojima su pretrpjeli veoma teške gubitke, povukli na Jelovu goru, a zatim se sa nje, u toku noći između 6. i 7. aprila, preko ceste Jajce – Travnik takođe povukli prema Šibenici, a tokom dana ka Kruščici.

Pošto je otpala mogućnost da se kod Vijenca prebaci preko Vrbasa, glavnina 13.proleterske brigade, poslije kraćeg predaha u rejonu Kruščica – Šibenica, krenula je u toku noći na sjever s namjerom da ujutro 8. aprila posjedne položaje prema Vrbasu i ispita mogućnost prebacivanja preko rijeke Bešpalj – Daljevac. Međutim, uočivši njene namjere, neprijatelj je povukao 2.bataljon 13.SS puka u Jajce i rano ujutro, 8. aprila, glavinom ovoga puka u više napadnih kolona, napao glavinu brigade i počeo da je potiskuje na sjeveroistok. U takvoj situaciji Štab brigade je, u 8 sati, depešom Štabu 1.proleterske divizije javio: „Prebacivanje preko Vrbasa nemoguće“,²¹⁷ o čemu je ovaj odmah obavijestio Štab 1.proleterskog korpusa. Uzmičući pred nadmoćnijim neprijateljem i uz povremene žestoke okršaje, naročito kod Doribabe i Lendića, kao i na visovima istočno od ovih sela, glavnina brigade se krajem dana povukla preko Ugra i razmjestila na prostor Imljani – Petrovo polje – Koričani, gdje se grupisala čitava brigada i gdje se narednih nekoliko dana sređivala i odmarala, dok se glavnina 13.SS puka u noći između 8. i 9. aprila povukla u Jajce. U borbama 8. aprila brigada je pretrpjela gubitke od 22 poginula, 17 zarobljenih i 3 ranjena borca.²¹⁸

U međuvremenu, čim je počelo prebacivanje 1.proleterske brigade iz srednje Bosne preko Vrbasa na sektor između Jajca i Mrkonjić-Grada, Štab 1.proleterskog korpusa predložio je Vrhovnom štabu NOV i POJ da napadne Jajce i zatražio sadejstvo avijacije, s tim da prethodno Saveznici, spuštanjem iz aviona, snabdiju 1.proletersku diviziju municijom. U vezi s napadom, Štab korpusa je 26. marta depešom zatražio od Štaba 1. proleterske divizije da procijeni „kakve su mogućnosti za izolovanje i likvidaciju Jajca“. ²¹⁹ Vrhovni štab se u načelu složio s tim napadom, s tim da se dobro pripremi i sačeka mitraljeska i minobacačka municija od Saveznika, o čemu je Štab korpusa 28. marta depešom obavijestio Štab divizije.²²⁰

²¹⁷ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 28/28-12.

²¹⁸ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 34-46: Operativni izvještaj Štaba 13.prolet. brigade Štabu 1.prolet. divizije od 1. maja.

²¹⁹ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 28/13-12.

²²⁰ Isto, k. 712B, br. reg. 28/15-12.

Pošto je krajem marta i početkom aprila došlo do borbi na širem području Mrkonjić-Grada, nije se moglo ništa uraditi u vezi sa ovom zamisli, ali se nije ni odustajalo od nje. I kad su se borbe na pomenutom sektoru utišale i na sektor sjeverno od Jajca stigla 13.krajiška brigada, Vrhovni štab je odobrio napad na Jajce. O tome je Štab 1.proleterskog korpusa nizom depeša 10. aprila obavijestio Štab divizije, pored ostalog i o tome da mu je Vrhovni štab za napad stavio na raspolaganje 13.krajišku brigadu. Štab korpusa je zahtijevao od Štaba divizije da prethodno ustanovi jačinu i raspored neprijatelja u Jajcu, da napad najsolidnije pripremi i osigura njegov neometan tok sprečavanjem intervencije, naročito tenkova, iz Donjeg Vakufa, Travnika i Banje Luke, zatim da u napadu osigura i puno učešće 13.proleterske brigade istočno od Vrbasa.²²¹

Istog dana, čim je dobio pomenuta naređenja. Štab 1.proleterske divizije odlučio je da napad na Jajce izvrši u noći između 13. i 14. aprila i o tome je obavijestio Štab korpusa. Odmah je otpočeo i sa pripremama za napad. Prvoj proleterskoj brigadi napisao je 10. aprila naređenje i u naredna dva dana, s prostorija Šipovo – Gerzovo – Potkraj – Protići – Podgorija, pomjerio je bliže Jajcu, odakle je izviđala prema gradu i vršila druge pripreme za napad.²²² U to vrijeme 13.krajiška brigada nalazila se u rejonu Hoćune – Magaljdol i zatvarala pravac Jajce – Mrkonjić-Grad. Nizom depeša, 10. i 11. aprila, Štab divizije naredio je 13.proleterskoj brigadi da zatvori pravce Turbe – Jajce i Donji Vakuf – Jajce i jedan bataljon angažuje za napad na Jajce s istoka, preko kamenog mosta.²²³ Borbeni poredak u vezi s ovim zadatkom brigada je zauzela 13. aprila.

Štab 1.proleterske divizije napisao je 12. aprila borbenu zapovijest za napad na Jajce²²⁴ i naredio 1.proleterskoj brigadi da napada sa zapada i sjeverozapada, a 13.krajiška sa sjevera. Početak napada određen je za 22 sata 13. aprila, o čemu je 13.proletersku brigadu obavijestio depešom.²²⁵ Međutim, kako je u međuvremenu doznao da je posada u Jajcu povećana na oko 2.000 vojnika 7.SS divizije „Princ Eugen“, naoružana pored pješadijskog oružja s 10 topova, do 15 minobacača, 3 tenka i 3 oklopna automobila, Štab divizije najprije je, ujutro 13. aprila, odgodio napad za 14. april u 22

²²¹ Isto, k. 712B, br. reg. 28/30-12.

²²² Zbornik, tom IV, knj. 24, str. 170-172.

²²³ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 28/31-12.

²²⁴ AVII, NOR, k. 713, reg. 15-1, k. 372, reg. 21-1 i k. 727, reg. 23-2.

²²⁵ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 28/32-12.

sata, kako bi provjerio podatke,²²⁶ a kad su se pokazali tačni, odustao je od napada, s čime se složio i Štab 1.proleterskog korpusa.

Nešto prije pola noći 13. aprila, Štab divizije uputio je naređenje Štabu 1.proleterske brigade, kojim ga je upoznao o odustajanju od napada na Jajce, jer je procijenio da bi likvidacija njegovog jakog garnizona zahtijevala velike žrtve i dužu borbu, što ne bi moglo proći bez intervencija okolnih posada neprijatelja.

Pošto je 13.krajiška brigada dobila zadatak da sljedećeg dana krijene na sjever prema Banjoj Luci, Štab divizije stavio je u zadatak 1.proleterskoj brigadi da zatvori pravce od Jajca prema Mrkonjić-Gradu i Šipovu, a u slučaju napada neprijatelja, da mu najupornije sprečava prodor prema Mliništim, zatim da letećim, minerskim i izviđačkim odjeljenjima dejstvuje na sektoru i komunikacijama između Jajca i Donjeg Vakufa i da održava vezu s Pljevskim i Janjskim partizanskim odredom i dijelovima 9.krajiške brigade zapadno od D. Vakufa. Radi izvršenja dobijenih zadataka brigadi je naređeno da do 5 sati 15. aprila rasporedi po jedan bataljon u rejonima Jezero – Stupna – Magaljdola, a po dva bataljona na prostoru Đumezlije – Čirakovac – Majdan – Hoćune i Brdo – Rogolje – Stupari – Potšiljak, što je i urađeno, nakon čega se pristupilo temeljnom rušenju cesta Jajce – Mrkonjić-Grad i Jajce – Šipovo, kao i izviđanju i uznemiravanju neprijatelja u Jajcu.²²⁷

O odustajanju od napada na Jajce, Štab divizije upoznao je, ujutro 14. aprila, depešom 13.proletersku brigadu i naredio joj da kod Daljevca hitno preduzme izgradnju mosta preko Vrbasa radi prebacivanja zapadno od ove rijeke.²²⁸ U tom cilju Štab brigade uputio je jedan bataljon u rejon Daljevca, ali on nije imao snage ni sredstava da izradi most, kao ni čitava brigada, jer se njena inženjerska četa nalazila kod 1.proleterske brigade, a radove je trebalo obezbijediti i sa lijeve obale. U vezi s tim Štab brigade je, 14. aprila, depešom obavijestio Štab divizije da mogućnost prebacivanja pomoću splava preko rijeke postoji kod Baljvina (oko 12 km sjeverozapadno od Daljevca) i zatražio da mu u toku dana odredi mjesto prelaza.²²⁹ I dok se brigada pripremala za prebacivanje preko rijeke, uslijedio je 16. aprila ispad dijelova 7.SS divizije iz Jajca niz desnu i lijevu obalu

²²⁶ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 28/33-12.

²²⁷ Zbornik, tom IV, knj. 24, str. 200-202: Naređenje Štaba 1.prolet. divizije Štabu 1.prolet. brigade od 13. aprila u 23.45 sati.

²²⁸ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 28/34-12.

²²⁹ Isto.

Vrbasa prema bataljonu 13.proleterske brigade u rejonu Daljevac – Bešpelj i prema dijelovima bataljona 1.proleterske brigade kod Bareva, ali su na oba pravca odbačeni u Jajce. Očito da je neprijatelj znao za namjere 13.proleterske brigade, pa je nastojao da je onemogući da ih ostvari.

Obaviješten o tome da je nemoguće izgraditi most preko Vrbasa, Štab divizije naredio je brigadi da se što prije prebaci preko rijeke kod Baljvina i Bočca (oko 10 km sjeveroistočno od Mrkonjić-Grada) i razmjesti na prostor istočno od Mrkonjić-Grada, radi zatvaranja pravaca koji od Jajca vode na sjever i ostvarenja dejstva na komunikaciju Jajce – Banja Luka.²³⁰ Radi obezbjeđenja prebacivanja dijela brigade kod Baljvina, Štab brigade je kao prethodnicu uputio jedan bataljon iz rejona Kuprešani, koji je, prešavši Ugar kod Prisike, a zatim preko Carića i Mokrog Luga, 17. aprila poslije podne stigao u Baljvine, gdje se u to vrijeme preko Vrbasa prebacivao jedan bataljon 13.krajiške brigade, zbog čega njegovo prebacivanje tu i toga dana nije bilo moguće. Zato je na lijevoj obali Vrbasa, kod Donjih Šehovaca, uspostavio vezu s jednom četom 1.proleterske brigade, koja je, prema naređenju Štaba divizije, dobila zadatak da osigura mjesto prelaza dok se neka jedinica 13.proleterske brigade ne prebaci preko Vrbasa. Sve ostale snage brigade, zajedno i sa divizijskom bolnicom, marševale su tog dana od Imljana i Petrovog polja, pa sjeverno od Ugra – prema Bočcu.

Narednog dana, 18. aprila, snage 3.puka 7.SS divizije su, nastupajući iz Jajca lijevom obalom Vrbasa na sjever, odbacile od rijeke dijelove jednog bataljona 1.proleterske brigade i preko Gole planine, izbile u Dreušu, južno od ušća Crne rijeke u Vrbas, kao i na cestu koja lijevom obalom Crne rijeke vodi prema Mrkonjić-Gradu. Zbog tog prodora, četa iz Donjih Šehovaca povukla se bez borbe, a da o tome nije obavijestila bataljon 13.proleterske brigade u Baljvinama, zbog čega će on kasnije pretrpjeti teške gubitke. Zbog brzog i lakog prodora neprijatelja iz Jajca do Crne rijeke, na čijem pravcu je, svakako, trebalo postaviti jače snage, Štab 1.proleterske brigade je ocijenio da je „rad... brigade 18. o.m. na tom sektoru podbacio, naročito u pogledu obezbjeđivanja prelaza 13.prolet. brigadi“.²³¹ Nasuprot tome, neprijatelj je na liniji Gola planina – Barevo – Vlasinje – Liskovica – Dreuša ostavio posade koje su počele

²³⁰ Isto, k. 727, br.reg. 17-1/1.

²³¹ Zbornik, tom IV, knj. 24, str. 298-299.

da se utvrđuju kako bi spriječile prebacivanje 13. proleterske brigade preko Vrbasa. Da bi joj pružio pomoć Štab 1. proleterske brigade, ujutro 19. aprila, naredio je jednom bataljonu da iz rejona G. Mile – Borci vrši pritisak i izviđa prema Jajcu i Goljoj planini, a iz druga dva bataljona uputio po jednu četvu od Magaljdola ka Barevu i Vlasinju i od G. Polja prema Liskovici i Dreuši, sa zadatkom izviđanja, pa ukoliko naiđu na neprijatelja da ga napadnu i protjeraju sa tog prostorija i potpuno obezbijede prelaz 13. proleterskoj brigadi.²³² Međutim, protjerivanje neprijatelja nije uspjelo, izuzev iz Dreuše, ni poslije angažovanja jačih snaga krajem dana i u toku noći. Naprotiv, da bi oslabio taj pritisak on je pojačao napade s juga od Jajca prema G. Milama i Borcima.²³³

Dok su se događaji na lijevoj obali Vrbasa tako odvijali, bataljon 13. proleterske brigade, koji je prvi stigao u Baljvine, otpočeo je u 7 sati 18. aprila da se prebacuje preko Vrbasa kod ušća Crne rijeke. Vrbas je bio nabujao i brz, a prebacivanje je vršeno pomoću tri splava, svaki nosivosti od po tri borca, tako da je to išlo veoma sporo. Četa koja se uspjela prebaciti upućena je, bez obezbjeđenja, cestom uz Crnu rijeku prema Donjim Šehovcima, jer se nije znalo da se odatle povukla četa 1. proleterske brigade i da je u međuvremenu neprijatelj izbio u Dreušu i na tu cestu. Upavši u zasjedu, četa „Končarevaca“ se našla u veoma teškoj situaciji, ali se ipak uspjela probiti na sjever, ka Gornjim Šehovcima, gdje je uspostavila vezu s jednim bataljonom 1. proleterske brigade, pretrpivši gubitke od 5 poginulih i 6 ranjenih boraca. Poginuo je i Mirko Dragišić, rukovodilac politodjela brigade koji se tamo prebacio sa četom. U međuvremenu se uspio prebaciti još jedan vod, koji se priključio ovoj četi. Dalje prebacivanje moralo se obustaviti, pošto je neprijatelj izbio i na Budalju, sjeverno od Crne rijeke, nedaleko od njenog ušća u Vrbas.

Dijelovi bataljona koji nijesu uspjeli da se prebace povukli su se u Baljvine, ostavivši osiguranje na desnoj obali Vrbasa. Oni su, pod zaštitom mitraljeske i minobacačke vatre s desne obale, nastavili prebacivanje ujutro 19. aprila, pošto su prethodno morali napraviti dva splava jer im je postojeća tri u toku noći odnio Vrbas. Pod pritiskom prebačenih, a naročito dijelova 1. proleterske brigade, neprijatelj je bio prisiljen da se povuče s Budlja i iz Dreuše prema Vlasinju, no i pored toga prebacivanje je išlo veoma sporo, tako da je

²³² Isto.

²³³ Isto, str. 300-301: Izvještaj komandanta 1. prolet. brigade Štabu divizije od 19. aprila u 17.45 sati.

završeno tek poslije podne slijedećeg dana, što znači da su ovom bataljonu bila potrebna tri dana da savlada Vrbas. Nakon toga bataljon je, zajedno s jednom četom 1.proleterske brigade, obrazovao mostobran u rejonu Budalj – D. Šehovci – Dreuša i sljedećeg dana obezbjedio prebacivanje još jednog bataljona na tom mjestu.²³⁴ Nakon toga oba bataljona su se prikupila u selima Dobrac i Vlahovci.

Prebacivanje glavnine 13.proleterske brigade (tri bataljona i pozadinski dijelovi) i divizijske bolnice počelo je 19. aprila kod Bočca, oko 7 km nizvodno od ušća Crne rijeke, istina u nešto povoljnijim uslovima, na splavovima nosivosti 4 do 5 boraca. Četnici su, sa položaja na suprotnoj obali u selu Surjan, pokušali da je onemoguće, ali su brzo odatle najureni. Uveče 20. aprila komandant 1.proleterske divizije, preko jednog bataljona 1. proleterske brigade, dostavio je Štabu 13.proleterske brigade pisano naređenje i upoznao ga sa situacijom na lijevoj obali Vrbasa i na sektoru Jajce – Mrkonjić-Grad. U naređenju je, pored ostalog, pisalo: „Vaš zadatak je da sa sopstvenim snagama obezbedite mesta prelaza. Naročito se obezbedite od pravca Liskovica – Polje – Mrkonjić-Grad, predviđajući da u tom pravcu u toku sutrašnjeg dana mogu biti promene. Takođe obezbedite pravac od Manjače prema četničkim bandama. Preduzmite sve da se poboljšaju prelazi i da se prebacivanje završi što pre. Po završenom prebacivanju odmah krenite na prostor Podrašnica – Medna – Barači“.²³⁵

Oko podne 22. aprila, poslije ogromnih napora, završeno je prebacivanje i dijelova brigade kod Bočca. Naročito teško i sporo išlo je prebacivanje divizijske bolnice, tovarnih konja i intendanture u kojoj se, pored ostalog, nalazilo i oko 300 goveda. Kako se konji i goveda nijesu mogli prevoziti na splavovima, nagonjeni su u rijeku pa je nabujali Vrbas veći broj odnio. Dramatiku prebacivanja preko Vrbasa plastično je, u svojim sjećanjima, opisao tadašnji partijski rukovodilac brigade Mato Horvatić, riječima: „Kao što smo i predvidjeli, prebacivanje ranjenika i intendanture, a s njima i konja i goveda, bilo je preteško i prepolagano. Ranjenici su bespomoćno jaukali, a splavari teturali od umora. Borci, bolničari i bolničarke nijesu više ništa osjećali. Umotani u pokrivače i šatorska krila, mokri od kiše koja nije prestajala, iscrpljeni od nespavanja i gladi, nosili su svoje drugove niz kamene litice pokrivene snijegom i ledom. Padali

²³⁴ AVII, NOR, k. 727, br. reg. 6-1/13.

²³⁵ Zbornik, tom IV, knj. 24. Str. 313-315.

su s njima i proklinjali zajedno s njima. Kad bi odozdo odjeknuo zahtjev komandanta da kolona stane kako se borci ranjeni ne bi nagomilali na improvizovanom pristaništu, oni što su držali nosila zastali bi i zajedno s nosilima, spuštali se ničice. Tu bi odmah i zaspali. Ni tužno mukanje goveda, ni prodorna njiska konja koji nestaju u valovima, više nikoga nijesu uzbuđivali. Bijaše to ona nevjerojatna situacija kad ljudi postaju gluvi za sve oko sebe, pa bila to čak i prijetnja smrti. Tko zna koliko je toga dana Vrbas progutao konja i goveda! Što su jadne životinje skrivile? – prošaptah naslonjen na stijenu pored same vode, svjestan njihove i naše nemoći. Ipak je čovjek sretniji: on barem zna zašto se sve to podnosi...²³⁶

Poslije prebacivanja preko Vrbasa, 13.proleterska brigada se prikupila u rejonu Šehovci – Gustovara – Mrkonjić-Grad, odakle je u dijelovima kretala sjeverno od Mrkonjić-Grada ka Rogolju i zapadno od Mrkonjić-Grada, ka Podrašnici. Time je završen jedan od najtežih perioda u njenoj istoriji – period borbi u srednjoj Bosni, gdje je poslije dolaska iz Žumberka, zahvaćena šestom neprijateljskom ofanzivom, a zatim se borila i politički djelovala na veoma surovom planinskom području sjeverno od Vlašić-planine, u vrlo teškim vremenskim uslovima, dubokom snijegu i velikoj hladnoći uz oskudnu ishranu i slabu odjeću i obuću. Posebne teškoće imala je prilikom prebacivanja preko Vrbasa, tako da joj je, pored pokušaja da se prabaci kod Vijenca i Daljevca, uz slabo organizovan prihvat od strane 1. proleterske brigade, trebalo pet dana da savlada nabujalu rijeku. Neosporno, Štab divizije je bio obavezan da bolje organizuje i osigura njeno prebacivanje, a ne da joj jednostavno naredi da sopstvenim snagama obezbijedi mjesta prelaza. Za to je, svakako, trebalo da angažuje jače dijelove 1.proleterske brigade, što je uočio njen komandant, koji je, u operativnom izvještaju za april konstatovao: „Štab brigade u toku prošlog meseca, a naročito njegovoj polovini, nije napravio nekih vidnih propusta, zapravo najveći propust bio je taj što nije dovoljno obezbedio prelaz jedinicama 13.prolet. brigade sa desne na levu obalu Vrbasa. No, ovo obezbeđenje preduzeo je uglavnom Štab divizije, s tim što je uzeo izvesne jedinice naše brigade i direktno ih upotrebio za tu svrhu, koje je obezbeđenje za taj zadatak bilo nedovoljno i neaktivno. S druge strane, raspored jedinica naše brigade, koji je uglavnom po naređenju Štaba divizije bio takav, nije mogao sigurno obezbediti prelaz 13.prolet. brigadi. Ovde mislim na rezervu, naša dva bataljona koji su bili kod

²³⁶ Mato Horvatić, isto, str. 348-349.

Mrkonjića. Ovi bataljoni su se mogli na vreme upotrebiti na prostoru Vlasinje – Barevo i sigurno, obezbediti prebacivanje 13.brigade, te u tom slučaju ona ne bi pretrpela nepotrebne gubitke“.²³⁷

Dok se 13.proleterska prebacivala preko Vrbasa, 1.proleterska brigada je dijelom snaga 20. i 21. aprila odbila sve ispade neprijatelja iz Jajca prema Magaljdolu. Rano ujutro 22. aprila, dovukavši svoj 2.bataljon od Turbeta, ojačani 13.SS puk je, uz podršku artiljerije i tenkova, krenuo u napad iz Jajca prema Mrkonjić-Gradu, kao i sa istoka takođe prema Mrkonjić-Gradu – nastojeći da ga obuhvati s istoka. Brigada je pružila jači otpor, a zatim se pod pritiskom brojno i tehnički nadmoćnijeg neprijatelja povukla južno i sjeverno od Mrkonjić-Grada, da bi se zadržala na grebenu planine Lisine. Oko 12 sati dijelovi 13.SS puka ovladali su Mrkonjić-Gradom, prešli Crnu rijeku i širokim frontom izbili na Kosu i Orlovicu. Pokušaj da napadom od Jezera zauzme i Sinjakovo osujetili su dijelovi brigade koji su zatvarali pravac Jezero – Šipovo“.²³⁸

Odvojena od glavnine divizije, pod neposrednom komandom Štaba 1. proleterskog korpusa, 3.krajiška proleterska brigada je skoro svakodnevno postavljala zasjede oko Livna, hvatala špijune i saradnike okupatora, prikupljala neophodne količine živežnih namirnica, održavala i obezbjeđivala partizanski aerodrom na Glamočkom polju, na koji su Saveznici povremeno i u manjim količinama doturali ratni materijal. Pošto nije bilo većih borbi, posebna pažnja je poklonjena vojno-stručnoj obuci, idejno-političkom i kulturno-prosvjetnom radu. Kako neprijatelj iz Livna nije ispoljavao veću aktivnost, popustila je i budnost, zbog čega su dijelovi njemačke 118.lovačke divizije i 1.bojne 6.ustaškog stajalećeg zdruga, uz podršku tenkova, ispadom iz Livna, ujutro 14. aprila, iznenadili bataljon brigade u Žiroviću i Ljubničiću u Livanjskom polju i nanijeli mu gubitke od 12 poginulih, 11 ranjenih i 13 nestalih boraca. Borba je vođena skoro čitav dan i zahvaljujući intervenciji drugog bataljona sa pravca Korićine prema Priluci i Kabličima u bok i pozadinu – neprijatelj je krajem dana odbačen u Livno.²³⁹ Nakon ovog ispada jakim snagama, na sektoru Livna je ponovo zavladao relativno zatišje.

²³⁷ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 81-98: Izvještaj komandanta 1.prolet. brigade o njenim akcijama u aprilu, od 4. maja.

²³⁸ Zbornik, tom IV, knj. 24, str. 338-339: Izvještaj komandanta 1.prolet brigade, od 22. aprila u 14.35 sati.

²³⁹ Isto, str. 256-258: Izvještaj Štaba 3.krajiške brigade Štabu 1.prolet. korp. od 16. aprila.

U ovom periodu u sastavu divizije preduzete su mjere za dalje jačanje roda inženjerije formiranjem inženjerijskih jedinica, kao i za osposobljavanje veterinarskih bolničara i potkivača. Na osnovu naredbe Štaba 1. proleterskog korpusa, Štab divizije je 17. aprila naredio formiranje divizijske inženjerijske čete sastava dva voda – pionirsko-pontonirskog i minerskog, a i mehaničko-šoferske desetine, ukupne jačine 63 borca uzeta iz brigada. Brigadama je naređeno da u svom sastavu formiraju minerske vodove, jačine po 24 borca, koji će služiti za minerske radove i za stražu kod štabova brigada. Istom naredbom naređeno je da se pri komandi divizijske brdske baterije formira kurs za trupne veterinarske bolničare i kurs za potkivače. Na kurs za trupne veterinarske bolničare trebalo je da svaki bataljon uputi po jednog a divizijska bolnica i baterija po dva borca, na kurs za potkivače svaki bataljon je poslao po dva, a divizijska bolnica i baterija po 3 borca. Za početak rada oba kursa određen je 25. april, u selu Mračaj.²⁴⁰ Toga dana formirana je i inženjerijska četa 1.proleterske divizije. Krajem aprila i početkom maja rasformirane su tehničke čete 1. i 13. proleterske brigade i od njih formirani minerski vodovi, dok je u 3.krajiškoj brigadi još zadržana tehnička četa.

Neuspjeh napad na Mrkonjić-Grad i druge borbe u njegovoj široj okolini

Poslije prebacivanja 13.proleterske brigade preko Vrbasa, Štab 1.divizije našao se sa glavninom snaga – 1. i 13.proleterskom brigadom – zapadno od ceste Jezero – Mrkonjić-Grad – Rogolje, a time i u mogućnosti da efikasnije zatvori pravce koji od te ceste vode prema Mliništima i dalje, ka Glamočkom polju, odnosno Drvaru. Pred Štab divizije, nakon prodora neprijatelja u Mrkonjić-Grad 22. aprila, postavilo se pitanje kakve su njegove dalje namjere. Polazeći od netačnog podatka da je čitava 7.SS divizija prikupljena na prostoru Travnik – Turbe – D. Vakuf – Jajce – Mrkonjić, iako se tu tada nalazio samo njen 13.SS puk ojačan divizijskim izviđačkim bataljonom, dijelom artiljerijskog puka i drugih divizijskih prištapskih jedinica (ojačani 14.puk ove divizije vodio je tada borbe u istočnoj Bosni), a nemajući dovoljno drugih elemenata da bi procijenio njene prave namjere – Štab divizije uzeo je u obzir dvije varijante njenog mogućeg daljeg angažovanja, odnosno: da će krenuti ka Banjoj Luci, ili da će

²⁴⁰ Isto, str. 268-270. Naredba br. 432 Štabu 1.proleterske divizije za 17. april.

sa komunikacije Jajce – Jezero – Mrkonjić-Grad preduzeti napad u pravcu zapada, radi odbacivanja 1. i 13.proleterske brigade od te komunikacije i prodora prema Mliništima. U slučaju da neprijatelj krene prema Banjoj Luci – zadatak divizije bi bio da ga napada u bok i u pozadinu, a u drugoj varijanti – da najupornije zatvara pravce koji izvode ka Mliništima i odatle prema izvanredno važnim centrima oslobođene teritorije – Drvaru i Glamočkom polju.

Polazeći od takve procjene situacije, Štab 1.proleterske divizije, uveče 22. aprila, naredio je 13.proleterskoj brigadi da sve svoje jedinice postavi na pravcu Rogolje – Padrašnica – Barači – Pecka, raspoređujući ih po dubini, s tim što će tri bataljona postaviti na prostoru Rogolje – Potšiljak – Podrešnica – Mračaj – Štrbina, a dva bataljona u rejonu Pecka – Barači radi zatvaranja pravca prema Mliništima. Prva proleterska brigada dobila je zadatak da se sa dva bataljona postavi na prostor Jezero – Šipovo – izvor Plive, radi zatvaranja tog pravca, dva bataljona u rejon između Šibova i Potšiljka radi sadejstva 13.proleterskoj brigadi, i da od dva bataljona na području Trnovo – Majdan – Šibovi obrazuje udarnu grupu sa zadatkom da ofanzivno djeluje bilo prema komunikaciji Jajce – Mrkonjić-Grad – Rogolje, bilo ka jugu prema Plivi ili na pravcu Mračaj – Barači, zavisno od dejstva neprijatelja. Brigadama je još naređeno da održavaju čvrstu međusobnu vezu, kao i sa jedinicama 5.korpusa NOVJ, da miniraju i ruše puteve, da budu budne, održavaju kontakt s neprijateljem, da ga stalno izviđaju i prikupljaju podatke o njegovim jedinicama, a po mogućnosti i o namjerama.²⁴¹ Naređeni raspored brigade su zauzele tokom 23. aprila i naredne noći.²⁴²

Nasuprot predviđanjima Štaba divizije, neprijateljeve snage koje su prodrle u Mrkonjić-Grad nijesu bile dovoljno jake a time ni sposobne za dublje prodore u bilo kom pravcu. Pretpostavljajući da se dijelovi 13. proleterske brigade još prebacuju preko Vrbasa, komandant 13.SS puka uputio je rano ujutro svoj 2.bataljon iz rejona Mrkonjić-Grad – Staro Selo prema Vrbasu, a zatim na sjever ka Surjanu, odnosno Bočcu. Pošto na tome pravcu više nije bilo nijednog borca 13.proleterske brigade, bataljon je bez otpora stigao u Devere – najjužniji zaselak Surjana. Tu je od četnika obaviješten da su se partizani, jačine oko 700 ljudi sa 300 goveda, prije 4 dana počeli prebacivati na splavovima preko Vrbasa kod Bočca, odakle su krenuli

²⁴¹ Isto, str. 330-333: naređenje Štaba 1.prolet. divizije od 22. aprila u 22 sata.

²⁴² Isto, str. 357-358: Izvještaj komandanta 1.prolet. brigade Štabu 1.prolet. divizije od 24. aprila u 13.20 sati.

u zapadnom pravcu. Ujutro slijedećeg dana njemački bataljon je krenuo natrag i na cesti 8 km sjeveroistočno od Mrkonjić-Grada ukrcao u kamione i prevezen u Jajce, dok je u Mrkonjić-Grad stigao 3.eskadron.²⁴³

Snagama iz Mrkonjić-Grada 13.SS puk je tokom 23. 24. i 26. aprila preduzimao nasilna izviđanja prema Rogoljama, gdje su se nalazili dijelovi 13.proleterske brigade, i prema Potšiljku, Širokoj kosi i Lisini (trig. 1467), odnosno jedinicama 1.proleterske brigade, ali su te snage uvijek bile odbačene u Mrkonjić-Grad. Vjerovatna namjera neprijatelja bila je da dođe u kontakt s jedinicama 1.proleterske divizije, upozna njihove položaje i jačinu na pravcu prema Mliništimu. Pored odbijanja ispada neprijatelja na svom lijevom krilu, 1.proleterska brigada je 25. i 26. aprila manjim snagama ofanzivno djelovala na komunikaciju Jajce – Mrkonjić-Grad postavljanjem zasjeda i mina, čime je nanosila gubitke neprijatelju i ometala mu saobraćaj.²⁴⁴ Na položajima 13.proleterske brigade 26. i 27. aprila vladalo je zatišje, što je iskorišćeno za odmor i sređivanje nakon napornog prelaska Vrbasa. U međuvremenu, 25. aprila, 2.bataljon 13.SS puka smijenio je 7.SS-izviđački bataljon u Jajcu koji je upućen u Mrkonjić-Grad. Ostavši kao posada u Jajcu, 2.bataljon 13.SS puka uputio je toga dana jednu četu na sektor Ljoljići – Perućica, koja je potisnula slabe dijelove 1.proleterske brigade od Jajca i dijelom snaga posjela dominantnu kotu 1098 na istočnom dijelu Sinjakova – radi bočnog obezbjeđenja komunikacije Jajce – Mrkonjić-Grad i raskrsnice puteva kod Jezera.²⁴⁵

Prateći razvoj situacije na području Jajce – Mrkonjić-Grad, Štab 1. proleterske divizije brzo je uočio da je „opšti zadatak zatvaranje određenog pravca ka centralnom delu slobodne teritorije i suviše uticao na defanzivni karakter rada brigade“, kao i da su neprijateljeve snage „uspele da... zadrže inicijativu za sebe“. Pored toga, Štab divizije ocijenio je da, i pored toga što osnovni zadatak divizije i dalje ostaje isti, postoje mogućnosti za uspješne ofanzivne akcije na komunikacije koje koristi neprijatelj. Dolazili su u obzir napadi na manje posade koje su ih obezbjeđivale, zatim zasjede, diverzije i postavljanje mina. Polazeći od takve procjene, Štab divizije je 26. aprila naredio

²⁴³ Zbornik, tom IV, knj. 24, str. 624-635: Izvod iz operacijskog dnevnika 2.bataljona 13.SS brdskog lovačkog puka za april 1944.

²⁴⁴ Isto, str. 357-358, i 378-380 i 398-400: Izvještaj Štaba 1.proleterske brigade od 24, 25. i 26. aprila.

²⁴⁵ Isto kao pod 64.

1.proleterskoj brigadi da angažovanjem do tri bataljona vrši ofanzivne akcije na komunikacije Jajce – Mrkonjić-Grad i Jajce – Crna rijeka (u dolini Vrbasa), a 13.proleterskoj na komunikaciji Rogolje – Mrkonjić-Grad – Crna rijeka i na području sjeverno od nje. Sa akcijama je trebalo odmah otpočeti, dobro ih pripremiti i sistematski izvoditi, jer „prepucavanje i napucavanje sa neprijateljem ne daje nikakve rezultate, sem štetne“, ocijenio je Štab divizije.²⁴⁶

Već sjutradan, 27. aprila, 1.proleterska brigada napala je s jednim bataljonom neprijateljeva bočna obezbjeđenja, komunikacije Jezero – Mrkonjić-Grad na sektoru Majdana i Đumezlija. Iako je neprijatelj pružio jak otpor, bataljon je u početku uspio da ovlada nekim uzvišenjima, ali je neprijatelj intervencijom jačih snaga od Mrkonjić-Grada i uz podršku artiljerije uspio da ih povрати, nakon čega se bataljon povukao u polazni rejon. U međuvremenu, ujutro tog dana, zahvaljujući nebudnosti i magli, jedan neprijateljev „trup“ uspio je da se iz Mrkonjić-Grada neopaženo provuče do Šibova i da tu, na logorovanju, iznenadi dijelove dva bataljona baš u vrijeme kada su vršili smjenu. Ipak, bataljoni su se brzo pribrali i odbacili „trup“ prema Mrkonjić-Gradu, pretrpjevši gubitke od jednog poginulog i 4 ranjena borca. Neprijatelj je uspio da zaplijeni arhivu jednog bataljona i 2 jahaća konja.²⁴⁷

Štab 13.proleterske brigade uputio je, 28. aprila, iz rejonu Rogolje – Potšiljak – Mračaj jedan bataljon preko ceste Mrkonjić-Grad – Čadavica na prostor Trijebovo – Šehovci – Gostovara sa zadatkom da tu razbije četnike i sa sjevera djeluje na komunikaciju Rogolje – Mrkonjić-Grad – Crna rijeka. Međutim, dolaskom na taj prostor, četnici, koji su pripadali Bosansko-krajiškom korpusu, pobjegli su u Mrkonjić-Grad bez da su pružili bilo kakav otpor. Zarobljen je svega jedan njihov pripadnik. Toga dana dijelovi 7.SS-izviđačkog bataljona iz Mrkonjić-Grada izvršili su ispad prema Rogoljama i Potšiljku, ali ih je bataljon sa tih položaja, iako su bili zauzeli Potšiljak, odbacio natrag.²⁴⁸

Da bi još više aktivirao jedinice. Štab 1.proleterske divizije naredio je, 28. aprila, 1.proleterskoj brigadi da u 21 sat toga dana sa pet bataljona napadne neprijateljeve posade na komunikaciji Jezero

²⁴⁶ Isto, str. 391-393: Naređenje Štaba 1.prolet. divizije štabovima brigada od 26. aprila u 14 sati. U naređenju se prvi put spominje radio-stanica 1.proleterske brigade i njeno uključivanje u radio-mrežu divizije 27. aprila.

²⁴⁷ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 81-98 i tom IV, knj. 24, str. 428-429.

²⁴⁸ Isto, str. 34-46.

– Mrkonjić-Grad, s tim da s jednim bataljonom iz rejonu Potšiljak – Rogolje vrši demonstrativan napad na Mrkonjić-Grad. Istovremeno, 13.proleterska brigada je dobila zadatak da sa jednim bataljonom sa sjevera takođe vrši pritisak na Mrkonjić-Grad i da stalno prati situaciju u tom garnizonu, pa ako neprijatelj oslabi njegovu posadu radi intervencije duž komunikacije prema Jezeru i situacija se ukaže povoljna – da sa najbližim bataljonima upadne u grad.²⁴⁹

Nešto poslije određenog vremena 1.proleterska brigada je sa zapada napala manje posade ojačanog 13.SS puka (u rejonu Hoćuna bilo je nešto četnika), koje su obezbjeđivale pomenutu komunikaciju na dijelu Jezero – Majdan – Hoćune – Previla. Sa po dva bataljona napadala je na sektor Jezero – Majdan, a sa jednim, zajedno s bataljonom 13.proleterske brigade, fingirala napad na Mrkonjić-Grad, dok je jedan zadržala u rezervi. Najžešće borbe vodio je desnokrili bataljon, koji je napadao na području Đumezlija i Sinjakova, naročito za kotu 1098. U Majdanu nije zatečen neprijatelj, pa su na cesti postavljene protivtenkovske mine. U toku noći zauzeti su Lađina i k. 1098, ali je ujutro protivnapadom dijela snaga 2.bataljon 13.SS puka iz Jajca povratio ove položaje i izbio u Majdan, pa odmah počeo da se utvrđuje na k. 1098. Lijevostrani dva bataljona brzo su iz rejonu Hoćuna odbacili četnike prema Mrkonjić-Gradu i Crnoj rijeci, a Nijemce sa Preville u Mrkonjić-Grad i na tom dijelu ovladali cestom u koju su postavili mine. Vjerovatno zbog demonstrativnog napada, neprijatelj u toku noći iz Mrkonjić-Grada nije intervenisao već jedino gađao artiljerijom. Zaplijenivši manje količine oružja i municije, uz gubitke od 6 poginulih i 5 ranjenih boraca, 1.proleterska brigada se tokom prijedpodneva povukla zapadno od ceste Jezero – Mrkonjić-Grad – Rogolje, odnosno u ranije rejone rasporeda. Na osnovu držanja neprijatelja u toku ove okcije, Štab brigade je zaključio da on u Mrkonjić-Gradu nema jake snage i da bi napad na njih – da je u toku prošle noći organizovan – potpuno uspio.²⁵⁰

Iako je ocijenjena kao slaba, posada Mrkonjić-Grada nije mirovala. Poslije ispada ka Rogoljama 28. i 29. aprila, prema dijelovima 13. proleterske brigade, ona je rano ujutro 30. aprila, jačim dijelom snaga, koristeći maglu i vjetar sa snijegom, napala dva bataljona 1.proleterske brigade na sektoru Šibovi – Potšiljak, koji su držali položaje na grebenu planine Lisine. Zahvaljujući iznenađenju,

²⁴⁹ Zbornik, tom IV, knj. 24, str. 424-425: Naređenje Štaba 1.prolet. div. od 28. aprila u 14 sati.

²⁵⁰ Isto, str. 428-429, 452-454 i 454-456.

neprijatelj je uspio da na tom dijelu ovlada grebenom planine i potisne bataljone, ali je poslije borbe, koja je trajala gotovo čitav dan, protivnapadom odbačen u Mrkonjić-Grad.²⁵¹

Slično kao i Štab 1.proleterske brigade, na osnovu borbi vođenih prethodnih dana, kao i obavještajnih podataka, Štab 13.proleterske brigade ocijenio je da neprijateljeve snage u Mrkonjić-Gradu nijesu velike, pa bi se mogle savladati i tim uspjehom obilježiti Međunarodni praznik rada i borbe protiv fašizma, te je 30. aprila depešom predložio Štabu 1.proleterske divizije da ih napadne i zauzme grad.²⁵² Inače, svečano je Praznik rada obilježen na čitavom području rasporeda divizije: zajedno s omladinom, na istaknutim uzvišenjima uoči praznika 1. maja paljene su vatre. Na sam dan su u svim jedinicama po četama održana predavanja, a u nekim selima i priredbe za narod i borce. Štabu divizije, borcima i starješinama Prvi maj je, depešom, čestitao i Štab 1.proleterskog korpusa.²⁵³

Polazeći od vlastite procjene situacije i prijedloga Štaba 13. proleterske brigade, Štab 1.proleterske divizije odlučio je da sa 1. i 13.proleterskom brigadom napadne Mrkonjić-Grad, razbije neprijatelja na mrkonjičkom sektoru, preotme mu inicijativu i snabdije jedinice municijom u kojoj su oskudijevale. Štab divizije imao je podatak da se u Mrkonjić-Gradu nalazi do 1.400 vojnika 7.SS divizije „Princ Eugen“ i četnika Lazara Tešanovića, a u stvari radilo se o ojačanom 7.SS izviđačkom bataljonu pomenute divizije i dijelovima Bosanko-krajiškog četničkog korpusa. Pored samog grada, neprijatelj je držao i okolne visove, a za odbranu je koristio stare bunkere i rovove. Na pojedinim pravcima postavio je i žičane prepreke i protivpješadijska minska polja.

Zapovijesću za napad na Mrkonjić-Grad, upućenoj potčinjenim jedinicama 1. maja, Štab divizije postrojio je borbeni poredak za napad u tri napadne kolone i „udarnu grupu za aktivno obezbjeđenje“ i odredio im precizne zadatke kao i drugim elementima borbenog poretka. Sjeverna kolona, koju su sačinjavala tri bataljona 13.proleterske brigade pod komandom komandanta brigade, majora Milana Žeželja, dobila je zadatak da napada u zoni od ceste Rogolje – Mrkonjić-Grad do ceste Crna rijeka – Mrkonjić-Grad, opštim pravcem Gradina (k. 909) – trig. 848 – katolička crkva u

²⁵¹ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 81-98 i tom IV, knj. 24, str. 428-429.

²⁵² AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 24/1-4.

²⁵³ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 595.

gradu, obezbjeđivši se prema Trijebovu od četnika. Zapadnoj koloni, sastava po jedan bataljon iz 1. i 13. proleterske brigade, pod komandom kapetana Miloša Vučkovića, načelnika Štaba 13. proleterske brigade, naređeno je da napada u precizno označenoj zoni, opštim pravcem Potšiljak – Brdo – raskrsnica cesta u gradu. Jugoistočna kolona, sastavljena od tri bataljona i protivkolske čete 1. proleterske brigade, pod komandom komandanta ove brigade, kapetana Jagoša Žarića, trebalo je da napada u zoni od ceste Crna rijeka – Mrkonjić-Grad do linije Šibovi – k. 1438 – potok Rijeka – džamija u gradu, s tim da se lijevokrilni bataljon početkom napada najpodesnijim pravcem ubaci u grad. Udarina grupa za aktivno obezbjeđenje, koju su sačinjavala dva bataljona 1. proleterske brigade, pod komandom načelnika štaba ove brigade, kapetana Ljubiše Veselinovića, dobila je zadatak da zatvori pravce od Jezera i Jajca za sve vrijeme napada na Mrkonjić-Grad. Divizijskoj brdskoj bateriji (dva topa 75 mm) je naređeno da sa vatrenih položaja u rejonu Rustina gradina – Potšiljak početkom napada brzom paljbom ispali 20 granata na Mrkonjić-Grad, a zatim da djeluje na uočene ciljeve i na zahtjev komandanata napadnih kolona.

Vezu je trebalo održavati kuririma, svjetlosnim znacima (raketama) i radio-stanicama između Štaba divizije i sjeverne i jugoistočne kolone. Evakuaciju lakših ranjenika trebalo je vršiti u brigadne ambulante, a teže u divizijsku bolnicu. Za smještaj hirurške ekipe određen je Mračaj. Bilo je predviđeno da se evakuacija plijena hitno izvrši prema Mračaju i Štrbini, a zarobljenici u Baraće i tu predaju divizijskoj inženjerijskoj četi. Određeno je da se Štab divizije kreće pravcem Mračaj – Potšiljak – Brdo, a komandanti kolona na glavnim pravcima dejstva svojih jedinica. Od svih jedinica štab divizije je zahtijevao brzo i efikasno dejstvo, ukazavši da „noćne napade rješavaju prodori, ručne bombe i manevar“, dok je dejstvo drugog oružja u noćnom napadu neefikasno i da „prepucavanje“ direktno vodi neuspjehu. Početak napada određen je za 2. maj u 22 sata, s tim što su komandanti kolona dobili zadatak da sa starješinama tokom tog dana izvrše komandantska izviđanja neprijatelja i napadnih pravaca da bi mogli na zemljištu da im preciziraju zadatke. Po izvršenom napadu i zauzimanju Mrkonjić-Grada, 1. proleterska brigada dobila je zadatak da se orijentiše prema Jezeru i Jajcu, držeći najveći dio snaga južno od komunikacije, a glavninu u

rezervi, dok je 13.proleterskoj brigadi naređeno da zauzme raspored kao prije napada, s tim što će s jednim bataljonom djelovati na prostoru od ceste Mrkonjić-Grad – Crna rijeka ka liniji Magaljdol – Vlasinje.²⁵⁴

Tokom 1. i 2. maja štabovi 1. i 13.proleterske brigade izvršili su pripreme za napad – napisali zapovijesti potčinjenim jedinicama, izvršili komandantska izviđanja, precizirali zadatke bataljonima, postrojili borbene poretke i dr. Međutim, komandant 13.SS puka doznao je 1. maja da se priprema napad na Mrkonjić-Grad, pa je naredio prvi stepen pripravnosti.²⁵⁵ Kako je bilo i naređeno, jedinice su u naređeno vrijeme krenule u napad. Artiljerija je ispalila određen broj granata na grad, što je, pored već naređene pripravnosti, uzbunilo neprijatelja i dalo mu do znanja da slijedi napad, pa ga je spremno dočekao na svim pravcima. Pruživši snažan otpor, on je uspio da na prilazima grada zaustavi napad svih bataljona, tako da ni jedan nije uspio da prodre ni do grada, a kamoli u sam grad. Borba je, s manjom i većom upornošću nekih bataljona i nedovoljnom usklađenošću, nastavljena čitavu noć. Štab divizije, a ni komandanti napadnih kolona nijesu imali rezervi da bi intervenisali na izabranim pravcima radi prodora u grad, pa kad su videli da u toku noći nijesu uspjeli savladati neprijatelja, ujutro su u 4.30 sati povukli jedinice u rejone u kojima su se nalazile prije napada. Ni napad dijela Udarne grupe za aktivno obezbjeđenje sa Sinjakova na kotu 1098 (3 km zapadno od Jezera) nije uspio. U napadu na Mrkonjić-Grad iz 1.proleterske brigade 2 borca su poginula a 18 ih je ranjeno, a iz 13. proleterske (samo jednog bataljona) 2 poginula i 3 ranjena.²⁵⁶

Radi izvlačenja iskustava iz neuspjelog napada, štabovi brigada su narednih dana održali sastanke sa štabovima bataljona na kojima su analizirali napad i stanje u brigadama. Kao uzrok neuspjeha na prvo mjesto je stavljen jak otpor neprijatelja, zatim nedovoljna upornost, slaba veza i neusklađenost dejstva bataljona, kao i to da je ljudstvo bilo „suviše umorno“ zbog svakodnevnih akcija prethodnih mjesec dana. Pored svega toga, pada u oči da Štab divizije nije išao na iznenađenje kao jedan od bitnih elemenata uspjeha u mnogim napadima partizanskih jedinica. Pored toga što je neprijatelj doznao za napad, ni artiljerijska priprema od 20 granata ispaljenih na

²⁵⁴ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 16-20: Zapovijest na napad na Mrkonjić-Grad Štaba 1.proleterske divizije od 1. maja 1944.

²⁵⁵ Isto, str. 743-745: Iz dnevnika 2.bataljona 13.SS puka za maj 1944. Godine.

²⁵⁶ Isto, str. 75-78: Izvještaj Štaba 1.prolet. brigade od 3. maja u 14 sati.

Mrkonjić-Grad nije mogla da neutrališe neprijatelja, niti se na to išlo. Vjerovatno da se računalo na moralno dejstvo, odnosno na demoralizaciju neprijatelja, a efekat je bio suprotan – dato mu je do znanja da predstoji napad. Ni kružni borbeni poredak nije najcjelishodnije postrojen, jer nije bilo izraženog pravca glavnog udara na kom bi se grupisale jače snage i pokušao prodor u grad. Zamisao ubacivanja jednog bataljona u grad sama po sebi je bila pozitivna, ali se nije uspjela ostvariti. Uz sve to, očito je da je neprijatelj potcijenjen jer se računalo da će biti savladan primijenjenom taktikom i borbenim poretom. Štab 1.proleterskog korpusa je 4. maja ocijenio „da je napad, i pored neuspjeha, bio koristan: za pojačanje borbenosti, održavanje inicijative, osposobljena Trinaesta da sadejstvuje u zamašnjim operacijama“.²⁵⁷

Gotovo istovremeno s napadom na Mrkonjić-Grad, u Drvaru se 2, 3. i 4. maja održavao Drugi kongres Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ). Kongres je, u ime omladine Jugoslavije, jednoglasno prihvatio odluke Drugog zasijedanja AVNOJ-a o stvaranju Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ). Kongres je pozdravio i maršal Jugoslavije Josip Broz Tito i preko njih izrazio svoju zahvalnost čitavoj antifašističkoj i rodoljubivoj omladini i priznanje „za herojsko držanje kako na frontu, tako i u pozadini, kako s puškom, tako i s lopatom u ruci“.²⁵⁸ Među 819 izabranih delegata iz svih krajeva Jugoslavije, izuzev Makedonije (jer nijesu mogli stići), nalazilo se i 388 delegata iz jedinica NOV i POJ, a među njima i delegati omladine 1.proleterske divizije, odnosno njenih brigada. Kongres je pozdravio Marijan Vasilić Mare, delegat omladine 1.proleterske brigade. Prelaznu zastavu Kongres je dodijelio 1.proleterskoj kao najboljoj brigadi NOVJ, što je u brigadi primljeno s najvećom radošću i oduševljenjem. Na tom priznanju joj je čestitao i Štab 1.proleterskog korpusa.²⁵⁹

Naredna tri dana, poslije neuspjelog napada na Mrkonjić-Grad, na frontu 1.proleterske divizije vladalo je zatišje, što je omogućilo da se jedinice odmore i srede, održe sastanci partijskih organizacija i aktiva SKOJ-a, kao i četne i bataljonske konferencije s borcima, da se dovedu u ispravnost, koliko je to bilo moguće, odjeća i obuća i izvrši pranje odjeće u „partizanskim buradima“, zatim preduzmu i druge

²⁵⁷ Isto, str. 597.

²⁵⁸ Tito, govor na Drugom kongresu USAOJ-a, Državni izdavački zavod, Beograd 1945. str. 219.

²⁵⁹ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 597.

higijenske mjere radi sprečavanja bolesti. Uz sve te mjere nije prestajala izviđačka djelatnost i prikupljanje podataka o neprijatelju. Tako je 5. maja 3. bataljon 13. proleterske brigade uputio četu iz rejona Rogolja da, preko Tomića i Gustovara, izbije na cestu Mrkonjić-Grad – Crna rijeka – radi prikupljanja podataka o neprijatelju i postavljanja zasjeda. Krećući se neoprezno, četa je kod Tomića napadnuta s leđa od strane Nijemaca i četnika, a zatim i u bok. U nastojanju da se probije natrag, pretrpjela je teške gubitke: od 32 borca, koliko se nalazilo u njoj, 10 je poginulo, 10 zarobljeno a 12 se probilo u sastav bataljona od kojih su 2 bila ranjena.²⁶⁰ Dva dana kasnije, 7. maja, u svim jedinicama 13. proleterske je, prigodnim predavanjima i priredbama, obilježena druga godišnjica formiranja 1. proleterskog bataljona Hrvatske, koji je poslužio kao jezgro za formiranje 13. proleterske brigade. Prethodnog dana dijelovi 7. SS izviđačkog bataljona uspjeli su da izbiju na Lisinu i Široku kosu, ali su krajem dana, sadejstvom dijelova 1. i 13. proleterske brigade, odbačeni natrag.

Pored zatvaranja pravca prema Mliništima, Štab 1. proleterskog korpusa stavio je, 6. maja u 11.30 sati, 1. proleterskoj diviziji u zadatak da zatvori i pravac Mrkonjić-Grad – Čađavica i tako je učinio odgovornom za cio sektor Mrkonjić-Grada.²⁶¹ U vezi s tim Štab korpusa je slijedećeg dana naredio diviziji da 13. proletersku drži zapadno od ceste Rogolje – Mliništa, a pravac prema Čađavici kontroliše manjim snagama i da 1. proletersku brigadu postavi na liniju Šipovo – Gerzovo.²⁶² To je učinjeno zbog toga što je uočeno da je tadašnji raspored brigada, a naročito pojedinih bataljona, omogućavao neprijatelju da ih i sa manjim grupama stalno uznemirava i, po vlastitoj inicijativi, izaziva na borbu i nanosi im osjetne gubitke, što je dovodilo i do zamaranja jedinica i priličnog trošenja municije bez naročitih rezultata. No i pored napuštanja planine Lisine i povlačenja dalje od komunikacije Jezero – Mrkonjić-Grad – Čađavica, osnovni zadatak divizije ostao je i dalje najupornije zatvaranje svih pravaca koji vode ka Mliništima, ali i preuzimanje inicijative za dejstva na manje neprijateljeve posade, pozadinu, veze i pravce saobraćaja.

Pristupajući izvršenju dobijenog zadatka, Štab 1. proleterske divizije naredio je 7. maja 1. proleterskoj brigadi da se pomjeri na prostor Šipovo – Sokolac – Potkraj – Grabež – Gerzovo – Trnovo, sa

²⁶⁰ Isto, str. 277-279: Izvještaj Štaba 13. prolet. brigade od 16. maja.

²⁶¹ Isto, str. 598.

²⁶² Isto, str. 398.

zadatkom da zatvori sve pravce koji istočno od ceste Rogolje – Mliništa vode ka Mliništima, ali i da sa tog prostorija, angažovanjem manjih snaga, ofanzivno djeluje na komunikacije Donji Vakuf – Jajce – Jezero – Mrkonjić-Grad i Jezero – Šipovo. Trinaesta proleterska brigada dobila je zadatak da se postavi na sektoru Podrašnica – Sjenokos – Crni vrh (trig. 1259) – Berići s osnovnim zadatkom zatvaranja pravca Rogolje – Protići – Mliništa, a sa manjim dijelovima s juga da kontroliše i zatvara pravac Mrkonjić-Grad – Čađavica i održava stalnu vezu sa snagama 5.korpusa NOVJ i povremeno ofanzivno djeluje manjim dijelovima na mrkonjičkom sektoru. Brigadama je još naređeno da se dobro obezbijede i sprovede mjere najveće budnosti kako ne bi bile iznenađene od neprijatelja, zatim da temeljito ruše komunikacije na svojim sektorima, obavještajnom službom i nasilnim izviđanjem da što prije prikupe podatke o neprijatelju i prate njegove pokrete i namjere, te da obezbijede stalnu međusobnu vezu, kao i sa susjedima i pretpostavljenim štabovima putem kurira i telefona i da bolje koriste radio-vezu za koju je rečeno da „zbog male upotrebe i nepreciznog rada u šifrovanju... do sada nije nimalo koristila“. Brdskoj bateriji je naređeno da se postavi na vatrene položaje u Ubavićima, inženjerijska četa da ruši komunikaciju od Protića ka Mliništima i da se intendantura i divizijska bolnica premjeste na prostor Miletići – D. Pecka, s tim da 13.proleterska brigada za obezbjeđenje bolnice izdvoji jedan bataljon. Jedinicama je naređeno da novi raspored zauzmu do 6 sati 8. maja.²⁶³

Izvršenje tog naređenja u određenom roku omeo je 7.SS izviđački bataljon ispadom ka Čađavici. Naime, da bi se mogao kretati u zahvatu ceste prema Čađavici, on je prvo morao da odbaci dijelove 1.proleterske divizije na jug, pa je još oko pola noći, između 7. i 8. maja, iz Mrkonjić-Grada izbio na Lisinu i sa nje odbacio jedan bataljon 1.proleterske brigade prema Šibovima i Poljanama, a zatim i dva bataljona 13.proleterske brigade sa Rustine gradine i iz Mračaja, koji su se pod borbom povukli na liniju Štrbina – Sjenokos i zatvorili pravac prema Mliništima. Međutim, neprijatelj na tome pravcu više nije napadao, već je, postavljajući jaka obezbjeđenja prema Dimitoru, glavnim snagama produžio preko Podrašničkog polja i u zahvatu ceste prema Orahovljanima i Čađavici, gdje mu se suprotstavila 13.krajiška brigada i prisilila ga na povlačenje istog dana. Pošto se oko 11 sati povukao i iz Mračaja, Štab 13.proleterske brigade pokušao je da ga

²⁶³ Isto, str. 137-140: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije od 7. maja u 14 sati.

dijelom snaga krajem dana u toku povlačenja napadne u bok, ali u tome nije uspio jer se već bio povukao u Mrkonjić-Grad. Nakon tog ispada neprijatelja, brigade su slijedećeg dana, 9. maja, zauzele naređeni raspored.²⁶⁴ Štab divizije smjestio se u selo Ždrnje. Ne ispuštajući inicijativu, neprijatelj je i 11. maja izvršio ispad iz Mrkonjić-Grada prema Rustinoj gradini i Mračaju i odatle potisnuo dijelove 13. proleterske brigade prema Štrbini, a zatim je preko Trijebova i cestom oko podne izbio u Čađavicu, ali se krajem dana vratio natrag pod pritiskom jedinica 5. korpusa NOVJ.

U međuvremenu, 8. maja, Štab 5. korpusa NOVJ uputio je dopis, a zatim i depešu Štabu 1. proleterske divizije i upoznao ga s aktivnostima neprijatelja na čitavom prostoru od Banje Luke, preko Prijedora, Bosanskog Novog i Bosanske Krupe do Bihaća i da se očekuje njegov prodor prema slobodnoj teritoriji, pa da je u vezi s tim Vrhovni štab naredio da 1. proleterska divizija, pored zatvaranja pravca prema Mliništima, „preuzme najozbiljnije zatvaranje pravca Mrkonjić-Grad – Ključ“, pošto će 13. krajiška brigada sa tog sektora biti angažovana na novom zadatku.²⁶⁵ O tome je Štab divizije obavijestio Štab 1. proleterskog korpusa i tražio od njega da mu naredi u kojoj mjeri da se angažuje na pomenutom pravcu.²⁶⁶ Polazeći od ovih naređenja i situacije na sektoru Jezero – Mrkonjić-Grad, Štab 1. proleterske divizije naredio je 12. maja 13. proleterskoj brigadi da odmah uputi jedan bataljon na prostor Čađavica – Ponor, radi dejstva na neprijatelja u tom rejonu, a drugi da postavi iznad Potšiljka radi bočnog dejstva na komunikaciju Mrkonjić-Grad – Rogolje – Čađavica. Istovremeno je naređeno 1. proleterskoj brigadi da jedan bataljon odmah uputi na sektor između Majdana i Mrkonjić-Grada, sa zadatkom da u toku noći između 12. i 13. maja izvrši jak pritisak na Mrkonjić-Grad i istovremeno, manjim snagama, vrši demonstrativan pritisak prema Jezeru i postavlja zasjede i mine na cesti Jezero – Mrkonjić-Grad.²⁶⁷

Bataljon 13. proleterske brigade, upućen prema Čađavici, stigao je istog dana u selo Graci i uspostavio vezu s 13. krajiškom brigadom, ali kako na tome sektoru nije bilo neprijatelja, on se slijedećeg dana vratio u rejon Podrašnica – Mračaj i posio stare položaje. Prva proleterska brigada je određene noći s juga i

²⁶⁴ Isto, str. 165-170: Izveštaji Štaba 13. prolet. brig. od 9. maja u 0.30 i 16.45.

²⁶⁵ Isto, str. 155-156: Dopis Štaba 5. korp. od 8. maja u 19.30 sati.

²⁶⁶ Isto, str. 601.

²⁶⁷ Isto, str. 189-190: Naređenje štaba 1. proleterske divizije od 12. maja u 9.45 sati.

jugozapada ojačanim bataljonom vršila pritisak na Mrkonjić-Grad, a sa jednom četom na Sinjakovo (k. 1098), dok je s manjim dijelovima postavljala nagazne mine na cesti Jezero – Mrkonjić-Grad. Na oba pravca neprijatelj je energično reagovao, na osnovu čega se moglo zaključiti da će se odlučno i uporno braniti.²⁶⁸

U ovom periodu, tokom aprila i maja, u diviziji je bilo aktuelno pitanje „prekomoraca“ – Slovenaca kojima je divizija popunjena za vrijeme boravka u srednjoj Bosni. Zbog slabe ishrane, čestih borbi i iscrpljujućih marševa, nedovoljne prekaljenosti i slabije otpornosti, te kao posljedice dugog boravka u veoma teškim uslovima u raznim italijanskim logorima i zatvorima – mnogi od njih su, pored poginulih, bili iscrpljeni pa su se masovno javljali na ljekarsku. Problem je bio i u tome što 13.proleterska brigada u to vrijeme nije imala ljekara. Komande i štabovi jedinica, partijske i skojevske organizacije, kao i borci imali su puno razumijevanja za te svoje saborce, vodili brigu o njima i činili sve da se što prije očeliče i priviknu na surove ratne uslove života i borbe.

Teški vremenski uslovi, raštrkanost jedinica, česte borbe i iscrpljujući marševi teško su pogađali kulturno-prosvjetni i politički rad u jedinicama i na terenu. Pored borbi u kojima je korišćeno oružje, borci i starješine su na širem području Mrkonjić-Grada vodili i političku borbu protiv četničkog uticaja u narodu, raskrinkavajući četnike kao saradnike okupatora i ustaša, a time i kao narodne izdajice. Zbog velike raštrkanosti i odvojenosti jedinica nedostajalo je većih zajedničkih skupova i međusobnih upoznavanja, naročito brigada. U tom cilju, na inicijativu političkog komesara divizije, Vlada Šćekića, održana je 14. maja smotra dijela jedinica divizije u selu Potkraj (oko 7 km zapadno od Šipova) na kojoj su učestvovala po dva bataljona iz 1. i 13.proleterske brigade, dok su se ostali njihovi bataljoni nalazili na položajima. Bila je to svojevrsna manifestacija, jedina ovakve vrste u ratnoj istoriji divizije, na kojoj su se borci poslije smotre i priredbe, u kolu, igri, pjesmi i sportskom takmičenju bacanja kamena s ramena, skoku u dalj i drugim vještinama, takmičili i upoznavali, da bi krajem dana po bataljonima, s novim elanom krenuli na položaje i nove okršaje s neprijateljem. Tog dana je pri Štabu divizije počeo da radi radio-telegrafski kurs u cilju osposobljavanja radista, što je bilo od velikog značaja za unapređenje radio-veze u diviziji.

²⁶⁸ Isto, str. 215-216: Izvještaj Štaba 1.proleterske brigade od 13. maja u 12.35 sati.

Dok je prethodnih dana vršio ispade prema Čađavici i Mračaju, neprijatelj je ujutro 16. maja iz Mrkonjić-Grada (7.SS izviđački bataljon) krenuo u napad na jug – preko Lisine ka Trnovu i od Sinjakova (dijelovi 13.SS puka) takođe prema Trnovu, a manjim snagama prema Bešnjevu. Nijemci su uspjeli da sa pravca Mrkonjić-Grada zbacе s Majdanske kose (greben Lisine) jedan bataljon 1.proleterske brigade i izbiju u Šibove, a zatim, zajedno sa onima koji su napadali od Sinjakova, stignu u Trnovo, a manjim dijelovima u Bešnjevo. Bio je to najdublji prodor neprijatelja na tom pravcu otkad ga je zatvarala 1.proleterska brigada. Povukavši se organizovano i sa snagama koje su se nalazile u rejonu Gerzova, ona je organizovala odbranu na liniji Vražić – Borovica – Čeraja – Gerzovo brdo, koja je bila ranije pripremljena za odbranu sa izgrađenim bunkerima od kamena, tako da je dalji prodor neprijatelja na njoj zaustavljen. Predveče je brigada izvršila protivnapad s fronta, u desni bok i pozadinu neprijatelja i odbacila ga ka Perućici i Sinjakovu. Nakon ovoga ispada brigada se razmjestila u rejonima Šipovo – Vražić – Šarić, Borovnica – Gezovo – Grabež i Trnovo. U izvještaju o ovim borbama, upućenom 17. maja Štabu 1.proleterske divizije, Štab brigade je, pored ostalog, konstatovao: „Po prvi put u borbama naši borci u jučerašnjoj borbi shvatili su i uvidjeli važnost utvrđivanja položaja“.²⁶⁹ No iako su „shvatili“ i „uvidjeli“ tu važnost, kako se konstatuje, proći će još dosta vremena da se to saznanje u pravom smislu koristi i primjenjuje. Jedinice i borci, primjenjujući partizansku taktiku brzih manevara, nijesu bili ni navikli na utvrđivanja i ukopavanja. Uostalom, oni u svojoj opremi i naoružanju nijesu ni imali ašovčiće da bi se njima koristili. Umjesto ukopavanja do maksimuma – koristili su uslove koje im je nudilo zemljište.

Dok je 1.proleterska brigada vodila borbe južno od Mrkonjić-Grada, Štab 1.proleterske divizije, izvršavajući naređenja Vrhovnog štaba i Štaba 1.proleterskog korpusa, naredio je, 16. maja u 12 sati, 13.proleterskoj brigadi da dva bataljona uputi na prostor Orahovljani – Čađavica – Dolovi, sa zadatkom da direktno zatvore pravac Mrkonjić-Grad – Čađavica – Ključ i pravce koji iz Podrašničkog polja, preko planine Dimitora vode u dolinu rijeke Sane, održavajući stalnu vezu s 13.krajiškom brigadom, čiji se jedan bataljon nalazio u Sitnici. Na određeni sektor bataljoni su morali stići do 10 sati 17. maja. Do tog

²⁶⁹ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 285-287.

vremena brigada je dobila zadatak da druga dva bataljona postavi na prostor Crni vrh – Štrbina – Sjenokos – Podrašnica, radi zatvaranja pravca Mrkonjić-Grad – Mračaj – Medna – Protići – Mliništa i dejstva na mrkonjićkom sektoru. Peti bataljon, koji je obezbjeđivao divizijsku bolnicu u Peckoj, pošto bude smijenjen, obrazovaće brigadnu rezervu u rejonu Protići – Carevac. Istovremeno, 1.proleterskoj brigadi je naređeno da joj ostaje dotadašnji zadatak, s tim da ima u vidu proširenje sektora dejstva 13.proleterske brigade i da jedan bataljon uputi u Pecku, gdje će smijeniti bataljon 13.proleterske brigade i obezbijediti divizijsku bolnicu, a sa jednom četom magacine na Mliništima.²⁷⁰

Do određenog vremena 13.proleterska brigada zauzela je novi raspored. Razvučena na frontu širine oko 15 kilometara, ona je zatvorila dva značajna pravca koji od Mrkonjić-Grada vode na slobodnu teritoriju – prema Mliništima i Ključu. Pored odbrambenih zadataka, brigada je narednih dana manjim snagama rušila komunikacije na pomenutim pravcima i postavljala zasjede, ali neprijatelj nije vršio ispade. Upućivala je manje snage i na sektor Trijebova, sjeverno od Mrkonjić-Grada radi razbijanja četnika, ali su oni izbjegavali sudare. I na sektoru 1.proleterske brigade neprijatelj je nekoliko narednih dana mirovao. Brigada je upućivala manje dijelove na komunikaciju Jezero – Mrkonjić-Grad radi izviđanja, vršenja diverzija i postavljanja zasjeda, ali su učinci bili mali, jer je neprijatelj slabo saobraćao. Pored držanja položaja, vojno-političkog i kulturno-prosvjetnog uzdizanja boraca i starješina, kao i političkog djelovanja na terenu, jedinice i borci divizije pružali su i pomoć narodu u obavljanju prolećne sjetve. Za čitavo to vrijeme, 3.krajiška proleterska brigada, koja se i dalje nalazila pod neposrednom komandom Štaba 1.proleterskog korpusa, nije imala borbi izuzev manjih sukoba s neprijateljem na sektoru Livna.

²⁷⁰ Isto, str. 258-259.

TREĆA KRAJIŠKA UDARNA BRIGADA

Prvi komandant
Nikola Karanović

Prvi komesar Simo Tadić

Oslobođeni Bihać,
novembra 1942:
Vrhovni komandant
Tito vrši smotru
4.bataljona

Oktobar 1942:
Krajiški udarnici
sprovođe ustaše koje
su zarobili prilikom
osvajanja Kupresa

Zamjenik komesara brigade
Đuro Lončarević

Komesar brigade Krsto Bajić,
poginuo na Zlatiboru
septembra 1944.

Novi komandant
brigade Vlado Bajić
diktira zapovijest za
napad na Travnik,
oktobra 1943.

Prvi bataljon na
maršu od Kosjerića
ka Ravnoj gori

9. mart 1945. kod Novak Bapske: obuka odjeljenja p.t. pušaka

Smotra pred juriš za proboj Sremskog fronta

D I O I I I

U DRVARSKOJ OPERACIJI

Zamisao i plan operacije

Ujutro, 25. maja 1944. godine, Nijemci su izvršili vazdušni desant na Vrhovni štab NOV i POJ u Drvaru, čime je počela sedma neprijateljska ofanziva i ubrzo zahvatila ne samo šire područje Drvara već i Bosansku krajinu. Bila je to kombinovana vazdušno-desantna operacija, jedina takve vrste u NOR-u, kojoj je dat šifrovani naziv „Roselšprung“ („Rösselsprung“ – „Konjićev skok“), dok je u jugoslovenskoj historiografiji poznata i kao Drvarska operacija. Polazeći od zadatka dobijenog od Hitlera – da po svaku cijenu „ukloni“ Tita, koji ima „odlučujući značaj za ceo pokret“ – odluku za operaciju donio je komandant njemačkih snaga na Jugoistoku, feldmaršal Maksimilijan fon Vajks. Na osnovu njegove direktive, osnovni plan operacije izradila je Komanda njemačke 2.oklopne armije, a razradila ga je Komanda 15.brdskog armijskog korpusa, kojoj je povjereno i neposredno rukovođenje operacijom. U planiranje operacije bila je uključena i njemačka komanda vazduhoplovstva za Jugoistok sa Komandom vazduhoplovstva u Hrvatskoj (NDH). Plan operacije pregledala je njemačka Vrhovna komanda oružane sile (OKW) s Hitlerom na čelu, koji ga je lično odobrio. On je kategorički zahtijevao da se po svaku cijenu Tito mora živ uhvatiti i u najvećoj tajnosti avionom prebaciti u njemačku Vrhovnu komandu, ističući da je to osnovni zadatak čitave operacije.

Osnovna ideja njemačkog plana operacije bila je: da padobranske i jedriličarske snage desantom na Drvar zarobe ili unište Vrhovni štab NOV i POJ na čelu sa maršalom Jugoslavije Josipom Brozom Titom i savezničke vojne misije, a pješadijske, brdske i motorizovane jedinice da pređu u koncentrično nastupanje prema Drvaru iz više pravaca, ispresijecaju i razbiju zahvaćene partizanske snage i uspostave vezu s desantnim jedinicama, a zatim nastave da uništavaju razbijene jedinice NOVJ. Pošto u prethodnim velikim operacijama brojne njemačke i kvislinške jedinice nijesu uspjele da razbiju glavninu snaga NOVJ i povrate pozicije u Jugoslaviji, i pošto se više nije raspolagalo dovoljnim snagama za neku novu ofanzivu širokih razmjera, njemačka Vrhovna komanda se nadala da će vazdušnim desantom, koji do tada nije primjenjivala u borbi protiv NOVJ, uz postignuto iznenađenje, uništiti rukovodstvo NOB-a, a prije

svega njenu centralnu ličnost, Josipa Broza Tita, i tako obezglaviti i paralizovati NOB u cjelini.

Prema planu, operacija je trebalo da počne rano ujutro 25. maja bombardovanjem Drvara i Bosanskog Petrovca u trajanju od oko pola sata, a zatim bi u Drvar bio spušten 500.SS padobransko-lovački bataljon, sa zadatkom da ostvari glavni cilj operacije. Dva sata prije vazdušnog desanta, koncentrično prema Drvaru trebalo je da krenu: iz rejona Srb – D.Lapac borbene grupe „Vilam“ („Willam“) i „Lapac“ 373.pješadijske divizije; iz Bihaća ojačani 92.motorizovani grenadirski puk; iz Bosanske Krupe domobranska 1.lovačka pukovnija i 54.brdski izviđački bataljon njemačke 1.brdске divizije; iz Banje Luke oklopni jurišni bataljon 2.oklopne armije ojačan 3.četom 202.oklopnog bataljona; iz Mrkonjić-Grada ojačani 7. izviđački bataljon 7.SS divizije; iz rejona Jezero – Jajce – Vijenac (Vinac) ojačani 13.puk 7.SS divizije; iz Livna ojačani 105.SS-izviđački bataljon 21. SS-oklopne grenaderske divizije i izviđački bataljon 369.legionarske divizije; iz Knina 1.puk „Brandenburg“.²⁷¹ Ukupna jačina ovih snaga iznosila je oko 16.000 vojnika. Pored pješadijskih i oklopnih jedinica, u operaciji su angažovane i jake vazduhoplovne snage sa ukupno 222 borbena i 75 transportnih aviona. Operacija je pripremana nešto manje od četiri mjeseca.

U naređenjima za operaciju Komande 2.oklopne armije i potčinjenih jedinica angažovanih u njoj, pored ukazivanja na cilj operacije, posebno je ukazano na značaj ostvarenja postavljenog cilja i čuvanje tajnosti priprema. Jedinice su obaviještene i o bitnim elementima situacije značajnim za vođenje borbi kao što su jačina, naoružanje i raspored protivnika (Nijemci su procijenili da snage koje će biti zahvaćene operacijom broje oko 12.000 boraca), zatim da su putevi koji vode na partizansku teritoriju minirani i zapriječeni i dr. U naređenju Komandi 15. brdskog armijskog korpusa, od 20. maja 1944. godine, Komanda 2.oklopne armije je, pored ostalog, ukazala: „Uspех operacije ima odlučujući značaj za celokupno vođenje borbe u unutrašnjosti zemlje i na obali. Komandanti borbenih grupa moraju biti potpuno svesni značaja operacije da bi zahtevali od svakog pojedinog vojnika odgovarajuće maksimalno zalaganje“.²⁷² A u naređenju 373.diviziji i 92.motorizovanom puku od 21. maja 1944.

²⁷¹ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 272-274: Izvještaj Komande 15.brdskog armijskog korpusa Komandi 2.oklopne armije od 19. maja 1944. godine; Slavko Odić, Desant na Drvar, Vojnoistorijski institut, Beograd 1981., str. 18-40.

²⁷² Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 275-281.

godine, Komanda 15.brdskog armijskog korpusa je konstatovala da „jak otpor treba očekivati od 1.prol. divizije u rejonu zapad. Mrkonjić-Grad i od 6.div. u rejonu istoč. gornje Une“.²⁷³

Na teritoriji koja će biti zahvaćena njemačkom operacijom od jedinica NOVJ nalazili su se: 1.proleterski korpus (štab u Mokronogama) sa 1. i 6. proleterskom divizijom; od 5.udarnog korpusa (štab u G. Ribniku) glavninina 4. i dijelovi 39.divizije, Livanjsko-duvanjski, Glamočki i Drvarsko-petrovački NOP odred, zatim Janjski NOP odred iz sastava 10.divizije; iz 8.udarnog korpusa (štab u Tičevu) glavnina 9.divizije i Grahovsko-peuljski odred. U Drvaru su se, pored Vrhovnog štaba sa Pratećim bataljonom i Inženjerskom brigadom, nalazili CK KPJ, CK SKOJ-a, NKOJ, nekoliko članova Predsjedništva AVNOJ-a, savezničke vojne misije (ruska i engleska) pri Vrhovnom štabu, agencija „Tanjug“, Viši partijski kurs, Kazalište narodnog oslobođenja, Komanda područja Drvar, Komanda mjesta Drvar, veći broj sanitetskih ustanova, Oficirska škola (u Šipovljanima), organi narodne vlasti i antifašističkih organizacija i dr.²⁷⁴

Na pravcima koje je zatvarala 1.proleterska divizija napadali su dijelovi 7.SS brdske dobrovoljačke divizije „Princ Eugen“, ukupne jačine oko 4.000 vojnika i izviđački bataljon 369.legionarske divizije – oko 300 vojnika. Ojačana Oklopnim jurišnim bataljonom 2.oklopne armije, 7.SS divizija je imala zadatak da „sa prostorije Mrkonjić-Grad – Jajce prodre, uglavnom, u zapadnom pravcu, razbije crvene snage koje se budu povlačile ka istoku i zauzima neprijateljska skladišta za snabdijevanje koja se nalaze u oblasti Srnetica – Struganica“. Štab divizije planirao je da napada u tri borbene grupe:

- Oklopni jurišni bataljon 2.oklopne armije trebalo je da na desnom krilu nastupa iz Banje Luke i što je moguće brže zauzme raskršnicu puteva Čađavica, a zatim i Ključ.

- Ojačani 7.SS-izviđački bataljon, kome su za vodiče dodijeljeni četnici, dobio je zadatak da napadom od Mrkonjić-Grada i Rogolja, preko Podrašnice zauzme jugoistočne padine planine Dimitor – Čenića kosu (k. 1181) i Cigansko brdo (k.1266), što mu je bio prvi napadni cilj, zatim da preko Dimitora „sa jako prikupljenim snagama“ izbije u dolinu Sane i ovlada Gornjim i Donjim Ribnikom kao drugim napadnim ciljem, a nakon toga da se popne na planine Šišu i Srneticu i zauzme liniju Višćići – Višići – treći napadni cilj.

²⁷³ Isto, str. 292-295.

²⁷⁴ Slavko Odić, isto, str. 41-49.

– Trinaesti SS puk, ojačan 1.divizionom 7.brdskog artiljerijskog puka, sa linije Jezero – Jajce – Vijenac, sa 1. i 2.bataljonom, nastupa na jugozapad do linije Ljubovo – Vražić – Šipovo – Janj (prvi napadni cilj), a zatim skrene na sjeverozapad s težištem na lijevom krilu, odnosno preko planine Smiljevac s obje strane šumske željezničke pruge, zauzima i drži brdovito zemljište zapadno od ceste Ragolje – Mliništa (drugi napadni cilj). Za to vrijeme 3.bataljon ovog puka čeka spreman u Jajcu, ukrcao u kamione – i pošto 7.SS-izviđački bataljon pređe cestu Ragolje – da se preveze preko Mrkonjić-Grada, Ragolja i Mračaja u rejon Carevca, sa zadatkom da djeluje u bok i leđa protivničkih snaga koje bi se povlačile na zapad, ispred glavnine puka. Bataljon se, po ostvarenju drugog napadnog cilja puka, prebacuje na njegovo lijevo, zatim čitav puk nastupa s obje strane željezničke pruge Mliništa – Lisina na sjeverozapad, u cilju zauzimanja dominantnih visova istočno od željezničke pruge (treći napadni cilj), a zatim da na pošumljenom području između Drvara i Sane „uništava tamošnje bande“, odnosno jedinice NOVJ koje bi se tu povukle pod pritiskom snaga 92.motorizovanog puka, 373.divizije i 1.puka Brandenburg, „sprečavajući bežanje prema istoku bandi, odnosno štabova razbijenih kod Drvara“, i da zaplijeni „velika skladišta za snabdijevanje jedinica NOVJ“, koja se nalaze naročito u planinama Srnetici i Struganici i duž šumske željeznice.

U pogledu načina dejstva, Komanda 7.SS divizije je naredila da „treba težiti za tim da se brzim prodiranjem napadnu i unište neprijatelj, snage 1.prol. divizije koje se nalaze između puta Jajce – Vijenac i puta Rogolje – Mliništa... kako bi se što prije zauzeo važan put Rogolje – Glamoč... Za odstupajućim neprijateljem treba bezobzirno nadirati... Naročito je važno da se za vrijeme mraka dodir s neprijateljem ne izgubi“. Početak napada određen je za 5 sati 25. maja. Od tada trebalo je da se istaknuto divizijsko komandno mjesto nalazi u Mrkonjić-Gradu, a komandno mjesto 13.SS puka u Jajcu. Divizija nije imala neposredne taktičke veze ni sa jednom susjednom jedinicom, a mjesta Bugojno, D. Vakuf i Jajce, u kojima su ostale komore, trebalo je da posjednu dijelovi 4.puka „Brandenburg“.²⁷⁵

²⁷⁵ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 703-711: Zapovijest komandanta 7.SS divizije za operaciju „Roselšprung“ od 23. maja 1944. i str. 726-727: Zapovijest Komande 13.SS puka za zauzimanje polaznih položaja i za napad u operaciji „Roselšprung“ od 24. maja 1944.

Prema planu, na pravcu Livno – Glamoč, koji je zatvarala 3.krajiška proleterska brigada, trebalo je da napada izviđački bataljon 369.legionarske divizije. On je dobio zadatak „da krene u ograničeni prodor od Livna u pravcu Glamoča, da bi mogao izviđati i kontrolisati Glamočko polje, protiv neprijatelja koji se povlači od Drvara“.²⁷⁶

Raspored i jačina divizije pred početak operacije i odbrambene borbe prva tri dana operacije

Pošto su na vrijeme završili sve pripreme za napad, dijelovi 7.SS divizije krenuli su u 5 sati 25. maja, kako je i bilo naređeno, prema položajima 1.proleterske divizije, koji su bili dosta udaljeni od polaznih rejonu za napad. Divizija nije imala čvršćeg kontakta s neprijateljem. Dodire s njim u rejonima Jezera i Mrkonjić-Grada održavala je putem patrola. Prva proleterska brigada, koja je zatvarala pravce od Jajca i Jezera prema Mlinišcima, zatekla se u slijedećem rasporedu bataljona: jedan u rejonu Sarići – Šipovo – Vražići, udaljen od Jezera oko 10 km; drugi u rejonu Trnova, s isturenim položajima na liniji Sarići – Međugorje; tri slijedeća na području Gerzova, Špirića i Potkraja; šesti u Peckoj i rejonu Mliništa – Jasenovi Potoci, gdje je obezbjeđivao divizijsku bolnicu i magacine. U tom selu nalazio se i Štab divizije sa prištapskim jedinicama. Jugoistočno od brigade, na području Gorica – Natpolje, nalazio se Janjski NOP odred 10.krajiške divizije. Trinaesta proleterska brigada imala je tri bataljona u zahvatu ceste Rogolje – Mliništa: jedan u rejonu Rustina gradina – Mračaj, drugi na liniji Poljane – Crni vrh Štrbina i treći u Carevcu i Protićima i sa njima je zatvarala pravac Mrkonjić-Grad – Rogolje – Mliništa. Jedan njen bataljon nalazio se u rejonu Krivokuće – Orahovljani i drugi u rejonu Selišta – Dolovi – Orlovača, radi zatvaranja pravaca Mrkonjić-Grad – Čađavica, Mrkonjić-Grad – Ribnik i Čađavica – Ključ, dok je pravac Banja Luka – Čađavica zatvarala 13.krajiška brigada 39.divizije. Odvojena od glavnih snaga divizije i orijentisana prema Livnu, pod komandom Štaba 1. proleterskog korpusa, 3.krajiška proleterska brigada zatekla se u rasporedu sa dva bataljona u zahvatu ceste od Livna do Korične, s jednim u Livanjskom polju u selima Ljubinčić – Žirović, s jednim u selima Dolac i Dragnić i sa dva u rejonu Han Vrba – Podgradina – Rajan, jugoisotčno od Glamoča.

²⁷⁶ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 275-281; Naređenje Komande 2.oklopne armije Komandi 15.brdskog armijskog korpusa od 20. maja 1944.

U to vrijeme, tačnije 1. maja, divizija je brojala 5.216 boraca i imala: 860 konja, 3.298 pušaka, 250 automata, 244 puškomitraljeza, 81 mitraljez, 30 minobacača, 8 protivtenkovskih pušaka, 2 protivtenkovska i 2 brdska topa.²⁷⁷ Brojni odnos glavnine divizije i dijelova 7.SS divizije na pravcima Jajce – Mlinište i Livno – Glamoč bio je dosta povoljan, ali je u pogledu naoružanja, opreme i snabdijevanja neprijatelj na oba pravca imao ogromnu prednost. Prednost 7.SS divizije bila je i u tome što je preuzela inicijativu i što je u prethodnim dvomjesečnim borbama i nasilnim izviđanjima na sektoru Jajce – Mrkonjić-Grad dobro upoznala protivnika i zemljište ispred fronta napada na linije prvog napadnog cilja. Pored toga, dobro je koristila domaće četnike iz Bosansko-krajiškog četničkog korpusa, u prvom redu kao vodiče koji su dobro poznavali zemljište.

Stigavši iz Mrkonjić-Grada u rejon Rogolje, ojačani 7.SS-izviđački bataljon, uz podršku artiljerije, krenuo je u napad sa tri četne kolone prema Čenića kosi, preko Rustine gradine prema Mračaju i preko Potšiljka i Široke kose prema Poljanama. Bez borbe je izbio na Čenića kosu, a sa Rustine gradine i iz Mračaja potisnuo bataljon 13.proleterske brigade na Štrbinu i Sjenokos i dijelove drugog bataljona iz rejona Poljana na Crni vrh. U međuvremenu, u 9.30 sati, Štab 1.proleterske divizije obaviješten je depešom Štaba 1.proleterskog korpusa da je neprijatelj u 7 sati spustio desant u Drvar i da se u njemu vodi borba.²⁷⁸ Nakon toga, u 11.30 sati, Štab divizije uputio je dopis Štabu 1.proleterske brigade i upoznao ga sa situacijom na frontu kod 13.proleterske brigade i mjerama koje je preduzeo. U dopisu je stajalo da je neprijatelj „jutros izvršio ispad“ iz Mrkonjić-Grada, što govori o tome da Štab divizije nije znao o čemu se radi, odnosno da je, u stvari, tim „ispadom“ počela dobro i dugo pripremana operacija od strane neprijatelja.

Istina, Štab divizije je prethodnog dana dobio obavještenje od obavještajne službe da neprijatelj koncentriše snage u Mrkonjić-Gradu i Vijencu, da u Jajce dovlači dijelove „Plave divizije“ i da s njom i 7.SS divizijom namjerava 25. maja da preduzmu ofanzivu u tri pravca: ka Janju, ka Šipovu i glavnim snagama prema Ključu. Međutim, tim obavještenjima nije poklonio potrebnu pažnju, jer nije bilo vremena da ih provjeri. On je depešom u 7 sati 25. maja izvijestio Štab 1.proleterskog korpusa: „Nismo mogli proveriti koja je vojska

²⁷⁷ AVII, NOR, k. 15, br.reg. 8/2.

²⁷⁸ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 613.

stigla u Mrkonjić. Po jednom nesigurnom izveštaju to su delovi neke desete pukovnije koji, navodno, smenjuju Mrkonjićki garnizon“. U 14 sati ponovo je javio da obavještenja nijesu provjerena i da „dolaze od potpuno novog izvora“.²⁷⁹

U pomenutom dopisu Štab divizije je obavijestio Štab 1.proleterske brigade da je naredio 13.proleterskoj brigadi da sa dva bataljona izvrši protivnapad i odbaci neprijatelja. Istovremeno je naredio 1.brigadi da jedan svoj bataljon uputi preko Gerzova brda u rejon Crni vrh – Četenište, sa zadatkom da uspostavi vezu s dijelovima 13.proleterske brigade, u slučaju potrebe da ih prihvati ili im sadejstvuje u protivnapadu. Zatim je u 11.30 sati javio Štabu brigade da obavještenje o grupisanju neprijatelja u Mrkonjić-Gradu i Jajcu, kao i o ofanzivi, koje je u stvari primio Štab brigade, „nije potvrđeno s drugih strana“, pa da u vezi s tim uputi izviđačka odjeljenja da provjere situaciju južno od Jajca i prema Vijencu i uspostave vezu s Janjskim NOP odredom i 9.krajiškom brigadom.²⁸⁰ Međutim, u vrijeme kad je pisan ovaj dopis, neprijatelj je otpočinjao napad na dijelove 1.proleterske brigade kod Šipova, što Štab divizije nije znao, a ni očekivao, bar ne još u to vrijeme.

Napadajući uporno od Podrašnice, ojačani 7.SS-izviđački bataljon zauzeo je poslije podne Štrbinu i Sjenokos, a nešto kasnije izbio je i na Cigansko brdo (k. 1266), dominantni položaj na južnom dijelu planine Dimitora, i time zaprijetio da brzo proдре u dolinu Sane ili cestom prema Mlinišcima. Da bi mu to omogućila, 13.proleterska brigada je sa tri bataljona prešla u protivnapad u koji je uključen i bataljon 1.proleterske brigade koji je u međuvremenu pristigao. Žestoki okršaji prenijeli su se i u noć i neprijatelj je odbačen prema Podrašnici. Najžešće borbe vođene su za Cigansko brdo. Bataljon koji ga je napadao uspio je tek poslije pola noći da ga osvoji – u žestokom jurišu i uz osjetne gubitke. Time je glavnina 13.proleterske brigade, uz sadejstvo bataljona 1.proleterske, zadržala 7.SS-izviđački bataljon ispred položaja Crni vrh (k. 1259) – Štrbina – Sjenokos – Cigansko brdo – Dimitor (trig. 1483) – Suhi vrh.

Nastupajući od Banje Luke, Oklopni jurišni bataljon, poslije borbi s dijelovima 13.krajiške brigade, izbio je oko 13 sati u Čadavicu i odmah produžio prema Ključu. Njemu se, sa položaja Selište – Dolovi – Orlovac, suprotstavio bataljon 13.proleterske

²⁷⁹ Isto, str. 609 i 611..

²⁸⁰ Isto, str. 394-395.

brigade. Zahvaljujući na više mjesta prekopanoj, zarušenoj i miniranoj cesti, naročito južno od Kuka, kao i snažnom otporu bataljona – neprijatelj je veoma sporo napredovao. Tek poslije šest sati borbe, bataljon proletera se oko 21 sat povukao u Gornju i Donju Previju, gdje je u operativnom pogledu privremeno potčinjen Štabu 39.divizije, a glavnina neprijatelja se prikupila i zanoćila na cesti između Čađavice i Dolova. Bataljon 13.proleterske, koji se nalazio na području Orahovljani – Krivokuće, tog dana nije bio angažovan u borbama. On se u toku noći, po naređenju Štaba 5.korpusa NOVJ, povukao u donji Ribnik.²⁸¹

Napadajući od Vijenca, 1.bataljon 13.SS puka bez većih teškoća potisnuo je brojno mali Janjski NOP odred i izbio u Janj. Drugi bataljon ovog puka, nastupajući od Jezera prema Šipovu, nešto poslije 11 sati sukobio se s izviđačkim patrolama 1.proleterske brigade, a oko 12 sati, uz podršku artiljerije, napao je njen bataljon na ranije pripremljenim položajima za odbranu u rejonu Sarići – Šipovo – Vražić (Stražbenica). Bataljon je pružio snažan otpor tako da se neprijatelj tek poslije pet sati borbe probio u Šipovo. Izvještavajući o borbama u toku tog dana, Komanda 15.brdskog armijskog korpusa depešom je javila Komandi 2.oklopne armije: „Puk. grupa 7.SS div. bori se protiv žestokog otpora koji pruža 1.prol. div.“²⁸² Pošto je neprijatelj ispoljio namjeru da se probije i u Sokolac, Štab 1.proleterske brigade oko 17 sati uputio je bataljon iz rezerve, koji se nalazio u rejonu Špirići – Grabež, u Sokolac sa zadatkom da se poveže s bataljonom koji se branio u Šipovu s okolinom, spriječiti prodor neprijatelja u Potkraj i dalje prema Peckoj.²⁸³

Nastavljajući s napadom, 2.bataljon 13.SS puka uspio je da oko 20 sati zauzme Vražić, a zatim i južni dio kose Borovica i da se prednjim dijelovima probije u Sokolac. Oko 21 sat u borbu za Sokolac stupio je bataljon iz rezerve i uspio da potisne neprijatelja u jugoistočni dio ovog sela. Borbe su nastavljene i u toku noći. Sva nastojanja neprijatelja da se probije u Dragnić i ka izvoru Plive su osujećena. U međuvremenu je 1.bataljon 13.SS puka potisnuo Janjski NOP odred prema Pljevskim podovima. U toku noći Štab 1.proleterske brigade preduzeo je mjere da ojača odbranu. U 21 sat na

²⁸¹ Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 162-172: Izvještaj Štaba 13.proleterske brigade Štabu 1.proleterske divizije od 9. juna.

²⁸² Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 308-309.

²⁸³ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 421-422: Izvještaj Štaba 1.proleterske brigade od 25. maja u 21.10 sati.

desno krilo, u rejonu Suvaja – Kalkanove livade, prebacio je bataljon „Garibaldi“, tako da su se prema neprijatelju u dolini Plive, odnosno u Šipovu, Vražiću, južnim padinama Borovice i južnom dijelu Sokolca našla tri bataljona, dok je jedan postavljen po dubini, u rejonu Špirići – Livadak – Kalkanova kuća. Prema 1.bataljonu 13.SS puka nalazio se Janjski NOP odred i jedna četa 1.proleterske brigade, na liniji Pljevski Padovi – Olići.

Neprijateljeva borbena grupa iz Livna krenula je u 5 sati 25. maja u napad prema Glamoču i Bosanskom Grahovu. Njena pobočnica odbacila je dijelove jednog bataljona 3.krajiške proleterske brigade sa visova iznad Malog i Velikog Kablića, odnosno sa padina Krug planine, čime joj je bio otvoren put za dalji prodor. Po pristizanju u rejon Priluke grupa se podijelila: ojačani 105.izviđački bataljon produžio je prema Bos. Grahovu, a ojačani izviđački bataljon 369.legionarske divizije prema Glamoču. Bataljon 3. krajiške proleterske brigade, iz rejonu Ljubničić – Žirović, pokušao je da mu na južnim padinama Velike Golije presječe put za Glamoč, ali je u tome zakasnio. Ojačan tenkovima, neprijatelj je, popravljajući porušenu cestu, izbio pred Korićnu, gdje mu je jači otpor pružio bataljon „Mateoti“. Tek oko 13 sati ovaj bataljon je odstupio s Korićne prema Vidimlijama, a neprijatelj se prednjim dijelovima spustio u Glamočko polje i u 14 sati stigao do Han-Vrbe, oko 5 km jugoistočno od Glamoča. Njemu za leđima i na bokovima, zapadno i istočno od ceste Priluka – Han-Vrba, ostala su tri bataljona 3. krajiške proleterske brigade.

U međuvremenu, oko 8.30 sati, Štab 1.proleterskog korpusa putem telefona je upoznao Štab brigade sa situacijom u Drvaru i naredio mu da dva bataljona hitno onamo uputi. Štab brigade postupio je po naređenju i dva bataljona iz rejonu Glamoča su krenula ka Drvaru. Međutim, kada je Štab brigade nešto kasnije obavijestio Štab korpusa da neprijatelj napada i od Livna, ovaj mu je naredio da zadrži pomenute bataljone i spriječi prodor neprijatelja u Glamoč. Pokret bataljona je zaustavljen i oni su vraćeni prema Glamoču. Oko 16 sati brigada je s jednim bataljonom, koji se vratio u Glamoč, prešla u protivnapad na dijelove neprijatelja koji su izbili u selo Kamen, 3 km jugoistočno od Glamoča, razbila ih i čitav 369.izviđački bataljon prisilila na povlačenje. U toku povlačenja napadala su ga u bokove tri bataljona i do 22 sata prisilili ga da se povuče u Livno, uz gubitke od

oko 50 poginulih i ranjenih vojnika. Brigada je zaplijenila manju količinu oružja i razne opreme, a uništila je i tenk, uz vlastite gubitke od 5 poginulih, 5 ranjenih i 4 nestala borca.²⁸⁴ U Operacijskom dnevniku brigade za 25. maj je, pored ostalog, zapisano: „Cesta od Korićne do Priluke bila je obojena krvlju“.²⁸⁵

Prvog dana operacije „Roselšprung“ – kako je bilo i planirano – njemačke snage su oko 5 sati krenule u napad na svim predviđenim pravcima, a oko 7 sati počeo je da se spušta njihov vazdušni desant u Drvar. Iznenadenje je bilo potpuno. Maršal Jugoslavije Josip Broz Tito zatečen je u baraci izgrađenoj u pećini u uzvišenju Gradina (k. 678), na desnoj obali Unca, nedaleko od mosta preko ove rijeke. Zahvaljujući tome što Nijemci nijesu znali tačno mjesto njegovog boravka, snažnom otporu Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba, brzom intervenciji Oficirske škole Vrhovnog štaba iz Šipovljana i 3. brigade 6. ličke proleterske divizije od Trubara i Resanovaca – desant od samog početka nije ostvario glavni cilj operacije „Roselšprung“. Oko 11 sati Tito je napustio mjesto dotadašnjeg boravka, popeo se uz Gradinu baš u vrijeme kada su Nijemci spuštali drugi talas padobranaca u Drvar, zatim prešao željezničku prugu i krećući se pored visa Stražbenice (k. 1119) na sjeveroistok, obišao sjeverozapadne padine planine Lunjevače i preko Materića koliba, u zoru 26. maja, uz obezbjeđenje Pratećeg bataljona, stigao do Materića uvale, gdje se zadržao čitav dan.²⁸⁶ Borbe u Drvaru i na spoljnim napadnim pravcima operacije nastavljene su svom žestinom.

O borbama na širem području Drvara Štab 1. proleterskog korpusa obavještavao je putem depeša Štab 1. proleterske divizije. S obzirom na to da je 3. krajiška proleterska brigada bila pod komandom Štaba korpusa, on joj je u 18.45 sati naredio da održava čvrstu radio-vezu sa štabom svoje divizije i o svemu ga redovno obavještava, a Štab korpusa putem telefona svakog sata.²⁸⁷ Zabrinut za događaje u Drvaru, Štab divizije je u 17 sati 25. maja uputio Štabu korpusa depešu: „U vezi situacije u Drvaru, da li je potrebno da uputimo tamo koji bataljon“.²⁸⁸ Oko pola noći, depešom preko Štaba 5. korpusa, Štab 1. proleterskog korpusa naredio je Štabu 1. proleterske divizije da „najhitnije i najkraćim putem“ uputi jedan bataljon 1. proleterske brigade u Potoke, gdje će se

²⁸⁴ Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 157-161.

²⁸⁵ AVII, NOR, k. 712, br.reg. 23/1-4.

²⁸⁶ Tito, sabrana djela, 20, str. 315 i 331.

²⁸⁷ AVII, NOR, k. 372, br.reg. 8-1.

²⁸⁸ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 611.

javiti Štabu 1.proleterskog korpusa i od njega dobiti zadatak.²⁸⁹ Zbog pokidanih veza, Štab divizije naređenje je primio tek ujutro 26. maja i odmah uputio 3.bataljon 1.proleterske brigade, koji se nalazio na obezbjeđenju bolnice u Peckoj i magacina u rejonu Mliništa – Jasenovi Potoci, u Potoke gdje je stigao predveče toga dana. Gotovo istovremeno naredio je i 13.proleterskoj brigadi da bataljon 1. proleterske brigade sa Crnog vrha uputi ka Grabežu u sastav svoje brigade.

Nakon prvog dana borbi u operaciji „Roselšprung“, Komanda 15. brdskog armijskog korpusa naredila je svim borbenim grupama da 26. maja pređu u odlučno nastupanje, a 7.SS diviziji da produži nastupanje u zoni između rijeke Sane i Glamočkog polja, te između Sane i ceste Ključ – Bosanski Petrovac preko planinskih masiva na tom prostoru, sa zadatkom da spriječi odstupanje jedinica i štabova NOVJ od Drvara i Bihaća u tom pravcu.²⁹⁰ I Štab 1.proleterske divizije na osnovu naređenja Štaba 1. proleterskog korpusa i vlastitog uvida u situaciju – preduzeo je protivmjere. On je ujutro 26. maja, čim su se ispoljila dejstva neprijatelja na pravcu od Šipova, napisao naređenje štabovima 1. i 13.proleterske brigade i komandi brdske baterije, upoznao ih sa širom situacijom i odredio naredne zadatke. U naređenju je pisalo da je neprijatelj u toku jučerašnjeg dana preduzeo prodore prema slobodnoj teritoriji i da se, „prema broju pravaca, načinu dejstva i jačini snaga, može pretpostaviti da je ovim neprijatelj otpočeo sa ofanzivom na ovom terenu“ i da zadatak divizije i „dalje ostaje najupornije zatvaranje pravaca ka Mliništim. Planinski greben u visini Mliništa mora biti potpuno sigurno obezbeđen“.

Štab divizije je naredio 1.proleterskoj brigadi da sa prostora Pljevski Podovi – Dragnić Podovi – Potkraj – Grabež dejstvuje na neprijatelja koji nadire od Šipova, a da dva bataljona, kao manevarsku rezervu, postavi na prostor Mliništa – Lipovac – Bjelovina – škola u Podgoriji, radi izviđanja pravaca Mliništa – Čardak – Pljevski Podovi i održavanja veze s 3.krajiškom proleterskom brigadom. Brigadu je obavijestio da je njen 3.bataljon uputio na Potoke i naredio da se bataljon sa Crnog vrha vrati u sastav brigade. Trinaesta proleterska brigada je dobila zadatak da sa prostora Crni vrh – Sjenokos – Dimitor dejstvuje na neprijatelja na sektoru Podrašnica – Čenić kosa, zatvori cestu Podrašnica – Barači – Mliništa i pravce zapadno od nje

²⁸⁹ Isto, str. 392-393: Obaviještenje Štaba 5.korpusa NOVJ Štabu 1.proleterske divizije od 25. maja u 24 sata.

²⁹⁰ Slavko Odić, isto, str. 138.

ka rijeci Sani. Trebalo je da sa lijevim krilom drži planinu Dimitor, a u slučaju da njim ovlada neprijatelj, da se lijevim krilom osloni na Sanu. Ukoliko su se dva bataljona sa sektora Čađavica – Orahovljani priključila glavnini, trebalo je od njih obrazovati rezervnu manevarsku grupu za ofanzivna dejstva, u protivnom nastojati da se što prije uspostavi veza s njima. Brdskoj bateriji je naređeno da i dalje ostane na vatrenom položaju kod Ubovića brda (k.787) radi podrške 13.proleterskoj brigadi, a divizijskoj bolnici, inženjerskoj četi i hirurškoj ekipi da se iz Pecke premjeste u Jasenove Potoke.²⁹¹

U međuvremenu, rano ujutro 26. maja, 13.SS puk (bez 3.bataljona), iz doline Plive (kod Šipova) i rijeke Janj, napao je, uz podršku 1.divizionu 7.SS-brdskog artiljerijskog puka, jedinice 1.proleterske brigade i Janjski NOP odred. Na čitavom frontu došlo je do veoma oštih sukoba.

Desnokrilni 2.bataljon 13.SS puka do 8 sati ovladao je kosom Borovića, između Vražića i Sokolca, a zatim je težište napada usmjerio prema Sokolcu i Dragnić Podovima, dok je lijevokrilni 1.bataljon istog puka, poslije borbi kod Olića i Pljevskih Podova, tek oko 13 sati prodro do izvora Plive. Jedinice 1.proleterske brigade uporno su se branile prelazeći povremeno u protivnapade na pojedinim pravcima. Veoma žestoke borbe vođene su za Sokolac i na sektoru Dragnić Podova, posebno za trigonometre 921 i 1085 Lunja glava. Velike teškoće brigadi je stvarala oskudica municije koja se sve više osjećala. Tek iza podneva, neprijatelj je uspio da ovlada visovima iznad Dragnić Podova i da širokim frontom, između puta Sokolac – Protići i šumske željezničke pruge, Pljevskih Podova i ž. st. Mliništa, krene prema komunikaciji Mrkonjić-Grad – Glamoč, na dijelu između Gradine i Mliništa. U Operacijski dnevnik 2.bataljona 13.SS puka za taj dan je njegova komanda, pored ostalog, zapisala: „Jaki otpor neprijatelja. Bataljon se probija lagano naprijed“.²⁹²

Odstupajući postepeno i organizovano, 1.proleterska brigada se do kraja dana povukla do ceste Mrkonjić-Grad – Glamoč i u toku noći posjela položaje na liniji Smrčeva kosa – ž. st. Mlinište – Bjelovina – Lipovac – Ljubišna dol – Nebojina.²⁹³ Time je brigada zatvorila pravce koji od Mliništa vode ka Glamoču i prema Potocima.

²⁹¹ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 435-437: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije od 26. maja u 9.30 časova.

²⁹² Isto, sr. 734-745: Iz Operacijskog dnevnika 2.bataljona 13.puka 7.SS divizije za maj 1944.

²⁹³ Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 183-200.

Treći bataljon ove brigade Štab 1. proleterskog korpusa je, po naređenju Vrhovnog štaba, uputio iz Potoka u Prekaju, sa zadatkom da zatvori pravac Drvar – Prekaja. On je u Prekaju stigao prije svanuća 27. maja i posio položaj sjeverno od Marčeta i uspostavio vezu s jednim bataljonom 3.ličke proleterske brigade kod Mokronoga. Janjski NOP odred povukao se prema Hrbljina planini, Štab 1.proleterske divizije premjestio se predveče 26. maja iz Pecke u Jasenove Potoke. Nastojeći da ne izgubi dodir s jedinicama 1.proleterske brigade, 13.SS puk je u 20.30 sati prednjim dijelovima izbio na cestu Mrkonjić-Grad – Mliništa kod Čestaca, a zatim na liniju Zamaglice – Čestac – Palež – Popovića kuća – ž. st. Čardak. U toku noći on je prema jedinicama 1.proleterske brigade upućivao jača izviđačka odjeljenja snabdjevena radio-stanicama radi održavanja stalne borbene veze.

Na pravcu Čađavica – Ključ, ujutro 26. maja, nastavio je da nastupa Oklopni jurišni bataljon. Njegovi dijelovi sa ceste su, oko 9 sati, otvorili vatru po položajima 1.bataljona 13.proleterske brigade južno od ceste kod Gornje i Donje Previje. Da bi izbjegao gubitke, bataljon se oko 2 km povukao na jug i posio položaj Runjina glava – Rastoka – rijeka Sana, a Oklopni jurišni bataljon je, uz sukobe s dijelovima 13.krajiške brigade, nešto poslije 14 sati stigao s prednjim dijelovima u Ključ. Na ostalom dijelu fronta 13.proleterske brigade vladalo je zatišje. Sedmi SS-izviđački bataljon je mirovao. Komanda 7.SS divizije prebacila je svoju rezervu – 3.bataljon 13.SS puka iz Mrkonjić-Grada u Mračaj. Neprijatelj je ubrzano popravljao ceste Rogolje – Mračaj i Rogolje – Čađavica.

Zbog situacije na frontu 1.proleterske brigade i bojazni da bi neprijatelj prodorom od Sokolca u Pecku mogao da odsiječe 13.proletersku brigadu od ostalih snaga divizije, Štab divizije joj je poslije podne naredio da se povuče prema Peckoj i posjedne položaje za odbranu južno od Carevca i Medne. Nakon toga brigada je sa tri bataljona napustila položaj Štrbina – Cigansko brdo – Suhi vrh i do 21 sat posjela novi položaj na liniji Gradina – Ubavići – Pecka i uspostavila vezu s 1.proleterskom brigadom kod Nabojine.

Ubrzo nakon što je glavnina 13.proleterske brigade napustila Štrbinu i Dimitor, 7.SS-izviđački bataljon krenuo je iz Podrašnice preko Dimitora prema dolini Sane. Jedan njegov dio izbio je za leđa 1.bataljonu 13. proleterske brigade. Brojno slab (svega stotinak

boraca), bataljon se povukao na jug ka Velijama, gdje je preko mosta prešao na lijevu obalu Sane i otišao u Vasiljeviće. Drugi dio 7.SS-izviđačkog bataljona napao je kod Veljasnice 3. bataljon 13.proleterske brigade, pa se i ovaj, poslije borbe koja je trajala tri sata, prebacio preko Sane i posio položaj na desnoj obali Ribnika, od njegovog ušća u Sanu pa na jug, s kojeg je kontrolisao prelaze preko Sane. Po izbijanju na Sanu 7.SS-izviđački bataljon je posio njenu desnu obalu na liniji Rastoka – Kulina – Veljašnica. Zahtjev Štaba 1.proleterske divizije da ta dva bataljona 13.proleterske brigade što prije uputi u Vrbaljane, Štab 5. korpusa NOVJ nije usvojio zbog pretnji neprijatelja na pravcu Previja – Ribnik i s desne obale Sane.

Treća krajiška proleterska brigada tog dana nije imala borbi. Poslije poraza prethodnog dana, neprijatelj na pravcu Livno – Glamoč nije napadao. Po naređenju Štaba 1.proleterske divizije brigada je jedan bataljon iz Glamočkog polja uputila u Pribelju, sa zadatkom da izviđa na sektoru planine Smiljevac, a po naređenju komandanta 1.proleterskog korpusa jedan bataljon u Rore, gdje je stavljen pod neposrednu komandu Štaba korpusa.

Nakon dva dana borbi, prodora borbenih grupa od Srba i Bihaća u Drvar i praćenja pokreta jedinica NOVJ, Komanda 15.brdskog armijskog korpusa je zaključila da su se neke jedinice NOVJ ispred njemačkih trupa povukle na područje Grmeča i planine Vijenca (južno od Drvara), pa je odlučio da ih u daljem toku operacije najprije uništi na području Grmeča (pothvat „Grmeč“) i na području Vijenca (pothvat „Vijenac“), a zatim da koncentriše glavne snage i jedinicama NOVJ zada odlučujući udarac na planinskom području između Unca i Sane. U vezi s tim, uveče 26. maja, uputio je odgovarajuća naređenja potčinjenim jedinicama angažovanim u operaciji. Sedma SS divizija dobila je zadatak da nastavi prodiranje u planinsku oblast između Unca i Sane, prema liniji Bosanski Petrovac – Drvar i 27. maja izbije na liniju Sana – Ribnik – Veliko brdo (trig. 1519 – oko 9 km zapadno od ž. st. Mliništa), s tim da Oklopni jurišni bataljon ešelonira snage preko Ključa ka Bravskom. Cilj je bio spriječiti izvlačenje jedinica NOVJ i uništiti železničku prugu i skladišta na koja se naiđe.

Neovisno od Komande 15.brdskog armijskog korpusa, Komanda 2. oklopne armije, poslije neuspjeha vazdušno-desantnih snaga da unište Vrhovni štab sa maršalom Titom na čelu u Drvaru, a

polazeći od obavještenja da se on nalazi u rejonu Potoci – Uvala, naredila je Komandi 7. SS divizije da formira specijalni, lako pokretni lovački odred jačine ojačane čete, koji će se što je moguće brže probiti u rejon Potoci – Uvala, zarobiti Tita i članove Vrhovnog štaba, prije nego što oni, eventualno, napuste taj rejon, a ukoliko su ga već napustili da preduzmu potjeru za njima. Ovaj „Specijalni lovački odred“ formiran je u noći između 25. i 26. maja, a u njegov sastav ušla je ojačana 11.četa 3.bataljona 13.SS puka. Naređeno mu je da u 20.45 sati 26. maja krene iz rejona Mračaja i da se u toku noći neopaženo provuče kroz raspored jedinica 1.proleterske divizije, a zatim stigne u Uvalu i na Potoke i izvrši zadatak. Međutim, odred nije uspio te noći da se provuče kroz raspored jedinica 1.proleterske divizije pa se vratio u polaznu bazu, gdje mu je ponovo naređeno da to učini naredne noći između 27. i 28. maja.²⁹⁴

Očito, njemačko komandovanje nije znalo gdje se u to vreme nalazio vrhovni komandant NOV i POJ. A on se, uz obezbjeđenje Pratećeg bataljona, u toku noći između 26. i 27. maja, nalazio u pokretu iz Materića uvale na jugoistok da bi, dijelom šumskom željezničkom prugom a dijelom kroz šumu bez puta, ujutro 27. maja stigao u šumski predio Velika uvala, u rejon kote 1148 (jugoistočne padine planinskog grebena Klekovače), oko 3 km jugozpadno od Potoka, gdje se zaustavio. U to vrijeme neki članovi Vrhovnog štaba nalazili su se na njegovom rezervnom komandnom mjestu kod Potoka, koji su ga obavijestili o situaciji na frontovima. Preko njih je naredio Štabu 1.proleterskog korpusa da spriječi dalji prodor njemačkih snaga od Mliništa i Jasenovih Potoka prema Potocima, odnosno novom sjedištu Vrhovnog štaba, a Štabu 5.korpusa da što prije zatvori pravac Oštrelj – Potoci na kom nije bilo jedinica NOVJ. U pomenutom rejonu Tito je ostao i naredna dva dana.²⁹⁵

Krećući u napad ujutro 27. maja, 13.SS puk imao je zadatak da se na odsjeku Protići – Mliništa probije preko ceste Mrkonjić-Grad – Glamoč i izbije na liniju Vranovina (trig. 934) – Rušnja – ž. st. Ovčara – Kovačevo brdo – Veliko brdo (trig. 1519). Prvi je u napad krenuo njegov 2.bataljon prema Nabojini, Lipovcu i ž. st. Mliništa. Njemu su se na toj liniji odlučno suprotstavila dva bataljona 1.proleterske brigade. Neprijatelj je bez borbe ušao u Bjelovinu, a dijelovi koji su mu bili prešli cestu na pravcu Čestac – Nabojina protivnapadom su

²⁹⁴ Slavko Odić, isto, str. 162-163. i 175-176.

²⁹⁵ Tito, sabrana djela, str. 316-332.

vraćeni natrag. Napad ovog bataljona zaustavljen je pred Nabojinom, Lipovcem i ž. st. Mliništa. Prvi bataljon 13.SS puka krenuo je u napad nešto poslije 10 sati iz rejonu Popovića kuća – Palež (tt 930) prema žandarmerijskoj stanici Mliništa, ali je sporo nastupao kroz predio obrastao šumom.

Dok je glavnina 13.SS puka vodila borbu s 1.proleterskom brigadom, njegov 3.bataljon kretao se od Mračaja prema Protićima, cestom koja je na više mjesta bila temeljito porušena. Planom je bilo predviđeno da on, nakon što 2.bataljon zauzme Nabojinu i Lipovac, nastupa na njegovom desnom krilu prema Peckoj, ka Vrbljanima i Busijama i uspostavi vezu sa 7.SS-izviđačkim bataljonom u dolini Sane. Kad je primjetio pokret ovog bataljona od Carevca, Štab 13.proleterske brigade povukao je, po naređenju Štaba divizije, svoj bataljon s Gradine na Nabojinu, gdje je smijenio bataljon 1. proleterske brigade koji se po naređenju Štaba 1.proleterske divizije povukao preko Jasenovih Potoka i posio položaj na Lipi (k. 1087). Posijedanjem položaja na liniji Nabojina – k. 646 – Ubavići (k. 787), 13.proleterska brigada zatvarala je pravce od Gradine prema Peckoj.

U to vrijeme brojno stanje 13.proleterske brigade bilo je veoma malo. Čete su brojale između 20 do 30 boraca. Štab brigade je prethodne noći (26/27.maja), po odobrenju Štaba divizije, izvršio manje formacijske promjene u brigadi. Rasformirao je 5.bataljon i njegovim ljudstvom popunio ostala četiri.²⁹⁶ Umjesto njega, kao novi 5.bataljon, formirao je Slovenački, od „prekomoraca“ koje je u toku prethodna tri dana povukao iz svih svojih 49 jedinica i prikupio u Peckoj kod Štaba brigade. Štab brigade je smatrao da će na taj način pojačati moralno-političko jedinstvo jedinica i likvidirati pojave nepravilnog odnosa starih boraca prema „prekomorcima“ zbog njihove slabije fizičke izdržljivosti i manje otpornosti prema ratnim teškoćama, kao i poboljšati operativne mogućnosti jedinica u tekućim borbama. Novi bataljon, koji je brojao 147 boraca, bio je tada najjači u brigadi po broju, ali ga je tek trebalo popuniti komandnim kadrom, tako da zbog toga, iscrpljenosti i bolesti ljudstva nije bio u stanju da se u borbi angažuje u istoj mjeri kao ostali bataljoni.

Uvođenjem i 3.bataljona u borbu cio ojačani 13.SS puk našao se prema glavnini 1.proleterske divizije. Nezadovoljan sporim nastupanjem 1.bataljona i neuspjehom 2.bataljona da prodre preko ceste na sektor Mliništa – Protići i posjedne dominantne visove

²⁹⁶ Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 162-172.

zapadno od nje, komandant puka stigao je na front i u 11 sati u Bjelovini održao sastanak s komandantima 1. i 2.bataljona. Komandantu 1.bataljona naredio je da odmah krene u nastupanje prema cesti Mliništa – Glamoč i posjedne dominantne visove zapadno od nje, a komandantu 2.bataljona da bezuslovno izbije i posjedne liniju Vranovina – Rušnja – Rakića do.

Nasuprot namjerama neprijatelja, ubrzo potom Štabu divizije prenijeto je naređenje vrhovnog komandanta o zatvaranju pravca Mliništa – Potoci, pa je u 13 sati uputio pisano naređenje Štabu 1.proleterske brigade u kom je od njega izričito zahtijevao: „Dalji prodor neprijatelja zapadno od ceste po svaku cenu onemogućiti“. Pored toga, Štabu brigade je naređeno da što prije stvori „jednu rezervnu manevarsku grupu za ofanzivno dejstvo na najpogodnijim pravcima“ i da za tu noć dobro organizuje „jak napad na neprijateljsku grupu koja dejstvuje na sektoru Mliništa – Bjelovina“.²⁹⁷ Tog dana Štab divizije raspustio je svoj vojni kurs i kursiste uputio u jedinice na raspored, a poslije podne premjestio se u Mihajlčice.

U međuvremenu, nešto prije 12 sati, uz podršku artiljerije, 13.SS puk je prešao u napad na čitavom frontu. Prva proleterska brigada pružila mu je snažan otpor i, manevrom dijela snaga s lijevog na desno krilo, nastojala da što čvršće zatvori pravac od Mliništa prema Potocima. Puk je najprije zauzeo Lipovac (trig. 1033), a zatim do 15 sati, žand. st. Mliništa, Đula glavu (trig. 1480) i ž. st. Mliništa, kod koje mu je pružen najjači otpor. Bataljon koji se branio u rejonu žand. st. Mliništa povukao se prema Štekerovcima. U napadu na Nabojinu dijelovi 13.puka potisnuli su s nje bataljon 13.proleterske brigade, ali ju je ovaj, protivnapadom i borbom prsa u prsa, povratio i odbacio Nijemce ka cesti. Angažovanjem jačih snaga i 3.brigade „Kočić“ Bosansko-krajiškog četničkog korpusa, neprijatelj je nešto poslije 12 sati ponovo od ceste krenuo u napad prema položajima tri bataljona 13.proleterske brigade na liniji Nabojina – Ubavići, uz podršku jake minobacačke vatre. Njena dva bataljona pružala su jak otpor u rejonu Nabojina do 14 sati, a zatim su se uz osjetne gubitke povukli – najprije na Babine grede, a zatim na Samar i Oštru glavu. Pošto je neprijatelj i dalje uporno napadao, oni su se malo povukli prema Mihajlčicama, gdje se nalazio Štab brigade, te zatvorili pravac prema ovome selu. Lijevo krilni bataljon, koji je u početku uspješno odolijevao napadima neprijatelja na položaju Ubavići, morao se,

²⁹⁷ Zbornik, tom IV, knj. 25, str.m 471-473.

nakon napuštanja Nabojine, povući preko Pecke pod veoma teškim uslovima tučen bočno, da bi do kraja dana odstupio preko Sane, na njenu lijevu obalu kod izvornog dijela. Poslije podne tog dana Štab brigade je uspostavio vezu sa svojim 1.bataljonom, koji je Štab 5.korpusa iz Ribnika uputio u Vrbaljane u sastav brigade, dok je 3.bataljon i dalje zadržan u Ribniku pod komandom 39.divizije NOVJ.

Poslije borbi koje su trajale skoro čitav dan, 27. maja, ojačani 13.SS puk je uspio da ovlada komunikacijom Rogolje – Mliništa i izbiye na liniju Pecka – istočni dio Jasenovih Potoka – ž. st. Mliništa – Đula glava – žand. st. Mliništa – Lokva. Svi njegovi pokušaji da stigne do linije Vranovina – ž. st. Ovčara – Tubino brdo, kako mu je bilo naređeno, ostali su bez uspjeha zahvaljujući upornoj odbrani 1. i 13.proleterske brigade – i pored oskudice u municiji. Međutim, ni pokušaj 1.proleterske brigade da u noći između 27. i 28. maja, na svom dijelu fronta, protivnapadom na pojedinim pravcima odbaci neprijatelja istočno od komunikacije Mliništa – Rogolje, nije uspio jer je neprijatelj pružio jak otpor, a i protivnapad je bio slabo pripremljen. Sjeverno od fronta divizije, napadajući sa linije Rastoka – Veljašnica, 7.SS-izviđački bataljon, poslije borbe s dijelovima 13.krajiške brigade, prešao je Sanu kod Kenjala i zauzeo Donji Ribnik.

Na pravcu od Livna, nakon poraza 25. maja, zbog čega mu je komandant 5.SS-brdskog armijskog korpusa smijenio komandanta i nakon predaha od jednog dana, izviđački bataljon 369.legionarske divizije počeo je, ujutro 27. maja, da nastupa cestom prema Glamoču. Da bi otklonio opasnost za Livno, neprijatelj je najprije pokušao da sa uzvišenja Krug planine sjeverno od grada odbaci dijelove 3.krajiške proleterske brigade, ali u tome nije uspio. No i pored toga, motorizovana kolona je uz podršku tenkova nastupala cestom, odbacila bataljon brigade od ceste kod Kablića i Priluke i izbila do Korične, gdje je zaustavljena i, poslije borbe koja je trajala tri sata, bila prisiljena da se vrati u Livno. Time je 3.krajiška proleterska brigada postigla i drugu značajnu pobjedu.

Zbog sve jačeg pritiska 13.SS puka na 1. i 13.proletersku brigadu, a na prijedlog Štaba 1.proleterske divizije, Štab 1.proleterskog korpusa je, oko podne 27. maja, naredio Štabu 3.krajiške proleterske brigade da glavninu snaga prebaci zapadno od ceste Glamoč – Mliništa, zatvori pravce prema Potocima i bočno djeluje na pomenutu cestu. U 17 sati Štab korpusa je depešom

naredio Štabu divizije da desno krilo 1.proleterske brigade uspostavi terensku vezu s lijevim krilom 3.krajiške u novom rejonu i da joj to naredi putem depeše. Pošto će se nakon izvršenja ovog naređenja čitava divizija naći zapadno od ceste, Štab korpusa joj je istovremeno naredio da je njen zadatak „odsada... zatvaranje pravaca ka Potocima i bočno dejstvo na komunikaciju Rogolje – Glamoč“.²⁹⁸

Pristupajući izvršenju dobijenog zadatka, Štab 3.krajiške proleterske brigade izdao je u 13.30 sati naređenje potčinjenim jedinicama i uputio po jedan bataljon: u rejon sjeverno od Hotkovaca; u Štekerovce; u rejon sjeverno od Rora; u sela Vagan, Popoviće i Rore.²⁹⁹ Bataljoni su u toku noći između 27. i 28. maja i narednog dana do podne stigli na odredišta, izuzev bataljona koji je bio najbliži Livnu jer mu se nije uspjelo uručiti naređenje, pa je on ostao na položajima prema Livnu i 28. maja. Po naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa, Štab brigade je oko pola noći uputio 2.bataljon iz Rora na sektor Prekaje, gdje je stigao prije podne 28. maja i uspostavio vezu sa Štabom 1.proleterskog korpusa, koji mu je naredio da zatvori pravac Prekaja – Poljice. Bataljon je privremeno stavljen pod komandu Štaba 3.ličke proleterske brigade. Uspostavio je vezu s 3.bataljonom 1.proleterske brigade, koji se nalazio na položaju sjeverno od Marčeta, i s Oficirskom školom Vrhovnog štaba koja se u selo povukla iz Drvara.

Dramatične borbe zapadno od ceste Mrkonjić-Grad – Mliništa – Glamoč i izvlačenje glavnine divizije u predio istočno od nje

Na osnovu razvoja operacije, prikupljenih podataka o protivniku, dešifrovanih depeša štabova korpusa, divizija i brigada (radio-centar Vrhovnog štaba bio je uništen prvog dana desanta i još nije bio počeo s radom), Komanda 2.oklopne armije je zaključila da se maršal Tito sa Vrhovnim štabom nalazi u rejonu Potoci – Uvala, zbog čega je obustavila pothvate „Grmeč“ i „Vijenac“ i odlučila da rano ujutro sljedećeg dana, 28. maja, sa svim snagama 15.brdskog armijskog korpusa koje učestvuju u operaciji, pređe u koncentrično nastupanje prema Potocima i Uvali („Roselšprung 2“). U 22 sata 27. maja komandant 2.oklopne armije, general-pukovnik Lotar Rendulic, izdao je borbenu zapovijest kojom je za sljedeći dan odredio zadatak

²⁹⁸ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 621.

²⁹⁹ Isto, str. 479-481.

svim borbenim grupama angažovanim u operaciji ukazavši im, pored ostalog: "1. Neprijatelj se svuda probija, sklanja se ponovo iza vaših trupa. Nakon vlastitog zauzimanja prostora Drvar – Petrovac – Ribnik, izvlačenje Titovog Vrhovnog štaba, Štaba crvenog V korpusa i možda, Štaba crvenog 1.korpusa (ne zna za štab 8. korpusa na Tičevu – T. R) u planine između Unca i Sane, sigurno je na prostoru Potoci – Uvala. 2. U „Roselšprungu“ sada se mora, bez obzira na neprijatelja u pozadini, što prije glavninom koncentrično napasti prostor Potoci – Uvala u planinama između Unca i Sane da bi se isključili banditski štabovi koji su se tamo izvukli. Zato zahtijevam bespoštedno zalaganje i oficira i vojnika“.³⁰⁰

Sedmoj SS diviziji naređeno je da sa 7.SS-izviđačkim bataljonom nastupa preko Danilovića (zaselak G. Ribnika) i planine Srnetice prema Uvali i Potocima, a sa 13.SS pukom da se, sa linije Carevac – Mliništa, probije kroz položaje 1.proleterske divizije, a zatim, ako to situacija bude zahtijevala, glavninom nadire duž željezničke pruge prema Potocima i Uvali i pročešlja Resenovaču. Ojačani izviđački bataljon 369.legionarske divizije dobio je zadatak da iz Livna nastupa prema Glamoču i tu sačeka 105.SS-izviđački bataljon, kome je naređeno da se iz Resanovaca, kod Drvara, preko Bos. Grahova i Priluke prebaci u Glamoč, a odatle, zajedno s ojačanim 369.izviđačkim bataljonom, nastupa prema Rorama, oko 24 km sjeverozapadno od Glamoča. Nastupanje svih jedinica trebalo je da otpočne najkasnije 28. maja u 4.30 sati.

I zaista, njemačke snage su od rane zore 28. maja navalile sa svih strana u pravcu novog sjedišta Vrhovnog štaba. Prva proleterska divizija našla se čitava zapadno od komunikacije Glamoč – Mrkonjić-Grad, na frontu širine oko 30 km od Vagana, a preko šumskog predjela zapadno od Mliništa, do Vrbljana. Treća krajiška proleterska brigada još nije bila završila pregrupaciju jedinica na novi prostor, dok je 1.proleterska brigada zatečena sa tri bataljona u rejonu Raduša šuma – Tubino brdo – Deli brdo – Kosa zapadno i jugozapadno od žandarmerijske stanice Mliništa – s jednim zapadno od željezničke stanice Mliništa i jednim na Lipovom vrhu i kod Lipe – odnosno zapadnom dijelu Jasenovih Potoka, dok se treći nalazio na području Prekaja. Bataljoni međusobno nijesu bili povezani, a ni Štab brigade sa

³⁰⁰ Citirano prema: Dimitrije Brajušković, Vrhovni komandant u Drvarskoj operaciji, Drvarska operacija- zbornik saopštenja na naučnom skupu „Desant na Drvar 1944“, održanom u Drvaru 23. i 24. maja 1984. godine, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1986, str. 104.

svima njima nije imao veze. Trinaesta proleterska brigada imala je po jedan bataljon: u rejonu Samara, južno od Pecke; u Peckoj; na Odžinoj glavi i kod izvora Sane; na lijevoj obali Sane kod Markovića i Vojvodića (istočni zaseoci Vrbaljane) i na Osoju; u južnom dijelu G. Ribnika.

Ojačani 13.SS puk nastupio je na više pravaca. Na pravcima od ž. st. Mliništa u zahvatu pruge prema ž. st. Ovčara i od Lipovca prema Lipovom vrhu, Lipi i Palalićima suprotstavila su mu se dva bataljona 1.proleterske brigade, dok tri njena bataljona koja su se zatekla na području jugozapadno od žandarmerijske stanice Mliništa, sa kojima Štab brigade nije imao veze, nijesu bila zahvaćena napadom. Dijelovima koji su nastupali iz rejona Pecke prema Odžinoj glavi i Vrbljanima i od Medne preko Slatine i Jabukovca u dolini Sane, otpor je pružila 13.proleterska brigada. Neprijatelj je uspio da brzo zauzme Lipu, ali mu je napad na svim drugim pravcima bio usporen.

Na osnovu ocjene dotadašnjih trodnevnih borbi u operaciji i trenutne situacije, Štab 1.proleterske divizije depešom je u 8 sati 28. maja upozorio Štab 1.proleterskog korpusa da su „obzirom na jačinu neprijatelja i čvrsto zaposedanje komunikacije, kao i na našu nestašicu municije, dalji ofanzivni zadaci na odbrani planiranog masiva zapadno od Mliništa neefikasni i ne mogu duže trajati“, pa je u vezi s tim predložio „da je potrebna brza odluka za ofanzivno dejstvo u kome jedinice neće biti vezane za sadašnje teritorije“.³⁰¹ Ne baš brzo, nakon 3 sata, stigao je odgovor: „Za sada, zbog opšte situacije, nemamo drugog izbora sem defanzive. To važi u potpunosti i za vaš sektor i shodno tome radite“.³⁰² Istovremeno je Štab korpusa obavijestio Štab divizije da se 3.krajiška proleterska brigada već nalazi na desnom krilu 1.brigade, da je uzme pod svoju neposrednu komandu, zatim da vidi da li od nje može dobiti nešto municije za 1. i 13.brigadu i da svim jedinicama naredi najveću štednju municije prilagođavajući tome i način borbe.³⁰³

Polazeći od složene situacije koja je zahtijevala bezuslovno izvršenje zadatka, toga dana se politički komesar divizije Vlado Šćekić dopisom obratio političkim komesarima, njihovim zamjenicima i politodjelima 1, 3. i 13.proleterske brigade, ukazao im na težinu situacije i zadatke jedinica, a prije svega partijskih organizacija i svih njihovih članova. „Moramo učiniti sve“, pisao je, „da naše jedinice

³⁰¹ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 621-622.

³⁰² Isto, str. 622.

³⁰³ Isto.

izdrže u ovim borbama i teškoćama i iz njih iziđu još čeličnije. Prije svega, svaki rukovodilac i svaki borac treba da zna zašto je u ovom momentu potrebno njegovo požrtvovanje, samoprijegor, zašto je potrebno i život da da ako bude trebalo... U smislu priprema i daljeg osposobljavanja jedinica za izvršenje svakog zadatka smatram da je najvažnije preduzeti: da part. organizacije izvrše svoju ulogu, da part. članstvo bude na svom mjestu, da najteže situacije ono riješi, da najveće teškoće ono iznese na svojim leđima i da preko svog ličnog primjera i političke aktivizacije mobiliše sve borce na dotičnom zadatku. Radi toga mislim da, po mogućstvu, sve part. jedinice treba što prije da održe part. sastanke na kojima će biti upoznate sa situacijom i zadacima i svojim dužnostima na tim zadacima; i da isto redovno rade bez obzira na teškoće. To će biti najveća garancija da naše vojničke jedinice izvrše sve zadatke i izdrže sve napore... Došli su dani žestokih defanzivnih i ofanzivnih borbi za koje moramo biti sposobni i kroz njih se osposobljavati još za veće zadatke“, pisalo je na kraju dopisa.³⁰⁴

Pored nestašice municije, velike smetnje komandovanju stvarale su teškoće u funkcionisanju sistema veze. Divizijska i brigadna naređenja sporo su stizala do jedinica, a poneka nikako. Štab 1.proleterske brigade, i pored svih nastojanja, nikako nije uspijevao da uspostavi vezu s tri bataljona, koji ni između sebe nijesu imali veze, na području jugozapadno od žandarmerijske stanice Mliništa, tako da je težište borbe tog dana palo na samo dva bataljona. Štab 1.proleterske brigade nije mogao da uspostavi vezu ni s 3.krajiškom proleterskom brigadom zbog čega je otpala mogućnost da, koliko-toliko, dođe do municije iz jedinog izvora na koji je bio upućen. Nije postojala čvršća veza ni između štabova 1. i 13.brigade. Često nije bilo ni pravovremenog izvještavanja o situaciji, što je takođe otežavalo komandovanje i negativno uticalo na efikasno preduzimanje protivmjera.

Da bi se što uspješnije suprostavile upornom napadaču, jedinice 1. proleterske divizije povremeno su, na pojedinim pravcima, preduzimale aktivne radnje. Čim je neprijatelj zauzeo Lipu i počeo da nadire ka Palalićima – zaprijetivši da razdvoji 1. i 13.proletersku brigadu i da s istoka prodre u ž. st. Ovčara, za leđa bataljonu koji je zatvarao taj pravac – Štab divizije naredio je 1.proleterskoj brigadi da protivnapadom povрати Lipu i Lipovac i da u zahvatu pruge potisne neprijatelja prema ž. st. Mliništa. Pošto nije bila u mogućnosti da

³⁰⁴ AVII, NOR, k. 712, b.leg. 4/11.

upotrebi jače snage, ona je na svakom pravcu angažovala po jedan bataljon, s tim što su onome na pravcu Lipe sadejstvovale dvije čete iz 13.proleterske brigade. Brzim jurišem u energičnom protivnapadu, koji je počeo oko 13 sati, neprijatelj je bio iznenađen i za dva sata borbe odbačen ne samo od Lipe već i sa Lipovca (k. 1033). Manji uspjeh postignut je i na pravcu Mliništa. Iako je pretrpio znatne gubitke, neprijatelj se brzo sudio, prešao u napad i povratio izgubljene položaje, a u rejonu Jasenovih Potoka ostala je odsječena jedna četa 4. bataljona 1.proleterske brigade.

Za to vrijeme 13.proleterska brigada vodila je borbe s dijelovima 13.SS puka koji su napadali na pravcima: Jasenovi Potoci – Mihaljčići; Pecka – Vrbljani; Pecka – Ribnik. Savladavši otpor kod Smrča, neprijatelj je oko 14 sati zauzeo Mihaljčice, a brigada se sa tri bataljona povukla na liniju Rušnja – Brdo – Vranovina, oslanjajući se desnim krilom na jedinice 1. proleterske brigade kod željezničke pruge. Čim je počelo povlačenje glavnine na tu liniju, Štab brigade je bataljon iz istočnog dijela Vrbljana povukao u Gornje Vrbljane, a neprijatelj je oko 17 sati počeo da prodire i u Vrbljane. U međuvremenu, spustivši se preko Jabukovca u dolinu Sane, dijelovi 13.SS puka napali su, oko 14 sati, bataljon 13.proleterske brigade u Ribniku, koji im je pružao otpor dva sata, a zatim se, po naređenju Štaba 39.divizije, povukao u G. Vrbljane – u sastav brigade. Tu je sačekao i zaustavio neprijatelja koji je napadao od D. Pecke.³⁰⁵ Poslije uspjeha na pravcu Mihaljčića i Vrbljana, bataljon 13.SS puka je zastao, ali je poslije prekora od strane komandanta puka, koji je s komandom stigao na front u zapadni dio Jasenovih Potoka, nešto poslije 21 sata, ponovo krenuo u napad i zauzeo Vranovinu i Brdo, ali ih nije posjeo već se zadržao istočno od njih. Brigada se povukla nešto zapadnije i u toku noći posjela dominantne vrhove i kose na liniji Kikovi – Klimenta – Crljenica – Sjenokos – Tanka kosa – G. Vrbljani. Sjeverno od nje, bez neposredne veze na liniji Osoje – izvor Ribnika – Macanovići – Ogarci, bio je naspram 7.SS izviđačkom bataljonu koji je prodro u Rubnik i izbio na planinu Šišu.

S nesmanjenom žestinom vodile su se borbe i na pravcu od Mliništa prema željezničkoj stanici Ovčara. Bataljon 1.proleterske brigade koji je zatvarao taj pravac bio je primoran da se povlači pod borbom, pružajući otpor na više uzastopnih položaja uz prugu. Njemu se, poslije prodora neprijatelja u Mihaljčice, pridružio bataljon koji se

³⁰⁵ Todor Radošević, isto, str. 231-232.

borio na pravcu Lipa – Lipovac, odnosno na sektoru Jasenovih Potoka, koji se, po naređenju Štaba brigade, povukao prema ž. st. Ovčara i oko 17 sati posio položaj sjeveroistočno od pruge. Time su ovaj pravac zatvorila dva bataljona. No i pored toga 1.bataljon 13.SS puka uspijeva da ih potisne i u oštroj borbi oko 20 sati zauzme željezničku stanicu Ovčara.

Poslije zadržavanja od oko 1 sat u njenom rejonu i popune municijom, bataljon je, uz jaku podršku artiljerije, ponovo prešao u napad u zahvatu pruge. Bataljoni 1.proleterske brigade bili su iznenađeni, jer Nijemci nijesu običavali da noću napadaju jedinice NOVJ. Ipak su se brzo sredili i prešli u protivnapad. Razvila se ogorčena borba prsa u prsa, u kojoj je brojna i tehnička nadmoćnost neprijatelja dolazila do punog izražaja, tako da su bataljoni postepeno uzimali.

Uvidjevši da u bliskoj borbi neće uspjeti da spriječi dalje nadiranje neprijatelja, oni su se naglo odvojili od njega i posjeli položaj na oko 3 km od ž. st. Ovčara, s namjerom da tu ujutro sačekaju neprijatelja, iznenade ga i odbace natrag. Nakon toga i neprijatelj se zadržao na dostignutoj liniji, isturivši bočno osiguranje na kotu 1361.

Čitavog dana Štab 1.proleterske brigade nastojao je da uspostavi vezu s tri bataljona jugozapadno od Mliništa, kod kojih se nalazio i načelnik Štaba brigade. Mnoge patrole s naređenjima upućenim njima vraćale su se neobavljena posla i Štab divizije naređivao je Štabu brigade da ove bataljone što prije angažuje na pravcu Mliništa – ž. st. Ovčara – ž. st. Lisina, a kad je zauzimanjem Mihajlčića neprijatelj zaprijetio prodorom na željezničku prugu sjeverno od ž. st. Ovčara, za leđa bataljonima 1.proleterske brigade, u 17.15 sati naredio je 1.proleterskoj brigadi da ih što prije prebaci na područje Obršina (trig. 1369) – ž. st. Lisina – u divizijsku rezervu. Istovremeno joj je naredio da 3.krajiškoj proleterskoj brigadi prenese naređenje da svoja tri bataljona uputi na sektor Jakića poljana – Ovčara – Bukovača, radi ofanzivnog dejstva prema Mliništim. Ali kako Štab brigade nije uspio da uspostavi vezu s grupom svojih bataljona, Štab divizije je urgirao u 21.30 sati da bataljoni odmah krenu u određeni rejon. Međutim, oni ni u toku te noći nijesu uspostavili vezu sa Štabom brigade, niti sa bataljonima koji su se borili u zahvatu pruge.³⁰⁶

³⁰⁶ Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 183-200.

U međuvremenu, pomenuti bataljoni su poslije podne, osluškujući odjeke borbe i na osnovu jednog prispjelog naređenja, prema pruži i nešto prije 19 sati stigli u rejon Ovčare (trig. 1576). Odatle su kroz šumu krenuli na sjeverozapad prema Obršini i ž. st. Lisina, po besputnom i ispresijecanom planinskom zemljištu i po pomrčini. Zbog velikog zamora ljudstva, načelnik Štaba brigade je u 2 sata poslije pola noći naredio bataljonima da se zaustave u dostignutim rejonima i odmore, a prema pruži je uputio patrole sa zadatkom da uspostave vezu ili s dijelovima brigade ili s neprijateljem.

Pošto 3.krajiška proleterska brigada nije bila angažovana u borbama, a s obzirom na razvoj situacije u 1. i 13.proleterskoj brigadi, Štab divizije joj je u 16 sati naredio da odmah uputi jedan bataljon na Ovčaru, sa zadatkom da uspostavi vezu i sadejstvuje s 1.proleterskom brigadom radi slabljenja pritiska neprijatelja na pravcu ž. st. Ovčara i da joj, po tom bataljonu, pošalje municije koliko može. Štab brigade je uputio bataljon iz Prekaje, koji je tek oko 20 sati krenuo u određenom pravcu i ponio 1.proleterskoj brigadi 1.500 metaka.

Kada su poslije podne tog dana, oko 15.30 sati, dijelovi 373. legionarske divizije (2. i 3.bataljon 384.puka i 373.izviđački bataljon) prodrli od Drvara u Prekaju, gdje su im se, na južnim padinama Lunjevače, suprotstavila dva bataljona 3.ličke proleterske kod Marčeta i 3.bataljon 1.proleterske kod Bunčevca, kao i 2.bataljon 3.krajiške proleterske brigade. Štab 1. proleterskog korpusa uputio je u 16.45 sati pisano naređenje Štabu 3.krajiške proleterske brigade da se s dijelovima iz rejona Rora prebaci u Štekerovce, uspostavi vezu sa svim bataljonima, naročito s onim u rejonu Bunčevca, i u slučaju da neprijatelj krene putem Prekaja – Poljice – Rore, da zatvori taj pravac.³⁰⁷ Padom mraka Štab brigade je izvršio naređenje. Međutim, naređenje Štaba divizije da se s tri bataljona prebaci na prostor Jakića Poljana – Ovčara, Štab brigade nije primio. On je u 22 sata obavijestio Štab divizije da je jedan bataljon uputio na Ovčaru i po njemu poslao 1.500 pušanih metaka za 1.proletersku brigadu.

Napadajući iz Prekaje, dijelovi 373. legionarske divizije potisli su bataljon 3. ličke proleterske brigade na sjever i, preko Marčeta, izbili na kotu 1075, na stazi koja od Marčeta preko Jančavice vodi pravo ka mjestu gdje se nalazio Vrhovni štab. Izbijanjem na ovu kotu, udaljenu svega 5 km od Vrhovnog štaba, neprijatelj mu se od svih pravaca napada najviše približio i neposredno ga ugrozio, i dok su 4.bataljon

³⁰⁷ AVII, NOR, k. 372, br.reg. 14-1 i 4-4.

3.ličke i 3.bataljon 1.proleterske sprečavali dalji prodor neprijatelja na sjever, uslijedio je napad 2.bataljona 3.krajiške proleterske brigade u njegov desni bok, što ga je prisililo da se povuče u Prekaju. Time opasnost za Vrhovni štab nije potpuno otklonjena, pa je ovaj naredio Štabu 1.proleterskog korpusa da u toku noći organizuje napad na neprijatelja u Prekaji. Napad je počeo nešto poslije pola noći i nije dao očekivani rezultat, jer se nije uspjelo objediniti i povezati dejstva tri bataljona iz tri brigade. Nakon toga su bataljoni 3.ličke i 1.proleterske brigade zatvorili pravac prema Potocima, a bataljon 3.krajiške proleterske brigade prema Poljicu na liniji Matica glava – k. 1006.

Nakon četiri dana borbi u operaciji „Roselšprung“, u Vrhovnom štabu NOV i POJ je 29. maja prije podne razmatrana situacija na frontovima, pitanje premještanja Vrhovnog štaba na pogodnije mjesto i zadaci jedinica NOVJ – kako onih angažovanih u operaciji tako i svih ostalih. Prilikom razmatranja pitanja pogodnog mjesta novog boravišta za Vrhovni štab uzete su u obzir tri varijante: po jednoj bi se, zajedno sa 1. korpusom, prebacio na slobodnu teritoriju u Crnoj Gori, kamo je inače po planu trebalo da ide da bi bio bliže Srbiji; po drugoj bi se ispitala mogućnost da se tamo avionima prebaci najuži dio Vrhovnog štaba, a ostali bi došli s 1. proleterskim korpusom; po trećoj, koja je usvojena, privremeno bi se prebacio na Šator-planinu dok traje njemačka operacija, kako bi se izbjegla kliješta koja su se stezala oko Potoka, a po završetku operacije primijenila bi se jedna od prve dvije varijante.³⁰⁸ Odlučeno je da se uveče 29. maja krene prema Šator-planini, odnosno selu Preodac, oko 21 km udaljenom od Potoka.

Pošto će premještanjem Vrhovnog štaba prestati potreba odbrambenih borbi na pojedinim pravcima u operaciji „Roselšprung“, odlučeno je da se glavnina jedinica iz započetog okruživanja probije na najpogodnijim pravcima neprijatelju za leđa. Teške ranjenike, uz pomoć bolnice 5.korpusa, trebalo je skloniti u zemunice na planini Klekovači. Svim ostalim jedinicama NOVJ vrhovni komandant je toga dana, preko radio-stanice „Slobodna Jugoslavija“, uputio naređenje „da smjesta preduzmu najodlučnije akcije protiv važnijih uporišta i vojnih objekata neprijatelja. Naročito je važno uništavati željezničke pruge, komunikacije i druge važne vojne objekte“.³⁰⁹

³⁰⁸ Dimitrije Brajušković, isto, str. 105-106.

³⁰⁹ Tito, Sabrana djela, 20, str. 132.

Čim se sa sastanka u Vrhovnom štabu vratio u svoj štab, komandant 1.proleterskog korpusa, Koča Popović, upoznao je putem depeša štabove 1. i 6.proleterske divizije s novim zadacima. U depeši upućenoj u 11.30 sati Štabu 1.proleterske divizije je pisalo: „Bili smo gore. Donesena odluka o izlasku iz započetog obruča. Vi ćete se, sa Prvom i Trinaestom, probiti najpogodnijim pravcem na prostoriju Jastrebnjak – Vitorog – Cincar. Mi ćemo sa vašom Trećom južno od puta Drvar – Glamoč. Dakle, ne odbacite je. Vreme ovog pokreta naređićemo. To će biti najkasnije sutra, tridesetog uveče. Koča“.³¹⁰ Štab 1.proleterskog korpusa s 3.krajiškom proleterskom brigadom, koju je ponovo stavio pod svoju komandu, trebalo je da se prebaci južno od komunikacije Drvar – Glamoč i sa njom zatvori pravce prema Preodcu, u čiji će se rejon prebaciti Vrhovni štab i Štab korpusa s prištapskim jedinicama. Vrijeme pokreta zavisilo je od premještanja Vrhovnog štaba sa Potoka, a do tada je trebalo da sve jedinice najupornije zatvaraju pravce prema Potocima.

Nasuprot planovima Vrhovnog štaba, Komanda 2.oklopne armije insistirala je na ostvarenju operativnog plana o opkoljavanju i uništenju Vrhovnog štaba NOV i POJ sa maršalom Titom na čelu u rejonu Potoci – Uvala. Na pravcima odbrane 1.proleterske divizije, 13.SS puk je dobio zadatak da 29. maja u 5 sati nastavi da nastupa i do kraja dana izbije na liniju Bjeljevina (k. 1249) – ž. st. Lisina – Vučja poljana – Kik i tu uspostavi vezu sa 7.SS-izviđačkim bataljonom. U okviru tog zadatka trebalo je da 1. bataljon 13.SS puka napada u zahvatu pruge ž. st. Ovčara – ž. st. Lisina – Potoci, 2.bataljon preko Sjenokosa i Tanke kose sa zadatkom da izbije na liniju Ivak – pod živom vodom i 3.bataljon da iz Vrbljana izbije na liniju Kik – Vučja poljana – Ivak. Napad borbene grupe na pravcu Prekaja – Potoci komandant 373.legionarske divizije odložio je za 30. maj.³¹¹

Kako mu je bilo i naređeno, 13.SS puk sa dostignute linije je nastavio da, rano ujutro 29. maja, nastupa na čitavom frontu. Na to je Štab 1.proleterske divizije, da bi ojačao odbranu na najosjetljivijem pravcu Mliništa – Potoci, brzo reagovao i naredio Štabu 13.proleterske brigade da prebaci dva bataljona u rejon željezničke stanice Lisina i posjedne položaje istočno i sjeveroistočno od nje, u drugoj liniji odbrane na lijevom krilu 1.proleterske brigade. Štab 13.proleterske brigade odmah je u tome pravcu uputio bataljon koji je oko 6 sati

³¹⁰ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 626.

³¹¹ Slavko Odić, isto, str. 203-204 i 215.

krenuo iz Vrbaljane, a ubrzo još jedan. Za to vrijeme Nijemci su postepeno ali uporno nadirali u zahvatu pruge prema ž. st. Lisina. Dva bataljona 1.proleterske brigade (4. i 6), često borbom prsa u prsa, nijesu bila u stanju da zaustave neprijatelja koji ih je oko 9 sati potisnuo do linije Babica krčevine – Obršina (trig. 1369), oko 2 km istočno i jugoistočno od ž. st. Lisina.

Uviđajući da neće moći izdržati pritisak neprijatelja ograničavajući se samo na pasivnu odbranu, štabovi 4. i 6.bataljona odlučili su se da pređu u protivnapad. U to vreme stigao je na liniju Ponorci (k. 1332) – Krš (k. 1488) – Gola kosa (trig. 650), a zapadno od pruge i načelnik Štaba brigade s 1. i 3.bataljonom i bataljonom „Garibaldi“, s kojima do tada nije bilo veze. On je obavijestio bataljone na frontu da će s dva bataljona napasti u bok neprijatelja u zahvatu pruge. Nešto poslije 9 sati silovito su se sručila na neprijatelja četiri bataljona i odbacili ga 2-3 km prema ž. st. Ovčara. Zarobljeno je nekoliko njemačkih vojnika i zaplijenjeno nešto oružja i opreme, uz osjetne vlastite gubitke. Međutim, ubrzo se neprijatelj iznenada pojavio iza leđa 1. i 2.bataljona i bataljona „Garibaldi“, što je kod njih izazvalo zabunu, pa su, ne prihvatajući borbu, brzo odstupili na jug, u Bukovaču, i ponovo ostali bez veze s glavinom brigade i van borbe do kraja dana.

U međuvremenu, u rejon ž. st. Lisina stigla su dva bataljona 13. proleterske brigade i raspoređena na položaju istočno i sjeveroistočno od nje – u ulozi rezerve na tom pravcu. Nakon odlaska ovih bataljona, 13.brigada je malo pomjerila i čvršće povezala ostala tri bataljona na liniji Strahinići – Crljenica – Sjenokos – Tanka kosa i zatvorila pravce prema Resanovači i Uvali. Veoma oštre borbe vođene su za Klimentu, koju je neprijatelj zauzeo nešto poslije 10 sati, a četiri sata kasnije i Crljenicu. Snažan otpor pružila su neprijatelju dva lijevokrilna bataljona na Sjenokosu i Tankoj kosi, odakle su odstupili na Lazine pećine (k. 1353) i Lisinu (tt 1375). Sjeverno od nje neprijatelj je potisnuo dijelove 16.krajiške brigade i izbio na liniju Kik – Ivak. Time je 13.SS puk ovladao Vrbljanima, a 13. proleterska brigada nastavila je da pruža otpor na visovima zapadno od ovog sela. Nešto poslije 20 sati neprijatelj je na juriš zauzeo Lazine pećine i odsjekao 3.bataljon na Lisini od glavnine brigade, koji je nakon toga odstupio u Uvalu i priključio se jedinicama koje su se tu zatekle oko Štaba 5.korpusa NOVJ, ali je izgubio vezu sa Štabom brigade.

Na pravcu prema ž. st. Lisini neprijatelj je, uz snažnu podršku artiljerije i minobacača, oko 14 sati ponovo prešao u napad na 6.bataljon 1. proleterske brigade, koji je zatvarao taj pravac. Razvila se žestoka borba u zahvatu željezničke pruge. Bataljon je bio prinuđen da odstupa zbog velikih gubitaka. U takvoj situaciji nad bojištem se pojavilo 10 savezničkih aviona, koji su bacali pakete s municijom i hranom na prostor oko ž. st. Lisine. Neki paketi pali su i na njemačke položaje, a neki padobranci ostali su da vise na visokom drveću. Žestina borbe znatno se povećala i oko paketa sa municijom. „To više nisu borbe kakve poznajemo“, zapisao je Milorad Drenjanin, „Ovde se gušamo jedni s drugima. Uzalud su svi saveznički avioni, koji doleću više nas i bacaju nam sanduke s municijom. Ta uvek dragocena municija, večita naša briga i želja, ovoga puta nije nam na pomoći. Ovde se borimo s pištoljem, kundakom i bajonetom“.³¹²

Ipak, pristizanjem municije otpor je znatno pojačan iako je neprijatelj vršio juriš za jurišem i pomalo napredovao. Znatno broj boraca je poginuo i ranjen. Štab brigade je u streljački stroj ubacio borce prateće čete, kurire, konjovoce iz komore, sve sa čim je raspolagao. Razgorila se najteža i najogorčenija borba koju je brigada vodila u toku Drvarske operacije i kad je zaprijetila opasnost da će neprijatelj probiti odbranu 6.bataljona 1. proleterske brigade, po naređenju Štaba 1.proleterske divizije u protivnapad su oko 16 sati prešli 2. i 1.bataljon 13.proleterske, a ubrzo im se pridružio i 6. bataljon 1.proleterske brigade. U oštroj borbi koja se potom razvila Nijemci su odbačeni sa osvojenih položaja i do 18 sati potisnuti ka liniji Obršina – Babića krčevine. Iscrpljen i pretrpivši gubitke u ljudstvu, 1.bataljon 13.SS puka nije više ni pokušavao toga dana da krene u napad.

Naređenje da se prebaci prema željezničkoj pruzi na prostor Ovčara – Bukovača i ka Mliništima, koje joj je poslije podne 28. maja uputio Štab 1.proleterske divizije, 3.krajiška proleterska brigada primila je tek oko ponoći. Postupajući po njemu, komandant brigade je ujutro 29. maja krenuo sa tri bataljona i nešto prije podne izbio u rejon Ovčara – Srnačka ravan, gdje su bataljoni došli u dodir s neprijateljem. Prema planu, trebalo je da brigada napadne neprijatelja u leđa i bok i prisili ga da oslabi pritisak prema ž. st. Lisina. Međutim, primivši u međuvremenu od Štaba 1.proleterskog korpusa obavještenje o odluci Vrhovnog štaba da se povuče s Potoka i

³¹² Milorad Drenjanin, Poslednji kilometar pruge, Zbornik sjećanja Prva proleterska, 2, str. 564.

naređenje u vezi s tim da se divizija zabaci za leđa neprijatelja, Štab divizije naredio je u 13.30 sati putem depeše brigadi da hitno uspostavi vezu sa Štabom korpusa i da se ne udaljuje s prostora na kom se nalazi.

U vezi s novom situacijom, Štab korpusa je naredio bataljonu 1.proleterske i bataljonu 3.krajiške, koji su se nalazili u rejonu Prekaje, da krenu u sastav svojih brigada, dok je 3.ličku proletersku brigadu zadržao na tom sektoru. Međutim, 3.bataljon 1.proleterske brigade nije primio naređenje pa je i on ostao u rejonu Prekaje do podne 30. maja. Izvršavajući naređenje Štaba korpusa, 3.krajiška proleterska brigada se u toku noći između 29. i 30. maja prebacila od Ovčara prema zapadu i ujutro prikupila na području Bunčevac – Poljice, izuzev, 5.bataljona koji je tokom dana iz Glamočkog polja (Kopić) stigao u Rore.³¹³

Postupajući u duhu odluke Vrhovnog štaba o prekidu odbrambenih borbi i naređenja Štaba 1.proleterskog korpusa, Štab 1.proleterske divizije naredio je, poslije podne 29. maja, štabovima 1. i 13.proleterske brigade da se do 21 sat odvoje od neprijatelja i prikupe u rejonu ž. st. Lisina – Bjeljevina – Ponorci – Oboršina, s tim da prema neprijatelju ostave neophodne osiguravajuće dijelove koji će zatvarati pravce prema koncentracijskom prostoru i održavati borbeni dodir s neprijateljem, kako ne bi osjetio povlačenje divizije s toga sektora. Prikupljanje jedinica s dosta teškoća izvršeno je u vreme između 22 i 23 sata. S 3.bataljonom 13.proleterske brigade nije se mogla uspostaviti veza kao ni sa četom 4.bataljona 1.proleterske brigade koja je u borbama 28. maja odsječena i ostala u pozadini neprijatelja u rejonu Jasenovih Potoka, a 1. i 2.bataljon i bataljon „Garibaldi“ nalazili su se u Bukovači u rejonu Kutljerovca – na pravcu izvlačenja divizije. Nepokretni teški ranjenici na nosilima upućivani su još u toku dana, u pratnji najnužnijeg sanitetskog osoblja i obezbjeđenja, u zemunice na planini Klekovači.

Oko pola noći između 29. i 30. maja Štab 1.proleterske divizije s 1. i 13.proleterskom brigadom krenuo je prema prostoru istočno od ceste Glamoč – Mliništa. Pokret je bio izuzetno težak i naporan za borce iscrpljene u prethodnim borbama. Marševalo se pošumljenim planinskim zemljištem, bez staza, sa mnogo vrtača i oborenog drveća. Kolona duga nekoliko kilometara kretala se najprije na jug prema Štekerovcima, pored Kutljerovca (k. 1339), gdje su joj se priključila tri bataljona 1.proleterske brigade. Po izlasku iz šume kod Aničevke

³¹³ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 628.

skrenula je na istok i kod Ubovića ponovo ušla u šumu. Nastavljajući pokret pored Tubina brda i Lokve, divizija je cestu Mliništa – Glamoč prešla kod žandarmerijske stanice Mliništa i do 18 sati se sa 1.proleterskom brigadom smjestila u rejonu Vučje poljane – Ponore, 3-7 km jugoistočno od žandar. st. Mliništa, a sa 13.proleterskom brigadom južno od ove stanice. Prelaz preko ceste sa pravca Glamoča obezbjeđivao je 1.bataljon 13.proleterske, a radi obezbjeđenja od Mrkonjić-Grada upućen je 4.bataljon 1.proleterske brigade na žandar. st. Mliništa, gdje je greškom bombardovan od savezničke avijacije i pretrpio gubitke od 6 poginulih i 9 ranjenih boraca. Radi zatvaranja pravca od Glamoča i držanja dijela ceste južno od Mliništa, 1.brigada je, po naređenju Štaba divizije, u rejon k. 1356 – Skokovi (k. 1302) – Kosa, zapadno od ceste, uputila 1.bataljon, a još jedan u rejon Gradina (k. 1357) – Jaslići – Debeljak – Breg, istočno od ceste.³¹⁴

U obezbjeđenju izvlačenja Vrhovnog štaba NOV i POJ iz rejona Uvale i Štaba 1.proleterskog korpusa u predio istočno od ceste Glamoč – Mliništa – Mrkonjić-Grad

Kako je bilo i planirano, u sumrak 29. maja i Vrhovni štab s maršalom Titom na čelu, savezničkim vojnim misijama, prištapskim jedinicama (Prateći bataljon i Inženjerska brigada) i službama krenuo je iz šumskog predjela Velika uvala na jug, s namjerom da u toku noći stigne u Preodac pod Šator-planinom. Međutim, krećući se veoma sporo kroz gustu šumu i teško prohodnim terenom, kolona Vrhovnog štaba izbila je u zoru iz šume sjeveroistočno od Bunčevca, gdje je uspostavila vezu s 2.bataljonom 3.krajiške proleterske brigade, koji je tu zatvarao pravac od Prekaje. I pored opasnosti od neprijateljeve avijacije, pokret je nastavljen preko sela Poljica i nepošumljenog kamenjara, tako da je Vrhovni štab nešto prije podne stigao u Preodac i smjestio se u šumi na sjevernim padinama Šator-planine, u rejonu kose Crni bat, gdje se zadržao i prenoćio uz neposredno obezbjeđenje od strane Pratećeg bataljona.³¹⁵

Prije podne u Preodac je stigao i Štab 1.proleterskog korpusa. Tito mu je, pored ostalog, naredio da sa dovoljno jakim snagama obezbijedi Vrhovni štab na novom mjestu razmještaja. Štab korpusa je pri ruci imao slobodne samo 3.krajišku i 3.bataljon 1.proleterske,

³¹⁴ Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 183-200.

³¹⁵ Tito, Sabrana djela, 20, str. 316-317 i 333.

koji su se zatekli u rejonu Bunčevac – Poljice. Bataljon koji se nalazio u rejonu Bunčevca i dalje je zadržao kod tog sela, a glavninu brigade je pomjerio prema Preodcu i to tako što je: jedan bataljon zadržao sjeverno od ovog sela u rejonu Motika; dva rasporedio u zaseocima Ajderi, Tiče, Polici i Jelinovići; jedan uputio u predio Božina livada između Preodca i Rora; u Rorama zadržao bataljon koji je pristigao od Glamoča. Treći bataljon 1.proleterske brigade, koji se poslije sukoba s dijelovima 373.legionarske divizije toga dana sjeverno od Prekaje u rejonu Kola povukao u Poljice, uputio je u Podić, sa zadatkom da zatvori pravac Prekaja – Preodac i obezbijedi improvizovani aerodrom na koji su saveznički avioni naredne noći trebalo da bace oružje, opremu i namirnice za jedinice NOVJ na tom području.

Njemačke snage, u duhu svog operacijskog plana, prešle su ujutro 30. maja u nastupanje na svim pravcima prema Potocima i Uvali. Ne nailazeći na otpor, bataljoni 13.SS puka, već u 10.15 sati izbili su u Uvalu, ali tamo više nije bilo ni Vrhovnog štaba ni jedinica NOVJ. U obruču, koji su zatvarale njemačke snage, našao se Štab 5.korpusa NOVJ sa nekim manjim jedinicama, među kojima je bio i 3.bataljon 13.proleterske brigade, a i ove snage nijesu bile pasivne već su se izvlačile iz okruženja u raznim pravcima. Na pravcu od Livna, pošto je 29. maja prebačen od Bosanskog Grahova u Priluku, 105.SS izviđački i 369.izviđački bataljon koji je dejstvovao na tome pravcu, ušli su s tenkovima bez otpora ujutro 30. maja u Glamoč, oko podne u Medena Selišta, a uveče i u Vagan i tako izbili na raskrsnicu puteva za Rore i Mliništa – praznih ruku.

Prateći tok operacije „Roselšprung“ i prikupljajući obavještajne podatke o jedinicama NOVJ, Komanda 2.oklopne armije uputila je u 21.30 sati 30. maja depešu Komandi 15.brdskog armijskog korpusa i obavijestila je da se glavnina snaga NOVJ povukla na jug, jugozapad i jugoistok, da se Vrhovni štab sa Štabom 1.proleterskog korpusa nalazi u selu Poljice, a Štab 8.korpusa u Velikom Tičevu i naredio joj da razbije te štabove i istovremeno očisti od jedinica NOVJ centralno partizansko područje između Drvara, Bosanskog Petrovca i Ključa. Komanda armije odredila je i zadatke svim jedinicama u daljem toku operacije. Tako je borbena grupa 7.SS divizije (13.SS puk) dobila zadatak da iz šireg rejona Uvale, u stvari sa željezničke pruge Potoci – ž. st. Ovčara, nastupa na jug, očisti taj teren i prikupi plijen. Komandi 5.SS brdskog armijskog korpusa je naređeno da 3.bataljon

14.SS puka (nalazio se tada kod Trilja – prim. T. R) uputi na sektor Glamoča gdje će, zajedno sa 105. i 369. izviđačkim bataljonom, obrazovati borbenu grupu „Kene“ („Kähne“),³¹⁶ sa zadatkom da razbiju snage NOVJ koje su izbile istočno od Glamoča, a zatim da pređe u nastupanje prema Rorama. Napad njemačkih jedinica prema tom naređenju trebalo je da otpočne 1. juna u 4.30 sati.³¹⁷ Tako je njemačko komandovanje po treći put u toku operacije mijenjalo težište, ali ga je uvijek usmjeravalo prema Vrhovom štabu – najprije prema Drvaru, zatim prema Potocima („Rösselsprung 2“) i sada prema Poljicu („Rösselsprung 3“).

S obzirom na to da je prema planu Vrhovnog štaba i naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa za izvlačenje iz okruženja trebalo da se 1. proleterska divizija prebaci na područje Jastrebnjak – Vitorog – Cincar, njoj je po prelazu ceste Glamoč – Mrkonjić-Grad Štab korpusa, 31. maja u 7 sati, uputio depešu: „Za sada se nemojte kretati dalje“.³¹⁸ Naime, trebalo je sačekati, obezbijediti prelazak preko te ceste i prihvatiti Vrhovni štab i Štab 1.proleterskog korpusa sa jedinicama oko njih, a zatim krenuti dalje. Divizija je dobila zadatak da izviđa na sve strane i prikuplja podatke o neprijatelju na širem prostoru. Toga jutra Štab korpusa je naredio diviziji da izvidi stanje na sektoru Glamoča, pa ako je neprijatelj u njemu da ga napadne i po mogućnosti, odbaci „zbog neophodnosti aerodroma“, međutim, čim je doznao da je neprijatelj prethodnog dana preko Glamoča izbio u Medena Selišta i Vagan – od toga se odustalo. Tog dana, radi boljeg obezbjeđenja Vrhovnog štaba i zatvaranja pravaca od Vagana i Prekaje prema Preodcu, 3.krajiška proleterska brigada je, po naređenju Štaba korpusa, pomjerila bataljone na liniju Rore – Klačina – Podić – Stražbenica. Pod njenom komandom bio je i 3.bataljon 1.proleterske brigade.

Tokom 31. maja, pošto se glavnina jedinica NOVJ izvukla iz obruča, do borbi je došlo samo na nekim pravcima. Dijelovi 105.SS-izviđačkog bataljona krenuli su, uz podršku artiljerije, u izviđanje iz Vagana prema Rorama i Popovićima. Dočekani su vatrom isturenih dijelova 5.bataljona 13.proleterske brigade s položaja na Kadinjači, oko 4 km jugoistočno od Rora, a zatim se u taj rejon prebacio čitav 5.bataljon. Neprijatelj je tri puta pokušavao da zauzme Kadinjaču, ali bez uspjeha. Poslije podne na taj pravac Štab brigade je prebacio i

³¹⁶ Nazvana tako po komandantu 3.bataljona 14.SS puka.

³¹⁷ Slavko Odić, isto, str. 227-230.

³¹⁸ Zbornik, tom IV, knj. 25, str. 634.

1.bataljon, pošto su najprije ova dva bataljona zaustavila prodor neprijatelja prema Rorama, prešli u protivnapad i odbacili ga prema Vaganu, a i na lijevom krilu brigada je tog dana, na pravcu Župa – Stražbenica južno od Prekaje, imala manji sukob s dijelovima 373.legionarske divizije. Poslije podne tog dana 105.SS-izviđački bataljon preduzeo je nasilno izviđanje s jednom četom podržanom sa dva tenka od Vagana i prema Mliništima. Tenkovi su se kretali cestom, a pješadija zapadno od nje, prema liniji Perduhovo – G. Gradina, a zatim i istočno od ceste na pravcu Gradina (k. 1357) – Vasići – Savići. Na svim pravcima neprijatelju su se suprotstavili 1. i 2.bataljon 1.proleterske brigade i bez većih napora spriječili mu prodor prema Mliništima, iako su dva tenka uspjela da stignu do žandarmerijske stanice u tom mjestu, ali su prisiljeni da se vrate natrag.

U vezi s odlukom Vrhovnog štaba da se sa Šator-planine i rejonu Preodca prebaci ka Vitorog-planini, Štab 1.proleterskog korpusa je 31. maja u 18 sati uputio depešu Štabu 1.proleterske divizije u kojoj je pisalo: „Od sutra ujutro obezbedite sa severa i juga naš prelaz kod Mliništa od Crne gore ka Vitorogu“. Pored toga, Štabu divizije je naređeno da ga odmah obavijesti da li ima neprijatelja na području Crne gore (šumski predio južno od ž. st. Lisina) i da uspostavi radio-vezu sa Štabom 5.korpusa NOVJ, a obaviješten je da će mu te večeri saveznički avioni baciti hranu i municiju kod Prebilje.³¹⁹

Primivši depešu, Štab divizije je napisao naređenje štabovima 1. i 13. proleterske brigade i upoznao ih da će „Štab našeg korpusa (verovatno sa 3.krajiškom brigadom) noćas... krenuti sa sadašnje prostorije preko Crne gore i Mliništa na naš sektor. Naš zadatak je da dok se oni ne prebace obezbedimo prostor oko Mliništa i sa severa i sa juga“. Štabu divizije iz konspirativnih razloga nije javljeno da će se na taj pravac prebaciti i Vrhovni štab.

Da bi izvršio zadatak, Štab divizije je naredio 1.proleterskoj brigadi da: sa tri bataljona (1, 2. i 4) napadne, razbije i protjera sve neprijateljeve snage koje su izbile južno od Mliništa, a ako se radi o jačim snagama, ta tri bataljona moraju u svojim rukama zadržati liniju žand. st. Mliništa – Ploča – Kurozeb – Vučje poljane – Mrđenove poljane; bataljon „Garibaldi“ uputi na prostor Podgorija – Bjelovina – Lipovac, radi obezbjeđenja sa pravca Mrkonjić-Grada; jedan bataljon zadrži u rejonu Presedla radi obezbjeđenja divizijske bolnice. Trinaestoj proleterskoj brigadi naređeno je da se do 6 sati 1. juna postavi tako da

³¹⁹ Isto, str. 637-638.

zatvori sve pravce koji od Prijana, Odžaka i Glamoča vode ka Čardak-livadama i Prebelji, s tim da najmanje jedan bataljon postavi na svoje desno krilo u rejonu Turska kosa (k. 1580) – Visibaba (trig. 1562) – Paripovac, radi dejstva prema Prijanima i održavanja čvrste veze s 1.proleterskom brigadom, i da dade potrebno ljudstvo za prikupljanje materijala koji će saveznički avioni baciti kod Pribelje.³²⁰

Nakon završenih priprema, proleterska brigada je sa dva bataljona napala dijelove 105.SS-izviđačkog bataljona i oko 22 sata odbacila ih prema selu Perduhovo, a zatim zatvorila taj pravac prema Mliništima na liniji Kosa – Skokovi (k. 1302) – Laškavica – Debeljak – Gradina; jedan bataljon zadržala je u rejonu žand. st. Mliništa – Ploče, dok su se ostale snage nalazile na prostoru Vučje poljane – Presedlo – Čardak-livade. Te i naredne noći 13.proleterska brigada angažovala je, zajedno sa intendantskim organima divizije, jedan bataljon za sakupljanje i prijem materijala koji su saveznički avioni bacili diviziji kod Pribelje, što joj je dobro došlo poslije prethodnih iscrpljujućih borbi. S ostalim snagama ona je posjela položaj na liniji Turska kosa (k. 1580) – Visibaba (trig. 1562) – Paripovac – Ivićev vrh (k. 1360) – Vrščić – Pribelja – Matrag (trig. 1413) i zatvorila pravce od Prijana i Glamoča prema Čardak-livadama i Pribelji, oslanjajući se desnim krilom na dijelove 1.proleterske brigade a lijevim na dijelove Glamočkog NOP odreda južno od Pribelje. Ovakvim rasporedom 1.proleterska divizija je stvarala uslove za bezbijedno prebacivanje Vrhovnog štaba i Štaba 1. proleterskog korpusa sa jedinicama koje su se i nalazile s njima preko ceste Glamoč – Mliništa prema Pribelji.

Ocijenivši 31. maja, na osnovu prispjelih obavještenja o situaciji na pojedinim pravcima, da će Nijemci veoma brzo ponovo okružiti prostor razmjешtaja Vrhovnog štaba, vrhovni komandant NOV i POJ, maršal Jugoslavije Josip Broz Tito, odlučio je da se, pod zaštitom 1.proleterske divizije, prebaci istočno od ceste Glamoč – Mliništa, prema planini Vitorog, odakle će koji dan kasnije poći s 1.proleterskim korpusom na slobodnu teritoriju Crne Gore – da bi bio što bliži Srbiji, gdje će NOVJ otpočeti odlučujuće bitke za konačno oslobođenje zemlje. Planom je bilo predviđeno da se Vrhovni štab, sa savezničkim misijama i nekoliko članova Predsjedništva AVNOJ-a i NKOJ-a, sa sjevernih padina Šator-planine iz Preodca prebaci do ž. st. Lisina, a zatim trasom željezničke pruge preko Mliništa do Pribelje.

³²⁰ Isto, str. 557-559: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima brigada od 31. maja.

Kolona Vrhovnog štaba krenula je po padu mraka 31. maja iz Preodca određenim pravcem. Marševsko obezbjeđenje sačinjavali su: prethodnica – tri bataljona 3.krajiške proleterske brigade; desna pobočnica – po dva bataljona 3.krajiške i Inžinjerijske brigade Vrhovnog štaba; lijeva pobočnica – po jedan bataljon 3.krajiške i 1.proleterske brigade; zaštitnica – dva bataljona Inžinjerijske brigade. U koloni se nalazio i Štab 1.proleterskog korpusa. Krećući se na sjeveroistok preko sela Crni Vrh, kolona je ujutro 1. juna stigla u šumski predio Agića palež. Pokret prema pruži nastavljen je oko 15 sati, ali je već nakon dva sata, u predjelu Bjeljevine i Obršine nadomak pruge, prethodnica napadnuta s boka od dijelova 13.SS puka. Nakon uporne borbe od gotovo 3 sata, neprijatelj je odbačen prema ž. st. Lisina, ali je i pored toga bilo rizično nastaviti pokret prema pruži i njome ka Mliništima. U takvoj situaciji odlučeno je da se promijeni pravac i kolona Vrhovnog štaba pođe kraćom maršrutom danju preko pošumljenog terena, s tim da cestu Glamoč – Mliništa pređe kod Vasića. Nakon toga Vrhovni štab se vratio u rejon Agića palež gdje je toga dana logorovao i tu proveo noć. Za njim se dublje u šumu povukla i glavnina 3.krajiške proleterske brigade. U pomentom sukobu imala je 9 poginulih i 6 ranjenih boraca.

Očekujući prebacivanje Vrhovnog štaba i Štaba 1.proleterskog korpusa preko Mliništa prema Vitorog-planini, a u cilju obezbjeđenja od Mrkonjić-Grada, Štab 1.proleterske divizije naredio je ujutro 1. juna bataljonu „Garibaldi“ da se prebaci na područje Podgorija – Bjeljevina – Lipovac i da istura jače patrole prema Peckoj. Skoro čitav dan dva bataljona 1. proleterske brigade vodila su borbu na sektoru Perduhovo – Prijani – Vasići, uz povremene protivnapade, s dijelovima 105. SS-izviđačkog bataljona koji su bezuspješno pokušavali da prodru ka Mliništima, da bi predveče bili prisiljeni da se povuku prema Medenim Selištima. Pošto 13.proleterska brigada tog dana nije bila angažovana u borbama, ona je, po naređenju Štaba divizije, pomjerila dio snaga iz rejona Turske kose na zapad prema Gradini, sjeverno od Prijana, čime je divizija još čvršće zatvorila pravac od Glamočkog polja prema Mliništima.

Poslije neuspjelog pokušaja da izbije na željezničku prugu kod ž. st. Lisine, prikupljanja i sređivanja jedinica 3.krajiške proleterske i Inžinjerijske brigade, u toku noći, što nije išlo bez teškoća, tako da su dva bataljona 3.krajiške i bataljon Inžinjerijske brigade ostali u rejonu

Obršine³²¹ – kolona Vrhovnog štaba krenula je ujutro 2. juna ka Mliništima. Prethodnicu je obrazovao jedan, a zaštitnicu dva bataljona 3.krajiške proleterske brigade. Pobočnice nijesu upućene zbog teško prohodnog terena. Kolona se kretala na istok besputnim i vrletnim predjelom Crne gore i Bukovače do k.1332 (Ponorci), odakle je skrenula na jug i pored Kutljerovca (k. 1339) oko podne izbila kod Jančare vrha (k. 1494). Poslije jednosatnog predaha, kolona je krenula na jugoistok i pored Tubina brda oko 14.30 sati stigla u rejon Ređuša šume, odakle se vidjela cesta. Tu je zastala radi pripreme za prebacivanje istočno od ceste. Kada je uspostavljena čvršća veza s dijelovima 1.proleterske brigade, koji su vodili borbu na sektoru Prijana i Perduhova, Vrhovni štab je nešto prije 17 sati krenuo preko čistine k cesti, prešao je između Vasića i Savića, a zatim je preko Vučjih poljana predveče stigao do izvora Ponore, gdje se zaustavio.

Dok se Vrhovni štab prebacivao preko ceste, dva bataljona 1.proleterske brigade uporno su se branila južnije (svega kilometar a negdje i bliže), tako da su se jasno čula dovikivanja boraca i komandovanje starješina, a i glasovi neprijatelja. Minobacačke granate padale su u blizini kolone, a jedna je lakše ranila po jednog člana Sovjetske i Britanske vojne misije. Predveče su Nijemci uspjeli da se, cestom od Prijana, probiju tenkovima u rejon Mliništa i odsjeku začelje kolone Vrhovnog štaba. Zapadno od ceste ostali su 1. i 6. i djelovi 3.bataljona 3.krajiške proleterske brigade, djelovi Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba i komore. Ovi djelovi povukli su se nazad u šumu, a zatim se u toku noći neopaženo prebacili preko ceste u sastav matičnih jedinica.

U međuvremenu, prije nego što je Vrhovni štab iz rejona Agića paleža krenuo prema Mliništima i razmjene depeša između štabova 1.proleterskog korpusa i 1.proleterske divizije o situaciji – Štab korpusa je u 7 sati 2. juna depešom naredio diviziji da obezbijedi prelaz preko ceste južno od ž. st. Mliništa.³²² Nakon toga Štab divizije je napisao u 9 sati naređenje štabovima 1. i 13.proleterske brigade i upoznao ih da je „jedna naša grupa koja je trebalo da se prebaci na naš sektor naišla... južno od stanice Lisina kod Bjeljevine i Obršine na neprijatelja i nije se mogla prebaciti. Dobili smo zadatak da toj grupi obezbedimo prebacivanje na prostoru Mliništa. Tražili smo da ta

³²¹ Ovi bataljoni su samoinicijativno krenuli na jug prema Štekerovcima do zaseoka Ubovići, odakle su se priključili koloni Vrhovnog štaba.

³²² Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 429.

grupa krene na žand. st. Mliništa“. U vezi s tim, naredio je 1.proleterskoj brigadi da toj grupi obezbijedi slobodan prolaz sa sjevera i juga preko žand. st. Mliništa na taj način što će grupu za obezbjeđenje od Glamočkog polja postaviti s obje strane ceste Glamoč – Mliništa, jednu grupu postaviti kao rezervu oko žand. st. Mliništa koja će, prema potrebi, intervenisati bilo prema jugu ili sjeveru, gdje se na prostoru ž. st. Mliništa – Bjeljevina već nalazio bataljon „Garibaldi“. Trinaesta proleterska brigada dobila je zadatak da sa jednim bataljonom stalno i efikasno djeluje na lijevom krilu 1.proleterske brigade, kosama iznad Prijana i Perduhova, a s ostalim snagama čvrsto zatvori pravce od Glamočkog polja prema Pribelji i Čardak livadama, nasilno izviđa prema Glamoču i obezbijedi divizijsku bolnicu u rejonu Pribelje.³²³ Po prijemu naređenja brigade su odmah izvršile manja pomijeranja bataljona.

I dok se kolona Vrhovnog štaba približavala cesti Glamoč – Mliništa, 3.bataljon 14.SS puka i 105.SS-izviđački bataljon (grupa „Kene“) prešli su u 13.30 sati u napad na frontu Prijani – Perduhovo – V. Gradina, u namjeri da s juga prodru prema Mliništim. Dva bataljona 1.proleterske brigade s obje strane ceste pružili su im snažan otpor s položaja na Kosi, Laškovici, Laslicima i Debeljaku. Bataljonima je bilo naređeno da po cijenu najvećih žrtava moraju spriječiti prodor neprijatelja. Zahvaljujući odsudnoj odbrani, ni pokušaj neprijatelja da tenkovskom četom prokrči put pješadiji – na početku nije uspio. Tenkovi su naišli na protivtenkovske mine koje je postavila brigada i koje su uništile dva tenka. Samopožrtvovanje i upornost branilaca omogućili su da se Vrhovni štab bezbjedno prebaci na područje jugoistočno od Mliništa. Tek predveče neprijatelj je uspio da potisne bataljone 1.proleterske brigade i da se sa tenkovima, bez pješadije, probije u rejon Mliništa.

Gotovo istovremeno dijelovi borbene grupe „Kene“ napali su od Prijana dva bataljona 13.proleterske brigade na Turskoj kosi i Visibabi. Veoma žestoke borbe vođene su cijelo poslijepodne i sve do pola noći kada je neprijatelj zauzeo Visibabu, a bataljoni se povukli prema Paripovcu.

Koordinirano s napadom borbene grupe „Kene“, u nastupanje je sa sjevera, iz rejona Berića preko Podgorije, krenuo 7.SS-izvidjački bataljon. Nastupao je u tri napadne kolone: prema željezničkoj stanici Mliništa; prema planini Čardak, odnosno njenom najvišem vrhu –

³²³ AVII, NOR, k. 712, br.reg. 31/2-1.

Kurozebu (trig. 1604); prema ž. st. Čardak. Iznenadivši dvije čete 1.proleterske brigade u šumi kod Plećine, Nijemci su lako prodrli cestom i zauzeli ž. st. Mliništa, odakle je bataljon „Garibaldi“ odstupio prema Vučjim poljanama. Saznavši o pojavi neprijatelja sa sjevera na području Podgorije, a ne raspolažući podatkom da je prodro u ž. st. Mlinište, Štab 1.proleterske divizije brzo je reagovao i naredio dijelovima dva bataljona 1.brigade, koji su se zatekli na području Pustinjaka i Presedla, da hitno krenu prema Podgoriji i da, zajedno s dva bataljona koji su bili orijentisani u tom pravcu, napadnu neprijatelja. Istovremeno je naredio Štabu brigade da dio jednog bataljona uputi ka ž. st. Čardak, a drugi njegov dio da orijetiše prema Kurozebu. Namjera Štaba divizije bila je da spriječi brzi prodor neprijatelja sa sjevera ka predjelu razmještaja Vrhovnog štaba.

Međutim, događaji su se odvijali znatno brže nego što su naređenja mogla da stignu do štabova bataljona. Dijelovi 7.SS-izviđačkog bataljona, poslije zauzimanja željezničke produžili su ka žandarmerijskoj stanici Mliništa i potisli dijelove 1.proleterske brigade sa Smrčeve kose, a nakon borbe kod Popovića kuća, bez otpora izbili na Kurozeb, dok je lijevokrilna napadna kolona stigla u rejon ž. st. Čardak, ali je tu dočekan od dijelova dva bataljona 1.proleterske brigade i odbačena natrag ka Podgoriji.

U momentu izbijanja neprijatelja na Kurozeb, glavnina 3.krajiške proleterske brigade zatekla se u rejonu Vučjih poljana. Krajišnici su posmatrali njemačke vojnike koji su na njih otvarali vatru. U blizini su se nalazili i komandant 1.proleterskog korpusa sa dijelovima prištapske čete, članovi Štaba 1.proleterske brigade i dijelovi Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Treća krajiška brigada je dobila zadatak da sa dva bataljona napadne i protjera neprijatelja s Kurozeba, a jedan bataljon uputi na masiv planine Čardak. Međutim, napad dijelova pomenutih bataljona nije uspio, jer se neprijatelj, iako nije bio jak, uporno i vješto branio, koristeći prirodne kamene zaklone i nepristupačne uvale. Sačekana je noć, pa je neprijatelj ponovo napadnut s dva bataljona 3.krajiške i dijelovima dva bataljona 1.proleterske brigade, ali ni u noćnom napadu se nije uspjelo i sve se na kraju svelo na blokiranje neprijatelja. Bataljon upućen na planinu Čardak stigao je u određeni rejon, ali to nije imalo uticaja na ishod borbe.

Borbe istočno od ceste Glamoč – Mliništa – Mrkonjić-Grad, odlazak Vrhovnog štaba NOV i POJ sa Kupreškog polja u Italiju i na Vis i pokret divizije na prostor istočno od ceste Šujica – Bugojno

Stigavši u rejon izvora Ponore i k. 1151, Vrhovni štab i savezničke vojne misije praktično su se našli van dometa njemačkih snaga angažovanih u operaciji „Roselšprung“, kojima je time propala i posljednja šansa da ih unište. Nešto prije pola noći Tito je s manjom pratnjom nastavio pokret prema Pribelji, ostavivši neke članove Vrhovnog štaba i savezničke misije da se odmore poslije napornog marša. Krećući se na jugoistok, on je pored izvora Točak i Pribelje, u zoru 3. juna stigao u šumu Gorica (k. 1531) ispod Vitorog-planine, oko 4 km jugoistočno od Pribelje, i tu se zaustavio. Nakon što je oko 9 sati stigao i ostali dio kolone Vrhovnog štaba, tu je održana sjednica Politbiroa CK KPJ na kojoj je odlučeno da se Tito, s Vrhovnim štabom i savezničkim vojnim misijama, privremeno prebaci na otok Vis, a odatle na slobodnu teritoriju 2.korpusa NOVJ u Crnoj Gori – kad 1. proleterski korpus dođe tamo kako bi neposrednije uticao na ubrzaniji razvoj NOB u Srbiji. Još je odlučeno da od članova Vrhovnog štaba oстане jedino Sreten Žujović u Štabu 1.proleterskog korpusa, radi objedinjavanja borbenih dejstava ovog, 5. i 8.korpusa, dok Vrhovni štab ne uspostavi radio-vezu s njima, a zatim da s 1.proleterskim korpusom krene u Srbiju.

Po završenoj sjednici Tito je pozvao k sebi zamjenika šefa Anglo-američke vojne misije, potpukovnika Vivijana Strita (Vivian Street) i izrazio mu želju da bi se on s Vrhovnim štabom i drugim organima NOP-a, ukupno oko 100 lica, kao i sa savezničkim vojnim misijama, u naredne dvije noći s Kupreškog polja prebacio na Vis – ukoliko bi nadležna britanska komanda hitno pomogla da se to ostvari.

Strit je s Titovim zahtjevom depešom odmah upoznao šefa Anglo-američke vojne misije, brigadira Ficroja Maklejna (Fitzroy Maklean), koji se momentalno nalazio u Bariju u Italiji, a ovaj vrhovnog komandanta savezničkih snaga na Sredozemlju, generala Henrija Majtlanda Vilsona (Hanry Maitland Wilson) i predstavnika britanske vlade pri njegovoj komandi ministra-rezidenta Harolda Makmilana (Harold MacMillan), koji su se nalazili u Alžiru. Oni su, s prijedlogom da se Titu izađe u susret, uputili depešu u London,

predsjedniku britanske vlade Vinstonu Čerčilu (Winston Churchill) i Komitetu načelnika Imperijalnog generalštaba, koji su se saglasili s prijedlogom na najvišem britanskom nivou. Nakon toga su etarom brzo prostrujale depeše u suprotnom pravcu do potpukovnika Strita u šumi Gorici na planini Vitorog. On je oko 18 sati obavijestio Tita da će nadležni britanski organi udovoljiti njegovoj želji i da će se obaviti sve pripreme da evakuacija sa Kupreškog polja može da počne noću između 3. i 4. juna.³²⁴ U međuvremenu je Tito obaviješten da je ranije upućena grupa na Kupreško polje pronašla podesan prostor kod Bajramovaca i pripremila ga za noćno slijetanje i polijetanje aviona već naredne noći.

Prema mjeri pomijeranja Vrhovnog štaba ka planini Vitorog i 1. proleterska divizija se, po naređenju Štaba 1. proleterskog korpusa, pomjerila noću između 2. i 3. juna i slijedećeg dana – od Mliništa na istok i jugoistok. Štab divizije postavio je 1. proletersku brigadu na liniju Presedlo – Čardak livade – Borik – Alako vrh (trig. 1360) – Vrščić, a 13. proletersku brigadu pomjerio u širi rejon Pribelje, sa isturenim dijelovima na Matrag i prema Zubića košarama, sa zadatkom obezbjeđenja Vrhovnog štaba i divizijske bolnice i zatvaranja pravca od Glamoča. Zadržavši je pod svojom komandom, Štab 1. proleterskog korpusa je naredio 3. krajiškoj proleterskoj brigadi da se prebaci na prostor Podgorija – Pljevski Podovi. Međutim, kako su njeni dijelovi bili angažovani u borbama oko Kurozeba, ona je tek nešto prije podne 3. juna sa tri bataljona, sa Čardak livada krenula prema određenom prostoru, a sa ostala tri bataljona posjela liniju Čardak – Presedlo.

Ubrzo po pomijeranju dijelova 1. proleterske divizije, uslijedio je napad snaga 7. SS divizije, koje su nastupale od ceste Glamoč – Mliništa, na položaje 3. krajiške i 1. proleterske brigade, na liniji ž. st. Čardak – Presedlo – Ponore – Čardak livade. Na čitavoj toj liniji razvile su se žestoke borbe koje su trajale do noći. Neprijatelj je uspio da zauzme Presedlo i dijelove 3. krajiške proleterske brigade potisne sa linije ž. st. Čardak – Presedlo na istok, a na frontu 1. proleterske brigade da zauzme Ponore i Lisinu i izbije u Čardak livade.³²⁵

Pošto je obaviješten da je njegovom zahtjevu za prebacivanje na Vis udovoljeno, Tito je, s kolonom Vrhovnog štaba i nešto prije pada mraka, krenuo 3. juna prema Kupreškom polju, uz obezbjeđenje

³²⁴ Dimitrije Brajušković, isto, str. 116-117.

³²⁵ Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 149-166: Izvještaj komandanta 1. proleterske brigade o borbama u junu 1944.

4.bataljona 13.proleterske brigade. Krećući se na jugoistok pored Bosnića, Krađine i Marića košare, kolona je kod sela Bajramovaca izbila na ivicu Kupreškog polja oko 21 sat, zaustavila se u blizini ledine predviđene za slijetanje i polijetanje aviona obilježene vatrama. I pored nepovoljnog vremena, ubrzo se južno od kote 1125, u sjevernom dijelu Kupreškog polja, nakon skoro pola sata kruženja, spustio avion tipa „Dakota“ (DC-3) s posadom koju je sačinjavalo pet sovjetskih avijatičara s pilotom-kapetanom Crvene armije Aleksandrom Sergejevičem Šornjikovom na čelu. U avion su se ukrcali: Tito, dio Vrhovnog štaba, članovi Politbiroa CK KPJ i NKOJ-a, članovi savezničkih vojnih misija i borci konjičkog eskadrona Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Oko 22 sata avion je uzletio i spustio se na aerodrom kod Barija u Italiji. Ubrzo po odlasku aviona, na improvizovani aerodrom su se, jedan za drugim, spustila još tri saveznička aviona (američki), a u zoru je ponovo došao Šornjikov. Ovi avioni su u Bari prevezli sve ljudstvo predviđeno za odlazak. Aerodrom je čitave noći neposredno obezbjeđivao 4.bataljon 13.proleterske brigade, koji je u zoru upućen u rejon Malovana, sa zadatkom da zatvori pravac Šujice prema Kupresu. Tri dana kasnije, noću između 6. i 7. juna, Tito se sa ljudstvom koje je s njim stiglo u Italiju, na britanskom razaraču „Blekmur“ („Blackmore“) u pratnji razarača „Edžisford“ („Egdisford“), prevezao na Vis i u zoru 7. juna iskrcao se u luci Komizi, gdje ga je dočekala postrojena počasna straža čete boraca, nekoliko članova Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju, članovi Štaba mornarice NOVJ i Štaba 26.divizije NOVJ.³²⁶

Po dolasku u Bari, vrhovni komandat je 4. juna uputio, pored ostalog, dvije depeše Štabu 1.proleterskog korpusa. U njima je pisalo: „Stigli smo srećno na određeno mjesto. Preduzmite najhitnije mjere za evakuaciju ranjenika s mjesta odakle smo poletjeli mi. Osigurajte to mjesto dok ranjenici ne budu evakuisani... U vezi sa svim tim smatramo da biste se vi morali zadržati na sektoru Vitorog – Kupres – Vukovsko i preduzeti, u prvom redu, sve da se ranjenici evakušu. Saveznici će dati avione, a vaša je stvar da u blizini aerodroma dopremite najhitnije sve ranjenike“.³²⁷ Štab korpusa je zadatak prenio na 1.proletersku diviziju, koja je prema planu trebalo da se prebaci na prostor istočno od ceste Šnjica – Kupres – Bugojno, jer je prema ranijoj odluci Vrhovnog štaba predstojao pokret 1.proleterskog korpusa u Srbiju. Prije toga

³²⁶ Tito, Sabrana djela, 20, str. 315-320 i 334-337; D. Brajušković isto, str. 315-318.

³²⁷ Tito, Sabrana djela, 20, str. 140-141.

trebalo je jedinice što više rasteretiti nepotrebnog tereta, a iz humanih razloga – u prvom redu evakuisati teške ranjenike u Italiju, gdje su im uslovi za liječenje i ozdravljenje bili povoljniji.

Zbog toga su jedinice 1.proleterske divizije i 4. juna vodile borbe protiv njemačkih snaga, koje su od ceste Glamoč – Mliništa nastupale prema širem području planine Vitorog, mada ne više uporno. Zbog jakog pritiska neprijatelja s linije Presedlo – ž. st. Čardak, 3.krajiška proleterska brigada uputila je jedan bataljon iz Pljevskih Podova u rejon istočno od Bubnjevih poljana na planini Jastrebnjak, radi ojačanja svog lijevog krila, a protivnapadom sa dva bataljona povratila je ž. st. Čardak i Presedlo. Poslije podne tog dana krenuo je u nastupanje 3.bataljon 14.SS puka sa oko 15 tenkova i oklopnih automobila iz Glamočkog polja prema Pribelji. Odbacivši bataljon 13.proleterske brigade s Matraga (trig. 1413), on je oko 17 sati ušao u Pribelju, nakon čega se ova brigada pomjerila na jugoistok, prema Kupreškom polju. U vezi s tim 1.proleterska brigada, koja je do tada vodila borbe na pravcu Ponore – Čardak livade – Pribelja, prebacila je sa Smiljevačke poljane svoj bataljon iz rezerve na liniju Javorska kosa – Ploče (trig. 1563) – V. Vitorog (trig. 1907), istočno i jugoistočno od Pribelje i zatvorila pravce koji iz ovog sela vode na greben Vitoroga.

Povukavši se u pratnji Vrhovnog štaba iz Drvara na Kupreško polje, Inžinjerijska brigada Vrhovnog štaba je tu, po njegovoj odluci, 4. juna rasformirana. Najprije je rasformiran njen 4.bataljon i njegovim ljudstvom su popunjena ostala tri bataljona, a zatim su priključeni brigadama 1. proleterske divizije – 1.bataljon 13.proleterskoj, 2. 3.krajiškoj i 3. 1.proleterskoj brigadi. Svaki bataljon brojao je oko 160 boraca i nosio je naziv Inžinjerijski bataljon – dodajući brigadu u kojoj se nalazi. Bataljoni su imali da izvršavaju boračke zadatke u sklopu svojih brigada, s tim što ih je – pošto do tada nijesu učestvovali u borbama, a samim tim nijesu ni imali borbenih iskustava – trebalo postepeno uvoditi u borbu od lakših ka složenijim akcijama, kako je to naredio Štab divizije.³²⁸ Prateći bataljon Vrhovnog štaba stavljen je najprije pod komandu Štaba 1.proleterskog korpusa, ali je ubrzo pridodat diviziji i 25. juna dobio naziv 10.bataljon. Diviziji je pridodata i korpusna brdska baterija. Uz Štab korpusa nalazila se i njegova zaštitna četa sastava tri voda: za vezu, izviđački i zaštitni.

³²⁸ Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 95-96: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima 1. i 13. proleterske brigade od 4. juna.

U vezi sa evakuacijom ranjenika i prebacivanja svih jedinica koje su se nalazile oko Vrhovnog štaba i Štaba 1.proleterskog korpusa istočno od ceste Šujica – Kupres – Bugojno, Štab korpusa je 4. juna naredio 1. proleterskoj diviziji da „radi obezbeđenja prostorije koja nam je potrebna za dalje zadatke“ postavi: 1.proletersku brigadu na prostor ž. st. Vitorog – V. Vitorog (trig. 1907) – M. Vitorog (trig. 1747); 13.proletersku brigadu jugozapadno od nje, na području M. Vitorog – Hajdukova glava; 3.krajišku proletersku brigadu u jugozapadnom dijelu Janja: Podgora – Lokva Repušnjak – Borić – Đukića košara – M. Lisina.

U cilju usmjeravanja rada i konkretizacije zadataka potčinjenim jedinicama, Štab divizije napisao je, uveče 4. juna, naređenje brigadama da se u toku noći najhitnije prikupe na svojim položajima, a potom ubrzanim maršem krenu: 1.proleterska na prostor istočno od Vitoroga i sjeverno od Kupreškog polja; 3.krajiška proleterska na područje južno od Janja i istočno od 1.proleterske brigade; 13.proleterska na prostor južno od Vitoroga, izuzev bataljona koji je upućen ka Malovanu. Prva proleterska brigada još je dobila zadatak da obezbijedi pokret i prikupljanje na određenom prostoru korpusne i divizijske artiljerije, saniteta i intendanture, kao i komore 13. proleterske brigade, a 13.proleterska brigada da kod Bajramovaca uspostavi vezu sa članom Vrhovnog štaba general-lajtnantom Sretenom Žujovićem Crnim. Svim jedinicama je naređeno da se do 12 sati 5. juna prikupe u određenim rejonima i ukazano da će se divizija u toku noći između 5. i 6. juna prebaciti na prostor istočno od ceste Šujica – Kupres – Bugojno.³²⁹

Situacija se 5. juna bitno promijenila. Ujutro toga dana neprijatelj se povukao iz Pribelje u Glamoč a iz rejonu ž. st. Čardak – Presedlo prema Mliništima. Na čitavom sektoru 1.proleterske divizije borbe su prestale i ona se tokom dana, kako joj je bilo i naređeno, grupisala sjeverno i zapadno od Kupreškog polja. Štab divizije, mada mu nijesu bile poznate dalje namjere neprijatelja niti je to mogao znati, bio je u mogućnosti da pedantno organizuje evakuaciju ranjenika u Italiju i prebacivanje jedinica istočno od ceste Šujica – Kupres – Bugojno.

Štab divizije poslije podne tog dana uputio je 3.krajišku proletersku brigadu – sa divizijskom bolnicom, korpusnom i divizijskom baterijom – preko Blagaja i Kupresa, sa zadatkom da

³²⁹ Isto, str. 91-94.

zatvori Kupreška vrata i druge pravce koji od Bugojna i doline Vrbasa vode ka liniji Kupres – Vukovsko. Prvu i 13.proletersku brigadu angažovao je za obezbjeđenje i pomoć na aerodromu prilikom evakuacije teških ranjenika i bolesnika avionima u Italiju. Prvoj proleterskoj brigadi je naređeno da dva bataljona postavi na prostoru sela sjeverno od Kupreškog polja, sa zadatkom da zatvore sve pravce koji od Vitoroga i Janja vode ka Kupreškom polju, a sa glavninom, divizijskim sanitetom i intendanturom, da sa prostora gdje se prikupila krene u 22 sata prema Vukovskom i postavi se na području Zanolina – Vukovsko – Raduša planina, odakle treba da izviđa i obezbijedi se od susjednih neprijateljskih garnizona. Bataljoni koji su ostali na obezbjeđenju aerodroma dobili su zadatak da, po završenoj evakuaciji ranjenika, krenu u 4 sata 6. juna za glavninom.

Radi obezbjeđenja aerodroma sa pravca Glamoča, 13.proleterska brigada dobila je zadatak da sa glavninom ostane na prostoru M. Vitorog – Crni vrh do 4 sata 6. juna, a da za rad i pomoć na aerodromu uputi potrebnu snagu i jedan vod za neposredno obezbjeđenje aerodroma, a po završetku evakuacije da krene na jugoistok i da, između G. Malovana i Šujice, pređe cestu Šujica – Kupres, gdje će joj se priključiti bataljon koji se nalazio u tom rejonu, a zatim da se razmjesti na prostoru Paklena planina – Razvršće – Rudo polje – Ravašnica – Sjenokos – Lalića brdo, odakle će izviđati ka dolini Rame i zatvoriti sve pravce koji sa istoka vode ka Ravnom.

Za štabove divizije i 1.proleterskog korpusa sa zaštitnom četom bilo je predviđeno da se kreću sa glavninom 1.proleterske brigade i da se Štab divizije zaustavi u šumi jugoistočno od G. Vukovskog, kod izvora ispod brda Varda (k. 1503), gdje će mu sve jedinice poslati izvještaje o izvršenom zadatku. Štab divizije je 5. juna u 16.30 sati ukazao jedinicama da će divizija na prostoru između Kupreškog polja, doline Vrbasa i Rame ostati samo najnužnije vrijeme, potrebno za kratak odmor i organizaciju daljeg pokreta preko komunikacije Bugojno – Gornji Vakuf – Prozor i dejstvo istočno od te linije.³³⁰

Oko 22 sata 5. juna, na improvizovani aerodrom na Kupreškom polju, počeli su da se spuštaju transportni avioni Savezničkog ratnog vazduhoplovstva za Sredozemlje (Mediterranean Allied Force – MAAF). Nakon što je istovaren materijal namijenjen jedinicama NOVJ, u njih je ukrcano oko 140 ranjenika i bolesnika

³³⁰ Isto, str. 103-106.

1.proleterske i 10.divizije³³¹ i bez smetnji prevezeno u Italiju u toku noći.³³² Nakon završene evakuacije, sve preostale jedinice 1. proleterske divizije, koje su obezbjeđivale evakuaciju, krenule su za glavninom, tako da se poslije podne 6. juna čitava divizija prikupila istočno od ceste Šujica – Kupres – Bugojno.

S obzirom na to da su se 5. juna njemačke snage, angažovane u operaciji, počele povlačiti u polazne garnizone i da su se jedinice NOVJ zahvaćene operacijom do tog vremena probile iz okruženja i našle iza leđa neprijatelja, toga dana je u stvari – potpunim neuspjehom za neprijatelja – završena operacija „Roselšprung“, odnosno drvarska operacija. Iako su njemačka Vrhovna komanda oružane sile i lično Hitler od nje mnogo očekivali, pridajući joj „odlučujući značaj za cjelokupnu borbu i političku situaciju na Balkanu“, ona nije postigla ni jedan od postavljenih ciljeva: nije zarobljen niti likvidiran maršal Tito, niti Vrhovni štab NOV i POJ, a niti je uništena ili razbijena ni najmanja jedinica NOVJ. Nijemci su jedino uspjeli da ovladaju glavnim komunikacijama i da pretraže zemljište koje su poslije operacije napustili – osim Drvara i Bosanskog Petrovca. Za njemačko komandovanje operacija „Roselšprung“ značila je i kraj strategijske inicijative i mogućnosti preduzimanja zamašnih operacija na jugoslovenskom ratištu. Strategijska inicijativa od tada prelazi na stranu NOVJ. I jedinice NOVJ koje su učestvovalе u operaciji iz nje su izašle očeličene i sa novim ratnim iskustvom, tako da su i one ubrzo prešle u ofanzivne akcije.

Prva proleterska divizija, iako se u početku operacije našla razvučena na širokom frontu i na zatvaranju značajnih pravaca koji od Mrkonjić-Grada, Jajca i Livna vode ka Ribniku, Mliništima i Prekaji, odnosno prema Uvali, Potocima i Drvaru – u potpunosti je izvršila dobijeni zadatak. Iako brojno nevelika, ali sa ljudstvom visokog morala i političke svijesti, ona je upornom odbranom, kombinovanom s aktivnim dejstvima i vještim manevrima sprečavala brz prodor dijelova 7.SS divizije „Princ Eugen“, lomila njihovu udarnu moć i na kraju onemogućila ih da preko njenog fronta odbrane prodor u rejon Potoka i pored nestašice municije, velikog zamora boraca i slabe ishrane. Brzim manevrom ona se probila za leđa neprijatelju i obezbijedila bezbjedno izvlačenje

³³¹ To su ranjenici i bolesnici ove divizije koji su zatečeni na području Vitoroga.

³³² Tito, sabrana djela, 20, str. 291-292, napomena 222; Slavko Odić, isto, str. 265.

Vrhovnog štaba istočno od ceste Glamoč – Mliništa, a zatim osigurala aerodrom na Kupreškom polju sa kog su vojno-političko rukovodstvo NOP-a, savezničke vojne misije i veći broj ranjenika i bolesnika prebačeni avionima u Italiju. „Kada je nemačka sila pritislá“, zapisao je Koča Popović, tada komandant 1.proleterskog korpusa, u svojim ratnim zabilješkama, „pokazali smo se veštiji od nemačkih oficira, odlučniji, drskiji i, što je najglavnije i najčudnije – brži peške nego Nemci na kamionima. Nemci su opet redovno zakašnjavali, bar za nekoliko sati. Mi smo započinjali borbe i iste noći brzo se prebacivali na drugu stranu. Tako je bilo sa 1. i 13.proleterskom kod Lisine, sa 3.ličkom kod Prekaje – Marčete, sa 3.krajiškom kod Rora,sa celom 1.divizijom kod Pribelja“.³³³ U tim jedanaestodnevnim borbama u toku operacije divizija je dala i velike žrtve – ukupno su poginula 124, ranjena 93 i nestalo 17 boraca.³³⁴

Pored uspešnog komandovanja, značajan doprinos uspehu divizije u operaciji dala je i partijska organizacija. Analizirajući borbena dejstva jedinica i rad partijskih organizacija, divizijski komitet KPJ je, pored ostalog, konstatovao: „Prva proleterska divizija je izvršila svoj zadatak u ovoj ofanzivi. Ona je, u borbama sa elitnim jedinicama njemačke vojske, pokazala masovni heroizam, čvrst moral i veliku izdržljivost. Njena ubojnost bila je na visini i pored veoma teških napora: stalnih marševa, svakodnevnih borbi i čestog gladovanja... Držanje divizije u ofanzivi pokazalo je sve dobre osobine naše partijske organizacije, a takođe, i sve njene nedostatke. Partijske organizacije su pripremile svoje jedinice za neprijateljsku ofanzivu rešavanjem aktuelnih pitanja prije napada na našu diviziju i davanjem uputstava za rad kroz ofanzivu... Držanje partijskog članstva u borbama bilo je vrlo dobro. Ono je bilo odraz ozbiljnog shvatanja svojih dužnosti u takvim situacijama“.³³⁵

Nakon osvjedočenog uspeha, na prijedlog Štaba 1.proleterskog korpusa, vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito je, 13. juna, preko Radio-stanice „Slobodna Jugoslavija“ pohvalio 1.proletersku riječima: “Izražavam svoju zahvalnost i priznanje borcima, podoficirima, oficirima i političkim komesarima Prve

³³³ Koča Popović, Beleške uz ratovanje, BIGZ, Beograd 1988, str. 260.

³³⁴ Slavko Odić, isto, str. 276.

³³⁵ Zbornik, tom IX, knj. 6, str. 599-601: Pismo divizijskog komiteta KPJ 1.proleterske divizije svim partijskim organizacijama divizije od 13. avgusta 1944.

proleterske divizije NOVJ, a takođe i Štabu ove divizije na čelu s pukovnikom Vasom Jovanovićem, koja je za vrijeme posljednjih bojeva na sektoru Mrkonjić-Grad – Mliništa – Glamoč pokazala izvanrednu hrabrost i upornost u borbi protiv nadmoćnijih neprijateljskih snaga i odlično izvršila sve zadaće koje su pred njom bile postavljene“.³³⁶

³³⁶ Tito, *Sabrana djela*, 20, str. 154.

DIO IV

**DVOMJESEČNE BORBE I MARŠEVI NA
PUTU ZA SRBIJU OD VUKOVSKOG
POLJA DO ZLATIBORA**

Borbe na širem području Vukovskog, Ravanjskog i Riličkog polja i manevar preko Raduše na prostor istočno od Prozora

Istog dana, 6. juna, kada je 1. proleterska divizija izbila na šire područje Vukovskog, Riličkog i Ravanjskog polja, otpočelo je iskrcavanje savezničkih, anglo-američkih, snaga iz Velike Britanije u Francusku, obrazovanje novog fronta u Evropi i konačno rušenje Hitlerovog „Atlantskog bedema“. Vijest se brzo pronijela kroz sve jedinice divizije i oduševljeno je pozdravljena. Dva dana ranije, pošto su probile njemačku odbranu u Italiji, britanske i američke trupe zuzele su Rim i nastavile da nadiru na sjever. Na istočnom frontu Crvena armija je vršila posljednje pripreme za veliku ofanzivu na bjeloruskom pravcu, koja će početi 22. juna i u kojoj će biti razbijena njemačka Centralna grupa armija. Tako je sredinom 1944. godine sve više rasla nadmoćnost Saveznika nad fašističkom Njemačkom, koja je tada, zajedno sa njenim satelitima, dovedena u vrlo težak položaj, što je značajno uticalo i na situaciju na Balkanu, pa i u Jugoslaviji.

U okvirima opšte savezničke strategije, uloga jugoslovenskog ratišta je sredinom 1944. godine još više porasla. Narodno-oslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ) imala je potpunu inicijativu na svim područjima. U Makedoniji je dejstvovalo pet brigada, u Srbiji pet divizija i jedna brigada, u Vojvodini dvije brigade i četiri samostalna bataljona, na teritoriji Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka 2. udarni korpus, u Bosni 1. proleterski, 3, 5. i 12. korpus, u Hrvatskoj 4, 6, 8, 10. i 11. korpus, u Sloveniji 7. i 9. korpus s manjim snagama u Istri. Uz njih su, na čitavoj teritoriji Jugoslavije, dejstvovali i mnogobrojni partizanski odredi. Ukupno NOVJ je brojala oko 350.000 boraca, a vezivala je za sebe još uvijek jake njemačke, bugarske i mađarske okupatorske jedinice, pored znatnih kvislinških snaga – ustaša, domobrana, četnika, balista, nedićevaca, ljotićevaca, formacija Bele i Plave garde i ruskih bjelogardista – ukupno svih neprijateljskih vojnika oko 850.000.³³⁷

U to vreme posebno su porasli uloga i stratejski značaj Srbije u odnosu na konačni ishod rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Srbija je tada i za NOP i za okupatora predstavljala „ključ Balkana“. Njen značaj za njemačkog okupatora proizilazio je iz potrebe

³³⁷ Grupa autora, *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, knj. 2, drugo izdanje VII, Beograd 1965, str. 247-250.

stvaranja fronta prema Crvenoj armiji na liniji jugoslovensko – rumunsko – bugarske granice, očuvanja velikomoravskog strategijskog pravca, obezbjeđenja pozadine i izvlačenja snaga iz Grčke i Makedonije. Za NOP je postalo neobično važno da se strategijsko težište rata prenese u istočni dio Jugoslavije, na teritoriju Srbije, da se što prije razbiju udružene nedićevsko-četničke snage, onemogućće političke kombinacije reakcionarnih krugova na Zapadu o poslijeratnom uređenju Jugoslavije i da se tamo zadobiju odlučujuće vojno-političke pozicije. Zbog toga, kao i zbog izgleda da se na našim istočnim granicama uspostavi najbrža veza s južnim krilom Crvene armije, te perspektive skorog završetka rata – Vrhovni štab NOV i POJ otpočeo je s postepenim prenošenjem težišta operacija NOVJ u Srbiju, gdje se ustanak ponovo rasplamsao, kako bi, zajedno s tamošnjim snagama, prije svega razbio četnike i ovladao vojno-političkom situacijom. Bio je to tada jedan od primarnih strategijskih zadataka NOVJ. Pored ostalih jedinica predviđenih za prodor u Srbiju, planirano je da se 1.proleterski korpus prikupi južno od Pljevalja, prema Limu, i da odatle, preko Zlatibora prodre u Srbiju – ka gornjem i srednjem toku Kolubare. Odlučeno je da od njegove dvije divizije prva u tome pravcu krene 1.proleterska.

Iako je prvobitnom odlukom bilo predviđeno da divizija, po izbijanju na prostor istočno od ceste Šujica – Kupres – Bugojno, krene dalje, ona je na novom prostoru zadržana nekoliko dana kako bi se jedinice odmorile, sredile i pripremile za izvršenje novih zadataka. Štab divizije napisao je 7. juna naređenje štabovima brigada i upoznao ih sa zadatkom divizije i svake od njih posebno. „Naš je zadatak“, pisalo je u naređenju, „da sa sadašnje prostorije: preduzmemo intenzivno izviđanje i prikupljanje podataka o svim susednim neprijateljskim garnizonima i neprijateljskom rasporedu u cilju pripremanja dejstva za koje očekujemo direktive od Štaba korpusa; u cilju obezbeđenja aerodroma i mesta na kojima će se dobijati materijal obezbedimo od svih pravaca Ravanjsko, Vukovsko i Kupreško polje“.

Štab divizije naredio je 7. juna u 14 sati brigadama: 3.krajiškoj proleterskoj da zatvori pravce od Bugojna i doline Vrbasa prema Kupreškom polju i Donjem Vukovskom, uspostavi vezu s 9.krajiškom brigadom na sektoru Kupresa i Jajca i da izviđa i dejstvuje na neprijateljeve posade i saobraćaj u dolini Vrbasa; 1.proleterskoj da

zatvori pravce od Gornjeg Vakufa, Prozora i doline Rame ka Vukovskom i Ravanjskom polju, dejstvujući jednovremeno na susjedne neprijateljeve garnizone i saobraćaj i da uspostavi vezu sa 7.krajiškom na području Prozor – G. Vakuf; 13. proleterskoj da zatvori pravce od Duvna, Šujice i Livna ka Ravanjskom i Kupreškom polju i da jednovremeno dejstvuje ka susjednim neprijateljevim posadama i na komunikacijama, s tim što je u njen sastav nakon 9 dana stigao njen 3.bataljon odsječen na Lisini.

Radi ostvarenja tih zadataka, Štab divizije je, u toku noći između 7. i 8. juna, izvršio manje pomijeranje jedinica i brigade rasporedio: 3.krajišku proletersku na prostor Crni vrh – Mračaj – Sapčanica – Stožer – Koprivnica – V. i M. Vrata – D. Vukovsko – Kukavica; 1.proleterski na području Rasoje – Debela glava – Duga Dila – Rudo polje – Plandište – Pandurica – Ječanj – Mezetovo brdo – Previja – Vukovsko polje; 13.proletersku na sektoru D. Malovan – Oštra glavica – Okič – Mokronoge – Paklina planina – Milinovićeve košare – Prolisina. Divizijsku brdsku bateriju pridodao je 1. proleterskoj a korpusnu 3.krajiškoj proleterskoj brigadi. Divizijska bolnica smjestila se u selu Kukavice, a hirurška ekipa i Štab divizije u G. Vukovskom.³³⁸

Pored izvršavanja dobijenih zadataka, predah je iskorišćen za oživljavanje partijsko-političkog, kulturno-prosvjetnog i vojno-stručnog rada u jedinicama. Već 8. juna, nakon razmještaja na novom prostoru, u Štabu divizije u G. Vukovskom održano je partijsko savjetovanje na kome su, pored političkog komesara divizije Vlada Šćekića, učestovali politički komesari brigada i njihovi pomoćnici, članovi politodjela brigada, politički komesar 1.proleterskog korpusa Mijalko Todorović Plavi i član CK KPJ i Vrhovnog štaba Sreten Žujović Crni. Na savjetovanju je najviše bilo riječi o vojno-političkoj situaciji u vezi sa otvaranjem Drugog fronta u zapadnoj Evropi, perspektivama očekivanog skorog završetka rata, odrazu svega toga na događaje u našoj zemlji i o budućim zadacima jedinica NOVJ i partijskih organizacija.

Savjetovanje je iniciralo svestranu aktivnost partijskih i skojevskih organizacija, komandi i štabova u čitavoj diviziji. U jedinicama su održavani sastanci partijskih i skojevskih organizacija na kojima je razgovarano o zalaganju i držanju komunista u prethodnim borbama, kao i o narednim zadacima. Održavane su i četne konferencije na kojima su borcima, pored ostalog, objašnjavani

³³⁸ Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 140-144.

vojno-politička situacija u svijetu i zemlji i svijetla perspektiva skorijeg završetka rata, a ukazivano je i na naredne zadatke u vezi s tim. Štabovi brigada su sa štabovima bataljona analizirali protekle borbe, naročito komandovanje i rukovođenje jedinicama, radi sticanja novih iskustava i ispravljanja uočenih nedostataka. To isto je 11. juna uradio i Štab divizije sa štabovima brigada. Upražnjena mjesta starješina popunjena su novim kadrovima iz redova boraca i nižih starješina koji su se u proteklim borbama isticali, prije svega ličnom hrabrošću i drugarstvom. Po naređenju vrhovnog komandanta, na Ravanjskom polju je, kod sela Ravno, pripremljen i teren za spuštanje i polijetanje aviona, preko koga su Saveznici doturali materijal – bilo da su se avioni spuštali ili su bacali iz vazduha.

Poslije neuspjeha u operaciji „Roselšprung“, njemačko komandovanje više od mjesec dana nije znalo gdje se nalazi Vrhovni štab. Smatralo je da se zajedno sa Štabom 1.proleterskog korpusa povukao s 1.proleterskom divizijom, za koju su znali da ima zadatak da se probija prema Crnoj Gori i dalje, u Srbiju. To, pored ostalog, doznajemo i iz bilješke za referisanje Grupe ABVER-a obavještajnog odjeljenja (IC/AO) Komande jugoistoka, od 1. jula 1944. godine o situaciji u okupiranoj Jugoslaviji, u kojoj se kaže: „Mora se računati sa namerom 1.komunističke divizije da se probije prema Crnoj Gori. Verovatno je da se kod 1.divizije nalaze štab komunističkog korpusa (1.proleterski – prim. T.R), kao i Vrhovni štab Tito“.³³⁹

Odmah nakon završetka operacije „Roselšprung“ Nijemci su pregrupisali snage i dijelove 369.legionarske i 7.SS divizije i 92. motorizovanog puka orijentisali prema 1.proleterskoj diviziji, u namjeri da ostvare ono što im nije uspjelo u pomenutoj operaciji. Dijelove 369.legionarske divizije dovukli su od Imotskog u Duvno, a sa dijelovima 7.SS divizije i 92.motorizovanog puka prodrli su 9. juna od Bugojna u G. Vakuf i odmah produžili za Prozor, na čijem pravcu se nalazila 7.krajiška brigada 10. divizije NOVJ. Obaviješten o tome depešom toga dana od Štaba 10.divizije, Štab 1.proleterske divizije brzo je reagovao i naredio 3.krajiškoj proleterskoj brigadi da odmah uputi dva bataljona sa odjeljenjem minera preko Planinice i Oglavka (trig. 1517) u dolinu Vrbasa i napadne neprijateljeve snage koje saobraćaju cestom Bugojno – G. Vakuf, nakon čega bi se jedan bataljon vratio, a jedan ostao u dolini Vrbasa radi bočnog dejstva na neprijatelja. Istovremeno, 1.proleterska brigada dobila je zadatak da

³³⁹ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 386-389.

jedan bataljon uputi preko Pidriša i napadne neprijatelja u G. Vakufu i uspostavi vezu s dijelovima 7.krajiške brigade.

U naređenju od 9. juna Štab divizije je ukazao brigadama da zadatak divizije ostaje „najupornije čuvanje, kao baze i ishodišta, prostorije Kupreško polje – Vukovsko polje – Ravanjsko polje – Šujica, kao i aerodroma i potrebnih uređaja na toj prostoriji. Sa ove prostorije djelovati na susedna uporišta i neprijateljske komunikacije, proširujući ovo do opsežne operacije cele divizije bilo u dolini Vrbasa ili južno u pravcu Dalmacije“.³⁴⁰ Očigledno da je Štab računao da će divizija na pomenutom prostoru ostati izvjesno vrijeme i da će joj ona poslužiti za operacijsku osnovicu za dejstva u bilo kom pravcu.

Bataljon 1.proleterske brigade, koji je upućen prema G. Vakufu, ušao je noću između 9. i 10. juna u to mjesto pošto ga je neprijatelj napustio prethodnog dana i povukao se prema Prozoru. Bataljon se nije zadržao u G. Vakufu već se povukao malo na jugozapad, u rejon Kuti – Podovi, a neprijatelj je 11. juna u njemu uspostavio posadu snagama prebačenim iz Bugojna. Treća krajiška proleterska brigada je poslije podne 10. juna uputila dva bataljona u dolinu Vrbasa, koji su u toku noći minirali cestu i postavili zasjedu između Tihomišlja i Gračanice. Kada je slijedećeg dana naišla motorizovana kolona neprijatelja od Bugojna, na nju je zasjeda otvorila vatru i u dvosatnoj borbi uništila 2 kamiona s municijom i oklopni automobil, oštetila jedan tenk i ubila oko 25 neprijateljskih vojnika. Nakon toga bataljoni su se povukli u polazne rejone.

Čitavog 11. juna na sektoru divizije odvijala se obostrana živa izviđačka aktivnost, naročito na pravcu Duvna. Narednog dana neprijatelj je preuzeo inicijativu i sa više pravaca jakim snagama napao diviziju u namjeri da je razbije i uništi zajedno s Vrhovnim štabom, jer je pretpostavljao da se nalazi s njom. Uz podršku artiljerije i tenkova, napadao je snagama do bataljona iz Bugojna prema Kupresu. Na Kupreškim vratima suprotstavili su mu se dijelovi 3.krajiške proleterske brigade i uspjeli da ga tu zadrže do kasno u noći. Doduše, jedna četa Nijemaca uspjela je da se neopaženo provuče između Velikog i Malog stožera do blizu sela Kukavice, gdje su se nalazili Štab brigade i divizijska bolnica. Tu je ova četa na vrijeme otkrivena, napadnuta i razbijena.

Neprijateljevim snagama koje su napadale pravcem Prozor – Ravno suprotstavila su se dva bataljona 1.proleterske brigade na

³⁴⁰ AVII, NOR, k. 712, br. reg. 37/1-1.

visovima iznad Šćitske kotline, na liniji Veli dolac – Humna glava – Kadinica. Zahvaljujući upornoj odbrani i angažovanjem bataljona iz rezerve, neprijatelj je na toj liniji zadržan. U toku noći Štab brigade je pokušao da sa tri bataljona odbaci neprijatelja prema Prozoru, ali se u tome nije uspjelo, jer je protivnapad – prema izvještaju od 13. juna – bio „na brzinu slabo organizovan“.³⁴¹

Iz Duvna je neprijatelj jakim pješadijskim snagama, uz pomoć motorizovanih dijelova, napadao preko Oplećana prema Ravnom i preko Luga takođe prema Ravnom, a po izbijanju u Šujicu krenuo je i prema Kupresu. Na pravcima prema Ravnom, na južnim padinama Pakline planine, kao i prema Kupresu južno od D. Malovana, suprotstavila mu se 13. proleterska brigada. Iako je uporno napadao, neprijatelj ni na jednom pravcu tog dana nije postigao značajniji uspjeh, pa je na dostignutoj liniji zanoćio.

Kako se i očekivalo, neprijatelj je 13. juna nastavio da napada na svim pravcima. Već ujutro toga dana ovladao je Kupreškim vratima, prodro u Kupres i odmah produžio prema Šujici, u susret snagama koje su napadale na tom pravcu. Dijelovi 3. krajiške proleterske brigade povukli su se prema D. Vukovskom. Neprijatelj je naročito žestoko napadao na pravcima Duvno – Ravno i Šujica – D. Malovan – Rilić. Iako se uporno branila, brigada je bila prisiljena da se do kraja dana glavnim snagama povuče preko Ravanjskog polja na visove sjeverno od ovog polja, iznad sela Ravno, na liniju Razvršće – Gradina – Crljenac – Debelo brdo. Jedino na pravcu Prozor – Ravno neprijatelj nije postigao nikakav uspjeh. Naprotiv, dijelovi 1. proleterske brigade protivnapadom su ga potisli prema Prozoru i Rami i nanijeli mu osjetne gubitke.

Borbe 12. i 13. juna nametnute su 1. proleterskoj diviziji. U stvari, nije bilo nikakve potrebe da se ona tu u njima duže angažuje. Naprotiv, prema direktivi Vrhovnog štaba trebalo je da izbjegava odlučnije sukobe kako bi sačuvala živu silu za borbe u Srbiji. Međutim, u pogledu Srbije Štab divizije još nije imao nikakav konkretan zadatak. Znao je samo da divizija treba da krene za Srbiju, ali konkretno kada i kojim pravcem – to još nije bilo odlučeno. Analizirajući 13. juna situaciju, Štab divizije odlučio je da u noći između 13. i 14. juna izvuče diviziju ispod udara neprijateljevih napadnih kolona i to na zapad preko ceste Kupres – Šujica, na prostor Glamočko polje – Pribelja – Vagan – Štekerovci, gdje je trebalo da

³⁴¹ Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 220-223.

stigne i 6.lička proleterska divizija „Nikola Tesla“ sa kojom je zajedno činila 1.proleterski korpus. U tom cilju Štab divizije je napisao naređenje za pokret i uputio ga potčinjenim jedinicama.³⁴² Međutim, nakon ovladavanja komunikacijom Kupres – Šujica i prodora neprijatelja u Zanolinu i Rilić, Štab divizije ponovo je analizirao situaciju, konsultovao Štab 1.proleterskog korpusa³⁴³ i ocijenio da je glavnina neprijateljskih snaga orijentisana na prostor Kupreško polje – Ravanjsko polje, što bi stvorilo velike teškoće prilikom probijanja na zapad, a uz to taj pravac nije odgovarao perspektivnom zadatku divizije – pokretu ka Srbiji, pa je odlučio da se divizija prebaci istočno od linije Vrbas – Rama, pored ostalog i zbog toga što taj pravac vodi prema Srbiji i što se vjerovalo da će se tim pravcem divizija odvojiti od neprijatelja od koga je napadnuta.

U duhu nove odluke, Štab divizije je, 13. juna u 20.30 napisao naređenje i odredio: 3.krajiškoj proleterskoj brigadi, da se u toku noći prikupi na prostoru Ječanj – Pandurica – Čador – Oglavak, na sjevernim padinama planine Raduše, odakle će se u toku sjutrašnjeg dana ili noći prebaciti preko Vrbasa, između G. Vakufa i Bugojna, i ako tu nema mogućnosti onda između G. Vakufa i Pidriša u rejon Rastovo – G. Vakuf; 13.proleterskoj brigadi da se odmah prikupi na području G. Vukovskog i odatle organizuje prebacivanje najpogodnijim pravcem istočno od pomenute linije, na prostor oko izvornog dijela Vrbasa, a ako zbog nepovoljnog razvoja situacije ne uspije, onda da se prikupi na određenom području i prebaci se zapadno od ceste Kupres – Šujica; 1.proleterskoj brigadi da se prikupi na području Raduše planine, a zatim se prebaci preko ceste između Prozora i Pidriša, nastojeći da glavnim snagama likvidira tamošnje neprijateljeve posade i držanjem Makljena (k. 1123) obezbijedi od Prozora prebacivanje 3. i 13. proleterske brigade, a zatim se prikupi oko izvornog dijela Vrbasa. Štab divizije planirao je da se kreće sa 3.krajiškom proleterskom brigadom.³⁴⁴

³⁴² AVII, NOR, k. 712, br. reg. 38/1.

³⁴³ Komandant 1.proleterskog korpusa, general-lajtnant Koča Popović, nalazio se tada u Vrhovnom štabu na Visu, jer ga je Tito pozvao da bi mu dao direktive u vezi s predstojećim prenošenjem težišta borbenih dejstava NOVJ u Srbiju. On se u noći između 10. i 11. juna, s aerodroma na Ravanjskom polju, prebacio u Bari u Italiji, odakle je 12. juna stigao na Vis. U Bari se vratio dva dana kasnije, gdje je čekao avion za povratak pred 1.proleterski korpus. Međutim, u toku čekanja krajem juna postavljen je za komandanta Glavnog štaba Srbije, u koju je avionom stigao između 10. i 11. jula, tako da se pred 1.proleterski korpus više nije vratio.

³⁴⁴ Zbornik tom IV, knj. 26, str. 218-219.

Pošto se prikupila sjeverno od G. Vukovskog, na sjeverozapadnim padinama Raduše, 1.proleterska brigada je, kao divizijska prethodnica, 13. juna u 22 sata krenula na istok pravcem Ječanj – Čador, a zatim sjevernim padinama Raduše preko Plandišta ka Kobili i 14. juna dijelom snaga prešla cestu Prozor – G. Vakuf koje su produžile prema Crnom vrhu, dok je tri bataljona postavila istočno od Vilića gumna i Raduše radi obezbjeđenja glavnih snaga divizije sa pravca Prozora i Šćitske kotline. Ovi bataljoni su, cio dan 14. juna, vodili borbe i uspješno izvršili svoj zadatak. Lijevi bok divizije obezbjeđivala je 7.krajiška brigada sa pravca G. Vakufa.

Za 1.proleterskom brigadom krenula je 3.krajiška proleterska brigada, zajedno sa divizijskom bolnicom, Štabom divizije i Štabom 1.proleterskog korpusa. Ona je 14. juna osvanula na sjevernim padinama Raduše i, poslije petosatnog odmora, produžila ka Kobili. Ona je kod Pidriša prešla cestu Prozor – G. Vakuf, odmorila se u toku noći u rejonu Crnog vrha, a zatim ujutro 15. juna nastavila pokret na jugoistok i tokom dana stigla na prostor Kute – Šćipe – Sjenokosi, oko 10 km istočno od Prozora. Krećući se na začelju divizije za 3.krajiškom, 13.proleterska brigada prešla je cestu, takođe noću između 14. i 15. juna, i tokom dana stigla u rejon Zastinje – Crvče – Gazići – Šejići – Pridvorci – Mejnik, sjeverozapadno od 3.krajiške proleterske brigade. Dijelovi 1.proleterske brigade, koji su se nalazili na sektoru Makljen – Koštica – Gostovo, 15. juna su vodili borbu s neprijateljevim snagama koje su napadale od Prozora i Šćitske kotline, sve do poslije podne kada je neprijatelj s motorizacijom uspio da prodre od G. Vakufa, nakon čega su krenuli za glavinom tako da se krajem dana čitava 1.proleterska brigada prikupila na prostoru Blace – Duge – Kranjčići – D. Vast – Uzdol, u neposrednoj blizini Prozora s jugoistočne strane. Time je ujedno uspješno završen manevar 1.proleterske divizije s područja Vukovskog i Ravanjskog polja na prostor istočno od Prozora, čime je izbjegla koncentrični udar jakih njemačkih snaga, koje su 14. juna sa tri pravca izbile u Vukovsko polje, ali je ono bilo prazno.

Manevar preko Vranice planine

Našavši se na relativno malom prostoru istočno od Prozora, Štab 1.proleterske divizije pretpostavljao je da će ju neprijatelj bar nekoliko dana ostaviti na miru, pa će se ona moći malo odmoriti, a zatim preuzeti inicijativu. Ipak, Štab se nije prepustio pasivnom

iščekivanju, već se odlučio na manja ofanzivna dejstva: s 1.proleterskom brigadom na sektoru Prozora, prema dolini rijeke Rame, Prozoru, Šćitu i Makljanu; s 13.proleterskom brigadom na komunikaciji G. Vakuf – Prozor i u dolini Vrbasa, dok je 3. krajišku proletersku brigadu, u ulozi rezerve, angažovao da izviđa prema Bradini, Konjicu i Ostrošcu i za obezbjeđenje od Zec planine, odnosno Fojnice. Međutim, neprijatelj je uporno nastojao da ostvari plan „definitivnog uništenja“ 1.proleterske divizije i nije želio da ispusti inicijativu. Taj zadatak je dobila 7.SS divizija „Princ Eugen“. Njen komandant je održao 16. juna u D. Vakufu sastanak s komandantima potčinjenih jedinica na kome je razrađen taj plan „uništenja“.³⁴⁵

Zahvaljujući motorizaciji, Komanda 7.SS divizije brzo je pregrupisala snage, koje su do tada bile angažovane na drugim sektorima, postavila ih u polukrug oko 1.proleterske divizije, na komunikaciji G. Vakuf – Prozor – Jablanica – Konjic – Bradina – Tarčin – Kruševo – Fojnica, i sa njima i ustaško-domobranskim snagama iz tih garnizona (2.gorski, brzi zdrug i dr) napala 1.proletersku diviziju u namjeri da je uništi zajedno s dijelovima 10. divizije koji su se tu zatekli. Za primjer brze pregrupacije jedinica može da posluži 2.bataljon 13.SS puka koji je noću između 16. i 17. juna iz Kupresa, kamionima preko Bugojna, Donjeg Vakufa i Travnika, prebačen u Fojnicu, odakle se u četnim kolonama do 22.20 sati 17. juna pješke popeo na Zec planinu i posio Vitreušu, na udaljenosti 8-10 km sjeveroistočno od dijelova 1.proleterske divizije, a da ona o tome ništa nije znala, niti je mogla da zna.³⁴⁶

Poslije napornih borbi i marševa, 1.proleterska divizija provela je svega jedan dan, 16. jun, u miru. Ujutro 17. juna jače neprijateljeve snage, uz podršku nekoliko tenkova i artiljerije, krenule su iz Prozora prema Rami. Njih je kod sela Luga uspio da čitavog dana zadrži jedan bataljon 1. proleterske brigade. Istovremeno su dijelovi 2.gorskog zdruga krenuli prema Prozoru i sa 29 kamiona uspjeli da stignu do porušenog mosta preko Rame, oko 1.5 km sjeverozapadno od Gračanice. Pošto motorizacija nije mogla dalje, pješadija se iskrcala i pomoću brvana počela da prelazi Ramu, ali je bila napadnuta od dijelova dva bataljona 1.proleterske brigade i odbačena natrag. Uveče je brigada sa tri bataljona, od Duga i Kranjčića, napala neprijatelja u

³⁴⁵ Isto, str. 479-493: Izvod iz Operacijskog dnevnika 2.bataljona 13.SS puka za juni 1944.

³⁴⁶ Isto.

rejonu Luka i odbacila ga prema Prozoru i Šćitu. Za to vrijeme jedan njen bataljon vršio je demonstrativni napad na Prozor i onemogućio njegovu posadu da interveniše prema Lugu. Oko podne 17. juna neprijatelj je iz rejona Makljena napao i bataljon 13.proleterske brigade na položaju Mejnik – Kalac i tek predveče ga prisilio da se povuče 2 km na jugoistok do Jurića. Treću krajišku proletersku brigadu Štab divizije uputio je tog dana na planinu Zec, sa zadatkom da zatvori pravac od Fojnice. Njeni prednji dijelovi stupili su krajem dana u kontakt s neprijateljem na Vitreuši.

Iako nije znao za pokret 2.bataljona 13.SS puka od Fojnice prema Zec planini i 3.bataljona 14.SS puka od Ostrošca prema Solakovoj Kuli i njihovom zadatku da uspostave vezu na sektoru Kruščica – Solakova Kula i sa istoka zatvore obruč oko divizije, a očekujući slijedećeg dana napad neprijatelja sa linije G. Vakuf – Prozor – Rama, zatim iz doline Neretve i od Fojnice preko Zec planine, Štab divizije je predosjećao da bi divizija mogla da zapadne u tešku situaciju, pa je 17. juna predložio Vrhovnom štabu da mu odobri da se s divizijom prebaci na jugoistok, preko željezničke pruge Konjic – Sarajevo, ali se ovaj s tim nije složio.

Kako se i očekivalo, neprijatelj je ujutro 18. juna nastavio da napada znatno jačim snagama. Iz Prozora je, uz podršku artiljerije i tenkova, nastupao prema Rami i prema selu Blace. I na jednom i na drugom pravcu odlučno su mu se suprotstavili dijelovi 1.proleterske brigade, ali je neprijatelj i pored toga uspio da zauzme Uzdol i Here, a brigada se organizovano povukla na liniju Konjsko – Bukva – Stožer.³⁴⁷ Napadajući od Mejnika, Crnog vrha i doline Vrbasa, neprijatelj je napao i 13.proletersku brigadu na frontu od Jurića, pa preko Tura i Gradine do Zastinja. Poslije prvih sudara, brigada se povukla malo na istok i zaustavila neprijatelja na liniji Valice – Hasli brdo – Lisac. Na sektoru Vitreuše došlo je samo do sukoba patrola 3.krajiške proleterske brigade i dva bataljona 13.SS puka.

Na osnovu obavještenja dobijenih ujutro 18. juna da je neprijatelj potisnuo dijelove 7.krajiške brigade od G. Vakufa uzvodno uz Vrbas, da je došlo do sukoba kod Vitreuše, da neprijatelj nastupa sa istoka preko planine Pogorelice prema selu Požetvi, s juga iz doline Neretve prema Solakovoj Kuli, Čelinskoj planini i selu Kleku, kao i na osnovu razvoja situacije kod 1. i 13.proleterske brigade, Štab divizije je ocijenio da ona dolazi u sve težu situaciju, pa je Vrhovnom štabu

³⁴⁷ Isto, str. 290-291.

ponovo predložio da joj odobri prelazak preko pruge Konjic – Sarajevo. Štab divizije bio je u uvjerenju da je to najbolje rješenje za izlazak iz teške situacije u koju je divizija zapala, a bilo je i na liniji približavanja Srbiji. Međutim, Vrhovni štab se nije složio s prijedlogom ističući potrebu da divizija još ostane na toj teritoriji, što će je narednih dana uvesti u još težu situaciju.

Prema mišljenju političkog komesara 1.proleterske divizije, Vrhovni štab se s prijedlogom „nije složio vjerovatno zato što mu Štab divizije nije uspio predočiti svu težinu situacije u kojoj se divizija našla i što nije znao u kakvoj će se kritičnoj situaciji ona ubrzo naći. Vrhovni štab, izgleda, nije bio ubijeđen da je situacija kod 1.proleterske divizije takva da bi ona morala napustiti tu teritoriju i preći preko komunikacije Konjic – Sarajevo na istok“.³⁴⁸ Međutim, plan Vrhovnog štaba je bio da divizija sačeka 6.ličku proletersku diviziju, koja je trebalo da stigne na tu prostoriju, kako bi se čitav 1. proleterski korpus prebacio preko cesta i željezničke pruge Ivan-sedlo – Konjic i nastavio pokret prema Kalinoviku i Foči. Možda se sačekivao i povratak komandanta korpusa Koče Popovića, koji je tih dana poslije referisanja u Vrhovnom štabu na Visu i s uputstvima za prodor u Srbiju, čekao u Bariju avion za povratak u zemlju. Međutim, 6.proleterska divizija je zaostala zbog angažovanja u borbama između Drvara, Srba i Bosanskog Grahova, tako da je u sastav korpusa stigla tek po dolasku u Srbiju, a ni Koča Popović nije dočekao avion da se tada vrati pred korpus.

Bilo kako bilo, protiv odluke Vrhovnog štaba nije se moglo ići, ali se, isto tako, nije smjelo više čekati s divizijom izloženom koncentričnim napadima neprijatelja. Zbog toga je Štab odlučio da se s divizijom prebaci na planinu Vranicu, odakle bi, poslije najnužnijeg odmora, krenuo ka prostoru povoljnijem za život i dejstva. To je bila jedina mogućnost, pošto je otpao pokret na jugoistok preko pruge Sarajevo – Konjic, iako je Vranica pusta planina, bez naselja, krajnje nepodesna za život i manevar. U cilju realizacije te odluke Štab divizije je 18. juna u 9.30 sati napisao naređenje potčinjenim jedinicama:

– 1.proleterskoj brigadi, da iz rejona Šćipe – Dugi otkosi uputi dva bataljona u Blazine, gdje se nalazio Štab divizije i gdje je trebalo da stignu najkasnije do 3.30 sati 19. juna, a zatim odmah – zajedno s divizijskom bolnicom i Pratećim bataljonom Vrhovnog štaba, Štabom divizije i Štabom 1.proleterskog korpusa krenu prema Vranici, pravcem Blazine – Valice – Crkvica (gdje preći Vrbas) – Dobruška

³⁴⁸ Vlado Šćekić, *Vojnoistorijski glasnik* br. 5, 1961, str. 3-31.

planina – Sarajevska vrata na grebenu Vranice. Sve ostale jedinice brigade trebalo je da se najhitnije prikupe i odmah krenu prema Sarajevskim vratima, a po izbijanju na greben Vranice da se čitava brigada razmjesti na prostoru Sarajevska vrata – Stražica (trig. 1808) – Suho jezero – Smiljevačka kosa (k. 1924) i obezbijedi se od Fojnice i Zec planine;

– 3.krajiškoj proleterskoj brigadi, da odmah napadne i razbije neprijateljeve snage na Vitreuši i Zec planini, a zatim sa svim snagama da izbije na greben Zec planine koji nju spaja sa Vranicom, postavi se na liniju Lučina – Kotlov do – Štit – Debelo brdo – Tikva – Vrata, uspostavi vezu s 1.proleterskom brigadom kod Sarajevskih vrata i obezbijedi se od Fojnice i Pogorelice;

– 13.proleterskoj brigadi, da se po svaku cijenu do mraka 19. juna održi na položajima Berać (trig. 1291) – Seferovići – Zastinje – Hasli brdo – Lisac – Košare, obezbijedi pokret 1.proleterske brigade, a zatim padom mraka 19. juna krene preko Vrbasa, Dobruške planine i Sarajevskih vrata na Vranicu, razmjesti se sjeverozapadno od 1.proleterske brigade u rejonu Uložnica – Bijela gromila – Nadkrstac – Timočka kosa i obezbijedi se od G. Vakufa, Rastova i Šebešića.

Pošto se nije znalo na što će se naići u toku pokreta, kao i na samoj Vranici, a da bi se izbjegla razna iznenađenja, Štab divizije zahtijevao je od jedinica da pokret izvrše „u marševskom poretku sa potpunim borbenim rasporedom i punim obezbjeđenjem krila i bokova, bez obzira na pokrete susjednih naših jedinica. Prethodnice organizovati za eventualni proboj u toku pokreta, kao i za ovlađivanje sa krajnjom označenom prostorijom... „Moguće je da će se, ne samo kod 3.brigade, pokreti vršiti pod borbom, a moguće da će se i nova prostorija borbom osvajati, te zato je potrebna puna borbena sposobnost i detaljna organizacija pokreta svih jedinica“³⁴⁹

Kako joj je bilo i naređeno, 3.krajska proleterska brigada napala je ujutro 19. juna dijelove 2.bataljona 13.SS puka na Strugu i Vitreuši. Iako je uporno napadala sve do 13 sati, nije uspjela da zbaci neprijatelja sa tih visova, a zatim se probila na sjever i do kraja dana izbila na određenu liniju Kljun (k. 1766) – Štit – Debelo brdo – Tikva (trig. 1979), obezbjeđivši se od Vitreuše, planine Zec i Fojnice.

Rano ujutro 19. juna 1.proleterska brigada je u dvije kolone, iz Blazine i iz Kuta, krenula naređenim pravcem i poslije vrlo napornog marša do 18 sati izbila na Vranicu i razmjestila se na

³⁴⁹ Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 284-287.

određenom prostoru. Da bi zatvorila pravac od G. Vakufa i što bolje obezbijedila prebacivanje 1. proleterske brigade, 13. proleterska brigada je ujutro 19. juna samoinicijativno prebacila jedan bataljon sjeverno od Vrbasa na liniju Berać – Seferović, a sa ostalim snagama čvrsto je držala položaje Hasli brdo – Lisac. Povoljna okolnost je bila u tome što neprijatelj na njenom dijelu fronta gotovo nije ni napadao, tako da je brigada toga dana imala samo manje sukobe u rejonu sela Cvrče. Poslije podne, kad se 1. proleterska brigada našla sjeverno od Vrbasa, i 13. proleterska je počela da se prebacuje preko ove rijeke, takođe kod Crkvice, a zatim se prikupila u šumi sjeverno od ovog seoceta i tu prenoćila. Ujutro je, požurivana od Štaba divizije, krenula uz Vranicu i tek predveče, preko Sarajevskih vrata, stigla na određeni prostor. Time se krajem 20. juna čitava divizija našla na najvišem dijelu Vranice, čiji vrhovi prelaze preko 2.000 metara nadmorske visine. Vjerovatno očekujući da će divizija pokušati da se probije na istok, neprijatelj je poslije podne 19. juna uputio 2. bataljon 13. SS puka s Vitreuše na jug, suprotno smjeru pokreta divizije, prema Krušćici i Solakovoj Kuli, gdje je uspostavio vezu s 3. bataljonom 14. SS puka.

Iako je bila iznenađena pravcem i brzinom manevra divizije, Komanda 7. SS divizije brzo se snašla, pregrupisala je snage i uputila ih prema Vranici radi napada na 1. proletersku diviziju. Tako je 20. juna iz rejona Krušćica – Blazine vraćen 2. bataljon 13. SS puka na Vitreušu i Zec planinu, koji je već u 16 sati, uz podršku artiljerije, napao dijelove 3. krajiške proleterske brigade na Štitu (trig. 1950), odnosno na jugoistočnim padinama Vranice. Brigada je pružila snažan otpor tako da je neprijatelj tek u 21 sat ovladao ovim visom. Štab divizije, pored ovog napada, dobio je obavještenja da se prema Vranici u pokretu nalaze neprijateljeve snage iz doline gornjeg toka Vrbasa, od Fojnice i Busovače, zatim da se neprijateljeve posade nalaze u pojedinim mjestima na cesti G. Vakuf – Rastovo – Travnik, kao i u selima Laze i Šebešić.

Na osnovu procjene situacije u kojoj se našla divizija, njen štab je kod Suhog jezera, noću između 20. i 21. juna, odlučio da na nepovoljnom terenu Vranice ne prihvati odlučnije borbe, već da se prebaci na prostor zapadno od ceste G. Vakuf – Travnik, hitno prikupi podatke o neprijatelju na širem području, te na osnovu toga krene na sektor koji se pokaže najpovoljnijim za diviziju – bilo zapadno od

Vrbasa ili sjeverno od linije Zenica – Travnik – Jajce u srednju Bosnu. Za postupak po ovom planu zatražena je saglasnost Vrhovnog štaba.

Zbog brzog pogoršanja situacije, Štab divizije je riješio da ne čeka odobrenje Vrhovnog štaba, već da s divizijom u dvije kolone odmah krene zapadno od ceste Travnik – G. Vakuf. U 1 sat 21. juna napisao je naređenje jedinicama i naredio: 1. i 3. proleterskoj da u jednoj marševskoj koloni, na čelu s 1. proleterskom brigadom, u čijem će se sastavu nalaziti divizijski i korpusni prištapski dijelovi, krene, uz jaka bočna obezbjeđenja, stazom od Trskavice – Pandurica u rejon Kamenjača – Poljana do Mokre ravni, odakle će organizovati prebacivanje preko ceste G. Vakuf – Travnik, pa preko Rastova i sjevernije na sektoru Bistro – Orašac, s tim da se potom 1. proleterska brigada razmjesti oko izvora potoka Rijeke, a 3. krajiška na području Polja Bašarinac; 13. proleterskoj brigadi da se odmah prikupi i od Bele Gromile krene stazom Uložnica – Žuberske lazine – Koprivnica, pređe cestu G. Vakuf – Rastovo kod Kneževa Graba, obezbjeđivši se sa obje strane, a zatim da, dolinom potoka V. Gusar, izbije na Radovan planinu, ostavivši jako obezbjeđenje prema G. Vakufu, na cesti kod sastavaka M. i V. Gusara, dok se glavnina divizije ne prebaci preko ceste Rastovo – Travnik, što je planirano za noć između 22. i 23. juna.³⁵⁰

Pošto je primila izvjesnu količinu hrane koju su joj, noću između 20. i 21. juna, padobranima spustili saveznički avioni u rejonu Sarajevskih vrata, 1. proleterska divizija krenula je na marš. Prva je, u 2 sata 21. juna, poslala 1. proleterska brigada i određenim pravcem do 12 sati izbila u rejon Lužke staje – Mokra ravan, gdje je dat kraći odmor. Za njom je tu pristigla i 3. krajiška proleterska brigada. Poslije oskudnog ručka pokret je nastavljen. Cesta G. Vakuf – Travnik pređena je sjevernije od Rastova, kod sela Orašac, i u osvit 22. juna 1. proleterska brigada je stigla i razmjestila se na području Polja Bašarinac, a 3. krajiška u širem rejonu Crnog vrha. Štabovi divizije i korpusa smjestili su se između brigada u predjelu Markovine. Za to vrijeme 13. proleterska brigada se kretala svojim pravcem. Neprijatelj je stigao da, ujutro 21. juna, napadne njeno začelje kod Bele Gromile, ali se ono brzo odvojilo od njega i nastavilo pokret za glavinom. Poslije manjeg sukoba s neprijateljem na cesti, ona je ujutro 22. juna izbila na sjeverni dio Radovan-planine. Marš divizije preko Vranice, po visokoplaninskom i izlomljenom zemljištu, a uz to i u lošim vremenskim uslovima – kiši i magli bio je izvanredno naporan i težak.

³⁵⁰ Isto, str. 307-309.

Ljudstvo je bilo gladno, krajnje iscrpljeno, tako da je nekoliko boraca umrlo od iznemoglosti i gladi. Neprijatelj je sa žaljenjem konstatovao: „Jake nepr. snage, i to štab 1.prol.korpusa, 1. prol. divizija i 10.prol.divizija (netačan podatak – TR), pritisnute sa svih strana od delova 7.SS divizije „Princ Eugen“ na prostoru istočno od Prozora, probile su se na sjeveru do Vranica pl, te jačim snagama produžile pokret prema sjeverozapadu, preko V. Gusar doline do Polja Bašarinac, a slabijim snagama preko doline Fojničke Rijeke i Šćita, također na Polje Bašarinac“.³⁵¹

Borbe u rejonu Polje Bašarinac – Crni vrh i manevar preko Vranice, Zec planine, Pogorelice i Bitovnje do Bjelašnice

Prva proleterska divizija se našla 22. juna na malom prostoru omeđenom sa tri strane komunikacijama: Travnik – D. Vakuf, D. Vakuf – Bugojno – G. Vakuf i G.Vakuf – Rastovo – Travnik, na kojoj je svaki čas mogla biti napadnuta. Zbog toga nije bilo uslova za odmor iako joj je bio prijeko potreban. U duhu prethodnog plana, Štab divizije je preduzeo opsežna izviđanja neprijatelja u okolnim garnizonima. Pored toga, 1. proleterska brigada dobila je zadatak da ispita mogućnost prebacivanja na sjever preko komunikacije Travnik – D. Vakuf, a 13.proleterska brigada na zapad preko Vrbasa. Jedinice su u toku dana uočile pokrete neprijatelja na okolnim komunikacijama, ali se njegove prave namjere nijesu mogle procijeniti niti doznati.

U međuvremenu, Štab divizije je dobio naređenje od Vrhovnog štaba da se s divizijom što brže i što više odvoji od neprijatelja, a istovremeno je obaviješten da će 6.lička proleterska divizija ostati na glamočkom sektoru. Na osnovu toga i vlastite procjene situacije, konsultovanja Štaba 1. proleterskog korpusa i predstavnika Vrhovnog Štaba Sretena Žujovića, Štab 1. proleterske divizije je odlučio 22. juna da se narednog dana i noći, između 23. i 24. juna, sa 1.proleterskom brigadom, divizijskom bolnicom, Pratećim bataljonom Vrhovnog štaba i Štabom korpusa, probije na sjever preko ceste Travnik – D. Vakuf, na sektoru između Turbeta i Komara i izbjie na prostor zapadno i sjeverno od Vlašić-planine, a da

³⁵¹ AVII, fond NDH, k. 57, br. reg. 6/2-34: Obća bojna relacija o podhvratima dijelova Brzog zdruga na području Lašva – Turbe u lipnju 1944.

se 13.proleterska brigada noć ranije, između 22. i 23. juna, prebaci između Bugojna i G. Vakufa zapadno od Vrbasa, na područje Gračanica – G. Vakuf – Raduša planina, kako bi neprijatelja dovela u zabunu o daljim namjerama divizije ili bar privukla na sebe dio njegovih snaga, dok je 3.krajiška proleterska brigada trebalo da ostane na prostoru na kom se zatekla.³⁵² U duhu odluke, jedinicama su upućena odgovarajuća naređenja za rad.

I dok se 1.proleterska divizija pripremala da napusti područje Polje Bašarinac – Crni vrh – Radovan planina, Komanda 7.SS divizije brzo je pregrupisala snage prema njoj, nastojeći da je tu okruži, napadne i uništi. Sada je bila u znatno povoljnijoj situaciji, jer je, zahvaljujući komunikacijama i motorizaciji, mogla brzo da manevriše trupama i dovodi ih na pravce napada, kao i da koristi ustaško-domobranske posade (uglavnom Brzi zdruk) u garnizonima Bugojno, Turbe, Travnik i Rastovo. Već dobro joj poznati 2.bataljon 13.SS puka povukla je njegova komanda 22. juna s Vranice preko Zlatnog guvna u G. Vakuf, gdje je komandant puka održao sastanak s potčinjenim komandama, a zatim je noću, kamionima preko Bugojna i D. Vakufa, prebačen u Oborke i raspoređen na zaprečni položaj od Komara do Glavice, 2 km južno od Oboraka. I drugi dijelovi ovog puka dovučeni su i raspoređeni u dolinu Vrbasa od G. Vakufa i Bugojna do D. Vakufa, kao i duž ceste G. Vakuf – Rastovo – Rankovići, dok je 7.SS-izviđački bataljon prebačen na sektor Travnik – Turbe. Time je obruč oko divizije na malom prostoru bio zatvoren.

Ne znajući za pokrete i namjere neprijatelja, 13.proleterska brigada je, u duhu plana, poslije podne 22. juna, krenula s Radovan-planine preko Bojske i Lužana ka Vrbasu, u namjeri da se između Gračanice i Đuralbegova Dolca prebaci preko rijeke. Međutim, pošto je cesta u dolini Vrbasa bila posjednuta jakim neprijateljevim, pješadijskim i motorizovanim snagama, brigada se po padu mraka vratila na Radovan-planinu. U toku izviđanja ceste poginuo je obavještajni oficir brigade Vladimir Božac.

Rano ujutro 23. juna, kako je bilo i planirano. Štab 1.proleterske brigade uputio je dva bataljona kao prethodnicu na sjever, u rejon Ravne čaire – Mravinjac, oko 7 km jugoistočno od Komara, sa zadatkom da odatle izviđaju cestu Turbe – Komar, obezbijede tu prikupljanje čitave brigade i njen prelazak preko ceste. Čim su malo odmakli od Polja Bašarinac, bataljoni su se iznenada

³⁵² AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 29/12: Knjiga depeša Štaba 1.proleterske divizije od 1. juna do 31. jula 1944.

sukobili kod Smrekove kose i Grada sa ojačanim 7.SS-izviđačkim bataljonom koji je krenuo u napad od Travnika i Turbeta prema Polju Bašarinac. Došlo je do žestoke borbe u susretu. Štab brigade je na taj pravac brzo ubacio još jedan bataljon, dok je Štab divizije divizijsku bolnicu s Pratećim bataljonom Vrhovnog štaba pomjerio na jug prema 3.krajiškoj proleterskoj brigadi. Borba je vođena nesmanjenom žestinom na vrlo bliskom odstojanju, ručnim bombama i automatima. Situaciju su pogoršali dijelovi 13.SS puka, koji su, nastupajući od Bugojna uz potok Vitinu i grebenom planine Kalin, izbili na najviši vrh Kalina (trig. 1531), pa sa juga i jugozapada neposredno ugrozili dijelove brigade na Polju Bašarinac. Protiv njih je Štab brigade uputio dva bataljona. Zahvaljujući izvanrednoj upornosti i samopožrtvovanju, brigada je zaustavila i napade neprijatelja i onemogućila mu dalje prodore. Jedan bataljon sa linije Rakovica – k. 1139 orjentisala je prema dolini Rijeke i Paunovićima, ali je na tom pravcu izostao napad neprijatelja, što je bila povoljna okolnost.

Gotovo istovremeno kad je počela borba kod 1.proleterske brigade, neprijatelj je od Rastova jakim snagama napao 3.krajišku proletersku brigadu u rejonu Crnog vrha, dok je iz doline Vrbasa, takođe prema Crnom vrhu, uputio slabije snage. Brigada se brzo snašla i uspješno organizovala odbranu. Borba je vođena često prsa u prsa, na odstojanju između 30 i 150 metara. Neprijatelj je u toku dana jedanaest puta prelazio u napad i 7 puta jurišao, ali je uvijek bio odbijen.

Trinaestu proletersku brigadu na Radovan-planini neprijatelj je toga dana ostavio na miru – nije bila napadana. Ostala je pasivna, što je svakako uzrokovano prekidom radio-veze sa Štabom divizije. Zbog toga nije ni znala situaciju u kojoj se nalazila glavnina divizije, niti je Štab divizije znao gdje se ona nalazi. Teško je objasniti zašto je izostala njena samoinicijativa da bar dijelom snaga udari u bok neprijatelja koji je napadao od Rastova na 3.krajišku brigadu i tako joj pritekne u pomoć. Umjesto toga ona je samoinicijativno, poslije podne, krenula prema jugu na planinu Vranicu.

Veoma žestoke borbe koje su vodile 1. i 3.proleterska brigada na Smrekovoj kosi, Gradu, Crnom vrhu i uzvišenjima jugozapadno od Polja Bašarinac, jasno su ukazivale da od plana za prebacivanje 1.proleterske brigade na sjever, 13.proleterske na zapad i ostanka

3.krajiške u rejonu gdje je vodila žestoke borbe – ne može biti ništa. Situacija je bila više nego kritična, a jedina realna mogućnost da se iz nje izađe bila je da se izdrži na položajima do mraka, a zatim probije iz okruženja i vrati na Vranicu planinu. Štab divizije tako je i odlučio: izdržati do mraka, a zatim se probiti preko ceste G.Vakuf – Travnik na Vranicu, za koju se pretpostavljalo da na njoj nema neprijatelja, ali da se i pored toga tamo ne može ostati već krenuti dalje na jugoistok, preko pruge Konjic – Sarajevo, držeći se planinskih masiva Vranice, Zec-planine, Pogorelice i Bitovnje – do izbijanja na Bjelašnicu. Predveče je uspostavljena veza s 13.proleterskom brigadom, koja je tek tada izvijestila da nije mogla preći preko Vrbasa i da kreće natrag na Vranicu, što se slagalo s odlukom Štaba divizije.

Bilo je više nego teško izdržati do pada mraka, jer je i neprijatelj ulagao krajnje napore da konačno taktički okruži i stvori čvrst обруč oko divizije, odnosno ostvari postavljeni cilj, smatrajući da mu se baš tu pružila za to prilika. Komanda 13.SS puka uputila je u 17 sati iz rejona Oborci svoj Z.bataljon preko Ravne glave i Kamenjaša (trig. 1510) na Kaštel u neposrednu blizinu Smrekove kose – radi pomoći 7.SS-izviđačkom bataljonu. Međutim, sa tom intervencijom se zakasnilo, pošto je on tek sjutra dan, nešto poslije 3 sata, uspostavio vezu s izviđačkim bataljonom.³⁵³

O dramatičnoj situaciji i žestini borbi 23. juna, komandant 1. proleterske brigade, major Jagoš Žarić je, u izvještaju upućenom 9. jula Štabu 1. proleterske divizije, pored ostalog, napisao: „Situacija ovog dana na sektoru Crni vrh – Polje Bašarinac postala je za naše jedinice vrlo ozbiljna, što su, uglavnom, shvatili svi borci i rukovodioci i ovoga dana i posljednji naš borac uložio je sve napore i trud da se dotadašnji sektor zadrži do noći i stvori mogućnost za izvlačenje jedinica iz takve situacije“. Za same te borbe je napisao da se po naporima „mogu ravnati sa do sada najtežim borbama i naporima, ako ne i više“ i da borbe na Polju Bašarinac predstavljaju „primer upornosti i heroizma... čitave brigade“.³⁵⁴ Slično je, obavještavajući komandanta 6.ličke proleterske divizije, pukovnika Đoku Jovanića, o borbama 3.krajiške proleterske brigade u junu 1944. godine, njen komandant, major Vlado Bajić napisao: „Borba počinje u 6 a završava se u 21. Jednovremeno napada na 1.brig. od D. Vakufa i Bugojna. Meci ispaljeni na 1.brig. padaju u naš borbeni poredak i

³⁵³ Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 479-493.

³⁵⁴ Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 149-166.

obratno. Ovo je najkrvavija borba 3.br. i u njoj ni korak nije ustupila. Odbila je 7 juriša... a vatra se ni za 10 min. nije prekidala“.³⁵⁵

Po žestini i dramatici borbe, a posebno po pretrpljenim gubicima, Polje Bašarinac i Crni vrh ostali su u sjećanju boraca i starješina 1. i 3.proleterske brigade kao jedno od njihovih najkrvavijih ratnih poprišta, koja se mogu uporediti sa onima iz četvrte i pete neprijateljske ofanzive. Samo toga jednog dana, 23. juna, 1.proleterska brigada pretrpjela je gubitke od oko 60 poginulih i ranjenih,³⁵⁶ a 3.krajiška od 31 poginulog i 40 ranjenih boraca.³⁵⁷ Gubici neprijatelja svakako su bili osjetni, ali se nijesu mogli ustanoviti. Procjene štabova brigada od oko 650 neprijateljskih vojnika izbačenih iz stroja – svakako su nerealne.

Kako je bilo odlučeno još u toku dana, dok su trajale borbe, 1. i 3.proleterska brigada su se pripremale za proboj na istok, a kad je pala noć, one su se pod zaštitom jakih osiguravajućih dijelova počele odvajati od neprijatelja, nastojeći da to on ne osjeti i prikupljati se u određenim rejonima za proboj. Prva proleterska brigada prikupila se na sektoru Rakovice, istočno od Polja Bašarinac, a zatim je krenula prema Krušćičkoj planini. Bez ometanja od strane neprijatelja, prešla je cestu Rastovo – Travnik kod sela Bistro, izbila na Krstac (k. 1590)³⁵⁸ i tokom 24. juna stigla u predio Paljike – Jalovac, oko 7-9 km sjeveroistočno od Rastova, gdje je, zaklonjena gustom šumom, provela ostatak dana i noć i malo predahnula. Nešto južnije od 1.proleterske, između sela Orašac i Bistro, uz manje sukobe osiguravajućih dijelova s neprijateljem, prešla je u toku noći cestu i 3.krajiška proleterska brigada, zajedno sa divizijskom bolnicom, Pratećim bataljonom Vrhovnog štaba, štabovima divizije i 1.proleterskog korpusa i njihovim prištapskim dijelovima, a zatim je, razbivši manje dijelove Brzog zdruza kod Muravice, tokom dana stigla u rejon Mokra ravan – Poljana, oko 2-3 km južnije od 1.proleterske brigade, gdje je prije 3 dana sišla s Vranice i krenula prema Crnom vrhu. I ona je tu prenoćila i malo se odmorila.

Pošto je ranije krenula s Radovan-planine, 13.proleterska brigada je prešla cestu G. Vakuf – Rastovo, odbila na njoj napad manjih dijelova neprijatelja od G. Vakufa, a zatim se, istom stazom

³⁵⁵ Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 380-382.

³⁵⁶ Isto kao pod 18.

³⁵⁷ Isto kao pod 19.

³⁵⁸ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 29/12: Knjiga depeša 1.prolet. divizije od 1. juna do 31. jula.

kojom je prethodnih dana sišla s Vranice, popela u toku noći između 23. i 24. juna na tu planinu, razmjestila se u rejonu Uložnica – Crvena zemlja i tu, odmarajući se, provela ostatak noći. Tokom dana ona se grebenom planine pomjerila malo na jugoistok, na sektor Suho jezero – Bela gromila (trig. 2071). Odatle je, prije podne 25. juna, krenula na jugoistok i preko Sarajevskih vrata, stigla do Derala, a zatim se spustila niz Deralski potok u konjon Vrbasa, kod sela Jelići i krajem dana izbila u selo Smrčevicu jugozapadno od Vitreuše.³⁵⁹

Glavnina divizije je ujutro 25. juna s mjesta gdje je prenoćila krenula stazom uz Vranicu – kojom se prethodnih dana spustila. Prva se kretala 3.krajiška s pridodatim dijelovima, a za njom, u ulozi zaštitnice, 1. proleterska brigada. Po izbijanju na Vranicu 3.krajiška se malo odmorila, a zatim je, maršujući preko Sarajevskih vrata i Štita, krajem dana izbila na Pogorelicu planinu, postavivši po jedan bataljon na Vran kamen (k. 1904) i Zečevu glavu – radi obezbjeđenja od Fojnice i Dusine.

Čim je krenula iz rejona Paljike – Jalovac, prethodnica 1.proleterske brigade sukobila se kod Busovačkih staja sa 9.satnijom domobranskog Brzog zdruga koja je stigla iz Busovače i odbacila je natrag, nakon čega se brigada uz mnogo napora popela na Vranicu, izbivši u rejon Smiljevačka kosa. Njen dalji pokret ugrozili su dijelovi 13.SS puka, koji su, nastupajući za 13.proleterskom brigadom, njenim tragom izbili u predio Bela gromila – Nadkrstac (k. 2112) i zaprijetili da joj presijeku jedinu stazu pored Suhog jezera ka Sarajevskim vratima. Protiv ovog neprijatelja Štab divizije uputio je najprije Prateći bataljon Vrhovnog Štaba, a zatim još jedan bataljon. Oni su u žestokim borbama tokom poslijepodneva na sektoru Krsca (trig. 2070) zadržali neprijatelja i obezbijedili desni bok glavnim snagama brigade, koje su se prebacivale od Smiljevačke kose, preko Suhog jezera i Sarajevskih vrata, prema Zec-planini – za 3.proleterskom brigadom. Krajem dana čitava brigada stigla je u rejon Štit – Luke ostavivši dva bataljona na položajima kod Sarajevskih vrata i Trskavice (k. 2024), koji su tu ostali čitavu noć radi obezbjeđenja sa tog pravca.

Iako je uspjela da se sa glavninom, krajem 25. juna, probije na područje Zec-planine, položaj 1.proleterske divizije i dalje je ostao veoma težak. Duge borbe, slaba ishrana i marševi sve su više iscrpljivali njene borce i jedinice koje nijesu mogle da stvore potrebno vrijeme ni za najnužniji odmor. Pošto nije odustao od namjere da je

³⁵⁹ Isto.

goni i uništi, neprijatelj je za njom, na Vranicu i prema Zec-planini, uputio snage da je napadnu. Jedini izlaz iz veoma nepovoljne situacije bio je u tome da odmah krene na jugoistok i hitno se prebaci preko komunikacije Konjic – Sarajevo, u duhu opšteg plana za prodor u Srbiju, sa čime se složio i Vrhovni štab. A da bi se to postiglo bili su potrebni vrlo brzi pokreti za koje je jedinice trebalo osposobiti.

Brzi manevar divizije sputavale su glomazne komore i bolnica s velikim brojem ranjenih, bolesnih i iznemoglih boraca, koji su izostajali na marševima. Poseban problem predstavljali su nepokretni ranjenici – kako u pogledu liječenja tako i zbog toga što više gotovo niko nije mogao da ih nosi. Zbog toga je, prema naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa Štabu divizije, oko 150 najtežih ranjenika i iznemoglih boraca iz divizijske bolnice i brigadnih ambulanti, uz obezbjeđenje 2.čete inžinjerijskog bataljona 13. proleterske brigade, ostavljeno u kanjonu Vrbasa kod sela Jelići, sa zadatkom da ih preda bolnici 10.divizije. Druga grupa ranjenih i iznemoglih boraca bila je povjerena jednoj četi 6.bataljona 1.proleterske brigade da ih, kod Kotlov Dola na Vranici, takođe preda 10.diviziji.³⁶⁰ Zbog velikog broja iznemoglih boraca, Štab 1.proleterske brigade rasformirao je 25. juna svoj 5.(slovenački) bataljon. Po naređenju Štaba divizije, rasterećene su komore svih jedinica na taj način što je sav višak naoružanja predat jedinicama 10.divizije, a dio je, naročito težeg, zakopan. Smanjen je i broj konja. Na taj način divizija je donekle osposobljena za brži pokret i dugi marš. Sve je to urađeno u toku marša.

S obzirom na to da je neprijatelj očigledno, znao da se radi o 1. proleterskoj diviziji, a da bi se doveo u zabunu u pogledu identifikacije njenih jedinica i „radi konspiracije... daljih manevarskih pokreta i držanja u tajnosti od neprijatelja naziva... jedinica“, Štab 1.proleterskog korpusa dao je 25. juna konspirativne nazive jedinicama oko sebe. Tako je Štab korpusa dobio naziv „Cer“, Prateći bataljon Vrhovnog štaba – 10.bataljon, Štab 1. proleterske divizije „Avala“, 1.proleterska brigada – „Dunav“, 3.krajiška proleterska brigada – „Bosna“, 13.proleterska

³⁶⁰ Četom 13.proleterske brigade komandovao je Živko Trninić Žića, načelnik štaba inžinjerijskog bataljona ove brigade, a četom 1.proleterske brigade Milorad Drenjanin, pomoćnik političkog komesara bataljona. Trninićevu četetu sa ranjenicima i iznemoglim borcima iznenadile su i napale kod Rastova krajem juna nadmoćne njemačke i ustaške snage prilikom čega je poginulo 60 boraca. Trninić se sa četom 11. jula vratio u sastav brigade u Fočanskoj Slatini. Drenjanin je sa oko 200 boraca – starih, novomobilisanih i zaostalih, krajem jula stigao u sastav svoje brigade.

brigada – „Sava“ i divizijska bolnica – „Vukadin“. Bataljoni u brigadama i prištapske jedinice dobili su druge brojne oznake. Naređenja i izvještaji mogli su se u buduće potpisivati samo imenom i prezimenom, bez navođenja dužnosti i čina.³⁶¹ Ovo je primjenjivano do 29. jula 1944. godine. Međutim, problem nije bio u nazivima jedinica već u tome što su Nijemci sistematski pratili radio-saobraćaj jedinica NOVJ i uspijevali da dešifruju depeše, pa i 1. proleterskog korpusa i njegovih divizija, tako da su doznali njihove zadatke, namjere, pravce manevara, pa su bržim dovodenjem i postavljanjem jedinica na pravce njihovih pokreta i napadima na određenim pravcima nastojali da ih unište i spriječe im izvršenje zadatka. U to se više sumnjalo nego čvrsto znalo, a preduzimane protivmjere bile su nedovoljne i neefikasne.

Rano ujutro, između 3 i 4 sata 26. juna, 1. proleterska divizija krenula je sa Zec – planine na jugoistok. Glavnina divizije sa 3. krajiškom u prethodnici i 1. proleterskom u zaštitnici, maršujući grebenom planine Pogorelice, stigla je do kraja dana na planinu Bitovnju, dok je 13. proleterska brigada, kao desna pobočnica, maršujući odvojeno pravcima Smrčevica – V. Čajir – Džanići, izbila na južne padine Bitovnje u predio Zagrepčane – Gobelovina – Šip. Još u toku marša Štab divizije je, putem depeša, ukazao brigadama da im predstoji pokret preko ceste i pruge Konjic – Sarajevo, a u 20.30 sati 26. juna uputio im je i pisano naređenje i precizirao zadatke. Prugu i cestu od Drežnice do Sarajeva obezbjeđivao je 2. gorski zdrug, čiji se stožer nalazio u Konjicu, a posade, pored ostalih, u Podorašcu, na Lukač mostu, u Bradini, na Ivan-sedlu, u Tarčinu i Pazariću.

Od potčinjenih štabova i komandi, Štab divizije zahtijevao je da se jedinice u rejonima razmještaja dobro maskiraju, nahrane, odmore i pripreme za predstojeći zadatak. Iako nije znao tačan raspored neprijatelja u zahvatu komunikacija, Štab divizije očekivao je jak otpor, pa je naredio: „Prebacivanje svih jedinica preko komunikacije izvršiti po svaku cenu. Obzirom na neophodnost ove operacije organizovati i izvršiti je angažujući sve rukovodioce do maksimuma. Upornost i požrtvovanost starešina mora nadoknaditi slabo fizičko stanje i zamorenost boraca. Način na koji se postavlja ova akcija mora biti poznat celokupnom ljudstvu, a starešine moraju biti upoznate sa najsitnijim detaljima rada na izvršavanju svoga zadatka“. Na komunikaciju je trebalo jednovremeno izbiti tačno u 22.30 sati 27. juna, s tim što je jedinicama nadomak ceste i pruge, prema planu,

³⁶¹ Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 339-341.

trebalo dati odmor od najmanje dva sata, za koje vrijeme je trebalo da starješine izvide objekte na njima i okolno zemljište, kao i da preciziraju zadatke potčinjenima. Radi brzine akcije, prelaz je trebalo izvršiti širokim frontom od oko 24 km između Konjica i Tarčana, u više kolona uz jaka bočna obezbeđenja i, istovremeno, na što većoj dužini potrgati željezničku prugu, minirati objekte na njoj i cesti i likvidirati uporišta neprijatelja, a ona koja se održe zaobići.

Trinaestoj proleterskoj brigadi naređeno je da cestu i prugu pređe na odsjeku Ovčari – Kanina, sjeveroistočno od Konjica, a zatim se prikupi u rejonu Pod Loznicom – Stuparovice – Radobolje – Jarene – Jeličin bunar – M. Straište, a to je 8-13 km istočno od Konjica. Treća krajiška proleterska brigada, zajedno sa štabovima korpusa i divizije, inženjerijskom četom i divizijskom brdskom baterijom, dobila je zadatak da se prebaci na odsjek između Padorašca i Dragočaja, a potom izbiye na jugozapadne padine Bjelašnice, na sektoru Hajdučki dol – Hajvazi – Jagodina – Raška strana (trig. 1596). Na lijevo krilo divizije trebalo je da se prebaci 1.proleterska brigada, zajedno s divizijskom bolnicom, Pratećim bataljonom Vrhovnog štaba i korpusnom brdskom baterijom, na odsjeku Raštelica – Tarčin i prikupi se u rejonu Stanine – Mrtvanje – Hranisava, na sjeverozapadnim padinama Bjelašnice. Za štabove divizije i korpusa bilo je predviđeno da se smjeste u kolibama Jagodina, kod 3.krajiške proleterske brigade.³⁶²

U prijepodnevnim satima 27. juna brigade su krenule iz rejona razmještaja prema sektorima određenim za prebacivanje preko komunikacija Konjic – Sarajevo: 13.proleterska ka Pleševcu (k. 1092) i Križu, 3.krajiška ka Bikovoj kosi i 1.proleterska brigada ka Hajdučkim lukama. U namjeri da je gone, dijelovi 13.SS puka nastupali su toga dana za divizijom s Vranice preko Zec-planine, gdje je s njima vodila borbe 7.krajiška brigada 10. divizije i sa ceste G. Vakuf – Prozor prema Smrčevici, u pravcu koje nije bilo jedinica NOVJ. Ovoga puta 1.proleterska divizija bila je brža, tako da je ove neprijateljeve snage nijesu stigle.

Sve tri njene brigade izbile su u određeno vrijeme na komunikacije Konjic – Sarajevo u namjeri da ih pređu. Trinaesta proleterska je to uradila kod Podkanine, pošto je prethodno savladala slabiji otpor neprijatelja kod Šubića, dok je 3.krajiška razbila dijelove

³⁶² Isto, str. 341-343: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije („Avala“) od 26. juna u 20.30 sati.

1.bojne 2.gorske pukovnije u Podorašcu, zapalila željezničke stanice Kanine i Brđani, a u Podorašcu uništila skladište municije pošto nije mogla da je evakuiše. U ovim sukobima i od nagaznih mina brigada je imala 3 poginula i 22 ranjena borca. Odvojena od glavnih snaga divizije, sjeveroistočno od Ivan-sedla, 1. proleterska brigada se, uz manje sukobe osiguravajućih dijelova s dijelovima 1.bojne 9.gorske pukovnije prema Tarčinu, prebacila na određeni sektor. U toku prelaza, izvršenog mnogo lakše nego se očekivalo, brigade su na manje mjesta zbog brzine kretanja porušile željezničku prugu i minirale neke propuste na cesti, zatim su se, u prijedpodnevnim satima 28. juna, prikupile u određenim rejonima, izuzev 3.krajiške koja se čitav dan zadržala u selima Usamovine i Stanine, pa kad je pala noć, prebacila se u određeni rejon.³⁶³

Prelaskom preko komunikacije Konjic – Sarajevo, 1.proleterska divizija se otkočila od 7.SS divizije, koju će neprijateljsko komandovanje angažovati i protiv 6.ličke proleterske divizije, u namjeri da je razbije i spriječi joj prodor u Srbiju. Ovim je za 1.proletersku diviziju završen jedan period u njenoj istoriji, koji je počeo Drvarskom operacijom i trajao malo više od mjesec dana. Iako vremenski kratak, po žestini borbi, iscrpljujućim marševima i nametnutim manevrima, a naročito po pretrpljenim gubicima, spada među najteže. Samo 1.proleterska brigada u borbama kod Mliništa, na Lisini, kod Prozora, na Vranici, a naročito na Polju Bašarinac izgubila je za mjesec dana preko 360 boraca, odnosno skoro dvaput više nego u bici na Sutjesci.³⁶⁴ Malo koja komanda čete u diviziji da je ostala kompletna.

Nastupni marš i borbe od Bjelašnice do Foče

Izbijanjem na šire područje Bjelašnice, 1.proleterska divizija našla se „na novoj povoljnoj prostoriji“, kako je to ocijenio njen štab. Jake neprijateljeve snage ostale su joj za leđima, a uslovi za manevar na širem prostoru su bili povoljni povoljni. Od svega, diviziji su bili najpotrebniji odmor i dobra ishrana. Da bi stvorila uslove za to bilo je potrebno da se pomjeri na jugoistok, u sela istočno i jugoistočno od Bjelašnice, gdje su postojale mogućnosti dobre ishrane, a to se poklapalo i sa pravcem pokreta za Srbiju.

³⁶³ Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 139-144.

³⁶⁴ Miloš Vuksanović, isto, str. 353.

Uveče 28. juna Štab divizije uputio je naređenje brigadama i upoznao ih sa tim da je divizija dobila zadatak da djeluje opštim pravcem Kalinovik – Foča, a da su „neposredni zadaci da ishranom i potrebnim odmorom podignemo fizičku kondiciju boraca i da učvrstimo i uzdignemo udarnu sposobnost jedinica“. Prvoj proleterskoj brigadi je naređeno da se, do pada mraka 30. juna, prebaci u sela Šabanci, Dejčići, Ledići, Dujmovići, zapadno od ceste Kalinovik – Trnovo – Sarajevo i na tom sektoru razbije ustašku muslimansku miliciju. Treća krajiška proleterska brigada dobila je zadatak da u 8 sati 29. juna krene u sela Umoljani, Brda, Lukavac, Kramari, Rakitnica, razbije tamo ustašku muslimansku miliciju i prihvati divizijsku bolnicu i Prateći bataljon Vrhovnog štaba od 1.proleterske brigade, kao i ranjene i bolesne borce 13.proleterske brigade. Istovremeno, trebalo je da se 13.proleterska brigada pomjeri malo na jug, u rejon Markovac – Vrtače – Dubočani, sa zadatkom da 30. juna, preko planine Visočice, napadne i likvidira ustašku muslimansku miliciju u Odžacima (Bjelečić) i da sa tog prostora ispita situaciju na liniji Ulog – Obalj – Kalinovik i o njoj najhitnije izvijesti Štab divizije.

Pored toga, Štab divizije naredio je brigadama da na novim prostorima odmore i dobro nahrane borce, „u prvom redu konfiskacijom neprijateljske imovine“, ali da „najenergičnije i korenito suzbiju pojavu pojedinačnog snabdijevanja i snabdijevanja po bataljonima“. „Poslije potrebnog odmora“, pisalo je u naređenju, „sve jedinice krenuće opštim pravcem našeg dejstva. Predviđamo – ako uslovi budu povoljniji, likvidaciju Kalinovika i Trnova“. U tom cilju trebalo je aktivirati obavještajnu i izviđačku službu radi prikupljanja podataka o neprijatelju, naročito na pravcu predviđenog dejstva.³⁶⁵

Na pravcu nastupanja divizije od neprijateljskih jedinica (čiji raspored njen štab nije znao) nalazile su se: 3.bojna (štab u Ilidži) 8.posadnog zdruga, sa satnijama u Trnovu, Umoljanima, Kotorcu, Odžacima i Glavatičevu,³⁶⁶ kao i Kalinovička četnička brigada i dijelovi Nevesinjskog četničkog korpusa.

Nakon marša grebenom Bjelašnice 1.proleterska brigada osvanula je 29. juna u Lukavcu i Bijelim vodama, dok je 3.krajiška proleterska brigada, krećući se južnim padinama ove planine, stigla

³⁶⁵ Zbornik, tom IV, knj. 26, str. 383-384: Naređenje „Avale“ od 28. juna u 19 sati.

³⁶⁶ Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 708-714: Bojna relacija Zapov. 8.posad. zdruga za jul 1944.

u određeni rejon, prihvatila divizijsku bolnicu i Prateći bataljon Vrhovnog štaba od 1. brigade i zadržala se slijedećeg dana na odmoru, a 1. proleterska brigada se 30. juna prebacila na sektor Šabanci – Dujmovići. Muslimanska ustaška milicija i domobrani iz sela na pravcu nastupanja pobjegli su ispred njih prema Trnovu. Pošto se pomjerila na jug u Dubočane, 13. proleterska brigada je 30. juna uspješno savladala duboki kanjon veoma strmih strana rijeke Rakitnice, izuzev dva borca koji su umrli od napora, a onda krenula prema Odžacima, odakle su domobrani i ustaška milicija, osjetivši njen nailazak, pobjegli. Brigada se razmjestila u selima Luka, Veleuše, Skakavica, Gradiljina i Odžaci.

Istog dana, 29. juna, kada je divizija napuštala Bjelašnicu, neprijatelj je krenuo za njom u namjeri da je uništi. To doznajemo iz Dnevnog izvješća operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH za 2. jul 1944. godine, u kom je, pored ostalog, pisalo: „Započeo je podhvat u pl. Bjelašnici za uništenje jedne „proleterske divizije“, kojoj je uspjelo preći cestu i prugu Konjic – Tarčin iz sjeverozapadnog smjera“.³⁶⁷ Štab divizije nije znao za ovaj „podhvat“. Iako neprijatelj stavlja pod znake navoda proleterska divizija, njegove jedinice su bježale ispred nje.

Pošto je po izbijanju nadomak Kalinovika doznao da se u mjestima na cesti Ulog – Obalj – Kalinovik – Dobro Polje – Trnovo nalazi oko 500 četnika sa bazom u Kalinoviku i oko 250 milicionara (u stvari domobrani) na sektoru Trnova – Štab divizije odlučio je da ih napadne i razbije, a zatim se izvjesno vrijeme s divizijom zadrži na području Kalinovika. Planom je bilo predviđeno: da 1. proleterska brigada likvidira neprijatelja u rejonu Dobro Polje i Trnovo, poruši cestu ka Sarajevu i zatvori sve pravce od Sarajeva prema Kalinoviku; da 3. krajiška proleterska brigada, nakon nastupnog marša preko dijela Treskavice do prostora Gvozno polje – Suha lokva – Djevojačko vrelo – Vrhovina, sjeverozapadno od Kalinovika, sa tri bataljona napadne Kalinovik sa sjevera i istoka, a sa dva izbije istočno od Kalinovika na cestu Kalinovik – Foča, zapadno od Jeleča u rejon Drače – Sirova glava, radi obezbjeđenja od Foče; da 13. proleterska brigada, pošto se pomjeri u sela Hotovlje i Kutine, glavnim snagama sa zapada i juga, zajedno s dijelovima 3. krajiške, napadne i zauzme Kalinovik, a sa dva bataljona da zauzme Obalj i Ulog, pa zatim zatvori pravce od Nevesinja prema Kalinoviku. Napad na svim pravcima

³⁶⁷ Isto, str. 603-605.

trebalo je da otpočne jednovremeno u 22 sata 2. jula, s tim da se neprijatelj uništi a ne da pobjegne.

U duhu te odluke, Štab 1.proleterske divizije napisao je, 30. juna u Rakitnici, naređenje brigadama i detaljno im precizirao zadatke. Ukazao im je, pored ostalog, da je područje Kalinovika potrebno držati izvjesno vrijeme i radi tamošnjeg aerodroma, preko koga bi u Italiju uputila teže ranjenike na liječenje i od saveznika dobila pomoć. U tom cilju brigade su dobile zadatke: 1.proleterska da zatvori sve pravce od Sarajeva, držeći glavne snage istočno od ceste Sarajevo – Kalinovik; 13.proleterska da djeluje u dolini Neretve, držeći glavne snage na njenoj desnoj obali i štiteći područje Kalinovika od neprijatelja sa sektora Nevesinjskog i Gatačkog polja; 3.krajiška da djeluje prema Foči i dolini Drine jednovremeno štiteći područje Kalinovika sa te strane.³⁶⁸

Međutim, događaji su se odvijali brže i drukčije od predviđanja. Naime, po pristizanju na prostor zapadno od Trnova, 1.proleterska brigada je došla do podataka da je moral neprijatelja u Trnovu slab i da se plaši partizana, pa ga je uveče 30. juna samoinicijativno napala. Jedna satnija i manji broj četnika pobjegli su ne sačekavši napad. U Trnovu je zaplijenjeno 2.500 kg pšenice i kukuruza, a kod sela Ilovice porušen je most preko rijeke Željeznice. Do jutra 1. jula brigada se razmjestila na sektoru Grab (oko 20 km južno od Sarajeva) – Ilovice – Trnovo – Bistočaj – Bašci – Dobro Polje i to istočno od ceste Sarajevo – Kalinovik, obezbjeđivši se od ova dva grada.³⁶⁹ Obaviješten o tome, Štab 1.proleterske divizije naredio je brigadi da osigura napad na Kalinovik, a zatim da obezbjeđuje aerodrom kod Kalinovika sa pravca Sarajeva. Oko 10 sati dijelovi 8.posadnog zdrugu su, uz podršku artiljerije, napadom od Sarajeva i obuhvatom sa zapada preko sela Presjenice i sa istoka preko Crnog vrha (trig.1789), pokušali da povrate Trnovo. Poslije 3 sata borbe brigada je uspjela da odbaci domobrane prema Sarajevu.

Slijedećeg dana u napad su od Sarajeva, u zahvatu ceste prema Trnovu, krenuli dijelovi 7.SS divizije, dok su zapadno i istočno od njih nastupale snage 8.posadnog zdrugu, obezbjeđujući Nijemcima bokove. Pored toga, domobrani koji su nastupali istočno od ceste napad su usmjerili prema Delijašu i južnim padinama Jahorine. Pružajući otpor na uzastopnim položajima, 1.proleterska brigada

³⁶⁸ Zbornik, tom IV, knj. 26, "Naređenje „Avale“ od 30. juna u 12.30 sati, str. 409-410

³⁶⁹ Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 149-166.

postepeno se povlačila na jugoistok, tako da je neprijatelj zauzeo Grab i Ilovice, a zatim prodro i u Trnovo, ali ga je predveče napustio. Brigada se povukla jugoistočno od Trnova, na liniju Igrište – Lijeskov dol – Oštriljak – Zagon – Troglav, a zbog prodiranja neprijatelja južnim padinama Jahorine prema Jabuci, štab brigade je uputio jedan bataljon na sektor Kolunsko brdo – Kremenac, radi obezbjeđenja pozadine i osiguranja pravca za nastupanje prema Drini.

Nastupajući 1. jula iz Rakitnice preko Treskavice prema Kalinoviku, 3.krajiška proleterska brigada izbila je s četiri bataljona u rejon Djevojačko vrelo – Orla kuk, odakle je trebalo da izviđa prema Kalinoviku i pripremi se za napad na ovo mjesto. S obzirom na to da je Trnovo već bilo zauzeto i Kalinovic odsječen od Sarajeva, pogodnost je trebalo odmah iskoristiti a ne čekati veče 2. jula, kada je bio planiran napad. Štab divizije, koji se nalazio s ovom brigadom, naredio joj je da u 18 sati napadne Kalinovic ne čekajući 13.proletersku brigadu. Poslije kraćeg predaha, 3.krajiška brigada nastavila je da nastupa sa tri bataljona prema Kalinoviku. Međutim, čim su to osjetili, dijelovi Kalinovičke četničke brigade pobjegli su iz mjesta tako da je brigada bez borbe ušla u njega. Istovremeno su njena druga dva bataljona izbila istočno od Kalinovika u rejon Borija – Jelašca i zatvorili pravac od Foče. Narednog dana, 2. jula, čitava brigada se zadržala na području Kalinovic – Jelašca – Miljevina.

Kako je bilo naređeno, 13.proleterska brigada je, oko podne 1. jula, krenula iz rejona Odžaka i predveče, preko Arguta i Dindola, stigla u Hotovlje i Kutine. U vezi s promjenom situacije, Štab 1.proleterske divizije obavijestio ju je predveče depešom da će u 18 sati 3.krajiška napasti Kalinovic i naredio joj da odmah uputi tri bataljona, a ne dva kako je ranije bilo naređeno, prema Oblju i Ulogu, kako bi ih što prije zauzela, a sa ostalim snagama da krene na prostor Kuta – Gradina i potpomogne napad na Kalinovic.³⁷⁰ Štab brigade je odmah postupio po naređenju. Međutim, pomoć Krajišnicima nije bila potrebna, a i iz Oblja četnici su pobjegli čim su doznali za nastupanje bataljona. U Oblju je zadržan jedan bataljon, a dva su u zahvatu ceste krenula prema Ulogu, ali su njihovo nastupanje u toku noći kod mosta na Neretvi, ispred Uloga, zaustavili dijelovi Nevesinjske četničke brigade. Dobivši pojačanje iz Nevesinja na 25 kamiona, četnici su ujutro 2. jula prešli u protivnapad i počeli da nadiru u pravcu Oblja, ispred koga je

³⁷⁰ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 29/28-12.

brigada na Kumu i jugoistočno od njega, na Štavnju, Šajkovom vrhu i Bukovoj ravni, organizovala odbranu, zatvorila pravac prema Kalinoviku i krajem dana zaustavila napade četnika.

Na pojavu 1.proleterske divizije u rejon Kalinovika neprijatelj je veoma brzo reagovao. U Dnevnom izvješću za 4. juli Operativni odjel Ministarstva oružanih snaga NDH je konstatovao: „Dijelovi 1.proleterske ‘divizije’ uzmakli su preko ceste Sarajevo – Kalinovik u jugoistočnom smjeru... 2. VII ušle su naše podhvatne snage u Trnovo. Poduzete su mjere za spriječavanje daljeg uzmicanja tih partizanskih snaga postavljanjem zaprečne crte na dijelu Ustikolina – Foča i poduzet je progon...”³⁷¹ Znatne snage orijentisane su sa linije Sarajevo – Goražde prema cesti Kalinovik – Foča i od Nevesinja i Uloga ka Kalinoviku.

Po zauzimanju Kalinovika i osposobljavanju aerodroma Štab 1.proleterskog korpusa očekivao je dolazak komandanta Koče Popovića sa direktivama u vezi s prodiranjem u Srbiju. Međutim, umjesto njega Štab korpusa je 2. jula dobio depešu od Vrhovnog štaba: „Koču ne čekajte, jer on putuje za Srbiju direktno. Naznačen je komandantom GŠ NOV i PO Srbije. Pređite odmah na sektor Foče”.³⁷² Na tom sektoru trebalo je da se prikupi cio korpus, da stvori slobodnu teritoriju i na njoj se sredi, odmori i snabdije materijalom za dalji pokret, zatim uspostavi vezu sa slobodnom teritorijom 2.korpusa NOVJ u Crnoj Gori i Sandžaku. Na tu teritoriju trebalo je da se s Visa prebace Vrhovni štab i rukovodstvo NOP-a, najprije jedan dio (Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Ivan Milutinović, Vladislav Ribnikar i dr) koji bi obavio pripreme za prihvatanja čitavog rukovodstva NOP-a. Primivši naređenje Vrhovnog štaba, Štab 1.proleterskog korpusa odmah je počeo da pomijera 1.proletersku diviziju prema Foči. Dijelovi njene 1.proleterske brigade, krećući se 3. jula od Trnova prema jugoistočnom smjeru preko besputnih južnih padina planine Jahorine, izbrazdanih mnogobrojnim uvalama i potocima, vodili su borbu s njemačkim, ustaško-domobranskim i četničkim snagama na sektoru Igrište (trig. 1451) – Mazlina – Jabuka, koje su napadale iz doline Crne rijeke i sa Jahorine. Iako razvučena, brigada je uspjela da zadrži neprijatelja i da mu onemoguću dublji prodor ka cesti Kalinovik – Foča. Na pravcu od Uloga, manji dijelovi 369.legionarske divizije i četnici nastavili su tog dana da napadaju u pravcu Oblja i preko Vučjih planina (Štavanj) ka Kalinoviku. Njima se

³⁷¹ Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 615-617.

³⁷² AVII, NOR, k. 372, br. reg. 33/1.

čitavog dana uspješno suprotstavljala 13.proleterska brigada, naročito u rejonu Oblja, a zatim se krajem dana povukla prema Kalinoviku. Treća krajiška proleterska brigada se toga dana odmarala.

Tokom 3. jula 1.proleterska brigada uspostavila je vezu s 2.krajiškom brigadom 17.udarne istočnobosanske divizije, koja se nalazila na području Orahovo – Handići – Gradac – Gradačka stijena – Biokovi. Ona je kontrolisala Drinu i zatvarala pravac Goražde – Ustikolina – Foča, kao i pravce od Zakmura i Miljevine, takođe prema Foči. Glavnina ove divizije (6, 15. i 16. brigada) dejstvovala je istočno od Drine. Uspostavljanje ove veze bilo je od velikog značaja za 1.proletersku diviziju jer je dobila potrebna obavještenja o stanju na terenu i o rasporedu neprijatelja. Od posebnog značaja bilo je to što je ova divizija držala Foču gdje se nalazio most na Drini, kojim će se čitava 1.proleterska divizija prebaciti preko ove rijeke. Sem toga će joj 2.krajiška brigada, zatvaranjem pravca Ustikolina – Foča sa po jednim bataljonom na desnoj i lijevoj obali Drine, pomoći prebacivanje preko rijeke, a glavnina obezbijediti prihvrat na njenoj desnoj obali.³⁷³

Pošto je znao zadatak i namjere 1.proleterske divizije, neprijatelj je, angažujući dijelove 7.SS divizije, 8.posadnog zdruga i četnike, pored napada iz pozadine i na bokove, nastojao da joj „presječe uzmak u smjeru istoka“ dovođenjem snaga iz Sarajeva u Goražde, gdje se kao posada nalazila 5.bojna 8.posadnog zdruga, a vjerovatno i dijelovi 6.bojne. Cilj im je bio prodor preko Ustikoline u Foču. O tim borbama i namjerama neprijatelja u Dnevnom izvješću operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH za 6. jul je, pored ostalog, pisalo: „U nastavku progona dielova jedne ‘proleterske divizije’ došlo je do borbe u području 18 km s.z. od Foče. Jedna borbena skupina dostigla je Igrište (8 km i. Trnova). Druga borbena skupina, koja nadire iz Ustikoline, dostigla je područje 7 km od Ustikoline i vrši pokrete radi presijecanja uzmarka ‘proleterskoj diviziji’ u smjeru istoka, dok je borbena skupina koja nadire s juga stigla u područje sjeverno od Uloga uz neprijateljski otpor.“³⁷⁴

U cilju organizovanog i usklađenog pomijeranja jedinica ka Foči, Štab 1.proleterske divizije, u 18.30 sati 3. jula, uputio im je pisano naređenje: 1.proleterskoj brigadi, da odmah sa glavninom krene na prostor Mrežica – Kreminsko brdo (trig. 1202) – Ustikolina, s tim da manje dijelove ostavi prema neprijateljevim snagama koje dejstvuju na sektoru Crna rijeka – Mazlina i jedan bataljon u rejonu

³⁷³ Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 281-189.

³⁷⁴ Isto, str. 620-622.

Rogoj – Dobro Polje – Varoš, radi dejstva na komunikaciju Trnovo – Kalinovik; 3.krajiškoj proleterskoj brigadi, da sutradan do 8 sati postavi dva bataljona na položaje Gradina (k. 821) – Budanjski vrh i njima sa sjevera obezbijedi cestu Kalinovik – Foča, s tim što je glavne snage trebalo da razmjesti na području D. Budanj – Debelo brdo – D. Selo, zatim da sa jednim bataljonom do podne izbije u rejon Pilipovići – D. Brdo južno od Ustikoline, zatvori pravac od Goražda i Ustikoline prema Foči i poruši komunikacije koje vode lijevom obalom Drine na tom sektoru, s tim što jedan bataljon treba da uputi na Drinu kod Foče, radi neposrednog obezbjeđenja mosta; 13.proleterskoj brigadi, da u 24 sata krene prema Foči i do zore se razmjesti na prostor Jelašca – Borija – Police, a da jedan bataljon ostavi u rejonu Gradina – Kalinovik s manjim dijelovima prema Oblju; divizijskoj bolnici i Pratećem bataljonu Vrhovnog štaba, da sutra u 3 sata krenu fočanskom cestom do rejona Pivni Dol – Gradac (trig. 909), oko 7 km zapadno od Foče. Štab divizije planirao je za sebe da u 8 sati 4. jula krene u pravcu Foče.³⁷⁵

Do jutra 4. jula 1.proleterska brigada izbila je sa dva bataljona u rejon Kreminsko brdo (trig. 1202) – Ribnički vrh, jugozapadno od Ustikoline, dok se sa četiri bataljona zadržala na položajima Jasikova ravan – Kolunsko brdo – Pantelija – Oštri rat – Kremenac – Grada brdo i čvrsto zatvorila pravce, kojima je neprijatelj od Mazline i Jabuke napadao čitavog dana prema cesti Kalinovik – Foča. I pored agresivnosti neprijatelja, brigada je uspjela da se održi na položajima do pada mraka, a zatim se u toku noći, po naređenju Štaba divizije,³⁷⁶ prikupila na prostoru Miljevina – Budanj – Gradac, 5-12 km zapadno od Foče. Tog dana neprijatelj je napadao i od Ustikoline s obje strane Drine prema Foči. Na oba pravca suprotstavila su mu se dva bataljona 2.krajiške brigade, koji su se pod borbom povlačili prema Foči. Bataljon koji se branio na desnoj obali povukao se na liniju Mijakovići – Korjen, a bataljon na lijevoj obali do linije Patkovina – G. Brdo, na svega oko 2 km sjeverno od Foče, dok je neprijatelj izbio na uzvišenje Pijevac, svega 3 km sjevernije od mosta preko Drine kod Foče i ozbiljno zaprijetio da prodre do rijeke i ugrozi prebacivanje 1.proleterske divizije preko Drine. Međutim, blagovremeno je stigao bataljon 3.krajiške proleterske brigade, koji je po naređenju štaba divizije upućen na ovaj pravac, tako da je on napadom s juga od

³⁷⁵ Isto, str. 28-30.

³⁷⁶ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 29/30-12: Depeša Štaba 1.prolet. divizije od 4. jula u 13.15 sati.

Tjemenika odbacio, inače relativno slabe, neprijateljeve snage s Pijevca prema Ustikolini. Primakavši se bliže Foči, 13.proleterska i glavnina 3.krajiške proleterske brigade toga dana nijesu imale borbi u rejonima rasporeda.

Dobivši podatak da od Ustikoline napada svega oko 150 ustaša i legionara, Štab 1.proleterske divizije naredio je 1. i 3.brigadi da sa po jednim bataljonom s juga, zapada i sjevera, uveče 4. jula, napadnu neprijatelja u Ustikolini i odbace ga na sjever. Istovremeno je Štab divizije naredio 1.brigadi da se u toku noći prebaci ka cesti Foča – Kalinovik i prikupi na prostoru Miljevina – Budanj – Gradac i obezbijedi se od Jabuke, Mazline i Varoša,³⁷⁷ što je ona i izvršila. I napad bataljona 3.krajiške s juga i bataljona 1.proleterske brigade sa zapada na Ustikolinu je uspio. Neprijatelj se gotovo bez borbe povukao na sjever iznad mjesta. Te noći i dijelovi 17. divizije protjerali su neprijatelja s desne na lijevu obalu Drine, sjeverno od Ustikoline.

Kasno uveče 4. jula Štab 1.proleterske divizije izdao je naređenje za prebacivanje glavnine preko Drine kod Foče. Planom je bilo predviđeno da 1.proleterska brigada, ojačana brdskom baterijom 1.proleterskog korpusa, ostane na lijevoj obali Drine zapadno od Foče, da od neprijateljske grupe na području Mazlina – Jabuka – Kolunska rijeka obezbijedi prebacivanje glavnine divizije preko Drine, a zatim da ofanzivno djeluje na komunikacije Renovica – Goražde – Foča i Kalinovik – Foča, odnosno na čitavom području zapadno od Foče, obezbjeđujući sebi kao oslonac planinski teren južno od linije Kalinovik – Foča, i da nizvodno od Foče, na najpovoljnijem mjestu na Drini, napravi most ili splavove za slučaj potrebe ili ako joj se naredi – da se tu prebaci preko Drine.

Trećoj krajiškoj proleterskoj brigadi je naređeno da odmah preko Drine prebaci jedan bataljon i postavi ga na desnu obalu Čehotine, na prostor Orahovo brdo – Trovrh, oko 2-3 km sjeveroistočno od Foče, u ulozi rezerve na zatvaranju pravaca od Osanice i Ustikoline ka Foči, zatim da odmah prebaci sve neboračke dijelove i razmjesti ih u selima Crni Vrh i Dobre Vode, a sve ostale snage da rasporedi na desnoj obali Kolunske rijeke, zatvori pravce od Ustikoline, Kreminskog brda i Jabuke i kod Foče obezbijedi prebacivanje preko Drine 13.proleterske brigade, divizijske bolnice i Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba, a kad se oni prebace (predviđeno u toku 5. jula), prebaciće se i njena glavnina preko Drine za njima.

³⁷⁷ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 29/30-12: Knjiga depeša Štaba „Avale“.

Trinaestoj proleterskoj brigadi je naređeno da odmah krene ka Foči i u toku noći i 5. jula se prebaci na desnu obalu težeći da prebacivanje „izvrši što hitnije“, a zatim da se postavi na prostor Zubovići – Podluka – Kruščica – Zavajit, južno od Foče i prihvati divizijsku bolnicu i Prateći bataljon Vrhovnog štaba, za koje je bilo predviđeno da se prebace 5. jula i smjeste u selu Zubovići.³⁷⁸

Čim je primila naređenje, a poslije kraće pripreme, 13.proleterska brigada je iz rejonu Poljice – Borija – Jelašca krenula cestom prema Foči i ujutro 5. jula izbila kod mosta na lijevu obalu Drine. Za to vreme 3.krajiška proleterska brigada prebacila je jedan bataljon preko Drine i postavila ga na desnu obalu Čehotine, kako joj je i bilo naređeno. Prebacivanje 13. proleterske nije moglo odmah da otpočne pošto je most bio zakrčen dijelovima jedinica 17.divizije NOVJ i pozadinskim dijelovima 3.krajiške proleterske brigade, koji su se takođe prebacivali preko Drine. Oko 10 sati na red je došla 13.brigada koja se do 12 sati prebacila u Foču, gdje je dobila novo naređenje od Štaba divizije. Umjesto da pođe na jug, kako je ranije bilo naređeno, ona je upućena na sjever, sa zadatkom da posjedne kosu iznad Drine: Obradovići – Kunka – Goli vrh – Krčino brdo, istočno od Ustikoline. Tu kosu je do tada držala 2.krajiška brigada, odakle se pomjerila na sjeveroistok prema Uhotića brdu, bliže Drini. Novi zadatak 13. proleterske brigade bio je da spriječi prelaz neprijatelja na desnu obalu Drine u širem rejonu Ustikoline i obezbijedi se od Ifsara i Čajniča.

Iz Foče je Štab 13.proleterske brigade, preko Ilovina brda, Korjena, Bojčina brda i sela Gudelja i Han-Sohe, uputio po jedan bataljon na Krčino brdo na Kopak, na Goli vrh i Cerovu ravan i na Viharac, Karansku kosu i Kunku, dok je s jednim bataljonom i prištapskim jedinicama krenuo u sela Han-Soha i Slatina, 10-12 km sjeveroistočno od Foče. Do pola noći 5. jula sve jedinice su stigle u određene rejone, izuzev bataljona koji je upućen na Krčino brdo, pošto je neprijatelj iz Ustikoline u toku dana izbio na ovaj položaj pa se bataljon zadržao u njegovom podnožju. Ujutro, 6. jula, Štab brigade je dopisom obavijestio Štab divizije o novom rasporedu i upoznao ga da je u toku noći imao vezu s 2.krajiškom i 16.muslimanskom brigadom, koje su prethodnog dana vodile borbu s neprijateljem u rejonima Krčinog brda i Hana Osanice na Drini, a zatim se povukle ka Čajniču i Goraždu.³⁷⁹

³⁷⁸ Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 39-41: Naređenje Štaba „Avale“ štabovima „Dunava“, „Bosne“ i „Save“ od 4. jula u 22.45 sati.

³⁷⁹ AVII, NOR, k. 727, br. reg. 6-1/2.

Odmah iza 13.proleterske brigade, poslije podne 5. jula, prebacili su se preko mosta u Foču štabovi 1.proleterskog korpusa i 1.proleterske divizije sa prištapskim jedinicama i Pratećim bataljonom Vrhovnog štaba, koji je zadržan u Foči. Pošto je u međuvremenu odustao od plana da privremeno zadrži 1.proletersku brigadu zapadno od Foče, Štab divizije joj je naredio da se i ona prebaci preko Drine, pa je oko podne 5. jula s prostora Miljevina – Budanj krenula cestom prema Foči, prešla most i kroz grad, za koji su je vezale mnoge uspomene, u toku noći stigla u sela Orahovo i Boljoradina, 3-7 km sjeveroistočno od Foče. Za to vrijeme glavnina 3.krajiške proleterske brigade je držala mostobran na lijevoj obali Drine, zapadno od Foče i obezbjeđivala prebacivanje glavnine divizije sa pravaca od Ustikoline, Jabuke i Kalinovika, a kada je 1.proleterska brigada prešla Drinu i ona se savila za njom, prebacila preko rijeke i u toku noći prikupila na desnoj obali Čehotine, sa tri bataljona u rejonu Guber – Zlatići, sjeveroistočno od Foče. Tako se ujutro 6. jula čitava 1.proleterska divizija našla na području istočno od Drine.³⁸⁰

Boravak, zadaci i aktivnost divizije u Sandžaku

Po prebacivanju preko Drine, Štab 1.proleterskog korpusa je planirao i o tome obavijestio Vrhovni štab,³⁸¹ da 1.proletersku diviziju razmjesti na prostoru Foča – Goražde – Pljevlja – Rudo, na kojoj je trebalo da se odmori, sredi i pripremi za neposredni prodor u Srbiju. Radi obezbjeđenja tog prostora sa zapada i sjevera trebalo je, prije svega, da divizija očisti od neprijatelja i posjedne desnu obalu Drine, što je pred nju tada postavljeno „kao prvenstveni i najvažniji zadatak“, jer je Drinu, kao veliku i važnu prirodnu prepreku, trebalo iskoristiti, sigurno držati i ne dozvoliti da je neprijatelj prelazi. Sa novim zadatkom Štab divizije usmeno je upoznao štabove brigada prilikom njihovog prolaska kroz Foču, a Štabu 13. proleterske brigade uputio je i pisano naređenje – da ujutro 6. jula, zajedno sa tri bataljona 3.krajiške proleterske brigade, napadne i likvidira neprijateljevu grupu na Krčkom brdu, a zatim organizuje odbranu na desnoj obali Drine, od Foče do Oglečevskog potoka (oko 8 km jugozapadno od Goražda), gdje je trebalo da održava vezu s dijelovima 3.krajiške proleterske brigade

³⁸⁰ Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 87-89.

³⁸¹ AVII, NOR, k. 372, br.reg. 33/1: Depeša Štabu 1.proleterskog korpusa Vrhovnom štabu od 6. jula u 15 sati.

na Uhotića brdu. Pod njenu komandu privremeno je stavljen Prateći bataljon Vrhovnog štaba, koji je dobio zadatak da dijelom snaga osigurava most preko Drine i obrazuje posadu u Foči, a sa ostalim snagama da posjedne uzvišenja između Foče i Krčkog brda.

Treća krajiška proleterska brigada dobila je zadatak da sa tri bataljona sadejstvuje 13.proleterskoj brigadi u likvidaciji neprijatelja na Krčkom brdu, a zatim nastavi pokret prema cesti Čajniče – Goražde, na koju je trebalo da se postavi u toku 7. jula. Dio snaga trebalo je da zadrži na desnoj obali Drine i zatvori pravac Goražde – Čajniče. Prvoj proleterskoj brigadi je naređeno da 6. jula nastavi pokret prema predjelu Ifsar – Ponikve – Kovačevići i da slijedećeg dana izbije na komunikaciju Čajniče – Pljevlja, odnosno na prostor Metaljka – Kovač-planina – Boljanići, radi dejstva prema Pljevljima, Limu i Rudom.³⁸²

Napad na neprijatelja na Krčinom brdu počeo je 6. jula u 12 sati. Prema podacima kojima je raspolagao Štab 13.proleterske brigade, jačina neprijatelja bila je oko 200 vojnika, koji su pripadali 7.SS diviziji. Za napad sa sjevera, istoka i juga angažovana su dva bataljona 13.proleterske i jedan bataljon i četa 3.krajiške proleterske brigade. Koristeći pogodnosti zemljišta za odbranu i veliki broj automatskog oružja, neprijatelj je pružio veoma jak otpor, tako da su žestoke borbe vođene sve do 19 sati, kada su ostaci neprijatelja nabačeni na Drinu i prisiljeni da se prebace u Ustikolinu. Krčino brdo je posjela jedna četa 13.proleterske, a dijelovi 3.krajiške krenuli su prema cesti Čajniče – Goražde.³⁸³

Pošto se nije mirio s gubitkom Krčinog brda, neprijatelj je ujutro 8. jula, iskoristivši maglu, motornim čamcima kod Ustikoline i kod ušća Jošaničkog potoka u Drinu, prebacio 150 do 200 vojnika iz 7.SS divizije i sa njima izbio na Krčino brdo. Četa 13.proleterske brigade, koja se tu nalazila na položaju, bila je iznenađena, pa se poslije slabog otpora povukla malo na istok, prema koti 978. O tome je Štab brigade odmah dopisom obavijestio Štab divizije, pri čemu mu je ukazao da je brigada razvučena na širokom frontu, da raspoloživim snagama ne može zatvoriti sve pravce koji vode od Drine, da su borci mnogo opterećeni, da nemaju ni malo odmora i da je brigada „potpuno“ ostala bez hrane.³⁸⁴ Da bi povratila Krčino brdo,

³⁸² Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 89-91: Naređenje Štaba „Avale“ Štabu „Sava“ od 5. jula u 22.45 sati.

³⁸³ Isto, str. 134-135.

³⁸⁴ Isto, str. 144-145.

13. proleterska brigada je u pola noći, između 9. i 10. jula, sa dva bataljona napala neprijatelja na brdu, ali ga zbog jakog otpora nije uspjela zauzeti. Za čitavo to vrijeme, od 6. do 10. jula, Prateći bataljon Vrhovnog štaba odbio je sve pokušaje neprijatelja da ovlada mostom na Drini i prodre u Foču.³⁸⁵

Tokom 7. jula – kako je bilo i naređeno – 1.proleterska i 3.krajiška proleterska brigada stigle su i razmjestile se na određenim sektorima, tako da je ujutro 8. jula 1.proleterska divizija bila raspoređena: sa 1.proleterskom brigadom na sektoru Boljanići – Metaljka; sa 3.krajiškom proleterskom na području Miljeno – Kozara; sa 13.proleterskom na liniji Foča – Karan.³⁸⁶ Štab divizije nalazio se u Čajniču. Toga dana divizija je u stroju, bez bolnice (smjestila se u Šopićima) i rashoda, imala 3.091 borca, od kojih je 1.286 pripadalo 1.proleterskoj brigadi, 1.086 3.krajiškoj i 719 13.proleterskoj brigadi.³⁸⁷ Bilo je to više nego skromno brojno stanje. Popuna se mogla izvršiti jedino s terena, ali uz pojačan politički rad u narodu.

Kako se 1.proleterska divizija približavala Srbiji, naročito poslije prelaska Drine, u njoj su pojačavane partijsko-političke pripreme jedinica za prodor u Srbiju. Već 7. jula u zaseoku Ćepala, oko 1,5 km zapadno od Čajniča, politički komesar divizije održao je sastanak s političkim komesarima brigada i članovima politodjela, gdje je bilo govora o političkoj situaciji u zemlji i svijetu, moralno-političkom stanju u jedinicama, potrebi intenziviranja političkog i kulturno-prosvjetnog rada, radi političkih priprema jedinica za predstojeće zadatke. U jedinicama je borcima objašnjavana vojno-politička situacija, naročito sporazum Tito – Subašić, i ukazivano na značaj prodora u Srbiju i razbijanja četnika za konačnu pobjedu. Posebno je istican značaj pravilnog odnosa prema stanovništvu i čuvanja visokog moralnog lika boraca NOR-a, naročito pripadnika proleterske divizije.

I sekretar divizijskog komiteta Đuro Lončarević uputio je 13.jula pismo svim partijskim organizacijama 1.proleterske divizije, u kome je konstatovao da su partijske organizacije svoj osnovni zadatak u sedmoj ofanzivi – podizanje i učvršćivanje borbene sposobnosti divizije – uspješno izvršile i da je držanje partijskog

³⁸⁵ Isto, str. 174-176 i 212-213: Izvještaji Štaba Pratećeg bataljona VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 9. i 11. jula.

³⁸⁶ AVII, NOR, k. 372, br.reg. 33/1: Depeša Štaba 1.proleterskog korpusa Vrhovnom štabu od 8. jula u 6.15 sati.

³⁸⁷ Isto.

članstva u borbama bilo vrlo dobro. Ukazao je i na osnovne nedostatke koji su se ispoljili u radu, kao što su: sporo reagovanje na političke događaje (otvaranje Drugog fronta u Evropi, sporazum Tito – dr Šubašić i dr); nepreduzimanje efikasnih i odlučnih mjera protiv nepravilnog odnosa pojedinaca prema narodu i njegovoj imovini; nedovoljno odlučan stav prema četnicima i ustaškoj miliciji; neupoznavanje s političkim prilikama u krajevima kroz koje se prolazilo; neefikasno rukovođenje sanitetom, intendanturom i obavještajnom službom; nedovoljna budnost i samoinicijativa u vojničkom pogledu. Od partijskih organizacija zahtijevano je da u prvom redu što prije otklone uočene nedostatke, a zatim je trebalo „kroz učvršćenje i podizanje partijske organizacije na bazi njenih uspjeha i nedostataka pripremati diviziju vojnički i politički za dalje zadatke“, pisalo je na kraju pisma.³⁸⁸

U vrijeme kada je 1.proleterska divizija prešla Drinu i izbila na prostor između Čehotine, Drine i Lima, pripreme dijela jedinica NOVJ određenih za prodor u Srbiju iz Crne Gore, Sandžaka i istočne Bosne nalazile su se u završnoj fazi. Istovremeno je i njemačko komandovanje preduzimalo operativne protivmjere kako bi sačuvalo Srbiju, koja je tada i za njih, zbog razvoja opšte situacije na frontovima, bila od posebnog vojno-strategijskog značaja. Njegova namjera je bila da naizmjeničnim i uporednim ofanzivnim akcijama, ograničenim po vremenu i prostoru, razbije jedinice NOVJ u Srbiji i spriječi prodor u nju novih snaga iz Crne Gore, Sandžaka i istočne Bosne.

Prema planu Vrhovnog štaba NOV i POJ, trebalo je da se 1. proleterski korpus prikupi južno od Pljevalja, prema Limu i da odatle, preko Zlatibora, proдре u Srbiju. Međutim, njegova 6.lička proleterska divizija u to vrijeme nalazila se još kod Glamoča. U takvoj situaciji Vrhovni štab je 9. jula uputio direktivu Štabu 2.korpusa NOVJ za rad i pod njegovu komandu stavio sve jedinice u Crnoj Gori i Sandžaku. Trebalo je da Štab korpusa uputi 5. i 17.diviziju na sektor Studenica – Golija – Javor, a 37.diviziju na sektor Nova Varoš – Zlatibor. U vrijeme kad 5. i 17.divizija stignu na određeni sektor trebalo je 2.proletersku diviziju uputiti u Toplicu. Za 1.proletersku diviziju je rečeno da „ostaje kao strategijska rezerva u zapadnom Sandžaku, s tim da štiti pravac ka Tari. Nastojati da se popuni i staviti pod njenu komandu neku sandžačku jedinicu“. Štab korpusa je obaviješten da će prodor u Srbiju uslijediti i iz istočne Bosne, a naređeno mu je da

³⁸⁸ Zbornik, tom IX, knj. 6, str. 599-601.

ustpostavi radio-vezu sa svim divizijama i pojača obavještajnu službu. Za ostvarenje direktive Štabu korpusa je ostavljena sloboda rada i samostalnost u akcijama, s tim da pokretne divizije ne uvlači u teške borbe. Vrijeme pokreta divizija trebalo je, takođe, sam da odredi, ali da ih prethodno snabdije materijalom.³⁸⁹

S novom ulogom i zadatkom, odnosno da 1.proleterska divizija obrazuje strategijsku rezervu na sektoru Sandžaka i Crne Gore i da se privremeno stavlja pod komandu Peka Dapčevića, komandanta 2.korpusa, Vrhovni štab je depešom obavijestio Štab 1.proleterskog korpusa da je preduzeo sve mjere da od Sovjeta za nju dobije hranu i materijal. Pored toga, naredio je Štabu korpusa da je, radi lakše i bolje ishrane, raširi po istočnom dijelu Sandžaka zatvarajući i pravac prema rijeci Tari.³⁹⁰ Preko Štaba 1.proleterskog korpusa, Štab 1.proleterske divizije stupio je 11. jula u radio-vezu sa Štabom 2.korpusa, upoznao ga s rasporedom brigada, neuspjelim napadima na Krčino brdo i sukobom sa četnicima prethodnog dana između Metaljke i Rudog, te da očekuje njegovo naređenje za novi raspored i zadatke divizije.³⁹¹

Ubrzo, 13. jula, Štab 2.udarnog korpusa naredio je 1.proleterskoj diviziji da sa dvije brigade smijeni 17.diviziju (upućena prema Rudom i Priboju), na prostoru Pljevlja – Tara – Meljak, s tim da jednu brigadu ostavi na sektoru Čelebići – Čajniče kao manevarsku jedinicu, a sa jednom na pravcu Pljevlja – Tara da obrazuje divizijsku rezervu. Zadatak divizije, kako ga je precizirao Štab 2.udarnog korpusa, bio je da zatvara pravac Pljevlja – Tara, uništava i čisti od četničkih bandi područje Foča – Čelebići – Čajniče – Pljevlja, održava vezu sa 17.divizijom sjeveroistočno i 37.divizijom jugoistočno od Pljevalja, te da se odmara, kao strategijska rezerva toga sektora.³⁹² Tog dana, 13. jula, Vrhovni štab je naredio Štabu 1.proleterskog korpusa da pošalje ljude na aerodrom kod Njegovuđa, nedaleko do Žabljaka, radi prijema topova i minobacača za 1.proletersku diviziju.³⁹³ Naime, Tito je prethodnog dana zatražio od šefa Vojne misije NOVJ u SSSR-u, general-lajtnanta Velimira Terzića, da se za 1.proletersku diviziju

³⁸⁹ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 21, str. 96-97.

³⁹⁰ Isto, str. 73.

³⁹¹ AVII, k. 712B, br.reg. 29/36-12: Depeša „Avale“ Štabu 2.udarnog korpusa od 11. jula u 9.30 sati.

³⁹² Isto, k. 712B, br.reg. 29/38-2: Depeša Štaba 2.korpusa Štabu 1.proleterske divizije od 13. jula u 9 sati.

³⁹³ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 21, str. 128.

iz SSSR-a doture dvije baterije od po četiri brdska topa i najmanje 12 minobacača srednjeg kalibra, s minama i granatama.³⁹⁴ General Terzić je odgovorio da sovjetski avioni, opterećeni sopstvenim naoružanjem za samoodbranu i gorivom za odlazak i povratak od baze Kalinovke u Ukrajini do Njegovuđa, ne mogu nositi tako teške terete kao što su brdski topovi, pa će umjesto njih doturiti minobacače. Stoga je Tito naredio da se doturanje brdskih topova 1. proleterskoj diviziji organizuje iz baza zapadnih saveznika u Italiji.

Dok su razmjenjivane depeše i uspostavljane veze, na sektoru 1. proleterske divizije je, izuzev ispada neprijatelja s Krčinog brda i iz Goražda kao i manjih sukoba s četnicima, vladalo zatišje. Dijelovi 7.SS divizije su koristeći maglu, rano ujutro 13. jula, neopaženo napustili Krčino brdo i preko Drine se povukli u Ustikolinu, a zatim u Goražde. Kratak predah dobro je došao borcima i jedinicama.

Čim je dobio depešu od Štaba 2.korpusa, Štab 1.proleterske divizije je 13. jula napisao naređenje jedinicama, upoznao ih sa novim zadatkom divizije i odredio zadatke brigadama u vezi s tim.

Trećoj krajiškoj proleterskoj brigadi je naredio da u toku noći i 14. jula preuzme čitav prostor od Foče, Drine i Goražda, pa preko Čajniča do Pljevalja, s tim da po jedan bataljon postavi: na prostor Goli vrh – Kapak – Krčino brdo za dejstvo prema Ustikolini i Opanici; u rejonu Podkozara – Zupčići za dejstvo prema Goraždu; na području Metaljke, s manjim snagama u Čajniču – u ulozi brigadne rezerve; na sektoru Boljanići – Krće za dejstvo prema Pljevljima, a da se s ostalim snagama i Štabom brigade smjesti u Ponikve. Pod njenu komandu stavljen je Prateći bataljon Vrhovnog štaba na sektoru Foče.

Prva proleterska brigada dobila je zadatak da se, u toku 14. i 15. jula, kod D. Brvenice prebaci preko Čehotine na jug, postavi južno i jugozapadno od Pljevalja i zatvori pravac Pljevlja – rijeka Tara, raspoređujući bataljone za dejstvo prema Pljevljima: jedan na području Ružno brdo – Lađana; drugi u rejonu Ruđe – Katuni; treći na prostor Odžak – Odžina glava – Kober – Bogomile, pa još jedan u rejonu Kruševo – Alino brdo – Gornje Selo i dva bataljona u ulozi rezerve na prostoru Podpeće – Crnoborje – Vlahovići – Kosanica, sa Štabom brigade u Crnoborju.

Trinaestoj proleterskoj brigadi je naredeno da rano ujutro 14. jula krene pravcem Papratno – Vikoč do prostora Tvrđaci – Zavajit, južno od Čehotine, da tu prenoći, a zatim da, slijedećeg dana, nastavi

³⁹⁴ Isto, str. 117.

pokret preko Čelebića, Vitine i Popova Dola do područja Meljak – Brvenica – Hoćevina – Kakmuži, na kome obrazuje divizijsku rezervu i kontroliše i zatvara pravce između 1. i 3. proleterske brigade, imajući po jedan bataljon u rejonima D. Brvenica – G. Tikova, Šljivensko, Hoćevina, Kakmuže i Vrba – Maljak, sa Štabom u Hoćevini. Sve jedinice dobile su zadatak da organizuju uništavanje četničkih sastava.

Divizijskoj bolnici naređeno je da se, uz obezbjeđenje od strane divizijske brdske baterije i inženjerijske čete, u toku 14. jula prebaci pravcem Ponikve – Vojtina – Gradac – Meljak – Kakmuže – Glibači, sjeverno od Lever Tare. Po jedna hirurška ekipa pridodata je 1. i 3. proleterskoj brigadi. U selo Glibači trebalo je da stigne i smjesti se i Štab divizije.³⁹⁵

Novi raspored 1. proleterska divizija je zauzela tokom 14. i 15. jula, sa 1. i 13. proleterskom brigadom na području između Pljevalja i Tare, dok je 3. krajiška proleterska brigada bila razvučena na veoma velikom prostoru. Umjesto u Glibaće, Štab divizije i divizijska bolnica smjestili su se u Kakmuže. Štab divizije imao je podatak da se u Pljevljima i najbližoj okolini nalazi oko 800 vojnika njemačke divizije „Brandenburg“, oko 500 četnika muslimanske milicije, a u Prijepolju Komanda 2. puka „Brandenburg“ sa oko 600 vojnika.³⁹⁶ Dio ovih snaga izvršio je 15. jula ispad iz Pljevalja prema Boljanićima. Borbu sa njima vodili su dijelovi 1. proleterske brigade. Uveče slijedećeg dana ova brigada je sa tri bataljona napadala na isturene dijelove neprijatelja oko Pljevalja, radi uznemiravanja i nanošenja gubitaka. Istovremeno, neprijatelj je i iz Goražda vršio ispade preko Drine u pravcu Samara (trig. 606), na čijem pravcu je sa njim vodio borbu jedan bataljon 3. krajiške proleterske brigade. U pogledu daljeg angažovanja divizije, Vrhovni štab je ukazao Štabu 2. korpusa da ona, u slučaju neke neprijateljeve ofanzive na Sandžak, ne prihvata frontalne borbe, već da se zabaci za leđa neprijatelju i nastupa prema Srbiji.³⁹⁷

Analizirajući u to vrijeme vojno-političku situaciju u zemlji i svijetu, Vrhovni štab je ocijenio da se ona povoljno razvija i da je sredinom jula 1944. godine nastupio povoljan momenat da sprovede u djelo svoj raniji plan o prenošenju težišta ratnih operacija u Srbiju. On je depešom od 16. jula naredio komandantu 2. korpusa, general-

³⁹⁵ Zbornik, tom IV, knj. 27, str. 243-246: Naređenje Štaba „Avale“ od 13. jula u 14 sati.

³⁹⁶ Zbornik, tom II, knj. 13, str. 485: Depeša Štaba „Avale“ Vrhovnom štabu od 18. jula.

³⁹⁷ Isto, str. 450: Depeša VŠ Štabu 2. korpusa od 14. jula.

lajtnantu Peku Dapčeviću, da sa Operativnom grupom divizija (2.proleterska, 5.udarna i 17.divizija) odmah krene ka južnoj Srbiji i rastereti jedinice Glavnog štaba NOV i POJ od jakog pritiska okupatorsko-kvislinških snaga. Istovremeno je obaviješten da će general Kosta Nađ, komandant 3.korpusa, za 10 do 14 dana, sa tri divizije iz istočne Bosne preći Drinu, te da će 6.lička proleterska divizija doći u sastav 1.proleterskog korpusa, koji će u južnom Sandžaku biti oslonac jedinicama u Srbiji.³⁹⁸

Komandant 2.korpusa,³⁹⁹ general-lajtnant Peko Dapčević, istog dana je naredio Štabu 1.proleterske divizije da, u vezi sa najnovijom direktivom Vrhovnog štaba, po jednu brigadu postavi: između Pljevalja i Tare; između Pljevalja i Šahovića; u rejonu Kamena gora – Brodarevo, sa osnovnim zadatkom da čvrsto zatvori sve pravce od Pljevalja i Prijepolja prema Tari, zatim da na pravcu Pljevalja – Šahovići smijeni dvije brigade 37.divizije, koje će biti upućene na drugi sektor, i da pod svoju komandu uzme 8.crnogorsku brigadu te divizije i prebaci je u rejon Bijelog Polja (ona se inače nalazila u dolini Lima).⁴⁰⁰ Ova brigada formirana je 25. februara 1944. godine u Beranama, na osnovu naredbe od prethodnog dana Štaba 2.udarnog korpusa NOVJ (istovremeno i Glavni štab za Crnu goru i Boku), od boraca Lovćenskog, Nikšićkog, Zetskog, Durmitorskog, Komskog i Kolašinskog odreda. Imala je četiri bataljona ukupne jačine oko 900 boraca. Ubrzo po formiranju ušla je u 37.diviziju, u čijem je sastavu vodila borbe na području Brodareva, Bijelog Polja i Mojkovca – protiv njemačkih jedinica, četnika i muslimanske milicije. Brigadom su komandovali: potpukovnik Blažo Marković – komandant, major Jokaš Brajović – politički komesar, kapetan Nikola Popović – zamjenik komandanta, kapetan Boško Brajović – pomoćnik političkog komesara i kapetan Vojin Ćorović – načelnik Štaba.⁴⁰¹

Narednog dana, 17. jula, i Štab 1.proleterskog korpusa je upoznat s preduzetim mjerama, odnosno njemu je Sreten Žujović Crni, koji se zatekao u Štabu 2.korpusa, prenio preko ovog štaba depešu Vrhovnog štaba kojom ga je upoznao da je „pokret u željenom

³⁹⁸ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 21, str. 162.

³⁹⁹ Tih dana, gen. Dapčevića je određen za komandanta Operativne grupe divizija, a za komandanta 2.korpusa postavljen je general-major Radovan Vukanović.

⁴⁰⁰ AVII, NOR, k. 712, br.reg. 29/41-12: Depeša Štaba 2.korpusa Štabu 1.proleterske divizije od 16. jula u 12 sati.

⁴⁰¹ *Vojna enciklopedija*, drugo izdanje, 6, str. 466; *Osma crnogorska brigada*, zbornik sjećanja, VIZ, Beograd, 1978.

pravcu naređen“, da korpus ulazi u „opšti opsežan plan operacija“ i da će kao rezerva, sa sadašnjim zadatkom, ostati do dolaska 6.ličke proleterske divizije.⁴⁰² Prema tom „opsežnom planu operacija“ 1.proleterski korpus (1. i 6.proleterska divizija) dobio je zadatak da se prikupi južno od Pljevalja, prema Limu i prodre u Srbiju preko Zlatibora, ka gornjem i srednjem toku Kolubare.⁴⁰³ Međutim, 6.proleterska divizija se u to vrijeme još nalazila kod Glamoča. Njoj je Vrhovni štab 14. jula naredio da krene za Srbiju, tako da će 1.proleterska divizija biti prisiljena da se u Sandžaku zadrži više od mjesec dana i da je na kraju ne sačeka jer će Ličani stići u sastav korpusa tek početkom septembra, kada će 1. proleterska divizija sama izbiti na Zlatibor. Ni Operativna grupa divizija nije mogla „odmah“ da krene u Srbiju, jer su njene divizije bile zahvaćene Andrijevičkom operacijom, kojoj su Nijemci dali naziv „Draufgenger“ („Draufgänger“). Operacija je obuhvatila šire područje Andrijevice i trajala je od 18. do 26. jula. Namjera naperijatelja bila je da spriječi prodor Operativne grupe divizija u Srbiju, ali u tome nije uspio, tako da će ova već krajem jula krenuti u određenom pravcu.

Da bi čvrsto zatvorio pravce koji od Pljevalja i Prijepolja vode ka Tari – kako mu je naređeno – Štab 1.proleterske divizije izvršio je novi raspored jedinica. On je 17. jula naredio 3.krajiškoj proleterskoj brigadi da u toku dana pređe Čehotinu sa tri bataljona i postavi ih u rejonima Bijelo brdo, Pauče, Lađana, Pusto pauče, Vrbica, Katun, žand.st. Odžak, a sljedećeg dana da do 12 sati rasporedi: jedan bataljon na lijevoj obali potoka Dobrašnica od Baščinovića do Jasena; dva bataljona na području Crnoborje – Vlahovići; Prateći bataljon Vrhovnog štaba u Kosaničko polje;⁴⁰⁴ Štab brigade u Crnoborju. Osnovni zadatak joj je zatvaranje pravaca koji od Pljevalja vode ka Tari, te razbijanje četničkih grupa u rejonu rasporeda i predstraža neprijatelja oko pljevaljskog garnizona.

Istovremeno, 1.proleterskoj brigadi je naredio da se do noći 18. jula prikupi na prostoru Jasen – Potpeće – Crnoborje – Vlahovići i da ujutro 19. jula krene na novi sektor, radi razmještaja sa po jednim bataljonom u rejonima Milanovica – Šarac, Katlarov vrh, na lijevoj obali potoka Dubočica – Crni vrh, Kneževići – Ratkov Do – Ivovik planina, Gajine, Obrade, sa tri bataljona u brigadnoj rezervi u

⁴⁰² Zbornik, tom II, knj. 13, str. 469.

⁴⁰³ VII, Oslobođilački rat 1941-1945, drugo izdanje, Beograd 1965, str. 151.

⁴⁰⁴ Prateći bataljon VŠ upućen je 20. jula na aerodrom Njegovuđa, pod komandu Štaba 2.korpusa.

rejonima Podkrajci – Maoče, Vrulja, Kovren i Štabom brigade kod žand.st. Vrulja, sa osnovnim zadatkom zatvaranja pravaca Pljevlja – Kovren i Maoče – Krupice, dejstva na komunikaciji Prijepolje – Pljevlja i razbijanja četnika.

Trinaestoj proleterskoj brigadi dao je zadatak da se tokom 18.jula pomjeri na prostor Maoče – Podkrajci – Tulovo – Vrulja i tu prenoći, a zatim da narednog dana nastavi pokret ka području južno od Prijepolja i postavi po jedan bataljon u rejonima: Kamena gora, Rudino brdo i Bukovik, a jedan kao posadu u Brodarevu i Štab brigade u Bukoviku – sa osnovnim zadatkom zatvaranja pravca od Prijepolja prema jugu i Brodarevu, kao i dejstva na komunikaciju Prijepolje – Pljevlja.

Pridodatoj 8.crnogorskoj brigadi, koja je dejstvovala u dolini Lima, naredio je da se prikupi oko Bijelog Polja, s obje strane Lima, gdje će dobiti novo naređenje o detaljnom rasporedu i zadacima. Pored toga, 1. i 13. proleterskoj brigadi je još naređeno da, do 22 sata 19. jula, na svojim novim sektorima smijene brigade 37.divizije, koje će biti upućene na novo područje,⁴⁰⁵ zatim da se od njih obavijeste o situaciji na terenu, rasporedu i jačini neprijatelja u okolnim garnizonima kao o pravcima saobraćaja neprijatelja. Posebno detaljne podatke trebalo je prikupiti o situaciji na desnoj obali Lima i to što dalje prema istoku, odnosno na pravcu daljeg nastupanja divizije. Štab divizije planirao je da se premjesti u Pavino Polje ili Lekovinu, a divizijska bolnica, brdska baterija i inženjerska četa u Pavino Polje.⁴⁰⁶

Od 17. do 20. jula divizija je – po tom naređenju izdatom 17. jula u 11 sati – zauzela novi raspored. Umjesto u Pavino Polje, divizijska bolnica se smjestila u selo Bujaci, južno od Maoča, a Štab divizije u Pavino Polje, odakle se ubrzo premjestio u Lekovinu. Preko 13.proleterske brigade, Štab divizije uspostavio je 20. jula vezu s 8.crnogorskom brigadom i naredio joj da se razmjesti na sektoru Gostun – Bare – Orahovica – Bijelo Polje – Ravna Reka i da spriječi prelaz neprijatelja na lijevu obalu Lima. U toku pomijeranja brigada 18. jula, Nijemci i četnici iz Pljevalja su izvršili ispad u jugozapadnom pravcu i uspjeli da prodru do Hoćevine i Kakmuža. Sa njima su skoro čitavi dan vodili borbu dijelovi 1. i 3.proleterske brigade, koji su ih krajem dana odbacili prema Pljevljima. U tim borbama 3.krajiška

⁴⁰⁵ Noću 21/22. jula 37.divizija prebacila se preko ceste Prijepolje – Pljevlja i krenula prema Pobjeniku.

⁴⁰⁶ Zbornik, tom III, knj. 8, str. 171-175.

brigada pretrpjela je gubitke od 5 poginulih, 4 ranjena i 2 nestala borca⁴⁰⁷. Preko Štaba 2.korpusa Vrhovni štab je insistirao da 1.proleterska divizija dobro zatvori i najupornije brani pravce od Pljevalja ka Tari. Naime, Vrhovni štab je u vezi s prodorom jedinica NOVJ u Srbiju planirao da na slobodnu teritoriju Crne Gore, vjerovatno na aerodrom kod Njegovuđa, prebaci neke svoje članove, koji bi pripremili dolazak i ostalih s vrhovnim komandantom, ali će taj plan omesti naredna neprijateljska ofanziva.

Nezadovoljan komandovanjem krnjeg Štaba 1.proleterskog korpusa, pogotovo bez komandanta, Vrhovni štab je u to vreme preuzeo direktno komandovanje njegovim divizijama. Učinio je to depešom, upućenom 18. jula Štabu korpusa, u kojoj je pisalo: „Vi ste učinili, a da nas nijeste obavijestili, strašnih pogrešaka sa 1.divizijom. Sada smo saznali da se jedna vaša grupa od 200 ljudi na vaš poziv probijala za vama i bila opkoljena na sektoru 10.div(izije) i skoro potpuno uništena... Do daljega Prvom div. (izijom) komanduje samo Vaso (Jovanović), odnosno Štab te divizije, i dobijaće direktno od nas naređenja. Sa 6.div(izijom) takođe ćemo mi direktno održavati vezu, a vi ne smijete davati nikakva naređenja toj diviziji“⁴⁰⁸

Po zauzimanju novog rasporeda, na sektoru divizije je dva dana bilo zatišje. Brigade su prikupljale podatke o neprijatelju i izvodile vojno-stručnu obuku. Čim je saznala o vrsti, rasporedu i jačini neprijatelja, 13.proleterska brigada je, noću između 22. i 23. jula, sa po dvije čete iz dva bataljona pregazila Lim kod Duge Luke i Lučice i sa juga, istoka i sjevera napala četnike i muslimansku fašističku miliciju u Gornjim i Donjim Stranjanima. Neprijatelj se nakon kraćeg otpora razbježao. Dijelovi ova dva bataljona ostali su čitav dan u selu i omogućili intendantskim organima brigade da izvrše konfiskaciju imovine narodnih neprijatelja. Naredne noći čete su se vratile istim putem preko Lima i dotjerale oko 500 ovaca, 120 goveda i 15 konja. Istovremeno sa akcijom na Stranjane, dijelovi druga dva bataljona napali su, takođe, četnike i miliciju na Rujanskom guvnu i kod mlina na Seljašnici i potisli ih ka Prijepolju, odakle je uslijedio protivnapad dijela njemačke posade, pa su se dijelovi 13.brigade povukli na ranije položaje. Iste noći, po naređenju Štaba divizije, 8.crnogorska brigada je sa dva do tri mitraljeska odjeljenja iz tri bataljona vršila vatreni prepad na neprijatelja na

⁴⁰⁷ AVII, NOR, k. 712B, br.reg. 29/45-12.

⁴⁰⁸ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 21, str. 183.

desnoj obali Lima, u rovovima iznad Negnjeva i Gubovače, kao i na Obrovu.⁴⁰⁹ Na zahtjev Vrhovnog štaba, 10 savezničkih aviona bombardovalo je 24. jula Pljevlja, Jabuku i Prijepolje. Poginuo je veći broj civilnog stanovništva i porušeno više kuća, naročito u Pljevljima, dok je broj ubijenih neprijateljevih vojnika bio mali.

Preko Štaba 2.korpusa, Štab divizije primio je 24. jula direktivu Vrhovnog štaba, u kojoj mu je ukazano da neprijatelj na pojedine sektore stalno vrši napade u cilju slabljenja, utroška municije i dezorganizacije jedinica NOVJ, čiji pojedini komandanti nasjedaju ovoj neprijateljevoj taktici na taj način što mu se suprotstavljaju teškim frontalnim borbama i često krvavo brane dijelove slobodne teritorije koji nemaju nikakvog značaja, pa u vezi s tim treba primjenjivati elastičniji način ratovanja i čuvati jedinice od suvišnih gubitaka. Zahtijevano je da se mobilizaciji novih boraca i vojno-političkom učvršćenju jedinica posveti naročita pažnja. „Mora postojati velika razlika“, pisalo je još u direktivi, „u srazmeri između priliva novih boraca i naših gubitaka. Vršiti prvenstveno takve akcije koje stvaraju uslove za mobilizaciju novih boraca. Čuvati najveću tajnu naših namjeranih akcija i pokreta“. Na kraju je istaknuto da se direktive mora strogo pridržavati i da štabovi divizija snose ličnu odgovornost za njeno sprovođenje.⁴¹⁰

U to vreme divizija je dobila zasluženno priznanje za visoke moralne, političke i borbene kvalitete njenih brigada, kao i za dotadašnje osvjedočene ratne uspjehe. Naime, na prijedlog maršala Tita od 22. jula 1944. godine, Predsjedništvo AVNOJ-a je dva dana kasnije odlikovalo Ordenom narodnog oslobođenja 20 proleterskih i udarnih brigada, među kojima su bile i sve tri brigade 1.proleterske divizije.⁴¹¹ O tom visokom odlikovanju Vrhovni štab je, depešom od 26. jula, obavijestio Štab divizije i naredio mu da „svaka brigada mora da ima veliku crvenu svilenu zastavu sa zlatno izvezenim svojim nazivom i vrpcom ordena“.⁴¹² Vijest je brzo stigla u jedinice i s oduševljenjem primljena od boraca i starješina. Štab divizije uputio im je čestitke „na visokom priznanju... za slavne uspjehe i udarničke juriše... i za vešto rukovođenje... štabova u operacijama“.

⁴⁰⁹ Zbornik, tom III, knj. 10, str. 179-180: Izvještaj Štaba 8.crnogorske brigade Štabu 1.proleterske divizije od 23. jula.

⁴¹⁰ AVII, NOR, k. 712B, br.reg. 29/50-12: Depeša VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 24. jula u 12 sati.

⁴¹¹ Zbornik, tom II, knj. 1, str. 433-434: Bilten VŠ maj – avgust 1944.

⁴¹² Josip Broz Tito, Sabrana djela, 21, str. 251.

Štabovi brigada su u prisustvu naroda organizovali proslave u vezi sa dobijanjem visokog ordena: 29. jula 13.proleterska, dan kasnije 1. proleterska u Ratkovom dolu i 6. avgusta 3.krajiška u Potpeću. Proslavi svake od brigada prisustvovala su delegacije od oko 15 boraca i starješina iz druge dvije brigade. Najprije je izvršena smotra dijelova brigade koja je slavila, a nakon toga uslijedili bi govori predstavnika Štaba divizije i štabova brigada, pa čitanje naredbi o pohvalama pojedinaca, a zatim kulturno-umjetnički program i na kraju, zajedničko veselje boraca i naroda uz pjesmu i igru. Štab divizije organizovao je 3. avgusta u Lekovini i centralnu proslavu, kojoj je prisustvovao veći broj mještana iz sela iz bliže i dalje okoline. Proslavi su prisustvovala delegacije svih brigada od po 50 boraca i starješina sa komandantima brigada na čelu. Predstavnici štabova korpusa, divizije i brigada u svojim govorima isticali su da odlikovanje shvataju kao veliko priznanje za dotadašnje uspjehe u borbama, ali i kao ogromnu obavezu da još odlučnije i upornije nastave borbu do konačnog oslobođenja zemlje. Sa proslave su upućeni pozdravni telegrami Centralnom komitetu KPJ, Vrhovnom štabu, AVNOJ-u i NKOJ-u. Poslije umjetničkog programa, uslijedilo je zajedničko veselje boraca i naroda. Odlikovanje i proslave, na kojima su prije svega u prvi plan isticane obaveze, značili su mnogo za dalje učvršćenje moralno-političkog jedinstva jedinica, jačanje borbenog morala i dalje razvijanje ofanzivnog duha boraca i jedinica.

U drugoj polovini jula, za vrijeme zadržavanja u Sandžaku, u diviziji su izvršene i značajnije kadrovske promjene. Upražnjena mjesta u četama i bataljonima popunjena su starješinama iz redova boraca i postojećeg starješinskog kadra. Promijenjen je čitav Štab 3.krajiške proleterske brigade. Umjesto Sime Tadića, koji je, na traženje Đure Pucara Starog, sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, upućen na rad u Bosansku krajinu, Vrhovni štab je 22. jula za političkog komesara brigade postavio Krsta Bajića,⁴¹³ do tada člana brigadnog politodjela. Za njegovog pomoćnika postavljen je Petar Lazarević Švabo, do tada pomoćnik političkog komesara bataljona u brigadi. Za načelnika Štaba ove brigade Štab 1.proleterskog korpusa postavio je kapetana Milorada Đukića, do tada komandanta bataljona, a za načelnika Štaba 13.proleterske brigade majora Miroja Pavićevića, umjesto Miloša Vučkovića koji je upućen na novu dužnost. Po naređenju Vrhovog štaba od 19. jula, krajem toga mjeseca sa

⁴¹³ Isto, str. 218.

aerodroma kod Njegovuđa, preko Italije, upućeni su Đuro Lončarević, pomoćnik političkog komesara 3.krajiške proleterske brigade, za političkog komesara 1.samostalne streljačke brigade NOVJ formirane u SSSR-u i Luka Božović i Mašan Milutinović za rukovodioce u toj brigadi, do tada politički komesari bataljona u 1.proleterskoj.

U to vreme borbeni aktivnost svela se na manje akcije – prepade i nasilna izviđanja, naročito na sektoru Pljevalja, dok su 8.crnogorska i 13. proleterska brigada u dolini Lima bile nešto aktivnije. Osm crnogorska brigada je samoinicijativno, noću između 25. i 26. jula, sa tri bataljona prešla Lim na sektoru od Bijelog Polja do ušća Bistrice i u toku te i naredne noći razbila slabe udružene snage Nijemaca, četnika i muslimanske milicije u više njihovih uporišta i ovladala čitavim područjem u trouglu između Lima i Bistrice, istočno i sjeveroistočno od Bijelog Polja, odbacivši neprijatelja na sjever i zadržavši se sa tri bataljona na tome sektoru, dok je sa jednim i dalje kontrolisala dolinu Lima s njegove lijeve obale, na dijelu od ušća Bistrice do Gostuna.⁴¹⁴

Na prijedlog Štaba 13.proleterske brigade, Štab divizije mu je odobrio da povremeno vrši iznenadne prodore na desnu obalu Lima, ali da tamo ne zadržava jedinice duže od jednog do dva dana. Istovremeno mu je naredio da temeljito poruši cestu u dolini Lima na svom sektoru.⁴¹⁵ Prikupivši podatke o jačini i rasporedu njemačkih policijskih i četničkih snaga, kao i muslimanske fašističke milicije na desnoj obali Lima, istočno od Brodareva na području Milakovići – Mrčkovina – Stranjani, Štab brigade je, noću između 26. i 27. jula, iz rejona Brodareva uputio preko Lima dijelove dva bataljona sa zadatkom da napadnu i razbiju neprijatelja. Iako su oprezno nastupali, četnici i muslimanska milicija uspjeli su da blagovremeno pobjegnu iz pomenutih sela prema planini Jadovniku. Nešto jači otpor pružilo je oko 60 njemačkih policajaca na kosi Vrbovi istočno od Brodareva, ali su i oni poslije podne natjerani u bijeg u raznim pravcima. Nakon toga dijelovi bataljona su se uveče povukli na lijevu obalu Lima.⁴¹⁶

Tih dana, 28. i 29. jula, po naređenju Vrhovnog štaba od 16. jula, Operativna grupa divizija (2, 5. i 17), pod komandom general-lajtnanta Peka Dapčevića, krenula je sa područja Berana prema Goliji

⁴¹⁴ Zbornik, tom III, knj. 10, str. 184-188.

⁴¹⁵ AVII, NOR, k. 712B, br.reg. 29/51-12: Depeša Štaba 1.proleterske divizije Štabu 13.proleterske brigade od 25. jula.

⁴¹⁶ Isto, k. 727, br.reg. 12-1/2: Izvještaj Štaba 13.proleterske brigade Štabu 1.proleterske divizije od 29. jula.

i Kopaoniku, odnosno u Srbiju. Ovim pokretom je, nakon dugog planiranja, konačno otpočelo prenošenje strategijskog težišta operacija NOVJ u Srbiju. O ovome je 29. jula Štab 2.korpusa obavijestio Štab 1.proleterske divizije, kao i o tome da će se 37.divizija, kada Operativna grupa divizija pređe drum Sjenica – Novi Pazar, prebaciti na desnu obalu Lima i krenuti ka Zlatiboru. U vezi s pokretom Operativne grupe, Štab korpusa je naredio diviziji da joj dijelom snaga sadejstvuje u obezbjeđenju lijevog boka, radi lakšeg i bržeg prodiranja određenim pravcima.⁴¹⁷

Štab 1.proleterske divizije odlučio se za akciju na desnoj obali Lima angažovanjem šest bataljona i poslije podne 29. jula naredio 13.proleterskoj brigadi da, do mraka 30. jula, grupiše tri bataljona na desnoj obali Lima, na prostoru Sopotnica – Stranjani – Milakovići, odakle će u toku noći sa dva bataljona produžiti na područje Krajnovići – Višnjevo – Trešnjevica – Grgoje i na njemu likvidirati neprijateljeve snage, a sa jednim bataljonom dejstvovati ka planini Jadovnik i cesti Prijepolje – Sjenica. A 8.crnogorska brigada dobila je zadatak da jedan bataljon zadrži južno od Bistrice, a sa dva da, noću između 30. i 31. jula, pređe ovu rijeku, izbije na područje Mojstir – Hum – Požeginje – Kalje i likvidira neprijateljeve snage na prostoru Bare – Zaumsko – Visočko. Pored toga, brigadama je naređeno da u toku dejstava međusobno sadejstvuju, izvrše nabavku hrane i tovarnih konja za artiljeriju u zoni dejstva, da se bataljoni 13.proleterske do 2.avgusta vrata na lijevu obalu Lima, a da bataljoni 8.crnogorske ostanu na desnoj obali u pogodnom rasporedu. U slučaju povoljnog razvoja situacije, brigadama je ukazano na mogućnost samoinicijativnog proširenja dejstava prema planinskom grebenu Jadovnik – Ozren – Giljeva.⁴¹⁸ Prva i 3.proleterska brigada zadržane su u dotadašnjim rejonima rasporeda, sa ranijim zadacima.

Pregazivši Lim u toku noći između 30. i 31. jula, sa dva bataljona kod Brodareva a jednim kod Sopotnice, 13. proleterska brigada je, ostavivši jedan bataljon kod Koželja, s jednim napala četnike i njemačke policajce na visovima sjeverno od Milakovića, ali ih zbog jakog otpora nije uspjela likvidirati niti protjerati. Bataljon koji se prebacio preko Lima kod Sopotnice napao je četnike i njemačke policajce na položajima istočno i sjeveroistočno od Gornjih

⁴¹⁷ Isto, k. 712B, br.reg. 29/55-12: Depeša Štaba 2.korpusa Štabu 1.proleterske divizije od 29. jula u 9.30 sati.

⁴¹⁸ Zbornik, tom III, knj. 10, str. 270-276: Zapovijest Štaba 1.proleterske divizije za operacije na desnoj obali Lima od 29. jula u 17.30 sati.

Stranjana i uspio da ih potisne ka selu Gornje Grmje. Slijedećeg dana, 1. avgusta, neprijatelj je vršio protivnapad, ali je ipak, angažovanjem po jedne čete iz druga dva bataljona, odbačen prema Miloševom Dolu. Pošto neprijatelj nije likvidiran kod Milakovića, bataljoni nijesu ni produžili ka rejonu Krajnovići – Grgoje, kako je naredio Štab divizije, već su se, noću između 1. i 2. avgusta, vratili na lijevu obalu Lima ne izvršivši u potpunosti njegovo naređenje.⁴¹⁹ Za to vrijeme su bataljoni 8. crnogorske brigade, pregazivši Bistricu, uspjeli da sjeverno od ove rijeke, a istočno od Lima, dijelom razbiju i protjeraju neprijatelja ka Ozrenu, Giljevi i Srednjem brdu, zaplijene manju količinu naoružanja i ovladaju linijom sela Pećarska – Zaumsko – Visočka – Vrbnica, gdje se brigada zadržala.⁴²⁰

Dobivši obavještenje da su se njemačke snage sa Savinog lakta, iz Ratajske i sa Gradine, kao i dijelom iz Prijepolja, povukle prema Sjenici i da se u uporištima na prilazima Prijepolju nalaze samo „domaći četnici“ i muslimanska milicija, 13. proleterska brigada je, u noći između 9. i 10. avgusta, sa tri bataljona s juga napala njihove posade na Rujanskom gumnu, u Ratajskoj i Kolovratu i na Savinom laktu, s namjerom da ih likvidira, a zatim, ukoliko budu povoljni uslovi, da napadne i Prijepolje. Međutim, Nijemci su uoči samog napada dijelom snaga 14. SS puka iz Prijepolja pojačali kvislinške posade na Rujanskom gumnu i u Ratajskoj, što je izmijenilo odnos snaga u korist neprijatelja, tako da je napad pomenutih bataljona samo djelimično uspio. U svitanje su se povukli na stare položaje.⁴²¹

Uporedo sa sitnijim akcijama radi održavanja i razvijanja ofanzivnog duha, u jedinicama je za čitavo to vrijeme izvođena intenzivna vojno-politička obuka i vršene pripreme za prelazak u Srbiju. Štab divizije budno je pratio razvoj situacije na području Pljevalja, Prijepolja, Sjenice, Nove Varoši, Priboja i Užica. Radi uspješnijeg komandovanja, u štabovima brigada i divizije formirani su novi odsjeci kako bi štabovi u narednom periodu mogli što bolje izvršavati dobijene zadatke i efikasnije rukovoditi jedinicama.

Vrhovni štab je stalno insistirao na tome da se divizija popuni novim borcima i brojno ojača. Međutim, tada u Sandžaku za to nije bilo uslova. I ono malo boraca koji su se mogli mobilisati radije su stupali u sandžačke jedinice. Baš u to vrijeme, na području

⁴¹⁹ Todor Radošević, isto, str. 254-255.

⁴²⁰ Zbornik, tom III, knj. 10, str. 291-293.

⁴²¹ AVII, NOR, k. 727, br.reg. 13-1/2.

bjelopoljskog i pljevaljskog sreza mobilisano je oko 500 novih boraca. Mada nijesu bili naoružani, oni su svrstani u bataljone i čete sa privremenim komandama četa i štabovima bataljona i brigade koja je, kao 5.sandžačka brigada, iako će zvanično biti formirana 21. avgusta, privremeno stavljena pod komandu Štaba 1. proleterske divizije. U to vrijeme i Nijemci su u Sandžaku vršili mobilizaciju muslimana u SS jedinice. Krajem jula u diviziju je iz 6.proleterske i 10.divizije stiglo 225 njihovih izostalih boraca, a iz 2.korpusa NOVJ dobila je u to vreme oko 300 Italijana bez oružja, kojima su popunjeni italijanski bataljoni u diviziji. No i pored svega toga, brojno stanje divizije ostalo je malo. Štab 1.proleterskog korpusa depešom je 8. avgusta obavijestio Vrhovni štab da divizija „naoružanih za borbu ima 2.100“, a u taj broj nije uračunato ljudstvo iz sanitetskih i intendantskih ustanova i jedinica, što znači „samo borci na licu u boračkim jedinicama, dok je pušaka ukupno imala 1.640.“⁴²²

Prije pokreta za Srbiju, Vrhovni štab je nastojao da, pored ostalih jedinica, i 1.proletersku diviziju naoruža topovima dobijenim od Saveznika, odnosno da u njoj formira artiljerijski divizion. On je 25. jula depešom obavijestio Štab divizije da će preko aerodroma na Njegovuđi kod Žabljaka dobiti divizion od 8 topova, 82 poslužioca, 35 mazgi, sav materijal za vezu i 1.300 metaka i da u vezi s tim organizuje prihvati i popunu ljudstvom i stokom.⁴²³ Štab divizije postupio je prema ovom naređenju i ubrzo počeo da prima obećano naoružanje i opremu koju su saveznički avioni doturali na pomenuti aerodrom. Već 5.avgusta on je obavijestio Vrhovni štab da je primio jednu bateriju od 4 brdska topa sa priborom, a tri dana kasnije da su topovi isprobani, da vrlo precizno dejstvuju i da su pogodni za transport.

Ne čekajući prijem i ostalih topova i materijala, Štab 1.proleterskog korpusa je, u dogovoru s Vrhovnim štabom, od oruđa koja je od ranije imao i od prispjelih, naredbom 11. avgusta, formirao korpusni brdski artiljerijski divizion sastava jedne baterije od 2 topa 75 mm i jednim odjeljenjem od topa 65 mm, a u 1.proleterskoj diviziji takođe brdski artiljerijski divizion sastava: štab i baterija od 2 brdska topa 75 mm M 1-4, s perspektivom da se u divizionima formira još po jedna baterija od po dva topa – kad stignu.⁴²⁴ Baterije su bile dobro popunjene tovarnim mazgama i brdskim konjima, kao i tovarnim i

⁴²² Isto, k. 372, br.reg. 33: Knjiga depeša Štaba 1.proleterskog korpusa.

⁴²³ Zbornik, tom II, knj. 13, str. 555.

⁴²⁴ Zbornik, tom IV, knj. 28, str. 229-235.

zaprežnim priborom za tandem vuču i osposobljene za kretanje po svakom zemljištu. Za komandanta divizijskog divizona postavljen je major Ljubivoje Pajović, a za političkog komesara Milan Rodić. Prijem druge baterije omela je neprijateljska operacija koja je ubrzo počela na teritoriji Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine. Početkom avgusta u diviziji je postavljen veterinarski referent (dr Ivan Milčetić), kao i veterinarsko i potkivačko osoblje po jedinicama, te održan kurs za njihovo osposobljavanje.

Borbe u Durmitorskoj operaciji i manevar preko Čehotine i Lima na Zlatibor

Poslije neuspjelih pokušaja da ofanzivnim operacijama u ljeto 1944. godine razbiju snage NOVJ u Toplici i Jablanici, spriječe prodor Operativne grupe divizija iz Crne Gore u Srbiju i razbiju snage NOVJ u istočnoj Bosni – Nijemci su bili prisiljeni da preduzmu novu operaciju na slobodnu teritoriju Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine. Namjera im je bila da sa te teritorije spriječe dalji prodor divizija NOVJ u Srbiju i na taj način osiguraju važne komunikacije u moravsko-varždarskoj dolini radi slobode manevra i sigurne veze sa svojim trupama u Grčkoj i da ometu izvršenje plana Vrhovnog štaba – koji im je bio poznat. Direktivu za pripremu i izvođenje operacije, kojoj je dat šifrovani naziv „Ribecal“ („Rubezahl“ – „Krkonoski duh“), a kod nas poznate kao Durmitorska operacija, izdao je 25. jula 1944. godine komandant Jugoistoka, nakon savjetovanja sa načelnicima komandi: Grupe armija „E“, 2.oklopne armije i ratnog vazduhoplovstva Jugoistoka.⁴²⁵ Direktiva je upućena komandantu 2.oklopne armije, s tim što je komandovanje operacijom povjereno Komandi 5.SS-brdskog armijskog korpusa (komandant SS-oberguppenfirer – odgovara činu general-potpukovnika – Artur Fleps (Arthur Phleps). Istovremeno je, radi učešća u operaciji, ubrzano prebacivanje 1.brdске divizije iz Grčke na prostor Kosovska Mitrovica – Peć – Priština.

U direktivi je konstatovano da se „operativni razvoj crvenih snaga, jačine 10 do 12 divizija, zapadno od linije Andrijevića – Berane – Priboj i na području jugozapadno od Zvornika u cilju prodora u Srbiju, bliži svome kraju“. Operacija „Draunfenger“ je, istina,

⁴²⁵ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 897: Izvod iz Ratnog dnevnika Komande Grupe armija „F“ od 1. jula do 31. decembra 1944.

privukla „na sebe jake neprijateljske delove, no nije bila u stanju da bitno omete neprijateljske verovatne namere“, pa je u vezi s tim 2.oklopna armija dobila „zadatak da nakon dovođenja 1.brdске divizije, 201.brigade jurišnih topova i Padobranskog lovačkog bataljona „Brandenburg“, kao i nakon izvlačenja svih jedinica, gdje god ih je moguće izvući (iz dodira s neprijateljem), sa manje važnih sektora angažovanja (uključujući i Primorje), „napadne neprijateljsku grupu masiranu u Crnoj Gori i da je tako razbije da neprijateljske ofanzivne namere budu za duže vreme onemogućene, te da se neprijateljske snage trajnije vežu (na prostoru) između Sandžaka i Crne gore. Zadatak je da se napadne istovremeno i severna neprijateljska grupa, i to sa ograničenim ciljem vezivanja (neprijateljskih snaga), te time i njihovog sprečavanja da pređu Drinu.“ Gotovost za početak operacije u polaznim rejonima morala je biti obezbijeđena 7. avgusta, a „za slučaj da neprijatelj pređe u napad pre završetka naših priprema, napasti ga iz pokreta, i to što je moguće više s boka i razbiti ga“, pisalo je pri kraju direktive.⁴²⁶ Nešto kasnije naredeno je da operacija otpočne 11. avgusta 1944. godine.

Komanda Jugoistoka je 7.avgusta obavijestila Vrhovnu komandu oružane sile (OKW) da su se poslednjih dana preko ibarske doline na Kopaonik probile 2, 5. i 17.divizija NOVJ i uspostavile ili će uskoro uspostaviti vezu sa jedinicama Glavnog štaba Srbije, a da se „u severoistočnoj Crnoj Gori nalaze samo još 3, 1. i 37. komunistička divizija“ i da „dovođenje 12.komunističkog korpusa iz rejona Vlasenice, sa zadatkom zaposjedanja rejona južno od Pljevlja – Prijepolje, može da se znatno otegne zbog naše operacije „Hakflajš“. U takvoj situaciji komandant Jugoistoka je ostao „čvrsto pri odluci da sa prikupljenim snagama tuče neprijatelja u Crnoj Gori“, a da vojnoupravni komandant Jugoistoka sa raspoloživim snagama „tuče ojačanog neprijatelja u južnoj Srbiji i da ga drži u šahu bar tako dugo dok se ne završi operacija „Ribecal“. Komandant Jugoistoka je komandantu 5.SS brdskog armijskog korpusa naredio „da neprijateljsku odbranu na širokom frontu probije na više mesta kako bi pravovremeno zauzeo važna pozadinska uporišta i zatim odcepljene i zaostale delove neprijateljskih jedinica od pozadi pojedinačno uništavao“. ⁴²⁷ Opšti cilj operacije, kako je on formulisan u Ratnom dnevniku Komande

⁴²⁶ Isto, str. 446-452.

⁴²⁷ Isto, str. 498-500.

grupe armija „F“, bio je da se neprijatelj ščepa između Lima i Tare i da se sa težištem na zapadno krilo uništi severna i južna grupa“, odnosno 1.proleterska i 3.udarna divizija.⁴²⁸

Obavještajne službe 2.udarnog korpusa NOVJ i 1.proleterske divizije uočile su, počev od 9. avgusta, pojačane pokrete neprijateljskih jedinica na komunikacijama istočno od Lima i njihovo grupisanje u Pljevljima, Prijepolju, Novoj Varoši, Sjenici, Novom Pazaru, Rožaju i Peći. Očekivao se napad pa su u jedinicama pojačane mjere budnosti i praćenja pokreta neprijatelja. U to vrijeme 1.proleterska divizija bila je razmještena: s 13.proleterskom brigadom na prostoru južno od Prijepolja, u rejonima Bukovik, Kruševo, Rudino brdo (k. 1000), Vranja strana, Vinicka, Skokuće, Duge Njive, Kamena gora; s 1.proleterskom brigdom na sektoru Kamena gora – Mataruge – Vrulja – Podkrajci – Maoče – Kovren, jugoistočno od Pljevalja; s 3.krajiškom proleterskom brigadom na području Bogomolje – Potpeće – Kruševo – Hoćevina. Pod komandom Štaba divizije nalazila se i 8.crnogorska brigada, kojoj je Štab 2.udarnog korpusa privremeno potčinio 2.brigadu italijanske divizije „Garibaldi“. ⁴²⁹ Ove brigade bile su raspoređene istočno od Lima, na liniji Vrbnica – Crni vrh – Bare – Bistrica – Kurilo (trig. 1314) – Jasen – Zaton, sjeveroistočno i istočno od Bijelog Polja. U rejonu Nove Varoši nalazila se 37.divizija, na području Berana i Andrijevice 5. i 9. crnogorska i dvije italijanske partizanske brigade, a sjeverno od Podgorice 7. crnogorska brigada 3. divizije.

Za izvođenje operacije Nijemci su na polukružnoj osnovici Pljevlja – Prijepolje – Sjenica – Novi Pazar – Rožaje – Peć – Podgorica grupisali jake snage podijeljene u borbene grupe i njima obuhvatili 1.proletersku i 3. udarnu diviziju. Iz rejona Pljevalja prema jugu, ka liniji Vlahovići – Ljutići i „u vidu prepada“, radi zaposijedanja prelaza (gazova) Tare kod kote 606, južno od Đurđevića Tare, „sa dijelovima iz rejona Pavkov Dol – Čelebić uz Taru u cilju preprečavanja prelaza na Tari, kota 606 kod Đurđevića Tare prema jugu, ostavljajući trupe za preprečavanja u rejonu Hum – Papkov Dol – Čelebić, a po potrebi i sa daljim „angažovanjem prema jugoistoku na liniji Vaškovo – Bliškovo“, određena je da napada Sjeverozapadna grupa sastava: 2.puk „Brandenburg“ (bez bataljona) i 3.čete 12.tenkovskog bataljona; sa linije

⁴²⁸ Isto, str. 926.

⁴²⁹ Divizija je formirana u rejonu Pljevalja, 2. decembra 1943, po naređenju Štaba 2.udarnog korpusa NOVJ – od vojnika italijanske narodnosti koji su poslije kapitulacije Italije prešli na stranu NOVJ u Crnoj Gori.

Jabuka – Prijepolje prema jugu, ka liniji Klanac – Brodarevo, a zatim ka Šahovićima i Bijelom Polju, trebalo je da napada Sjeverna grupa: 14.SS puk (bez 3.bataljona); od Sjenice preko Peštera prema Bijelom Polju i dolini Lima Istočna grupa: 3.bataljon 363.puka, 696.bataljon poljske žandarmerije (feldžandarmerija), dijelovi 297. izviđačkog bataljona i 2. divizion 201.brigade jurišnih topova; sa prostora zapadno od Rožaja i Čakora ka liniji Berane – Andrijevice, a zatim glavninom od Berana prema Mojkovcu a dijelovima od Andrijevice preko Kolašina na Mojkovac, Južna grupa: glavnina 1.brdске divizije, albanska milicija i dijelovi 21.SS divizije „Skenderbeg“, od Podgorice preko Lijeve Rijeke ka Kolašinu Jugozapadna grupa (nazive grupama dali su Nijemci) sastava: dva bataljona 181.pješadijske divizije i 3.bataljon 13.SS puka. Grupa koju je obrazovala legija „Krempler“ zadržana je u rejonu Priboj – Nova Varoš radi obezbjeđenja zaleđa Sjevernoj grupi. Padobranski lovački bataljon „Brandenburg“ obrazovao je rezervu na području Novi Pazar – Raška, spreman za eventualnu desantnu upotrebu na „neki važan neprijateljski centar za komandovanje ili snabdevanje“, odnosno na Berane, Kolašin ili Mojkovac. Legionarskoj 369.diviziji je naređeno „da potisne 29.crvenu diviziju prema sjeveroistoku, u cilju sprečavanja nastupanja u pravcu Nikšića“. Za rukovođenje operacijom Komanda 5.SS brdskog armijskog korpusa imala je istureno komandno mjesto najprije u Raškoj, zatim u Novom Pazaru, pa u Sjenici.⁴³⁰

U tijesnom sadejstvu s njemačkim snagama, koje su ih snabdijevale municijom i hranom, u napad će krenuti i dijelovi četničkog Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa i to dva bataljona iz rejona Odžaka (južno od Pljevalja) prema Moaču i dalje ka jugu, sadejstvujući Sjeverozapadnoj grupi, kao i četiri bataljona iz rejona Prijepolja u četiri napadne kolone, istočno i zapadno od Lima prema Kovrenu i Bijelom Polju, sadejstvujući Sjevernoj grupi – svi „s vjerom u Boga, za kralja i otadžbinu“.⁴³¹

Operacija je počela 12. avgusta, dan kasnije od naređenog, zbog zakašnjenja 1.brdске divizije napadom dijelova Južne grupe sa pravca Čakora, koji su u toku dana zauzeli Plav, Murino i Andrijevicu i potisnuli snage 3.udarne divizije sa ovog pravca na Trešnjevnik. Nastupajući od Peštera, vjerovatno radi zauzimanja položaja za napad prema Bijelom Polju i dolini Lima, Istočna grupa se sukobila sa

⁴³⁰ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 507-508: Izvještaj komandanta Jugoistoka Vrhovnoj komandi oružane sile (OKW) od 12. avgusta 1944.

⁴³¹ Zbornik, tom XIV, knj. 4, str. 99-105: Zapovijest br. 1. i 2. Štaba komande Crne Gore i Staroga Rasa od 12. avgusta 1944. godine (četnici).

dijelovima 8.crnogorske i 2. italijanske brigade i dijelom snaga izbila do u visinu Godijeva (oko 15 km jugoistočno od Bijelog Polja) gdje je zadržana. Tog dana 1.proleterska divizija nije bila napadnuta. Ona je rano ujutro, po naređenju Vrhovnog štaba od prethodnog dana, iz rejonu Kakmuže uputila jedan pješadijski i jedan inženjerijski bataljon 3.krajiške proleterske brigade prema Foči, sa zadatkom da je napadom, u toku noći između 13. i 14. avgusta, zauzmu, obrazuju mostobran na desnoj obali Drine i prihvate 12.korpus NOVJ i 6.ličku proletersku diviziju koji su namjeravali da se tu iz istočne Bosne prebace preko Drine u Sandžak. Međutim, u međuvremenu Nijemci su znatno pojačali posadu Foče, zbog čega su ovi bataljoni odustali od napada i vratili se u Meljak.

Polazeći od borbi tog dana, uočenih namjera i koncentracije neprijateljskih snaga u Pljevljima, Sjenici, Prijepolju i Podgorici, Štab 2.udarnog korpusa je, u noći između 12. i 13. avgusta, preko telefona naredio potčinjenim jedinicama zatvaranje pojedinih pravaca, s tim da više teže bočnim i leđnim napadima, zatim rušenju svih komunikacija i aktiviranju izviđačkih organa i jedinica uz pojačanu budnost. Prvoj proleterskoj diviziji naredio je da i dalje zatvara pravce od Pljevalja i Prijepolja prema Tari, obraćajući naročitu pažnju na pravac Pljevlja – Njegovuđa, s tim da pod njenom komandom i dalje ostane 8.crnogorska brigada sa 2.italijanskom brigadom u rejonu Bijelog Polja.⁴³²

Predviđajući mogućnost jedne ovakve operacije, a nastojeći da zadrži strategijsku inicijativu i ostvari pomijerenje težišta operacija NOVJ na istok u Srbiju, Vrhovni štab je još ranije dao direktivu da se snage određene za prodor u Srbiju ne upuštaju u teške borbe, već da ih nastoje izbjeći kako bi sačuvale udarnu moć za kasnija dejstva.

Pored napada na ostalim pravcima, Nijemci su ujutro 13. avgusta, kako se i očekivalo, napali i 1.proletersku diviziju razvučenu na širokom frontu. Nastupajući od Peštera, Istočna grupa je napala 8.crnogorsku i 2. italijansku brigadu na položajima Ivanje, Stublo, Srednje brdo, Hum, Kragujevac, Bare, Crni vrh, Vrbica istočno od Lima. Sa linije Prijepolje – Jabuka napadala je Sjeverna grupa 13.proletersku brigadu na položaju Gračanica – Skokuće – Kamena gora, i iz rejonu Pljevalja Sjeverozapadna grupa 1.proletersku brigadu na liniji Kamena gora – Mataruge – Jasen i 3.krajišku proletersku brigadu sjeverozapadno od nje, na liniji Odžak – Hoćevina. Glavni udar neprijatelj je usmjerio na pravcu od Prijepolja i u toku dana

⁴³² AVII, NOR, k. 712B, br.reg. 12/30-11: Knjiga depeša Štaba 1.proleterske divizije.

uspio da zauzme Rudino brdo (k. 1000), oko 8 km sjeverozapadno od Brodareva, zatim Vranju stijenu, Skokuće i Đurđeve vrhove na Kamenj gori i da dijelove 13.proleterske brigade sa tih položaja potisne na jug i jugozapad, dok su 1. i 3.proleterska brigada tog dana odbile sve napade neprijatelja iz rejonu Pljevalja.

Manji uspjeh postigla je i Istočna grupa u napadu na 8.crnogorsku i 2.italijansku brigadu, zauzevši do kraja dana na njihovom lijevom krilu Bare, Kragujevac, Crni vrh i Lanište. No i pored toga, brigade su uspješno zadržavale neprijatelja i spriječile mu prodor ka Bijelom Polju i u dolinu Lima s istoka. Međutim, zbog namjere da svoje dijelove s beranskog pravca povuče u toku noći zapadno od Lima, Štab 2.udarnog korpusa NOVJ naredio je Štabu 1.proleterske divizije da to uradi i sa 8.crnogorskom i 2. italijanskom brigadom, što je ovaj i izvršio. Brigade su u jutarnjim satima 14. avgusta bez većih teškoća prešle Lim, a zatim je 2.italijanska brigada posjela položaj na liniji Tara – Brskovo – Rakita – Majstorovina – Vrapče polje, a 8.crnogorska brigada liniju ušće Ljuboviđe u Lim – Brdo – Potkrajce – Kanje – Gostun, gdje je uspostavila vezu s dijelovima 13.proleterske brigade. Na dijelu fronta 3.divizije NOVJ i italijanske divizije „Garibaldi“ Nijemci (Južna grupa) su sa pravca Rožaja 13.avgusta izbili pred Berane, a od Čakora preko Andrijevice na Trešnjevik.

Narednog dana Nijemci su nastavili da nadiru na svim pravcima. Snagama koje su napadale sa pravca Jabuke jači otpor pružili su dijelovi 1. i 13.proleterske brigade na sektoru Kamene gore, odakle su se povukli na jug i jugozapad. Nakon toga, neprijatelj je uspio da dublje proдре na jug prema Kovrenu i izbije na Milovče brdo (k. 1353) zbog čega se glavnina 13. proleterske brigade pomjerila prema Crnom vrhu (k. 1492) i zatvorila prilaze koji sa toga pravca vode ka cesti Mataruge – Kovren. Manji uspjeh neprijatelj je postigao i na frontu 3.krajiške proleterske brigade, kojoj je pridodata korpusna baterija, tek pristigla sa aerodroma kod Njegovuđe, na pravcima Pljevlja – Potpeće i Pljevlja – Kakmuži. U takvoj situaciji Štab divizije odlučio je da u toku noći i narednog dana povuče sve svoje snage koje su se nalazile između Lima i ceste Pljevlja – Šahovići, zapadno od ove komunikacije.

Krajem dana Štab 1.proleterske divizije depešom je obavijestio Vrhovni štab o borbama divizije toga dana, a zatim o svojim namjerama i, s obzirom na situaciju kod nje i 2.korpusa NOVJ, zatražio direktivu kako bi mogao „blagovremeno i pravilno

dejsstvovati“.⁴³³ I dok je očekivao direktivu, Štab divizije otpočeo je ujutro 15. avgusta sa realizacijom svoje zamisli o pregrupaciji jedinica. Osmoj crnogorskoj brigadi je naredio da 2.italijansku brigadu uputi na sektor Medeno guvno – Laništa, radi uspostavljanja veze s 3.divizijom i daljih dejstava, a da sama krene u rejon Krupice, što je ona do kraja dana bez ometanja izvršila. U selo Bujaci, gdje se nalazila bolnica 1.proleterske divizije, stigla je i bolnica 37.divizije, kao i ljudstvo predviđeno za formiranje 5.sandžačke brigade.

Po naređenju Štaba divizije, 13.proleterska brigada se pomjerila malo na zapad i glavne snage rasporedila u zahvatu ceste Pljevlja – Kovren, u rejonu Kneževići – Mataruge – Ljutići – Kozica – Vrulja, radi zatvaranja toga pravca, dok je slabije snage ostavila prema neprijatelju. S obzirom na to da je neprijatelj sporo nastupao od Kamene gore i Milovče brda na jug i pošto su dijelovi 1.proleterske brigade u upornim borbama na sektoru Mataruga uspješno sprečavali prodor neprijatelja od Pljevalja ka pomenutom rejonu, 13.proleterska brigada je bez teškoća zauzela novi raspored. I pored pomenutih borbi i 1.proleterska brigada je desnokriline bataljone prebacila na lijevo krilo. Krajem dana Nijemci su zauzeli Crni vrh. Pokušaj dijelova 1. i 13.proleterske brigade da ga protivnapadom u toku noći povrate – nije uspio. Kod 3.krajiške proleterske brigade tog dana nije bilo većih borbi.

Na dijelu fronta 3.divizije njemačka 1.brdaska divizija zauzela je Mojkovac i Kolašin, izbila na Taru i otpočela napad prema Sinjajevini. U međuvremenu je Štab 2.udarnog korpusa, da bi olakšao položaj 1. proleterske divizije, u noći između 14. i 15. avgusta, prebacio 37.diviziju od Nove Varoši preko Lima na južne padine Pobjenika, sa zadatkom da vrši pritisak na komunikaciju Pljevlja – Prijepolje. Na to je brzo reagovao komandant 5.SS brdskog armijskog korpusa, na taj način što je naredio 61.puku 24.bugarske divizije da se iz Nove Varoši prebaci prema Prijepolju.

Poslije podne 15. avgusta stigla je depeša od Vrhovnog štaba s direktivom u kojoj je, pored ostalog, pisalo: „S obzirom na vaš predstojeći zadatak bilo bi poželjno da se, zajedno sa 37.divizijom, nađete na sektoru Zlatibor – Golija – Zlatar. S obzirom na sadašnji vaš raspored i situaciju u Sandžaku ne znamo da li možete pokret izvršiti bez žurbe i gubitaka. Svakako treba saglasno raditi sa 2.korpusom i Lekićem“.⁴³⁴ Naime, Vrhovni štab je nastojao da pokret 1.proleterske

⁴³³ AVII, NOR, k. 712, br.reg. 30-16/12.

⁴³⁴ Zbornik, tom II, knj. 13, str. 709-710.

divizije u Srbiju uskladi ne samo sa dejstvima 2. udarnog korpusa već, u prvom redu, sa pokretom 12. korpusa, kojim je komandovao Danilo Lekić i pokretom 6. ličke proleterske divizije, čiji je komandant bio Đoko Jovanić. Međutim, uskladiti preciznije sve te pokrete bilo je tada nemoguće, jer je toga dana, 15. avgusta, na putu za Srbiju 12. korpus izbio na Pivsku planinu kod Crkvina, a 6. divizija na Zelengoru, što znači da su, mjereno vazdušnom linijom, ove jedinice bile oko 70 kilometara udaljene od 1. proleterske divizije. Pored toga, njima su se, pored svakodnevnih borbi, na putu prepriječili duboki kanjoni Pive i Tare kao i vrletni Durmitor. Očito da ih 1. proleterska divizija, zahvaćena operacijom „Ribecal“, više nije mogla čekati u Sandžaku, a i situacija u Srbiji zahtijevala je da tamo krene što prije.

S obzirom na situaciju i nepreciznost primljene direktive, komandant 1. proleterske divizije iz Maoča, gdje se nalazio Štab divizije, ubrzo po njenom prijemu obratio se novom depešom Vrhovnom štabu i upoznao ga sa situacijom: „Drugi korpus nas upućuje na proboj ka Priboj – Rudo, bez obzira na Lekića i Đoku. Molimo sledećom vezom odgovorite u pogledu našeg daljeg rada, jer prema situaciji kod nas i 2. korpusa smatramo da ne možemo duže ostati između Pljevalja i Tare. Dalje direktive (su) nam potrebne i da bi na sadašnjem sektoru i sadašnjem zadatku mogli pravilno odrediti karakter dejstava i celishodna pomeranja. Sa nama su 8. crnogorska brig. i 500 nenaoružanih novomobilisanih za novu sandžачku brig. Na Tari ima samo dva slaba splava. Naša dva bataljona i dalje su prema Foči, na zadatku obezbeđenja prelaza Lekiću. Mi i Đoko nemamo vezu sa Lekićem“, pisalo je u depeši.⁴³⁵

Već u 18.30 sati stigla je preciznija direktiva Vrhovnog štaba, u kojoj je pisalo: „Treba izbeći obuhvat nepr(ijatelja) u Sandžaku. Zato se zajedno sa 8. crnogorskom brig. prebacite preko Lima u pravcu 37. div. i manevrišite na sektoru Zlatibor – Golija. Ranjenike evakuišite avionima sa Njegovuđe. O pokretu izvestite Lekića“. ⁴³⁶ Gotovo istovremeno Vrhovni štab je naredio i Štabu 2. udarnog korpusa da hitno prebaci 1. diviziju i 8. brigadu preko Lima ka 37. diviziji, sa zadatkom da manevrišu na sektoru Zlatibor – Golija (kod Ivanjice), a da sa svojim snagama manevriše na području Sinjajevina – Durmitor – Golija (kod Nikšića). ⁴³⁷ Ubrzo po prijemu

⁴³⁵ Isto, str. 710.

⁴³⁶ Isto, str. 710.

⁴³⁷ Isto, str. 714.

direktive, Štab divizije odlučio je da diviziju sa pridodatim jedinicama grupiše na lijevom krilu svog borbenog rasporeda, zapadno od komunikacije Pljevlja – Kosanica, na prostoru Kruševo – Kakmuže – Hoćevina – Brvenica – Meljak – Gradac i sa nje u jednom maršu, u toku noći između 17. i 18. avgusta, pređe Čehotinu na odsjeku Brvenica – Gradac, a zatim i cestu Pljevlja – Čajniče na sektoru Gotovuša – Boljanići – Kovač – Metaljka i produži prema Zlatiboru. Radi maskiranja manevra, do prelaska Čehotine manjim snagama trebalo je kontrolisati pravac Pljevlja – Kovren, a sigurno zatvarati pravac Pljevlja – Lever Tara. O svojoj odluci Štab divizije upoznao je Štab 2.udarnog korpusa i zamolio ga da o njoj obavijesti Štab 12.udarnog korpusa. U 22 sata 15. avgusta Štab divizije uputio je naređenje štabovima brigada kojim ih je upoznao sa zadatkom divizije, precizirao njihov rad u toku naredna dva dana – 16. i 17. avgusta – i organizovao prebacivanje preko Čehotine.⁴³⁸

Kako joj je bilo i naređeno, 1.proleterska brigada se 16. avgusta rokirala prema 3.krajiškoj proleterskoj brigadi i posjela položaj s obje strane ceste Pljevlja – Lever Tara, na liniji Ivanovo polje – Malo Raso – Potpeće – Ruđe. Istovremeno, lijevo od nje pomjerila se i 3.krajiška proleterska brigada i posjela položaj Vranje brdo – Šljivensko, frontom prema cesti Pljevlja – Gradac. Pod zaštitom ove dvije brigade ostale snage divizije i pridodati dijelovi nesmetano su se prikupili na prostoru iza njih. Trinaesta proleterska brigada se tokom dana, uz vlastito obezbjeđenje od neprijatelja na sektoru Crnog vrha, prikupila u selu Maoče, a zatim u toku noći odmaršovala na područje Kruševo – Kakmuže – Dragaši. Osmo crnogorska brigada je poslije podne sa bolnicama krenula iz sela Bujaci preko Kosanice i u toku noći stigla u Kakmuže i Zahum. U to selo je do zore, iz rejonu Stožera (jugozapadno od Kovrena) preko Krupica i Kosanice stigla i (još zvanično neformirana) 5.sandžačka brigada, kao i jedan bataljon 37.divizije iz Mojkovca, koji je za ovu diviziju nosio 40.000 komada engleske municije. Time je grupisanje divizije za pokret na prostor sjeverno od Čehotine bilo završeno.

Tokom 17. avgusta jedinice divizije nastavile su postepeno pomjeranje na sjeverozapad ka istočnim padinama planine Ljubišnje, vršeći pripreme za prebacivanje preko Čehotine. Treća krajiška proleterska brigada odbila je napad Nijemaca sa ceste Pljevlja – Gradac na pravcu Kraljičino brdo (k. 1004) – Kik – Gradina, nakon

⁴³⁸ Zbornik, tom IV, knj. 28, str. 285-289.

čega su se ovi povukli u Pljevlja, tako da na pravcu pokreta divizije nije bilo neprijateljevih snaga. Prva proleterska brigada najprije je prebacila sve svoje snage zapadno od ceste Pljevlja – Đurđevića Tara, na prostor Ruđe – Vranje brdo – Crnoborje – Odžino brdo, odakle se, po naređenju Štaba divizije, pomjerila na prostor sela Kruševo i Dragaši, a zatim, pod zaštitom 3.krajiške proleterske brigade, krenula prema Zahumu i Vrbi, u namjeri da se kod Gradca u toku noći prebaci preko Čehotine. Međutim, zbog zamora od napornog marša brigada se u toku noći zadržala u Vrbi na istočnim padinama Ljubišnje.⁴³⁹

Pošto su se prikupile u rejonu Kakmuža, 13.proleterska i još neformirana 5.sandžačka brigada krenule su poslije podne na sjever i u toku noći, bez smetnji prešle Čehotinu kod Brvenice, a zatim i cestu Pljevlja – Čajniče kod Boljanića i 18. avgusta izbile u sela Bukovik, Sočice, Dragovići i Koštica. U međuvremenu, rano ujutro toga dana, 1.proleterska brigada je sa bolnicama krenula s istočnih padina Ljubišnje, iz Vrbe ka Čehotini, prešla je kod Gradca, a zatim istočno od Boljanića i cestu Pljevlja – Čajniče, da bi sa glavinom do kraja dana stigla u Ritošiće, ostavivši dio snaga na liniji Krče – Gotovuša – Čemerno prema Pljevljima. Za njom se istim pravcem u toku dana prebacila i 3.krajiška proleterska brigada u rejon Zaostro – Boljanići, a iza nje i 8. crnogorska brigada.

Tako se krajem 18. avgusta 1.proleterska divizija našla sjeverno od Čehotine, odnosno na području sjeverno i sjeverozapadno od Pljevalja. Neprijatelj nije ni pokušao da joj spriječi prebacivanje preko rijeke i puta Pljevlja – Čajniče, jer za to nije ni imao snage u Pljevljima. Udar njemačkih jedinica koje su iz Prijepolja i Pljevalja napadale prema jugu divizija je izbjegla manevrom prema Ljubišnji, a zatim preko Čehotine, dok su one u duhu plana operacije „Ribecal“ produžile prema Tari, ostavivši slabe snage u pomenutim mjestima. Izbivši na Taru, one su zapriječile njenu desnu obalu od Ograđenice do Prečana, a ujutro 20. avgusta zauzele su aerodrom kod Njegovuđe i spojile se sa snagama koje su napadale preko Sinjajevine. Dalja namjera Komande 5.SS brdskog armiskog korpusa bila je napad na jedinice NOVJ između Pive i Tare i prenošenje težišta operacije „Ribecal“ na taj sektor. Istovremeno su iz Pljevalja preduzeta izviđanja u zapadnom i sjeverozapadnom pravcu, a zatim i izvlačenje Sjeverne i dijela Sjeverozapadne grupe sa Tare u Prijepolje i Pljevlja radi

⁴³⁹ Zbornik, tom III, knj. 10, str. 333-347.

angažovanja u dolini Lima i sprečavanja prebacivanja 1.proleterske divizije preko ove rijeke.⁴⁴⁰

U vreme kada je 1.proleterska divizija izbila na domak Srbije, Vrhovni štab je 19. avgusta uputio svoj plan za konačno oslobođenje Srbije Glavnom štabu Srbije, Štabu 1.proleterskog i Štabu 12.udarnog korpusa – na izvršenje. U planu je, pored ostalog, istaknuto da je u Srbiji „osnovno razbiti okupatorsku i nedićevsko – četničku vlast, organizovanu po srezovima, opštinama i selima. Posle razbijanja okupatorske vlasti otpočeti sa organizovanjem vojnih formacija, vojnih i narodnih vlasti“, zatim da „sve naše snage na područjima Srbije moraju biti sposobne za neprekidne brze pokrete i manevrovanja. Hvatanje u koštac s krupnim okupatorskim snagama bilo bi pogrešno i vrlo opasno za naše jedinice, koje su i inače u dosadašnjim borbama imale velike gubitke“, pisalo je u direktivi.⁴⁴¹

Istovremeno, Vrhovni štab je podijelio Srbiju na pet operativnih područja sa više sektora i odredio snage koje će u njima dejstvovati. Prema planu, trebalo je da 12.udarni korpus, sa tri divizije, prodre na posavski sektor s uporištima na Ceru i Parcanskim visovima iznad Valjeva, da se reorganizuje 1.proleterski korpus, s tim da u njega, pored 1. i 6.proleterske divizije, uđu 5. i 17.divizija, a da komandu nad njim primi general-lajtnant Peko Dapčević, komandant Operativne grupe divizija i da prodre na suvoborski sektor ostavljajući, vjerovatno, 6.proletersku diviziju na sektoru Zlatibor – Tara planina, gdje će uspostaviti vezu sa 37.divizijom koja ostaje na sektoru Nova Varoš – Ivanjica; 1.proleterska divizija da sa dostignutog prostora nastavi pokret pravcem Rudo – Kadinjača – Povlen, gdje će uspostaviti operativnu vezu s komandantom Operativne grupe divizija preko komunikacije Užice – Valjevo i da komandant Operativne grupe divizija sa tri divizije (5, 17. i 21), pošto se obavezno popuni novim ljudstvom, krene s područja Kopaonik – Jastrebac preko Zapadne Morave, opštim pravcem ka Suvoboru, s tim da na suvoborskom sektoru razbije osnovne četničke snage, uspostavi neposrednu vezu s 1. i 6.proleterskom divizijom i preuzme komandu nad 1.proleterskim korpusom, a da 21.srpsku diviziju, u povoljnom momentu, uputi u šumadijsku operativnu zonu. U izvršavanju dobijenih zadataka trebalo je da 1. i 12.korpus tijesno sarađuju, dok je neposrednu komandu nad njima zadržao Vrhovni štab.

⁴⁴⁰ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 931.

⁴⁴¹ Tito, sabrana djela, 22, str. 114-118.

Prema ranije dobijenom zadatku, nakon zabacivanja za leđa neprijatelju, izbijanja na prostor sjeverno i sjeverozapadno od Pljevalja i uspostavljanja neposredne veze s 37.divizijom, koja se nalazila na prostoru između Lima i komunikacija Pljevlja – Prijepolje i Pljevlja – Rudo, 1.proleterska divizija trebalo je da se prebaci preko Lima i izbije na Zlatibor, a zatim da obje divizije manevrišu na sektoru Zlatibor – Golija. Međutim, prema novom planu divizija je dobila zadatak da po prelasku Lima bez zadržavanja produži određenim pravcem prema planini Povlen, a da zatim zajedno s ostalim divizijama 1.proleterskog korpusa razbije glavne četničke snage na tom sektoru i ovlada strategijskom gredom u centru zapadne Srbije: Rudnik, Suvobor, Maljen, Povlen; kao osloncem za ofanzivna dejstva prema Šumadiji i Beogradu.

Pored manjih pomijeranja nekih bataljona od strane brigada, divizija je 19. avgust provela bez uznemiravanja od strane neprijatelja – u pripremama za prebacivanje prema Limu. Uveče je Štab divizije napisao naređenje potčinjenim jedinicama i naredio im da, ujutro 20. avgusta, krenu prema Limu i to: 1.proleterska brigada u rejon sela Pribojska Goleša; 3.krajiška sa divizijskom artiljerijom na sektor Kasidoli; 13.proleterska sa divizijskom bolnicom na područje Daljevina – Sastavci – Međurečje; 8.crnogorska s bolnicom 37.divizije u Požečmac; još neformirana 5.sandžačka brigada, s bataljonom koji je nosio municiju, u sela Zamršten i Žirča. Brigadama je još naređeno da po dolasku na novi prostor izvide situaciju u dolini Lima, s tim što će zavisno od situacije pokret preko rijeke otpočeti uveče ili rano izjutra 21. avgusta.⁴⁴²

Oko podne 20. avgusta čitava divizija izbila je na određeni prostor nadomak Lima, gdje je uspostavila neposredniju vezu s 37.divizijom. I pošto u dolini Lima nije bilo neprijateljevih snaga, izuzev manjih dijelova Višegradskog četničkog korpusa u Rudom i Priboju, 1.proleterska divizija je predveče krenula prema rijeci. Prethodno je upućen na izviđanje preko Bič-planine prema Priboju jedan bataljon 3. krajiške proleterske brigade, koji je oko 16 sati samoinicijativno preko mosta na Limu upao u Priboj, rastjerao njegovu četničku posadu i zauzeo mjesto.⁴⁴³ Nakon toga su se tu

⁴⁴² Zbornik, tom III, knj. 8, str. 152-153: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima 1, 3. i 13.proleterske, 8.crnogorske i 5.sandžačke brigade od 19. avgusta u 19.30 sati.

⁴⁴³ Vicko Knežević, Upadom u Priboj otvoren put u Srbiju, Zbornik Treća krajiška brigada, knj. 2, str. 384-389.

glavne snage divizije, a manje kod Banje, u toku noći do zore 21. avgusta, prebacile preko Lima, a zatim se 1.proleterska brigada razmjestila u rejonu Priboj – Kutlovac, 13.brigada na području Lunići – Borjanice – Šljeme, sjeverno od Priboja i 3.krajiška na sektoru Podpeće – Manastir Banja. Poslije podne tog dana Štab divizije pomjerio je 3.krajišku proletersku brigadu na jugoistok, na sektor Radoinja – Rutoši, radi izviđanja preko Uvca u pravcu Zlatibora i daljeg pokreta divizije, kao i radi obezbjeđenja prema komunikacijama Nova Varoš – Užice i Nova Varoš – Priboj. Zbog uočenih pokreta neprijatelja između Prijepolja i Nove Varoši, 13.proleterska brigada prebačena je u rejon Orašac – Podpeće – Suvo Polje, radi zatvaranja pravca od Prijepolja i obezbijedenja divizijske bolnice u Orašcu. Zapadno od Lima ostavljeni su i predati 37.diviziji njeni dijelovi koji su ranije bili pridodati 1.proleterskoj diviziji. Tog dana, 21. avgusta, zvanično je u Žirci formirana 5.sandžačka brigada.

Manevrom 1.proleterske divizije zapadno od Pljevalja na sjever, Nijemci su bili iznenađeni. Oni su predviđali da će ona pokušati da se izvuče na jug preko Tare, a ne da se probije preko Čehotine na sjever. I kada je to uočeno, Komanda 5.SS brdskog armijskog korpusa planirala je da, angažovanjem 2.mileševskog i Zlatiborskog četničkog korpusa i izvlačenjem dijela snaga koje su prodrle do Tare i njihovim upućivanjem pravcem Prijepolje – Bistrica – Priboj, spriječi prebacivanje divizije preko Lima, odbaci je natrag i razbije. Nijemci su 21. avgusta nastavili napade na sektoru Durmitora i Pivske planine, sa Sjeverozapadnom grupom (ojačani 2.puk „Brandenburg“) zaprečavali prelaze preko Tare, a u napad od Prijepolja dolinom Lima prema Priboju uputili su 14.SS puk (bez 3.bataljona), bataljon muslimanske milicije (vjerovatno legija „Krempler“) i dva eskadrona 297. puka.⁴⁴⁴ Međutim, s tom intervencijom se zakasnilo jer je 1.proleterska divizija prethodne noći gotovo bez smetnji prešla Lim, čime se plan Nijemaca da je operacijom „Ribecal“ „šćepaju“ i unište između Tare i Lima – potpuno izjalovio. Njene jedinice toga dana nijesu imale borbi sem manjih čarki s četnicima.

I dok se 1.proleterska divizija pripremala da izvrši kraći pokret preko Uvca pa da se nađe na Zlatiboru – u Srbiji, stiglo je 21. avgusta naređenje novog komandanta 1.proleterskog korpusa, general-

⁴⁴⁴ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 934: Izvod iz Ratnog dnevnika Komande grupe armija „F“ od 1. jula do 31. decembra 1944.

lajtnanta Peka Dapčevića, inače zvanično postavljenog na tu dužnost 26. avgusta s tim da, dok ne preuzme tu dužnost, i dalje komanduje Operativnom grupom divizija,⁴⁴⁵ – da 1.proleterska i 37.divizija zajednički dejstvuju kao jedna operativna grupa i, u prvom redu, potpuno unište željezničku prugu Užice – Višegrad, a zatim da nastave operacije na prostoru Višegrad – Ivanjica – Novi Pazar.⁴⁴⁶ Istog dana u Štab 1.proleterske divizije, u Banji kod Priboja, stigao je potpukovnik Žarko Vidović, komandant 37.divizije. Zajednički je razmotrena vojno-politička situacija u jugozapadnom dijelu Srbije i na osnovu primljenih naređenja, dogovoreno o planu zajedničkih dejstava. Istog dana depešom je predloženo Vrhovnom štabu: da 1.proleterska divizija i dvije brigade 37.sandžačke divizije temeljito poruše prugu Užice – Višegrad, a zatim da 1.proleterska divizija krene ka sjeveru, a 37.divizija ka Zlatiboru i Goliji, s tim što bi novoformirana 5.sandžačka brigada ostala s bolnicom 37.divizije na sektoru Radoinja – Nova Varoš – Bistrica.⁴⁴⁷ Na odgovor se nije dugo čekalo; već slijedećeg dana Vrhovni štab je depešom obavijestio Štab 1.proleterskog korpusa da se slaže s predloženim planom.

Tokom 22. avgusta divizija se odmarala i pripremala za prelaz Uvca i pokret prema Zlatiboru. Jedan bataljon 3.krajiške proleterske brigade razbio je grupu četnika i samoinicijativno prešao Uvac kod Radoinje, dok je drugi bataljon, postavljanjem zasjede, spriječio pokret njemačke kolone od Nove Varoši prema Kokinom Brodu i time obezbijedio desni bok ne samo 3. brigade već i čitave divizije. Pošto je stiglo odobrenje za predloženu akciju, štabovi 1. i 37.divizije su se dogovorili da 1.proleterska divizija 23. avgusta pređe Uvac i izbije na Zlatibor, a zatim produži na sjever opštim pravcem Borova glava (k. 1147) – Kraljeve Vode, da usput, 24. avgusta, likvidira neprijateljeve posade u Palisadu i Čajetini i ako uslovi budu povoljni, izbije na željezničku prugu Užice – Višegrad i noću između 25. i 26. avgusta temeljito je poruši na odsjeku Vrutci – Bioska – Kremna – Šargan. Istovremeno, trebalo je da 37.divizija sa dvije brigade pređe Lim i pokretom opštim pravcem Uvac – Bijelo Brdo – Jablanica, izbije na prugu i poruši je na odsjeku Mokra Gora – Vardište.

U cilju realizacije odluke i izvršenja planirane akcije, Štab 1. proleterske divizije uputio je, poslije podne 22. avgusta, naređenje

⁴⁴⁵ Tito, sabrana djela, 22, str. 206.

⁴⁴⁶ AVII, NOR, k. 712B, br.reg. 30-21/12: Knjiga depeša Štaba 1.proleterske divizije.

⁴⁴⁷ Zbornik, tom II, knj. 13, str. 799.

štabovima brigada, upoznao ih sa zadatkom i odlukom i naredio da, ujutro 23. avgusta, krenu preko Uvca ka Zlatiboru i to: 1.proleterska brigada, sa divizijskom artiljerijom, pravcem Brezna – Kožalj – Dobroselica do prostora Mali Šanac – Karanovac – Borova glava da zatvori sve pravce i komunikaciju koja od Užica preko Zlatibora vodi na jug; 3.krajiška proleterska brigada, sa korpusnom artiljerijom (baterija), da se kreće pravcem Radoinja – Seništa – Dragljica, a zatim prema Ljubišu do linije Brijač – Medveđe brdo – Svetnica – Šišačka kosa i zatvori pravce od Ljubiša i Čigote, vezujući se lijevim krilom za 1.proletersku brigadu; krećući se iza 1.proleterske brigade, 13. proleterska, zajedno sa divizijskom bolnicom, da se iz Rutoša prebaci u Dobroselicu i razmjesti u šumarcima južno od tog sela u rejonu Tetrebovac – Previja – Crni Omar (k. 993). Po pristizanju na nov prostor, brigade je trebalo da hitno provjere situaciju na pravcu daljeg pokreta divizije, a naročito u rejonu Palisad – Čajetina.⁴⁴⁸

I dok divizija još nije ni krenula na izvršenje zadatka, njen komandant je 23. avgusta (u 4.15 sati) predložio Vrhovnom štabu da 1.proleterska i 37.divizija, po završenoj akciji na prugu, nastave da djeluju u dolini Moravice i Zapadne Morave osloncem na Zlatibor i Goliju.⁴⁴⁹ I sa ovim prijedlogom Vrhovni štab se složio i o tome sutradan obavijestio Štab 1. proleterske divizije, s tim da obje divizije nastoje da stvore bazu južno od Zapadne Morave, gdje bi vjerovatno ostala 37.divizija, a 1.proleterska divizija krenula ka sjeveru – kada se Operativna grupa divizija bude primicala grebenu Rudnik – Suvobor.⁴⁵⁰ Međutim, i pored svih planova – dejstva će poprimiti nešto drukčiji tok.

Kako je bilo i planirano, 1.proleterska divizija krenula je rano ujutro 23. avgusta preko Uvca, koji je na tom dijelu tada predstavljao granicu između tzv. Nezavisne Države Hrvatske i okupirane Srbije. Graničara nigdje nije bilo. Na desnoj obali, u selima Negbina, Draglica i Dobroselica i po dubini prema grebenu Zlatibora, nalazili su se Zlatiborski četnički korpus i dijelovi 4.jurišnog korpusa. Na desnom krilu, 3.krajiška proleterska brigada je, pošto se jedan njen bataljon od prethodnog dana nalazio na desnoj obali, brzo pregazila rijeku, zauzela Negbinu i Draglicu, a zatim je, obezbjeđujući se od Kokinog Broda i slomivši otpor četnika, do podne izbila na greben Murtenice. Najžešće

⁴⁴⁸ Zbornik, tom I, knj. 11, str. 22-24: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima 1, 3. i 13.proleterske brigade od 22. avgusta u 18 sati.

⁴⁴⁹ Isto, str. 48.

⁴⁵⁰ Zbornik, tom II, knj. 13, str. 813: Depeša VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 24. avgusta u 10.30 sati.

borbe vodila je za Šišačku kosu i Brijač (k. 1462) – najviši vrh Murtenice. Pri njenom osvajanju smrtno je ranjen Krsto Bajić, politički komesar brigade i istog dana umro. Umjesto njega, za političkog komesara brigade je 1. septembra postavljen Petar Lazarević.

Za to vrijeme 1.proleterska brigada je, pregazivši Uvac, razbila četnike na Borovoj glavi (k. 1147) i potisla ih iz Dobroselice, a zatim je osvojila M.Šamac, Karanovac i Tornik (trig. 1496) i tako, gotovo jednovremeno s 3.krajiškom proleterskom brigadom, izbila na greben Zlatibora. Nastupajući za 1.proleterskom brigadom i 13.proleterska je bez smetnji pregazila Uvac i razmjestila se na sektoru Dobroselice. Povređena u svojoj sujeti i ne mireći se s neuspjehom, Komanda Grupe armija „F“ je u svom Ratnom dnevniku, nasuprot nepobitnoj činjenici, pod datumom 23. avgust 1944. godine, lažno konstatovala: „Neprijatelj je pravovremeno sprečen od strane 2.puka „Brandenburg“ u pokušaju da iz prostora Priboja pređe Uvac na 6-7 km severno od Nove Varoši“. ⁴⁵¹ Tog dana, kako je bilo i planirano, na područje Jablanica – Bijelo Brdo – Uvac, istočno od 1.proleterske divizije, pristigle su dvije brigade 37.divizije i obezbijedile lijevi bok 1.proleterskoj diviziji.

Po izbijanju na liniju Murtenica – Šišačka kosa – Karanovac – Tornik došlo je do kraćeg sređivanja jedinica i kratkog savjetovanja Štaba divizije sa štabovima brigada održanog na Borovoj glavi, a onda su 3. i 1. proleterska brigada uputile dijelove snaga na sjever, za četnicima, u cilju njihovog gonjenja. Na desnom krilu nastupali su dijelovi 3.krajiške proleterske brigade, od Murtenice, grebenom Čigota prema Crnom vrhu, obezbjeđujući sebe i desni bok divizije od Ljubiša i Gostilja, odnosno od komunikacije Užice – Kokin Brod. Četnici su uglavnom bježali. Prva proleterska brigada je dio snaga uputila pravcem Borova glava – Orlov vrh (k. 1181) – Kriva breza. Njena patrola ušla je u napušteno ljetovalište Kraljeve Vode i izbila pred Palisad, gdje je došla u borbeni dodir s njegovom posadom sastavljenom od bugarskih okupacionih vojnika, a zatim se vratila natrag. Do kraja dana i u toku noći čitava brigada se prikupila na zlatiborskom platou na području Jelje – Konjoder – Smiljanski zakos – Kriva breza – Tusto brdo – Ribnica – Nerandža – Orlov vrh – uz obezbjeđenja prema Palisadu. ⁴⁵²

⁴⁵¹ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 935.

⁴⁵² Zbornik, tom III, knj. 10, str. 333-347: Izvještaj komandanta 1.proleterske brigade o borbama u avgustu, napisan 1. septembra na Orlovom vrhu na Zlatiboru.

Izbijanjem na plato Zlatibora, 1.proleterska divizija čvrsto je zakoračila na tlo Srbije i time uspješno izvršila zadatak dobijen od vrhovnog komandanta NOV i POJ – da se iz zapadne Bosne prebaci u Srbiju. Njeni borci rođeni u Srbiji bili su posebno razdragani i oduševljeni što su ponovo stupili na tlo svoje rodne grude. Savladati razdaljinu između Vukovskog i Zlatibora za 71 dan gotovo neprekidnih borbi i marševa van komunikacija – po bespuću, preko brojnih dubodolina, strmih kanjona, visokih planina, dubokih i brzih rijeka, noseći ranjene saborce, neprekidno morena glađu i umorom, izuzev predaha u Sandžaku – predstavlja veliki ratni podvig. Na tom putu divizija je slomila brojne neprijateljeve napade i probila ili izmanebrisala postavljene prepreke. Zahvaljujući, pored ostalog, uspješnom komandovanju i rukovođenju jedinicama od komandi četa do Štaba divizije i Vrhovnog štaba, borci i starješine izdržali su ogromna psihofizička naprezanja i ispoljili visoke ratničke i moralno-političke kvalitete. U borbama i u toku pokreta se ginulo i dopadalo rana, posustajalo i padalo od umora i gladi, ali se i pored velikih žrtava, snagom volje – kretalo naprijed. Zbog svega toga što je izdržala i datih žrtava, ovaj manevar od Vukovskog do Zlatibora predstavlja jedan od najtežih perioda u ratnoj istoriji 1.proleterske divizije. I najslavnijih.

TRINAESTA PROLETERSKA BRIGADA

Revolucionar Rade Končar, čije je ima brigada časno nosila od novembra 1942. do Dana pobjede

Potpukovnik Milan Žeželj, komadant brigade „končarevaca“ do oslobođenja Zemuna

Obuka na topu „Mali Marko“, dobijenom od Kordunaša

Žumberak, maja 1943:
Dogovor proletera
pred akciju

Borci kraj italijanskog
tenka zaplijenjenog
u Krašiću, maja 1943.

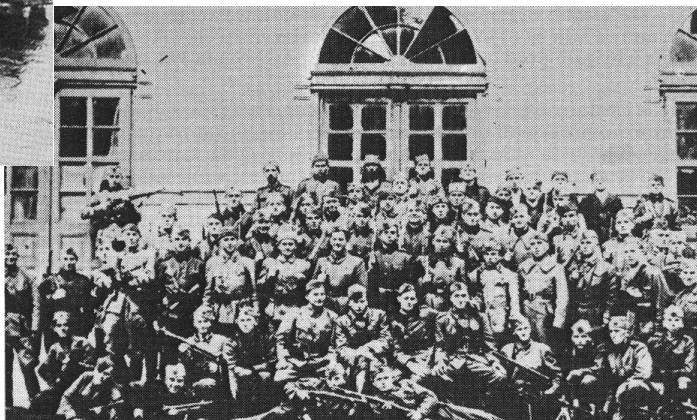
Septembar 1943:
I bolničarke dopale
rana

Mitraljeska četa
kod Travnika

Avgust 1944: savlađivanje
rijeka Uvca na početku
prodora u Srbiju

U oslobođenom
Zemunu,
22. oktobra 1944
– slika za uspomenu
i dugo sjećanje

Ilača, januar 1945:
Brigadni sanitet u
predahu borbe

Položaj u Bapskoj, 12.
aprila 1945:
„končarevci“ sprovode
zarobljene Nijemce

D I O V

**U BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE
DIJELA SRBIJE SA BEOGRADOM**

Neuspio napad na bugarsku posadu u Palisadu

Mjesec avgust 1944. godine, kada se 1. proleterska divizija primicala Srbiji i izbila na Zlatibor, karakterisao se stalnim ofanzivnim operacijama jedinica NOVJ na čitavom jugoslovenskom ratištu i permanentnom strategijskom ofanzivom snaga Antihitlerovske koalicije na svim evropskim ratištima, uz apsolutnu nadmoćnost na kopnu, moru i u vazduhu. Na sovjetsko-njemačkom frontu, gdje je još uvijek bio angažovan najveći dio njemačkih oružanih snaga, Crvena armija je izvodila ljetnju ofanzivu, započetu 24. juna. Potpuno je porazila finsku armiju i prisilila Finsku da 25. avgusta zatraži primirje, koje je Sovjestki Savez četiri dana kasnije prihvatio. Doprila je oslobođenje Bjelorusije, Ukrajine i Besarabije, kao i znatnog dijela Poljske. Duboko je prodrila i na tle Rumunije, u kojoj je 23. avgusta buknuo ustanak i srušena profašistička vlada. Dan kasnije Rumunija je objavila rat Njemačkoj, a rumunske oružane snage priključile su se Crvenoj armiji, koja je 30. avgusta ušla u Bukurešt. Pored Finske i Rumunije, pred ispadanjem iz njemačkog savezništva našao se i treći evropski njemački satelit – Bugarska, koja je 25. avgusta objavila neutralnost.

Na Zapadnom frontu Saveznici su u žestokim borbama uspješno okončali Bitku za Normandiju. U Parizu su, 19. avgusta, jedinice Francuskog pokreta otpora digle ustanak i uz pomoć prispjele 2. francuske oklopne divizije, nakon 6 dana, oslobodile prestonicu. U međuvremenu su se, 15. i 16. avgusta, američke i francuske snage iskrcale na jugu Francuske i do 28. avgusta oslobodile čitavu južnu Francusku. Na frontu u Italiji saveznička 15. grupa armija zauzela je 22. avgusta Firencu i izbila pred dobro utvrđeni njemački odbrambeni pojas, tzv. „Gotsku liniju“, na jakoj prirodnoj prepreci sjevernih Apenina. Sve je to jasno nagovještavalo da Drugi svjetski rat ulazi u završnu fazu i da se bliži konačna pobjeda Antihitlerovske koalicije.

Pritiješnjen sa svih strana, Hitler je 26. avgusta naredio povlačenje njemačkih snaga s juga Balkana. To, a naročito prodiranje trupa Crvene armije prema Balkanu, nagovještavalo je odlučujuću bitku za Balkan, a posebno njegov centralni dio – Srbiju, u kojoj bi jedinice NOVJ mogle odigrati značajnu ulogu. S tim krupnim strategijskim zadatkom poklapao se i zadatak razbijanja posljednjih

jačih uporišta četnika u Srbiji, s kojima je računala domaća i strana reakcija u pogledu povratka kralja i starog režima u zemlji. Očigledno da je Srbija u tom trenutku i sa vojnog i sa političkog gledišta imala odlučujući značaj za ishod rata u Jugoslaviji, kao i za planove Nijemaca na Balkanu. Preko Srbije je trebalo povući snage iz Grčke, Albanije i Makedonije i obrazovati front protiv Crvene armije na njenim istočnim granicama, u čemu su ih jedinice NOVJ u Srbiji sistematski ometale i stvarale im velike teškoće, naročito u pogledu manevara i snabdijevanja.

U avgustu 1944. godine u Jugoslaviji se nalazilo oko 260.000 okupatorovih vojnika iz sastava njemačkih grupa armija „F“ i „C“ i iz 18. korpusne vojne oblasti. Pored njih, u Srbiji i Makedoniji je još bilo više od 11 bugarskih okupatorskih divizija iz sastava 1.okupacionog korpusa i 5. armije, a u Vojvodini i Međumurju dijelovi 5 mađarskih okupatorskih divizija, dok su kvislinške i kolaboracionističke vojne formacije brojale preko 250.000 vojnika. Na pomolu je bilo i izvlačenje njemačke Grupe armija „E“, jačine oko 350.000 vojnika, iz Grčke i Albanije – preko Jugoslavije. Svim tim neprijateljevim snagama je NOVJ, koja je tada brojala oko 400.000 boraca, nanosila sve veće poraze. Ona je bila operativno osposobljena da započne strategijsku ofanzivu za konačno oslobođenje Srbije, odnosno istočnog i južnog dijela Jugoslavije, ne prekidajući ofanzivna dejstva ni u ostalim djelovima Jugoslavije.⁴⁵³

Krajem jula, prodorom Operativne grupe divizija (2.proleterska, 5. i 17.divizija) s područja istočno od Berana u Srbiju, njeno izbijanje na Kopaonik, a do sredine avgusta u Župu i sjeverozapadni dio Toplice i uspostavljanjem veze sa srpskim divizijama, Vrhovni štab je počeo da prenosi težište operacija NOVJ u Srbiju. Međutim, izbijanjem 1.proleterske divizije na Zlatibor i pristizanjem 6.ličke proleterske divizije 31. avgusta takođe na Zlatibor, kao i prebacivanjem 12.udarnog korpusa između 5. i 6. septembra preko Drine kod Starog Broda u Srbiju – otpočele su krajem avgusta borbe za konačno oslobođenje Srbije.

Nijemci su, uveče 26. avgusta, završili operaciju „Ribecal“, posljednju veću ofanzivu u Drugom svjetskom ratu protiv NOVJ i 1.brdsku diviziju iz Crne Gore hitno uputili ka Nišu, pored drugih jedinica upućenih u to vrijeme sa više strana u Srbiju – radi njene odbrane. Dva dana kasnije, 28. avgusta, takođe pod Komandom 5.SS-

⁴⁵³ Dimitrije Brajušković, Predgovor 22. tomu Titovih Sabranih djela, str. IX.

brdskog armijskog korpusa, preduzeta je nova operacija pod šifrom „Ribensnicel“ („Rubenschnitzel“ – „Šnicla od repe“) kao produžetak operacije „Ribecal“. Za njeno izvođenje Komandi korpusa su potčinjeni: dijelovi 7.SS-brdske divizije, Viša komanda „Crna Gora“, sastava: 2.puk „Brandenburg“ (bez 2.bataljona), 2.bataljon 363.grupe tovarne bojne komore, 2.eskadron 297.divizijskog bataljona automatičara, 696. bataljon Feldžandarmerije, četa 12.tenkovskog bataljona za specijalnu namjenu, 1. i 2.puk Muslimanskog dobrovoljačkog korpusa i Muslimanski odred „fon Krempler“, zatim 1.bataljon 363.puka i dijelovi Muslimanskog dobrovoljačkog korpusa. „Namjera je bila“, zapisano je u Ratnom dnevniku Komande Grupe armija „F“, „sprečiti prodor crvenih snaga preko planine Zlatibora u dolinu Ibra. U tu svrhu, po mogućstvu što ranije, ostvariti sadejstvo delova 7.SS-brdske divizije koji prodiru sa juga ka severu sa borbenim grupama SS-brdske divizije „Handžar“, koje se bore u rejonu istočno od Vlasenice“.⁴⁵⁴

Ni ovom operacijom Nijemci neće uspjeti da spriječe proboj novih snaga u Srbiju, u prvom redu 6.proleterske divizije i 12.korpusa, a i pogrešno je bila usmjerena jer 1.proleterski korpus nije imao zadatak da sa Zlatibora prodire prema Ibru već na sjever – prema Povlenu i Maljenu. Po izbijanju na Zlatibor, na planiranom pravcu nastupanja 1.proleterske divizije, bila je raspoređena okupaciona bugarska 24.pješadijska divizija sa štabom u Užicu i posadama u Požegi, Ivanjici, Bajinoj Bašti, Višegradu i Palisadu. Štab njenog 61.puka bio je u Požegi, a 64. u Kremnama.

Neposredno pred 1.proleterskom divizijom nalazila se posada u Palisadu, koju su sačinjavali 2.bataljon 64.puka, mitraljeski bataljon, dvije baterije i štabna četa bugarske 24.pješadijske divizije.⁴⁵⁵ Posada je Palisad pretvorila u jako utvrđen čvor odbrane: sve zgrade podešene su za odbranu, izgrađeno je više bunkera povezanih rovovima i saobraćajnicama ispred kojih su bile postavljene prepreke (mreže) od bodljikave žice, a na pojedinim pravcima i protivpješadijska minska polja. Uz sve to, bio je dobro organizovan precizan sistem vatre s velikim brojem pješadijskog automatskog oružja, čemu je pogodovalo pregledno i otkriveno zemljište oko uporišta. Pored bugarskih jedinica, slabije njemačke, uglavnom policijske snage nalazile su se u Požegi, Užicu, Arilju, Ivanjici i Bajinoj Bašti, kao i razne četničke formacije.

⁴⁵⁴ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 944-945.

⁴⁵⁵ Vojna enciklopedija, 6, drugo izdanje, str. 517.

Čim je izbila na Zlatibor, 1.proleterska divizija otpočela je da prikuplja podatke o situaciji u široj okolini, a naročito u rejonu Palisad – Čajetina, kako bi tokom 24. avgusta zauzela ova mjesta, a zatim produžila prema pruži Užice – Višegrad u duhu plana i naređenja od 22. avgusta. Međutim, taj plan poremetio je neprijatelj na taj način što je prvi stupio u akciju. Glavnina posade Palisada izvršila je 24. avgusta ispad iz uporišta, po naređenju Štaba 24.bugarske divizije, kako bi dobila na vremenu da prikupi snage u rejonu Užica i povuče ih prema istoku. Oko 9 sati napala je 1.proletersku brigadu na položajima južno od Kraljevih Voda i počela da nadire prema Čigoti i u zahvatu ceste koja vodi preko Zlatibora na jug prema Borovoj glavi, uz istovremeno nastupanje 14.SS puka iz Priboja prema Vardištu i dva bataljona 2.puka „Brandenburg“ s četnicima Zlatiborskog korpusa iz Kokinog Broda prema Ljubišu. Sa njima su na sektoru Lima vodili borbu dijelovi 37.sandžačke divizije i na taj način obezbjeđivali leđa i pozadinu 1.proleterske divizije.

Štab 1.proleterske divizije brzo se snašao i u napadu neprijatelja vidio mogućnost da uvuče Bugare što dublje prema Borovoj glavi i tu ih zadrži, a obuhvatom 3.proleterske s istoka i 13.proleterske sa zapada, prema Palisadu i Čajetini, da ih odsječe od uporišta, a zatim okruži i koncentričnim napadom sve tri brigade, uništi van utvrđenja – na otvorenom prostoru. Prvoj proleterskoj brigadi naredio je da se, uz slab otpor, postepeno povlači na jug i odvuče Bugare što dalje od Palisada, a 3.proleterskoj da, obezbjeđivši se od ceste Kokin Brod – Ljubiš – Rožanstvo – Užice, nastupa od Čigote na sjever i od sela Rudine izbije na Crni vrh, oko 2 km jugoistočno od Palisada, a dijelom preko Gradine u Čajetinu i zajedno s 13. proleterskom brigadom, koja je imala zadatak da manevrom sa zapada, preko Ribnice, Kobilje glave i Oštre kose, odsječe Bugare od Palisada i Užica.

Sve je teklo po planu dok Bugari nijesu primijetili manevar krilnih brigada i osjetili namjeru divizije, pa su se brzo i pravovremeno, oko podne, povukli u utvrđeni Palisad, gonjeni od dijelova 1.proleterske brigade. Ocijenivši da postoje uslovi za uspjeh, Štab divizije je, bez detaljnijih priprema jedinica, gotovo iz pokreta, napao poslije podne Palisad dijelovima 1. proleterske s juga, 3.krajiške proleterske s istoka i 13.proleterske sa zapada i sjevera. Međutim, bugarske snage su snažnom vatrom zaustavile taj napad pred

utvrđenim zgradama, rovovima, bunkerima i žičanim preprekama i pored manjih upada napadača kroz žičane prepreke. Prethodne pozive da se predaju Bugari su odlučno odbili, a parlamentarce pobili. U međuvremenu, dijelovi 3.krajiške proleterske brigade razbili su bataljon nedićevaca u Rožanstvu, ušli u Čajetinu i izbili prema Kneževićima. Uveče je neprijatelj na 15 kamiona uputio pojačanje prema Čajetini, ali je od zasjede 3.krajiške brigade zadržan kod Kneževića i Mačkata.

Ne znajući pravu jačinu neprijatelja i čvrstinu utvrđenja, a pretpostavljajući da je tokom 24. avgusta pretrpio osjetne gubitke, te polazeći od potrebe i pretpostavke o uspjehu, Štab divizije naredio je brigadama da u toku noći ponove napad, zauzmu Palisad, a zatim pređu u „duboko gonjenje“. Motiv za napad na Palisad Štab divizije obrazložio je depešom Vrhovnom štabu od 26. avgusta riječima: „Napad na Palisad uslijedio je kao produžetak uspešnog gonjenja te nepr. grupe koja je bila pokušala duboki prodor u pravcu Čigote. Smatrali smo da bi povoljni rezultati napada stvorili dobre uslove za dalje dejstvo ka Đetinji i zapadnoj Moravi“.⁴⁵⁶ Za napad su angažovana po dva bataljona: 1.brigade sa juga, 3. sa istoka i 13. sa zapada. Iako su bataljoni bili malog brojnog stanja, jače se snage nijesu ni mogle angažovati zbog malog prostora koji je zauzimao Palisad. Podrška divizijske i korpusne baterije, zbog nedostatka municije, bila je neefikasna i nedovoljna, naročito korpusne baterije, koja je sa velike udaljenosti tukla i po dijelovima 13.proleterske brigade.

Zbog odlučnosti napadača da uspije i upornosti branilaca da se održe – borba je bila veoma žestoka. Obje strane trpjele su osjetne gubitke. Neprijatelj je jedini izlaz da se održi vidio u upornoj odbrani. Koristeći se jakim utvrđenjima – očajnički se branio. Ipak, do zore je bio sabijen na mali prostor, ali je još uvijek imao dovoljno snaga i municije da se uspješno odupire. Uz to, očekivao je intervenciju izvana i time svoje spasenje. Zbog neuspeha u noćnom napadu i radi odmora, u svitanje su bataljoni povučeni od Palisada, ostavivši slabije snage prema braniocima koje su ih stalno držale pod vatrom. U jutarnjim satima, gotovo istovremeno, uslijedila je intervencija dijelova bugarske 24.divizije od Užica preko Mačkata prema Čajetini i Palisadu, zatim od Rožanstva takođe prema Palisadu, dok je od sela Trnava dejstvovala četa nedićevaca i veća grupa četnika. Na svim tim pravcima dijelovi 3.krajiške proleterske brigade odbili su neprijatelja

⁴⁵⁶ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 30-29/12.

i spriječili mu prodor prema Palisadu, tako da je njegova posada ostala okružena.⁴⁵⁷

Smatrajući da su Bugari u noćnom napadu pretrpjeli velike gubitke i da im je poremećen sistem odbrane, Štab 1.proleterske divizije, u dogovoru sa Štabom 1.proleterskog korpusa, u ubjeđenju da bi naredni napad doveo do uspjeha, odlučio je da u toku dana drži Palisad u okruženju, pa ga zatim, u toku noći između 25. i 26. avgusta, ponovo napadne i zauzme, a da na prugu Užice – Višegrad uputi dva bataljona radi sadejstva 37.diviziji u njenom rušenju pruge. O toj odluci, kao i borbama prethodnog dana, Štab 1.proleterskog korpusa depešom je, 25. avgusta u 10.30 sati, obavijestio Vrhovni štab i zatražio od njega da mu je za novi napad hitno potrebno 500 mina za minobacač, 200 granata za topove, 500 mina za „piat“,⁴⁵⁸ 50.000 metaka za pušku i protivkolski top s municijom.⁴⁵⁹

Pošto zadržavanje 1.proleterske divizije na Zlatiboru, a posebno napad na utvrđeni Palisad, nije bilo u duhu direktiva, Vrhovni štab je na tome oštro zamjerio Štabu 1.proleterskog korpusa, a preko njega i Štabu divizije, podsjetivši ih na glavni zadatak – prodiranje na sjever, a ne zadržavanje i krvarenje oko dobro utvrđenih uporišta neprijatelja. „Vi niste razumeli zadatak“, pisao je Vrhovni štab u depeši upućenoj u dva dijela, u 18.30 i 20 sati 25. avgusta, Štabu 1.proleterskog korpusa kao odgovor na njegovu prethodnu depešu. „Osnovno je razbiti glavna četnička uporišta i likvidirati njihovu vlast zavedenu po srezovima, opštinama i selima. Treba stvoriti vlastita uporišta, gde bi mogli ostavljati ranjenike, primati spremu. Šta će vam napadi na utvrđena mesta? Kuda ćete sa ranjenicima? Ako tako produžite, vi ćete onesposobiti jedinice za dodijeljeni zadatak. Nemojte računati na našu mogućnost urednog doturanja municije i ostalog. Najzad, vi ne smijete dozvoliti da vas neprijatelj odbaci na Lim, nego se morate probijati ka severu“.⁴⁶⁰

Dok su razmjenjivane depešom, Štab 1.proleterske divizije je vršio pripreme za odlučujući napad. Upozorenje o njegovoj necjelishodnosti kasno je stiglo. Oko 21 sat u napad su krenuli dijelovi 1. i 13.proleterske brigade, riješeni da skršu otpor Bugara i zauzmu

⁴⁵⁷ Vlado Bajić – Nikola Pećanac: Od Pljevalja do Beograda, Zbornik, Treća krajiška brigada, str. 353-381.

⁴⁵⁸ Englesko ručno protivtenkovsko oruđe – Projector Infanterie Antitank, skraćeno „piat“.

⁴⁵⁹ Zbornik, tom II, knj. 13, str. 826-827.

⁴⁶⁰ AVII, NOR, k. 372, br. reg. 33/88-1.

Palisad. Treća krajiška proleterska brigada napad je s jednim bataljonom obezbjeđivala od neprijatelja u Mačkatu, a glavninu je orijentisala prema Čigoti i cesti Kokin Brod – Ljubiš – Rožanstvo – Užice. Dijelovi 2.puka „Brandenburg“, koji su motorizacijom stigli do Ljubiša, tu su se iskricali iz kamiona i s pješadijom izbili na Čigotu, posjedajući istovremeno i visove zapadno od pomenute ceste, da bi je osigurali za saobraćaj. Dok su ove snage uglavnom bile slabo aktivne, borba za Palisad je bjesnila nesmanjenom žestinom. Iako su trpjeli osjetne gubitke i sabijani na sve uži prostor, Bugari su se i dalje očajnički branili očekujući pomoć sa strane, koja im je u kritičnom trenutku i stigla. Ujutro 26. avgusta iz Mačkata se probio bataljon Bugara u Palisad i spasao ostatak posade od uništenja. Nakon toga, po naređenju Štaba divizije, brigade su se povukle od Palisada ostavivši slabije dijelove prema neprijatelju.

U toku borbi za Palisad, dva bataljona 13.proleterske brigade su, po naređenju Štaba divizije, izbila na željezničku prugu Užice – Višegrad i u toku noći spalila željezničke stanice Šargan i Kremna, uništila sva stanična postrojenja, razrušila 3 km pruge, ubila 2 i zarobila 6 njemačkih vojnika, a sve bez vlastitih gubitaka. Tako je Štab divizije javljao Vrhovnom štabu 27. avgusta u 10.30 sati.⁴⁶¹ Bataljoni su se kasno 26. avgusta vratili u sastav brigade.

Tokom 26. avgusta, po naređenju Štaba 1.proleterske divizije, 3. krajiška proleterska brigada se prikupila u rejonu Alin Potok i Rudine; 1. proleterska brigada se, poslije sukoba na Čigoti kod Jelje (k. 1410) sa Nijemcima, koji su se oko 15 sati povukli ka cesti Kokin Brod – Užice, razmjestila na prostoru Čigota – Murtenica – Borova glava – Orlov vrh; 13.proleterska brigada je predahnula na području Kobilja glava – Ribnica. Brigade su se, isturivši obezbjeđenja na pravce eventualnog nailaska neprijatelja, nakon više od 48 sati borbi, sređivale i prebrojavale gubitke koji su bili veliki. Ukupno je divizija od prelaza Uvca i u borbama za Palisad imala 48 poginulih i 95 ranjenih boraca, od kojih 30 teže. Prema procjeni Štaba divizije, od posade, koja je brojala oko 1400 vojnika, ubijeno je oko 800 i zarobljeno 120, dok su se ostali izvukli. Pored toga, zaplijenjeno je i uništeno 700 pušaka, 60 komada automatskog oružja, 2 haubice, top, 2 minobacača, 100 mina, 500 ručnih bombi, 200 konja i dosta razne druge spremne.⁴⁶²

⁴⁶¹ Zbornik, tom I, knj. 11, str. 130.

⁴⁶² Isto, str. 155: Depeša Štaba 1.proleterske divizije Vrhovnom štabu od 28. avgusta.

Štab 1.proleterske divizije imao je dobru namjeru da u prodoru prema Povlenu, usput zauzme Palisad i stvori „dobre uslove za dalje dejstvo ka Đetinji i Zapadnoj Moravi“. Međutim, neuspjeh je, suprotno od pretpostavke, zaustavio prodor divizije i nepotrebno je zadržao na Zlatiboru. Očito da je Štab divizije potcijenio neprijatelja. U stvari, bila je to prva i posljednja borba divizije s bugarskim okupatorima. Iako im je nanijela velike gubitke, ona je i sama pretrpjela osjetne žrtve, smanjila svoju udarnu snagu i izgubila u vremenu koje je bilo dragocjeno za dalji uspješan prodor na sjever. Zbog svega toga – sa napadom na Palisad se pogriješilo. Nije ga trebalo tada napadati, već jednostavno zaobići.

Borbe na području Požege, Užica i Bajine Bašte

Našavši se na platou Zlatibora, nakon povlačenja od Palisada, Štab 1.proleterske divizije, u duhu direktive Vrhovnog štaba od 24. avgusta da nastoji stvoriti bazu južno od Zapadne Morave kao oslonac za dejstvo prema sjeveru, odlučio je da se u toku noći između 26. i 27. avgusta sa čitavom divizijom prebaci na istok, preko komunikacije Kokin Brod – Ljubiš – Užice, kojom su saobraćale njemačke snage, na prostor između ove komunikacije i rijeke Moravice i u tom cilju je uputio naređenja brigadama. Naređenje je jedino uspjela da izvrši 3.krajiška proleterska brigada, koja je, prikupivši se na području Alina Potoka, prešla pomenutu cestu južno od Rožanstva i izbila u rejon Sirogojno – Krušćica. Prva proleterska brigada, umorna i opterećena bolnicom i velikim brojem ranjenika (30 na nosilima), sporo se kretala, tako da je u toku noći sa glavninom stigla na prostor Murtenica – Borova glava i tu se zadržala. Pošto je čekala dolazak svojih bataljona koji su bili u akciji na pruži Užice – Višegrad, a koji su kasno stigli, 13.proleterska brigada je zakasnila s pokretom tako da je u toku noći stigla u sjeverni dio Dobroselice. Trebalo je da se i ove dvije brigade, tokom 27. avgusta, prebace preko ceste između Kokina Broda i Ljubiša.

Tokom 27. avgusta došlo je do promjene situacije na sektoru Zlatibora. Riječ je o tome da su ujutro toga dana bugarske snage napustile Palisad i povukle se u Užice, nakon čega su napustile i Užice i Požegu i krenule prema istoku, što je svakako bilo na planu priprema za predstojeće povlačenje bugarskih okupacionih snaga iz Srbije. Čim

je saznao za izvlačenje Bugara, Štab divizije odmah je uputio 13.proletersku brigadu u pravcu Užica, sa zadatkom ispitivanja situacije na tom pravcu. Brigada je u toku dana prednjim djelovima izbila do Bele zemlje (k. 750), oko 6 km jugozapadno od Užica. Ostale snage razmjestile su se u zahvatu komunikacije Mačkat – Kneževići – Čajetina – Palisad – Kraljeve Vode. Prvu proletersku brigadu Štab divizije je zadržao na sektoru Murtenica – Čigota i orijentisao je prema Ljubišu i Gostilju, dok je 3.krajiška proleterska brigada i dalje ostala istočno od ceste Kokin Brod – Užice, s tim što se malo pomjerila na jug, u sela Brekovo i Bjeluša, bliže Mučanj-planini.

U pogledu daljeg angažovanja 1.proleterske divizije i zbog njenog nepotrebnog angažovanja u napadu na utvrđeni Palisad, maršal Tito je 27. avgusta uputio oštro upozorenje Štabu 1.proleterskog korpusa, u kome je, pored ostalog, pisalo: „Vi imate pred sobom drugi, mnogo važniji zadatak, nego što je beskorisno napadanje jako utvrđenih mjesta, bez naročite važnosti. Ja ne dozvoljavam da vi na taj način slabite našu najbolju jedinicu. Manevrišite na tome terenu dok ne dođe i 6.divizija, koja je već u Sandžaku. U vezi s razvojem situacije razvijajte obavještajnu i izviđačku službu naširoko“.⁴⁶³

Polazeći od dobijenog zadatka i nove situacije, Štab divizije je 28. avgusta uputio naređenje štabovima brigada, u kojem ih je upoznao sa povoljnim razvojem događaja u Srbiji, zadatkom divizije i svake brigade ponaosob. „Naš je zadatak“, pisalo je u naređenju, „da iskoristimo sve povoljne momente na ovom terenu ne upuštajući se u oštrije borbe, da na ovom terenu razbijemo četničku i nedićevsku organizaciju i da se pripremamo za dalje zadatke (u vezi i sa dolaskom 6.divizije) ka severu“.

Štab divizije uputio je 1.proletersku brigadu, ojačanu divizijskom artiljerijom, na prostor Semegvjevo – Gruda – Šljivovica, sa zadatkom da sa nje dejstvuje na prugu Užice – Šargan – Mokra Gora i temeljito je onesposobi za saobraćaj, s tim da u prethodnicu uputi dva bataljona, tako da prije zore 29. avgusta izbiju na prugu. Trinaestu proletersku brigadu zadržao je na prostoru gdje je zatekla ka Užicu i na komunikaciji Ljubiš – Rožanstvo – Užice, na kojoj je bio dosta živ saobraćaj njemačkih snaga, zatim da dobro poruši sve komunikacije prema Užicu i obezbijedi prostor Kraljeve Vode – Palisad, sa naslonom na 1.proletersku brigadu, kao bazu za dalja

⁴⁶³ Zbornik, tom II, knj. 13, str. 846.

dejstva. Trećoj krajiškoj proleterskoj brigadi je naredio da dejstvuje između komunikacije Kokin Brod – Užice i rijeke Moravice, naslonom na planinu Mučanj ili na 13.proletersku brigadu i Zlatibor. Korpusna artiljerija, divizijska bolnica i hirurška ekipa zadržane su u Ribnici. Za zaštitu bolnice ostavljen je bataljon 1.proleterske brigade, a za nošenje ranjenika bataljon „Garibaldi“ i bugarski zarobljenici. Sve brigade dobile su zadatak da razviju obavještajnu i izviđačku službu na sve strane, a naročito duboko unaprijed, i da uspostave veze s jedinicama 37.divizije.

Pomenutim naređenjem brigade su upoznate sa tim da se najbliža jedinica NOVJ – 37.sandžačka divizija nalazi sa dvije brigade na prostoru Čigota – Murtenica – Negbina – Radoinja – Rutoši, sa zadatkom dejstva na komunikaciju Bistrica – Nova Varoš – Kokin Brod – Ljubiš i da prihvati 6.ličku proletersku diviziju prilikom njenog prelaska Lima. Rečeno je i da se 8.crnogorska brigada 37.divizije nalazi u rejonu G. i D. Jablanice, južno od 1.proleterske brigade i da će dejstvovati na prugu na sektoru Dobrun – Vardište – Mokra Gora.⁴⁶⁴

U situaciji kada je Rumunija otpala od Njemačke i kada su se jedinice Crvene armije približavale Jugoslaviji i Bugarskoj, koja je 29. avgusta naredila povlačenje njenog 1.okupacionog korpusa iz Srbije, a koje je počelo i prije naredbe, da bi 1. septembra zatražila primirje od Saveznika, zatim pri opasnosti od savezničkog iskrcavanja na jugu Balkana, kao i na sektoru Split – Šibenik, a pogotovu zbog prodora 1.proleterske divizije i Operativne grupe divizija u Srbiju i pojačanog dejstva divizija NOVJ formiranih u Srbiji – komandant Jugoistoka (komandant grupe armija „F“), uočavajući da će doći do pooštrenog pritiska neprijatelja spolja i iznutra, izdao je 29. avgusta zapovijest komandantu Grupe armija „E“ za odbranu područja Jugoistoka. Osnovno je bilo da se „čvrsto drži srednji deo Balkanskog poluostrva koji je važan za ratnu privredu“, znači Srbija, kao i za bezbedno „funkcionisanje najvažnijih saobraćajnih veza na području Jugoistoka“.

Da bi se dobile potrebne snage za izvršenje gornjih zadataka, naređeno je da se hitno prikupe sve raspoložive pokretne rezerve, zbog nestašice u trupama, u rejonu Beograd – Niš – Skoplje i da se bez odlaganja pripremi povlačenje svih trupa južno od linije Krf – Janjina – Kalabaka – Olimp i uspostavljanje novog fronta na toj liniji, zatim konačno precizirati glavnu borbenu liniju Krf – Olimp – Solun –

⁴⁶⁴ Zbornik, tom I, knj. 11, str. 151-154: Naređenje Štaba 1.prolet. divizije od 28. avgusta u 13 sati.

odsjek Stume i dalje na sjever, uglavnom duž bugarsko-jugoslovenske granice, a u grubom liniju odbrane Skadar – odsjek Drima – Južna Morava – srpsko-bugarska granica do Turn Severina i dalje u produžetku do njemačke Grupe armija „Južna Ukrajina“ u Banatu – u slučaju da bugarske oružane snage zauzmu neprijateljski stav. Sve mjere i pokrete trebalo je dobro maskirati kako bi se kod stanovništva i sopstvenih grupa što duže izbjegao utisak da se radi o evakuaciji. Zahtijevano je da svi taktički zadaci koje trupe budu dobijale budu jasni, a oni su: „Odbrana do posljednjeg metka i posljednjeg čovjeka sve dotle dok ne stigne pravovremeno naređenje za prekid borbe“, pisalo je u zapovijesti.⁴⁶⁵

Kada je krajem avgusta počelo povlačenje bugarskog 1.okupacionog korpusa, u unutrašnjosti Srbije nije bilo znatnijih okupatorskih snaga izuzev dijelova policijskih pukova. Ti dijelovi i dijelovi kvislinških formacija – Srpske državne straže⁴⁶⁶ i Srpskog dobrovoljačkog korpusa⁴⁶⁷ su se zajedno s četnicima našli u teškoj situaciji. Da bi pružio otpor jedinicama NOVJ a naročito spriječio prodor 1.proleterskog i 12.udarnog korpusa kroz zapadnu Srbiju i Šumadiju, Draža Mihailović je proglasio opštu mobilizaciju u Srbiji i otpočeo koncentraciju jačih snaga u zapadnoj Srbiji, iako je proglas o mobilizaciji naišao na slab odziv stanovništva. Sa prostora Kruševac – Trstenik uputio je 4.grupu jurišnih korpusa (sastava 6 jurišnih korpusa

⁴⁶⁵ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 542-547. i str. 948-949: Izvod iz Ratnog dnevnika Komande Grupe armija „F“ od 2. jula do 31. decembra 1944.

⁴⁶⁶ U okupiranoj Srbiji u toku NOR-a oružane snage kvislinške vlade ratnog zločinca Milana Nedića zvale su se Srpska državna straža. Formirana je 4. marta 1942. godine i do sredine 1944. narasla je na preko 36.000 ljudi. Dijelila se na Gradsku državnu stražu – policiju, Poljsku državnu stražu – žandarmeriju i Graničnu državnu stražu za graničnu službu. Srpska državna straža aktivno je učestvovala u borbi protiv NOP i NOV i POJ u Srbiji. Njeni pripadnici počinili su niz zločina nad srpskim narodom. Početkom oktobra 1944. godine Srpska državna straža stavljena je pod komandu ratnog zločinca Draže Mihailovića i od nje je formiran Srpski udarni korpus (SUK) koji su uništile jedinice NOVJ novebra 1944. godine u Sandžaku.

⁴⁶⁷ Srpski dobrovoljački korpus je vojna formacija pripadnika fašističke organizacije „Zbor“ Dimitrija Ljotića. Formiran je krajem 1942. godine. Sredinom 1944. imao je oko 9.000 ljudi formiranih u 6 pukova. Formalno je bio pod komandom Milana Nedića, a stvarno je predstavljao pomoćnu oružanu formaciju njemačke okupatorske vojske, pod čijom je komandom djelovao protiv NOV i POJ i teroriso civilno stanovništvo u Srbiji, počinivši veliki broj zločina. Bježeći ispred NOVJ Srpski dobrovoljački korpus je 8. oktobra napustio Beograd i prebacio se u Srem, a zatim u Sloveniju, gdje je razbijen i potučen u maju 1945. (Vojna enciklopedija 9, drugo izdanje, str. 114).

jačine oko 9.000 ljudi) prema Čačku i Užicu, odnosno na područje Povlen – Medvednik – Krupanj – Drina, sjeverno od Požege i Užica – prema 1.proleterskom i 12. korpusu, kako bi ih sa njom i četničkim snagama iz zapadne Srbije napao i izbacio. Na planini Tari se poslije povlačenja ispred 1.proleterske divizije prikupljao Zlatiborski četnički korpus, dok je u dolini Zapadne Morave zadržana ojačana Rasinsko-toplička grupa korpusa. U to vrijeme, u pokretu ka Šumadiji, stigao je u Požegu preko Nove Varoši i Arilja 2.puk „Brandenburg“ i krenuo prema Čačku, gdje se nalazio 2.bataljon 1.policijskog puka, a u Valjevu 2.bataljon 2.policijskog puka, dok je 14.puk 7.SS divizije iz Priboja upućen prema Vardištu, a zatim ka Užicu i Čačku.⁴⁶⁸ Kao što se vidi, većina neprijateljskih snaga nalazila se tada u pokretu, pa su se i posade u pojedinim mjestima mijenjale. Štab 1.proleterskog korpusa obavijestio je depešom Vrhovni štab 30. avgusta da se u zapadnomoravskoj oblasti nalaze njemačke posade i to u: Požegi, Užicu, Bajinoj Bašti, Arilju i Ivanjici, ali da su malobrojne i neaktivne.⁴⁶⁹

Dok je neprijatelj svih boja u Srbiji užurbano vršio pregrupaciju snaga, 1.proleterska divizija izbila je pred kraj avgusta, u vidu lepeze, pred dolinu Đetinje, nadomak Užica i na prugu Užice – Višegrad, frontom širokim od preko 5 km, od rijeke Moravice do pomenute pruge. Dalje nastupanje na sjever tako razvučenim snagama ne bi bilo efikasno ni korisno. Trebalo je jedinice srediti, popuniti municijom i grupisati, zatim sačekati 6.ličku proletersku diviziju i 12.vojvođanski korpus, uskladiti dejstva s njima i s Operativnom grupom divizija, pa tek tada preduzeti snažnu jedinstvenu ofanzivu jakim snagama na sjever. Ipak, nije se smjelo dugo čekati, jer je brz razvoj događaja zahtijevao i brz rad i manevar jedinica NOVJ, naročito u Srbiji.

U to vreme, divizija je po naređenju Vrhovnog štaba osposobila bivši vojni pomoćni aerodrom za slijetanje i polijetanja aviona na Braneškom polju – oko 4 km sjeverozapadno od Čajetine. Sa ovog aerodroma sovjetski avioni su, noću uoči 31. avgusta, evakuisali oko 70 teških ranjenika na liječenje u savezničke bolnice u Italiju. Time je divizija osposobljena za brže manevrovanje, a ranjenicima omogućeno kvalitetno i stručno liječenje i brže ozdravljenje. Pored razne opreme i municije, avioni su donijeli i dva topa 75 mm, od kojih je u divizijskom divizionu formirana 2.baterija, i narednih noći nastavljeno je doturanje pomoći, a narod iz okolnih sela dolazio

⁴⁶⁸ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, 2, drugo izdanje, str. 274-280.

⁴⁶⁹ Zbornik, tom II, knj. 13, str. 858.

je da vidi Ruse, što je politički pozitivno djelovalo u pogledu podizanja ugleda NOVJ i raskrinkavanja četnika.

U međvremenu je, 28. avgusta, Vrhovni štab uputio direktivu general-lajtnantu Peku Dapčeviću, komandantu Operativne grupe divizija i 1.proleterskog korpusa, kojom je precizirao plan grupisanja i dejstva divizija u zapadnoj Srbiji. Ponovo je istakao da „krvarenje i gubljenje vremena oko nekog utvrđenog gradića nije rentabilno“ i ukazao da je „sada bitno ovladati strategijskom gredom Rudnik – Suvobor – Sokolska planina – Cer, iz razloga: razbijanja osnovnih četničko-nedićevskih snaga, bržeg nadiranja ka Šumadiji i Beogradu, dobijanja sigurnih oslonaca za naše trupe, stvaranja uslova za novu mobilizaciju, dobijanja vojničkog i političkog efekta... Grupisanje i zadržavanje jakih snaga na Zapadnoj Moravi opasno je i nerentabilno. Taj grkljan je važan za neprijatelja i on će ga žestoko braniti. Dakle, na sektoru Rudnik – Suvobor – Povlen u prvo vreme treba izbiti bar sa 3 divizije, pa se postepeno širiti ka istoku i zapadu uvodeći nove snage koje će dolaziti s juga“. Prema ovome planu, 1.proleterska divizija trebalo je da, zajedno sa 5. i 17.divizijom, ovlada gredom planina Rudnik – Suvobor – Sokolska planina; da 6.proleterska i 37.divizija ostanu na sektoru višegradaska pruga – Zlatibor – Dragačevo, kako bi obezbijedile pozadinu jedinica koje budu nastupale na sjever. Pošto bi se ovladalo pomenutom gredom, trebalo je da se 21.divizija, po brigadama, s juga probije u Šumadiju i na Kosmaj, a 12.korpus da izbije na Blizanske visove i Cer, odakle bi dejstvovao ka Savi i Kolubari.⁴⁷⁰

Konkretizujući dobijeni zadatak, general Dapčević je predložio Vrhovnom štabu da sa 1.proleterskom divizijom ovlada prostorom Bajina Bašta – Povlen, dok bi 6.proleterska divizija izbila na područje Šargan – Zlatar, a 37.divizija posjela predio Javor planina – Ivanjica, dok bi, čim primi popunu od Glavnog štaba Srbije, krenuo sa tri divizije preko Ibra, pravcem Čemerna – Jelica – Kablar – Suvobor. Po ovladavanju navedenim sektorima i razbijanjem četničkih snaga, razorio bi komunikacije Čačak – Višegrad i ukoliko bude povoljna situacija, pristupilo bi se likvidaciji neprijateljevih garnizona u užičkom okrugu, istovremeno prodirući lakim bataljonima i brigadama što dublje ka Šumadiji. Veza sa 12.korpusom uspostavila bi se preko Povelena i Jadra, uz solidan prihvata na Drini.⁴⁷¹ S ovim prijedlogom Vrhovi štab se složio.

⁴⁷⁰ Isto, str. 855-856.

⁴⁷¹ Isto, str. 856.

Kratak predah do dolaska 6.ličke proleterske divizije „Nikola Tesla“ i početka nastupanja na sjever, 1.proleterska divizija iskoristila je za sređivanje jedinica i, u prvom redu, intenzivan politički rad. U jedinicama su održavane političke konferencije sa borcima i sastanci partijskih i skojevskih organizacija, na kojima je govoreno o razvoju NOB-a u Srbiji i njenom značaju za pobjedu u antifašističkom ratu u Jugoslaviji, a naročito o potrebi razbijanja četničkih i drugih vojnih i političkih kvislinških organizacija, zatim političkom djelovanju u narodu, disciplinovanom izvršavanju svih zadataka i pravilnom odnosu prema stanovništvu, pogotovo u pogledu privatne imovine. Tom prilikom – što je bilo od velikog političkog značaja – narod tog dijela Srbije prvi put se susrio sa jednom partizanskom jedinicom iz Hrvatske – 13.proleterskom brigadom „Rade Končar“, sastavljenom pretežno od Hrvata, koju je svesrdno prihvatio kao i jedinice ponikle na tlu Srbije. U kontaktu s narodom, borci i starješine su mu objašnjavali ciljeve NOB-a, izdajničku i protivnarodnu politiku Draže Mihailovića, njegovih četnika i svih drugih kvislinga. Počeli su da se aktiviraju i kulturno-prosvjetni odbori po bataljonima, organizujući u selima priredbe za narod i borce. Rezultat toga rada brzo se osjetio: prvi dobrovoljci počeli su da se javljaju u diviziju.

Štabovi brigada održavali su sastanke sa štabovima potčinjenih bataljona, a oni s komandama četa, na kojima su analizirane prethodne borbe i stanje u jedinicama. Posebno je ukazivano na zadatke koji ih očekuju u Srbiji i na potrebu vojničkog izgleda i držanja boraca i starješina, a iznad svega čuvanja moralnog lika boraca NOVJ, posebno proleterskih jedinica čiji je kult stalno njegovan i nije se smio okaljati. Da bi ukazao na značaj Srbije u to vrijeme i mobilisao ne samo komuniste, već i sve borce na disciplinovano izvršavanje svih zadataka i na potrebu intenzivnog političkog rada u jedinicama i na terenu, Divizijski komitet KPJ 1.proleterske divizije obratio se 25. avgusta vrstom proglasa „Borcima i rukovodiocima Prve proleterske divizije“, sa kojim su tih dana upoznati svi borci i starješine. Pošto je ukazano na vojno-političku situaciju u zemlji i svijetu, u proglasu je, pored ostalog, istaknuto: „Naša divizija kao vojno-politička jedinica pronosila je svuda plamen narodnooslobodilačke borbe, pokretala i mobilisala mase. Danas je više nego ikad potrebno da ona uspešno odgovori ulozi koja joj je dolaskom u Srbiju namenjena: zajedno sa ostalim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, u Srbiji zadati

odlučni udarac okupatorskim i izdajničkim trupama; razbiti Nedićev aparat; u potpunosti raskrinkati izdajničku rabotu Draže Mihailovića; pokrenuti i mobilisati široke narodne mase u Narodnooslobodilački pokret i Narodnooslobodilačku vojsku; stvoriti uslove za organizovanje narodne vlasti i učesće srpskih narodnih masa u izgradnji federalne Srbije u Federativnoj Demokratskoj Jugoslaviji... Nastup i rad naših jedinica, s obzirom da se u njima nalaze borci iz svih zemalja Jugoslavije (Hrvati, Crnogorci, Bosanci i drugi), treba da bude reprezentativan i da doprinosi jačanju bratstva i jedinstva srpskog naroda sa ostalim narodima Jugoslavije... U sprovođenju svih zadataka“, pisalo je na kraju Proglasa, „ne samo rukovodioci i komunisti, nego i svi borci dužni su da se do maksimuma založe i time pokažu svoju proletersku svest i spremnost u borbi za svoj narod“.⁴⁷²

Dok se 6.lička proleterska divizija približavala Zlatiboru, 1.proleterska divizija je, polako sa Zlatibora, širokim frontom nastupala na sjever, obuhvatajući krilima sa istoka i zapada Užice. Uslovi za to bili su povoljni, naročito poslije povlačenja bugarskih okupacionih snaga iz Užica i Požege, kao i sa željezničke pruge Užice – Višegrad, iako su ih zamijenile četničke, Nedićeve, Ljotičeve i njemačke snage, ali ipak slabe. Nastupajući na desnom krilu divizije, s juga između Moravice i komunikacije Kokin Brod – Užice, od Sirogojna i Krušnice, 3.krajiška proleterska brigada razbila je 1. septembra četnike kod Rupeljeva i na Gradini, odbacila ih preko Đetinje, ceste i željezničke pruge i odmah otpočela sa njenim rušenjem. Nakon toga, brigada je dva bataljona usmjerila prema Požegi i razbila četnike u rejonu Visibabe, a druga dva prema Užicu, odbacila četnike iz Sevojna i tako krajem dana s juga izbila pred Požegu, a sa istoka pred Užice. Uveče je Štab brigade, ne znajući situaciju u Požegi, uputio dva bataljona u njeno nasilno izviđanje. Međutim, poslije prvih plotuna dijelovi Ljotičevog dobrovoljačkog korpusa, a zatim i četnici, napustili su Požegu i odstupili prema Čacku. „Imali smo utisak“, zapisala su obojica aktera, „da bi se četnici, posle poraza na Zlatiboru, razbjegli pred nama samo da ispalimo nekoliko raketa“.⁴⁷³

Po zauzimanju Požege 2. septembra, 3.krajiška proleterska brigada uputila je jedan bataljon prema Arilju, iz koga su četnici pobjegli prema Ivanjici, tako da je on u toku noći bez borbe ušao u to mjesto. Slijedećeg dana brigada je rastjerala četnike u selima Glumač i Otanj,

⁴⁷² AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 9-1/11.

⁴⁷³ Vlado Bajić – Nikola Pećanac, isto, str. 362.

sjeverozapadno od Požege, i razmjestila se na širem području Požege, obezbjeđivši se od Ovčarsko-kablarske klisure i Užica. Zauzimanjem Požege i Požeške kotline brigada je presjekla komunikaciju Čačak – Užice – Višegrad i izolovala Užice od zapadnomoravske doline. Istovremeno, brigada je osujetila napad udruženih četničkih, Nedićevih i Ljotićevih snaga planiran za 1. septembar sa linije Užice – Drežnik – Gorobilje – Arilje, s ciljem da 1. proletersku diviziju odbace sa Zlatibora i ovladaju prostorom sve do Uvca.⁴⁷⁴

U centru borbenog poretka divizije, 13. proleterska brigada se, u toku 1. i 3. septembra, pomjerila bliže Užicu i prednjim dijelovima izbila u Zabučje, oko 2 km južno od grada. Ostali djelovi razmjestili su se na području Drijetanj – Mačkat – Kneževići – Zigale. Prednji dijelovi brigade svakodnevno su se prepucavali s posadom Užica, ali do većih borbi nije dolazilo. Posada, koju su sačinjavali djelovi njemačkog 5. policijskog puka, Srpskog dobrovoljačkog korpusa i Srpske državne straže, bili su neaktivni. Dobivši podatke da je posada slaba, Štab brigade je 2. septembra predložio Štabu divizije da sa brigadom napadne Užice.⁴⁷⁵ Štab divizije prihvatio je prijedlog s tim da u napadu angažuje i jedan bataljon 3. krajiške proleterske brigade s istoka, preko Sevojna. Međutim, konačnu odluku sam nije htio da donese zbog kritike za Palisad, pa je 3. septembra predložio Vrhovnom štabu da napadne Užice, ali da prethodno dobije topovsku municiju.⁴⁷⁶ Vrhovni štab je insistirao da se napad na Užice dobro procijeni i ukazivao da bi neuspjeh bio politički štetan. Međutim, 5. septembra je naredio Štabu 1. proleterskog korpusa da hitno pripremi napad na Užice, jer bi njegovo zauzimanje bilo od velike važnosti: olakšala bi se odbrana Požege i osiguralo zaleđe prilikom prodiranja korpusa u pravcu Valjeva. Međutim, u slučaju da neprijatelj s više strana angažuje veće snage, trebalo je odustati od frontalnih borbi na sektoru Užice – Požega i brzim maršem prodirati prema Suvoboru, Rudniku i Ceru.⁴⁷⁷

Nastupajući sa Zlatibora preko Semegnjeva i Šljivovice na lijevom krilu divizije, 1. proleterska brigada izbila je 29. avgusta sa tri bataljona na prugu i cestu Užice – Višegrad, na odsjeku Vrutci – Kremna. Dijelovi četničkog Zlatiborskog korpusa, koji su pobjegli ispred nje sa Semegnjevske gore i iz Šljivovice, nijesu se zaustavili na pomenutim komunikacijama već su odstupili prema planini Tari i

⁴⁷⁴ Petar Višnjić, *Operacije za oslobođenje Srbije 1944*, VII, Beograd 1972. str. 104.

⁴⁷⁵ AVII, NOR, k. 706A, br. reg. 9/1-7.

⁴⁷⁶ Isto, k. 712, sr. reg. 31/12.

⁴⁷⁷ Tito, *Sabrana djela*, 23, str. 57.

Bajinoj Bašti. Kako na cesti i pruži nije bilo neprijatelja, djelovi brigade su odmah, obezbjeđivši se od Užica, otpočeli sa njihovim rušenjem. Teškoće im je stvarao nedostatak eksploziva. Rušenje je nastavljeno i narednog dana s tim što su pruga i cesta zahvaćene i na dijelu od Kremana do Mokre Gore. Koristeći povoljnu situaciju, Štab brigade je 31. avgusta sa pruge uputio jedan bataljon na sjever, u Dub, i presjekao komunikaciju Užice – Bajina Bašta, a dva bataljona uputio prema Bajinoj Bašti. Jedan od ta dva bataljona napao je ujutro slijedećeg dana posadu u Bajinoj Bašti – četu njemačke policije sa nešto ljoticévaca, ali nije uspio da je savlda. Nijemci su se povukli u školsku zgradu i nastavili da pružaju otpor. Oko podne stigla im je pomoć dolinom Drine sa sjevera, nakon čega su se bataljoni malo povukli na jug i istok od mjesta. Vrhovni štab je zamjerio Štabu divizije zato što je u napadu na Bajinu Baštu angažovan jedan bataljon, koji sam nije mogao da zauzme ovo mjesto.

Da bi što bolje izvršio zadatak dobijen od Vrhovnog štaba – razbijanje četničkih i Nedićevih vojnih i političkih organizacija, temeljito porušio komunikacije na području borbenog rasporeda, razvio široki agitaciono-propagandni i politički rad u narodu i popunio jedinice novim borcima, borio se bez upuštanja u teže borbe za utvrđena mjesta i sa jačim posadama – Štab 1.proleterske divizije uputio je 3. septembra naređenje štabovima brigada, upoznao ih sa zadatkom divizije i u vezi s tim izvršio nov raspored jedinica.

Prvoj proleterskoj brigadi je naredio: da se postavi na sektoru između Užica i Drine, i to sa tri bataljona na prostoru Užice – Dub – Bajina Bašta, radi zatvaranja pravca od Užica i aktivnog dejstva prema Bajinoj Bašti i sjeveru; s jednim bataljonom na pruži od sela Vrutci do Stapara, radi njenog rušenja i zatvaranja pravca od Užica; sa jednim bataljonom na sektoru Kremna – Šargan, za obezbjeđenje od Vardišta i Mokre Gore. Pored toga, brigadi je, u vezi s naređenjem Vrhovnog štaba, naređeno da dva bataljona odmah uputi preko južnih padina planine Tare i Zaovine ka Drini – da prihvate 12.korpus čije se prebacivanje preko rijeke očekivalo na odsjeku Stari Brod – Slap, a zatim da se odmah vrate u sastav brigade, u rejon sela Duba.

Trinaestoj proleterskoj brigadi je naređeno da i dalje ostane prema Užicu, sa dva bataljona na prostoru Zabuče – Drijetanj – Bela zemlja – Debelo brdo, s jednim u Mačkatu i sa dva u rejonu Kneževići – Bjeliš – Žigale.

Treća krajiška proleterska brigada dobila je zadatak da se, pošto bude smijenjena od jedinica 6.proleterske divizije, prikupi na prostoru između Užica i Požege i 4. septembra krene na prostor Karan – Kosjerić – Jelova gora, obezbijedi se od Užica, ruši ceste prema Valjevu, djeluje prema sjeveru i preko Jelove gore uspostavi vezu s 1.proleterskom brigadom. Divizijska bolnica smjestila se u Šljivovici a Štab divizije u Podgorici kod Braneškog polja.⁴⁷⁸ Pošto je Vrhovni štab 3. septembra na prijedlog Štaba 1.proleterske divizije od 30. avgusta – u sastav divizije uključio 8. crnogorsku udarnu brigadu, koja se tada zatekla u rejonu Jablanice, Štab 1.proleterske divizije uputio joj je već slijedećeg dana prvo naređenje: da se do podne 5. septembra sa dva bataljona postavi u rejon D. i G. Jablanice, s jednim bataljonom, Štabom brigade i brigadnim dijelovima na području Semegnjevo – Semegnejvska gora i sa jednim bataljonom na sektoru Šargan – Mokra Gora. Brigada je dobila zadatak da zatvori pravce od komunikacije Uvac – Bijelo Brdo – Dobrun i djeluje na nju manjim dijelovima, održavajući vezu s 1.proleterskom brigadom i dijelovima 37.divizije, u čijem je sastavu do tada bila, na sektoru Dobroselice. Pored toga, brigadi je naređeno da njen komandant, politički komesar, jedan član intendature i šifrant dođu u Štab divizije radi dogovora. Da bi se brigada upoznala sa rasporedom i zadacima divizije, Štab 1.proleterske divizije joj je, zajedno s ovim naređenjem, dostavio i naređenje od 3. septembra upućeno u 10.30 sati 1, 3. i 13.proleterskoj brigadi.⁴⁷⁹ Brigadom su tada komandovali potpukovnik Blažo Marković, komandant, i major Jokaš Brajović, politički komesar, a brojala je oko 500 boraca.

U međuvremenu, ocijenivši da su uslovi za dejstva u zapadnoj Srbiji povoljni i s obzirom na dolazak 6.ličke proleterske divizije, Štab 1. proleterske divizije predložio je 31. avgusta Vrhovnom štabu da ove dvije divizije izbiju na širi prostor sjeverno od linije Čačak – Užice – Bajina Bašta, gdje bi međusobno pouzdano sadejstvovala, s tim da u nastupanju na sjever 1. proleterska divizija djeluje zapadno od linije Užice – Valjevo, a 6. proleterska divizija istočno od te linije. Da bi olakšala prodor 6. proleterske divizije, predloženo je da nešto ranije na sjever krene 1.proleterska divizija, dok bi 37.divizija ostala južno, na širem prostoru.⁴⁸⁰ Vrhovni štab je taj plan odobrio, jer se poklapao s njegovom operativom zamisli.

⁴⁷⁸ Zbornik, tom I, knj. 11, str. 255-258.

⁴⁷⁹ Isto, str. 269-270: Naređenje Štaba 1.prolet. divizije Štabu 8.crnog. brigade od 4. septembra.

⁴⁸⁰ AVII, NOR, k. 712, br. reg. 31/12.

Predviđajući brzi razvoj događaja, Vrhovni štab je direktivom od 5. septembra zahtijevao od Štaba 1.proleterskog korpusa da, iz političkih razloga, brzo upadne u Šumadiju i zapadnu Srbiju s osnovnim zadatkom da razbije četničko-nedićevske snage i njihov aparat na terenu, čime bi se onemogućile sve četničko-nedićevske kombinacije koje oni vezuju za Nijemce i njihovo povlačenje. Pri tom je upozorio da je „neprijatelj osjetio te naše namjere i teži da nas angažuje u Zapadnomoravskoj dolini“, i naredio da 1. i 6.proleterska divizija obrazuju prethodnicu 12.korpusu i Operativnoj grupi divizija, sa zadatkom da ovladaju sektorom Kosjerić – Bajina Bašta – Bukovica i orijentišu se prema Valjevu i Lajkovcu. Vrhovni štab je upoznao Štab korpusa sa tim da je naredio 11.diviziji da se iz istočne Bosne prebaci preko Drine prema Ceru i da Operativna grupa divizija krene ka sektoru Užice – Čačak – Kraljevo, te da je zadatak 1. i 6.divizije da je na toj liniji prihvate; da će 37.divizija ostati južno od komunikacije Vardište – Užice i olakšati prolaz 12.korpusa i nastupanje 1. i 6.proleterske divizije. Ponovo je upozorio da se u frontalne borbe ne smiju uvlačiti jer bi to značilo gubljenje vremena koje je za NOP u ovoj situaciji važan faktor. Vrhovni štab je, pored ostalog, ukazao da Štab korpusa ima dovoljno snaga da razbije četnike na tom pravcu i da jednom uhvaćene četničke bande treba goniti do rastrojstva, a na oslobođenoj teritoriji uspostavljati vojnu i narodnu vlast i vršiti intenzivnu mobilizaciju novih boraca.⁴⁸¹

U međuvremenu je, početkom septembra, na plato Zlatibora stigla 6.lička proleterska divizija, ušla u sastav 1.proleterskog korpusa i uspostavila neposrednu vezu s 1.proleterskom divizijom. Ona je 3. septembra pomjerena preko komunikacije Užice – Kokin Brod prema Arilju i Požegi, gdje je smijenila 3.krajišku proletersku brigadu, uputivši dio snaga sjeverno od Požege i prema Ovčarsko-kablarskoj klisuri. U duhu dobijenog zadatka, pošto se pregrupirala na području između Užica i Požege, 3.krajiška proleterska brigada je 4. septembra krenula ka prostoru Karan – Kosjerić – Jelova gora i u toku dana razbila pet brigada Valjevskog i Zlatiborskog četničkog korpusa i izbila u sela Duboko, Gostinica i Ribaševina sjeverno od Užica, zarobivši manji broj četnika. Narednog dana ona je, uz slab otpor četnika, glavnim snagama produžila prema Kosjeriću i zauzela ovo mjesto, dok je manjim dijelovima izbila na Jelovu goru.⁴⁸²

⁴⁸¹ Tito, Sabrana djela, 23, str. 58.

⁴⁸² AVII, NOR, k. 712, br. reg. 31/12.

Na krajnjem lijevom krilu divizije, dijelovi 7.SS divizije „Princ Eugen“, nastupajući od Višegrada, napali su poslije podne 4. septembra bataljon 8.crnogorske udarne brigade kod Mokre Gore, ali su tu bili zaustavljeni.⁴⁸³ Nastojeći da prodru u Užice, Nijemci su i narednih dana nastavili da napadaju na tom pravcu, pa su 6. septembra odbacili taj bataljon, a zatim i bataljon 1.proleterske brigade i zauzeli željezničku stanicu Mokra Gora. Nakon toga, Štab 8.crnogorske brigade je toga dana, po naređenju Štaba divizije, prebacio bataljon iz Jablanice u rejon Kremna, da bi pojačao odbranu na tom pravcu i obezbijedio bok glavnih snaga divizije prilikom prebacivanja preko komunikacije Kremna – Užice na sjever. Slijedećeg dana pomjeren je još jedan bataljon ove brigade iz Semegnjeva bliže Šljivovici.

Kako je bilo i naređeno, 1.proleterska brigada je 4. septembra iz rejona Kremna uputila dva bataljona ka Drini, sa zadatkom da prihvate 12. korpus. Bataljoni je trebalo da izbiju na rijeku naspram Starog Broda, gdje je 12.korpus noću uoči 6. septembra forsirao Drinu, i da obrazuju mostobran na liniji Prelovo – Koritnik – Gostilja – Janjac – Dikova – Veliki stolac, kako je to Štab 1.proleterske divizije precizno naredio Štabu 1.proleterske brigade, naređenjem od 3. septembra. Međutim, oni su iz nepoznatih razloga izbili u selo Zagošticu iznad kanjona Drine, preko 10 km sjevernije od rejona gdje je trebalo da obrazuju mostobran, tako da nijesu izvršili zadatak. U zaseoku Galine bataljoni su razoružali grupu od oko 40 četnika, koji nijesu pružili otpor. Sa četnicima bilo je i 8 američkih avijatičara, koji su iskočili iz oštećene „leteće tvrđave“ i koje su dva četnička podoficira, čak sa Romanije, trebalo da sprovedu u štab Draže Mihailovića. Po završenom forsiranju, bataljoni su se priključili 12.korpusu na odstupnom maršu od Drine do prostora Dobro polje – Ljuto polje – Miloševac na planini Tari, gdje je korpus stigao 7. septembra i zadržao se taj dan, dok su bataljoni produžili prema Kremnama, odakle su američki avijatičari upućeni ka aerodromu na Braneškom polju kod Čajetine i evakuisani u Italiju.⁴⁸⁴

Na sektoru Bajine Bašte borbe s četnicima gotovo nijesu ni prestajale. Ujutro 4. septembra dva bataljona 1.proleterske brigade ponovo su napala posadu ovog mjesta, jačine oko bataljona Nedićeve

⁴⁸³ Zbornik, tom I, knj. 11, str. 314-315: Izvještaj Štaba 8.crnogorske udarne brigade od 6. septembra.

⁴⁸⁴ Hajrudin Mehinagić, Sa Vojvođanima na Drini, Zbornik, Prva proleterska 2, str. 640-642.

Srpske državne straže, sabili je u dvije zgrade, ali nijesu stigli da je likvidiraju pošto joj je stigla pomoć sa sjevera, takođe jačine oko bataljona nedićevaca, pa su se ova dva bataljona povukla oko 5 km južno od Bajine Bašte, na liniju Solotuše – Rača. I na sektoru Duba nedićevci i četnici su napali 4. septembra dijelove 1.proleterske brigade u namjeri da se probiju u Užice. Tek slijedećeg dana neprijatelj je uspio da zauzme Dub i potisne dijelove brigade na jug. Tako se glavnina 1.proleterske brigade 5. septembra našla južno od komunikacije Dub – Bajina Bašta.

U takvoj situaciji intervenisao je Štab divizije i 5. septembra naredio Štabu 3.krajiške proleterske brigade da sa čitavom brigadom u toku noći izbjije na Jelovu goru radi sadejstva 1.proleterskoj brigadi, s tim da ujutro jačim snagama napadne neprijatelja u rejonu Duba. Međutim, kad su 6. septembra stigli Krajišnici u taj rejon – tamo nije bilo neprijatelja. Povukao se na sjever u rejon sela Draksin, gdje ga je pred veče napao jedan bataljon 3.krajiške proleterske brigade i u toku noći i slijedećeg dana ujutro potpuno razbio. Ubijeno je 38, zarobljeno 6 i ranjeno 45 nedićevaca, a zaplijenjeno: protivtenkovski top s dosta granata, mitraljez, radio-stanica, 2 putnička automobila, 13 jahaćih i teglećih konja i više druge opreme.⁴⁸⁵ Izvršavajući naređenje Štaba divizije, brigada je 6. septembra napustila Kosjerić.

U to vreme, kad se Crvena armija sasvim približila jugoslovensko-rumunskoj granici, Prezidijum Vrhovnog sovjeta SSSR-a je, ukazom od 5. septembra, odlikovao vrhovnog komandanta NOV i POJ, maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita, Ordenom Suvorova I stepena i još 47 generala i oficira NOVJ visokim sovjetskim odlikovanjima – ordenima. Iz 1.proleterske divizije odlikovani su: pukovnik Vaso Jovanović Ordenom Kutuzova II stepena, potpukovnik Vlado Bajić Ordenom Crvene zastave i major Jagoš Žarić Ordenom Otadžbinskog rata najvišeg stepena. Vijest o odlikovanjima stigla je već sljedećeg dana u diviziju i do odlikovanih. U ime svih odlikovanih, vrhovni komandant NOV i POJ izrazio je 9. septembra zahvalnost Sovjetskom Savezu na visokim odlikovanjima kao priznanju za borbu koju narodi Jugoslavije vode protiv njemačkog fašizma.⁴⁸⁶

Nešto kasnije, 14. septembra, Vrhovni štab je uputio direktivu svim glavnim štabovima i štabovima korpusa za dodjeljivanje „Partizanske spomenice 1941“ svima borcima i rukovodiocima NOV

⁴⁸⁵ Tito, Sabrana djela, 23, str. 133-134.

⁴⁸⁶ Tito, Sabrana djela, 23, str. 86.

i POJ koji su 1941. godine stupili u partizanske odrede Jugoslavije i stalno ostali u NOVJ. Bilo je to visoko i zaslužen priznanje „za istrajnost u borbi i odanost narodnooslobodilačkom pokretu“. Naređenjem je pobježe određeno ko ima pravo na „Spomenicu“ i kako će se dodjeljivati.⁴⁸⁷

Tih dana stigao je u jedinice 1.proleterske divizije i Proglas vrhovnog komandanta NOV i POJ, maršala Josipa Broza Tita, upućen 8. septembra „Svim oficirima, podoficirima i politkomesarima“ povodom prodora jedinica Crvene armije do jugoslovensko-rumunske granice kod Turn-Severina. „Osvanuo je onaj veliki dugo očekivani dan“, pisalo je u Proglasu, „kome su desetine heroja kroz tri i po godine teških iskušenja težili: 6. septembra stigla je velika saveznica Crvena armija na granicu Jugoslavije... Više nismo osamljeni već čvrsto povezani s našim velikim saveznicima u borbi za pobjedničke nam ciljeve, u borbi za konačnu pobjedu... Drugovi borci, oficiri, podoficiri i politkomesari, neka vam ovakve velike radosti zbog dolaska slavne Crvene armije na našu granicu udahnu novi polet, odlučnost za još snažnijim udarcima protiv njemačkih okupatora i domaćih izdajnika. Pokažite u ovim posljednjim bojama da ste dostojni saveznici nepobjedive Crvene armije, koja je za slobodu porobljenih naroda dala mnogobrojne žrtve“, pisalo je na kraju Proglasa.⁴⁸⁸

Poraz četnika na Jelovoj gori

Dok se 1.proleterski korpus pripremao, u duhu direktiva Vrhovnog štaba, da sa 1.proleterskom divizijom zapadno od komunikacije Užice – Valjevo, a sa 6.proleterskom divizijom istočno od ove komunikacije krene prema Valjevu, uslijedio je, ujutro 5. septembra, iz rejonu sjeverozapadno od Čačka koncentričan napad četničke 4.grupe jurišnih korpusa na 6. proletersku diviziju u rejonu Požege.⁴⁸⁹ Ova četnička formacija predstavljala je u to vrijeme najjaču grupaciju Draže Mihailovića jačine oko 8.000 četnika. Inače četnički „korpusi“ bili su različitog sastava i njihova jačina kretala se od 200 do 2.000 ljudi. Grupi su sadejstvovali Zlatiborski četnički korpus i Zapadnomoravska četnička grupa.

⁴⁸⁷ Tito, Sabrana djela, 23, str. 133-134.

⁴⁸⁸ Isto, str. 80-81.

⁴⁸⁹ Zbornik, tom XIV, knj. 4, str. 201-205: Zapovijest Štaba 4.grupe jurišnih korpusa od 4. septembra.

Četnička komanda bila je svjesna da ovim napadom otpočine odlučujuću, odnosno rješavajuću bitku za Srbiju. Četnici su planirali da najprije zauzmu Požegu i Užice, a zatim preduzmu opštu akciju „svih antikomunističkih snaga prema Zlatiboru i prema Višegradu za tučenje komunističkih snaga i izbacivanje iz Srbije“. U Direktivi br. 6, od 4. septembra 1944, upućenoj potčinjenim jedinicama, komandant četničke 4.grupe jurišnih korpusa je, pored ostalog, podvukao: „Naša ideja manevara je tući komuniste u oblasti Požega i Užice, a potom prikupiti sve snage za dalje uništenje crvenih na prostoru Srbije... Prema tome, borba u koju stupamo je odlučujuća za Srbiju, odlučujuća za Jugoslaviju i za ceo Balkan, jer od naše pobjede ili poraza i od brzine rada zavisi da li će na naše tlo Amerikanci ili Sovjeti. Otuda svi moraju imati na umu da se jedinice primoraju na krajnje naprezanje ne žaleći ni trud ni žrtve. Za neizvršenje zapovesti i za neuspjeh odmah će biti stavljeni pod preki sud oni koji ne izvrše, odnosno koji ne uspeju u datom zadatku“.⁴⁹⁰

Daleko brojno nadmoćnije četničke snage su uspjele da 5. septembra zauzmu Požegu i 6.proletersku diviziju potisnu na jug. Ona je tokom noći organizovano posjela položaje na liniji Gorobilje – Visibaba – Radovci, južno od Požege, sa kojih je narednog dana odbila sve napade neprijatelja. U takvoj situaciji, ne želeći da glavninu svojih snaga angažuje u borbama kod Požege i Užica, Štab 1.proleterskog korpusa odlučio je da težište operacija prenese na lijevo krilo, zapadno od ceste Užice – Kosjerić, razbije četničke snage na tom pravcu i nastavi nadiranje ka Maljenu, Suvoboru i Valjevu. Još dok su trajale borbe južno od Požege, on je naredio 6.proleterskoj diviziji da se izvuče iz borbe i, zaobilazeći Užice s juga, krene za 1. proleterskom divizijom prema Jelovoj gori i Dubu. Čim je pala noć, divizija je bez teškoća napustila položaje, krenula prema Čajetini i do zore 7. septembra prikupila se, bez jedne brigade, u rejonu Kačar – Žigale – Zorići, oko 9 km jugozapadno od Užica.⁴⁹¹ Tako su se toga dana na prostoru između planina Zlatibora, Tare i Jelove gore našli grupisani 1.proleterski i 12.udarni korpus, spremni da preduzmu planiranu ofanzivu.

Zbog prodora 1.proleterske divizije širokim frontom na liniju Jelova gora – Dub – Bajina Bašta i prijetnje da se ove snage brzo sruče ka Valjevu i dalje prema Šumadiji, četnička Vrhovna komanda, poslije

⁴⁹⁰ AVII, Četnička arhiva (dalje ČA), br. reg. S-V-11306.

⁴⁹¹ Đorđe Orlović, Šesta lička proleterska divizija, VIZ, Beograd 1990, str. 416-420.

zauzimanja Požege, odustala je od prodora na Zlatibor i odlučila da težište daljih napada prebaci u rejon Jelove gore. Namjera joj je bila da sa linije Jelova gora – Bajina Bašta pređe u odlučujući napad na 1.proleterski korpus, potuče ga i odbaci na Zlatibor i dalje prema Sandžaku, zajedno s 12.udarnim korpusom. Pored 4.grupe jurišnih korpusa, za realizaciju ove zamisli angažovan je i Zlatiborski korpus, kao i pet brigada Cersko-majevičke grupe korpusa. Grupisanje četničkih snaga za ovaj, za njih rješavajući, obračun sa jedinicama NOVJ izvršen je 7. septembra na širokom prostoru sjeverno od Užica, s težištem prema Jelovoj gori. Da bi bio što bliže težištu borbe Draža Mihailović je svoj četnički štab iz sela Pranjana premjestio na Ravnu goru.⁴⁹²

Prema planu Vrhovnog štaba, trebalo je da 37.divizija stigne na sektor koji je držala 1.proleterska divizija pa da ona, odnosno 1.proleterski korpus, krene u ofanzivu na sjever. I kada je, 6. septembra poslije podne, bio depešom obaviješten od 37.divizije da će njene jedinice do zore slijedećeg dana stići na prostor Vardište – Jablanica – Brezna – Burađa – Palisad,⁴⁹³ Štab 1. proleterske divizije počeo je da grupiše snage prema Jelovoj gori, ne znajući za namjere četnika – da baš na tom pravcu prihvate odlučujuću bitku.

Prikupivši se u rejonu Žigala, 13.proleterska brigada krenula je, oko ponoći između 7. i 8. septembra, na sjever, prešla Đetinju kod sela Vrutci i ujutro preko Kadinjače stigla na južne padine Jelove gore, gdje je, obezbjeđivši se od Užica, dijelom snaga posjela položaj Jovančevići – Rasadnik – Jeftovići.

Trećoj krajiškoj proleterskoj brigadi, koja je bila razvučena na širem području Jelove gore, Štab divizije je, poslije podne 7. septembra, naredio da se čitava prikupi na sektoru Jelova gora – Ribaševina, obezbijedi pravce od Valjeva i obrati pažnju prema Užicu.⁴⁹⁴ I dok se glavnina brigade prikupljala u rejonu V. Prisedo – Šuplja lipa – Kruševlje, na sjeverozapadnim padinama Jelove gore, dva njena bataljona vodili su toga dana borbu sa četnicima koji su od Kosjerića i južno od njega nastupali prema Jelovoj gori i Ribaševini, povlačeći se postepeno prema glavnini.

Prva proleterska brigada, obezbjeđujući se od Bajine Bašte i uz slabiji otpor četnika, pomjerila se sjeverno od Duba do linije Malić – Glavica – Voznik – Dobratin.

⁴⁹² Petar Višnjić, isto, str. 133-139.

⁴⁹³ AVII, NOR, k. 712, br. reg. 31/12: Knjiga depeša 1.proleterske divizije.

⁴⁹⁴ Isto.

Osma crnogorska udarna brigada, sa manjim dijelom snaga, vodila je borbu s djelovima 14.SS puka kod Mokre Gore, dok se s glavninom nalazila na prostoru Šljivovica – Kremna, obezbjeđivala divizijsku bolnicu i intendanturu i pripremala se za pokret.

Divizija je do tog vremena uspjela da sa Braneškog polja avionima evakuiše sve teške ranjenike na liječenje u Italiju, a dobila je od Saveznika, takođe preko ovog aerodroma i izvjesnu količinu municije i namirnica, što joj je sve bilo od velikog značaja. Štab divizije zakazao je za 8. septembar u 14 sati u Štabu 3.krajiške proleterske brigade, u Konderu na Jelovoj Gori, sastanak sa štabovima svih brigada u namjeri da ih detaljno upozna s narednim zadacima, ali ga je u tome omeo napad četnika. Treba napomenuti da je i 6.proleterska divizija, noću između 7. i 8. septembra, po naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa, iz rejonu jugozapadno od Užica izvršila pokret i u zoru stigla u predio Kadinjače, na putu Užice – Dub.

Dok se 1.proleterska divizija pripremala da krene na sjever, grupisane jake četničke snage preduhitrile su je, ujutro 8. septembra, napadom na širokom frontu na Jelovoj gori. Tako je, umjesto da nastupa, bila prisiljena da pređe u odbranu na dostignutoj liniji. Od njenih jedinica prva je napadnuta 13.proleterska brigada – ubrzo pošto je stigla na južne padine Jelove gore. Jake četničke snage napale su je na položaju Ivančičevići – Rasadnik, sa sjeveroistoka i istoka od Gradine, Savina kamena i Ivanovića. Nešto kasnije četnici su, oko 4 km sjeverozapadnije, napali i glavninu 3.krajiške proleterske brigade na položaju Konder – V. Prisedo – Šuplja lipa, potiskujući istovremeno njene dijelove sa sjeveroistočnih padina Jelove gore, preko sela Tupaići ka liniji Šuplja lipa – Glog. Nešto slabiji pritisak četnici su ispoljili i od Jelovika prema položajima 1.proleterske brigade. Slabo mjesto u odbrani divizije bio je veliki međuprostor između 13. i 3.proleterske, što je na vrijeme uočeno pa je oko 10 sati u rejon Okolišta, između Đakova kamena i Kondera, po naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa, ubačena 3. lička proleterska brigada iz rejonu Kadinjače. Time je front divizije stabilizovan na liniji puta koji od Užica, preko Jelove gore vodi ka Vardi, na dijelu od Rasadnika do Gloga, odakle se povijao na sjeverozapad, uglavnom rijekom Jelošnicom.

Napadom četnika tog jutra, u stvari, otpočeo je njihov odlučujući sudar s 1.proleterskom divizijom, odnosno sa NOVJ, na Jelovoj gori. Raspoložujući daleko brojnijim snagama, četnici su napadali

silovito i u talasima, čas na jednom čas na drugom pravcu, uz zvuke truba i veliku galamu. Nastojali su da upornim frontalnim napadom, bez primjene bilo kakvog drugog manevra, slome odbranu divizije, ali u tome nijesu uspijevali. Njihove juriše jedinice divizije lomile su preciznim plotunima i rafalima i prorjeđivale njihove redove. Ukoliko bi uspjeli da se na nekom pravcu ukline u položaj divizije – protivnapadom su brzo odbacivani natrag. U toku dana 3.krajiška proleterska brigada uspjela je da kroz šumu na Jelovoj gori ubaci jedan bataljon u četničku pozadinu, što je, pored gubitaka na frontu, negativno djelovalo na njihov moral. Borbe su trajale čitav dan i u njima su četnici pretrpjeli velike gubitke, dok su gubici divizije bili relativno mali. Tek kad je pao mrak, borbe na Jelovoj gori su se potpuno smirile. Na centralnom dijelu fronta divizije, između 3.krajiške i 13.proleterske brigade, značajan doprinos porazu četnika dala je i 3.lička proleterska brigada. Na lijevom krilu divizije, 1. proleterska brigada odbila je takođe sve napade četnika na položaje Malić – Glavica (k. 756) – Voznik, a onda ih je u toku noći odbacila preko rijeke Jelošnice prema Jeloviku i dalje na sjever.⁴⁹⁵ Kad su počele borbe na Jelovoj gori, Vrhovni štab je 12.korpus, iako mu je bio nužan odmor, uputio s Tare prema Dubu, tako da je on pred kraj dana, bez otpora neprijatelja, stigao u rejon sela Pilica na cesti Dub – Bajina Bašta.

U napadu na Jelovoj gori udarna snaga masovne četničke grupacije skoro se potpuno istopila; pretrpjela je velike gubitke, a nije uspjela da slomi odbranu 1.proleterske divizije i 3.ličke proleterske brigade, niti joj je ostalo dovoljno snaga da nastavi s napadima. Čak su ostaci nekih četničkih jedinica počeli da se povlače kad je pala noć. Bio je to za njih težak poraz. Ne očekujući takav obrt, jedinice divizije nijesu odmah ni slutile da su četnici poraženi, pa nijesu ni prešle u gonjenje. Zanoćile su na položajima koje su do tada držale.

U toku noći u Štabu 1.proleterskog korpusa u Dubu održan je sastanak sa štabovima 1. i 6.proleterske divizije radi dogovora šta da se dalje radi. Valjda pod utiskom borbi, toga, kao i prethodnih dana, u Štabu korpusa rodila se ideja da se korpus privremeno povuče prema Sandžaku zbog momentalne brojne nadmoćnosti četničkih snaga. Nije bez značaja napomenuti da korpus od juna 1944. godine, kada je Koča Popović povučen u Vrhovni štab i postavljen za komandanta Glavnog štaba Srbije, nije imao komandanta. Istina, 26.

⁴⁹⁵ Zbornik, tom I, knj. 11, str. 369: Izvještaj Štaba 1.proleterske brigade od 9. septembra u 9 sati.

avgusta je za komandanta postavljen general-lajtnant Peko Dapčević, ali se tada nalazio u oblasti Kopaonika, pa se njegov uticaj na komandovanje korpusom još nije počeo ispoljavati – zbog otežanih radio-veza. Na sastanku je, ipak, na insistiranje komandanata divizija pukovnika Vasa Jovanovića i Đoka Jovanića, odlučeno da korpus preuzme inicijativu i da 1. i 6. proleterska divizija ujutro 9. septembra, sa položaja na kojima su se zatekle, pređu u odlučan napad, razbiju četnike na sektoru Jelova gora i nastave napad prema Maljenu i Bukovima – radi ovlađivanja njihovim bilom.⁴⁹⁶

Oko 6.30 sati jedinice 1. proleterske divizije, uglavnom sa linije puta Užice – Varda koji vodi preko Jelove gore, krenule su u napad na četnike na Jelovoj gori. U borbenom poretku divizije napadala je i 3. lička proleterska brigada. Na lijevom krilu, preko Jelovika i Koluše (k. 831) prema Seča Reci, sjeverno od Jelove gore, napadala je 1. proleterska brigada i razbila četnike na liniji Crni vrh – Koluša – Katići. Odlučnim dejstvom, jedinice su brzo dezorganizovale odbranu neprijatelja i prisilile četnike na neuredno i bezglavo povlačenje. Otpor je bio slab i mjestimičan. Četnici su iza sebe ostavljali poginule i ranjene, a zaostale grupe i grupice sastavljene uglavnom od nedavno prisilno mobilisanih, predavale su se bez otpora. Do kraja dana divizija je stigla: s 13. proleterskom brigadom do linije Gradina – Bobija (trig. 775) – Granica;⁴⁹⁷ s 3. krajiškom proleterskom brigadom u rejon Kosjerića;⁴⁹⁸ s 1. proleterskom brigadom u Dubnicu; s 8. crnogorskom udarnom, koja se nalazila u drugom ešelonu, zajedno s bolnicom i intendanturom, na prostor Konder – Despotovići. Nastupajući između 13. i 3. proleterske brigade i uporedo s njima, 3. lička proleterska brigada izbila je u Kosjerić, a 1. lička proleterska brigada iz Duba preko Jelovika u Vardu, dok 2. lička proleterska brigada 6. proleterske divizije, koja je bila zaostala na sektoru Požege, još nije bila stigla u sastav divizije. Tog dana je i 12. korpus, iz rejona jugozapadno od Duba, krenuo na sjever i bez dodira s neprijateljem, stigao do linije Jakalj – Jasenovac – Perunika, dok je 37. divizija ostala na sektoru Zlatibora. Nastupajući 9. septembra, 1. proleterska divizija nije nailazila na jači i organizovaniji otpor, pa je postalo jasno da su koncentrisane jake četničke snage u sudaru na Jelovoj gori potpuno poražene. Suprotno

⁴⁹⁶ Đorđe Orlović, isto, str. 422-423.

⁴⁹⁷ Zbornik, tom I, knj. 12, str. 394-399.

⁴⁹⁸ Isto, str. 427-431.

čvrstom uvjerenju četničke Vrhovne komande da će njene jake snage u borbama kod Požege i na Jelovoj gori postići odlučujuće rezultate i uništiti 1.proleterski korpus – njene snage bile su potučene. Bio je to, poslije poraza na Kopaoniku početkom avgusta, drugi odlučujući poraz četničkih oružanih snaga u Srbiji, od kojeg se više nikad nijesu mogle oporaviti. Istina, one su za čitava tri dana usporile nastupanje 1. proleterskog korpusa ka Maljenu i Suvoboru, ali to nije bitnije uticalo na izvršenje zadataka koje je ovome korpusu postavio Vrhovni štab. Poražena četnička grupacija se, povlačeći se, sve više topila i osipala, nesposobna za ozbiljniji otpor. Ubrzo se pokazalo da je poraz na Jelovoj gori označio prelomni trenutak u odlučujućem sudaru snaga NOB-a i četničkog pokreta u Srbiji.

Prodor u dolinu Kolubare

Porazom četnika na Jelovoj gori i izbijanjem širokim frontom na liniju Gračanica – Kosjerić – Dubica – Varda, odnosno na cestu Užice – Kosjerić – Ražana – Valjevo, 1.proleterski korpus stvorio je uslove za nastavljane ofanzive ka Maljenu i dalje, u dolinu Kolubare. Želeći da iskoristi postignuti uspjeh i onemogućiti četnike da se, eventualno, srede i organizuju odbranu na Maljenu, Štab 1.proleterskog korpusa odlučio je da 10. septembra nastavi nadiranje, s tim da 1.proleterska divizija nastupa prema Maljenu, Ravnoj gori i Suvoboru, 6.proleterska divizija preko Bukova i zapadnih padina Maljena prema Valjevu, a dijelom i ka Mionici, sa zadatkom da, izbijanjem u dolinu Kolubare, ugrozi desni bok i pozadinu četničkih snaga, koje bi eventualno pokušale da brane planinsko bilo Maljen – Suvobor.⁴⁹⁹

Nastupajući na sjeveroistok, 1.proleterska divizija je bez većeg zadržavanja slomila mjestimične otpore četničkih jedinica i širokim frontom, u toku dana, izbila u Tometino Polje i na južne padine Maljena, i to: s 13.proleterskom brigadom u sela Duškovci, Ljutice i Subjel; s 3.krajiškom proleterskom brigadom u Čipoviće, Arsiće i Košarišta; s 1.proleterskom brigadom u Divkića Polje i na Crni vrh (k. 1098); sa 8.crnogorskom udarnom brigadom na Veliko brdo (trig. 855), Skakavačku kosu, Kozomor i Rosiće. Istog dana 6.proleterska divizija stigla je do linije Divčibare – Bukovi, s tim što je dijelom snaga sadejstvovala 8.crnogorskoj udarnoj brigadi u zauzimanju Kozomora, gdje su četnici pružili jači otpor.

⁴⁹⁹ Petar Višnjić, isto, str. 139-140.

Usmjeravajući dejstva jedinica u zapadnoj Srbiji, Vrhovni štab je tog dana uputio direktivu Štabu 1.proleterskog korpusa, sa kojom je ovaj odmah upoznao i Štab 1.proleterske divizije. „Razbijenog neprijatelja“, pisalo je, pored ostalog, u direktivi, „treba goniti do potpunog rastrojstva i uništenja. Od nas ste dobili direktivu. Bilo bi pogrešno da nas pitate za svaki taktički detalj. Preduzimajte mjere prema razvoju situacije. Uzmite veliki ofanzivni zamah. Ovladajte masivima Maljena i Suvobora i nadirite k Valjevu, Ljigu i Kolubari. To je u duhu opšte situacije, jer je neprijatelj demoralisan i slab, a naše jedinice izvode uspješnu ofazivu u cijeloj Jugoslaviji. Shvatite da ste vi ofanzivna prethodnica, koja treba da stvori uslove za brz razvoj operacija u Šumadiji i zapadnoj Srbiji“.⁵⁰⁰

Postupajući po direktivi, Štab 1.proleterske divizije pokrenuo je čitavu diviziju u 10 sati 11. septembra dalje na sjeveroistok, usmjeravajući je putem depeša: 13.proletersku preko Bogdanice na prostor Brajići – Suvobor; 3.krajišku preko Ravne gore u Planinicu; 1.proletersku sa bolnicom Maljenskim putem preko Maljena u rejon Struganik – Gornji Lajkovac; 8.crnogorsku na Ravnu goru. Brigadama je naređeno da odmah ispred sebe, kao ojačanja, upute „leteća odjeljenja“, koja će se kretati prikriveno i na pojedinim mjestima sačekivati četnike koji bježe, zatim da po selima organizuju sistematsko paljenje spiskova koji koriste neprijatelju (poreski, mobilizacijski i dr), da hapse Nedićeve i Dražine seoske starješine i da, zbog moguće brze i lake organizacije ishrane jedinica, olakšaju i rasterete intendanture i radne vodove u cilju ubrzanja pokreta. Zabranjeno je nošenje više od jednodnevne rezerve hrane i strijeljanje zarobljenika bez sudskog postupka.⁵⁰¹

Do kraja dana brigade su bez jačeg otpora dostigle određene marševske ciljeve. Ispred 3.krajiške proleterske brigade sa Ravne gore, gdje im je bilo sjedište, poslije kraćeg okršaja su pobjegli prema Mionici: četnički Centralni nacionalni komitet i Vrhovna komanda sa Dražom Mihailovićem na čelu, kao i američka vojna misija kod Draže, s pukovnikom Mak Daulom na čelu. Brigada je uspjela da zarobi 90 četnika i zaplijeni više volovskih zaprega sa raznim materijalima, među kojima je bilo 6 radio-stanica od kojih i jedna emisiona velikog dometa.⁵⁰² Međutim, krećući se sa Divčibara prema

⁵⁰⁰ Tito, Sabrana djela, 23, str. 99.

⁵⁰¹ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 31/12: Knjiga depeša Štaba 1.prolet. divizije.

⁵⁰² Isto kao pod 43.

Briježu, 3.lička proleterska brigada (glavne snage 6.proleterske divizije nastupale su od Bukova prema Bukovcu) napala je s boka kolonu četničke Vrhovne komadne koja se sporo kretala putem, koji od raskrsnice puteva u ovom selu vodi prema koti 386 i Mionici. Draža Mihailović, s grupom oficira na konjima i najužom pratnjom, jedva je uspio da preko Mionice pobjegne u Divce, gdje su ga prihvatile Ljotičeve i njemačke snage, dok je čitava komora od oko 30 kola sa volovskim zapregama zaplijenjena, a nekoliko oficira i četnika zarobljeno. Pored razne vojničke opreme, novca i namirnica, zaplijenjena je i kompletna arhiva četničke Vrhovne komande i četničkog Nacionalnog komiteta.⁵⁰³

Tog dana, zbog brzog i povoljnog razvoja situacije, vrhovni komandant NOV i POJ je naredio depešom komandantu Operativne grupe divizija da se, ne gubeći vrijeme na obilaske, što prije probije u Šumadiju, opštim pravcem Čačak – Gornji Milanovac – Rudnik, uspostavi vezu s 1.proleterskim korpusom i nastavi da nadire prema Kosmaju i Kragujevcu.⁵⁰⁴ Istog dana 12.korpus je sa linije Varda – Rogačica stigao na Povlen, gdje je razbio četnike i sljedećeg, 12. septembra, izbio u Podgorinu jugozapadno od Valjeva. U takvoj situaciji Štab 1.proleterske divizije je, u zaseoku Glišići (G. Lajkovac), planirao da sa 1. i 3.proleterskom brigadom 12. septembra zauzme Ljig i Mionicu i uveče uoči toga dana naredio im da ispituju situaciju u tim mjestima. U izvještaju upućenom kasno uveče 11. septembra Štabu divizije, komandant 1.proleterske brigade je, pored ostalog, pisao: „Naše jedinice su strašno umorne – nemaju kad ni hranu kuvati. Potreban bi bio kraći odmor bar sa glavninom, dok bi se jedna grupa mogla odrediti za dalje proterivanje neprijatelja. I pored umornosti mislimo krenuti sutra na pravcu Mionica i dalje ka severu“.⁵⁰⁵

Pošto nije znao da je 3.lička proleterska brigada, nastupajući za četničkom Vrhovnom komandom, ušla u Mionicu, koju su četnici napustili, Štab 1.proleterske brigade uputio je, uveče 11. septembra, dva bataljona prema Mionici, a kada je situacija postala jasnija i bio obaviješten da će 3.lička proleterska brigada napasti Divce, Štab divizije je izmijenio plan dejstva. Naredio je brigadama: 1.proleterskoj, da u toku noći uoči 13. septembra napadne i zauzme Slovac, zatvori pravce od Lajkovca i Uba prema Valjevu, postavi 2-3

⁵⁰³ Đorđe Orlović, isto, str. 424-425.

⁵⁰⁴ Tito, Sabrana djela, 23, str. 106-107.

⁵⁰⁵ Zbornik, tom I, knj. 12, str. 10-11.

bataljona sjeverno od Kolubare i poruši cestu i željezničku prugu; 13.proleterskoj, da zauzme Ljig; 3.krajiškoj, da se premjesti u Struganik i G. Toplicu i prihati divizijsku bolnicu; 8.crnogorskoj, da pređe u Briježde. Istovremeno je obavijestio brigade da je vrhovni komandant NOV i POJ, depešom toga dana, od svih jedinica NOVJ pored ostalog zatražio „maksimalno razvijanje inicijative i ofanzivnog poleta, sve jače uništavanje komunikacija, zauzimanje važnih čvorova, gradova i drugih uporišta“.⁵⁰⁶ Povodom dvogodišnjice formiranja i godišnjice proglašenja proleterskom, Štab divizije uputio je tog dana čestitku borcima i rukovodiocima 3.krajiške proleterske brigade u kojoj je pisalo: „Vaša brigada dostojno reprezentuje slavu Krajinu i časno nosi proletersku zastavu. Napred, drugovi krajiški proletari“.⁵⁰⁷

Nastupajući preko sela Ba i Kadine Luke, a pošto su četnici pobjegli prema Lajkovcu, 13.proleterska brigada je već oko 17 sati 12. septembra bez borbe ušla u Ljig i razmjestila se u njegovom rejonu. Sjutradan su dijelovi brigade ušli u Lajkovac, pošto ga je neprijatelj napustio. U njemu su održali zbor s narodom, a zatim se uveče povukli prema Ljigu zbog pritiska njemačkih jedinica od Obrenovca, koji su ušli u Lajkovac. U međuvremenu, 12. septembra, 3.proleterska i 8.crnogorska udarna brigada stigle su na određeni prostor, dok je 1.proleterska brigada u zoru 13. septembra, poslije kraće borbe, sa dva bataljona zauzela Slovac. Prilikom ulaska dijelova brigade u mjesto naišao je voz sa vojskom iz Valjeva i bio napadnut, ali kako pruga nije bila porušena, voz je uspio da umakne preko Lajkovca ka Lazarevcu. Po zauzimanju Slovca brigada je dva bataljona postavila sjeverno od mjesta na liniju Nepričava – Ostreš – Stepanje, gdje su u toku dana vodili borbu s neprijateljem koji je vršio pritisak od Uba, dok je ostale snage razmjestila u mjestu i južno od njega, angažujući ih na rušenju komunikacija.

Odbacivanjem četničkih snaga s Maljena i Ravne gore i oslobođenjem Mionice, Ljiga i Slovca, 1. i 6.proleterska divizija, odnosno 1.proleterski korpus, stvorili su povoljne uslove za dalja ofanzivna dejstva u duhu plana Vrhovnog štaba. Četničke snage je zahvatila demoralizacija. Njihovi „korpusi“, brigade i bataljoni nijesu više bili sposobni za organizovaniji otpor. Dok su se četnički zločinci sklanjali pod okrilje njemačkog okupatora, prisilno mobilisani četnici su se sve masovnije predavali jedinicama NOVJ i popunjavali njihove

⁵⁰⁶ Isto, str. 38-39.

⁵⁰⁷ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 12/31.

redove, pa i 1. proleterske divizije. Razbijene četničke formacije, odbačene od 1. proleterskog korpusa preko Kolubare, prikupljale su se sjeverno i zapadno od Valjeva, a 1. i 6. proleterska divizija došle su u neposredan dodir s njemačkim snagama. Povoljna okolnost za ove divizije bila je u tome što su te snage bile slabe i uglavnom policijske, jer je njemačko komandovanje tada svoje glavne snage u Srbiji orijentisalo prema istočnim granicama Jugoslavije, odnosno prema Crvenoj armiji. Hronološki ovdje spada i priča o odlikovanjima, što je sastavni dio istorije divizije. Riječ je o tome da je za pripadnike NOP-a još 15. avgusta 1943. godine Vrhovni štab NOV i POJ ukazom ustanovio šest odlikovanja: Orden narodnog heroja za osvjedočena herojska djela na bojnopolju i herojsko držanje pred neprijateljem; Orden partizanske zvijezde trećeg stepena; Orden narodnog oslobođenja; Orden za hrabrost; Medalju za hrabrost; Orden bratstva i jedinstva. Njihovo dodjeljivanje pojedincima počelo je 7. septembra 1944. godine, odlukom Predsjedništva AVNOJ-a na prijedlog vrhovnog komandanta.⁵⁰⁸ Među prvima u diviziji odlikovani su, 25. septembra 1944. godine, Filip Kljajić Fićo, posmrtno, Ordenom narodnog heroja, Vaso Jovanović Ordenom partizanske zvijezde najvišeg reda, Moma Đurić Ordenom partizanske zvijezde drugog reda i Vlado Šćekić Ordenom bratstva i jedinstva.⁵⁰⁹ U međuvremenu je, 14. septembra 1944, vrhovni komandant i povjerenik narodne odbrane, maršal Jugoslavije Josip Broz Tito, naredbom dodijelio „Spomenicu 1941“ svim borcima, vojnim i političkim rukovodiocima „koji su stupili 1941. godine u partizanske odrede i ostali do danas u Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije“, pa se odlikuju „u znak priznanja za istrajnost u borbi i odanost narodnooslobodilačkom pokretu“.⁵¹⁰ Takvih boraca i rukovodilaca bio je veliki broj i u 1. proleterskoj diviziji. Naredbom je pobliže određeno ko još ima pravo na „Spomenicu 1941“, način dodjeljivanja, kao i način vođenja evidencije izdatih spomenica.

U komentaru povodom dodjeljivanja odlikovanja, u Biltenu Vrhovnog štaba NOV i POJ za septembar – oktobar 1944. godine, pod naslovom „Zaslužene nagrade“, pored ostalog je pisalo: „Svaki dodijeljeni orden i medalja govore o nizu herojskih podviga, koje su naši borci počinili u toku tri godine teškog i krvavog rata. Svaki orden i medalja kriju u sebi i velike patnje i muke koje su proživjeli naši

⁵⁰⁸ Vojna enciklopedija, 6, drugo izdanje, str. 272-273 i 440.

⁵⁰⁹ Zbornik, tom II, knj. 1, str. 486-489.

⁵¹⁰ Zbornik, tom II, knj. 14, str. 99-101.

borci i naša slavna oslobodilačka vojska... Iako su veliki ordeni koji su dodijeljeni našim borcima i neumornim i smjelim ratnicima, ipak nema ordena na svijetu kojim se mogu izmjeriti djela i junaštva pojedinaca i jedinica, kojim se mogu izmjeriti velike pobjede koje je odnijale naša vojska i naši narodi na bojištima Jugoslavije protiv fašističkih imperijalista“.⁵¹¹

U borbama za oslobođenje Valjeva

Poslije izbijanja 1. i 6.proleterske divizije na Kolubaru u neposrednu blizinu Valjeva i njegovog odsjecanja od Lajkovca zauzimanjem Slovca, Štab 1.proleterskog korpusa je, u duhu direktiva Vrhovnog štaba, odlučio da sa svoje dvije divizije napadne i zauzme Valjevo, važan administrativno-politički centar u zapadnoj Srbiji. Zamisao je bila da se grad zauzme jednovremenim napadom 1.proleterske divizije sa sjevera i 6.proleterske divizije s juga, uz jaka obezbjeđenja prema Lajkovcu, Ubu i Tamnavi. Zapadno od Valjeva, pravce od Loznice i Šapca trebalo je da zatvori 12.korpus. Računalo se sa tim da su neprijateljeve snage male i da će njihov otpor biti brzo slomljen.

U Valjevu i najbližoj okolini tada su se nalazila dva bataljona njemačkog 5.policijskog puka, dva bataljona Ljotićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa, dijelovi Nedićeve Srpske državne straže i četnici Valjevskog korpusa. U rejonu Lazarevca, Uba i Obrenovca bio je 1.bataljon 1.puka divizije „Brandenburg“, u Lajkovcu vazduhoplovna alarmna četa i jedan tenkovski vod i u Mačvi borbeni grupa „Jungenfeld“ (5.policijski puk bez snaga u Valjevu, jedan samostalni bataljon i 202.oklopni bataljon). Valjevo je fortifikacijski bilo pripremljeno za čvrstu, upornu i dugotrajnu odbranu. U pravu tvrđavu bile su pretvorene kasarne 5.pješadijskog puka jugoslovenske vojske na Krušiku, koje su dominirale sjevernim dijelom grada, a naročito putevima Valjevo – Beograd i Valjevo – Šabac. U njima su se nalazile glavne njemačke snage sa djelovima Srpske državne straže.

Pojedine jake zgrade u centru grada, kao zgrade Okružnog i Sreskog suda, Oficirski dom i kuća dr Miloša Pantića, bile su pretvorene u snažna uporišta njemačkih jedinica. Nedićevsko-ljotićevsko-četničke snage organizovale su odbranu prilaza južnom

⁵¹¹ Zbornik, tom II, knj. 1, str. 477-480.

dijelu grada, dok su u gradu držale za odbranu pripremljene Oficirski dom, hotel „Brankovina“ i artiljerijsku kasarnu na ulazu u istočni dio grada, između Kolubare i beogradskog puta. Slabiji djelovi ovih snaga bili su istureni na obližnje pogodne visove – kao osiguravajući djelovi.

Polazeći od dobijenog zadatka, Štab 1.proleterske divizije odlučio je da za napad angažuje 1. i 3.proletersku brigadu, da sa 13.proleterskom kod Slovcu zatvori pravce od Lajkovca i Uba prema Valjevu i da 8. crnogorsku udarnu zadrži u divizijskoj rezervi. On je u 9.30 sati 13. septembra naredio: 1.proleterskoj, da se prikupi na lijevoj obali Kolubare sjeverno od linije Slovac – Divci, s tim da u toku noći sa sjevera s jednim bataljonom napadne Divce radi sadejstva 3.ličkoj koja je napadala s juga, a zatim da krene sjeverno od Valjeva u rejon Divljeg polja na šabačkom putu i obezbijedi se od Šapca kod Ponoševca; 3.krajiškoj, da odmah pođe desnom obalom potoka Ribnice, pređe Kolubaru na odsjeku Slovac – Veselinovac, produži sjeverno od Valjeva na prostor Jasike – Ševarica i obezbijedi se sa sjevera, u rejonu Kičer – Blizanje; 13.brigadi, da sa sektora Ljiga odmah nastupa ka Slovcu, postavi se s obje strane Kolubare i zatvori pravce od Lajkovca i Uba ka Valjevu; 8.crnogorskoj, da ostane u rejonu Briježda kao divizijska rezerva, s tim da od 3.krajiške preuzme i obezbijedi divizijsku bolnicu u zaseocima Arnautovići – Vrbanj (Struganik). Napad 1.proleterske brigade trebalo je da podržava artiljerijski divizion 1.proleterskog korpusa, a 3.krajiške divizijski artiljerijski divizion. Početak napada bio je predviđen da se odredi dopunskim naređenjima u toku pokreta ili po pristizanju u polazne rejone za napad. Brigade su obaviještene da će na Valjevo s juga napadati 1. i 2.brigada 6.ličke proleterske divizije.⁵¹²

U stvari, 6.proleterska divizija napadala je s 1.brigadom pravcem Močine – Degurić – istočna ivica Valjeva, a sa 2.brigadom pravcem Ostenjak – Bobija – Popare – centar grada, dok je 3.brigada dobila zadatak da zauzme Divce i presječe komunikaciju Valjevo – Lajkovac, onosno Ub. Prema dogovoru štabova divizija i naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa, opšti napad na Valjevo trebalo je da počne u 18 sati 14. septembra i dok je 6.proleterska divizija na vrijeme stigla na polazne položaje za napad, 1. će zakasniti tako da napad neće početi jednovremeno, a ni razvijati se kako je bilo zamišljeno.

Pošto je 13. septembra bila angažovana u borbama na sektoru Slovcu prema Lajkovcu, a naročito prema Loznici jugozapadno od

⁵¹² Zbornik, tom I, knj. 12, str. 72-73.

Slovca, gdje su njeni dijelovi i ujutro 14. septembra vodili borbu, 1.proleterska brigada se ujutro toga dana prikupila na prostoru Vrhovine (trig. 376) – Jelenka – Milojkovica – Šljivak – Jerinin grad, zapadno od Slovca, a zatim je preko Babine Luke krenula na određeni prostor nekompletna, jer njena dva bataljona još nije stigla da smijeni 13.proleterska brigada kod Slovca. Usput je morala da slama slabiji otpor četnika, koji su joj ometali i usporavali pokret, tako da je zakasnila. Tek pola sata poslije pola noći, obezbjeđivši se sa dva bataljona kod Divljeg polja sa sjevera i kod Savića i Zlatarića sa zapada od Loznice, ona je od Rađeva Sela, u zahvatu šabačkog puta sa sjeverozapada, sa četiri bataljona prešla u napad, zadržavši jedan bataljon u rezervi.

Prilikom prebacivanja preko Kolubare kod Veselinovca, 3.krajiška proleterska brigada se, poslije podne 13. septembra, sukobila sa kolonom Nijemaca koja se kretala cestom na lijevoj obali rijeke od Valjeva prema Slovcu. U žestokom okršaju brigada je uspjela da se s četiri bataljona probije na prostor sjeverozapadno od Slovca, odakle je sjutra dan nastavila pokret u određenom pravcu sjeverno od Valjeva. Ostale snage sa divizijskim artiljerijskim divizionom vratile su se u Veselinovac i tek oko podne, 14. septembra, prešle Kolubaru kod Slovca i produžile za glavninom brigade. Čitav dan brigada je na pravcu nastupanja vodila borbu s četničkim snagama, naročito kod Babine Luke, tako da je kasno uveče stigla i prikupila se na području Jasenica – Dračine – Jasike. Tek oko 3 sata 15. septembra, obezbjeđivši se sa tri bataljona od Lajkovca, Uba i Šapca, ona je sa sjevera i sjeveroistoka s četiri bataljona napala na Valjevo i to ne jednovremeno već kako je koji pristizao.

Krećući se s 3.krajiškom proleterskom brigadom i uviđajući da u određeno vrijeme neće stići da s jedinicama izvrši napad, Štab 1. proleterske divizije je, nešto prije podne 14. septembra, predložio Štabu 1.proleterskog korpusa da napad odloži za sutra u 6 sati, kako bi se jedinice bolje upoznale sa situacijom u Valjevu i izbjegla noć za napad. Štab korpusa se nije složio s prijedlogom, pa je u 19.30 sati obavijestio Štab divizije da je 6.proleterskoj diviziji naredio da „otpočne sa sistematskim potiskivanjem“ neprijatelja dok se 1.proleterska divizija ne uključi u napad, ali da se borba na njenom pravcu još ne čuje, što znači da je ona kasnila s napadom. Istovremeno, Štab korpusa je zahtijevao da se dejstvuje „energičnije, kako bi se operacija uspješno i brzo završila“.⁵¹³

⁵¹³ AVII, NOR, k. 712B br. reg. 31/12: Knjiga depeša Štaba 1.proleterske divizije.

U međuvremenu, ujutro 14. septembra, 13.proleterska brigada je stigla na sektor Slovca i pored Slovca posjela Oštrikovac (trig. 263) i razmjestila se u selima Markova Crkva, Virovac i Nanomir. Poslije podne tog dana ona je odbila ispad jedne čete Nijemaca iz Lajkovca prema Slovcu. Tog dana je i 3.lička proleterska brigada bez borbe ušla s juga u Divce pošto ih je neprijatelj napustio.

Iako nijesu jednovremeno prešle u napad, 1. i 3.proleterska brigada brzo su razbile odbranu neprijatelja na prilazima i ivici grada i upale u mjesto. Prva proleterska brigada zauzela je predgrađe Brđani i, vodeći ulične borbe, prodrla do crkve u centru grada. Napad 3.krajiške proleterske brigade na desnom krilu zaustavio je neprijatelj kod kasarni 5. puka, dok se na lijevom krilu uspješno razvijao. I napad jedinica 6.proleterske divizije s juga, koji je počeo oko 20 sati, uspješno se razvijao. Uspostavljena je neposredna veza između jedinica obje divizije i ostvareno sadejstvo na likvidaciji utvrđenih zgrada u gradu. Tako su, pored ostalog, zajedničkim dejstvom 3.krajiške i 1. ličke proleterske brigade zauzete artiljerijska kasarna, zgrada bolnice i fabrika u istočnom dijelu grada. Nakon zauzimanja Oficirskog doma, oko 11 sati, neprijatelj se još držao samo u hotelu „Brankovina“ i u kasarnama 5. puka, ispred kojih su se nalazile minske i žičane prepreke. Pošto se neprijatelj i dalje uporno branio iz ovih objekata, a jedinice nijesu raspolagale težim artiljerijskim oruđima za njihovo rušenje, štabovi obje divizije dogovorili su se da se napad odloži za večer, jer je danju postao necelishodan. Okruženi neprijatelj čvrsto je blokiran. U toku napada veliku pomoć borcima pružio je narod Valjeva, a prije svega omladina: u pokazivanju skrivenih prilaza objektima u kojima se nalazio neprijatelj; snabdijevanju hranom; prihvatanju ranjenika i dr.

Oko 17 sati djelovi 1.proleterske i 1. ličke brigade, poslije žestokog okršaja, zauzeli su hotel „Brankovinu“. Istovremeno su djelovi 3.krajiške i 1.ličke brigade odlučno napali neprijatelja u kasarnama 5.puka. Težište je bilo na 3.krajiškoj proleterskoj brigadi, koja je napadala sa sjevera i sjeveroistoka i pored toga što su zauzeti konjušnice i neki manji objekti, a jedna četa 3.krajiške prodrla i do skladišta municije, koje su Nijemci zapalili da joj ne padne u ruke. Napad nije uspio zbog snažnog otpora neprijatelja iz jakih fortifikacijskih utvrđenja oko kasarni, povezanih saobraćajnicama i zaštićenih minskim poljima na električno paljenje. Napad je

ponovljen u 19.30 sati, ali opet bez uspjeha. Nakon toga jedinice su zanoćile na dostignutim položajima i čvrsto blokirale opsjednute kasarne. Napad na kasarnu podržavala su i dva aviona 1.eskadrile NOVJ sa aerodroma na Visu, od kojih je jedan oboren.

Dok su vođene borbe u gradu, uslijedila je intervencija prikupljenih četničkih i Nedićevih snaga sa pravca Loznice prema Valjevu, koje su napale dijelove 12.korpusa. Nešto poslije podne iz borbi u gradu je, po naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa, izvučena 2.lička proleterska brigada i upućena prema Peckoj i Osečini – radi pomoći i sadejstva 12. korpusu. Ubrzo po njenom odlasku, 1.proleterska brigada je po naređenju Štaba divizije postavila tri bataljona na liniju od sela Kotarci, na cestu Valjevo – Loznica, pa preko Bagrenog brda do Divljeg polja, prema četnicima koji su napadali preko Bukovice prema Valjevu i zaustavila njihov napad. Do kraja dana i u toku noći brigada je, takođe tri bataljona, postavila na prostor Dračine – Jasike – Zabrdica, sjeverno od Valjeva i zatvorila pravac od Šapca, na kom su četnici takođe počeli da vrše pritisak. Time se težište borbe za 1.proletersku brigadu iz Valjeva, gdje je ostao samo jedan njen bataljon, prenijelo van grada, iako je prethodno bilo planirano da po njegovom zauzimanju ostane u njemu kao posada. Borbu sa okruženim neprijateljem u kasarni nastavili su djelovi 3.krajiške i 1.ličke proleterske brigade.⁵¹⁴ Međutim, neprijatelj se nije predavao. Čekao je najavljenju intervenciju spolja od Lajkovca i Uba, a bila je planirana i od Užica.

U rejonu Slovca 13.proleterska brigada je, noću između 14. i 15. septembra, odbacila prema Valjevu posadu, sastavljenu od Nijemaca, četnika i djelova kvislinškog Srpskog dobrovoljačkog korpusa, iz Loznice i sa uzvišenja Jerinin-grad jugozapadno od Slovca, a zatim zatvorila pravce od Lajkovca i Uba prema Valjevu. Oko 9 sati 15. septembra otpočela je intervencija njemačke borbene grupe „Jungenfeld“ cestom od Uba sa 20 kamiona vojnika i tri tenka. Kod Stepanje pješadija je napustila kamione, odbacila odatle dijelove 13.proleterske brigade i prodrla do željezničke stanice Slovac, gdje je zaustavljena. Noćni napad dijelom snaga na ovu grupu nije uspio, ali je ponovljenim napadom i jačim snagama rano ujutro 16. septembra brigada uspjela da izbací neprijatelja iz Slovca i da ga potisne na sjever ka Ostrešu. Ubrzo je od Uba uslijedila intervencija glavnih snaga grupe „Jungenfeld“: 14.SS puk 7.SS divizije, 1.bataljon 1.puka

⁵¹⁴ Isto.

„Brandenburg“ i četa 202.tenkovskog bataljona. One su odbacile tri bataljona 13.brigade zapadno od Slovca i odmah produžile prema Valjevu. Kod Divaca ove snage su, poslije dvosatne borbe, probile odbranu i 3.brigade 6.proleterske divizije, a zatim odbacile i bataljon 3.krajiške proleterske brigade kojim se obezbjeđivala od Divaca. Pred večer su stigle u Valjevo i u poslednji čas deblokirale oružane snage u kasarni. Po prodoru neprijatelja, bataljoni 13.proleterske brigade iz rejonu zapadno od Slovca povukli su se u toku noći između 16. i 17. septembra na jug, preko Lukovca i Kolubare u Šuševok, a zatim se razmjestili u selima Vrtiglav i Tabanović, posjeli Oštrikovac i priključili se ostalim snagama brigade u selima Markova Crkva, Virovac i Nanomir.⁵¹⁵

Poslije prodora borbene grupe „Jungenfeld“ u Valjevo, više nije bilo izgleda da se zauzme ovaj grad, a ni potrebe da se jedinice izlažu velikim gubicima i nepotrebno gubi vrijeme, pa je Štab 1.proleterskog korpusa odlučio da obje divizije povuče na desnu obalu Kolubare, između Valjeva i Lajkovca, da težište dejstva prenese na prostor Lajkovac – Lazarevac i uspostavi vezu s jedinicama Operativne grupe divizija, koje su prodirale prema Rudniku. Sprovodeći tu odluku Štab 1.proleterske divizije naredio je 1. i 3.proleterskoj brigadi da se, u toku noći između 17. i 18. septembra u rejonu Slovca, prebace na desnu obalu Kolubare. A da bi im olakšao prebacivanje, 13.proleterskoj brigadi je naredio da sa juga s tri bataljona napadne neprijatelja na uzvišenjima iznad Slovca, od Jerinina-grada do Stopanje. Međutim, neprijatelj se jedan sat prije vremena predviđenog za napad povukao prema Ubu tako da do borbe nije ni došlo. Bataljoni su se vratili natrag, na desnu obalu Kolubare, ostavivši jednu četu u Slovcu. Povukavši se od Valjeva tokom 17. septembra u rejon Babine Luke, 1.proleterska brigada je tokom noći, zajedno sa Štabom divizije, bez teškoća prešla Kolubaru kod Loznice i ujutro 18. septembra izbila u sela Veselinovac, Tabanovići i Vrtiglav, dok je 3.krajiška proleterska brigada prešla Kolubaru južno od Nepričave, između Slovca i Lajkovca i stigla u sela Bogovađa, Pridvorica i Vračević, odakle je jedan bataljon, po naređenju Štaba divizije, uputila u Ljig. Poslije podne tog dana Štab divizije je pomjerio 13.proletersku brigadu iz rejonu južno od Slovca u sela Pepeljevac i Prnjavor, jugoistočno od Lajkovca. Za čitavo vrijeme borbi za Valjevo 8. crnogorska udarna brigada nalazila se na području

⁵¹⁵ Todor Radošević, isto, str. 267-269: Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 679-703: Borbe armijske grupe „Srbija“ od avgusta do oktobra 1944. godine.

Briježda, gdje je obezbjeđivala divizijsku bolnicu i upućivala manje dijelove na područje Maljena – radi hvatanja i uništavanja zaostalih četničkih grupa.

Poslije prodora borbene grupe „Jungenfeld“ u Valjevo, povlačenja 1. i 6.proleterske divizije od grada i prestanka borbi u gradu, komandant njemačkih trupa u Srbiji general Felber, ocijenivši da je dalje držanje Valjeva nepotrebno i nekorisno za njemačke snage, naredio je 18. septembra da se grad odmah napusti zbog velike potrebe za njemačkim jedinicama na više drugih pravaca i to „posle evakuacije rezervi (u sredstvima, životnim i borbenim potrebama) i razaranja važnijih privrednih objekata“.⁵¹⁶ Ova razaranja i uništavanja magacina i svega što se nije moglo ponijeti počela su rano izjutra, a napuštanje grada nešto prije podne i povlačenje preko Slovcu prema Ubu. Nešto oko 19 sati, sa položaja južno od grada, primjetivši izvlačenje neprijatelja, jedinice 6.proleterske divizije počele su da upadaju u grad i poslije kraćeg puškaranja sa neprijateljskim zaštitničkim dijelovima, konačno oslobodile Valjevo. Na kolone u pokretu iz rejonu Veselinovca otvarali su bočnu vatru dijelovi 1.proleterske brigade, ali se na to Nijemci nijesu mnogo obazirali. Kroz slovački tjesnac prošli su bez ikakvog otpora, pošto se 13.proleterska brigada, ne znajući za namjere neprijatelja, neposredno pred njegov nailazak, povukla prema Pepeljevcu. Te večeri djelovi ove brigade su, poslije slabog otpora četnika i nedićevaca, oslobodili Lajkovac, a rano ujutro 19. septembra ušli su bez borbe i u Lazarevac, nakon što ga je neprijatelj napustio.

Borbe za Valjevo trajale su nepunih pet dana. Neprijatelj je bio potcijenjen, a napad nedovoljno pripremljen i slabo vođen. Umjesto energičnog, brzog i jednovremenog napada, jedinice su u napad, zbog toga što je zakasnila 1.proleterska divizija, prelazile od 20 sati uveče do 3 sata poslije ponoći. Stiče se utisak da je trebalo prihvatiti prijedlog Štaba 1.proleterske divizije i napad odgoditi za jutro 15. septembra, do kog je vremena trebalo bolje ispitati situaciju u Valjevu, organizovati sadejstvo, a onda jednovremeno i odlučno napasti neprijatelja, pa bi vjerovatno i rezultati bili bolji. Podaci o tome kolike i kakve je gubitke nanijela neprijatelju, kao i o tome kolike je gubitke imala 1.proleterska divizija, nijesu se mogli ustanoviti iz sačuvanih dokumenata.

⁵¹⁶ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 961: Izvod iz Ratnog dnevnika Komande grupe armije „F“ za period od 1. jula do 31. decembra 1944.

Oslobođenje Uba, Vreoca i Velikih Crljena u pripremnoj fazi Beogradske operacije

U drugoj polovini 1944. godine vrhovni komandant NOV i POJ je glavnu pažnju posvećivao operacijama u Srbiji, naročito poslije prodora Operativne grupe divizija (2, 5. i 17) 1.proleterskog korpusa (1. i 6. proleterska divizija) i 12.udarnog korpusa (16. i 36.divizija) u Srbiju. Nakon prvih uspjeha ovih jedinica u Srbiji, maršal Tito je nastojao da što prije oslobodi zapadnu Srbiju. Pored dovođenja još dvije divizije (11.krajiške i 28. slavonske iz istočne Bosne, dok je u međuvremenu iz sastava Operativne grupe divizija izdvojena 2.proleterska a ušla 21.srpska divizija – vrhovni komandant je nastojao da sve te jedinice što prije objedini pod jedinstvenom komandom radi efikasnijeg rukovođenja i komandovanja. U vrijeme kad je sa sektora Kopaonika Operativna grupa divizija prodirala prema Rudniku, on joj je, depešom 14. septembra, pored ostalog naredio: „Žurite i povežite se sa 1.korpusom. Peko treba da odmah preuzme komandu čitave grupe divizija uključivši i 12.korpus koji se nalazi na sektoru Pecka – Kamenica“.⁵¹⁷ Slijedećeg dana, 15. septembra, vrhovni komandant je novom depešom požurio Peka Dapčevića da realizuje dobijeno naređenje, istakavši: „Potrebno je da što pre primite komandu nad celom grupom da bi, najzad, došlo do izražaja dejstvo tih naših krupnih snaga“.⁵¹⁸

Objedinjavanjem komandovanja nad svim tim divizijama stvorena je krupna vojna grupacija operativno-strategijskog nivoa, nazvana kasnije u našoj istoriografiji 1.armijska grupa NOVJ. Za komandovanje njom nije formiran poseban štab, već je tu funkciju nastavio dotadašnji Štab 1. proleterskog korpusa u kom je dužnost komandanta primio general-lajtnant Peko Dapčević, vjerovatno 19.septembra⁵¹⁹ u Slavkovici kod Ljiga, gdje se toga dana iz Mionice premjestio Štab korpusa. Zadatak armijske grupe bio je da oslobodi preostali dio zapadne Srbije i Šumadije zajedno sa Beogradom, dok bi za to vrijeme u južnoj i istočnoj Srbiji dejstvovali 13. i 14.korpus NOVJ.

U pogledu neposrednih dejstava vrhovni komandant je 17. septembra ukazao Štabu korpusa da se drži ranijih njegovih direktiva, da 12.korpus s tri divizije usmjeri ka Krupnju, Ceru i Posavini, da na gredu Medvednik – Sokolska planina dovede 2 do 3 divizije i na sektor

⁵¹⁷ Tito, *Sabrana djela*, 23, str. 136.

⁵¹⁸ Isto, str. 149.

⁵¹⁹ Isto, str. 287-288, napomena 388.

Suvobor – Rudnik takođe 2-3 divizije, naslanjajući se više na zapadnu Srbiju, s tim što će iz ovih divizija pojedine udarne bataljone i brigade, bez glomaznih komora, upućivati ka Kosmaju i sektoru Kragujevca.⁵²⁰ Dva dana kasnije ova direktiva je dopunjena naređenjem Peku Dapčeviću da sa desnim krilom nastoji što prije da zauzme Rudnik, a onda, prema prethodnoj direktivi, zadrži svoju glavninu na sektoru Rudnik – Valjevo – Cer, a s manjim pokretnim dijelovima da prodire dalje prema Beogradu, radi mobilizacije ljudstva i uništenja komunikacija.⁵²¹ U međuvremenu je, 17. septembra, 17.divizija oslobodila Gornji Milanovac, a tri dana kasnije 5.divizija Arandelovac. Time je do 20. septembra armijska grupa čvrsto stala na strategijsku gredu Rudnik – Suvobor – Maljen – Povlen – Medvednik – Sokolska planina, čime je završena jedna etapa borbi za oslobođenje Srbije i uspostavljen jedinstven front NOVJ prema sjeveru, od Čačka na desnom, do Ljubovije na lijevom krilu, širine od oko 250 km.

Prva proleterska divizija se, nakon povlačenja glavnih snaga od Valjeva na desnu obalu Kolubare, našla u centru rasporeda 1.armijske grupe, na prostoru od Lazarevca na sjeveru, Brežđa i G. Lajkovca na jugu i Ljiga na istoku, sa Štabom divizije u selu Komanice kod Mionice. Narednih nekoliko dana njene jedinice nijesu bile angažovane u borbama, izuzev manjih sukoba s neprijateljem, koje je imala 13.proleterska brigada na pravcu Lazarevac – Vreoci. Taj predah dobro im je došao da se odmore, srede, a dijelom i popune. Na ovom sektoru počeo je masovniji priliv novih boraca iz Srbije i popuna prorijeđenih redova divizije. Problema oko ishrane više nije bilo. Narod, u kome su bile veoma žive slobodarske tradicije iz prošlog rata sa Nijemcima, Austrijancima, Mađarima i Bugarima, s oduševljenjem je i radošću primao i prihvatao proletere, koji su to svojim vojničkim držanjem i odnosom prema narodu i zaslužili. U jedinicama se intenzivno radilo na vojno-političkoj obuci, naročito novih boraca. Oživio je i rad partijskih i skojevskih organizacija, kao i rad kulturno-prosvjetnih odbora po bataljonima. Veoma živ bio je i politički rad u narodu. Po mjestima su održavani zborovi i organizovane priredbe s kulturno-umjetničkim programima, a velika je pomoć pružena i u radu na organizaciji nove narodne vlasti.

U to vreme divizija je dala i izvjestan broj boraca i kadrova za nove jedinice formirane u Srbiji, dok je upražnjena mjesta starješina

⁵²⁰ Isto, str. 170.

⁵²¹ Isto, str. 188.

popunila borcima iz vlastitih redova. Po naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa od 18. septembra, u naredna dva dana iz divizije je upućeno 30 starih boraca „opremljenih sa najboljim konjima i najboljom spremom“ i 12 starješina za dužnosti od političkog komesara brigade do pomoćnika političkog komesara eskadrona u sastav Konjičke brigade 1.proleterskog korpusa, koja je tih dana formirana u Slavkovici kod Ljiga. Tih dana su, po naređenju Vrhovnog štaba, iz 1, 3. i 13.proleterske brigade izdvojeni inženjerski bataljoni koji su im pridodati 4. juna 1944. godine, kada je rasformirana 1.inženjerska brigada i koji su se u njihovim sastavima borili do tog vremena kao pješadijske i inženjerske jedinice. Oni su 21. septembra upućeni u Valjevo, gdje je od njih ponovo formirana 1.inženjerska brigada.

Polazeći od pomenutih direktiva Vrhovnog štaba i novostvorene situacije, a u cilju koordinacije dejstava svih potčinjenih divizija na realizaciji plana o oslobođenju preostalih dijelova zapadne Srbije i Šumadije, Štab 1.proleterskog korpusa je, sa novim komandantom na čelu, naređenjem od 21. septembra u 05.00 usmjerio: 12.udarni korpus, sa dvije divizije prema Loznici, Koviljači i Šapcu, s tim da jednu diviziju u ulozi korpusne rezerve, zadrži na sektoru Krupnja radi obezbjeđenja pozadine i održavanja veze s jedinicama 3.korpusa NOVJ na lijevoj obali Drine; 6.proletersku diviziju da, sa prostora Konjski grob – Jantina – Valjevo prodire ka Koceljevi i dalje na sjever; 1.proletersku diviziju, da se, sa dvije brigade, postavi na prostoru Divci – Karaula – Slovac – Lazarevac, odakle će sa djelovima brigada da prodire prema Ubu i dalje u dubinu u cilju razbijanja nedićevsko-četničke vlasti i njemačkih kolona, a da dvije brigade zadrži u rezervi na sektoru Mionica – Ljig – dolina rijeke Ljig; 5. udarnu diviziju, da sa prostora Belanovica – Trešnjevica – Venčac – Bukulja prodire ka Kosmaju i dejstvuje na komunikaciju Beograd – Kragujevac; 21.udarnu diviziju, da sa područja Šatornja – Rudnik – Gornji Milanovac – Vračevšnica dejstvuje prema Čacku, Kragujevcu i Topoli; 17. udarnu diviziju, da se kao rezerva armijske grupe postavi u rejonu Pranjani – Kosjerić; 37.udarnu diviziju, da manevriše na sektoru Kremna – Čajetina – Ivanjica.

Pomenutim naređenjem, kojim je, u stvari, objedinjeno komandovanje nad devet divizija, Štab 1.proleterskog korpusa, sa sjedištem u Ljigu, počeo je da funkcioniše u novoj ulozi kao komanda

1.armijske grupe. Od svih potčinjenih divizija zahtijevano je da u izvršavanju dobijenih zadataka ispolje što više inicijative u pogledu prodiranja u neprijateljevu pozadinu, zatim da prikupljaju što detaljnije podatke o neprijatelju ispred sebe, da najveću pažnju posvete pripremi i mobilizaciji novih boraca i da u svim oslobođenim mjestima postavljaju komande mjesta i rukovode njihovim radom.⁵²² Ovim naređenjem i usmjeravanjem dejstva devet divizija na sjever kroz Šumadiju, Tamnavu i Pocerinu, ka Savi i Beogradu, počela je u stvari pripremna faza Beogradske operacije.

Nasuprot 1.armijskoj grupi NOVJ stajali su djelovi njemačke armijske grupe „Srbija“, u čiji su sastav ušle sve okupatorske i kvislinške jedinice koje su se tada zatekle na teritoriji Srbije. Glavnina njenih snaga bila je koncentrisana u istočnoj Srbiji i Banatu, dok su protiv armijske grupe NOVJ u zapadnoj Srbiji i Šumadiji dejstvovala manje operativne, policijske i kvislinške jedinice. Njihov front se, uglavnom, protezao linijom od Kraljeva, preko Čačka, Kragujevca, Mladenovca, Uba i Koceljeva, do Banje Koviljače.⁵²³ Njemački komandant Jugoistoka proglasio je Srbiju 21. septembra za ratu zonu.

Polazeći od dobijenog zadatka, Štab 1.proleterske divizije napisao je 22. septembra naređenje potčinjenim jedinicama, upoznao ih sa osnovnim zadatkom 1.armijske grupe NOVJ i naredio: 13.proleterskoj brigadi, da se postavi na prostor Lazarevac – Petka – Lajkovac – Županjac i sa nje dejstvuje ka Ubu i niz Kolubaru, a manjim dijelovima na komunikacije Lajkovac – Ub – Obrenovac i Lazarevac – Stepojevac, u cilju razbijanja nedićevsko-četničke vlasti i njemačkih kolona, kao i radi izviđanja neprijatelja; 1.proleterskoj brigadi, da se sa glavninom razmjesti sjeverno od Kolubare, na prostoru Slovac – Stepanje – Vrovine – Karaula (trig. 312) – Loznica – Divci, a sa dva bataljona južno od Kolubare, u rejonu Markova Crkva – Oštrikovac, sa zadatkom da dejstvuje prema Ubu i Tamnavi, a manjim djelovima da prodire i sjeverno od Tamnave radi razbijanja nedićevsko-četničke vlasti i njemačkih kolona na komunikacijama, te izviđanja neprijatelja; 3.krajiškoj proleterskoj brigadi, da se u ulozi rezerve razmjesti na sektoru Ljig – Jajčić – G. Latković – Bogovađa – Vravčević – Strmovu; 8.crnogorskoj udarnoj brigadi, da se, takođe u ulozi rezerve, postavi na širem području Mionice, s tim da

⁵²² Zbornik, tom I, knj. 12, str. 243-247.

⁵²³ Beogradska operacija, drugo izdanje, Institut za vojnu istoriju Ministarstva odbrane SSSR-a – Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1989, str. 160, Petar Višnjić, isto, str. 163-165.

obezbjeduje divizijsku bolnicu u selu Komanice. Od artiljerijskog divizionu po jedna baterija pridodata je 1. i 3.proleterskoj brigadi. Zadatak dobijen od Štaba korpusa u pogledu prodiranja lakih jedinica u neprijateljevu pozadinu, izviđanja neprijatelja, mobilizacije novih boraca, njihovog prihvata i obuke, formiranja civilnih i vojnih organa vlasti, Štab divizije prenio je na brigade i upoznao ih da će istočno od 1.divizije dejstvovati 5.udarna, a zapadno 6.proleterska divizija. Za sjedište Štaba divizije određen je Vrčević. Za održavanje veze u okviru divizije naređeno je da se koriste radio-stanice, kuriri i telefonska sredstva veze.⁵²⁴

Novi raspored prema ovom naređenju divizija je zauzela tokom 23.septembra. Toga dana 1.proleterska brigada odbila je ispad četničko-nedićevskih snaga iz Uba prema Slovcu. Kako narednih desetak dana nije bilo borbi, u jedinicama je nastavljena intenzivna vojno-politička obuka s težištem na osposobljavanju novih boraca, koji su masovno stupali u jedinice – bilo dobrovoljno, bilo putem mobilizacije. Nove borce trebalo je upoznati s borbenom prošlošću jedinica u koje su došli i perspektivom pobjednosnog završetka NOB-a. Zbog velikih potreba za komandnim kadrovima i dalje je iz divizije upućivan izvjestan broj starješina za novoformirane jedinice i vojno-pozadinske organe vlasti u Srbiji. Planski i organizovano jedinice su se pripremale za nastavljane dejstava prema sjeveru. Intenzivno su putem izviđanja prikupljani podaci o neprijatelju na sektoru Vreoci – Ub. Po naređenju Štaba divizije od 28. septembra, krajem mjeseca su pri obavještajnim centrima brigada formirani izviđački vodovi, a u bataljonima izviđačke desetine. Na sastancima starješina po bataljonima i brigadama analizirane su protekle borbe i stanje u jedinicama. Problem je bila obuća ne samo kod starih, već i novih boraca, a bilo je teškoća i u pogledu naoružanja novih boraca.

Dok je u posljednjoj dekadi septembra na sektoru 1. i 6.proleterske divizije vladalo relativno zatišje, a njihove jedinice se pripremale za nastavljane dejstava u pravcu Beograda, na krilima 1.armijske grupe NOVJ vođene su žestoke borbe, od čega je zavisio i nastavak dejstava 1.proleterske divizije. Dvanaesti korpus je iz doline Jadra, preko Cera i Mačve, nastupao prema Šapcu i Savi, a 5. i 17. i 21.divizija u Šumadiji bile su zahvaćene protivudarom njemačkih i četničkih snaga (operacija „Cirkus“ – „Zirkus“) na prostoru Čačak –

⁵²⁴ Isto, str. 278-281: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije od 22. septembra u 14.30 sati.

Kragujevac – Topola – Arandjelovac, koje su nastojale da osiguraju saobraćaj na komunikacijama Beograd – Topola – Kragujevac – Kraljevo i dalje, dolinom Ibra, zatim da odbace snage 1. armijske grupe na zapad i ovladaju kolubarskim basenom. Da bi pomogao 12. korpusu u razbijanju četnika i ovladavanju Cerom, Štab 1. proleteskog korpusa uputio je 6. proletersku diviziju sa sektora Valjeva prema Ceru, a na njeno mjesto doveo je 8. crnogorsku udarnu brigadu.⁵²⁵ Smjenivši 6. proletersku diviziju, ona se 27. septembra razmjestila na prostoru Valjevo – Slatina – Gola glava – Koceljevo i zatvorila pravac od Šapca prema Valjevu.⁵²⁶ Narednih dana ona je na tom prostoru pohvatala više manjih četničkih grupa i rušila komunikacije prema Šapcu.

Krajem septembra i početkom oktobra 1944. godine položaj njemačkih i kvislinških snaga u Srbiji veoma se pogoršao. Prodorom kroz zapadnu Srbiju i Šumadiju, 1. armijska grupa NOVJ otvorila je put ka Beogradu i ozbiljno ugrozila komunikacije koje sa juga vode prema glavnom gradu, od čijeg je držanja u mnogome zavisila sudbina njemačke Grupe armija „E“ u Grčkoj i Makedoniji. Neposredna opasnost, pored dejstava jedinica u južnoj i istočnoj Srbiji pod komandom Glavnog štaba za Srbiju, zaprijetila je sa istoka. Naime, jedinice Crvene armije počele su, u noći između 21. i 22. septembra, da iz Rumunije forsiraju Dunav sjeverozapadno od Kladova i prodiru prema D. Milanovcu, Klokočevcu i Jabukovcu, a uoči 28. septembra njene znatno jače snage prešle su bugarsko-jugoslovensku granicu, da bi 30. septembra zauzele Negotin i Prahovo. Tome je prethodio sporazum između predsjednika NKOJ i vrhovnog komandanta NOV i POJ, maršala Tita, koji je u Moskvi boravio od 21. do 28. septembra i predstavnika vlade SSSR-a i Vrhovne komande Crvene armije. Na osnovu njega, Crvena armija je mogla da svoja dejstva prenese na istočni dio teritorije Jugoslavije. Pored toga, usaglašena su i opšta pitanja sadejstva između jugoslovenskih i sovjetskih trupa, a postignut je i sporazum o pomoći SSSR-a NOV-u u ratnom materijalu i isporuci 50.000 tona žita kao pomoć jugoslovenskim narodima. Dobijenim ratnim materijalom trebalo je da se kompletira naoružanje 12 pješadijskih divizija punog ratnog brojnog stanja (oko 10.000 boraca) i 2 vazduhoplovne divizije.⁵²⁷

⁵²⁵ Zbornik, tom I, knj. 12, str. 363-364: Naređenje Štaba 1. proleterskog korpusa Štabu 1. proleterske divizije od 26. septembra.

⁵²⁶ Isto, str. 372-374: Naređenje Štaba 1. proleterske divizije od 26. septembra u 14 sati.

⁵²⁷ Beogradska operacija, drugo izdanje, str. 109-111.

Dijelom ovog naoružanja biće preoružana i 1.proleterska divizija poslije Beogradske operacije.

U to vrijeme Nijemci su nastojali da po svaku cijenu ojačaju odbranu preostalih pozicija u Srbiji. Ubrzano su dovlačili jake snage iz Grčke i iz pojedinih djelova Jugoslavije u Banat i istočnu Srbiju, da bi organizovali front odbrane protiv južnog krila Crvene armije. Radi pojačanja jedinica u rejonu Beograda, krajem septembra su iz Grčke prebacili 18.SS policijski puk i početkom oktobra jedan puk divizije „Rodos“. Pored toga, njemački komandant Jugoistoka početkom oktobra je naredio da se u rejon Beograda hitno uputi pet pukovskih grupa (iz 297, 104, 264. i 118. divizije), ali će do Beograda uspeti da stigne samo 750.puk 118.lovačke divizije. Zbog nepovoljnog razvoja događaja u Srbiji i na Balkanu za fašističku Njemačku, Hitler je bio prisiljen da 3. oktobra izda naređenje da se njemačke jedinice evakuišu iz Grčke, južne Makedonije i južne Albanije i da se organizuje odbrana na „plavoj liniji“: Skadar – Skoplje – selo Klisura, gdje je trebalo uspostaviti vezu sa odbranom njemačke Armijske grupe „Srbija“ u istočnoj Srbiji. Međutim, ovaj Hitlerov plan osujetila su uspješna dejstva jedinica NOVJ i Crvene armije u Srbiji, pa je on bio prisiljen da naredi povlačenje glavnih snaga Grupe armija „E“ prema Beogradu, a pomoćnih iz Albanije od Skadra prema Mostaru.⁵²⁸ Kvislinška vlada Milana Nedića napustila je 5. oktobra Beograd i preko Budimpešte umakla u Beč, a njene funkcije u Srbiji preuzele su njemačke vojne vlasti. Toga dana, komanda njemačke Grupe armija „F“ napustila je Dedinje i premjestila se u Vukovar.

U takvoj situaciji 1.armijska grupa NOVJ trebalo je da – nastavljajući ofanzivna dejstva za konačno oslobođenje zapadne Srbije i Šumadije sa Beogradom – s juga i zapada podiđe Beogradu, uspostavi vezu s jedinicama Crvene armije, koje su prodirale kroz istočnu Srbiju, kao i sa jedinicama 14.korpusa NOVJ koje su dejstvovala u toj oblasti, presječe komunikacije koje s juga, od Kraljeva i Niša, vode ka Beogradu, zauzme Kosmaj, Vreoce, Stepovjevac i Ub, blokira Šabac i desnom obalom Save dejstvuje ka Obrenovcu, obezbjeđivši se dijelom snaga od Čačka, Kraljeva i Kragujevca. Poslije desetodnevnog predaha i 1.proleterska divizija je bila spremna za nastavak dejstva. Moral boraca i jedinica bio je na visini. „Kod boraca i rukovodilaca“, pisao je, pred ostalog, 27. septembra Štab 13. proleterske brigade u operativnom izvještaju

⁵²⁸ Isto, str. 704.

Štabu 1.proleterske divizije, „osjeća se želja za borbom i pokretima. Brigada kao cjelina sposobna je za izvršenje svih zadataka...”⁵²⁹

Poslije poraza četnika na Ceru i nastupanja 12.korpusa i 6.proleterske divizije prema Savi i Posavini, 1.proleterska divizija dobila je zadatak da im, dijelom snaga, sadejstvuje u Posavini, na sektoru Obrenovac – Ušće – Banjani. Pristupajući izvršenju tog zadatka, Štab divizije je odlučio da „radi stvaranja boljih uslova za... dalje dejstvo i radi boljeg obezbeđenja oslobođene teritorije“, 2. oktobra između 6 i 7 sati napadne i zauzme neprijateljeva uporišta na sektoru Vreoci – Ub. Na Ub je trebalo da napadaju 1. i 3. proleterska, a na Vreoce 13.proleterska brigada. Štab divizije naredio je 30. septembra prikupljanje brigada narednog dana u polaznim rejonima za napad i to: 1.proleterske, sa pridodatom brdskom baterijom, na prostoru Ostreš – Stepanje – Vrovine (trig. 376) – Karaula, sjeverno od Slovcia; 3.krajiške, sa tri bataljona u rejonu Nepričava – Slovac i sa dva bataljona na prostoru Markova Crkva – Oštrikovac, dok je jedan bataljon i dalje zadržan na obezbjeđenju divizijske bolnice u selu Kamenice i četa u Mionici; 13.proleterske, na prostoru Lazarevac – Šopić – Borovo, s tim da jednu četvu ostavi u Lajkovcu kao posadu.⁵³⁰

Pripreme za ove napade počele su u stvari tri dana ranije, pojačanim izviđanjem i prikupljanjem podataka o neprijatelju. Tako je, na primjer, 1.proleterska brigada uveče 28. septembra sa tri čete nasilno izviđala s juga prema Ubu.⁵³¹ Sljedećeg dana u Štabu divizije politički komesar divizije, potpukovnik Vlado Šćekić, održao je sastanak s političkim komesarima brigada i njihovim pomoćnicima, na kom je pretreseno moralno-političko stanje u jedinicama i usvojeni zadaci u pogledu partijsko-političkog i agitaciono-propagandnog rada u jedinicama i na terenu. Borce je, pored objašnjavanja političkog značaja predstojećih operacija, trebalo ne samo upoznati nego im i podrobno objasniti krupne vojno-političke događaje u zemlji i inostranstvu, a bili su presudni za pobjedu NOB-a.

Dok su brigade zauzimale naređeni raspored, Štab divizije održao je 1. oktobra sastanak sa štabovima 1. i 3.proleterske brigade u selu Stepanje, na kome je detaljno razrađen plan napada na neprijatelja na području Uba, dok je Štabu 13.proleterske brigade

⁵²⁹ Zbornik, tom I, knj. 12, str. 394-399.

⁵³⁰ Isto, str. 489-491.

⁵³¹ AVII, NOR, k. 712B, br.reg. 32/12 i Zbornik, tom I, knj. 13, str. 122-134.

naređeno da sam izradi plan napada na Vreoce i Velike Crljene. Štab divizije imao je podatak da se u Ubu i okolnim uporištima nalazi oko 400 njemačkih vojnika sa 4 tenka, 50 kamiona, 2 topa, više minobacača i automatskih oruđa, kao i do 1.000 četnika. Osnovna zamisao je bila da se rejon Uba napadne sa istoka, jugozapada i sjeverozapada, s tim da se na pravcu sjevera ostavi prividan otvor koji bi dublje bio čvrsto zatvoren sa dva bataljona na obrenovačkom putu, kod Čemanovog mosta na Tamnavi. Planom je bilo predviđeno da 3.krajiška proleterska brigada napada sa dva bataljona s istoka, iz rejona Trnjaci – Stublinica – Silaja i s dva bataljona s juga, preko Mehane Kladnica, a da jedan bataljon zadrži u rezervi na području Markova Crkva – Oštrikovac. Istovremeno je 1.proleterska trebalo da napada sa dva bataljona s jugozapada od Žutog brda i preko Vučjaka i sa dva bataljona sa zapada i sjeverozapada od Sovljaka, između rijeka Uba i Tamnave, a da sa dva bataljona, obilazeći Ub s istoka pravcem Ruklada – Paljuvi – Stublenica – Šarbane, izbije kod Čemanovog mosta na Tamnavi (oko 7 km sjeveroistočno od Uba) sa zadatkom da ga poruše, zauzmu selo Crvena Jabuka i spriječe intervenciju neprijatelja od Obrenovca i izvlačenje iz Uba.⁵³²

U toku noći 1. i 3.proleterska brigada stigle su na polazne položaje za napad i ujutro oko 6.30 sati prešle u napad na Ub. Neprijatelj je napad spremno dočekao i odmah pružio jak otpor. Ipak, u prvom naletu zauzeta je Mehana Kladnica, ali ju je neprijatelj brzom intervencijom tenkovima povratio. Nakon toga on je na svim pravcima, zahvaljujući dobro organizovanom sistemu vatre, velikoj količini automatskog oružja i brisanom prostoru ispred rovova – zaustavio napadače, tako da su se borbe otegle skoro čitav dan. Naročito žestoki okršaji vođeni su za Silaju, Mehanu Kladnicu i Vučjak. Oko 16 sati neprijatelj je prisiljen da pred jurišima djelova 3.krajiške napusti Mehanu Kladnicu i da se, pod zaštitom 4 tenka, povuče u Ub, nakon čega je oko mjesta sužen poluobruč. Ocijenivši da postoje izgledi na uspjeh, Štab divizije je naredio brigadama poslije podne da se pripreme i u 20 sati pređu u odlučan noćni napad na Ub. U međuvremenu, još u jutarnjim satima, dva bataljona 1.proleterske brigade zauzeli su bez borbe Crvenu Jabuku, porušili Čemanov most i zatvorili pravac od Obrenovca. Odmah iza podne neprijatelj je intervenisao iz Obrenovca sa 3 tenka i 20 kamiona pješadije, ali je, u

⁵³² Zbornik, tom I, knj. 13, str. 32-35.

sukobu s pomenuta dva bataljona, zadržana kod porušenog mosta i na Tamnavi tako da nije omela predviđeni noćni napad na Ub.

Tačno u određeno vrijeme otpočeo je opšti napad na Ub i zahvaljujući naletu djelova brigada, neprijatelj je ubrzo počeo da se izvlači prema Obrenovcu, štiteći se tenkovima, tako da je Ub zauzet u 21 sat. Gonjen sa začelja od dva bataljona 1.proleterske i dva bataljona 3.krajiške brigade, a zadržan sa čela od dva bataljona 1.proleterske brigade kod Čemanovog mosta, neprijatelj je sabijen u zahvatu ceste u rejonu Crvene Jabuke, gdje je borba s njim nastavljena u toku noći i sljedećeg dana, kao i sa obrenovačkom grupom. Iako je napadan i sa bokova i trpio osjetne gubitke, neprijatelj se nije predavao. Pred več 3. oktobra uspjelo mu je da popravi most na Tamnavi, a zatim je, zajedno s obrenovačkom grupom, odstupio prema Obrenovcu. Za njim se sjeverno od Tamnave prebacila glavnina 1.proleterske brigade na prostor Lončanik – Ljubinić – Joševa – Takovo – Banjani, upućujući djelove prema Savi, dok je dio snaga zadržala južno od Tamnave u Sovljaku i Crvenoj Jabuci. Treća krajiška proleterska brigada razmjestila se u rejonu Ub – Selevac. U borbama za Ub neprijatelju su naneseni osjetni gubici u živoj sili, zarobljen je izvjestan broj četnika i zaplijenjena manja količina oružja i municije. Ukupni gubici 1. i 3.proleterske brigade iznosili su 14 poginulih i 45 ranjenih boraca.⁵³³

Kako je bilo i naređeno, 13.proleterska brigada je u 5 sati 2.oktobra napala s jednim bataljonom obezbjeđenje kolubarskog rudnika uglja u Velikim Crljenima, dok je drugi zadržala u brigadnoj rezervi u selu Buljetin.⁵³⁴ Brigada je raspolagala obavještenjem da se u Vreocima nalazi oko 140, a u V. Crljenima oko 200 njemačkih vojnika. U stvari, radilo se o njemačkom 6.vojno-upravnom bataljonu i 1. i 2.četi 26.rudarskog bataljona. Neprijatelj je bio dobro utvrđen rovovima i bunkerima, oko kojih je bila postavljena žičana mreža. Posebno je bila utvrđena termoelektrana kao objekat od naročitog značaja. U okolini su se nalazili i dijelovi Kolubarskog i Avalskog četničkog korpusa, ukupne jačine oko 500 četnika.

Bataljon koji je napadao na termoelektranu naišao je na snažan otpor iz solidnih utvrđenja, kao i na žičanu prepreku nabijenu strujom visokog napona. No i kad je dovod struje prekinut, bataljon nije mogao ništa da postigne, pa se ubrzo povukao za oko 200 metara od centrale,

⁵³³ Zbornik, tom I, knj. 13, str. 256-263: Izvod iz Operacijskog dnevnika Štaba 1.proleterske divizije od 1. do 10. oktobra.

⁵³⁴ Isto, str. 36-38: Zapovijest Štaba 13.proleterske brigade bataljonima od 1. oktobra.

ostavivši oko nje slabije snage. Bataljoni koji su napadali na Velike Crljene sabili su neprijatelja oko glavnog rudnika, porušili električni stub i most na cesti prema Stepojevcu. I pošto ga do 9 sati nijesu uspjeli savladati, blokirali su ga i povukli se malo od rudnika. U toku dana bataljoni su se prepucavali s neprijateljem i po naređenju Štaba brigade, pripremali se za ponovni napad koji je počeo u 19 sati. Likvidirani su svi bunker i druge prepreke, a neprijatelj satjeran u dvije utvrđene zgrade – centralu i upravnu zgradu rudnika, ali i pored svih nastojanja nije ga se uspjelo likvidirati. Ujutro, 3. oktobra, ostavivši manje djelove radi blokade i dodira s neprijateljem, bataljoni su se malo povukli od objekata napada. Tokom dana nije bilo većih borbi; rastjerani su četnici na pravcu Junkovca i zarobljeno je 20 Italijana koje su Nijemci koristili za rad u rudniku, a koji su odmah dobrovoljno, kao borci stupili u brigadu. Nešto iza pola noći Nijemci su, sa 4 tenka i nešto pješadije, prodrli od Stepojevca u Vreoce, a zatim se sa posadom iz Centrale, preko Velikih Crljena, gdje su prihvatili snage iz rudnika, pod zaštitom tenkova povukli prema Stepojevcu. Brigada se tokom 4. oktobra razmjestila u Velikim Criljenima, Vreocima, Šapiću i Lazarevcu. U tim borbama ona je nanijela neprijatelju osjetnije gubitke, dok je sama imala 7 poginulih i 42 ranjena borca.⁵³⁵

Slijedećeg dana divizije se, po naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa, prikupila: sa 1.proleterskom brigadom na prostoru Stepanje – Mehana Kladnica – Ub – Čemanov most; sa 3.krajiškom proleterskom brigadom u rejonu Čelije – Županjac – Bogovađa; sa 8.crnogorskom udarnom brigadom, koja je za vrijeme borbi za Ub i Vreoce zadržana na području sjeverno od Valjeva, u selu Babina Luka i jednim bataljonom u Koceljevu, dok je 13.proleterska brigada ostala u pomenutom rasporedu. Štab divizije smjestio se u Lajkovcu. U ovom rasporedu divizija je ostala i sljedećeg dana.⁵³⁶ Jedinice su se odmarale, sređivale i vršile mobilizaciju novih boraca. Naređenjem vrhovnog komandanta NOV i POJ od 5. oktobra, za načelnika Štaba divizije postavljen je potpukovnik Blažo Marković, do tada komandant 8.crnogorske udarne brigade, namjesto potpukovnika Moma Đurića koji je upućen na novu dužnost, a za komandanta 8.crnogorske udarne brigade major Savo Mašković, do tada zamjenik komandanta 1.proleterske brigade.⁵³⁷

⁵³⁵ Todor Radošević, isto, str. 270-272.

⁵³⁶ Zbornik, tom I, knj. 13, str. 256-263.

⁵³⁷ Zbornik, tom II, knj. 14, str. 212.

Borbe na komunikacijama Kragujevac – Beograd, na dijelu Mladenovac – Đurinci – Ralja

Dalja dejstva 1.proleterske divizije, kao i čitave 1.armijske grupe NOVJ, usmjerio je vrhovni komandant NOV i POJ direktivom od 5. oktobra upućenom general-lajtnantu Peku Dapčeviću, koju je on primio slijedećeg dana. „U vezi s time da su sovjetske trupe već zauzele Pančevo“, pisalo je, pored ostalog u depeši, „pripremite vaših pet divizija koje su uz Savu orijetisane prema Beogradu da budu spremne za operacije na sam Beograd. Preduzmite mjere za likvidaciju Obrenovca. Napad na Beograd je vezan sa operacijama Crvene armije i čekajte našu definitivu zapovest. Vaše desno krilo ne mora da se kači sa garnizonom u Kragujevcu, već je glavni zadatak da se spojite sa Crvenom armijom kod Velike Plane. Čitava vaša grupa od 9 divizija mora da učestvuje u napadu na Beograd. Naša je želja, a i Rusi su tog gledišta, da u Beograd uđu prvo naše jedinice.”⁵³⁸

Izvršavajući dobijeni zadatak, Štab 1.proleterskog korpusa uputio je 7.oktobra, preko Lazarevca, 1.proletersku diviziju prema komunikaciji Topola – Mladenovac – Ralja, radi presijecanja, na tom dijelu komunikacija Kragujevac – Beograd, neobično važnih za Nijemce zbog izvlačenja snaga iz Grčke, Makedonije i Srbije i radi zauzimanja što povoljnijeg položaja za napad na Beograd. U to vrijeme na širem području Arandjelovca nalazila se 5.krajiška divizija, orijentisana takođe prema pomenutim komunikacijama, a južno od nje na prostoru Rudnik – Vračevšnica – Takovo – 21.divizija. Zapadno od 1.proleterske divizije, pravcem Vreoci – Stepojevac – Arnajevo, upućena je 6.proleterska divizija, sa zadatkom da dejstvuje prema Obrenovcu i Kosmaju.⁵³⁹

Tokom 7. i 8. oktobra 1.proleterska divizija se, iz doline Kolubare i Ljiga, prebacila na istok i razmjestila se: sa 1.proleterskom, u sjevernom dijelu tog mjesta; sa 13.proleterskom u Raniloviću; sa 8.crnogorskom, artiljerijskim divizionom i Štabom divizije u Darosavi. Na ranijem sektoru ostavljeni su dijelovi 1, 3. i 13.proleterske brigade radi dovršenja mobilizacije. Oko 1.500 novih boraca doveo je 8. oktobra bataljon 1.proleterske brigade sa područja Uba, od kojih je Štab brigade slijedećeg dana, po naređenju Štaba divizije, uputio: 8.crnogorskoj 524; 3.krajiškoj 233 i 13.proleterskoj 352 borca, a

⁵³⁸ Isto, str. 213.

⁵³⁹ Zbornik, tom I, knj. 13, str. 462-473: Izvod iz Operacijskog dnevnika Štaba 1.proleterskog korpusa od 1. do 15. oktobra 1944.

preostale je zadržao za sebe.⁵⁴⁰ I na novom prostoru jedinice su nastavile da mobilišu nove borce. Brojno stanje brigada bilo je neujednačeno. Tako je 9. oktobra 1.proleterska brigada brojala 2.607, 3.krajiška 1.823, a 13.proleterska oko 1.800 boraca. U 13.proleterskoj tog dana formiran je i 5.bataljon.⁵⁴¹ Pored popune novim borcima, iz divizije je i u to vrijeme upućen izvjestan broj starih boraca i starješina za popunu drugih jedinica, u prvom redu 17.divizije.

Na osnovu naređenja Štaba 1.proleterskog korpusa od 7. oktobra da formira jak izviđački bataljon i uputi ga što dublje prema Beogradu, Štab divizije obrazovao je u Venčanima narednog dana ovaj bataljon od postojećih brigadnih izviđačkih vodova i bataljonskih izviđačkih odjeljenja, na taj način što su 1, 3. i 13.proleterska brigada formirale po kompletnu četu jačine po 50 boraca, dok je 8.crnogorska udarna brigada dala svoj vod za popunu ovako formiranog bataljona, koji je ujutro 9. oktobra sa radio-stanicom upućen ka Beogradu, pravcem Stojnik – Parcanski vis – Rušanj – Rakovica – Beograd, sa zadatkom da na tom pravcu prikuplja podatke o neprijateljskim snagama i redovno obavještava Štab divizije.⁵⁴² Po izvršenom zadatku trebalo je da se ovaj bataljon rasformira i njegovo ljudstvo vrati brigadama. Naredbom Štaba korpusa od 3. oktobra⁵⁴³ bilo je predviđeno da se pri Štabu divizije formira dopunski bataljon od zarobljenih neprijateljevih vojnika – nedićevaca, četnika i ljotićevaca, prisilno mobilisanih i zavedenih, u kom će se provjeriti, vojnički obučiti i politički vaspitati, a zatim odabrani upućivati u jedinice. Pri štabu artiljerijskog diviziona 7. oktobra je počeo petnaestodnevni kurs za obuku minobacačlija.

Pristupajući realizaciji dobijenog zadatka o presijecanju komunikacija Kragujevac – Beograd, Štab 1.proleterske divizije je, u pola noći između 8. i 9. oktobra, naredio 3.krajiškoj proleterskoj brigadi da se tokom dana prebaci u rejon Pružatovca i u 20 sati, obezbjedivši se od Palanke, napadne Mladenovac. U slučaju da se u gradu nalaze jake neprijateljske snage, trebalo ih je manjim snagama vezati, a glavnim porušiti cestu i željezničku prugu na sektoru Mladenovca i onemogućiti neprijatelju saobraćaj na njima. Istovremeno, 1.proleterska brigada dobila je zadatak da se tokom

⁵⁴⁰ AVII, NOR, k. 712B, br.reg. 32/12.

⁵⁴¹ Isto.

⁵⁴² AVII, NOR, k. 712B, br.reg. 17/2: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije od 7. oktobra u 22 sata.

⁵⁴³ AVII, NOR, k. 712A, br.reg. 16/2.

dana prebaci na prostor Kosmaj – Rogača i sa nje manjim djelovima djeluje na glavne komunikacije Ralja – Mladenovac, na odsjeku Ropočevo – ž.st. Vlačko Polje, da što dublje prema Beogradu upućuje laka izviđačka odjeljenja. U cilju sadejstva, 3.krajiškoj brigadi je naređeno da, u 20 sati 9. oktobra, sa dva bataljona izbije na pomenute komunikacije na dijelu ž.st. Vlačko Polje – Đurinci, poruši ih i zatvori pravac od Beograda. U divizijskoj rezervi trebalo je da ostanu 13.proleterska brigada u Raniloviću i 8.crnogorska udarna brigada u Venčanima, gdje će se nalaziti bolnica i Štab divizije.⁵⁴⁴

U međuvremenu, dok su jedinice divizije nastupale određenim pravcima, komandant 1.armijske grupe, general-lajtnant Peko Dapčević, primio je novu direktivu vrhovnog komandanta od 8. oktobra, kojom mu je naredio da 12.korpus hitno orijentiše prema Beogradu, a grupu koja ide prema Velikoj Plani da lijevim krilom usmjeri prema Beogradu. Istovremeno ga je obavijestio da će jedinice Crvene armije, vjerovatno za dan-dva preko Petrovca izbiti kod Vel. Plane i da Crvena armija drži cijelu sjevernu obalu Dunava od Zemuna preko Pančeva i dalje.⁵⁴⁵ Štab 1.proleterskog korpusa je odlučio da u susret sovjetskim jedinicama uputi 5.krajišku i 21.diviziju, s tim da 5.divizija usput, uveče 9. oktobra, dijelom snaga napadne Topolu, zatim da obje divizije što prije izbiju u dolinu Velike Morave i da 21. zauzme Planu, a 5. Palanku. Za zatvaranje pravca Kragujevac – Topola angažovana je 17.divizija, koja je 9. oktobra iz rejona Rudnika izbila na komunikacije Kragujevac – Topola i Kragujevac – Rača.⁵⁴⁶

Zbog brzog približavanja frontova Beogradu i nedostatka snaga kojom bi zaustavili brzo nastupanje jedinica Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske i organizovale čvršću odbranu Beograda, nesumnjivo najznačajnijeg komunikacijskog čvora, od izuzetnog strategijskog značaja za čitav front na jugoistoku Evrope – njemačko komandovanje se našlo u veoma teškoj situaciji. General Šnekenburger (Wili Schnekenburger), komandant korpusa i odbrane Beograda, po naređenju komandanta armijske grupe „Srbija“, generala Gustava Felbera, formirao je na brzinu, 9. oktobra, dvije motorizovane borbene grupe: jednu pod komandom majora Smulcera, sastava 1.bataljon 749.puka sa baterijom jurišnih i baterijom teških protivtenkovskih

⁵⁴⁴ Zbornik, tom I, knj. 13, str. 194-197: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije od 9. oktobra u 00 sati.

⁵⁴⁵ Zbornik, tom II, knj. 14, str. 236.

⁵⁴⁶ Beogradska operacija, drugo izdanje, str. 182-183.

topova i uputio je od Beograda sa zadatkom da preko Mladenovca prodre do Topole i dalje ka Lapovu, u dolinu Velike Morave, dok je s juga, iz Kragujevca prema Topoli upućen ojačani 3.bataljon 18.policijskog puka. Cilj je bio da se za saobrćaj obezbijedi komunikacija Kragujevac – Beograd odbacivanjem jedinica NOVJ sa nje i sadejstvovanje drugoj borbenoj grupi koja je, pod komandom majora Volfa, upućena iz Smedereva prema Velikoj Plani, radi zaustavljanja daljeg prodora snaga Crvene armije. Međutim, događaji će ubrzo pokazati da su te jedinice bile suviše slabe da bi izvršile dobijene zadatke. Radi ojačanja snaga u Beogradu, iz Šapca su istog dana u Beograd upućeni 202.tenkovski bataljon (bez čete) i 1.bataljon 1.brandenburškog puka, a iz Obrenovca tri čete sa nekoliko jurišnih topova. Namjera je, pored ostalog, bila da se oslobode jedinice 117.lovačke divizije, koje su napadale mostobran Crvene armije uspostavljen 7. oktobra na desnoj obali Dunava kod Ritopeka, za angažovanje u većoj mjeri prema dolini Morave. Oko 16 sati 9. oktobra Šmulcerova grupa je počela da pristiže u Đurince i Mladenovac .

Slučaj je htio da je istovremeno s poduzetim mjerama njemačkog komandovanja od 9. oktobra, za koje razumljivo nije mogao znati komandant 3.fronta Crvene armije, maršal Fjodor Ivanovič Tolbuhin, naredio general-potpukovniku Vladimiru Ivanoviču Ždanovu, komandantu 4.gardijskog mehanizovanog korpusa (ojačanog sa 230.artiljerijskim pukom, 42.lovačkom protivtenkovskom brigadom, 140.minobacačkim pukom, 58.pukom gardijskih minobacača – „Kaćuše“, 22.protivavionskom artiljerijskom divizijom i 218.inžinjerijskim bataljonom) da razvije napad 57.armije, opštim pravcem Zaječar – Žagubica – Beograd, nanoseći glavni udar pravcem Tabanovac – Markovac – Topola – Mladenovac – Beograd i pomoćnim pravcem Petrovac – Žabari – Vel. Orašje – Smederevo – Beograd, s tim da najkasnije do podne 14. oktobra ovlada Beogradom, imajući u vidu dejstva 1, 6, 17, 21. i 5.pješadijske divizije NOVJ sa linije Gornji Milanovac – Arandelovac prema liniji Kragujevac – Palanka i 12.udarnog korpusa iz rejonu Obrenovca ka Beogradu, pa zajedno sa njima oslobodi Beograd. Svojom zapoviješću, izdatom istog dana, general Ždanov je razradio dobijeni zadatak svog korpusa, naredivši da se zauzimanje Beograda ima izvršiti krajem dana 13. oktobra,⁵⁴⁷ skrativši tako samouvjereno rok za jedan dan, što je neosporno bilo nerealno.

⁵⁴⁷ Mišo Leković, Bitka za Beograd oktobra 1944. godine (prema njemačkim izvorima), „Politika“ od 30. oktobra do 19. novembra 1944.

Ne znajući za preduzete mjere Nijemaca i dijelova Crvene armije, 1.proleterska divizija izbila je 9. oktobra sa zapada u neposrednu blizinu komunikacije Beograd – Kragujevac, u namjeri da je presječe. Njena 3.krajiška proleterska brigada, obezbjeđivši se sa po jednim bataljonom od Smederevske Palanke i Rače, napala je uveče 9. oktobra, sa tri bataljona sa sjevera, zapada i juga, glavninu Šmulcerove borbene grupe u Mladenovcu, bez podataka o kom se neprijatelju radi i kakve je jačine. U snažnom jurišu brigada je prodrila u grad, gdje je nastavila da vodi žestoke borbe s neprijateljem koji se grčevito branio. Oko pola noći naišao je iz Niša voz na porušenu prugu i osiguranje kod Međuložja. Brzim i odlučnim napadom osiguranja posada voza je savladana i voz s lokomotivom i 25 vagona uništen. Zaplijenjena je veća količina ratnog materijala i raznih predmeta i artikala ishrane koje su Nijemci negdje opljačkali od naroda i povezli sa sobom. Istovremeno je 1.proleterska brigada sa po jednim bataljonom napala neprijateljeve posade na željezničkim stanicama Đurinci i Vlaško Polje, a dijelovi 5.divizije Topolu, ali bez uspjeha. Ne uspjevši da zauzmu Mladenovac i pomenute željezničke stanice zbog jakog otpora neprijatelja, jedinice 1. proleterske divizije povukle su se na polazne položaje od objekata napada i nastavile da sa zapada vrše pritisak na njih. I pored toga, uspjeh je bio veoma značajan: prekinuta je željeznička pruga i zaustavljen prodor Šmulcerove borbene grupe prema Topoli i dolini Morave, što je omogućilo jedinicama Crvene armije da lakše forsiraju Veliku Moravu.

Po naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa od 9. oktobra, da jednu brigadu uputi u pravcu Ralje, a jednu u ulozi rezerve zadrži u Velikoj Ivanči i južnije, uz obavještenje da 5.divizija nastupa prema Palanci, a 6.proleterska divizija pravcem Meljak – Lipovica – Cvetkov grob,⁵⁴⁸ Štab 1.proleterske divizije pomjerio je 10. oktobra glavninu snaga malo na sjever. Tako se 1.proleterska brigada premjestila na prostor Stojnik – Babe – Sopot – Parcanski vis, sjeverozapadno od Kosmaja, sa zadatkom da dejstvuje na komunikacije na sektoru Ralje, pa po mogućnosti zauzme ovo mjesto, uspostavi vezu s Kosmajskim partizanskim odredom u Dučini i odredi mu zadatke uglavnom izviđačkog karaktera. Na sektoru Mladenovca zadržana je 3.krajiška proleterska brigada, dok se 8.crnogorska prebacila u rejon Rogača – Kosmaj – Nemenikuće, a 13.proleterska u Veliku Ivanču, s jednim bataljonom u predjelu Kosa – Stojnik. Artiljerijski divizion koji nije

⁵⁴⁸ AVII, NOR, k. 712B, br.reg. 32/29-12: Knjiga depeša Štaba 1.proleterske divizije.

imao municije i bolnica smjestili su se u Drlupi, a Štab divizije u Rogaći. Izviđački bataljon stigao je u predio zapadno od ž.st. Ripanj i izvijestio da je izvidio Ripanj i Barajevo, da u ovim mjestima nema neprijatelja i da će naredne noći ispitati Pinosavu, Avalu, Beli Potok i Rakovicu. Tog dana, 10. oktobra, divizija je ukupno brojala 8.500 naoružanih i 4.800 nenaoružanih boraca.⁵⁴⁹

U međuvremenu, prednji dijelovi 68.streljačkog korpusa 57.armije 3.ukrajinskog fronta Crvene armije, poslije prodora preko istočne Srbije, uz sadejstvo snaga 14.korpusa NOVJ, počeli su 9. oktobra da pod borbom forsiraju Veliku Moravu kod Velike Plane i da u toku naredna dva dana zauzmu Veliku Planu, Markovac i Smederevsku Palanku i na taj način obrazuju mostobran na zapadnoj obali ove rijeke i presjeku željezničku prugu koja s juga vodi u Beograd. Noću između 10. i 11. oktobra prvi put su se susreli izviđački dijelovi 5.divizije NOVJ i sovjetski izviđači, a sljedećeg jutra je jedan bataljon 1.krajiške brigade 5.divizije ušao u Smederevsku Palanku i sastao se s prednjim djelovima 68.streljačkog korpusa Crvene armije. Vijest o ovome brzo je prostrujala kroz sve jedinice 1.proleterskog korpusa, odnosno 1.armijske grupe NOVJ. Tim povodom u jedinicama 1.proleterske divizije održani su, poslije podne 11. oktobra, mitinzi boraca i naroda u selima gdje su se zatekle jedinice. Sa mitinga su upućivani pozdravni telegrami najvišim rukovodiocima Sovjetskog Saveza i NOVJ.

O forsiranju Velike Morave vrhovni komandant, koji se tada nalazio u Krajovi gdje je bio i Štab 3.ukrajinskog fronta sa maršalom Tolbuhinom na čelu, oko podne 10. oktobra obavijestio je komandanta 1.proleterskog korpusa i naredio mu da najkasnije sutra, a ako je ikako moguće i u toku dana, njegove jedinice treba da se susretnu sa jedinicama Crvene armije kod Palanke, Vel. Plane, Donje Rače ili kod Brzana. „Ovde će tvoje jedinice“, pisalo je dalje u depeši, „biti posađene na kamione i brzo krenuti u pravcu Beograda. U tom pravcu kreću krupne snage Tolbuhina sa jednim pojačanim tenkovskim korpusom. Jedna tvoja divizija mora po svaku cenu braniti komunikaciju Kragujevac – Topola. Šalji hitno brza izviđačka odeljenja napred radi kontakta sa delovima Crvene armije. Sve ove operacije u sporazumu su sa Tolbuhinom, s kojim držimo tesni kontakt. Politički je važno, a to je i moja želja, da naše jedinice uđu prve u Beograd“.⁵⁵⁰

⁵⁴⁹ Isto.

⁵⁵⁰ Tito, *Sabrana djela*, 24, str. 51.

Upoznat sa situacijom na frontu – da je Crvena armija forsirala Veliku Moravu, da dijelovi 5. divizije izbijaju sjeveroistočno od Mladenovca i da su jedinice 6. proleterske divizije ušle u Rušanj – Štab 1. proleterske divizije ocijenio je da će se na komunikacijama Topola – Beograd „nagomilati saobraćaj raznih neprijateljskih delova koji otstupaju“ i da ih treba „efikasno uništavati ne napadajući uporišta na kojima bi imali teže žrtve“, pa je u vezi s tim 11. oktobra oko podne naredio: 1. proleterskoj brigadi da i dalje stalno ofanzivno dejstvuje na komunikacije na sektoru Đurinci – Ralja; 8. crnogorskoj udarnoj brigadi da sa jednim bataljonom napada pravcem Nemenikuće – ž. st. Vlaško Polje; 3. krajiškoj proleterskoj brigadi da uveče, ako uslovi budu povoljni, napadne Mladenovac i 13. proleterskoj brigadi da dio snaga uputi južno od Mladenovca na prostor Markovac – Belosavci radi pritiska na Topolu i sadejstva djelovima 5. divizije koji su napadali na ovo mjesto. Pored toga brigadama je, na zahtjev Štaba korpusa, izričito naređeno: „Nikakve objekte na komunikacijama od sada ne uništavati“.⁵⁵¹ Znači trebalo ih je sačuvati za lakše nastupanje jedinica i za korišćenje u oslobođenoj zemlji.

Nepovoljan razvoj situacije u Srbiji u to vrijeme ozbiljno je zabrinjavao njemačku Vrhovnu komandu i komandanta Jugoistoka, a naročito komandanta Armijske grupe „Srbija“, generala Felbera i njemu potčinjene komandante – generale Šnekenburgera, Vitmana, Štetnera i Štefana sa ostalim komandantima većih i manjih jedinica. Angažovanjem na brzinu formiranih i preformiranih borbenih grupa oni su nastojali da održe dolinu Morave, otklone opasnost koja se nadvila nad Beogradom i istraju još nekoliko dana dok ne pristignu trupe Grupe armija „F“ generala Lera s juga, čiji se štab još nalazio u Solunu. Snage (puk „Rodoss“) koje su avionima prabacivane iz Grčke na Zemunski aerodrom upućivane su u Beograd. Noću između 10. i 11. oktobra povučene su u Beograd i jedinice (među kojima je bila najača 92. motorizovana brigada) koje su držale mostobran na lijevoj obali Dunava kod pančevačkog gvozdenog mosta, nakon čega je iste noći ovaj most srušen, a razoreno je i dunavsko pristanište. Uporedo su ubrzavane mjere u cilju učvršćenja odbrane Beograda naročito na južnim padinama.

Pošto Smulcerova i Volfova borbena grupa nijesu izvršile dobijene zadatke, general Šnekenburger, čiji se štab nalazio na Avali, formirao je 11. oktobra dvije nove, znatno jače borbene

⁵⁵¹ Zbornik, tom I, knj. 13, str. 255-256.

grupe: jednu pod komandom pukovnika Dizenera i naredio joj da komunikacijom preko Mladenovca prodre u Topolu, odbaci snage NOVJ od komunikacije, a zatim sa zapada produži napad na Smederevsku Palanku i Veliku Planu i drugu borbenu grupu pod komandom generala Vitmana (Wittmann August), komandanta 117.lovačke divizije, koja je dobila zadatak da iz rejonu Smederava odlučno krene uz dolinu Morave i sa sjevera napadne Veliku Planu. Jednovremenim i koordiniranim napadom trebalo je da te borbene grupe likvidiraju mostobran Crvene armije na Velikoj Moravi u rejonu Velika Plana – Smederavska Palanka, zadrže dalji prodor snaga Crvene armije i omoguće izvlačenje vlastitih trupa s juga, što bi bilo od velikog operativnog pa i strategijskog značaja.⁵⁵² Ipak, angažovane snage bile su slabe da bi izvršile tako krupne zadatke. One će brzo biti potučene od znatno nadmoćnijih trupa Crvene armije u bici na Moravi.

Uveče 11. oktobra jedinice 1.proleterske divizije, kako im je to naređeno, pojačale su napad na dijelove Dizenerove borbene grupe u zahvatu komunikacije Mladenovac – Ralja, koje su nadirale ka Topoli. Bile su to najžešće borbe koje je divizija vodila na toj komunikaciji. Trajale su čitavu noć, a nastavljene su i slijedećeg dana. Nijemci su nastojali da je po svaku cijenu zadrže, što je dovelo do žestokih okršaja. Najsjevernija 1.proleterska brigada, napadajući sa pet bataljona, uspjela je da u tunelu kod Ralje blokira nekoliko vozova i da dva puta upadne u ž. st. Đurinci, ali više od toga nije mogla postići. Ni napad bataljona 8.crnogorske udarne brigade na ž. st. Vlaško Polje nije dao rezultate, kao ni napadi 3.krajiške na sektoru Mladenovca, iako su joj u napadu na to mjesto sadejstvovala dva bataljona 3.krajiške brigade 5.divizije. Pritiskom dva bataljona na komunikaciju Mladenovac – Topola, 13.proleterska brigada je sadejstvovala 10.krajiškoj brigadi 5.divizije u napadu na Topolu, ali je i taj napad neprijatelj odbio. Veoma značajan uspjeh postigla je 17.udarna divizija, koja je upornom odbranom spriječila jake motorizovane njemačke snage da od Kragujevca prodru u Topolu, čime je ova važna komunikacija, u stvari, već bila presječena.

⁵⁵² Mišo Leković, isto.

Susret s jedinicama Crvene armije i zajednička dejstva za oslobođenje Mladenovca i Ralje i proboj spoljnog pojasa njemačke odbrane Beograda u rejonu Avale

Dok je 1.proleterski korpus NOVJ vodio borbe u zahvatu komunikacije Topola – Mladenovac – Ralja, a 68.streljački korpus Crvene armije za proširenje i učvršćenje mostobrana na zapadnoj obali Velike Morave, komandant 3.ukrajinskog fronta Crvene armije odlučio je 11. oktobra da, u duhu zapovijesti od prije dva dana, krene u napad ojačani 4. gardijski mehanizovani korpus, s tim da u toku noći pređe Veliku Moravu i sljedećeg dana sa obrazovanog mostobrana produži prema Beogradu, pa ga najkasnije do podne 14. oktobra zauzme, kako je bilo ranije planirano.⁵⁵³ Prešavši Veliku Moravu u noći između 11. i 12. oktobra kod sela Donje Livadice, ovaj korpus⁵⁵⁴ je u 9 sati, uz podršku djelova 9.mješovitog vazduhoplovnog korpusa, produžio da nastupa prema Beogradu. Njegove glavne snage sastale su se prije podne 12. oktobra kod Natalinaca s dijelovima 4. brigade 21. divizije NOVJ, a zatim su u snažnom napadu, nešto poslije podne 12. oktobra, u sadejstvu s jedinicama 5. i 17. divizije NOVJ zauzele Topolu. To je bila prva zajednička borba jedinica 1. proleterskog korpusa NOVJ i 4.gardijskog mehanizovanog korpusa Crvene armije. Tako je zajedničkom akcijom zauzimanja Topole u pravom trenutku presječena posljednja komunikacija koja s juga vodi prema Beogradu, čime je konačno otklonjena mogućnost za izvlačenje njemačke Grupe armija „E“ prema Beogradu, zbog čega se, uz velike gubitke, morala probijati dolinom Zapadne Morave i Đetinje prema Sarajevu.

Po zauzimanju Topole, glavne snage 4. gardijskog mehanizovanog korpusa sa 36.tenkovskom brigadom na čelu krenule su drumom na sjever, prema Mladenovcu i Ralji, gdje su dijelovi 1.proleterske divizije neprekidno bočno napadali njemačke kolone, a da komunikacije nijesu smjeli da ruše. Izviđački bataljon divizije probio se oko 20 km na sjever do Kumodraža i ujutro 12. oktobra depešom obavijestio Štab divizije da se na sektoru V. i M. Mokri Lug

⁵⁵³ Beogradska operacija, drugo izdanje, str. 239; Patar Višnjić, isto, str. 264.

⁵⁵⁴ Korpus je bio sastava: 36.gardijska tenkovska brigada, 13, 14. i 15.gardijska mehanizovana brigada. ukupno sa ojačanjima imao je 17.022 vojnika, 160 tenkova, 21 samohodno artiljerijsko oruđe, 31 oklopni automobil, 366 topova i minobacača, 674 mitraljeza, 15.710 pušaka i automata (Beogradska operacija, drugo izdanje, str. 239-240).

– Kumodraž nalaze jake njemačke snage s artiljerijom, da u samom Beogradu ima mnogo motorizacije, da se najjače snage i utvrđenja nalaze na Banjici, Zvezdari, kod električne centrale i na Kalemegdanu i da Beograđani s nestrpljenjem očekuju partizane.⁵⁵⁵ Radi obezbjeđenja napada na Beograd s juga, na pravcu Kraljeva i Kragujevca dejstvovali su u početku 17. udarna divizija i dijelovi 68. streljačkog korpusa, da bi kasnije bili pojačani i dijelovima 84. streljačkog korpusa Crvene armije i 1. proleterskom divizijom i dijelovima 14. korpusa NOVJ.

Nastupajući od Topole, 36. tenkovska brigada slomila je otpor Dizenerove borbene grupe kod Belosavaca (oko 8 km sjeverno od Topole), a zatim i na liniji Grabovac – Markovac. S njom su se kod Belosavaca sastala dva bataljona 13. proleterske brigade. Bio je to prvi kontakt boraca 1. proleterske divizije i Crvene armije. Koliko se nekad o ovom susretu maštalo toliko mu se sad radovalo, ali vremena za slavlje nije bilo. Nakon kratkih, toplih i srdačnih pozdrava i zagrljaja, tek susreli saveznici su, svaki svojim pravcem, krenuli prema Beogradu. Slomivši neprijateljevu odbranu kod Međulužja, 36. tenkovska brigada je oko 17 sati s juga izbila pred Mladenovac. U tom rejonu sa njom se susrela i 3. krajiška proleterska brigada. Koncentričnim napadom dijelova 4. krajiške brigade 5. divizije s istoka, 36. tenkovske brigade s juga i 3. krajiške proleterske brigade s jugozapada Mladenovac je zauzet u 23 sata. Nijemci su, pretrpjevši velike gubitke, u najvećoj žurbi napustili grad i odstupili prema Ralji, ostavivši iza sebe veliko skladište municije koje nijesu uspjeli da unište. U stvari, Dizenerova borbena grupa bila je potpuno razbijena. Njeni ostaci uključeni su u novu borbenu grupu koja se užurbano pripremala za odbranu Beograda, dok je pukovnik Dizener upućen na novu dužnost. Na uzvišenjima kod Ralje i nazad kod Avale Nijemci su užurbano izvodili fortifikacijske radove, a za obezbjeđenje komunikacije prema Beogradu angažovan je i 202. tenkovski bataljon. Komandovanje na tim odbrambenim položajima Šnekenburger je povjerio pukovniku Jugenfeldu – zahtijevajući od njega da upornom odbranom spriječi prodor napadača u grad. Treba napomenuti da ni Vitmanova borbena grupa na pravcu Smedereva nije izvršila dobijeni zadatak.

Porazom Dizenerove grupe prilazi Beogradu s juga bili su otvoreni. Ovog dana Nijemci su u Beogradu uveli vanredno i opsadno stanje, o čemu je njemački komandant grada, u vidu saopštenja

⁵⁵⁵ AVII, NOR, k. 712B, br.reg. 32/12: Knjiga depeša Štaba 1. proleterske divizije.

putem plakata i letaka, obavijestio građanstvo preteći strogim rigoroznim mjerama, pa i strijeljanjem svih onih koji se ne budu pridržavali naređenja.⁵⁵⁶

Goneći neprijatelja ka Beogradu, 36.tenkovska brigada se u toku noći susrela s djelovima 8.crnogorske udarne brigade kod Natalinaca. Susret nije bio ni malo nježan. Zbog neobavještenosti, tenkovi su osuli paljbu po položaju bataljona 8.brigade i ovaj je odgovorio vatrom, a možda je bilo i obratno, samo je činjenica da je došlo do međusobne paljbe, koja je ubrzo prekinuta kada se doznalo da se radi o tenkovima Crvene armije. Na sreću, bataljon nije imao gubitaka. Produživši nastupanje, tenkovska brigada je uspostavila vezu i sa dva bataljona 1.proleterske brigade na sektoru Đjurinci – Ropočevo – Ralja, gdje je takođe bilo prepucavanja zbog neobavještenosti. U zoru 13. oktobra, tenkisti su izbili pred Ralju. Koncentričnim napadom sovjetskih snaga s istoka i juga, u sadejstvu dijelova 4.brigade 5.divizije takođe s istoka i dva bataljona 1.proleterske brigade s jugozapada i zapada – neprijatelj je prisiljen da se u 7.30 sati povuče prema Avali.

Nastupajući uporedo s djelovima 4.gardijskog mehanizovanog korpusa ka Beogradu, 1.proleterska divizija se, po naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa, 13. oktobra bez borbe pomjerila s 1.proleterskom i 8. crnogorskom udarnom brigadom u Ripanj, 3.krajiškom proleterskom u Ralju i Parcani i s 13.proleterskom brigadom u Stojnik, Babe i Parcani. Artiljerijski divizion i bolnica smjestili su se u Rogači, a Štab divizije u Ralji.⁵⁵⁷ Izviđački bataljon prebacio se u rejon južno od Boleča (Golo brdo, k. 159), odakle je obavijestio da su Nijemci juče srušili pančevački most preko Dunava, da se neprijatelj povukao iz Boleča u Mali Mokri Lug gdje se nalazi velika komora, da je neprijatelj iz Beograda glavne snage izvukao na periferiju i da je sastav trupa mješovit, a moral, ishrana i zdravstveno stanje vrlo slabi.⁵⁵⁸

Tog dana 1.brigada 5.divizije, pošto je dan ranije zauzela Umčare, krenula je dijelom snaga na sjeveroistok i kasno uveče izbila na Dunav između Smedereva i Grocke, gdje je uspostavila kontakt s 15.gardijskom mehanizovanom brigadom koja je stigla iz Velike Plane. Izbijanjem ove dvije brigade na put Smederevo – Beograd, njemačka

⁵⁵⁶ Mišo Leković, isto.

⁵⁵⁷ Zbornik, tom I, knj. 13, str. 302-308: Iz Operacijskog dnevnika Štaba 1.proleterske divizije od 11. do 20. oktobra.

⁵⁵⁸ Isto, str. 483-504: Izvod iz Knjige depeša Štaba 1.proleterske divizije.

korpusna grupa generala Valtera Štetnera, ukupne jačine oko 30.000 vojnika,⁵⁵⁹ koja se pod udarima dijelova 3.ukrajinskog fronta i 14.korpusa NOVJ povlačila iz istočne Srbije, zatečena na području Požarevac – Smererevo, bila je odsječena od Beograda. Na lijevom kri-lu rasporeda 12.korpus je manjim snagama blokirao Obrenovac, a glavninom, preko Umke, izbio do Železnika i Ostružnice, dok je na spoju ovog korpusa i 1.proleterske divizije 6.proleterska divizija stigla na prostor Barajevo – ž. st. Ripanj – Rušanj.

Izbijanjem s juga i jugozapada pred Grocku, Avalu i Ostružnicu, 1.proleterski i 12.korpus NOVJ i 4.gardijski mehanizovani korpus Crvene armije, izbili su u stvari pred spoljni pojas odbrane Beograda. Pojas se protezao linijom Vinča – Avala – Pinosava – Resnik i dalje prema Ostružnici. Najjači, najznačajniji i najbolje utvrđeni čvor odbrane na toj liniji bila je neosporno Avala (trig. 511), koja je dominirala čitavom okolinom. Napadom na Avalu u stvari će početi napad na Beograd.

U međuvremenu, u oslobođenoj Topoli sreli su se general Ždanov, komandant 4.gardijskog mehanizovanog korpusa i general Peko Dapčević, komandant 1.proleterskog korpusa, odnosno Prve armijske grupe NOVJ, koji ga je upoznao s direktivom vrhovnog komandanta NOV i POJ u vezi s napadom na Beograd. Od očekivanja da se napravi zajednički plan za dalja dejstva prema Beogradu i zahtjeva da se jedinicama NOVJ daju kamioni za prebacivanje prema Beogradu, što je najavio i vrhovni komandant NOVJ – nije bilo ništa. General Ždanov je odgovorio da on ništa ne zna o pomenutoj direktivi i da ima naređenje da 14. oktobra zauzme Beograd.⁵⁶⁰ Iznenađen takvim odgovorom, komandant 1.proleterskog korpusa uputio je odmah, 13. oktobra, depešu vrhovnom komandantu u kojoj je, pored ostalog, pisalo: „Iz razgovora sa komandantom divizije (greška treba korpusa – T.R) u Topoli vidimo da nisu upoznati da su ovde naše jače snage i da mi imamo glavni zadatak u zauzimanju Beograda uz sadejstvo njihove motorizacije i artiljerije“.⁵⁶¹ Istog dana vrhovni

⁵⁵⁹ Grupu su sačinjavali: 1.brdska divizija, dijelovi divizije „Brandenburg“, ojačana 92.motorizovana brigada, jurišni puk „Rodos“, dva bataljona 117.lovačke divizije i razne druge pješadijske, artiljerijske, policijske i druge jedinice, koje su se ranije nalazile u istočnoj Srbiji.

⁵⁶⁰ Savo Drljević, Beogradska operacija – najveći domet snage i umijeća Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, Beogradska operacija – materijali okruglog stola o beogradskoj operaciji održanog 18. oktobra 1984.g. u Beogradu, VIZ, Beograd 1985. str. 21-51.

⁵⁶¹ AVII, NOR, k. 372, br.reg. 2/50-2.

komandant je iz Krajove odgovorio: „Juče je pošao do vas Ljubo Đurić s dva ruska oficira. Jedan za vezu s ruskim trupama, a jedan za koordinaciju avijacije s trupama. Kod mene se nalazi oficir za vezu iz Tolbuhinovog štaba. Dogovorili smo se da naše trupe prve uđu u Beograd, ili barem zajedno. Izdaj zapovijest za napad na Beograd i (objasni) značaj oslobođenja Beograda...”⁵⁶²

Izvršavajući naređenje i polazeći od namjera 4.gardijskog mehanizovanog korpusa da 14. oktobra zauzme Beograd, Štab 1.proleterskog korpusa je, pred večer 13. oktobra, naredio 1.proleterskoj diviziji da krene u napad na Beograd i naslonom na Avalski drum i dijelove Crvene armije, sa kojima je sadejstvo ostvarivano spontano na nivou nižih taktičkih jedinica, preko Banjice prodre u Beograd i tako „barem zajedno“ s njima uđu u prestonicu, s tim što će po njenom oslobođenju, zajedno s 5.divizijom ostati u njoj kao posada. Peta divizija, koja je napadala desno, dobila je zadatak da se 14. oktobra pomjeri bliže Beogradu radi održavanja kontakta s njemačkim snagama i uspostavljanja čvršće veze s jedinicama Crvene armije koje su nastupale od Avale i Smedereva,⁵⁶³ dok je lijevokrilnoj, 6. proleterskoj, naređeno da napadom preko Topčidera, zajedno sa snagama 1.proleterskog i 12.udarnog korpusa i trupama Crvene armije, oslobodi Beograd.⁵⁶⁴

U duhu dobijenog zadatka. Štab 1.proleterske divizije naredio je 1.proleterskoj brigadi da u toku noći krene u napad na Beograd zapadno od Avalskog drumu, pravcem Beli Potok – Lipak – Banjica – Terazije, u sadejstvu s jedinicama Crvene armije, a po oslobođenju Beograda da se razmjesti oko zgrade Ministarstva vojske i Kalemegdana, gdje će izvršavati zadatke po liniji OZN-e. Osmo crnogorska udarna brigada dobila je zadatak da prije ponoći krene pravcem Ripanj – Resnik – Rakovica, a zatim preko Dedinja prodre u grad i izbije na Glavnu željezničku stanicu, Savski most i Savsko pristanište i na tom dijelu posjedne desnu obalu Save. U drugom borbenom ešelonu trebalo je da iza 1.proleterske nastupa 3.krajiška proleterska brigada do Banjice, a iza 8.crnogorske 13.proleterska brigada do Dedinja.⁵⁶⁵ U 20 sati 13. oktobra Štab 1.proleterske brigade je Štabu divizije, u vezi s predstojećim napadom uputio depešu slijedeće sadržine: „Primili smo vaše naređenje za napad na Beograd

⁵⁶² Tito, Sabrana djela, 24, str. 26.

⁵⁶³ Zbornik, tom I, knj. 13, str. 342-344.

⁵⁶⁴ Isto, str. 351-352: Zapovijest Štaba 6.proleterske divizije od 13. oktobra.

⁵⁶⁵ Zbornik, tom I, knj. 13, str. 338-340.

i postupićemo po istom. Vodi se oštra borba na sektoru Avale. Naši su izmešani sa Crvenom armijom i jurišaju kroz njihove jedinice. Oni naše vraćaju, ne daju da ih prolazimo. Prema razvoju (napada) kretaćemo uporedo napred“.⁵⁶⁶ U naredjenju potčinjenim jedinicama izdatom 13. oktobra u 12.30 sati, Štab 8.crnogorske udarne brigade je, pored ostalog, napisao: „Crvena armija u 16 časova danas otpoćeće sa napadom na Beograd, s tim što će joj prvi cilj biti likvidacija Avale“.⁵⁶⁷

Napadajući s juga, poslije zauzimanja Ralje, dijelovi 4.gardijskog mehanizovanog korpusa pokušali su da iz pokreta probiju spoljnu odbranu Beograda kod Avale. Međutim, pošto su naišli na žilav otpor njemačkih snaga ojačanih artiljerijom i tenkovima, u napad je pored 36.tenkovske uvedena i 14.mehanizovana brigada i dijelovi 1.proleterske brigade i jedan bataljon 21.divizije NOVJ. Napad je počeo nešto prije 20 sati 13. oktobra snažnom artiljerijskom pripremom, nakon čega je u kratkom ali žestokom okršaju odbrana neprijatelja slomljena, a ključni neprijateljev položaj na Avali, koji je zatvarao put za Beograd, osvojen. U toku borbi 13. oktobra na isturenom komandnom mjestu na Avali, pogotkom iz njemačkog aviona smrtno je ranjen general Šnekenburger, komandant korpusa i odbrane Beograda i slijedećeg dana podlegao ranama, a njegov štab je rasformiran i ljudstvo uključeno u Komandu odbrane Beograda. Nakon zauzimanja Avale, jedinice 4.gardijskog mehanizovanog i 1.proleterskog korpusa krenule su, istina nedovoljno usklađeno, prema Beogradu i u ranim jutarnjim satima našle se na domak grada.

Nastupajući uporedo sa trupama Crvene armije, 1.proleterska je, iako bez motorizacije, izbila oko 5 sati 14. oktobra pred Banjicu – istovremeno kad i prednji dijelovi 4.gardijskog mehanizovanog korpusa. Tu se razvila u strijelce i uz podršku sovjetske artiljerije i 10 tenkova, krenula u napad. U prvom naletu zauzela je južni dio Banjice i Banjički vis (trig.198), ali je njen dalji prodor neprijatelj zaustavio.⁵⁶⁸ Napadajući zapadno od 1.proleterske, 8.crnogorska udarna brigada iznenadila je rano ujutro 14.oktobra njemačke snage u Pinosavi, tako da su one gotovo bez borbe pobjegle prema Rakovici. Brigada je zaplijenila 9 topova raznog kalibra, 7 kamiona natovarenih municijom i ratnom spremom, 4 mitraljeza i nešto pušaka. U daljem

⁵⁶⁶ AVII, NOR, k. 712B, br.reg. 33/12.

⁵⁶⁷ Zbornik, tom I, knj. 13, str. 338-340.

⁵⁶⁸ Zbornik, tom I, knj. 14, str. 412-423.

nastupanju, ona je slomila otpor neprijatelja na Straževici (trig. 209), a zatim, je u sadejstvu s djelovima 6.proleterske divizije napala Rakovicu. Neprijatelj se povukao u dobro utvrđenu fabriku avionskih motora, iz koje je nekoliko sati davao snažan otpor, ali je ipak bio prisiljen da se povuče prema Košutnjaku. U Rakovicu je potom stigao i jedan bataljon Crvene armije, koji je napadao u pravcu Košutnjaka i Dedinja. U sadejstvu s njim, brigada je napala na Dedinje i predveče ga zauzela.⁵⁶⁹ Krećući se u drugom ešelonu, 3.krajiška proleterska brigada stigla je pred suton u Jajince, a 13.proleterska u Resnik, dok se Štab divizije smjestio u Jajincima.

Nastupajući u zahvatu Avalskog drumu, prednji dijelovi 4.gardijskog mehanizovanog korpusa zauzeli su rano ujutro 14.oktobra Jajince, zatim, zajedno sa jednim bataljonom 21.divizije NOVJ, Kumodraž i izbili pred Miloševac i Banjicu. Iza njega, u auto-transportu od Mladenovca prema Avali, kretale su se 73.gardijska i 236.streljačka divizija Crvene armije. Peta udarna divizija NOVJ se od Vrčina, preko Leštana, približavala Velikom Mokrom Lugu, dok je s jednom brigadom, u sadejstvu sa sovjetskom 15.mehanizovanom brigadom, napadala Smederevo. Zapadno od 1. proleterske, 6.proleterska divizija izbila je pred Topčider i Košutnjak, a još zapadnije, napadajući desnom obalom Save, 12.udarni korpus je zauzeo Obrenovac i stigao pred Žarkovo. Iz druge linije, 21.divizija iz rejonu Kusatka i Kovačevca i 23. divizija od Velike Plane približavale su se Beogradu. Tako su 14. oktobra, 1. proleterski i 12.udarni korpus, odnosno 1.armijska grupa NOVJ i 4.gardijski mehanizovani korpus Crvene armije, poslije brzog slamanja spoljnog pojasa odbrane, izbili pred periferiju Beograda, na kojoj su njemačke snage organizovale glavni pojas odbrane grada ispred kojeg su zastali da bi se pripremili za odlučujući napad, odnosno nastavak napada, mada borbe nijesu prekidane.

Proboj njemačke odbrane na periferiji Beograda i prodor u centar grada

Pred neposredni napad na Beograd u gradu su se zatekli dijelovi i ostaci raznih jedinica koje su pripadale korpusu generala Šnekenburgera. Nazive svih njih i jačinu teško je ustanoviti. Nije bilo ni jedne kompletne jače jedinice, prije svega pješadijske, ranga

⁵⁶⁹ Isto, str. 424-431: Iz Operativnog izvještaja za oktobar 1944. Štaba 8.crnogorske brigade.

divizije. Pored Alarmnog puka, „Tvrđave Beograd“ i 202. tenkovskog bataljona, odbranu grada činile su razne pješadijske, artiljerijske, policijske, inženjerijske, laudesšicen alarmne i druge jedinice različite namjene. Svjedočanstvo o tome kakvog su kvaliteta bile jedinice angažovane u odbrani Beograda ostavio je general Felber u pregledu borbi svoje armijske grupe „Srbija“, u vreme od avgusta do oktobra 1944. godine, datiran 4.11.1944. „Odbrana grada je“, piše on, „usled odvajanja ono malo raspoloživih i za borbu sposobnih snaga za front na Moravi radi prihvata 1.brd.div(izije), trpela, s jedne strane, od nedostatka pešadijskih snaga, a s druge strane, od potpune rascepanosti u mnogobrojne, samo u organizacionom pogledu prikupljene alarmne jedinice i novodovedene delove jedinica. Tako su npr. prednji delovi 750.lov.puka, koji su iskrncani u Topčideru u noći 13/14. morali par časova kasnije odbijati, na potpuno nepoznatom terenu i bez teškog naoružanja, glavni udar protivnika kroz Topčidersku dolinu“.⁵⁷⁰ Za odbranu Beograda Nijemci su raspolagali i manjim brojem bombardera i lovaca. Kolika je bila ukupna jačina njemačke grupacije u Beogradu gotovo je nemoguće utvrditi na osnovu raspoloživih dokumenata. Ipak na osnovu borbi može se zaključiti da grupacija nije predstavljala impozantniju snagu, što je relativno, inače napadač ne bi mogao da osvoji tri četvrtine grada za samo dan i noć. Tek kad je front znatno skraćen i kad su dovedene svježe snage sjeverno od Save otpor je znatno ojačao. Što se tiče 1.proleterske divizije, nemoguće je bilo ustanoviti koje su se snage branile na pravcu njenog napada.

Komandovanje svim snagama odbrane Beograda je 13. oktobra uveče, poslije smrtnog ranjavanja generala Šnekenburgera, preuzeo general-lajtnant Fridrih Štefan (Fridrich Stephan), direktno potčinjen generalu Felberu, komandantu armijske grupe „Srbija“, koji je svoje komandno mjesto iz kalemegdanskih zidina premjestio 14. oktobra u Surčin, a dan kasnije u Rumu. U borbama za Beograd uzeće učešća i neprijateljska grupacija generala Štetnera, koja je odsječena na prostoru Požarevac – Smederevo, odakle će pokušati da se probije u Beograd. Ovoj grupaciji njemačko komandovanje poklanjalo je veliku pažnju i ispoljavalo posebnu brigu za nju, želeći da njene snage sačuva za dalja dejstva na drugim pravcima.

Tek kad su jedinice NOVJ i Crvene armije počele da se približavaju Beogradu i kada je postalo jasno da im je on cilj,

⁵⁷⁰ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 679-703.

njemačke snage počele su užurbano da ga pripremaju za odbranu. Na njegovoj periferiji za neposrednu odbranu je bio izgrađen pojas odbrane koji se u luku protezao od Save do Dunava i oslanjao na utvrđena uporišta na Čukarici, Banovom brdu, Košutnjaku, na Dedinju, Banjičkom visu (trig.198), Konjarniku (k.205) i Velikom Vračaru (trig.253) koji je dominirao istočnom periferijom grada. Na pojedinim pravcima bili su izgrađeni armirano-betonski bunker i iskopani protivtenkovski i streljački rovovi i postavljena protivpješadijska minska polja. U unutrašnjosti grada mnoge zidane ograde i zgrade podešene su za odbranu. Inače, sav grad je bio jako miniran. Pored pojedinih stambenih blokova i zgrada, pripremljeni su za rušenje i svi važniji komunalni i drugi javni objekti. Tokom 13. i 14. oktobra miniran je i razrušen i zemunski aerodrom.

Prema zamisli njemačkog komandanta Jugoistoka, feldmaršala fon Vajksa (Maximilian von Weichs), trebalo je da posada Beograda upornom odbrandm veže za sebe što veći broj sovjetskih i jugoslovenskih jedinica i na taj način olakša povlačenje snaga njemačke Grupe armije „E“ prema Sarajevu, zatim da stvori mogućnost i vrijeme za izvlačenje i prihvati Štetnerove korpusne grupe od Smedereva i Požarevca, što se predviđalo za 16. oktobar, a kojoj je bio namijenjen zadatak da obrazuje front u Sremu i na lijevoj obali Drine – u njenom donjem toku. Komandant Jugoistoka je Armijsku grupu „Srbija“ u taktičkom pogledu potčinio Komandi 2.oklopne armije, kojoj je 14. oktobra naredio „da zaustavlja neprijateljsku ofanzivu najkasnije na liniji Drina – Sava – Dunav – Tisa. Beograd držati dotle dokle to izgleda svrsishodno u okvirima opšte situacije... Za napuštanje mostobrana Beograd potrebno je prethodno odobrenje k-ta Jugoistoka“.⁵⁷¹

Krećući se za svojim trupama, štabovi 1.proleterskog korpusa NOVJ i 4.gardijskog mehanizovanog korpusa Crvene armije, neovisno jedan od drugog, stigli su ujutro 14. oktobra u Jajince. Na zajedničkom sastanku visokih predstavnika tih štabova, umjesto detaljnog dogovora o usklađivanju zajedničkih dejstava u predstojećem napadu na sam Beograd, ona su dogovorena „u glavnim linijama“.⁵⁷² Prema svjedočenju Sava Drljevića, tada pukovnika i načelnika Štaba 1.proleterskog korpusa, on je toga jutra na

⁵⁷¹ Isto, str. 651-652: Direktiva komandanta Jugoistoka od 14. oktobra komandantima 2.oklopne armije i Armijske grupe „Srbija“.

⁵⁷² Beogradska operacija, drugo izdanje, str. 266.

komandnom mjestu generala Ždanova dobio podatke o pravcima nastupanja njegovih brigada – 36. tenkovske, 13. 14. i 15. mehanizovane.⁵⁷³ Prema izvještajima svojih izviđačkih bataljona, Štab 1. proleterskog korpusa je imao podatke da se u Beogradu brane tri njemačke divizije, čije je brojno stanje smanjeno, a moral slab; da Nijemci u masama dezertiraju i predaju svoju spremu. Takve podatke o neprijatelju dostavljao je i izviđački bataljon 1. proleterske divizije njenom Štabu. Očito da je obavještajna služba i ovog puta podbacila. Nasuprot tome, Nijemci su imali tačne podatke o sastavu i namjerama 1. proleterskog korpusa, pošto su u nekom od njegovih štabova imali obavještajca koji ih je redovno o svemu tome obavještavao.⁵⁷⁴

Polazeći od dobijenog zadatka, podataka o neprijatelju i sistemu njegove odbrane, mogućnosti i rasporeda vlastitih snaga, kao i zadataka 4. mehanizovanog korpusa Crvene armije – Štab 1. proleterskog korpusa je odlučio da u produžetku napada na Beograd postroji borbeni poredak u četiri napadne kolone i njihovim udarima na izabranim pravcima probije neprijateljevu odbranu i što prije izbije kroz grad na Kalemegdan, zauzme Glavnu željezničku stanicu i most na Savi, razdvoji njemačke snage na više djelova, a zatim ih odvojeno uništi i u toku 14. oktobra i naredne noći, zajedno sa 12. udarnim korpusom i u sadejstvu sa sovjetskim trupama, oslobodi Beograd. Odluka da se za tako kratko vreme zauzme Beograd bila je nerealna, mada je, jasno, bila usaglašena sa zamisli Štaba 4. gardijskog mehanizovanog korpusa. Ona svjedoči o tome da je neprijatelj potcijenjen, a vlastite i sovjetske snage precijenjene, što će narednih dana pokazati borbe.

Pristupajući realizaciji operativne zamisli, Štab 1. proleterskog korpusa je u 9 sati 11. oktobra u Jajincima izdao zapovijest potčinjenim jedinicama za oslobođenje Beograda. „Mi danas izvršavamo istorijsku zadaću u ovome ratu“, pisalo je, pored ostalog, u zapovijesti, „time što glavni grad naše otadžbine oslobađamo od njemačko-fašističkog ropstva i nedićevsko-četničke izdaje i vraćamo ga svom narodu i otadžbini. Sve naše jedinice imaju uložiti krajnje napore da se grad oslobodi u toku dana i noći 14. na 15. o. m.“

Prva napadna kolona koju je obrazovao 12. udarni korpus (11, 16, 28. i 36. divizija) dobila je zadatak da sa dostignutog prostora produži napad pravcem Žarkovo – Banovo brdo – Mihajlovac – Glavna željeznička stanica Beograd – Savsko pristanište.

⁵⁷³ Savo Drljević, isto, str. 44.

⁵⁷⁴ Mišo Leković, isto.

Drugo napadnoj koloni koju je činila 6.proleterska divizija, naređeno je da nastupa opštim pravcem Topčider – Topčiderski venac – Vojna bolnica – Ulica kraljice Natalije – Ulica kneza Mihaila – Kalemegdan – Gornji grad (tvrđava) .

Treća napadna kolona, koju je obrazovala 1.proleterska divizija, dobila je zadatak da sa dostignutog prostora 14. oktobra produži napad opštim pravcem Banjica – Dedinje – Bulevar oslobođenja – ulice Krunska, Dečanska i Vasina – Kalemegdan. Njena zona širenja desno ograničena je ulicama: Prestolonaslednika Petra, Stiškom, Žorža Klemansoa i Gospodar Jovanova i lijevo počev od igrališta BSK-a, pa ulice Gučevske, Kralja Milana i Uzun-Mirkove. Štab korpusa joj je ukazao na najvažnije objekte u zoni napada koje je trebalo da ima u vidu, a to su zgrade Narodne skupštine, lista „Vreme“ i Hipotekarne banke. Još joj je naređeno da održava čvrstu vezu sa susjednim divizijama i jedinicama Crvene armije, a po izvršenom zadatku da se razmjesti u gradu, na prostoru između ulica Kralja Aleksandra i Kneza Mihaila i rijeke Save, sa zadatkom pronalaženja i uništavanja zaostalih neprijateljskih grupa i vršenja garnizonske službe zajedno s 5.divizijom.

Četvrtoj napadnoj koloni, koju je činila 5.udarna divizija, naređeno je da sa dostignutog prostora produži napad opštim pravcem Ulica kralja Aleksandra – Ulica kraljice Marije – Dušanova ulica.

U korpusnoj rezervi zadržana je 21.divizija na prostoru Zuce – Beli Potok – Leštane kod Avale. Štab korpusa nije jedinicama precizno odredio početak napada, već ostavio da napad produže tokom 14. oktobra.⁵⁷⁵

Ubrzo poslije izdavanja zapovijesti, Štab 1.proleterskog korpusa je depešom zabranio divizijama uzimanje ma kakvih lica u jedinice, s tim da će mobilizaciju i popunu izvršiti Štab korpusa poslije čišćenja grada od strane OZN-e. Pored toga, 1.proleterskoj diviziji je naredio da sve oficire OZN-e, obavještajne oficire, islednike i sve izviđačke jedinice uputi u palatu „Riunione“ – čim grad bude oslobođen.⁵⁷⁶ U to vrijeme 1.proleterski korpus brojao je oko 32.000 boraca, 12.udarni korpus 15.266 i 23.divizija 14.korpusa NOVJ oko 10.000 boraca, koja se od Velike Plane približavala Avali radi učešća u oslobođenju Beograda.⁵⁷⁷

⁵⁷⁵ Zbornik, tom I, knj. 13, str. 364-368: Zapovijest Štaba 1.proleterskog korpusa od 14. oktobra.

⁵⁷⁶ AVII, k. 712B, br.reg. 33/12.

⁵⁷⁷ Pater Višnjić, isto, str. 271.

Borbeni poredak ojačanog 4.gardijskog mehanizovanog korpusa sastojao se iz dva borbena ešelona. U prvom su napadale 36.gardijska tenkovska i 13.mehanizovana brigada i to u zoni napada 1.proleterske, a dijelom i 6.proleterske divizije, opštim pravcem Banjica – Autokomanda – Slavija, dok je 14.mehanizovana brigada napadala na pravcu 5.udarne divizije. Zadatak korpusa je bio da, zajedno s pješadijskim jedinicama NOVJ, probije odbranu neprijatelja, a zatim brzo prodire kroz grad. Podržavalo ga je u početku preko 300 topova i minobacača, zatim 21 gardijski minobacač („Kaćuša“) i djelovi avijacije 9.korpusa 17.vazduhoplovne armije. U drugom ešelonu nalazile su se 73.gardijska i 236.streljačka divizija, koje su marševale prema Beogradu. Njima je bilo naređeno da što prije stignu u rejon grada i da se, u operativnom pogledu, potčine Štabu 4.gardijskog mehanizovanog korpusa.⁵⁷⁸

Polazeći od dobijenog zadatka, pravca i širine zone napada, kao i od toga da je i 4.mehanizovani korpus na pravcu njenog napada angažovao glavne snage, bilo je jasno da se 1.proleterska divizija nalazila na pravcu glavnog udara 1.proleterskog korpusa, iako to tako nije formulisano u pomenutoj zapovijesti. U daljem napadu Štab divizije zadržao je borbeni poredak sa kojim je izbio pred Banjicu i Dedinje, odnosno 1.proletersku i 8.crnogorsku udarnu brigadu u prvom, a 3. i 13.proletersku u drugom ešelonu.

Štab divizije je u 20 sati 14. oktobra uputio naređenje štabovima brigada i naredio 1.proleterskoj brigadi da od Banjice napada u zoni: desno isključno ulice Kralja Aleksandra, Kraljice Marije, Dušanove; i lijevo isključno Bulevar Oslobođenja i ulice Krunska, Dečanska i Vasina. Osma crnogorska udarna brigada dobila je zadatak da sa Dedinja produži prodor pravcem Bulevar Oslobođenja i ulicama Krunska, Dečanska i Vasina ka Kalemegdanu; zona širenja desno do linije određene za 1.proletersku brigadu, s tim što je ulijevo trebalo da održava vezu s jedinicama 6.proleterske divizije na pravcu Topčider – Topčiderski venac – Vojna bolnica – Ulica kraljice Natalije – Knez Mihailova ulica – Kalemegdan. Ovim su unekoliko izmijenjeni zadaci brigadama koji su im dodijeljeni prethodnog dana, naročito 8.crnogorske udarne brigade koja je, po prethodnom naređenju, trebalo da prodire ka Savskom mostu i Savskom pristaništu. U drugom ešelonu trebalo je da se 3.krajiška proleterska kreće neposredno iza 1.proleterske, a 13.proleterska iza

⁵⁷⁸ Isto, str. 284.

8.crnogorske udarne brigade, spremne da u svakom momentu stupe u dejstvo, ako to zatreba, uništavajući istovremeno u toku pokreta zaostale neprijateljeve grupe.

Štab divizije naredio je brigadama da stalno održavaju čvrstu vezu između sebe, sa susjedima i sa Štabom divizije, koji je predvidio da se u toku borbe kreće sa 1.proleterskom brigadom. Brigadama je takođe naredeno da neprekidno održavaju vezu i sadejstvuju s jedinicama Crvene armije koje budu dejstovale u zoni napada divizije. Posebno je 1.proleterskoj brigadi naredeno da odmah po zauzimanju centra grada istakne velike zastave – jugoslovensku sa petokrakom u sredini bez srpa i čekića i zastavu SSSR-a – na najvišim spratovima palate „Albanija“.

Po oslobođenju grada trebalo je da se divizija, kao posadna jedinica, pored 5.divizije razmjesti sa 1.proleterskom brigadom oko Narodnog pozorišta i Kneževog spomenika, s tim što će izvršavati zadatke brigade OZN-e, sa 3.krajiškom oko Slavije i crkve Sv.Save, sa 13.proleterskom u rejonu Vojne akademije – Ministarstva vojske i sa 8.crnogorskom udarnom u dijelu grada Saborna crkva – Kalemegdan – Gornji Grad. Predviđeno je da se Štab divizije smjesti u rejonu rasporeda 3.krajiške proleterske brigade. U rejonima razmještaja trebalo je da jedinice nastave da žive vojničkim životom – da budu prikupljene u prostorijama smještaja, a da se izlasci u grad odobravaju samo pojedincima sa objavom i na ograničeno vrijeme, to po izvršenom pregledu odjeće i sprema i „pošto se stekne uverenje da će onaj kome je odobren izlaz svojim ponašanjem i spoljnom disciplinom dostojno predstavljati borca Narodnooslobodilačke vojske“, kako je to pisalo na kraju naređenja Štaba divizije upućenog brigadama 14. oktobra u 20 sati.⁵⁷⁹

Pošto borbe na prilazima Beogradu, u stvari, nijesu ni prestale, a nije bio fiksiran ni početak nastavka napada, opšti napad na grad nije počeo jednovremeno na svim pravcima. Zavisno od situacije na pojedinim pravcima napada, jedinice su poslije podne 14. oktobra produžavale s napadom, neke poslije kraćeg zastoja, a neke iz pokreta i sa znatnim zakašnjenjem, kakav je bio slučaj s 5.divizijom.

Na pravcu glavnog udara, poslije snažne artiljerijske pripreme koja je trajala skoro pola sata, u napad je predveče 14. oktobra, sa linije Banjički vis – Dedinje, krenula 1.proleterska divizija, zajedno sa

⁵⁷⁹ Zbornik, tom I, knj. 13, str. 376-379.

glavnim snagama 4.gardijskog mehanizovanog korpusa, koje su takođe napadale u zoni napada divizije, a dijelom i prema Miloševcu. Nijemci su pružali otpor iz rovova i bunkera, podržani vlastitom artiljerijom i tenkovima. Ipak, njihova je odbrana relativno brzo slomljena – mimo očekivanja. Ovo je iznenadilo i njemačko komandovanje. Oko 22 sata djelovi 4.gardijskog mehanizovanog korpusa zauzeli su Miloševac, a 1.proleterska brigada Banjicu, dok je 8.crnogorska udarna brigada još ranije bila zauzela Dedinje. Time su bili stvoreni uslovi za prodor u grad.

Pošto se sredila u rejonu Banjice, 1.proleterska brigada je oko 23 sata krenula Avalskim drumom i preko Dušanovca i Voždovca, prema Autokomandi, a 8.crnogorska udarna brigada od Dedinja, Ulicom Ljutice Bogdana, takođe prema Autokomandi, uz slab otpor neprijatelja. U zoni napada divizije prodirala je ojačana 36. gardijska tenkovska brigada, dok je u toku noći 13.gardijska mehanizovana brigada upućena u pravcu hipodroma, a 14.gardijska mehanizovana brigada preko Marinkove bare ka Zvezdari. Slomivši otpor neprijatelja kod Autokomande, 1.proleterska i 8.crnogorska udarna brigada nastavile su, zajedno sa 36.tenkovskom brigadom, da nadiru prema Slaviji. U želji da što dublje prodre u grad, lijevokrlni bataljon 1.proleterske brigade skrenuo je od Željezničke bolnice prema „Mostaru“, a zatim u tamnoj noći produžio Ulicom kneza Miloša prema „Londonu“, mimoilazeći se i prolazeći pored njemačkih dijelova.

Kad je stigao do ugla Ulice kneza Miloša i Miloša Pocerca, bio je otkriven i napadnut. Iako se našao u veoma teškoj situaciji brzo se snašao, pružio otpor, a zatim se, po grupama i u više pravaca probio natrag i u toku dana, stigao u sastav brigade.⁵⁸⁰

Od Autokomande, 1.proleterska brigada je krenula istočnom stranom i samim Bulevarom Oslobođenja, sredinom su se kretali tenkovi Crvene armije, dok je zapadnom stranom nastupala 8.crnogorska udarna brigada. Slomivši otpor Nijemaca kod Karađorđevog parka, 1.proleterska izbila je s juga i jugoistoka pred Slaviju, dok je 8.crnogorska, pošto je brzo savladala otpor kod Veterinarskog fakulteta i bloka bolničkih zgrada, ulicama Deligradskom i Kralja Milutina stigla takođe do Slavije. Tu su Nijemci pružili jači i organizovaniji otpor iz nekoliko betonskih bunkera i više utvrđenih zgrada i ukočili dalji prodor tim pravcem. Pokušaj dijelova Crvene armije da sami zauzmu Slaviju nije uspio. Na jak

⁵⁸⁰ Anka Božović, Na ulicama Beograda, Prva proleterska, 2, str. 661-667.

otpor neprijatelja, Štab divizije je brzo reagovao, pa je, da bi ubrzao prodiranje kroz grad, izbjegao gomilanje jedinica i nepotrebne gubitke, odlučio da sa 1. i 8. brigadom zaobiđe Slaviju s istoka i usmjeri ih određenim pravcem. Tako je 1. proletersku brigadu uputio prema Pravnom fakultetu i Ulici kraljice Marije. Nastupajući ulicama Knjeginje Zorke, Smiljanićevom, Alekse Nenadovića i Prote Mateje, ona je prešla Ulicu kralja Aleksandra, zatim desnim krilom izbila u Ulicu kraljice Marije a lijevim pred Narodnu skupštinu. Lomeći slabiji otpor neprijatelja, brigada je do kraja dana, pored ostalih zgrada, ovladala Narodnom skupštinom i Glavnom poštom.

Za to vrijeme je 8. crnogorska udarna brigada, obišavši Slaviju s juga, Ulicom knjeginje Zorke izbila u Krunsku i do kraja dana je očistila od neprijatelja, zauzela Stari kraljev dvor i desnim krilom izbila u Ulicu kralja Aleksandra. Nastupajući za 1. proleterskom brigadom, 3. krajiška proleterska je stigla do Ulice knjeginje Zorke, dok se 13. proleterska nalazila u pokretu prema Karađorđevom parku. Ujutro 15. oktobra, Štab divizije je uputio izviđački bataljon iz Kumodraža u Karađorđev park, sa zadatkom da uspostavi vezu s 1. proleterskom brigadom, prodire sa njom i smjesti se kod palate „Riunione“, gdje će dobiti specijalni zadatak na liniji OZN-e. Štab divizije, nastupajući za jedinicama, premjestio se iz Jajinaca u Ulicu svetog Save broj 41.

Istočno od 1. proleterske divizije, prodirući zajedno sa djelovima 4. gardijskog mehanizovanog korpusa duž ulica u istočnom dijelu grada, 5. udarna divizija je prodrla do linije željeznička stanica Dunav – Tehnički fakultet, dok je 6. proleterska divizija, napadajući preko Topčiderskog brda, „Mostara“ i ulicama Kneza Miloša i Sarajevskom, zadržana ispred utvrđenog bloka zgrada ministarstava u Nemanjinoj ulici. Nastupajući na lijevom krilu 1. proleterskog korpusa, desnom obalom Save, 12. udarni korpus je zauzeo Košutnjak i Banovo brdo i blokirao dio njemačkih snaga (grupa „Cimerman“) u utvrđenim zgradama na Čukarici. Tokom 15. oktobra u ulične borbe su, u međuprostore jedinica 4. gardijskog korpusa, uvedene 73. gardijska na pravcu Glavne željezničke stanice i 236. streljačka divizija na pravcu željezničke stanice Dunav. Tako je samo za jednu noć i jedan dan izvršen dubok prodor u grad, naročito na pravcu 1. proleterske divizije i 36. gardijske tenkovske brigade i oslobođene tri četvrtine Beograda. Zabrinuta za bezbjednost mosta preko Save,

Komanda 2.oklopne armije uputila je poslije podne 15. oktobra iz Srema djelove jurišne brigade „Fon Rudno“, ojačane trima motorizovanim baterijama, čime je ojačana odbrana mostobrana. Neposredna odbrana mosta, kome su Nijemci dali naziv „Princ Eugen“, povjerena je pukovniku Jungenfeldu.

Četvorodnevne ulične borbe u Beogradu

Dok su u gradu vođene žestoke ulične borbe, korpusna grupa generala Štetnera, odsječena u rejonu Smedereva i Požarevca, probijala se Smederevskim drumom prema Beogradu, pod pritiskom djelova 75. streljačkog korpusa Crvene armije i 14. korpusa NOVJ a uz otpor 15. mehanizovane brigade i dijelova 5. i 21.divizije. Ona je imala namjeru da se preko Boleča i Malog Mokrog Luga, po svaku cijenu, probije u grad, spoji s posadom i zajedno s njom, preko Savskog mosta prebaci u Srem. Međutim, izvlačenjem iz borbi u gradu 5.divizije, po jedne brigade iz 1. i 6.proleterske divizije, zatim 11, 16. i 36.divizije, kao i dijelova 4. gardijskog mehanizovanog korpusa i po jednog puka iz 73.gardijske i 236.streljačke divizije Crvene armije i njihovim upućivanjem prema pomenutoj grupaciji – onemogućeni su svi njeni pokušaji da se tokom 15, 16. i 17. oktobra probije u grad. Time je težište borbi iz grada prenijeto na područje jugoistočno od Beograda.

Poslije neuspjelih pokušaja da se probije u Beograd, njemačka korpusna grupacija jačine oko 20.000 vojnika, sastavljena od jedinica visoke borbene vrijednosti i bogatog iskustva, još sa znatnom ratnom tehnikom, čiju je glavninu pored 92.motorizovane brigade, puka divizije „Brandenburg“, puka „Rodos“ i dijelova 117.lovačke divizije, činila poznata 1.brdaska divizija, koja je u ljeto 1942. godine najdublje prodrla u Sovjetski Savez i na najviši vrh Kavkaza Elbrus, pobola njemačku zastavu sa kukastim krstom – bila je okružena na prostoru Boleč – Leštane – Zuce – Vrčin. Našavši se u kritičnoj situaciji, ona je u zoru 18. oktobra, obilazeći Beograd s juga i obuhvatajući Avalu, krenula u proboj iz okruženja sa linije Boleč – Vrčin prema Obrenovcu i Šapcu. Od čitave grupacije uspjelo je da se probije oko 14.000 pripadnika i prebaci se u Srem, što je imalo uticaja i na kraj borbi u Beogradu. Na bojnopolju ostala je ogromna ratna tehnika i veliki broj poginulih, ranjenih i zarobljenih neprijateljskih vojnika.

Poginuo je i general-potpukovnik Valter fon Štetner, komandant 1.brdске divizije, koji je komandovao čitavom grupacijom.⁵⁸¹

Dok su vođene borbe na području Mali Mokri Lug – Boleč – Leštane – Zuce – Vrčin – Avala i dovršavano razbijanje njemačkih snaga u tom rejonu, 1. i 6.proleterska i 28.udarna divizija, koje su zadržane u Beogradu, nastavile su da napadaju bez prekida i nesmanjenom žestinom sa dostignute linije poslije prva dva dana napada, dok su Nijemci uporno nastojali da održe savski mostobran sa jakim uporištima na Kalemegdanu, Terazijama, zgradama ministarstava u Nemanjinoj i Miloševoj ulici i Glavnoj željezničkoj stanici – do očekivanog prodora Štetnerove grupacije do Savskog mosta i njenog prebacivanja u Srem. U centru grada, zajedno s djelovima 36.gardijske tenkovske brigade, napadala je 1.proleterska divizija. Štab divizije depešama je ukazao štabovima 1, 3. i 8. brigade da napad izvede sistematski i bez jurišanja na bunkere, pogotovo ako to zahtijeva veće žrtve i obavijestio ih da će njihov napad biti potpomognut sovjetskom artiljerijom – ako to zatraže od najbliže sovjetske jedinice.⁵⁸² Pošto je 5.udarna divizija izvučena iz grada, na njen pravac napada, odnosno na desno krilo 1.proleterske divizije, uvedena je ujutro 16. oktobra 3.krajiška proleterska brigada, pravcem: Ulica knjeginje Zorke – Tašmajdan – Bajlonova pijaca – Ulica cara Dušana – Gundulićev venac – Dunav. Ona je tokom dana slomila jak otpor Nijemaca u utvrđenjima na početku ulica Strahinjića bana i Cara Dušana, odnosno kod Bajlonove pijace, a zatim, uz podršku svega tri tenka Crvene armije, zauzela zgradu Prve muške gimnazije, električnu centralu i tramvajski depo.⁵⁸³ Uvođenjem u napad 3.krajiške proleterske brigade, proširen je front napada 1.proleterske divizije na dve trećine grada – od Dunava do Narodne skupštine.

Napadajući u centru borbenog poretka divizije, 1.proleterska brigada, pošto se prikupila i sredila u Ulici kralja Aleksandra, kod Glavne pošte i Narodne skupštine, nastavila je da napada ulicama Kosovskom, Majke Jevrosime, Poenkareovom i Hilendarskom. Nijemci su davali jak otpor uglavnom na raskrsnicama ulica, a koristili su i tenkove za odbranu, tako da su ulične borbe bile veoma žestoke. No i pored toga, brigada je do kraja dana izbila do Ulice braće Jugovića, Narodnog pozorišta i Ratničkog doma, desnim krilom do Ulice cara Dušana.

⁵⁸¹ Beogradska operacija, drugo izdanje, str. 285-297; Petar Višnjić, isto, str. 292-302; Mišo Leković, isto.

⁵⁸² AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 33/12: Knjiga depeša Štaba 1.proleterske divizije.

⁵⁸³ Zbornik, tom I, knj. 14, str. 211-213.

Na lijevom krilu divizije, 8.crnogorska udarna brigada je napadala Kosovskom i Dečanskom prema Pašićevoj ulici, orijentišući se prema Terazijama. Naročito oštre borbe vodila je za zgradu škole „Kralj Aleksandar“ u Dečanskoj ulici. Jedan njen bataljon, koji je napadao Ulicom kralja Milana, izbio je do raskrsnice kod „Londona“. Nastupajući u drugom ešelonu divizije, 13.proleterska brigada, ostavivši jedan bataljon na Dedinju, napala je 16. oktobra kod Karađorđeva parka i u širem rejonu Slavije poveću grupu Nijemaca, koja je, vjerovatno, povlačeći se iz istočnog dijela grada pokušala da se probije ka Savskom mostu, ali je u toku noći prisiljena da se preda. Operativni dio Štaba divizije premjestio se iz Svetosavske u Ulicu kralja Aleksandra broj 17.

Tog dana je 6.proleterska divizija napadala neprijatelja u utvrđenim zgradama ministarstava na uglovima ulica Nemanjine, Kneza Miloša i Sarajevske, a 28.udarna divizija prema Glavnoj željezničkoj stanici i na okruženog neprijatelja na Čukarici.

Uveče 16. oktobra, komandant 4.gardijskog mehanizovanog korpusa dobio je naređenje od komandanta 3.ukrajinskog fronta da u najkraćem roku, zajedno sa snagama NOVJ, završi borbe za oslobođenje Beograda i forsira Savu.⁵⁸⁴ Međutim, to se u tako kratkom roku nije moglo izvršiti, pošto su njegove glavne snage i glavne snage 1.armijske grupe NOVJ bile angažovane protiv korpusne grupacije generala Štetnera, jugoistočno od Beograda.

U naredna tri dana nastavljene su žestoke ulične borbe u Beogradu. Zbog angažovanja na sektoru Avale, podrška jedinica Crvene armije snagama NOVJ u gradu bila je znatno slabija nego u početku. Na desnom krilu borbenog poretka divizije, na frontu od Dunava do Ulice Strahinjića bana, 3.krajiška proleterska brigada odbila je 17. i 18. oktobra protivnapade njemačkih snaga, podržanih tenkovima i artiljerijom iz Ulice cara Dušana prema Bajlonovoj pijaci, kao i više pokušaja da povrate električnu centralu i zgradu Prve muške gimnazije. Na front brigade je 19. oktobra stiglo 10 tenkova i bataljon pješadije Crvene armije, pa je brigada zajedno s njima nastavila da nadire prema Kalemegdanu. Prelazeći iz okršaja u okršaj u ulicama Cara Dušana, Kralja Petra i Cara Uroša, ona je do kraja dana izbila do Ulice Rige od Fere i podišla Kalemegdanu s jugoistoka.

Napadajući u centru divizijskog rasporeda, 1.proleterska brigada je 17. oktobra, u sadejstvu s trupama Crvene armije, slomila

⁵⁸⁴ Beogradska operacija, drugo izdanje, str. 290.

otpor njemačkih posada u Ratničkom domu i Narodnom pozorištu, zauzela dio zgrada kod bioskopa „Balkan“, a desnim krilom kroz Ulicu braće Jugovića izbila do parka i Kraljeva trga. Narednog dana odbila je nekoliko pokušaja Nijemaca da povrate zgradu Narodnog pozorišta, koja je tri puta prelazila iz ruke u ruku.⁵⁸⁵

Osma crnogorska udarna brigada, uz podršku dijelova 36.tenkovske brigade, napadala je 17. oktobra prema Terazijama iz ulica Dečanske i Kralja Aleksandra, kao i od Starog kraljevog dvora, ali zbog jakog otpora neprijatelja nije imala uspjeha. Tek nakon žestokih borbi tokom noći, ona je rano ujutro 18. oktobra zauzela Igumanovu palatu i sa tog pravca izbila na Terazije. Dalji prodor tog dana preko Terazija zbog snažne vatre neprijatelja iz hotela „Moskva“ i „Balkan“ kao i iz palate „Albanija“ bio je onemogućen. Usmjerivši sljedećeg dana težište napada prema „Albaniji“, uz sadejstvo dijelova 6.proleterske divizije koji su napadali prema hotelima „Moskva“ i „Balkan“, brigada je uz snažnu podršku sovjetskih tenkova i pritisak dijelova 1.proleterske brigade iz Kolarčeve ulice, predveče 19. oktobra, zauzela palatu „Albaniju“. Odmah nakon toga je na njenom vrhu Miladin Petrović, puškomitraljezac njenog 4.bataljona, rodом iz sela Nepričave kod Lajkovca, razvio jugoslovensku trobojku sa petokrakom zvijezdom.⁵⁸⁶ Nakon zauzimanja „Albanije“, njemačke snage iz rejona Terazija povukle su se prema Savskom mostu.⁵⁸⁷

Trinaestu proletersku brigadu Štab divizije je, po naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa, ujutro 17. oktobra uputio iz rejona Karađorđevog parka preko Južnog bulevara, Dušanovca i Pašinog brda ka Cvetkovoј mehani, sa zadatkom da ojača snage 5.divizije koje su kod Malog Mokrog Luga sprečavale prodor Štetnerove korpusne grupe u Beograd. Međutim, pošto su 5. i 21.divizija NOVJ, zajedno s jedinicama Crvene armije, zaustavile, a zatim i odbacile njemačke snage sa tog pravca prema Avali, brigada nije ni angažovana u borbama u tom rejonu osim jedne čete. Sljedećeg dana ona je, u dogovoru s Komandom grada Beograda, raspoređena u 7, 8. i 12. kvartu,⁵⁸⁸ radi obezbjeđenja reda, javnih zgrada i magazina,

⁵⁸⁵ Jagoš Žarić, *Prva proleterska u Beogradskoj operaciji*, Prva proleterska, 3, Zbornik sjećanja, str. 277-293.

⁵⁸⁶ Jokaš Brajović, *Osma crnogorska u Beogradskoj operaciji*, Beogradska operacija, materijali sa okruglog stola od 18. oktobra 1984, Zbornik, str. 112-115.

⁵⁸⁷ Milan Antončić Velebit, *Neka iskustva iz napada na veliki grad*, Beogradska operacija, materijali sa okruglog stola, str. 190-193.

⁵⁸⁸ Prije i u toku rata Beograd je u administrativnom pogledu, zajedno s prigradskim naseljima, bio podijeljen na kvartove, sa upravama na čelu.

prikupljanja razbacanog i skrivenog oružja, hvatanja izostalih neprijateljskih vojnika i hapšenja narodnih izdajnika i saradnika okupatora. Jedan njen bataljon je za čitavo vrijeme borbi za Beograd zadržan na Dedinju.

Do kraja 19. oktobra dijelovi 6.proleterske divizije zauzeli su utvrđene zgrade ministarstava sa hotelom „Beograd“ i zajedno s dijelovima 28.divizije, usmjerili napad prema Glavnoj željezničkoj stanici. Tako su do kraja 19. oktobra njemačke snage u Beogradu bile sabijene na uzan prostor, nevelik mostobran oko Kalemegdana, Savskog pristaništa, Savskog mosta i Glavne željezničke stanice, gdje su se i dalje uporno branile da bi zaštitile prilaze jedinom ispravnom mostu preko Save, preko kojega su se morale izvlačiti prema Zemunu. Pored toga, na Čukarici se izolovana i okružena držala borbena grupa „Cimerman“, jačine oko 1.200 vojnika.

Završne borbe u Beogradu, oslobođenje Zemuna i smotra pobjedničkih trupa na Banjici

Sabivši krajem 19. oktobra njemačke snage u predio oko Kalemegdana, Savskog pristaništa i Glavne željezničke stanice, jedinice 1.proleterske divizije su se ne prekidajući borbe počele pripremati da, zajedno s dijelovima Crvene armije, nanesu posljednji udarac neprijatelju u Beogradu i slome njegov otpor u preostalim uporištima. Za taj udarac pripremale su se i 6.proleterska i 28.udarna divizija na svojim pravcima napada. Istovremeno, odmah poslije razbijanja Štetnerove grupe na prostoru Avale, najveći dio snaga i sredstava Crvene armije povučen je od Avale i koncentrisan uglavnom u centralnom dijelu grada s istim ciljem.

Nasuprot tome, pošto je otpala mogućnost da se Štetnerova korpusna grupacija probije u Beograd i spoji s posadom, otpala je i potreba Nijemaca da i dalje drže savski mostobran, pa je komandant Jugoistoka, general-feldmaršal fon Vajks, odlučio da u toku noći između 19. i 20. oktobra povuče preostale snage iz Beograda, s čime se složila i njemačka Vrhovna komanda (OKW). Povlačenje je trebalo izvršiti preko Savskog mosta i desantnim čamcima na pripremljenom desantnom mjestu prelaza nedaleko od ušća Save u Dunav, a dijelove sa Čukarice preko Ade Ciganlije. Povlačenje je trebalo da počne u 21 sat 19. oktobra. Planirano je da se Savski most, aktiviranjem

postavljenog eksploziva, poruši u 5 sati 20. oktobra, kada se preko njega iz Beograda prebaci i posljednji njemački vojnik.⁵⁸⁹

Opšti napad na preostala neprijateljeva uporišta u Beogradu počeo je u 18 sati 19. oktobra, poslije jednosatne artiljerijske pripreme. Štab 1.proleterske divizije nalazio se u Ulici Jovana Ristića br. 2. Njegova 3.krajiška proleterska brigada – napadajući na frontu od Dunava do Ulice cara Dušana i Rige od Fere, zajedno s bataljonom tenkova 36. gardijske tenkovske brigade, dijelovima 236. streljačke divizije, 11.inženjerijsko-jurišnom brigadom i baterijom samohodnih oruđa 122 mm – postepeno je lomila snažan otpor neprijatelja i podilazila Kalemegdanu s istoka i jugoistoka, obuhvatajući ga istovremeno sa sjevera desnom obalom Dunava. Ona je prije ponoći zauzela Radionicu vojne odjeće i oko 2 sata 20. oktobra, s jednim bataljonom desnom obalom Dunava, izbila do Kule Nebojše na ušću Save, u blizini njemačkog desantnog mjesta prelaza i iza leđa njemačkih snaga koje su se još nalazile na Kalemegdanu.

Za to vrijeme, tokom noći, 1.proleterska brigada ulicama Gospodar Jevremovom i Braće Jugovića a dijelom i Vase Čarapića, 8.crnogorska ulicama Kneza Mihaila i Vase Čarapića, uz sadejstvo glavnine 36.gardijske tenkovske brigade i djelova 236.streljačke divizije, savlađujući otpor Nijemaca, postepeno su s jugoistoka podilazile Kalemegdanu. Nešto prije pola noći dijelovi 1.proleterske brigade osvojili su posebno dobro utvrđenu Upravu grada Beograda, zloglasnu „Glavnjaču“ u Ulici braće Jugovića ispod Studentskog parka. Otpor u njoj je savladan tek kad je zgrada počela da gori.⁵⁹⁰ Obuhvativši Kalemegdan sa sjevera, istoka i jugoistoka, jedinice 1.proleterske divizije i Crvene armije krenule su u zoru 20. oktobra na juriš i oko 6 sati izbile na Kalemegdansku tvrđavu. Preostale njemačke snage (oko 1.600 vojnika) uspjele su da se odatle nešto prije spuste na obalu Save kod pristaništa i da se do 5 sati desantnim i brzim čamcima, prebace na lijevu obalu. Do tog vremena završena je i evakuacija njemačkih trupa i motorizacije preko Savskog mosta pod zaštitom osiguravajućih djelova. Zbog nedostatka sredstava, borbena grupa „Cimerman“ se prebacila druge noći, između 20. i 21. oktobra – sa Čukarice u Srem.

U međuvremenu, oko 5.30 sati 20. oktobra, djelovi 6.proleterske i 28.udarne divizije, zajedno s dijelovima 13.

⁵⁸⁹ Petar Višnjić, isto, str. 307.

⁵⁹⁰ Vasko Radulović, Zauzeli smo „Glavnjaču“, Prva proleterska, 3, str. 337-341.

mehanizovane brigade i 73.streljačke divizije, zauzeli su Glavnu željezničku stanicu i oko 10.30 sati 1.lička brigada 6.proleterske divizije i pomenuti djelovi Crvene armije izbili su pred Savski most na kome nije bilo neprijateljevih vojnika. Slabiji zaštitni djelovi ostavljeni su 2 km od mosta na lijevoj obali. Očekivalo se da će most, od ranije pripremljen za rušenje, biti dignut u vazduh, ali se u tome i pored svih nastojanja nije uspjelo. Most je ostao čitav – na veliko iznenađenje njemačkog komandovanja.

Po naređenju komandanta 1.proleterskog korpusa i komandanta 4.gardijskog mehanizovanog korpusa, za odstupajućim njemačkim trupama oko 11 sati počelo je – u povoljnoj situaciji i uz podršku sovjetske avijacije i artiljerije – jednovremeno prebacivanje preko mosta i to njegovom sjevernom stranom, dijelova 73.gardijske streljačke divizije, a južnom stranom dijelova 1.ličke proleterske brigade,⁵⁹¹ a iza nje njene 22. kosmajske brigade. Oko 15 sati, po naređenju komandanta 1.proleterskog korpusa, ka mostu je iz unutrašnjosti grada stigla 13.proleterska brigada, koja je malo učestvovala u borbama za Beograd i brzo se prebacila na lijevu obalu Save, zajedno s jednim bataljonom 73.gardijske streljačke divizije. Brigada je privremeno stavljena pod komandu Štaba 6.proleterske divizije.

Prelazak preko mosta otežavala je njemačka artiljerija, koja ga je uporno gađala sa Bežanijske kose, a nadlijetala ga je i bombardovala njemačka avijacija u namjeri da ga poruši i onemogući dalje korišćenje. Bio je djelimično oštećen, ali to nije omelo prebacivanje jedinica na lijevu obalu.⁵⁹² U vazduhu je povremeno dolazilo i do borbi između sovjetskih i njemačkih aviona. Po prelasku mosta, djelovi 6.proleterske divizije usmjereni su prema zemunskom aerodromu i Bežanijskoj kosi i južnim prilazima Zemuna, a 13.proleterska brigada ka ušću Save u Dunav, a zatim desnom obalom uz rijeku u zahvatu ceste i željezničke pruge prema Zemunu. Zajedno sa njima, napadali su i djelovi 73.gardijske divizije i druge sovjetske

⁵⁹¹ Milan Antončić Velebit, isto, str. 191.

⁵⁹² Stari Savski most, kome su Nijemci dali naziv „Princ Eugen“, bio je blagovremeno pripremljen za rušenje, ali je „usled otkazivanja sredstava za paljenje“, kako je to konstatovao komandant armijske grupe „Srbija“ u izvještaju komandantu Jugoistoka od 4. novembra 1944. godine, „razaranje... samo nepotpuno uspjelo“ (Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 679-703). U večernjim satima 20. oktobra, Nijemci su pokušali da poruše most na taj način što su kamion natovaren tonom eksploziva, u pratnji 4 jurišna topa, uputili na most, ali su na prilazu mostu granatama iz protivtenkovskih topova pogodena i uništena 2 jurišna topa, a pogodeni kamion sa eksplozivom je – eksplodirao.

snage prebačene preko mosta. Zemun sa Bežanijskom kosom su branili razni djelovi njemačkih jedinica, koji su se tu nalazili od ranije, sa dijelom snaga koje su se povukle iz Beograda. Prednji kraj odbrane protezao se linijom Galovica kanal – potok Dunavac – k. 72 – željeznički nasip – južna ivica Zemuna.

Neprijatelj je davao žilav otpor u namjeri da stvori potrebno vrijeme za organizovanje odbrane u Sremu, tako da su 13.proleterska brigada i sovjetske snage sporo nastupale i uz osjetne gubitke. Ipak, pred kraj dana uspjeli su da se probiju do željezničke stanice Zemun, ali su od nje odbačeni protivnapadom, tako da su se krajem dana zadržali na pola puta između stanice Zemun i mosta preko Save. Ujutro 21. oktobra, po magli, Nijemci su se privukli položajima brigade i sovjetskih snaga u namjeri da ih iznenade, napadnu i odbace natrag preko Save i poruše most, nastojeći da dobiju u vremenu radi organizacije nove linije odbrane u Sremu. Međutim, bili su na vrijeme primijećeni i osujećeni u namjerama. Njihov napad brzo je zaustavljen, a zatim su brigada i jedinice Crvene armije, podržane artiljerijom i tenkovima, krenule u napad. Iako je davao jak otpor, neprijatelj je bio prisiljen da se polako povlači sve do željezničke stanice Zemun gdje se uveče zadržao ne prestajući da daje otpor. Tokom noći Nijemci su izvlačili svoje snage iz Zemuna, a pred zoru se neopaženo povukli i od željezničke stanice. Ujutro 22. oktobra, kada su 13.proleterska i 22.srpska brigada 6.proleterske divizije i dijelovi 73.gardijske divizije krenuli u napad, neprijatelja pred njima nije bilo. Odstupio je neopaženo prema Staroj Pazovi i Rumi. Zemun je bio slobodan. Bez otpora se predalo 160 domobrana, 41 finans, 27 policajaca i 16 avijatičara, a zaplijenjena je manja količina naoružanja i opreme. Gubici brigade u borbama za Zemun iznosili su 16 poginulih, 98 ranjenih i 30 nestalih boraca.⁵⁹³ Do tog vremena 6.proleterska divizija je zauzela Bežaniju i Bežanijsku kosu, zahvativši i zapadne dijelove Zemuna, pa krenula u nastupanje prema Staroj Pazovi, dok je 12.korpus NOVJ forsirao Savu na odsjeku Skela – Obrenovac i otpočeo operacije u Sremu. Tako je završena Beogradska operacija.

U borbama za Beograd u vreme od 14. do 20. oktobra iz 1.proleterske divizije poginula su 124 borca, 330 je ranjeno i 56 nestalo. Divizija je, prema procjeni njenog štaba, njemačkim snagama nanijela gubitke od 4.225 poginulih, 2.076 ranjenih i 1.775 zarobljenih

⁵⁹³ AVII, NOR, k. 727, br. reg. 16/1-1: Operativni izvještaj Štaba 13.proleterske brigade od 23. oktobra.

vojnika.⁵⁹⁴ Zaplijenila je znatne količine raznog naoružanja, municije i vojničke spremne.

Oslobođenje Beograda, glavnog grada Jugoslavije, imalo je veliki politički i vojnostrategijski značaj za dalje vođenje narodnooslobodilačkog rata. Njegovim oslobađanjem završen je ciklus operacija koje su, u vreme od jula do oktobra 1944. godine, izvele snage NOVJ po strategijskom planu Vrhovnog štaba za konačno oslobođenje Srbije, ostvarivši neposredno borbeno sadejstvo sa savezničkim trupama Crvene armije u završnoj etapi tih operacija. Oslobođen je najveći dio Srbije i stvorena velika slobodna teritorija kao trajna i čvrsta operacijska osnovica i pozadina za dalje vođenje rata s velikim potencijalima u ljudstvu i drugim potrebama. Značajan doprinos u tim operacijama dala je i 1. proleterska divizija – ne samo u vojničkom već i u političkom pogledu, jer su se u njenim redovima borili vojnici iz skoro svih djelova Jugoslavije. Posebno u uličnim borbama u Beogradu, u sadejstvu s mehanizovanim jedinicama Crvene armije, došle su do punog izražaja: hrabrost, vještina, upornost i snalažljivost, solidarnost i odgovornost njenih boraca i starješina. Treba istaći da su veliki doprinosi jedinicama divizije, kao i svim jedinicama koje su učestvovala u uličnim borbama u gradu, dali sami Beograđani, naročito omladina – u vidu raznih usluga i pomoći.

Odmah po oslobođenju Beograda komandant 1. proleterskog korpusa, odnosno Prve armijske grupe NOVJ, raportirao je vrhovnom komandantu: „Vašu istorijsku zapovest smo izvršili: oslobodili smo prestonicu Demokratske Federativne Jugoslavije“.⁵⁹⁵ Nakon toga brzo je stigla i zapovijest vrhovnog komandanta upućena general-lajtnantu Peku Dapčevu u kojoj je, pored ostalog, istako da je naročiti značaj te velike pobjede u tome što su u borbama za oslobođenje junačkog Beograda dali svoju krv sinovi svih naših naroda zajedno s jedinicama Crvene armije. „Za vanredno junaštvo i upornost u borbi za oslobođenje Beograda“, izrazio je zahvalnost i priznanje borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima 1, 5, 6, 11, 16, 21, 28. i 36. divizije NOVJ i naredio da se predlože za odlikovanja jedinice i pojedinci koji su se najviše istakli u borbi.⁵⁹⁶ Prijedlozi za odlikovanja su brzo napisani, tako da je Predsjedništvo AVNOJ-a u periodu novembar – decembar 1944. godine odlikovalo ordenima i

⁵⁹⁴ Zbornik, tom I, knj. 14, str. 302-308: Iz Operacijskog dnevnika Štaba 1. proleterske divizije.

⁵⁹⁵ AVII, NOR, k. 713, br. re. 49/1-5.

⁵⁹⁶ Tito, Sabrana djela, 24, str. 106.

medaljama 794 borca i starješinu učesnika u borbama za Beograd, među kojima je znatan broj bio iz 1.proleterske divizije. Pored toga, Predsjedništvo AVNOJ-a je, na prijedlog vrhovnog komandanta 15. novembra 1944. godine, „za naročite zasluge u borbama za oslobođenje Beograda“ odlikovalo Ordenom partizanske zvijezde prvog reda 1, 3. i 13.proletersku brigadu 1.proleterske divizije.⁵⁹⁷

Po naređenju Vrhovnog štaba, u Beogradu su nakon oslobođenja zadržane 1.proleterska i 5.udarna divizija i 3.brigada 6.proleterske divizije kao posadne jedinice. Bilo je nužno da se jedinice odmore, srede, popune i bolje naoružaju, ali i da osiguraju red, očiste grad od ostataka okupatorske vojske, raznih izdajnika i kvislinga, obezbijede rad Komande grada i novih organa vlasti, pruže pomoć u raščišćavanju ruševina, uspostavljanju saobraćaja, organizaciji snabdjevanja građana hranom, ogrjevom i sl. Shodno zadacima. 1.proleterska divizija se 21. oktobra u dogovoru s Komandom grada, razmjestila u djelovima Beograda. Prva proleterska brigada stavljena je na raspolaganje OZN-i grada i po četama raspoređena u više kvartova, dok je 3.krajiška proleterska brigada raspoređena u 4 kvarta, s tim što je s jednim bataljonom obezbijedila zarobljenički logor na Banjici, dok se 8.crnogorska udarna smjestila u zapadnim dijelovima grada – Žarkovo, Makiš, Čukarica, što je bio 14. kvart. Komandanti i politički komesari bataljona postali su upravnici kvartova. Po oslobođenju Zemuna u njemu je – kako piše u Operacijskom dnevniku Štaba 1.proleterske divizije tog vremena – zadržana 13.proleterska brigada.⁵⁹⁸ Njen komandant, potpukovnik Milan Žeželj, postavljen je za komandanta mjesta, a politički radnik iz Zemuna Branko Pešić za političkog komesara. OZN-i grada stavljeni su na raspolaganje svi obavještajni i izviđački organi i jedinice, kao i isljednici. Štab divizije smjestio se u Ulicu kralja Aleksandra broj 12.

Da bi se borci, starješine i jedinice upoznali sa zadacima u novim uslovima, obezbijedila disciplina, vojnički izgled i ponašanje, u svim jedinicama su 21. oktobra, po naređenju Štaba divizije, održane konferencije na kojima im je saopšteno da i dalje moraju biti u borbenoj pripravnosti, da moraju pronaći skloništa od bombardovanja, a ukoliko ih nema da obavezno iskopaju rovove za

⁵⁹⁷ Zbornik, tom II, knj. 1, str. 531-619: Bilten VŠ NOV i POJ novembar – decembar 1944.

⁵⁹⁸ Zbornik, tom I, knj. 14, str. 454-457.

pojedince i manje grupe, zatim da u gradu i službenim prostorijama svi borci i starješine moraju biti propisno zakopčani, opasani, naoružani i potiššani, da se sve starješine NOVJ i Crvene armije moraju obavezno pozdravljati kao i borci između sebe. Zabranjeno je jahanje kroz grad, ulaženje u kafane i gostionice i upotreba alkohola, a u grad se – po naredbi od 21. oktobra – moglo izlaziti samo po službenoj potrebi i uz propisane objave. Od svih je zahtijevan pravilan odnos prema privatnoj imovini, a ukazano je i na opasnost od zaraznih bolesti.⁵⁹⁹

Pet dana nakon oslobođenja, u Beograd je iz Vršca stigao maršal Jugoslavije Josip Broz Tito i 27. oktobra na Banjici izvršio smotru dijela jedinica koje su učestvovala u borbama za oslobođenje grada. Sa postrojenim borcima 2.proleterske, 4.srpske, 4. i 10.krajiške i Konjičke brigade, artiljerijskih i minobacačkih jedinica 1. i 6.proleterske i 5.udarne divizije bili su i pripadnici 13.proleterske brigade 1.proleterske divizije.⁶⁰⁰ Oni su prethodnog dana stigli na Banjicu i izvršili kratke i najnužnije pripreme za smotru i defile. Svi borci i starješine osjećali su se neobično ponosni i srećni kad su se našli postrojeni pred vrhovnim komandantom. Njegove prve riječi, pošto je obišao stroj, kojima se obratio postrojenim jedinicama, bile su: „Drugovi borci, komandiri, komandanti i politički komesari Narodnoosobodilačke vojske! Izražavam svoju zahvalnost za vaše junačko držanje pri oslobođenju nama svima dragog glavnog grada Beograda“. Govoreći dalje o značaju oslobođenja Beograda i narednim zadacima, on je, pored ostalog, rekao: „Sada je vaš zadatak i zadatak svih ostalih boraca, naročito sinova Srbije, da zajedno sa ostalim narodima oslobode i preostali dio naše namučene zemlje. Sada će sinovi Beograda i Šumadije, zajedno sa Hrvatima i ostalim borcima iz ostalih krajeva, osloboditi i naš grad Zagreb... Na kraju, drugovi i drugarice, ja vas pozivam da, kao i do sada, istrajete u teškoj borbi, koja još nije završena. Blizu je dan kada će naša zemlja biti potpuno oslobođena“, završio je svoj govor vrhovni komandant NOV i POJ.⁶⁰¹ Nakon Titovog govora, 1. i 13.proleterska brigada su, kao i ostale učesnice smotre, prodefilovale čvrstim ratničkim korakom ispred vrhovnog komandanta, a zatim se u stroju vratile na svoje dužnosti.

⁵⁹⁹ AVII, NOR, k. 712A, br. reg. 21/2.

⁶⁰⁰ Zbornik, tom I, knj. 14, str. 322-323.

⁶⁰¹ Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1945, str. 228-231.

Jednomjesečni boravak u Beogradu i pripreme za odlazak na Sremski front

Poslije oslobođenja Beograda, 1.proleterska divizija se prvi put našla u situaciji da se njene jedinice u povoljnim uslovima i na miru, daleko od neprijatelja odmore, srede, popune ljudstvom i naoružanjem i pripreme za naredne borbe. Iako je brigadama 3. novembra odobreno da mogu vršiti dobrovoljnu mobilizaciju uz provjeravanje svakog pojedinca, ipak do brojnije popune iz samog Beograda nije došlo. Većim brojem novih boraca mobilisanih na teritoriji Srbije divizija je popunjena početkom novembra, tako da su oni tada sačinjavali oko četiri petine njenog ukupnog brojnog stanja, s tim što je, prema direktivi Vrhovnog štaba, trebalo da ima oko 10.000 boraca. Iako je time korenito izmijenjen njen nacionalni i socijalni sastav, kao i odnos novih i starih boraca, divizija je ne samo po nazivu već i po duhu – ostala proleterska. U to vreme ona je, za tada formiranu Gardijsku brigadu dala 51 starog borca i starješinu, a za Brigadu narodne odbrane 34. Tada je iz divizije, na zahtjev sovjetske komande, otišla i Ruska četa, dotad u sastavu 13.proleterske brigade.

Na osnovu sporazuma o pomoći u naoružanju između predsjednika NKOJ-a i vrhovnog komandanta NOV i POJ sa vladom SSSR-a, u prvoj polovini novembra počelo je da u diviziju pristiže oružje, sa pripadajućom municijom, dobijeno od Sovjetskog Saveza. Bile su to puške, puškomitraljezi, mitraljezi „Maksim“, automati, protivtenkovske puške, protivavionski mitraljezi, minobacači i topovi raznog kalibra, pištolji, sredstva veze i pionirski alat. Uporedo sa prijemom novog oružja, vršeno je i prenaoružanje 1, 3. i 13.proleterske brigade.Njihovo dotadašnje naoružanje najrazličitijeg porijekla zamijenjeno je novim – sovjetske proizvodnje. Prenaoružanje 8.crnogorske udarne brigade nije vršeno, ali je i ona dobro naoružana dijelom oružja koje su vratile 3. i 13.proleterska brigada, dok je ostatak predat u skladište 1.proleterskog korpusa.

Popunom novim borcima i dobijanjem novog naoružanja stvoreni su uslovi da se u diviziji izvrše značajne organizacione i formacijske promjene, koje su odgovarale zahtjevima formacije savremenih vojnih jedinica i prirodi borbenih dejstava. Iz Beogradske operacije divizija je izašla sa četiri brigade, artiljerijskim divizionom, štabnom i inženjerijskom četom, bolnicom i intendanturom.

Organizacionim i formacijskim promjenama ojačane su, u prvom redu, jedinice rodova i službi, a naročito artiljerija, kao i štabovi i komande. Da bi se sačuvala uspomena na 5.šumadijski bataljon, razbijen 21. januara 1942. godine na Pjenovcu u istočnoj Bosni, Štab divizije je 28. oktobra, po naređenju vrhovnog komandanta, obnovio taj bataljon u sastavu 1.proleterske brigade.⁶⁰²

U cilju objedinjavanja italijanskih bataljona „Garibaldi“ iz 1.proleterske i „Mateoti“ iz 3.krajiške proleterske brigade, kao i pojedinaca Italijana koji su se nalazili u jedinicama divizije i onih koji su poslije oslobođenja Beograda stupili u diviziju, a do tada su bili zarobljenici njemačkih jedinica, Štab divizije je 28. oktobra u Malom Mokrom Lugu formirao Italijansku brigadu. Pored pomenuta dva, u njoj je tada formiran i 3.bataljon „Mameli“, a pred polazak na Sremski front i 4. nazvan „Frateli Bandiera“. Brigada je tada brojala 2.283 borca, naoružanih sa dijelom oružja kojim se razdužila 1.proleterska brigada poslije njenog prenaoružanja. Za komandanta brigade postavljen je Josip (Đuzepe) Maras, a za političkog komesara Mario Gatani Tindori.⁶⁰³

Od posebnog značaja za jačanje vatrene moći divizije bilo je formiranje artiljerijskih štabova i jedinica na osnovu Opštih načela propisanih 25. oktobra 1944. godine od strane Artiljerijskog odjeljenja⁶⁰⁴ i naređenja Vrhovnog štaba od istog datuma – da se na osnovu tih načela i ranijih direktiva formiraju artiljerijski štabovi i jedinice u NOVJ.⁶⁰⁵ Krajem oktobra ili početkom novembra u Štabu divizije obrazovan je Artiljerijski odsjek sa majorom Ljubivojem Pajovićem na čelu. Nakon toga Štab divizije formirao je 11. novembra Artiljerijsku brigadu i dva samostalna diviziona – teški i protivavionski, u artiljerijskim kasarnama na Dedinju.⁶⁰⁶ Toga dana brigada i samostalni divizioni nijesu imali sve naoružanje predviđeno formacijom, pošto je ono postepeno pristizalo (12. novembra primljeno je 8 topova 76 mm, 8 protivtenkovskih topova 45 mm i 8 minobacača 120 mm, tako da se njihovo formiranje završilo deset dana kasnije – 21. novembra). U diviziji je tada obrazovano i artiljerijsko skladište.

Artiljerijska brigada imala je divizion protivtenkovskih topova 45 mm sastava 3 baterije po 4 topa – ukupno 12 oruđa; divizion

⁶⁰² AVII, NOR, k. 712, br. reg. 31/8.

⁶⁰³ AVII, NOR, k. 714, br. re. 43/1-9.

⁶⁰⁴ Zbornik, tom II, knj. 14, str. 323-324.

⁶⁰⁵ Isto, str. 322.

⁶⁰⁶ AVII, NOR, k. 712, br. reg. 16/1-4.

poljskih topova 76 mm M-27, sastava, takođe, 3 baterije po 4 topa – ukupno 12 topova i divizion teških minobacača 120 mm od 3 baterije po 4 minobacača – ukupno 12 oruđa, zatim štabnu bateriju, pozadinu, art. radionicu, sanitetsko i veterinarsko odjeljenje i transportnu kolonu. Brigada je bila na konjsku vuču. Za komandanta brigade postavljen je kapetan Janko Radulović, a za političkog komesara Spasoje Puhalo.⁶⁰⁷ Samostalni teški artiljerijski divizion imao je dvije baterije od po 4 topa 76 mm M-42 (ZIS) – ukupno 8 topova i bateriju od 4 haubice 122 mm M-38. Samostalni protivavionski divizion sačinjavale su tri baterije, svaka sa po 4 protivavionska topa 25 mm – svega 12 topova. Oba divizion bila su na motornu vuču (trotonski kamioni).⁶⁰⁸

U to vreme artiljerijske i minobacačke jedinice formirane su i u brigadama i njihovim bataljonima i četama. Štab 1.proleterske divizije naredio je 13. novembra štabovima 1, 3. i 13.proleterske brigade da formiraju prateće bataljone sastava: protivtenkovska baterija od 6 topova 45 mm, baterija minobacača 5-6 oruđa 82 mm i protivavionska četa od 6 protivavionskih mitraljeza 14,5 mm. Dalje je naređeno da se u svakom bataljonu formiraju 3 streljačke i jedna prateća četa sastavljena od voda minobacača (3 oruđa) 82 mm, mitraljeskog voda (3-4 mitraljeza „Maksim“) i protivtenkovskog odjeljenja (1-2 protivtenkovske puške), zatim da se u svakoj streljačkoj četi formiraju 3 streljačka voda i vod lakih minobacača 50 mm. Osmoj crnogorskoj i Italijanskoj brigadi je naređeno da svoju formaciju saobraze ovom naređenju vodeći računa o svom naoružanju. Formiranje jedinica po ovom naređenju trebalo je završiti do mraka 14. novembra,⁶⁰⁹ što je, iako je rok bio veoma kratak, uglavnom izvršeno.

Značajan pomak učinjen je i u pogledu daljeg organizacionog jačanja i izgradnje roda veze, koja je u ovo vrijeme smatrana službom. Sredinom novembra u Štabu divizije obrazovan je odsjek za vezu sa šefom na čelu, dok su u brigadama postavljeni referenti, a u bataljonima i divizionima vodnici za vezu. Pored toga, pri Štabu divizije i pri štabovima brigada formirane su čete za vezu, a u bataljonima odjeljenja za vezu.⁶¹⁰

⁶⁰⁷ Miloš Pajević, isto, str. 387-390.

⁶⁰⁸ Isto.

⁶⁰⁹ AVII, NOR, k. 714, br. reg. 20/1-3: Naređenje Štaba 1.divizije od 13. novembra u 11.15 sati.

⁶¹⁰ AVII, NOR, k. 712A, br. reg. 34/1-2.

Pošto je poslije oslobođenja Beograda divizija ostala bez obavještajne službe, jer su svi njeni obavještajni organi i izviđačke jedinice stavljeni na raspolaganje Komandi grada Beograda i angažovani po liniji OZN-e, Štab divizije je 6. novembra naredio štabovima brigada obnovu, aktiviranje i osposobljavanje obavještajne službe kako bi prikupljanjem podataka o neprijatelju mogla korisno poslužiti štabovima i komandama za donošenje operativnih planova i odluka.⁶¹¹ Tri dana kasnije, 9. novembra, stigla je naredba Štaba 1.proleterskog korpusa o organizaciji obavještajne službe, za koju je ocijenjeno da do tada „nije mogla da odgovori zadacima“. Do sredine novembra u Štabu divizije obrazovan je obavještajni odsjek (II odsjek) sa šefom na čelu, dok su u brigadama postavljeni obavještajni oficiri sa pomoćnicima i u bataljonima obavještajni oficiri. Pored toga, pri Štabu divizije formirana je izviđačka četa, u brigadama izviđački vodovi i u bataljonima izviđačke desetine.⁶¹²

Boravak u Beogradu i Zemunu iskorišćen je za intenzivnu vojno-političku obuku boraca i starješina, tim prije što se radilo o velikom broju novih boraca i što ih je trebalo ne samo upoznati sa novim sovjetskim naoružanjem, već i obučiti da njim uspješno rukuju. Sovjetsko oružje bilo je novo i za stare borce. Obuka iz osnovnih strojevih i borbenih radnji iz napada i odbrane izvođena je po planu i tu nije bilo nekih problema. Više pažnje poklanjano je obuci artiljeraca, minobacačija, vezista, izviđača i raznih drugih specijalista, kao i političkoj obuci radi upoznavanja novih boraca s dotadašnjim tekovinama i ciljevima narodnooslobodilačke borbe, kao i aktuelnim političkim događajima. Ustajalo se u 6 sati, a zatim se, poslije fiskulture i doručka, čitavo prije podne, po rasporedu izvodila vojno-stručna obuka, dok je poslije podne korišćeno za političku obuku, partijski i kulturno-prosvjetni rad. Jedna od formi obuke bili su kursevi za niže vojne starješine, artiljerce, veziste, radiotelegrafiste i izviđače koji su organizovani pri štabovima korpusa, divizije i brigada. Značajnu pomoć u obuci na novom sovjetskom naoružanju dali su oficiri Crvene armije, njih oko 30, koji su prema sporazumu s Vladom SSSR-a, početkom novembra kao instruktori stigli u diviziju, od kojih je polovina angažovana na obuci artiljeraca. Pred polazak na Sremski front, 19, 20. i 21. novembra, u svim jedinicama divizije

⁶¹¹ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 20/1-10.

⁶¹² AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 21/1-10: Naredba Štabu 1.proleterskog korpusa od 9. novembra.

izvršeno je bojevo gađanje. Municijska se študija, pa je iz svakog oruđa ispaljen po jedan metak, mina ili granata.

Radi rješavanja raznih pitanja u vezi s obukom, stvaranjem i učvršćenjem moralno-političkog jedinstva i otklanjanja iskrsljih problema, u jedinicama su održavane četne i bataljonske konferencije s borcima, kao i sastanci štabova bataljona s komandama četa, štabova brigada sa štabovima bataljona i Štaba divizije sa štabovima brigada, a održavani su sastanci i po liniji političkih komesara. Preduzete su i potrebne mjere da bi se sačuvala disciplina i izbjegli negativni postupci kako između boraca, tako i između boraca i građana koji bi mogli narušiti lik pripadnika NOVJ, prije svega proleterskih jedinica čiji je kult posebno njegovan. Značajna pažnja, kao i u svim ratnim uslovima, poklanjana je budnosti, jer je među mobilisanimima bilo i pojedinaca neprijateljski raspoloženih prema NOB-u. Briga za borce bila je prvenstvena obaveza i zadatak svih komandi i štabova. Ona se ogledala ne samo u staranju za što bolju i kvalitetniju ishranu nego i u nastojanju da se borci snabdiju sa što boljom odjećom i obućom, a da bi se sačuvali od raznih oboljenja, posebno zaraznih, svakodnevno su preduzimane odgovarajuće sanitetske mjere, naročito u pogledu lične higijene i održavanja čistoće u zgradama i prostorijama u kojima su boravili borci. Pozivajući se na naređenje Vrhovnog štaba, Štab 1.proleterske divizije je 14. novembra naredio potčinjenim jedinicama da u buduću ni jedan štab i ni jedna jedinica ne smiju biti smješteni u privatnim zgradama, već u kasarnama, bivšim nadleštviima, školama i slično, što je trebalo izvršiti slijedećeg dana.⁶¹³ Pošto su njene jedinice zamijenile snage KNOJ-a, brigade su se smjestile: 1.proleterska u zgradama gimnazije, trgovačke akademije i Zanatskog doma u ulicama Cetinjskoj i Knjeginje Ljubice, kao i u fabrici „Rogožarski“; 3.krajiška proleterska u osnovnoj školi, kasarni podoficirske škole i u kasarnama na Banjici; 13.proleterska u Zemunu, u dotadašnjim ustaškim kasarnama i Konjičkoj školi; 8.crnogorska i dalje je ostala podijeljena po sjedištima čak 7 kvartova i sa jednim bataljonom u zarobljeničkom logoru na Banjici; Italijanska u Velikom Mokrom Lugu; Artiljerijska i samostalni divizion i u artiljerijskim kasarnama na Dedinju. Štab divizije ostao je u Ulici kralja Aleksandra broj 12.

Boravak u Beogradu i Zemunu iskorišćen je i za intenzivan rad organizacija KPJ i SKOJ-a u jedinicama od četnih, baterijskih i

⁶¹³ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 31/1-8.

štabnih ćelija do divizijskog partijskog komiteta, kao i aktiva i komiteta SKOJ-a. Partijske i skojevske organizacije mobilisale su svoje članove za što bolje i dosljednije izvršavanje svih zadataka koji su stajali pred divizijom: postizanje uspjeha u vojnoj i političkoj obuci, učvršćenje svjesne discipline, stvaranje moralno-političkog jedinstva jedinica i razvijanje drugarstva između starih i novih boraca i mržnje prema neprijatelju, jačanje ofanzivnog duha i razvijanje bratstva i jedinstva između pripadnika raznih nacija i razvijanje i čuvanje svijetlih borbenih i proleterskih tradicija brigada i divizije u cjelini. Uz sve to, nije zapostavljen ni rad na omasovljenju partijskih i skojevskih organizacija. U to vreme u Partiju i SKOJ primljen je veći broj novih članova, koji su to kroz dotadašnju borbu zaslužili. Primjera radi, samo u partijsku organizaciju 13. proleterske brigade primljeno je oko 60 novih članova.

Oživio je i kulturno-prosvjetni rad u svim jedinicama. Obnovljeni su i aktivirani kulturno-prosvjetni odbori kao nosioci i organizatori tog rada u bataljonima. Počele su da rade diletantske grupe i horovi, da se pripremaju i održavaju priredbe za borce i građane. Od najboljih pjevača iz čitave divizije obrazovan je i divizijski hor. Dužna pažnja poklanjana je i opismenjavanju nepismenih, kojih je bio veći broj među novomobilisanim borcima. Na tom zadatku najviše su se angažovale organizacije SKOJ-a. Priredbi koju su 26. oktobra u Narodnom pozorištu za borce, podoficire i oficire jedinica NOVJ u Beogradu dali borci, podoficiri i oficiri Crvene armije prisustvovalo je 170 pripadnika 1. proleterske divizije. Na kongres Antifašističke omladine Srbije (USAOJ), koji je počeo 16. novembra u Beogradu, svaki bataljon proletera uputio je po jednog, a bataljoni sastavljeni od srbijanskih boraca po dvojicu delegata. U diviziji je na svečan način obilježena i 27. godišnjica Oktobarske socijalističke revolucije. Uoči 7. novembra u svim jedinicama održana su predavanja o ovoj revoluciji, Sovjetskom Savezu i ulozi Crvene armije u Drugom svjetskom ratu, a na sam dan proslave održane su smotre u nekim jedinicama i defileji kroz grad. Dvadesetak dana nakon oslobođenja Beograda, na mjestu gdje je kasnije podignut stadion „Crvene zvezde“, odigrana je pred hiljadama gledalaca fudbalska utakmica između reprezentacija 1. proleterske divizije i Beograda. Pobijedili su Beograđani sa 3:2. Time je, u stvari, počela obnova i sporta u oslobođenom Beogradu.

Pored svih zadataka, u brigadama je – na osnovu odluke Vrhovnog štaba i naređenja Štaba divizije od 4. novembra – organizovana izrada ratnih zastava. Po tom naređenju zastave je trebalo izrađivati od što kvalitetnijeg materijala i to 3. i 13. proleterske brigade – brigadne i bataljonske crvene proleterske zastave, u svemu identične zastavama 1. proleterske brigade, koja je te zastave imala od ranije. Pored toga, 1, 3. i 13. proleterska i 8. crnogorska udarna brigada trebalo je da izrade brigadne zastave Demokratske Federativne Jugoslavije – trobojka s petokrakom zvijezdom u sredini na bijelom polju, veličine kao brigadne proleterske zastave.⁶¹⁴ Kao i u svim jedinicama NOVJ, tako je i u 1. proleterskoj diviziji zastavama poklanjana posebna pažnja, a nosio ju je i čuvao najbolji borac. Zastave je jedinicama trebalo uručiti na svečan način, ali se to nije postiglo za vrijeme boravka u Beogradu.

Uporedo sa organizacionim sređivanjem jedinica, mnogo se uradilo i na jačanju i osposobljavanju komandi i štabova u cilju efikasnijeg i uspješnijeg komandovanja i rukovođenja. Štab divizije proširen je novim odjeljenjima, a štabovi brigada odsjecima. Popunjeni su novim oficirima, u prvom redu rodovskim i drugim specijalistima. Značajna pažnja posvećena je unapređenju i vođenju administrativnih poslova. Pristupilo se i izradi spiskova boraca, podoficira i oficira i ažurnom vođenju evidencije o njima. Posebna pažnja posvećena je organizaciji ekonomske, odnosno intendantske službe od četnih ekonomata, bataljonskih i brigadnih službi do divizijske intendanture. Naime, otpočelo se sa postepenim prelaskom i usaglašavanjem organizacije ove službe sa Naredbom Vrhovnog štaba o organizaciji ekonomske službe u NOV i POJ od 17. oktobra 1944. godine, što je trebalo završiti do 1. decembra te godine.⁶¹⁵

Neposredno pred odlazak na front u Sremu, pri Štabu divizije formiran je propagandni odsjek kao pomoćni organ političkog komesara divizije. Zadatak odsjeka je bio da se angažuje u prosvjetno-propagandnom radu na podizanju kulturnog nivoa i političke svijesti boraca. Odsjek je imao prosvjetno-propagandnu, za štampu, pozorišnu i foto-filmsku sekciju. O funkcionisanju tog odsjeka Štab divizije obavijestio je 26. novembra štabove brigada i naredio im da i oni formiraju propagandne sekcije, sa odjeljcima:

⁶¹⁴ AVII, NOR, k. 714, br. reg. 14/1-3.

⁶¹⁵ Zbornik, tom II, knj. 14, str. 293-296.

prosvjetno-propagandnim, za štampu, pozorišnim i foto-filmskim, što će biti realizovano mjesec dana kasnije u Sremu. Trebalo je da sekcije rade pod kontrolom političkih komesara brigada.⁶¹⁶

Za vrijeme boravka u Beogradu popunjena su gotovo sva upražnjena mjesta novim kadrovima, izraslim od boraca divizije. U velikom broju bataljona, a naročito četa, postavljeni su komandanti, komandiri i politički komesari. Dotadašnji komandant 13.proleterske brigade, p.puk. Milan Žeželj, postavljen je za komandanta tada formirane Gardijske brigade, a komandant brigade postao je njegov dotadašnji zamjenik major Marko Rapo. U Štabu divizije napisani su prijedlozi Vrhovnom štabu NOV i POJ za proizvođenje u oficirske i podoficirske činove svih rukovodilaca koji nijesu imali čin, a zasluživali su ga po položaju i sposobnosti. Isto tako, i veći broj rukovodilaca predložen je za unapređenje u više činove. U obzir su uzeti i oni koji su izostali iz stroja zbog ranjavanja i više se nijesu nalazili u diviziji. Prijedlozi su napisani i za priznavanje činova oficirima bivše Jugoslovenske vojske, koji su se nalazili u sastavu divizije.⁶¹⁷ Ukazom vrhovnog komandanta od 1. decembra 1944. godine unapređen je u čin general-majora Vaso Jovanović, komandant divizije. Mnogi borci i rukovodioci predloženi su i za odlikovanja, a onima koji su se istakli u borbama za oslobođenje Beograda i za to odlikovani, ta visoka priznanja je sredinom novembra, na svečan način i po brigadama, uručio komandant divizije. Bila su to prva primljena odlikovanja u diviziji.

Nakon jednomjesečnog boravka u Beogradu i Zemunu, koji je bio ispunjen neprekidnim radom, potpunom novim borcima i naoružanjem savremenim oružjem, 1.proleterska divizija je – po brojnom stanju, organizaciji i formaciji, vatrenoj moći, borbenom iskustvu, prekaljenim kadrovima i moralno-političkoj čvrstini – stala u red savremenih pješadijskih divizija u svijetu. Pored tri proleterske, jedne udarne, Italijanske i artiljerijske brigade, ona je u svom sastavu imala i dva samostalna artiljerijska diviziona, štabnu, inžinjerijsku i izviđačku četvu, četvu za vezu, auto-četvu, bolnicu, intendanturu i kurs za vezu. Njeno ukupno brojno stanje 23. novembra iznosilo je 14.724 borca i starješine. Od toga je na

⁶¹⁶ AVII, NOR, k. 712B, br. reg. 8/1-3.

⁶¹⁷ AVII, NOR, k. 714, br. reg. 14/1-9: Naređenje Štaba 1.prolet. divizije od 2. Novembra.

boračkim dužnostima bilo 12.367 boraca, od kojih su 543 bile žene (omladinke), u intendanturi i komorama 1.937, a među njima 112 žena i u bolnici 420, a u taj broj je uračunato i 128 žena.⁶¹⁸

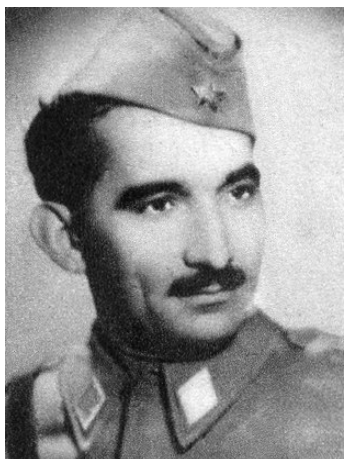
Divizija je bila naoružana sa 9.155 pušaka raznog porijekla – 5.189 ruskih, 2.678 jugoslovenskih i njemačkih, 1.276 italijanskih i 12 engleskih, 81 mitraljezom raznog porijekla, 698 puškomitraljezom (445 ruskih), 2.270 automata, 216 minobacača raznih kalibara i porijekla, 112 protivtenkovskih pušaka i reaktivih minobacača, 70 topova raznog kalibra i namjene, 395 revolvera, 1.668 ofanzivnih i defanzivnih ručnih bombi i 7 radio-stanica.⁶¹⁹ Divizija je imala i 716 teglećih, 465 tovarnih i 118 jahaćih konja, zatim 217 dvoosovinskih i 18 jednoosovinskih kola.⁶²⁰ I bila savim spremna za polazak na bojište – od oslobođenja Beograda uspostavljeni Sremski front.

⁶¹⁸ AVII, NOR, k. 15, br. reg. 2-3: Brojno stanje 1.prolet. korpusa 25. novembra.

⁶¹⁹ Isto, k. 15, br. reg. 2/6-3: Pregled naoružanja 1.prolet. divizije na dan 23. novembra.

⁶²⁰ Isto, k. 15, br. reg. 2/13-3: Pregled brojnog stanja konja i vozila od 23. novembra.

OSMA CRNOGORSKA BRIGADA

Prvi komandant brigade
Blažo Marković

Prvi komesar brigade
Jokaš Brajović

Prvoborci 8. brigade
na dan njenog
formiranja u
Beranama

4. mart 1944: Štab
brigade na
aerodromu u
Beranama

Kraj maja 1944 – iz
borbi oko Bijelog Polja

Sprovođenje Njemaca
zarobljenih u
borbama za
oslobođenje
Beograda

Potpukovnik Blažo
Marković, prvi
komandant brigade i
posljednji ratni
načelnik Štaba
1.proleterske divizije

Prvi se, 19. oktobra,
probili do vrha palate
„Albanija“ i istakli
zastavu slobode:
Milika Stojović,
Milan Božović,
Sreten Živanović i
Miladin Petrović

Komandant brigade Savo
Mašković, poginuo 4.
decembra 1944. kod Šida

Marš brigade ka
Sremskom frontu

Minobacačko
odjeljenje djeluje
7. decembra 1944.
sa položaja kod
Tovarnika

D I O VI

BORBE U SREMU

Situacija u Sremu pred kraj 1944. godine i odlazak divizije na Sremski front

Dok je 1.proleterska divizija boravila u Beogradu i Zemunu, 12.udarni korpus, ojačan 6.proleterskom divizijom, zajedno s 19.streljačkom divizijom Crvene armije, nastupajući poslije oslobođenja Zemuna kroz Srem, slomio je odbranu njemačkih trupa na četiri uzastopne linije odbrane („plava“, „zelená“, „žuta“ i „crna“), oslobodio veliki dio Srema i u prvoj polovini novembra izbio pred Ilok, Erdevik i Martince, odnosno dobro utvrđenu takozvanu „Crvenu liniju“ odbrane, na kojoj su ga jedinice njemačkog 68.armijskog korpusa zaustavile. Nakon toga borbe u Sremu su počele da jenjavaju. Suprotstavljene snage, jedne naspram drugih, počele su da se ukopavaju i utvrđuju, uz obostrano pregrupisavanje, popunu i reorganizaciju jedinica, komandi i štabova. Bio je to početak petomjesečnog rovovskog ratovanja u sremskoj ravnici u zimu između 1944. i 1945. godine ratovanja na Sremskom frontu, koji će potrajati do 12. aprila poslednje godine Drugog svjetskog rata.

Po naredjenju Vrhovnog štaba, 12.udarni korpus je sredinom novembra sa fronta u Sremu prebačen preko Dunava u Bačku, radi popune, reorganizacije, prenaoružanja i zasluženog odmora, a komandu nad jedinicama u Sremu preuzeo je Štab 1.proleterskog korpusa. Iz Srema je povučena i sovjetska 19.streljačka divizija i upućena na batinski mostobran. Od jedinica NOVJ u Sremu su ostale 6.proleterska, 11. i 21.udarna divizija. One su držale front na liniji: Dunav (na pola puta između Iloka i Neština) – Vizić – Matora šuma – Lice pustara – Bingula – Ciganska međa – Flamijin dvor – Međeš – Komarište – Izvorac – Sava. Od sovjetskih jedinica u Sremu je ostao bataljon pješadije, divizion „Kaćuša“ i jača artiljerijska grupa na lijevom krilu rasporeda korpusa.

Gotovo istovremeno, Nijemci su reorganizovali komandovanje i pregrupisali snage na Sremskom frontu, kao i na frontovima na Drini, Dunavu i Dravi. Cilj im je bio da – obrazovanjem stabilnog fronta od Zvornika, niz Drinu do njenog ušća u Savu, zatim preko Srema duž „Crvene linije“, pa Dunavom od Iloka do ušća Drave i dalje, uzvodno ovom rijekom, do Donjeg Miholjca – stvore vrijeme i prostor za izvlačenje Grupe armija „E“ iz Srbije i Crne Gore u istočnu Bosnu, Srem i Sloveniju. Umjesto dotadašnje Komande 68.armijskog

korpusa, koja je prebačena u Mađarsku, komandu nad svim njemačkim jedinicama na tom jedinstvenom frontu preuzeo je, 12. novembra, sa tada formiranom komandom, general-lajtnant Jozef Kibler, a one su, po imenu komandanta, obrazovale Korpusnu grupu „Kibler“. Nju su sačinjavale: 1.brdska divizija, koja je držala front na Drini od Zvornika do ušća u Savu; 118.lovačka divizija na frontu u Sremu – na „Crvenoj liniji“ i dijelu Dunavskog fronta od Iloka do Sotina (isključno); divizija „Štefan“ za naročitu upotrebu od Sotina do Donjeg Miholjca; policijske snage osiguranja „Jug“ na širem prostoru Vinkovci – Đakovo, u pozadini korpusne grupe „Kibler“; sve ustaško-domobranske jedinice na tom području.⁶²¹ Komanda korpusne grupe „Kibler“ nalazila se u Nuštaru kod Vinkovaca, a bila je potčinjena Komandi 2.oklopne armije.

Zadatak Korpusne grupe „Kibler“ bio je da spriječi dalji prodor jugoslovenskih i sovjetskih jedinica preko linije fronta koji je držala, a u prvom redu kroz Srem na zapad. Zbog svog geografskog položaja Srem je zauzimaio posebno mjesto u njemačkim planovima, naročito poslije oslobođenja Beograda. Držanjem fronta u Sremu oni su obezbjeđivali povlačenje Grupe armija „E“ iz Makedonije i Srbije preko Drine, čiji su djelovi kasnije angažovani u istočnoj Bosni, Sremu, Baranji i Mađarskoj i spriječavali prodor snaga NOVJ, a jedno vrijeme i sovjetskih jedinica prema Osijeku, Vinkovcima i Slavanskom Brodu, strategijski važnom saobraćajnom čvoru u kom su se spajale komunikacije iz doline Bosne s onima u dolini Save. Istovremeno, Nijemci su željeli da osiguraju komunikacije koje preko istočne Bosne vode u Brčko i dalje, prema Vinkovcima. Sremski front je bio osjetljiv za Nijemce i po tome što se nalazio na spoju grupa armija „Jug“ i „F“ u Jugoslaviji i što su njegovim držanjem obezbjeđivali južni bok svojih armija na frontu u Mađarskoj i istočne granice ustaške Nezavisne Države Hrvatske, koju su Nijemci nastojali da na svaki način sačuvaju, jer bi raspadom te vještačke marionetske tvorevine njihove snage bile dovedene u veoma tešku situaciju na frontovima u Mađarskoj, Jugoslaviji i Italiji.

Za snage NOVJ Srem je, poslije oslobođenja Beograda, postao značajan operacijski pravac, mada sa skućenim mogućnostima za šire manevre, što je nametalo frontalne borbe koje su one do tada izbjegavale jer su dovodile do velikih gubitaka. Iz Srema se najkraćim

⁶²¹ Zbornik, tom XII, knj. 4 str. 735-743: Borbeni izvještaj Korpusne grupe „Kibler“ za period od 12. novembra do 12. decembra 1994.

putem s istoka izbijalo na vrlo važan magistralni snop komunikacija Vinkovci – Slavonski Brod – Zagreb, uz perspektivu sadejstva snaga na frontu sa snagama u Slavoniji, u pozadini neprijateljeva fronta. Pored toga, Sremski front je za NOVJ, iako nametnut, bio važna karika njenog opšteg jugoslovenskog fronta kao dijela strategijskog savezničkog fronta koji se stezao oko nacističke Njemačke.

Dok su jedinice 1.proleterskog korpusa zastale na Sremskom frontu, ispred neprijateljeve odbrambene „Crvene linije“ sjeverno odatle, na Dunavu, otvoren je novi front. Naime, jedinice pod komandom Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine i sovjetske snage počele su noću između 6. i 7. novembra kod Apatina, a tri dana kasnije i kod Batine da forsiraju Dunav da bi u žestokim borbama obrazovale batinski mostobran i do kraja mjeseca oslobodile jugoslovenski dio Baranje i izbile na Dravu. Istovremeno su sovjetske snage zauzele Mohač i Pečuj u Mađarskoj i produžile kroz južnu Mađarsku prema Blatnom jezeru. U pozadini njemačkog fronta, u Slavoniji i Podravini, 6. i 10.udarni korpus NOVJ su vodili uspješne borbe protiv njemačkih i ustaško-domobranskih kvislinških oružanih jedinica i vezivali za sebe njihove jake snage.

U takvoj situaciji, u drugoj polovini novembra Vrhovni štab NOV i POJ je ocijenio da je nastupio pogodan momenat da se nastave operacije u Sremu i probije neprijateljev front, zauzmu Vinkovci i Osijek i uspostavi veza sa snagama 6. i 10.korpusa u Slavoniji i Podravini, kao i snagama u Baranji. Istovremeno, trebalo je ta dejstva uskladiti s dejstvima jedinica 3.ukrajinskog fronta u Budimpeštanskoj operaciji. Na sastanku vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Tita i komandanta 3.ukrajinskog fronta, maršala Tolbuhina, održanom u Beogradu od 17. do 20. novembra, dogovoreno je da se u predstojećoj operaciji na Sremskom frontu, pored 1.proleterskog korpusa, angažuje i 68.streljački korpus Crvene armije, čiji je komandant bio general-major Nikolaj Škodunovič.⁶²² Da bi olakšao ostvarenje operacijskog cilja, Vrhovni štab NOV i POJ je naredio Glavnom štabu Vojvodine da sa tri divizije (16, 36. i 51) dejstvuje preko Dunava i Drave u pozadinu i bok njemačkih jedinica na Sremskom frontu, dok je 6.udarni korpus dobio zadatak da iz Slavonije, direktnim dejstvima prema Našicama, sadejstvuje jedinicama na Sremskom frontu i olakša im prodiranje u dubinu neprijateljevog rasporeda.

⁶²² Ljubivoje Pajović, Dušan Uzelac, Milovan Dželebdžić: Sremski front 1944-1945, BIGZ, Beograd 1979 (dalje Sremski front), str. 88.

Pripremajući operaciju, Vrhovni štab je naredio Štabu 1.proleterskog korpusa da pregrupiše jedinice na taj način što će sa Sremskog fronta povući 6.proletersku diviziju u Beograd radi odmora, popune i preoružanja sovjetskim oružjem, a na Sremski front dovesti odmorne, popunjene i preoružane 1.proletersku i 5.udarnu diviziju iz Beograda, a zatim, poslije izvršenih priprema, preći u napad, probiti i uništiti neprijateljevu odbranu u Sremu i izbiti na liniju Osijek – Vinkovci – Šamac, spojiti se sa jedinicama 6.korpusa, pa u sadejstvu s njima produžiti nadiranje prema Zagrebu.

Na osnovu zadatka dobijenog od Štaba 1.proleterskog korpusa da krene na Sremski front i smijeni 6.proletersku diviziju, Štab 1.proleterske divizije izdao je 21. novembra naređenje jedinicama za marš cestom Beograd – Sremski Karlovci – Ilok. Uz naređenje, Štab divizije je dostavio i tabelarni Pregled marša kojim je svakoj jedinici odredio početak pokreta, dnevne maršrute, mjesta prenočišta i kranji cilj marša. Jedinicama je ukazano na značaj priprema za marš, marševsku disciplinu i brigu o iznemoglim na maršu, kao i na organizaciju smještaja u mjestima prenočišta upućivanjem dan ranije konačara u ta mjesta. Početak marša određen je za 23. novembar u 6 sati a završetak 26. novembra.⁶²³

Na marš je, u 6 sati 23. novembra, prva krenula 8. crnogorska udarna brigada, sat kasnije za njom su pošli Artiljerijska brigada i samostalni artiljerijski divizion, a posle njih, sat kasnije, Italijanska brigada. Dužina dnevnog marša iznosila je od 27 do 37 kilometara. Jedinice su prenoćile u Batajnici, Staroj i Novoj Pazovi, odakle su narednog dana nastavile marš dug 33 do 38 kilometara – do Krušedola, Maradika i Sremskih Karlovaca. U 6 sati 24. novembra krenule su 13.proleterska iz Zemuna i 3.krajiška proleterska iz Beograda, sat kasnije 1.proleterska brigada iz Beograda i u 8 sati divizijska bolnica, intendantura, inženjerijska četa i kurs za vezu, takođe iz Beograda. Marševalo se do Batajnice, Stare i Nove Pazove i Indije, u dužini od 23 do 41 kilometar – zavisno od jedinice. Tog dana i Štab divizije se pokrenuo iz Beograda i stigao na Petrovaradin. Sve jedinice nastavile su pokret 25. novembra i poslije marša od 36 do 46 kilometara, prenoćile u Krušedolu, Sremskim Karlovcima, Petrovaradinu, Beočinu, Čereviću, Banoštoru, Suseku i Neštinu. Štab divizije stigao je u Susek.

⁶²³ Zbornik, tom I, knj. 10, str. 208-210: Nređenje Štaba 1.proleterske divizije potčinjenim jedinicama za marš i tabelarni Pregled marša od 21. novembra.

Posljednjeg dana marša, 26. novembra, divizija je, sa 1.proleterskom brigadom, divizijskom bolnicom, intendanturom, divizijskim horom i kursom za vezu, stigla u Beočin; sa Artiljerijskom brigadom, Teškim i Protivavionskim divizionom u Čerević; 8.crnogorskom udarnom brigadom u Banoštor; 3.krajiškom proleterskom brigadom u Sviloš i Grabovo; sa Italijanskom brigadom na prostor Koruška – Lug – Đipša; sa inženjerijskom četom i propagandnim odsjekom kod Štaba divizije u Susek; sa 13.proleterskom brigadom u Neštin. Slijedećeg dana u Beočinu je rasformiran kurs za vezu – brigadne čete za vezu upućene su u brigade, a divizijska četa za vezu i radio-telegrafski kurs koji je nastavio s radom – u Susek.⁶²⁴ Štab divizije ocijenio je da je „marš izvršen dobro“ i da je bilo dobro „organizovano prihvatanje zaostalih boraca kojih je bilo mnogo, usled slabe obuče i ranjavanja nogu, i manji deo prehladenih zbog slabe odeće“, zatim da je „u toku marša, i docnije prilikom posjedanja položaja, dezertiralo oko 70 boraca (od toga 34 Italijana)“.⁶²⁵

Stigavši sa divizijom na desnu obalu Dunava, na sektor Beočin – Neštin – Sviloš, Štab 1.proleterske divizije je, na osnovu naređenja Štaba 1.proleterskog korpusa da na frontu od Dunava do Stare Bingule smijeni 6.proletersku diviziju, odlučio da smjenu izvrši sa dvije pješadijske i Artiljerijskom brigadom i sa njima obrazuje „prvi borbeni red“, a sa dvije pješadijske brigade i teškim divizionom „drugi borbeni red“ na sektoru Susek – Lug – Sviloš, te da jednu brigadu zadrži u opštoj rezervi u Banoštoru. Štab divizije je 26. novembra naredio 13.proleterskoj da, u toku noći između 26. i 27. novembra, smijeni 2.ličku proletersku brigadu i posjedne njene položaje koje je do tada držala od Dunava (k. 133) do Vizića, dok je sljedećeg dana uputio naređenje svim jedinicama i naredio 8. crnogorskoj udarnoj brigadi da u 12 sati toga dana krene iz Banoštora za Staru Bingulu i u noći između 27. i 28. novembra smijeni 1.ličku proletersku brigadu na položaju od Vizića do ispred Stare Bingule. Artiljerijska brigada dobila je zadatak da zauzme vatrene položaje na sektoru Neštin – Sinkerek – Kratina – Rudine.

Zadatak da obrazuju „drugi borbeni red“ dobile su 3.krajiška proleterska brigada na dijelu od Suseka na jug, preko kote 133, do kote 144 i Italijanska brigada u rejonu Lug – Sviloš, s tim da iskopaju rovove za ljude i zaklone za automatska oruđa, minobacače i

⁶²⁴ Isto, str. 234-235: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije potčinjenim jedinicama od 25. novembra.

⁶²⁵ Isto, str. 259-263: Izvještaj Štaba divizije Štabu korpusa od 30. novembra.

protivtenkovske topove. Teškom divizionu naređeno je da jednu bateriju postavi na vatrene položaje na zapadnoj ivici Suseka, a dvije oko Luga. U opštu rezervu određena je 1.proleterska brigada, s tim da se do podne 28. novembra pomjeri iz Beočina u Banoštor. Divizijska bolnica i intendantura trebalo je da se smjeste u Čereviću, dok je Štab divizije ostao u Suseku.

Pošto je znao da će divizija ubrzo krenuti u napad, njen Štab je naredio štabovima brigada u „prvom borbenom redu“ da se telefonom povežu sa svojim bataljonima, nastave sa fortifikacijskim radovima radi što boljeg utvrđivanja položaja, da svake noći kopaju približnice ka neprijateljevim rovovima tako da im se sa isturenim položajima primaknu na dohet ručnih bombi, da svake noći minerskim odjeljenjima čiste ispred sebe prostor od mina, zbog čega je 13.proleterskoj brigadi i dodijeljena inženjerska četa divizije, zatim da odmah prikupe podatke o neprijatelju ispred sebe, stave ih na raspolaganje obavješajnim organima i obavezno uhvate i dovedu po jednog neprijateljskog vojnika („živi jezik“).⁶²⁶

Namjera Štaba divizije bila je da položaje fortifikacijski urede tako da im u slučaju potrebe posluže za odbranu, ali u prvom redu kao oslonac za predstojeći napad.

Novi raspored jedinice divizije su zauzele u određeno vrijeme, izuzev Artiljerijske brigade koja je postavljanje oruđa na vatrene položaje završila 29. novembra, pošto konjske zaprege nijesu mogle da izvuku ni jedno teže oruđe van ceste zbog strmih nagiba i velikog blata, pa su korišćene volovske zaprege uz iznošenje na rukama, a bilo je teškoća i u doturu artiljerijske municije. Trinaesta proleterska i 8.udarna crnogorska brigada posjele su prvu borbenu liniju sa pet bataljona, a ostale snage su zadržale u brigadnim rezervama. Kopanjem približnica one su narednih noći svoje prednje rove na pojedinim mjestima primakle neprijatelju na 100 do 350 metara. Brigade su noću manjim snagama vršile prepade na prednji kraj neprijateljeve odbrane radi sticanja uvida u raspored automatskih oružja i sistem vatre, kao i radi uznemiravanja i iznurivanja neprijatelja. I pored nastojanja da zarobe neki neprijateljski „živi jezik“ u tome se na početku nije uspjelo.

Neprijatelj je povremeno, minobacačima i artiljerijom, tukao položaje brigada, a vršio je i ispade prema njihovim položajima. Samo

⁶²⁶ Isto, str. 251-153: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima brigada od 28. novembra. Ovaj datum je štamparska greška, jer je naređenje pisano dan ranije, a brigade su do 28. novembra posjele položaje.

u noći između 29. i 30. novembra izveo je dva ispada, ali su oba odbijena. Angažovanjem jednog bataljona uz podršku minobacača i topova, u zoru 30. novembra uspio je da upadne u dio rovova 8.crnogorske udarne brigade na sektoru Matore šume, ali je protivnapadom odbijen. U tim okršajima brigade su pretrpjele gubitke od 9 poginulih i 26 ranjenih boraca, dok su 3 nestala, a 12 je dezertiralo. Ozbiljne teškoće, naročito jedinicama na prvoj borbeni liniji, stvarala je slaba odjeća i obuća boraca, uz prilično hladno vrijeme. Bilo je teškoća i u nabavci i doturu ljudske, još više stočne hrane. No, i pored svih teškoća, Štab divizije je 30. novembra izvijestio Štab 1.proleterskog korpusa: „Moral boraca dobar. Starešine raspoložene za napad“.⁶²⁷

Planiranje ofanzivne operacije za proboj i likvidaciju Sremskog fronta u sadejstvu s jedinicama Crvena armije

Pripremajući napadnu operaciju, Štab 1.proleterskog korpusa uputio je iz Beograda u Srem 5.udarnu diviziju, koja je 2. decembra stigla na prostor Sremska Mitrovica – V.Radenci – Ruma. Treba napomenuti da je 28.udarna divizija, kao lijeva pobočnica 1.proleterskog korpusa, forsirala Drinu i 30. novembra zauzela Janju, a ubrzo i Bijeljinu, uspostavila vezu s 3.udarnim korpusom NOVJ u istočnoj Bosni i nastavila da nadire prema Brčkom. Sremski front ostao je najistureniji dio njemačkog fronta u Jugoslaviji prema istoku. U međuvremenu je iz doline Zapadne Morave, gdje je učestvovao u borbama protiv njemačke Grupe armija „E“, preko Beograda u Srem stigao 68.streljački korpus Crvene armije sa 52. i 223.divizijom. Djelovi njegove 52.divizije smijenili su uveče 1. decembra desnokrilni bataljon 13.proleterske brigade i preuzeli dio fronta od Dunava (k.133 Plandište) do Vukovca (isklj). Bataljon se povukao u Sinkerek. Za predstojeću operaciju Štab 3.ukrajinskog fronta ojačao je 68.korpus jedinicama 1.utvrđenog rejona i 2.brigadom rječnih brodova Dunavske ratne flote.

Prema naređenju Štaba 1.proleterske divizije od 29. novembra u 0.30 sati, u svim jedinicama je četiri dana (29. i 30. novembra i 1. i 2. decembra) sprovedena planska vojna obuka boraca i starješina, s težištem na izvođenju napada i juriša sa rješavanjem određenih taktičkih pretpostavki, kao i na nastavi gađanja puškom i

⁶²⁷ Isto, str. 259-263; isto, str. 388-394.

puškomitraljezom.⁶²⁸ Ni političke pripreme operacije nijesu zapostavljene. Naprotiv, svakog dana od 17 do 19 sati održavana je politička nastava i borci su upoznavani s vojno-političkom situacijom. Održavani su i sastanci partijskih i skojevskih organizacija. Sve je bilo usmjereno ka razvijanju ofanzivog duha boraca i jedinica. U Štabu divizije u Suseku, 29. novembra je održano i savjetovanje političkih komesara brigada, njihovih pomoćnika i članova politodjela 1.proleterske i 5.udarne divizije, na kom je bilo riječi o moralno-političkom stanju jedinica i narednim zadacima.

Od svih priprema operacije najteže je išlo sa prikupljanjem podataka o neprijatelju. I pored svih nastojanja da tačno ustanove koje se neprijateljske snage nalaze ispred njih, štabovi 1.proleterske divizije i 1.proleterskog korpusa nijesu u tome uspjeli. Očito je podbacila obavještajna služba. Ovi štabovi su imali podatke da se ispred 1.proleterskog korpusa, na sektoru između Save i Dunava, „nalazi glavnina 264.njemačke divizije, djelovi 118.divizije, za koju imamo podatke da se izvlači prema Vinkovcima i Osijeku, dva puka domobrana i dva bataljona ustaša“.⁶²⁹ Toliko se znalo, ali je bilo nedovoljno.

Iz njemačkih dokumenata objavljenih poslije rata, saznajemo da se tada na frontu u Sremu, od Save do Dunava, na tzv. „Crvenoj liniji“ i od Iloka do Sotina (uklj), nalazila 118.lovačka divizija sastavljena od djelova raznih jedinica koje su se poslije oslobođenja Beograda povukle u Srem ili su dovedene iz drugih djelova zemlje. Prema borbenom izvještaju Korpusne grupe „Kibler“ za period od 12. novembra do 12. decembra 1944. godine, 118.lovačka divizija bila je sastavljena od djelova „devet landesšicen-bataljona i bataljona za obezbeđenje, većinom starija godišta“, zatim od djelova njemačkih i NDH policijskih bataljona, između ostalih i jedan nastavni bataljon, djelova 3.lovačkog zdruge (NDH). Njihovo „naoružanje je dobro, ali borbena vrijednost minimalna. Jedine kompletne jedinice su Štab 750.lov. puka sa 3 bataljona (formacijski pripada 118.lovačkoj diviziji) i protivtenkovski divizion 118“.⁶³⁰ Štab divizije nalazio se u Berkasovu. Brojala je između 15.000 - 20.000 vojnika, što znači da je po brojnoj snazi odgovarala dvjema prosječnim divizijama.

Formacijski, 118.divizija je bila podijeljena na pet borbenih grupa – „Lindenblat“, „Cirngibel“, „Erdman“, „Cimerman“ i „Terner“,

⁶²⁸ AVII, NOR, k. 712A, br. reg. 20/1-3.

⁶²⁹ AVII, NOR, k. 866, br. reg. 8/2: Zapovijest Štaba 1.proleterskog korpusa od 1. decembra.

⁶³⁰ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 735-743.

od kojih se ispred 1.proleterske divizije, na dijelu „Crvene linije“ od Erdevika do Ljube, nalazila grupa „Erdman“ i od Ljube do Iloka grupa „Cimerman“ sa prednjim krajem odbrane na liniji istočna ivica Erdevika – Šorkat (k. 216) – k. 228 – Radoško brdo – Široko polje – istočna ivica Iloka.⁶³¹ Sastav borbenih grupa često se mijenjao na taj način što je dio njihovih snaga upućivan na Dravski front, a na Sremski front dovođen dio snaga iz unutrašnjosti zemlje. Čitava „Crvena linija“ bila je solidno fortifikacijski uređena, sa drveno-zemljišnim bunkerima i rovovima za stojeći i klečeći stav. Ispred prednjeg kraja odbrane bile su postavljene žičane prepreke i protivpješadijska minska polja, sa različitim minama (nagazne, potezne i odskočne). O neprijateljevim snagama i položajima po dubini štabovi 1.proleterskog korpusa i 1.proleterske divizije nijesu imali preciznijih podataka.

Dovođenjem svježih snaga: 1.proleterske i 5.udarne divizije, kao i 68.streljačkog korpusa Crvene armije – 1.proleterski korpus je došao u mogućnost da krene u proboj neprijateljeve odbrane na „Crvenoj liniji“ i nastavi operaciju kroz Srem prema Vinkovcima. Zamisao i plan operacije detaljno su zajednički razradili štabovi 1.proleterskog i 68.streljačkog korpusa. Planom je bilo predviđeno da 1.proleterski korpus, ojačan 11.udarnom divizijom, s tri divizije kao tri napadne kolone i jednom divizijom u rezervi, frontalnim napadom probije i uništi neprijateljevu odbranu u Sremu i izbije na određenu liniju Osijek – Vinkovci – Šamac, spoji se sa jedinicama 6.korpusa i produži da nadire prema Zagrebu, dok je 68.streljački korpus, podržan 2.brigadom riječnih brodova Dunavske ratne flote, trebalo da napada s jednom divizijom u prvom i jednom u drugom ešelonu, uzvodno desnom obalom Dunava, pravcem Ilok – Sotin – Vukovar – Osijek. Južno od Save, na lijevom krilu, 28.udarna divizija dobila je zadatak da od Bijeljine napada u pravcu Brčkog, a sjeverno od Drave 51.vojvođanska divizija da vrši pritisak na Osijek, forsiranjem pomenute rijeke s obje strane Osijeka. Očito da je plan operacije bio nerealan, da je neprijatelj potcijenjen a vlastite snage precijenjene.

Štab 1.proleterskog korpusa izdao je 1. decembra zapovijest i naredio 1.proleterskoj diviziji da kao desna napadna kolona korpusa napadne i razbije neprijateljevu odbranu na frontu Klisina – Gornje lice, a zatim energično nastupa u zoni desno: Klisina – Vukovo (k. 187) – Cerje – Bapska – Rana Jabuka (k. 134) i lijevo: Cerje pustara

⁶³¹ Milovan Dželebić, *Borbe u Sremu u zimu 1944/1945, VIG 2/1945.*

(k. 134) – Mala ravna (k. 180) – Štitno brdo (k.197) – Gibarac, pa da sa po dvije brigade zauzme Šid i Tovarnik, a zatim goni neprijatelja opštim pravcem Tovarnik – Berak – Svinjarevci – Stari Jankovci – Cerić – Nuštar, u cilju obuhvata Vinkovca sa sjevera i sjeverozapada.

Napadajući lijevo od 1.proleterske divizije, kao srednja napadna kolona korpusa, 11.udarna divizija je, podržana sa dva puka artiljerije Crvene armije i artiljerijskom brigadom 5.udarne divizije, dobila zadatak da razbije neprijateljevu odbranu na frontu Cerje pustara (k. 134) – Emilijin dvor, pa da zauzme Erdevik, Kukujevc, Bačince i Gibarac, a zatim da energično goni neprijatelja u pravcu Vinkovaca do linije Stari Jankovci – Privlaka, da bi potom izbila na cestu Vinkovci – Brčko, zauzela Rokovce, Andrijaševce, Cernu i Gradište i zatvorila pravac od Brčkog.

Štab korpusa je 21.udarnoj diviziji, ojačanoj 1.konjičkom brigadom kao svojom lijevom napadnom kolonom, naredio da na frontu Martinci – rijeka Sava razbije neprijatelja, zauzme Martince i Kuzmin, a zatim Adaševce i Malu Vašicu, s tim da odatle jednu svoju i 1. konjičku brigadu uputi pravcem Lipovac – Vrbanja, sa zadatkom da izbije na cestu Županja – Brčko, zauzme sela pored Save i zatvori pravac od Brčkog, a sa glavninom produži pravcem Nijemci – Otok i zauzme Županju i Bošnjake.

U korpusnoj rezervi, na prostoru Sremska Mitrovica – Veliki Radinci – Ruma, zadržana je 5.udarna divizija sa zadatkom da, po probou neprijateljeve odbrane i ovladivanju komunikacijom Martinci – Tovarnik, krene prema Vinkovcima – radi napada na to mjesto s istoka i juga.

Početak operacije određen je za 3. decembar, s tim da artiljerijska priprema počne u 8, a opšti juriš u 10 sati.⁶³² Rok izvršenja postavljenog cilja nije preciziran. Dubina planirane operacije na pravcu Erdevik – Vinkovci iznosila je oko 60 km, a na pravcima Ilok – Osijek i Martinci – Šamac i znatno više.

Sjeverno od 1.proleterskog korpusa, na njegovom desnom krilu uz Dunav, pravcem Ilok – Vukovar – Osijek, Štab 68.streljačkog korpusa odlučio je da napada sa ojačanom 52.divizijom u prvom i 223.divizijom u drugom ešelonu.

Pošto je proučio dobijeni zadatak, Štab 1.proleterske divizije odlučio je da za njegovo izvršenje postroji borbeni poredak takođe u

⁶³² Zbornik, tom I, knj. 10, str. 312-317: Zapovijest Štaba 1.prolet. korpusa od 1. decembra.

tri napadne kolone, s jednom brigadom u rezervi. Širina fronta napada iznosila je oko 7 km. Štab divizije izdao je 2. decembra u 5 sati zapovijest za napad kojom je precizirao zadatke jedinicama, tako da im je ostalo oko 24 sata za završne pripreme napada.

U desnu napadnu kolonu određena je 13.proleterska brigada kojoj je naređeno da na dijelu fronta od Klisine do Čelinca razbije neprijateljevu odbranu i nastavi energično da napada opštim pravcem k. 216 – k. 203 – k. 208 – k. 207, a zatim da, goneći neprijatelja, što prije izbije sjeverno i zapadno od Tovarnika i odmah ga napadne. Srednju napadnu kolonu obrazovala je 3.krajiška proleterska brigada, koja je dobila zadatak da na dijelu fronta od Čelinca do Progona razbije neprijateljevu odbranu, a zatim energičnim nastupanjem opštim pravcem Prdipolje (trig. 279) – Čukovac – Liske (trig. 294) – Inocenc dvor – Sv. Petka izbije pred Tovarnik, napadne ga i zajedno s 13.proleterskom brigadom, zauzme.

Lijevoj napadnoj koloni, koju su obrazovale 8.crnogorska udarna i Italijanska brigada pod komandom komandanta 8.crnogorske udarne brigade, naređeno je da razbije neprijateljevu odbranu na frontu od Progona do Cerje pustare, a potom, napadajući opštim pravcem Matora šuma – Ljuba – Prnjavor, zauzme sva sela u dolini potoka koji od Ljube teče ka Šidu (Sot, Privina Glava, Berkasovo) zajedno sa Šidom.

Artiljerijska brigada dobila je zadatak da sa vatrenih položaja na prostoru Jabučje – Vizić – Đipša – V. Kratina (k. 194), dejstvom po neprijateljevim položajima, podržava napad divizije. Haubički divizion je trebalo da dvije baterije 76 mm postavi na vatrene položaje u rejonu St. Bingula – Lice i sa njima podržava napad lijeve napadne kolone, a sa haubičkom baterijom sa vatrene položaja na zapadnoj ivici Neština, tuče ciljeve na prostoru Rađevac – Lovački dom – Liske – Ljuba.

Vezu je trebalo održavati putem radio-stanica, žičanim sredstvima (telefonima) i kuririma. Za glavni divizijski „sanitetski punkt“ određen je Pištinac (St. Bingula), sa isturenim hirurškim i transportnim odjeljenjima u Đipši. U opštu rezervu određena je 1.proleterska brigada kojoj je naređeno da, u pola noći između 2. i 3. decembra, krene iz Banoštora i preko Suseka i Neština u 10 sati stigne u Sinkerek. Za Štab divizije bilo je predviđeno da će se početkom napada nalaziti u Đipši, odakle će preći u Vizić a zatim se kretati za srednjom napadnom kolonom. On je zahtijevao od svih jedinica da „napad mora biti snažan,

odlučan i obavezno uspješan“, a upoznao ih je sa tim da će po zauzimanju Šida i Tovarnika čitava divizija krenuti prema Vinkovcima.

U zoni napada divizije, odnosno njene lijeve napadne kolone, djelovao je specijalni kombinovani bataljon Crvene armije (2.bataljon 1.gardijskog utvrđenog rejona). Njemu je naredeno da 8 topova 76 mm i 3 minobacača 120 mm postavi na vatrene položaje u rejonu St. Bingula – Lice i sa njih podržava jedinice lijeve kolone, a sa 8 topova 45 mm i 11 minobacača 82 mm neposredno ih potpomaže u napadu, te sa dvije čete inženjerije djeluje u streljačkom stroju ove napadne kolone radi krčenja puteva kroz minska polja.⁶³³

Baš u to vrijeme došlo je do izvjesnih promjena u njemačkom komandovanju, pored ostalog, na drinskom, sremskom i dravskom frontu. Naime, njemačka Vrhovna komanda oružane sile (OKW) stavila je 2. decembra 2.oklopnu armiju pod komandu Grupe armija „Jug“ u Mađarskoj, a korpusnu grupu „Kibler“, koja je držala drinski, sremski i dravski front i bila pod komandom 2.oklopne armije, potčinila je Grupi armija „E“. Komandant Korpusne grupe „Kibler“ je, na osnovu pojačane aktivnosti na Sremskom frontu, uočenog dovođenja 1.proleterske i 5.udarne divizije i sovjetskog 68.streljačkog korpusa na front, pojačane izviđačke aktivnosti sovjetske avijacije i obavještenja iz „specijalnog izvora“, došao do zaključka da predstoji napad jačih jugoslovenskih i sovjetskih snaga na „Crvenu liniju“, pa je 2. decembra predložio komandantu Grupe armija „E“ da, u cilju skraćivanja fronta i uspješnije odbrane, odobri povlačenje bez borbe s „Crvene linije“ i da se borba prihvati na povoljnijoj, tzv. „Zelenoj liniji“: Sotin – Orolik – Komletinci – Otok. Međutim, pošto to nije bilo u duhu Hitlerovih planova, komandant Grupe armija „E“ je odbio taj prijedlog i izričito naredio korpusnoj grupi „Kibler“ da čvrsto drži i brani postojeći front na Drini, u Sremu, na Dunavu i Dravi.⁶³⁴

Proboj neprijateljeve odbrane na „Crvenoj“ i „Nibelunškoj liniji“

Operacija je počela u određeno vrijeme – u 8 sati 3. decembra, artiljerijskom pripremom. Po njenom završetku, oko 10 sati, uz gromoglasno „ura“, na frontu širine oko 30 km između Dunava i Save, odnosno Iloka i Martinaca, na juriš je, uz podršku sovjetske

⁶³³ Zbornik, tom I, knj. 10, str. 341-345: Zapovijest Štaba 1.prolet. divizije od 2. decembra u 5 sati.

⁶³⁴ Sremski front, str. 93-94.

Avijacijske grupe „Vitruk“, krenulo 11 brigada 1.proleterskog korpusa, koje su se nalazile u prvom napadnom ešelonu, riješenih da izvrše dobijeni zadatak. Pošto su očekivali napad, dijelovi 118.lovačke divizije spremno su ga dočekali s namjerom da ga odbiju i održe se na „Crvenoj liniji“, što je dovelo do žestokih okršaja. Zahvaljujući solidno utvrđenim položajima, dobro organizovanom sistemu vatre, minsko-eksplozivnim i žičanim preprekama, juriš četiri brigade 1.proleterske divizije neprijatelj je već u početku zaustavio. Ne mireći se s neuspjehom, brigade su nastavile da napadaju čitavog dana, trpeći osjetne gubitke. Manji uspjeh postigla je 13.proleterska brigada, koja je zauzela Radoško brdo, kao i 8.crnogorska i Italijanska brigada koje su dublje prodrle u Matoru šumu. Prema procjeni Štaba divizije, ona je tog dana ubila oko 150 i ranila oko 100 neprijateljskih vojnika, dok je u operacijski dnevnik, u pogledu vlastitih gubitaka zapisao da je divizija imala oko 40 poginulih i 60 ranjenih boraca⁶³⁵, mada su ti gubici bili stvarno veći. Među poginulima bio je i potpukovnik Savo Mašković, komandant 8.crnogorske udarne brigade. Četiri dana kasnije za komandanta brigade Štab 1.proleterskog korpusa postavio je kapetana Rada Raičevića, do tada komandanta bataljona u brigadi.

Najveći broj gubitaka divizija je tog dana imala od protivpješadijskih mina, tog podmuklog i ubitačnog oružja, naročito 8.crnogorska udarna brigada na sektoru Matore šume. Sjećajući se tih gubitaka i borbe u Matoroj šumi, Drago Božanović je napisao: „Tek što je borba počela, zapravo prije juriša na neprijatelja, počele su da padaju prve žrtve od mina. Neprijatelja ne vidimo, njegovu vatru ne osjećamo, a broj boraca izbačenih iz stroja povećava se iz minuta u minut... Svi komandiri izvještavaju da su žrtve od mina neočekivano velike, da se mine nalaze svuda, ukopane u zemlju, prikačene na drveću, ima ih nagaznih, poteznih i – ne znaju još kakvih! U stvari, to su minska polja, postavljena kombinacijom više vrsta mina. Dovoljno je bilo zakačiti nogom zategnutu žicu, pa da nekoliko mina odmah eksplodira... Krvava je Matora šuma. Ispunjena krikovima ranjenih partizana. Gubici se približavaju broju od stotinu boraca i starješina... Povremenu kratku tišinu i dalje remete eksplozije mina i zlokobno fijukanje njihovih parčadi, koja smrt donose. Rane od parčadi mina krvare snažno i to je najveća opasnost za život ranjenika... Sa kakvim smo poletom počeli napad i kako smo, samo

⁶³⁵ Zbornik, tom I, knj. 10, str. 411-417: Iz Operacijsog dnevnika Štaba 1.prolet. divizije od 1. do 10. decembra.

poslije nekoliko časova, ostali skoro bespomoćni! Proklete mine pokazaše se, ovog puta, jačim i snažnijim od nas... Koliko su nam krvi prolile prije nego što smo se neprijatelju i približili. Na jesenjem lišću Matore šume ostalo je na stotine krvavih mrlja koje označiše pravac napada našeg bataljona..."⁶³⁶

Zbog jakog otpora neprijatelja prvi dan napada nije dao očekivane rezultate. Ne samo 1.proleterska, već i 11. i 21.udarna divizija, kao i 52.divizija Crvene armije i pored manjih uspjeha, zadržane su na jurišnim položajima ispred „Crvene linije“. Trebalo je naći nova rješenja za njeno osvajanje. Na osnovu dogovora komandanata 68.korpusa Crvene armije. Dunavske ratne flotile i Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine, iskrcan je u noći između 3. i 4. decembra mješoviti sovjetsko-jugoslovenski desantni odred (dva bataljona 3.brigade 36.divizije, sovjetski 305.samostalni bataljon mornaričke pješadije i dr. ukupne jačine oko 2.300 boraca) između Opatovca i Mohova, iza „Crvene linije“, koji je obrazovao mostobran širine 3 i dubine 2 km, spremajući se da sa njega krene u napad na Opatovac i Mohovo. Istovremeno, na pristaništu u Iloku iskrcan je i manji odred Crvene armije (50 ljudi). Iskrcani desanti privukli su na sebe pažnju komandanta Korpusne grupe „Kibler“ i dijela njegovih jedinica, što je olakšalo napad sa fronta.

Poslije sređivanja jedinica, 1.proleterski korpus je oko 20 sati 3. decembra prešao u napad na čitavom frontu, riješen da slomi odbranu neprijatelja. Kao svježije snage, u napad su uvedene brigadne i divizijske rezerve. Nijemci su nastavili da daju jak otpor. U napad je krenula i 1.proleterska divizija. Na njenom lijevom krilu 11.udarna divizija zauzela je Cerje pustaru i k. 134 sjeverno od Erdevika, ali je njen dalji prodor na tom pravcu neprijatelj zaustavio bočnom vatrom sa linije Ljuba – Kosjača (k. 144) – Šorkrat, odnosno sa pravca napada dijelova 1.proleterske divizije. Da bi omogućio desnom krilu 11.udarne divizije dalji prodor i sa juga obuhvatio neprijateljevu odbranu ispred fronta napada svojih snaga i time im olakšao izvršenje zadatka, Štab 1.proleterske divizije uputio je noću između 3. i 4. decembra 1.proletersku brigadu iz rezerve, osim dva bataljona koja je i dalje zadržao u divizijskoj rezevi između manastira Đipše i Vizića, pravcem Đipša – St. Bingula – Lice pustara – Gornje lice, na lijevo krilo Italijanske brigade, sa zadatkom da u rejonu Cerje pustara – V. Bakonj smijeni desnokrilnu brigadu 11.udarne divizije, a zatim odatle

⁶³⁶ Drago Božanović, Matora šuma – krvava rana, Osmo crnogorska brigada, zbornik sjećanja, str. 290-292.

izvrši snažan prodor preko Kosjače i Kuline ka Ljubi, uz napad manjim djelovima iz pozadine na neprijateljevu odbranu na liniji Šokrat – Skandala.⁶³⁷

Nakon ubrzanog marša, 1.proleterska brigada je tokom noći u rejonu Lice pustara – Gornje lice smijenila 5.kozarsku brigadu 11.divizije, koja se rokirala prema Erdeviku, posjela njene položaje, a zatim pristupila organizaciji napada na neprijateljevu odbranu na desnoj obali potoka Moharač, koji od Vizića teče prema Erdeviku. Ona je nešto poslije podne toga dana za svega 15 minuta tu probila odbranu, a zatim, napadajući preko V. Bakonja i Kuline, sjeverno od Erdevika, do kraja dana presjekla put Erdevik – Ljuba, čime je omogućila 11.udarnoj diviziji da lakše zauzme Erdevik.⁶³⁸

Za to vrijeme snage divizije koje su napadale s fronta vodile su žestoke borbe čitave noći i tek ujutro 4. decembra počela je da popušta odbrana 118.lovačke divizije. U to vreme 13.proleterska brigada zauzela je Čelinac i k. 228, 3.krajiška proleterska brigada probila je odbranu neprijatelja na sektoru Prdipolje – Progon, a 8.crnogorska udarna Italijanska brigada u Matoroj šumi i Poljani. Time je 1.proleterska divizija na svom frontu napada razbila odbranu neprijatelja na dijelu „Crvene linije“ i odmah nastavila da goni neprijatelja na zapad. Do kraja dana 13.proleterska brigada izbila je na put Ilok – Erdevik na dijelu V. brdo (k. 203) – raskrsnica puteva Ilok, Šid, Erdevik (k. 207), Dekan (k. 253); 3. krajiška proleterska brigada na kosu Topovac, sjeverno od Ljube i 8. crnogorska i Italijanska brigada pred Ljubu, iz koje se neprijatelj u toku noći povukao prema Šidu. Tako se pred kraj dana, 4. decembra, pošto je slomila odbranu neprijatelja na svom pravcu napada i napredovala 5-6 km, čitava 1.proleterska divizija, izuzev dva bataljona 1.proleterske brigade koji su se nalazili u divizijskoj rezervi, našla na komunikaciji između Iloka i Erdevika, gdje se zadržala skoro cijele naredne noći.

Sjeverno od 1.proleterske divizije, tog dana je 52.divizija Crvene armije zauzela Ilok, a na lijevom krilu 11.udarna divizija Erdevik, dok je 21.udarna divizija i dalje ostala prikovana pred linijom neprijateljevih rovova ispred Martinaca i Kuzmina.

Likvidacijom neprijateljeve odbrane na „Crvenoj liniji“ između Iloka i Erdevika, komandant Korpusne grupe „Kibler“ je doveden u

⁶³⁷ Zbornik, tom I, knj. 10, str. 359-360: Naređenje Štaba 1.prolet. divizije od 3. decembra.

⁶³⁸ Isto, str. 569-579: Izvještaj Štaba 1.prolet. brigade Štabu 1.prolet. divizije od 31. decembra.

tešku situaciju, što je i sam priznao u izvještaju te grupe (za period od 12. novembra do 12. decembra 1944), u kome je, pored ostalog, pisalo: „Zbog dubokih proboja neprijatelja na severnom krilu 118.lov. div. i opasnosti za duboki levi bok kod Opatovca, kao i zbog velikih naših gubitaka, izgledalo je da će biti razbijen front 118. lov. div, pogotovo što se nije raspolagalo rezervama“.⁶³⁹ Plašeći se svega toga, on je 4. decembra u 13.10 sati uputio zahtjev komandi Grupe armija „E“, a ova je to prosljedila Komandi Jugoistoka (Grupa armija „F“), da se 118.lovačka divizija povuče na „Nibelunšku liniju“, što je ova odobrila.⁶⁴⁰ Međutim, oko 18.10 sati ovo odobrenje je opozvano i komandantu Korpusne grupe „Kibler“ depešom naređeno „da se na „Crvenoj liniji“ održi što duže“ i da odsječeni djelovi grupe u povlačenju „treba da se tako bore da se najkasnije na „Nibelunškoj liniji“ mogu zadržati. „Nibelunska“ linija mora da se u svakom slučaju i po svaku cenu drži“.⁶⁴¹ U 22.10 sati Korpusnoj grupi „Kibler“ upućen je novi telegram u kom je, pored ostalog, pisalo: „Lokalno povlačenje snaga vršiti samo tamo gde su naše snage odbačene ili se slom fronta ne može izbeći“.⁶⁴²

Pošto je 118.lovačka divizija pretrpjela velike gubitke, a i inače njena mala rezerva (118.izviđački bataljon, 5.četa 891.puka i vod lakih protivtenkovskih topova) potrošena, komanda Grupe armija „F“ naredila je 4. decembra Grupi armija „E“ „da do krajnosti ubrza marš snaga 34.armijskog korpusa“⁶⁴³ preko Bijeljine i Brčkog, koje su u tom momentu u povlačenju iz Srbije bile razvučene od Čačka do Bijeljine, čijim bi angažovanjem na „Nibelunškoj liniji“ bio spriječen dalji prodor 1.proleterskog korpusa NOVJ i 68.korpusa Crvene armije prema Vinkovcima i Osijeku. No i pored ubrzanja pokreta snaga „do krajnosti“, u tome će se zakasniti, pa će napadačeve snage razbiti odbranu i na „Nibelunškoj liniji“, zvanog i „Nibelunški položaji“ koji su se sastojali od dvije odbrambene linije – glavne: Adaševci – Šid – Mohovo i druga iza nje, na liniji: Batrovci – Ilinci – Tovarnik – Lovas – Opatovac. Radovi na uređenju ovih položaja otpočeli su početkom oktobra angažovanjem vojnih jedinica, folksdobjčera i stanovništva s tog područja, tako da su tokom 3 mjeseca fortifikacijski bili veoma solidno pripremljeni za upornu odbranu sa iskopanim rovovima, izgrađenim bunkerima i postavljenim minskoeksplozivnim i žičanim preprekama.

⁶³⁹ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 735-743.

⁶⁴⁰ Isto.

⁶⁴¹ Isto, str. 1090: Izvod iz Ratnog dnevnika Komande grupe armija „F“.

⁶⁴² Isto, str. 1189: Izvod iz Ratnog dnevnika Komande grupe armija „E“.

⁶⁴³ Zbornik, tom I, knj. 10, str. 1091.

Poslije slamanja odbrane neprijatelja na dijelu „Crvene linije“ na sektoru Fruške gore i zauzimanja Iloka i Erdevika, dijelovi 118.lovačke divizije povukli su se noću između 4. i 5. decembra i tokom dana iz sela na zapadnim padinama Fruške gore (Ljuba, Molovin, Sot, Novak-Bapska, Privina Glava i dr.) ispred 1.proleterske divizije, kao i iz sela Kukujevc, Bačinci, Kuzmin i Martinci – ispred 11. i 21.divizije.

Primijetivši povlačenje 118.lovačke divizije, 1.proleterski i 68.streljački korpus krenuli su 5. decembra da je gone, ali dosta sporo, na šta su uticale vremenske (ne)prilike i raskvašeno i blatnjavo zemljište. Štab 1.proleterske divizije usmjerio je 13. i 3.proletersku brigadu prema Tovarniku, sa zadatkom da ga napadnu i zauzmu, a 8.crnogorsku, Italijansku i 1. proletersku brigadu južnim padinama zapadnog dijela Fruške gore ka Šidu, sa naređenjem da ga zajedno s dijelovima 11.udarne divizije napadnu i zauzmu, dok je u divizijskoj rezervi i dalje zadržao dva bataljona 1. proleterske brigade.

Na desnom krilu divizijskog borbenog poretka 13. i 3.proleterska brigada nastavile su ujutro 5. decembra da nastupaju prema Tovarniku bez dodira s neprijateljem koji se tokom noći povukao iz Sota, Molovina i Bapske prema Tovarniku i Lovasu. Tek u predjelu Pavlovca kod k. 136, oko 2 km sjeveroistočno od Tovarnika i na cesti Tovarnik – Lovas, kod k. 126, sukobila se s djelovima neprijatelja i odbacila ih u Tovarnik. Obezbeđujući se od Lovasa, ona je u toku noći sa svega dva bataljona sa sjevera i zapada napala Tovarnik. Međutim, pošto je 3.krajiška proleterska brigada sporo nastupala i kasno u noć sa istoka izbila pred Tovarnik, izostao je njen planirani napad na to mjesto s juga i istoka, pa je neprijatelj lako odbio napad bataljona 13.proleterske brigade. Nakon toga obje brigade su čitav naredni dan ostale na položajima kod Tovarnika.

Dok su 8.crnogorska, Italijanska i 1.proleterska brigada nastupale preko Privine Glave, Štinog brda (k. 197) i Lipika prema Šidu, Štab 1.proleterske divizije naredio je: Italijanskoj brigadi, da izbije na liniju Klještevica – Berkasovo, sjeverno od Šida, sa tog pravca u određeno vrijeme napadne Šid; 8.crnogorskoj udarnoj brigadi da, po izbijanju na liniju k. 105 – k. 120 – Suvatovo sa sjeveroistoka napadne Šid;⁶⁴⁴ 1.proleterskoj brigadi, da po pristizanju na liniju k.119 – salaš Branjevina s istoka napadne Šid. Početak napada određen je u 24 sata 5. decembra. Po naređenju Štaba 1.proleterskog korpusa,

⁶⁴⁴ Zbornik, tom I, knj. 10, str. 362-365.

na Šid je s juga i jugoistoka trebalo da napada i 11. udarna divizija tako da je za ovaj napad angažovano ukupno šest brigada. Pošto su jedinice stigle znatno ranije pred Šid, napad je počeo oko 20 sati, dakle znatno ranije nego što je prvobitno bilo naređeno. Jedinice su odlučno napadale i poslije tri sata borbe, nešto prije pola noći zauzele mjesto, zaplijenivši manje količine naoružanja i opreme. Neprijatelj se povukao prema Tovarniku. Štab divizije premjestio se u Ljubu.⁶⁴⁵

Na lijevom krilu borbenog poretka 1. proleterskog korpusa 21. udarna divizija je tog dana, poslije ulaska u Martince i Kuzmin, zauzela Adaševce, Grk (danas Višnjićevo), Bosut, Sremsku Raču i Morović. Na desnoj obali Dunava iskrcani jugoslovensko-sovjetski desant, u pozadini Sremskog fronta, u noći između 4. i 5. decembra, zauzeo je Mohovo i Šarengrad, a oko podne 5. decembra i Opatovac i otpočeo da nastupa u pravcu Sotina. Za tri dana borbi slomljena je neprijateljeva odbrana na „Crvenoj liniji“ i na prvoj liniji „Nibelunških položaja“. Krajem 5. decembra 118. lovačka divizija držala je drugu liniju „Nibelunških položaja“: Ilinci – Tovarnik – Lovaš, a 68. streljački i 1. proleterski korpus liniju Opatovac – istočno Lovas – istočno Tovarnik – Šid – Adaševci – Morović – Grk – Bosut. Time je neprijateljev front u Sremu potisnut za 15 do 20 km na zapad. Obostrani gubici bili su veliki.

Da bi spriječio dalji prodor jugoslovenskih i sovjetskih jedinica na zapad, komandant Grupe armija „E“ u međuvremenu je u 1.54 sata 5. decembra naredio Komandi 34. armijskog korpusa da iza djelova 1. brdske i 117. lovačke divizije hitno uputi 11. vazduhoplovnu diviziju u rejon sjeverno od Save i tu je angažuje za borbene zadatke.⁶⁴⁶ Poslije podne tog dana komandant Korpusne grupe „Kibler“ izvršio je sa borbenom grupom „Terner“ protivnapad na Opatovac u namjeri da ga povрати, ali u tome nije uspio. U 17.35 sati tog dana i komandant Grupe armija „F“ (komandant Jugoistoka) uputio je preko Komande grupe armija „E“ direktivu za Korpusnu grupu „Kibler“ i još jednom joj ukazao na to „da se „Nibelunška“ linija bezuslovno mora održati“ i da „povlačenje na „Zelenu liniju“ ne dolazi uopšte u pitanje“.⁶⁴⁷ Slijedećeg dana u 14.07 sati Komanda grupe armija „E“ telegramom je upoznala Komandu grupe armija „F“ o pokretima i planu upotrebe jedinica na sektoru Korpusne grupe

⁶⁴⁵ Isto kao pod 15.

⁶⁴⁶ Isto kao pod 22.

⁶⁴⁷ Isto kao pod 21.

„Kibler“ (docnije 34.armijski korpus). „Delovi 1.brd.divizije“, pisalo je u direktivi, „krenuće iz Brčkog radi ojačanja odbrane na „Nibelunškoj“ liniji, delovi 117.lov.div. krenuće iz Brčkog radi prikupljanja u rejon ist. od Virovitice (Dravski front); 11.vazd. pešad.divizija krenuće iz Brčkog radi angažovanja na Dravskom frontu s obje strane Osijeka; 7.SS div. „Princ Eugen“ treba 13.12. da stigne u Bijeljinu radi upotrebe na Drinskom frontu. Planirana je delimična upotreba sev. od Save“.⁶⁴⁸ Sve ove mjere koje se tiču Srema zakasniće i neće u potpunosti biti realizovane, jer će 1.proleterski korpus slomiti neprijateljevu odbranu i na „Nibelunškim položajima“.

Po zauzimanju Šida, Štab 1.proleterskog korpusa je 6. decembra, u svom rejonu, zadržao 11.udarnu diviziju u rezervi, a napad je nastavio sa 1.proleterskom i 21.udarnom divizijom, dok je 5.udarnu diviziju iz šireg rejona Sremske Mitrovice pomjerio bliže frontu, na prostor Lačarak – Martinci – Kuzmin – Kukujevci – Bačinci. Štab 1.proleterske divizije uputio je 1.proletersku brigadu, u koju su pristigla i dva njena bataljona – koji su se do tada nalazili u divizijskoj rezervi – u obuhat Tovarnika s juga prema Šidskim Banovcima, sa zadatkom da spriječi izvlačenje neprijatelja tim pravcem iz Tovarnika i stvori uslove za brz prodor divizije prema Čakovcima, Beraku i Oroliku. Istovremeno je Italijansku brigadu od Šida uputio prema Tovarniku, naredivši joj da, zajedno sa 3. i 13.proleterskom brigadom, koje su čitavog dana vodile borbu s neprijateljem kod Tovarnika, u toku noći između 6. i 7. decembra zauzmu ovo mjesto. U divizijskoj rezervi u Šidu zadržana je 8.crnogorska udarna brigada.

Pošto se pokazalo da 1.proleterska brigada ne može da obiđe Tovarnik s juga zbog otpora neprijatelja, kanala i raskvašenog zemljišta, i ona je, uveče 6. decembra, angažovana u napadu na Tovarnik, zajedno s jednim bataljonom 5.krajiške brigade. Napadala je s juga i jugoistoka; Italijanska brigada s istoka, 3.krajiška takođe s istoka i sjeveroistoka; 13.proleterska brigada sa sjevera i sjeverozapada. Tovarnik je za neprijatelja, pored Šida, bio najznačajnije uporište na „Nibelunškim položajima“, dobro ga je utvrdio i uporno branio. Brigade su napadale frontalno sa jačim rezervama. Borba je vođena čitavu noć i tek ujutro oko 7 sati neprijatelj je primoran da napusti Tovarnik i povuče se ka Ilači i Šidskim Banovcima. Napad je podržavala Artiljerijska brigada divizije, ali nimalo

⁶⁴⁸ Isto kao pod 22.

efikasno. Zapravo, prema izvještaju Štaba 1.proleterske brigade Štabu divizije od 31. decembra, njeno dejstvo „nanijelo je našim jedinicama osjetne gubitke“.⁶⁴⁹

Nastupajući južno od 1.proleterske divizije, 21.udarna divizija je toga dana zauzela Malu Vašicu, Ilince, Batrovce, Lipovac, Strošince i Jamenu. Sjeverno od 1.proleterske divizije djelovi sovjetske 52.streljačke divizije zauzeli su Lovas, ali ga je neprijatelj protivnapadom izviđačkog bataljona 118.lovačke divizije povratio. U Ratni dnevnik Komande Grupe armija „F“ za 6.decembar je, pored ostalog, zapisano: „Između Save i Dunava traju teške i promenljive borbe protiv neprijatelja koji, iz Fruške gore, sa glavnim snagama napada na „Nibelunški položaj“. Na tom pravcu napadala je 1. proleterska divizija. Za slijedeći dan, 7. decembar, u isti dnevnik je upisano: „Na Sremskom frontu neprestano traju borbe u kojima obje strane imaju visoke gubitke i u kojima neprijatelj i dalje osvaja zemljište“.⁶⁵⁰

Po zauzimanju Tovarnika Štab 1.proleterske divizije, koji se nalazio u Šidu, uputio je južno od ceste Tovarnik – Ilača 1.proletersku, a sjeverno od ceste 3.krajišku prema Ilači i Šidskim Banovcima, sa zadatkom da zauzmu ova sela, 8.crnogorsku prema Čakovcima i Italijansku brigadu ka Tompojevcima. Naredio im je da zauzmu ta mjesta, dok je bataljon 13.proleterske brigade zadržao u Tovarniku, a glavninu usmjerio cestom Tovarnik – Sotin prema Lovasu, radi obezbjeđenja desnog krila i boka divizije od neprijatelja u Lovasu. Tokom dana brigade su nastupale prema objektima napada i u večernjim satima prešle u napad i zauzele pomenuta sela i još Mikluševce. Neprijateljeve snage ispred 1.proleterske divizije povukle su se iz pomenutih sela na liniju Orolik – Berak – željeznička stanica Grabovo.

Tog dana sovjetska 52.streljačka divizija bezuspješno je napadala Sotin, dok je manjim dijelom snaga, poslije kraće borbe, zauzela Lovas. Druga sovjetska, 223.streljačka divizija iz sastava 68.korpusa, nalazila se u pokretu od Tovarnika preko Ilače i Šidskih Banovaca ka Čakovcima i Negoslavcima radi planiranog napada na Vukovar s juga. Nakon dva dana predaha u Šidu, Štab 1.proleterskog korpusa uveo je između 1.proleterske i 21.udarne divizije 11.udarnu diviziju. Ona je dijelom snaga sadejstvovala 1.proleterskoj brigadi u napadu na Ilaču i Šidske Banovce, a zatim je zauzela Vinkovačke

⁶⁴⁹ Zbornik, tom I, knj. 10, str. 665-679.

⁶⁵⁰ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 1095.

Banovce i Đeletovce, dok je sa dva bataljona sa juga vršila pritisak na Orolik. Na lijevom krilu korpusnog rasporeda 21. udarna divizija zauzela je sela Nijemce, Novo Selo i Komletince, pa dijelom snaga upala u Otok, ali je iz njega protivnapadom izbačena. Nastupajući dijelom snaga kroz Bosutske šume i uz lijevu obalu Save, ona je zauzela Soljane i izbila pred Vrbanju, Drenovce i Rašinovce.

Borbe na „Zelenoj liniji“ i neuspjeh pokušaja proboja i likvidacije Sremskog fronta

Da bi spriječili dalje povlačenje 118. lovačke divizije prema Vinkovcima, Nijemci su, angažovanjem svih alarmnih jedinica i raspoloživih rezervi, kao i pristiglih novih snaga, na brzinu organizovali nove položaje za odbranu na liniji Otok – Orolik – Berak – Grabovo – Sotin, kojoj su dali naziv „Zelena linija“ i na njoj prihvatili 118. lovačku diviziju koja je jedva odolijevala napadima 1. proleterskog i 68. korpusa. Bila je to posljednja linija odbrane koju su njemačke snage organizovale u Sremu. Odbrana je konsolidovana 8. decembra. Južno od Otoka i rijeke Bosuta, sela Vrbanja, Drenovci i Račinovci uređena su kao samostalna uporišta. Namjera Nijemaca bila je da na „Zelenoj liniji“ zaustave dalji prodor 1. proleterskog i 68. korpusa, a zatim, dovodenjem svježih snaga, pređu sa nje u protivnapad i povrate „Nibelunšku liniju“, odbrane i na taj način obezbijede saobaračaj na željezničkoj pruzi Brčko – Vinkovci i na putu Otok – Komletinci – Orolik.

U vezi s tim, komandant Grupe armija „E“ naredio je 7. decembra Korpusnoj grupi „Kibler“: „Svako izbegavanje borbi ili povlačenje Korpusne grupe „Kibler“ može dovesti do daljeg zaoštavanja situacije na prostoru između Save i Drave. Zato treba kod rukovodstva i jedinica najoštrije sprečiti sve takve namere i ideje... odlučujuće je da se otkloni opasnost na željezničkoj pruzi Brčko – Vinkovci i oslobodi put Otok – Komletinci – Orolik. Kasniji cilj je ponovno zadobijanje Nibelunške linije. U tom cilju treba brzo dovesti i staviti na raspolaganje borbenu grupu „Dauner“ i prednje delove 11. vazduhoplovne polj(ske) div(izije), koji treba da stignu“. S ovom naredbom komandant Grupe armija „E“ upoznao je komandanta Jugoistoka, koji se s njom složio i zatražio da se protivnapadi češće izvode, jer „oni jedinicama uvek donose osećanje nadmoćnosti“.⁶⁵¹

⁶⁵¹ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 729-730.

„Zelena linija“ bila je posjednuta jakim snagama: borbena grupa „Ajzele“ branila je odsjek Privlaka – Otok; borbena grupa „Erdman“ dio od Otoka prema Oroliku; borbena Grupa „Lindenblat“ glavni čvor odbrane Orolik; borbena grupa „Cimerman“ odsjek Berak – Negoslavci; borbena grupa „Terner“ dio ž.st.Grabovo – Sotin.⁶⁵² Grupe su bile formirane od raznih jedinica,⁶⁵³ ali su sve bile u sastavu 118.lovačke divizije. Nijemci su vješto iskoristili duboku baru (močvarno zemljište) širine na pojedinim mjestima i do 100 metara punu vode koja se proteže od Grabova do Beraka (oko 8 km) i koja je predstavljala ozbiljnu prirodnu prepreku. Ispred prednjeg kraja odbrane bile su postavljene minsko-eksplozivne prepreke.

Štab 1.proleterskog korpusa, pa ni Štab 1.proleterske divizije, nijesu ništa znali o novoj liniji odbrane neprijatelja, a pogotovo o njegovim namjerama. Smatrajući da se nalazi pred ostvarenjem operacijskog cilja, Štab 1.proleterskog korpusa naredio je potčinjenim divizijama da nastave sa dejstvima radi realizacije dobijenih zadataka. Zadatak 1.proleterske divizije bio je „razbijanje neprijateljskih delova na prostoru Orolik – Negoslavci – Svinjarevci – Slakovci, a potom prodiranje pravcem Petrovci – Nuštar“.⁶⁵⁴

Što se tiče neprijateljevih snaga, Štab divizije smatrao je da se „neprijateljska grupa koja je razbijena na prostoru Šid – Tovarnik – Ilača – Šidski Banovci glavninom povukla za Vinkovce, a manjim delovima za Vukovar“, a da je, „jače zaštitne delove neprijatelj postavio na prostoru Orolik – Berak – Slakovci“.⁶⁵⁵ Pristupajući izvršenju dobijenog zadataka Štab divizije napisao je kasno uveče 7. decembra zapovijest za napad i naredio 1.proleterskoj brigadi da napadne i razbije neprijatelja u rejonu Orolika, a zatim da ga goni ne dozvoljavajući mu da organizuje otpor, a 3.krajiškoj proleterskoj brigadi da napadne i

⁶⁵² Sremski front 1944-1945. str. 122.

⁶⁵³ Borbeni grupu „Lindenblat“ sačinjavali su: 2.bataljon 75.grenadirskog puka 118.lovačke divizije, 3.bataljon grenadirskog puka 264.divizije, 1.vazduhoplovni bataljon za osiguranje „Šifer“, 750.inžinjerijska četa i 16.četa 750.lovačkog puka; borbena grupa „Cimerman“ – 3.bataljon 1.puka „Brandenburg“, razni djelovi divizije „Brandenburg“, 2.četa 893. i 10.četa 892.grenadirskog puka i policijske jedinice, ukupne jačine 4 bataljona; borbenu grupu „Erdman“: 1. i 3.bataljon 5.SS-policijskog puka, 2.bataljon 891. i 3.bataljon 892.grenadirskog puka 264.divizije, 522.inžinjerijski bataljon, 812.bataljon za osiguranje, 3.četa 808.bataljona za osiguranje, 14.četa 893.grenadirskog puka i 264.motorizovana protivtenkovska četa (Milovan Dželebdžić, isto, str. 34-38).

⁶⁵⁴ Zbornik, tom I, knj. 10, str. 377-379: Zapovijest Štaba 1.prolet. divizije od 7. decembra.

⁶⁵⁵ Isto.

razbije neprijatelja na sektoru Berka, te po zauzimanju ovog sela da brzo prodire pravcem Svinjarevci – Petrovci. Osmu crnogorsku udarnu brigadu dobila je zadatak da iz Čakovaca prodire preko ž.st. Grabovo prema Negoslavcima, napadne ih i zauzme, a zatim tu ostane i zatvori pravac od Vukovara do dolaska sovjetske divizije koja je trebalo da napadne Vukovar s juga. Istovremeno, Italijanskoj brigadi je naređeno da rano ujutro 8. decembra krene iz Tompojevaca i da, preko Čakovaca, stigne u Orolik, sa zadatkom da tu smijeni 1. proletersku brigadu pošto ova zauzme Orolik i Slakovce. Artiljerijskoj brigadi i teškom divizionu je naređeno da zauzmu vatrene položaje na prostoru Šidski Banovci – Zavratnice – ž.st. Deletovci i sa njih potpomaže napad 1. i 3. proleterske brigade u slamanju neprijateljeve odbrane, a po zauzimanju pomenutih mjesta da se pomjeri u njihov rejon i podržava nastupanje pješadije tukući mjesta otpora na zahtjev pješadijskih komandanata. Štab divizije, divizijski centar veze i hirurška ekipa trebalo je da se smjeste u Šidske Banovce. Početak napada određen je za 20 sati 8. decembra.⁶⁵⁶ U uspjeh se nije sumnjalo jer se radilo o napadu na samo „jače zaštitničke“ djelove neprijatelja.

Pored tučenja neprijatelja na bojnopolju, jedinice su dobile zadatak i da politički djeluju na terenu iako je to bio njihov stalni zadatak i praksa. Naime, politički komesar 1. proleterskog korpusa uputio je dopis svim političkim komesarima potčinjenih divizija, čiji je sadržaj politički komesar 1. proleterske divizije 9. decembra prenio političkim komesarima brigada u sastavu divizije. Dopis je polazio od toga da na terenu gdje operišu jedinice ima dosta hrvatskih sela i da će uskoro operisati na teritoriji sa čisto hrvatskim selima, a da su jedinice pretežno sastavljene od Srba, pa se zahtijevao pravilan odnos prema stanovništvu i intenzivan politički rad na terenu od svih, a naročito političkih komesara, što je trebalo da daje veliki doprinos bratimljenju Srba i Hrvata. Za to je trebalo pripremiti sve jedinice i ukratko ih upoznati sa istorijom hrvatskog naroda, položajem Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji, ustaškim pokretom kao Hitlerovom agenturom, Mačekom kao izdajnikom nacionalne i demokratske borbe i sa učešćem Hrvata u NOB. Pored toga, od političkih komesara se zahtijevalo da organizuju urednu dopisničku službu preko stalnih dopisnika koji će pisati o borbama i životu jedinica, ističući primjere junaštva, samoprijedora, ratnog drugarstva i dr.⁶⁵⁷

⁶⁵⁶ Isto.

⁶⁵⁷ AVII, NOR, k. 713A, br. reg. 5/6.

U napad na neprijatelja na dijelu „Zelene linije“ ž.st. Grabovo – Orolik brigade 1.proleterske divizije krenule su nedovoljno pripremljene, bez izviđanja položaja protivnika a uz to slabo koordinirano i nejednovremeno, iako je bilo naređeno da napad otpočne u 20 sati 8. decembra. Čim su se približile neprijatelju, naišle su na gusta protivpješadijska minska polja i pretrpjele osjetne gubitke. Nastupajući od Šidskih Banovaca, 1.proleterska brigada napala je oko 14 sati sa četiri bataljona Orolik, dakle prije nego što je primila divizijsku zapovijest za napad, a pošto nije imala ni veze sa 3.krajiškom proleterskom brigadom uputila je jedan bataljon preko Starog Sela u napad na Berak. Iako je uporno napadala čitave noći, njen napad je neprijatelj uspio da zaustavi.⁶⁵⁸ Treća krajiška proleterska brigada stigla je tek ujutro 9. decembra da napadne na Berak, ali i ona, iako je napadala čitav dan – bez uspjeha. Jedino je 8.crnogorska udarna brigada u određeno vrijeme napala neprijatelja na dijelu fronta Kajševac (k.101) – ž.st. Grabovo – Šamšin. Pored minskih polja i jake vatre od strane neprijatelja, na njenom pravcu napada ispriječila se duboka bara (močvara) kao jaka prirodna prepreka. Uspjela je da prodre u blizinu ž.st. Grabovo i u sam Kajševac, ali je protivnapadom, uz osjetne gubitke, odbačena na polazni položaj.⁶⁵⁹ Tokom 9. decembra Italijanska brigada je sjeverno od Mikluševaca razbila veću neprijateljsku grupu i zarobila 45 vojnika.⁶⁶⁰

Narednih nekoliko dana i noći divizija je nastojala da probije neprijateljevu odbranu i izvrši dobijeni zadatak, ali ju je neprijatelj upornom odbranom i dovodenjem pojačanja u tome onemogućio. Posebno žestoke borbe i dalje je vodila 8.crnogorska udarna brigada u veoma teškim uslovima zbog močvarnog zemljišta, a nije imala ni formacijskih a ni priručnih sredstava za njegovo savlađivanje. Snopovi od osušenih stabljika kukuruza pokazali su se neefikasni. Ona je 12. decembra, uz velika naprezanja i gubitke, u sadejstvu s dijelovima 223.sovjetske divizije, zauzela ž.st. Grabovo, ali se morala povući prema Čakovcima. U toku tih borbi Štab divizije vršio je manja pomijeranja jedinica. Pošto su sovjetske snage zauzele Lovas i Opatovac, prebacio je 9. decembra 13.proletersku brigadu od Lovasa u Ilaču, u divizijsku rezervu, a dva dana kasnije sa Italijanskom brigadom je smijenio na položaju prema Berku 3.krajišku proletersku brigadu i povukao je u

⁶⁵⁸ Zbornik, tom I, knj. 10, str. 569-579.

⁶⁵⁹ Isto, str. 402-403: Izvještaj Štaba 8.crnogorske brigade od 10. decembra.

⁶⁶⁰ Isto, str. 411-417: Iz izvještaja Štaba 1.prol. divizije Štabu korpusa od 11. decembra.

Ilaču – radi odmora. Noću između 12. i 13. decembra djelovi 5.krajiške udarne divizije smijenili su, na frontu prema Oroliku, 1.proletersku brigadu, koja se nakon toga prikupila u Šidskim Banovcima, gdje se tih dana nalazio i Štab divizije. Očekujući da će neprijateljeva odbrana biti razbijena, on je u vreme od 10. do 12. decembra formirao sabirnu četu sa zadatkom prikupljanja ratnog plijena.⁶⁶¹

Istovremene napade i ostalih jedinica 1.proleterskog i 68.sovjetskog korpusa na „Zelenu liniju“ zaustavili su djelovi Korpusne grupe „Kibler“. Štab 1.proleterskog korpusa je 9. decembra, na spoju između 1.proleterske i 11.udarne divizije, uveo iz rezerve jednu brigadu 5.udarne divizije, a slijedećeg dana još jednu, u napad preko šuma Almaš i Bradarica prema Slakovcima i Sremskim Lazama, ali nije bilo uspjeha. U tom rejonu Nijemci su 12. decembra prešli u protivnapad u namjeri da isprave front na liniji Orolik – Komletinci. I na desnom krilu 1.proleterske divizije napadi djelova 223.sovjetske divizije, u sadejstvu s dijelovima 8.crnogorske brigade i bez njih, od Čakovaca prema ž.st. Grabovo i ka Grabovu, odbijeni su uz osjetne gubitke. Nijemci su i desant sastavljen od 5.brigade 36.vojvođanske divizije i dva bataljona Crvene armije, izvršen noću između 7. i 8. decembra sjeverno od Vukovara (tzv. Vukovarski mostobran), prisilili da se druge noći povuče na lijevu obalu Dunava, pošto je pretrpio velike gubitke.

Sve je to upućivalo na ocjenu da je 118. lovačka divizija uspjela da konsoliduje svoje redove na „Zelenoj liniji“, iako su se u njenom sastavu pored formacijskih, nalazili i djelovi raznih drugih jedinica (1.brdske, 11.vazduhoplovne poljske, 117.lovačke i 264.pješadijske divizije, zatim policijske i dr). Na „Zelenoj liniji“ ona je ukupno imala 22 bataljona različitog sastava (pješadijskih, dopunskih, policijskih, brdskih, landesšicen i za osiguranje), 3 izviđačka i 4 inženjerska bataljona, 8 artiljerijskih diviziona, 2 protivtenkovska diviziona, bataljon veze i 7 četa različitog sastava ukupne jačine preko 20.000 vojnika, odnosno kao dvije kompletne divizije ratnog sastava u to vrijeme. Pored toga, paradi „Zelene linije“ bile su raspoređene i rezerve Korpusne grupe „Kibler“, kao i znatne ustaško-domobranske snage, a u svakom momentu mogli su se na frontu angažovati dijelovi jedinica koje su se u to vrijeme prebacivale prugom Brčko – Vinkovci – Osijek, na Dravski front.⁶⁶²

⁶⁶¹ AVII, NOR, k. 714, br. reg. 25/1-3: Naredenje Štaba 1.proleterske divizije od 10. decembra.

⁶⁶² Sremski fornt 1944-1945, str. 125.

U to vreme Nijemci su izvršili promjenu u komandovanju na Dravskom, Sremskom i Drinskom frontu. Naime, komandant Grupe armija „F“ rasformirao je Korpusnu grupu „Kibler“ i sve njegove jedinice na pomenutim frontovima stavio pod komandu 34.armijskog korpusa za specijelnu namjenu, koji je do tada komandovao jedinicama koje su se iz Srbije, preko sjeveroistočne Bosne, povlačile sjeverno od Save. Komanda 34.armijskog korpusa prebacila se preko Bijeljine u Nuštor i komandovanje nad čitavim pomenutim sektorom preuzela u 12 sati 12. decembra 1944. godine.⁶⁶³

Poslije neuspjeha u slamanju odbrane neprijatelja na „Zelenoj liniji“, Štab 1.proleterskog korpusa došao je do saznanja da su Nijemci liniju Sotin – Grabovo – Berak – Orolik – Otok (nije znao da su joj dali naziv „Zelena linija“) izgradili i utvrdili prije nekoliko mjeseci i da je, „pored ostataka 264. i 118.divizije i drugih jedinica... doveo i izvjesne sveže snage“, zatim da raspolaže i sa oko 40 tenkova. Pored toga, Štab korpusa je uvidio da na „utvrđenoj liniji neprijatelj daje snažnu odbranu koristeći pritom i prirodnu prepreku – močvare koje se protežu skoro od Sotina do Orolika“ i da „uporno brani željezničku prugu Brčko – Vinkovci, kojom izvlači snage iz Bosne prema Brodu i Osijeku i pojačava odbranu Vinkovaca“.⁶⁶⁴ Polazeći od tih podataka i procjene mogućnosti vlastitih snaga, štabovi 1.proleterskog i 68.korpusa Crvene armije zajednički su odlučili da 14. decembra ponovo napadnu neprijatelja na pomenutoj liniji odbrane, razbiju njegovu odbranu, zauzmu Vukovar i Vinkovce i na taj način likvidiraju Sremski front i prenesu borbe na tlo Slavonije.

Slučaj je htio da je Štab 1.proleterskog korpusa izdao zapovijest za napad istog dana, 12. decembra, kada je izvršena promjena u komandovanju njemačkim trupama na Drinskom, Sremskom i Dravskom frontu. Štab korpusa je planirao da glavni udar nanese desnim krilom borbenog poretka i to 5.udarnom i 1.proleterskom divizijom. Kao najodmornijoj, on je 5.udarnoj diviziji naredio da se do 16 sati 13. decembra prikupi na prostoru Tovarnik – Gladnoš pustara – Dudašev salaš – Zapolje, smijeni tu jedinice 223.divizije Crvene armije i sa tog prostora krene u napad i razbije neprijateljevu odbranu na frontu Grabovo – k. 101 (Kajševac), a zatim

⁶⁶³ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 1103: Izvod iz Ratnog dnevnika Komande grupe „F“ za period od 1. jula do 31. decembra 1944.

⁶⁶⁴ Zbornik, tom I, knj. 10, str. 426-428: Zapovijest Štaba 1.prolet. korpusa od 12. decembra.

da energično i što brže prodire pravcem Ovčara – Stublina – Trešnjak (trig. 103) – Boganovci – Marinci – Nuštar – Ostrovo i presječe željezničku prugu Osijek – Vinkovci.

Prva proleterska divizija dobila je zadatak da sa dvije brigade do početka napada drži front prema neprijatelju na dijelu od Grabova do Berka, a da tri brigade do 16 sati 13. decembra prikupi u rejonu Mikluševci – Tompojevci, a zatim da sa potrebnim snagama napadne na Grabovo, a sa „glavninom, odmah pošto 5.divizija probije neprijateljsku odbranu, izvršiti dalje prodiranje i obuhvatno napasti neprijateljsko uporište u Negoslavicima, odatle manje djelove orijentisati prema Svinjarevci, a sa glavninom ovladati selima: Petrovci, Stari Jankovci i Novi Jankovci i produžiti prema Vinkovcima“. Štab korpusa zahtijevao je od 5. i 1.divizije da „moraju dati sve od sebe da se slomi neprijateljska odbrana, jer samo ovim prodorom stvaramo mogućnost za naše dalje napredovanje i spajanje sa našim jedinicama u Hrvatskoj, koje vode teške i uporne borbe u pozadini neprijatelja“.

Južno od 1.proleterske divizije, na dijelu fronta južno od Berka, 11. i 21.diviziji je naređeno da smijene djelove 5. i 1.divizije, organizuju čvrstu odbranu, a sa početkom napada vrše „snažniji demonstrativni napad na neprijatelja kako bi isti dobio predstavu da se napad vrši duž čitave linije od Sotina do Otoka“. Po proboju neprijateljeve odbrane trebalo je da prodiru na zapad, na svojim pravcima napada. Početak artiljerijske pripreme napada određen je za 7.30 sati, a zatim je trebalo „tačno u 8 časova izvršiti energičan juriš na neprijateljske rovove, razbiti neprijatelja i nastaviti dalje gonjenje“, kako je to pisalo u pomenutoj zapovijesti Štaba korpusa,⁶⁶⁵ a do tada je trebalo izvršiti pregrupaciju jedinica gotovo na čitavom frontu i pripremiti ih za napad.

Na desnom krilu 1.proleterskog korpusa, prema planu i dogovoru, trebalo je da i dalje, uz desnu obalu Dunava pravcem Sotin – Vukovar, napada 68.korpus Crvene armije. Pošto je u noći između 12. i 13. decembra na sektoru k. 110 – Grabovo – ž. st. Grabovo smijenjena od dijelova 5.udarne divizije, Štab 68.korpusa je 223.diviziju pomjerio prema Sotinu, u drugi ešelon korpusa, zadržavši i dalje u prvom ešelonu 52.diviziju, koja je napadala na pomenutom pravcu, iako je bila izmorena u dotadašnjim desetodnevničkim neprekidnim borbama u kojima je pretrpjela osjetne gubitke.

⁶⁶⁵ Isto kao pod 44.

Pristupajući izvršenju dobijenog zadatka, Štab 1.proleterske divizije odlučio je da sa dvije brigade do početka napada čvrsto drži položaj od Papugina salaša do Starog Sela, prema neprijatelju na liniji Grabovo – Berak i time omogući pregrupaciju svojih glavnih snaga i njihovo grupisanje u rejonu Mikluševci – Čakovci – Tompojevci, a zatim u određeno vrijeme krene u napad borbenim poretком postrojenim u dva ešelona, sa po dvije brigade u svakom od njih. On je 13. decembra napisao zapovijest i naredio: Italijanskoj brigadi da i dalje čvrsto drži položaj prema Berku, na liniji k. 108 – Staro Selo, s tim da početkom napada izvrši snažan pritisak na neprijatelja ispred sebe; 13.proleterskoj brigadi, da se u toku dana iz Ilače prebaci u Mikluševce i smijeni 8.crnogorsku udarnu brigadu na položaju Papugin salaš – k. 101, sa koga u određeno vrijeme da krene u napad, razbije neprijateljevu odbranu na sektoru Grabova i odmah nastavi da nadire pravcem Grabovo – Gornjak – Petrovci; 8.crnogorskoj udarnoj brigadi, da se po izvršenoj smjeni grupiše u zahvatu željezničke pruge prema ž. st. Grabovo i u određeno vrijeme slomi neprijateljevu odbranu na tome sektoru, a potom nadire u zahvatu pruge, napadne i zauzme Negoslavce; 3.krajiškoj proleterskoj brigadi, da se iz Ilače prebaci u Tompojevce i po probodu neprijateljeve odbrane nastupa u sastavu drugog divizijskog ešelona iza 13.proleterske brigade, sadejstvuje 8.crnogorskoj udarnoj brigadi u zauzimanju Negoslavaca i Petrovaca; 1.proleterskoj brigadi, da se iz Šidskih Banovaca prebaci u Čakovce i nakon likvidacije neprijateljeve odbrane nastupa u sastavu drugog ešelona divizije iza 8.crnogorske brigade do ispred Negoslavaca, odakle da skrene prema Svinjarevcima i zauzme ih zajedno sa Starim Jankovcima. Za smještaj i rad hirurške ekipe određeni su Mikluševci, gdje se iz Banovaca premjestio i Štab divizije sa osmatračnicom kod k. 101 (Kajševac). Vezu je trebalo održavati žičanim i radio-sredstvima, kao i kuririma i signalnim sredstvima. Liniju do koje dopru – jedinicama je naredeno – da označavaju vatrama i raketama ispaljenim u pravcu neprijatelja.

U pomenutoj zapovijesti Štab divizije posebno je ukazao da „po slamanju prve neprijateljske odbrambene linije sve jedinice bi morale nastaviti sa brzim i snažnim prodorom, a štabovi će inicijativno iskorišćavati sve ukazane mogućnosti za što uspješniji manevar u dubokom prodoru, bočnom udaru i obuhvatu pojedinih izolovanih neprijateljskih grupa i uporišta“.⁶⁶⁶

⁶⁶⁶ Zbornik, tom I, knj. 10, str. 429-433: Zapovijest Štaba 1.prolet. divizije od 13. decembra.

Kako je bilo planirano, ujutro 14. decembra su 1.proleterski i 68.sovjetski korpus napali njemačke položaje na „Zelenoj liniji“, u čvrstoj namjeri da razbiju neprijateljev front u Sremu i produže nastupanje prema Vukovaru i Vinkovcima. Nakon artiljerijske pripreme napada iz oko 200 artiljerijskih cijevi, koja je trajala 40 minuta, jedinice su uz podršku avijacije u 8 sati prešle u juriš. Na desnom krilu borbenog poretka 1.proleterske divizije, 13.proleterska brigada je u toku juriša uspjela da upadne u neprijateljeve rovove ispred Grabova i da izbiye na put između Grabova i ž.st. Grabovo, ali ju je neprijatelj protivnapadom prisilio da se povuče na polazni položaj za napad. U 16 sati napad je ponovljen, ali opet bez uspjeha zbog jakog otpora neprijatelja. I juriš 8.crnogorske udarne brigade Nijemci su brzo zaustavili. Tako su obje brigade bile prikovane za svoje polazne položaje za napad. Za to vrijeme Italijanska brigada vršila je pritisak vatrom na Berak. Podrška napada od strane Artiljerijske brigade bila je neefikasna i neprecizna, tako da su pojedine granate padale i po streljačkom stroju 13.proleterske brigade.

Da bi izvršio dobijeni zadatak, Štab divizije ponovo je oko 20 sati prešao u napad sa 13.proleterskom i 8.crnogorskom brigadom, uvodeći u napad iz drugog ešelona i 1.proletersku brigadu na spoju između 8.crnogorske i Italijanske brigade. Dok je ponovni napad 13.proleterske brigade na Grabovo neprijatelj odbio, dijelovi 8.crnogorske i jedan bataljon 1.proleterske brigade uspjeli su da u rejonu Bungerova salaša i k. 108, jugozapadno od ž. st. Grabovo, slome neprijateljevu odbranu i pređu preko močvarnog zemljišta. Nastojeći da realizuje zadatak, Štab divizije je bio uporan, pa je poslije ponoći, u 1 sat 15. decembra, sa 13.proleterskom, 8.crnogorskom i 1.proleterskom brigadom, koja je u stvorenu brešu neprijateljeve odbrane uvela još dva bataljona, ponovio noćni napad. Dijelovi 8.crnogorske brigade uspjeli su da sa juga prodru do željezničke pruge ž.st.Grabovo – Negoslavci, a tri bataljona 1.proleterske brigade da ovladaju područjem Gajić – Gatina – Selište, južno od Negoslavaca i da izbiju na put Negoslavci – Svinjarevci. Protivnapadom su Nijemci uspjeli da odbace djelove 8.brigade od željezničke pruge, ali su se djelovi 1.proleterske brigade održali na zauzetom području i pored veoma nepovoljnog položaja sa močvarom pozadi.

Sjećajući se tih borbi 8.crnogorske udarne brigade, Mirko Kulić je, pored ostalog, napisao: „Borbe na prostoru Mikluševaca,

Čakovaca, željezničke stanice Grabovo i Njegoševaca bile su vrlo teške. Vodili smo ih u studenim, decembarskim danima, na za nas vrlo nepovoljnom terenu... Na raskvašenu zemlju je počeo padati snijeg, a hladni vjetar je stjerao temperaturu ispod nule. Krećemo u napad. Zagazili smo u blato i hladnu vodu. Dokle voda doseže kao da kida tijelo, krati noge. Kasnije se taj osjećaj gubi, ostaje samo mokro odijelo prilijepljeno uz tijelo. Voda je sve dublja, propadamo u nekakvu mekotu, sigurni smo samo kad nagazimo na korijenje šeara. Čuje se zapomaganje, neko traži pomoć. Ima već i davljenika. Voda je već preko visine čovjeka, pa moramo odustati od prelaska na tom mjestu. A već smo u vodi više od jednog i po sata. Pomičemo se ulijevo... pokušavamo preći baru na drugom mjestu... odijela su nam se zaledila i ukočila, pa smo kao u oklopima. Hladno je do kosti... Prelazimo baru pod snažnom neprijateljskom vatrom... Ovdje je voda nešto plića, do pazuha. Krajnjim naporima uspijevamo se dokopati druge obale, prvo snažniji i jači, a kasnije pristižu i drugi. Borba se vodi prsa u prsa. Noć decembarska, vedra, hladna – a svi smo mokri... odijela se opet mrznu i lijepe za tijelo. U zoru produžavamo napad. Novi juriši. Na žrtve se i ne misli. Izbili smo na prugu Grabovo – Negoslavci.... Kad je Nijemcima stiglo pojačanje, a na pravcu Njegoševci – Svinjarevci njegovi tenkovi su počeli potiskivati lijevog susjeda, dobili smo naređenje za povlačenje... Nosimo ranjene. Ima ih na desetine... Ipak smo ih sve evakuisali... Prelazimo baru ogorčeni, nemoćni da zadržimo teren koji smo natopili s toliko krvi“.⁶⁶⁷

U napadima na Grabovo te noći i u naredna dva dana 13.proleterska brigada nije imala uspjeha – zbog jakog otpora neprijatelja. Za čitavo to vrijeme Italijanska brigada je nedovoljno odlučno vršila pritisak na neprijatelja u Berku, dok se 3.krajiška proleterska brigada nalazila u divizijskoj rezervi u Ilači. U tim borbama divizija je imala velike gubitke u poginulim i ranjenim borcima, čijem je zbrinjavanju poklonjena posebna pažnja i pored velikih teškoća naročito prilikom njihovog izvlačenja iz borbe preko močvarnog zemljišta.

Ni 5.udarna divizija ni 68.korpus Crvene armije – napadajući 14. i 15. decembra na frontu između 1.proleterske divizije i Dunava – nijesu imali uspjeha, dok su na lijevom krilu 1.proleterskog korpusa – 11. i 21.udarna divizija držale dodijeljene položaje svodeći aktivnost

⁶⁶⁷ Mirko Kulić, U ledenom oklopu, Osmo crnogorska brigada, Zbornik sjećanja, str. 292-295.

uglavnom na izviđačka dejstva i čekajući ishod borbi na frontu napada 1.proleterske i 5.udarne divizije i 68.korpusa. Ojačana 118.lovačka divizija uspjela je da se upornom odbranom održi na dobro utvrđenoj „Zelenoj liniji“ i spriječi njen proboj. Nakon toga jedinice 1.proleterskog i 68. korpusa prešle su u odbranu i pristupile kopanju rovova i utvrđivanju na dostignutoj liniji. Aktivnost na frontu svela se na dejstva artiljerije, izviđačku djelatnost i česte ispade neprijatelja u kojima su jedinice takođe trpjele gubitke.⁶⁶⁸ U depeši upućenoj Vrhovnom štabu 16. decembra Štab 1.proleterskog korpusa je, pored ostalog, bez imalo samokritike, jednostavno konstatovao: „I pored upornih i organizovanih napada od četrnaestog o.m. do danas, uz podršku sve artiljerije, zajedno sa ruskim korpusom, nijesmo uspjeli probiti neprijateljski sistem odbrane – iako smo na nekim mjestima prodirali do tri km, a na čitavom frontu uzeli smo sve prednje rovove... U operacijama od 14.o.m. do danas neprijatelj je imao 3.200 mrtvih i ranjenih na našem sektoru. Naši gubici 1.700 izbačenih iz stroja“.⁶⁶⁹

Napadajući u teškim zimskim uslovima na pravcu glavnog udara 1.proleterskog korpusa u decembarskoj operaciji, 1.proleterska divizija je za 13 dana, od 3. do 16. decembra – napredovala oko 37 kilometara mjereno vazdušnom linijom Vizić – Berak, da bi bila zaustavljena ispred Grabova, Negoslavaca i Berka. U tim borbama ona je pretrpjela veoma teške gubitke. Prema izvještaju Štaba divizije upućenog 21. decembra 1944. godine Štabu 1.proleterskog korpusa, ona je od 3. do 20. decembra imala izbačenih iz stroja ukupno 2.858 boraca i starješina odnosno: 833 poginula, 1.975 ranjenih i oko 50 nestalih. Prema procjeni Štaba divizije, ona je u to vreme zarobila 219, ubila 2.195 i ranila 2.906 neprijateljskih vojnika, što je svakako nerealna procjena, dok je zaplijenila 26 topova raznog kalibra, 147 mitraljeza i puškomitraljeza, 20 minobacača, 8 radio-stanica, 5 tenkova i 21 vozilo, pored veće količine municije i hrane.⁶⁷⁰

Veliki gubici koje je divizija pretrpjela za kratko vrijeme bili su uslovljeni nizom faktora. Među njima, svakako na prvo mjesto, treba staviti upornu odbranu njemačkih trupa koje su se do maksimuma koristile bogatim iskustvom stečenim u borbama u ravnici i izgradnji

⁶⁶⁸ Isto, str. 517-523: Iz Operacijskog dnevnika Štaba 1.proleterske divizije od 11. do 20. decembra.

⁶⁶⁹ Isto, str. 552.

⁶⁷⁰ Isto, str. 516.

pozicione odbrane sa rovovima, saobraćajnicama, osmatračnicama, drvenozemljanim bunkerima, mitraljeskim gnijezdima, pretvaranju naselja u jaka uporišta i preciznom organizacijom vatre uz brz manevar jedinica, naročito u povlačenju s linije na unaprijed pripremljene položaje. Značajan elemenat njemačke odbrane utvrđenih linija i naselja bila su protivpješadijska minska polja. Nasuprot njemačkim jedinica, 1.proleterska divizija sa bogatim iskustvom iz partizanskog ratovanja, sada je prvi put vodila frontalne borbe u ravnici, koje je ranije izbjegavala i prvi put je probijala pozicionu odbranu iskusnih i dobro opremljenih njemačkih jedinica u teškim vremenskim i zemljišnim uslovima – po hladnoći, kiši i raskvašenim sremskim poljima, što je išlo u prilog neprijatelju. Jedinice divizije prvi put su se susrele i sa velikim brojem vješto postavljenih minskih polja, a postojeća inženjerijska četa i vodovi nijesu ni brojno dovoljni, niti dobro obučeni, a uz to i bez tehničkih sredstava za pronalaženje mina, zbog čega je od njih divizija imala velike gubitke.

Poslije oslobođenja Beograda, divizija je popunjena velikim brojem mladih boraca, a dobila je i sovjetsko naoružanje. Kratka borbena obuka, upoznavanje i rukovanje novim oružjem pokazali su se nedovoljnim za složene uslove borbi u Sremu, naročito u pokušaju proboja „Zelene linije“, mada je zajedno s ostalim jedinicama korpusa uspjela da slomi odbranu neprijatelja na „Crvenoj“ i „Nibelunškoj liniji“, ali uz velike gubitke. Stiče se utisak da je Štab 1.proleterskog korpusa, poslije oslobođenja Beograda, previše požurio s napadnom operacijom u Sremu, kako u odnosu na mogućnost sopstvenih snaga, tako i na nepovoljnu situaciju u Sremu i na okolnim frontovima, o čemu je trebalo više voditi računa. U izvještaju Štabu 1.proleterske divizije od 31. decembra 1944. godine komandant 1.proleterske brigade, potpukovnik Jagoš Žarić je, pored ostalog, napisao da su borbe u Sremu za sve naše borce i rukovodiocice bile nov i nepoznat način ratovanja, jer se pokazalo da je svakom našem borcu i rukovodiocu nedostajalo vještine i snalažljivosti u dovoljnoj mjeri u takvom vođenju rata, kao i u utvrđivanju osvojenih položaja, pravilnoj upotrebi vatre teških i automatskih oruđa i pravilnom rasporedu tih oruđa. Sve naše jedinice, a i rukovodioci (naročito stariji borci) privikli su se na način partizanskog ratovanja i punu manevarsku moć prilikom probijanja pojedinih linija i osvajanja pojedinih neprijateljskih uporišta, ali ovoga puta sam način ratovanja,

neprijateljska odbrana i dodjeljivani sektori nijesu dozvolili primjenjivanje i iskorišćavanje manevarskih poduhvata“.⁶⁷¹

Za svu ispoljenu hrabrost i upornost u borbama od 3. do 20. decembra Štab 1.proleterskog korpusa predložio je Vrhovnom štabu NOV i POJ da pohvali 1.proletersku diviziju. „Mišljena smo“, pisalo je u depeši upućenoj 21. decembra Vrhovnom štabu, „da divizija zaslužuje da joj bude izražena zahvalnost za teške i uporne bojeve, za upornost i snalaženje u novom načinu ratovanja i za visoki moral koji su pokazali borci, podoficiri, oficiri i politički komesari divizije, bez obzira na ogromne terenske i vremenske teškoće, golotinju i bosotinju, kao i neobučenost novomobilisanog ljudstva“.⁶⁷² Međutim, prijedlog iz nepoznatih razloga nije usvojen. Može se pretpostaviti da su na to uticali veliki gubici i neostvarena zamisao i plan operacije. Bila je to svakako i svojevrsna kritika na rad Štaba korpusa u pogledu nerealne procjene uspjeha operacije.

Promjene na Sremskom frontu, jedanaestodnevni odmor divizije i ponovo u prvoj liniji borbenog poretka 1.proleterskog korpusa

Poslije neuspjelog pokušaja da se slomi neprijateljeva odbrana na „Zelenoj liniji“ i likvidira Sremski front, došlo je do značajnih promjena na frontu u Sremu kojima je napadač nastojao da poboljša uslove za nastavak operacije, a branilac da se učvrsti na pomenutoj liniji, pa zatim da, osloncem na nju, poslije pregrupisanja i dovođenja novih snaga, izvrši protivudar, povrati „Nibelunšku liniju“ i stabilizuje front na njoj. Pošto se pokazalo da 63.korpus poslije višemjesečnih borbi nije u stanju da bez tenkova i samohodnih oruđa probije na svom pravcu dio fronta u Sremu, a i zbog potrebe za jedinicama na frontu u Mađarskoj, Štab 3.ukrajinskog fronta Crvene armije je odlučio da ga izvuče sa Sremskog fronta, malo odmori i popuni u Bačkoj, a zatim uputi na front u Mađarskoj. Umjesto njega na Sremski front je, po odobrenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, uvedena 1.bugarska armija, koja je u operativnom pogledu bila potčinjena maršalu Tolbuhinu. Ta armija nove Otečestveno-frontovske Bugarske počela je da se, krajem novembra i početkom decembra, prikuplja i formira u istočnom Sremu i na prostoru Novi Sad – Sombor u

⁶⁷¹ Isto, str. 569-579.

⁶⁷² Isto, str. 552.

Bačkoj, gdje je njena glavnina prebačena plovnim objektima Dunavske ratne flotile Crvene armije.

Prema sporazumu između Vrhovnog štaba i Štaba 3.ukrajinskog fronta i dogovora s načelnikom Štaba 1.bugarske armije, trebalo je da ta bugarska armija posjedne ne samo dio fronta koji drži 68.korpus već i dijelove fronta koje drže 5.udarna i 1.proleterska divizija, kao i dijelovi 11.udarne divizije, odnosno dio Sremskog fronta na odsjeku Sotin – Orolik, između Dunava i željezničke pruge Tovarnik – Vinkovci. Jedinice 1. proleterskog korpusa trebalo je da se rokiraju južno od pomenute pruge. Na osnovu naređenja Vrhovnog štaba i Štaba 1.proleterskog korpusa,⁶⁷³ smjena dijela jedinica 1.proleterskog korpusa počela je 18. i završila se do 20. decembra. Dan kasnije završena je i smjena 68.korpusa koji je do 25. decembra napustio Srem i, preko Bačke Palanke, prebacio se u Bačku i dalje, u Mađarsku. Prvu proletersku diviziju i dijelove 11. udarne divizije smijenila je uveče 19. decembra 8.bugarska divizija. Smjenu je, na osnovu naređenja Štaba 1.proleterskog korpusa, regulisao Štab divizije zapovijesću od 17. decembra.⁶⁷⁴ Prilikom smjene štabovi brigada i bataljona, kao i komande četa detaljno su upoznali štabove bugarskih pukova i odgovarajućih nižih jedinica sa protezanjem neprijateljevih položaja, rovovima, sistemom vatre, otkrivenim minskim poljima, sastavom, nazivima i vjerovatnim namjerama neprijateljskih jedinica. O primopredaji položaja sastavljeni su dokumenti (sa skicama razmjere 1:50.000) koje su potpisali komandanti brigada NOVJ i komandanti bugarskih pukova.

Po završenoj smjeni, 1.proleterska divizija se u toku noći prikupila u Mikluševcima, Čakovcima, Spajinskim njivama i Šidskim Banovcima, odakle je 20. decembra, po naređenju Štaba korpusa, odmaršovala na prostor Šid – Adaševci – Mala Vašica – Gradina (na Bosutu) – radi odmora. Štab divizije rasporedio je 1.proletersku brigadu u Adaševce, gdje je još prije tri dana iz Mikluševaca stigla 3.krajiška proleterska brigada koja se nalazila u divizijskoj rezervi. Trinaesta proleterska brigada, protivavionski divizion i Štab divizije smjestili su se u Šidu, 8.crnogorska udarna brigada u Maloj Vašici i Italijanska brigada u Berkasovu, dok su se Artiljerijska brigada i teški divizion prebacili u Nijemce, gdje su, po naređenju Štaba korpusa, privremeno stavljeni na raspolaganje 21.udarnoj diviziji. Na odsjeku

⁶⁷³ Isto, s tr. 482-484: Naređenje Štaba 1.proleterskog korpusa jedinicama od 16. decembra.

⁶⁷⁴ Isto, str. 484-486.

Grabovo – ž.st. Grabovo, 3.bugarska divizija smijenila je noću između 18. i 19. decembra 5.udarnu diviziju, koja se nakon toga razmjestila u selima Šidski Banovci, Nijemci i Podgrađe, iza 11.udarne divizije koja se nalazila na položajima južno od Orolika, dok je položaj prema Otoku i dalje držala 21.udarna divizija.

Poslije odlaska 68.korpusa Crvene armije iz Srema i dolaska dijelova 1.bugarske armije na Sremski front, 1.proleterski korpus, grupisan južno od željezničke pruge Beograd – Vinkovci, našao se u nepovoljnijem položaju u odnosu na bugarske trupe. Ostao je bez ijedne povoljnije komunikacije, a manevarski prostor mu je veoma sužen i praktično sveden na uzak dio zemljišta između pomenute željezničke pruge i Spačvanskih šuma. Uz sve to, lišen je i podrške artiljerije sovjetskih jedinica. Nasuprot tome, borbena vrijednost 1.bugarske armije znatno je precijenjena, pa je postavljena na povoljnije operacijske pravce. Štab 3.ukrajinskog fronta se, s obzirom da je ona u svom sastavu imala 5 divizija sa oko 100.000 vojnika, nadao da će uspjeti da izvrši zadatke koje je prije nje trebalo, a nije mogao 68.korpus. Međutim, ubrzo će se pokazati da se i Štab fronta u toj procijeni prevario.

Planom je bilo predviđeno da 1.proleterski korpus nastavi dejstva opštim pravcem Otok – Privlaka i dalje na zapad, a dijelom snaga i prema Vinkovcima, dok je 1.bugarska armija trebalo da razbije neprijateljevu odbranu na odsjeku Sotin – Grabovo, zauzme Vukovar, prodre prema Vinkovcima i ovlada ovim za neprijatelja veoma važnim saobraćajnim čvorom. Međutim, brzo će se pokazati da ona nije bila sposobna da izvrši taj zadatak. Naime, ona se nalazila tek u formiranju, pa je na Sremskom frontu angažovala samo dvije djelimično sposobne divizije, tako da će teret nastupajućih borbi pasti na 1.proleterski korpus, posebno 5. i 21.udarnu diviziju.

Gotovo u isto vrijeme, sredinom decembra, i Nijemci su nastojali da pregupišu svoje jedinice na Sremskom frontu. Nakon što se povukla sa prostora južno od Save, 117.lovačka divizija počela je u Sremu da po dijelovima smjenjuje 118.lovačku diviziju, koja je preko Varaždina upućivana na front u Mađarskoj. U perspektivi za upotrebu na Sremskom frontu, pod komandom 34.armijskog korpusa za specijalnu namjenu, bile su 7.SS i 41.tvrđavska divizija, koje su se takođe izvlačile sa područja južno od Save. Komandant Grupe armija „E“, general-pukovnik Aleksandar Ler, upozorio je 19. decembra

Komandu 34.korpusa da „držanje Sremskog fronta za uspeh u operacijama Grupe armija ima odlučujući značaj“ i da „svako rasuđivanje potčinjenih starešina i jedinica koje se protivi ovom zadatku treba sprečavati“.⁶⁷⁵ Nijemci su brzo saznali za smjenu sovjetskih trupa od strane bugarskih jedinica na Sremskom frontu, pošto su 19. decembra zarobili 3 vojnika 3.bugarske divizije i od njih dobili podatke o smjeni u bugarskim jedinicama. Na osnovu raspoloživih podataka ocijenili su „da će neprijatelj ovde ubrzo izvršiti jači napad u pravcu severozapada“,⁶⁷⁶ pa su ubrzali dovođenje novih jedinica na front i ispace na pojedinim pravcima.

U selima Berkasovo, Šid, Mala Vašica, Adaševci i Nijemci 1.proleterska divizija ostala je 11 dana, odnosno do kraja 1944. godine – na odmoru i sređivanju. Taj predah od borbi i marševa dobro je došao svim borcima i jedinicama da bi se osposobili i pripremili za borbena dejstva u novim uslovima frontalnih borbi. Prva dva-tri dana borci su čistili oružje i dovodili u ispravnost opremu. U higijenskom pogledu pripremljene su prostorije po kućama za boravak boraca, a izvršena je dezinfekcija odijela i veša u „partizanskim buradima“ – kako bi se spriječila pojava zaraznih oboljenja, u prvom redu tifusa. Prvih dana odmora divizija je popunjena novim mladim borcima mobilisanim u Srbiji. Popuna je bila brojna, tako da je svaki pješadijski bataljon popunjen sa preko 100 novih boraca. Nakon pretrpljenih gubitaka u prethodnim borbama, popunjena su i upražnjena komandna mjesta, naročito u četama, novim kadrovima izabranim od najboljih boraca iz vlastitih redova.

Štab divizije održao je sastanak sa štabovima brigada i samostalnih bataljona, nakon toga štabovi brigada sa štabovima bataljona, a ovi sa komandama četa. Na tim sastancima analizirane su prve borbe u Sremu i iskustva stečena u njima, zatim stanje u jedinicama poslije tih borbi, kao i mjere koje je trebalo preduzeti da bi se borci, starješine i jedinice što bolje osposobile za predstojeće borbe. Održane su i četne i bataljonske konferencije boraca, kao i sastanci partijskih ćelija, bataljonskih biroa, skojevskih aktiva i komiteta, na kojima je, u prvom redu, bilo govora o držanju pojedinaca u borbama, izvršavanju zadataka, disciplini i drugim pitanjima iz života i borbe jedinica.

⁶⁷⁵ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 1136-1209: Izvod iz Ratnog dnevnika Komande grupe armija „E“, za period 1. oktobar – 31. decembar 1944.

⁶⁷⁶ Isto kao pod 55.

Na osnovu Naredbe Vrhovnog štaba o organizaciji propagandnog i kulturno-prosvjetnog rada u NOVJ od 13. decembra 1944. godine⁶⁷⁷ i naredbe Štaba divizije od 26. novembra, a u cilju unapređenja političke, kulturne i prosvjetne djelatnosti kao sastavnog dijela oružane borbe, krajem decembra su pri štabovima brigada formirane propagandne sekcije, pored propagandnog odsjeka pri Štabu divizije formiranog pred odlazak iz Beograda na Sremski front. Bili su to organi štabova sa šefom odsjeka, odnosno sekcije, u načelu za političko i kulturno-prosvjetno vaspitanje i podizanje boraca i jedinica. Istovremeno, na osnovu tih naredbi u svim bataljonima i četama, u kojima do tada nijesu postojali, obrazovani su kulturno-prosvjetni odbori, kojima su rukovodili politički komesari bataljona, odnosno četa, kao njihovi članovi. Zadatak odsjeka i sekcija za propagandu bio je da, u dogovoru sa štabovima divizije i brigada, organizuju i bave se političkom propagandom i opštim obrazovanjem, organizuju analfabetske tečajeve, rade na izdavanju brigadnih listova i organizuju pozorišne grupe (kulturno-umjetničke ekipe), pjevačke i recitatorske horove, zatim priredbe za borce i narod i dopisnu službu. Formiranjem odsjeka i sekcija za propagandu kao i aktiviranjem kulturno-prosvjetnih odbora oživio je kulturno-prosvjetni rad i postao sadržajniiji nego ikada prije, pošto je sada u jedinicama bilo novih boraca sposobnih i spretnih za ove djelatnosti. Oživio je i zabavni život. U selima su organizovane priredbe sa umjetničkim i zabavnim programom za građane i borce. Nastavljena je i izdavačka djelatnost u znatno boljim materijalnim uslovima, jer su se jedinice u Beogradu snabdjele papirom, pisaćim mašinama, geštetnerima i drugim sredstvima. Pored velikog broja džepnih listova koje su izdavali čete i bataljoni, brigade su nastavile da izdaju svoja glasila: „Mali ratni dnevnik“ 1.proleterska, „Vijesnik“ 3.krajiška, „XIII proleterska“ 13.proleterska i „Kroz borbu“ 8.crnogorska udarna brigada, dok su Artiljerijska i Italijanska brigada vršile pripreme za izdavanje prvih brojeva svojih glasila – „Mladog artiljerca“, odnosno „Italia nuova“.⁶⁷⁸

Pored svih aktivnosti, najveća pažnja je posvećena vojno-stručnoj, a zatim i političkoj obuci boraca i starješina, s obzirom na pretežno veliki broj novih i mladih boraca. U početku, obuka se izvodila po brigadnim planovima, a od 29. decembra po

⁶⁷⁷ Tito, Sabrana djela, 25, str. 106-108.

⁶⁷⁸ Bilbiografija izdanja u NOR-u 1941-1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964.

jedinstvenom planu i rasporedu rada koji je izradio Štab divizije i 29. decembra dostavio svim jedinicama. Kako to piše u izvještaju Štaba 1.proleterske brigade Štabu divizije od 31. decembra, prvo se izvodila „teoretska nastava – obuka sa svim štabovima, četnim rukovodiocima i borcima, a predviđeno vrijeme u rasporedu rada za jedinice iskorišćuje se obukom na terenu, povezujući teoriju sa praksom i dosadašnjim iskustvima, naročito iz borbi vođenih u Sremu“.⁶⁷⁹ Obuka je izvođena čitav dan – od 7-12 i od 13-17 sati, dok su na političku nastavu otpadala dva sata – od 17-19. Vrijeme poslije večere korišćeno je za kulturno-prosvjetni rad i zabavu. Težište političke nastave, pored praćenja vojno-političke situacije u zemlji i svijetu, bilo je na upoznavanju, prije svega novih boraca s ciljevima NOB-a i zadacima boraca NOVJ, posebno u odnosu na očekivana dejstva na teritoriji Hrvatske, na što je ukazao Štab divizije dopisom upućenim još 9. decembra štabovima potčinjenih jedinica. Pošto je divizija ubrzo krenula na front, nije se mogao ni postići značajniji uspjeh u obuci. Kada je 1. januara 1945. godine u Sremskoj Mitrovici počeo da radi dvomjesečni i niži vojni oficirski kurs (kasnije škola) pri štabu 1.proleterskog korpusa, iz divizije su upućena 4 rukovodioca na viši i 8 na niži kurs radi školovanja.⁶⁸⁰

Pošto se naređenje Štaba 1.proleterskog korpusa od 26. novembra 1944. godine o formiranju inženjerskih bataljona u divizijama i inženjerskih četa u brigadama⁶⁸¹ nije uspjelo realizovati, Štab 1.proleterske divizije izdao je 23. decembra dopunsko naređenje pješadijskim brigadama da odmah formiraju inženjerske čete jačine do 45 boraca (do tada postojali minerski vodovi) i da do 10 sati slijedećeg dana upute po 50 boraca za formiranje divizijskog inženjerskog bataljona, što je izvršeno.⁶⁸² Komandant inženjerskog bataljona bio je istovremeno i referent inženjerije u diviziji. Potrebu za inženjerskim jedinicama nametnulo je i iskustvo iz borbi u Sremu.

U Adaševcima je zajedno s narodom 1.proleterska brigada proslavila treću godišnjicu formiranja. Smotru brigade izvršio je komandant divizije general-major Vaso Jovanović i kraćim govorom poželio borcima i starješinama srećan praznik i nove uspjehe. U stroju brigade bilo je tada samo 37 boraca iz prvog stroja u Rudom. Bili su to komandant i politički komesar brigade i još nekoliko starješina u Štabu

⁶⁷⁹ Zbornik, tom I, knj. 10, str.569-579.

⁶⁸⁰ AVII, NOR, k.714, br. reg. 8/1-6.

⁶⁸¹ Isto, k. 712A, br. reg. 18/6-3.

⁶⁸² Isto, k. 714, br. reg. 26/1-3.

brigade i štabovima bataljona.⁶⁸³ „Povodom trogodišnjice osnivanja slavne I proleterske brigade“, pisalo je u telegramu vrhovnog komandanta NOV i POJ upućenom 21. decembra brigadi i pročitano pred strojem, „izražavam svoje tople čestitke i veliku zahvalnost borcima, podoficirima i oficirima za vanredno junaštvo, upornost i požrtvovanost u borbi za oslobođenje naše napaćene zemlje, u borbi i radu za stvaranje bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije“.⁶⁸⁴ Poslije smotre, program su izveli hor i kulturna ekipa brigade.

Dok se 1.proleterska divizija odmarala i pripremala za naredna dejstva, borbe na Sremskom, kao i na Dravskom i Drinskom frontu vođene su nesmanjenom žestinom. Štab 1.proleterskog korpusa pokušao je da brzim naletom dijelova 11, 5. i 21.udarne divizije zauzme Otok i Privlaku, a zatim izbije na komunikaciju Vinkovci – Slavonski Brod, obuhvatajući Vinkovce s juga i jugozapada i time omogućiti 3. i 8.bugarskoj diviziji da, poslije proboja njemačke odbrane na odsjeku Sotin – Orolik, zauzmu Vinkovce. U zapovijesti za ovaj napad, od 21. decembra, Štab korpusa je naredio 1.proleterskoj diviziji da se, u ulozi korpusne rezerve, po slamanju neprijateljeve odbrane prebaci u Otok, a zatim da nastupa prema Gradištu i Cerju i postavi se na komunikaciju Vinkovci – Babina Greda, gdje je trebalo da dobije novi zadatak.

Napad 1.proleterskog korpusa i bugarskih divizija počeo je ujutro 22. decembra. Veoma žestoke borbe vođene su tog i naredna dva dana, u kojima su jedinice korpusa uspjele da se na pojedinim pravcima uklone u neprijateljeve položaje. Međutim, dovodenjem pojačanja Nijemci su do 27. decembra protivnapadima uspjeli da u potpunosti povrate izgubljeno i jedinice korpusa odbace istočno od Otoka i željezničke pruge Brčko – Vinkovci – na dijelu od Vrbanje do Otoka. Tako su, pretrpevši velike gubitke, bile vraćene na svoje položaje sa kojih su 22. decembra krenule u napad, a da ni na jednom mjestu nijesu uspjele da načnu neprijateljevu odbranu na „Zelenoj liniji“. To se dogodilo i na frontu bugarskih divizija. Pošto nije uspio pokušaj da se zauzme Otok, nije ni bilo potrebe da se 1.proleterska divizija pokrene u tome pravcu. Jedino je 24. decembra – da bi bila bliže frontu – 3.krajiška proleterska brigada iz Adaševaca upućena u selo Nijemce. Artiljerijska brigada podržavala je napad 21.divizije, a zatim je 27. decembra povučena u Malu Vašicu u sastav divizije.

⁶⁸³ Miloš Vuksanović, isto, str. 391

⁶⁸⁴ Tito, Sabrana djela, 25, str. 131.

Poslije neuspjeha da se u posljednjoj dekadi 1944. godine slomi neprijateljeva odbrana na „Zelenoj liniji“, čime je u stvari završena napadna operacija 1.proleterskog korpusa, koja je trajala skoro pune tri sedmice – došlo je do novih promjena na Sremskom frontu. Pošto su bugarske divizije u proteklim borbama ispoljile veoma slabu borbenu vrijednost, što je proizilazilo iz činjenice da bugarski oficiri i vojnici koji su donedavno, kao pripadnici bugarske fašističke vojske, sarađivali s Nijemcima, iako sada organizovani u jedinice nove Otečestveno-frontovske Bugarske, nijesu ovdje bili spremni, a ni htjeli da se odlučnije angažuju protiv svojih dojučerašnjih saveznika. Zbog toga je Štab 3.ukrajinskog fronta Crvene armije u dogovoru s Vrhovnim štabom NOV i POJ odlučio da povuče 1.bugarsku armiju na front u Mađarsku, a Vrhovni štab je 29. decembra naredio 1.proleterskom korpusu da smijeni Bugare i preuzme cio front u Sremu.⁶⁸⁵

Naređenjem Štaba 1.proleterskog korpusa od 31. decembra, 1.proleterska divizija je dobila zadatak da se 1. januara 1945. godine prebaci na prostor Čakovci – Đeletovci – Šidski Banovci – Ilača i u toku dana i noći smijeni djelove 8.bugarske divizije na odsjeku fronta, uključno željeznička pruga (jugoistočno od ž.st. Grabovo) – Orolik i dijelove 11.udarne divizije zapadno od Đeletovaca, s tim da 2. januara ujutro sve jedinice budu na položajima. Petoj udarnoj diviziji je naređeno da 2. januara i naredne noći smijeni 3.bugarsku diviziju na frontu Sotin – Grabovo (do željezničke pruge), dok je 21.udarna divizija zadržana na starim položajima, nešto proširenim na sektoru rijeke Bosuta. Jedanaesta udarna divizija povučena je u korpusnu rezervu u sela Tovarnik, Ilince i Malu Vašicu, a 1.konjička brigada u Adaševce.⁶⁸⁶

Kako joj je bilo i naređeno, 1.proleterska divizija smijenila je do 24 sata 1. januara 1945. 8.bugarsku diviziju i dijelove 11.udarne divizije na određenom odsjeku fronta – sa tri brigade u prvoj liniji i dvije u rezervi.⁶⁸⁷ Po naređenju Štaba divizije, 8.crnogorska udarna brigada posjela je dio fronta prema močvari, od željezničke pruge jugoistočno od ž.st. Grabovo do Studenca i k. 108; lijevo od nje prema Berku, Italijanska brigada do puta koji od Starog Sela vodi prema k. 111; 3.krajiška proleterska brigada od tog puta do Bosuta (k. 80), odnosno prema Oroliku. Artiljerijska brigada postavljena je na vatrene položaje

⁶⁸⁵ Isto, str. 152: Depeša VŠ NOV i POJ Štabu 1.proleterskog korpusa od 29. decembra.

⁶⁸⁶ Zbornik, tom I, knj. 10, str.564-565.

⁶⁸⁷ Isto, str. 566-568: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije od 31. decembra.

u rejonu Ostojić – ž.st. Đeletovci – Šidski Banovci, a teški divizion sa jednom baterijom na zapadnoj ivici Šidskih Banovaca a drugom u Čakovcima. Prva proleterska brigada razmjestila se u rejonu Šidskih Banovaca, sa zadatkom izgradnje druge odbrambene linije: k. 113 – Zavratince – k. 81 – zapadna ivica Šidskih Banovaca, iza 3.krajiške, dok se 13.proleterska brigada, kao divizijska rezerva, smjestila u Ilači, a Štab divizije u Šidskim Banovcima.

Širina fronta divizije iznosila je oko 12 km. Ispred nje su – prema podacima dobijenim od bugarskih jedinica – neprijateljske snage, jačine 4.000 – 5.000 vojnika, držale položaj na liniji: lijeva obala Bosuta – Šuma Brodarica – zapadna ivica šume Almaš – istočno od Orolika – Berak – Šamšin – ž.st. Grabovo. Pored toga što su položaji bili prirodno jaki, neprijatelj ih je dobro utvrdio, a predteren minirao. Divizija se nalazila u centru borbenog poretka korpusa. Desno od nje, položaj do Dunava je posjela 5.udarna, a lijevo od Bosuta do Save 21.udarna divizija. Time je 1.proleterski korpus, po prvi put i početkom januara 1945. godine, preuzeo cio Sremski front od Dunava do Save. Njegov je zadatak i dalje bio ofanzivnog karaktera.

U to vrijeme izvršene su krupne organizacijske promjene u NOVJ, koja je do kraja 1944. godine oslobodila od okupatora Srbiju, Makedoniju, Vojvodinu (sem dijela Srema), Kosovo, Metohiju, Dalmaciju, Crnu Goru i znatan dio Bosne i Hercegovine. Ona je uspostavila strateški front, kao dio savezničkog fronta u Evropi, koji je išao od Drave, preko Srema, Bosne i Like do Karlobaga na Jadranskom moru, a NOV Jugoslavije izrasla u savremenu i moderno opremljenu armiju. Po svom brojnom stanju ona je tada stajala odmah iza savezničkih armija na evropskom ratištu – sovjetske, američke i britanske, koje su sa istoka i zapada izbile na granice Njemačke, a s juga i jugoistoka im se približile. Krajem 1944. godine NOVJ je u svom sastavu imala: 15 korpusa, 61 diviziju, 248 brigada, 7 pukova i 52 partizanska odreda, ukupne jačine oko 600.000 boraca. Njoj su tada na jugoslovenskom ratištu bile suprotstavljene krupne neprijateljske snage: 3 armije, 11 korpusa, odnosno 42 divizije, od toga 24 njemačke, 3 mađarske i 15 divizija kvislinga, prije svega NDH i druge samostalne jedinice i snage kolaboracionista, ukupne jačine oko 700.000 vojnika, od kojih je bilo pola miliona njemačkih.⁶⁸⁸

Narasle oružane snage, potreba efikasnijeg komandovanja i vođenja većih, prije svega ofanzivnih operacija, zahtijevali su

⁶⁸⁸ Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, str. 457-458.

reorganizaciju NOVJ i formiranje krupnih vojnih združenih formacija. Vrhovni komandat NOV i POJ, maršal Jugoslavije Josip Broz Tito, naredbama izdatim 1. januara 1945. godine formirao je 1, 2. i 3. armiju NOVJ.⁶⁸⁹ Prva armija obrazovana je od dotadašnjeg 1.proleterskog korpusa, odnosno od 1. i 6.proleterske, 5, 11. i 21.udarne divizije i 1.konjičke brigade – na dijelu strategijskog fronta u Sremu. Za komandanta armije postavljen je general-lajtnant Peko Dapčević, a za političkog komesara pukovnik Mijalko Todorović. Zbog zauzetosti u borbama, Štab 1.proleterskog korpusa reorganizovan je tek 11. januara 1945. godine u Štab 1.armije NOVJ,⁶⁹⁰ koji je od tada nastavio da rukovodi borbama u Sremu. Na dijelu strategijskog fronta na Drini i u istočnoj Bosni formirana je 2.armija od Južne operativne grupe divizija (14.korpus sa 23, 25. i 45.divizijom) i 17. i 28.udarne divizije, dok je 3.armija formirana na dijelu strategijskog fronta na Dravi od jedinica Glavnog štaba NOV i PO Vojvodine (16, 36. i 51.udarna divizija). U operativnom pogledu, 2.armiji je bio potčinjen 3.korpus (37. i 28.divizija) u istočnoj Bosni, a 3.armiji 6. i 10.korpus (12. i 14, odnosno 32. i 33.divizija) u Slavoniji i Hrvatskom Zagorju. U sastavu NOVJ armije su tada bile najveće udružene strategijsko-operativne jedinice namijenjene da djeluju na samostalnim strategijsko-operativnim pravcima. U sastav armija ušle su i artiljerijske, tenkovske i inženjerijske jedinice, kao i jedinice veze, pozadinske i druge.

U međuvremenu, dok je 1.proleterski korpus vršio pregrupisanje snaga, Komanda njemačkog 34.korpusa, pored toga što je na Sremski front dovela 117.lovačku diviziju i sa njom smijenila 118.lovačku diviziju, pripremala je napad sa ograničenim ciljem na pravcu Otok – Komletinci – Nijemci, radi obezbjeđenja saobraćaja na pruzi Brčko – Otok – Vinkovci, koju je ugrožavala 21.udarna divizija, ispravljanja fronta u Sremu na tom dijelu izbijanjem na Bosut i stvaranja oslonca i uslova za veću ofanzivnu akciju u cilju ponovnog ovladavanja „Nibelunškim položajima“. Pošto je u rejon Otoka u najvećoj tajnosti privukao borbenu grupu „Burgemajster“ (ojačani 524.grenadirski puk 297.pješadijske divizije) i borbenu grupu 7.SS divizije „Princ Eugen“ (ojačani 14.SS puk), ukupne jačine ojačane divizije, sa njima je, uz podršku artiljerije i tenkova, rano ujutro 3.

⁶⁸⁹ Tito, *Sabrana djela*, 25, str. 174-178.

⁶⁹⁰ Zbornik, tom I, knj. 18, str. 41: Naredenje Štaba 1. armije NOVJ divizijama od 11. januara 1945.

januara, pomenutim pravcem napao 21.udarnu diviziju koja se nalazila na položaju istočno od Privlake i Otoka. Istovremeno se iza napadnih grupa ka frontu približavala 41.tvrđavska pješadijska divizija. Tome su prethodile temeljite pripreme.

Brzim i energičnim napadom, njemačke borbene grupe potpuno su iznenadile 21.udarnu diviziju i nanijele joj velike gubitke u živoj sili i tehnici. Nijemci su veoma brzo zauzeli Komletince, Donje Novo Selo i selo Nijemce na Bosutu i 21.diviziju prisilile da se neorganizovano povuče na istok preko Bosuta – u veoma teškim uslovima. Čim je saznao za prodor neprijatelja, Štab 1.proleterskog korpusa naredio je 11.udarnoj diviziji da sa jednom brigadom pomogne 21.diviziji, što je ona i uradila uputivši 5.krajišku brigadu iz Ilinaca u protivnapad prema selu Nijemci zajedno sa djelovima 21.divizije, ali su ove snage, i pored manjeg uspjeha u početku, bile zadržana na lijevoj obali Bosuta.⁶⁹¹ Istovremeno je Štab korpusa ubrzao pokret 6.proleterske divizije koja se zatekla na maršu iz Beograda za sremski front, čiji su djelovi 3. januara uveče izbili u Šid.

Dok je 21.divizija vodila dramatične borbe, intervenisao je i Štab 1.proleterske divizije na taj način što je iz Šidskih Banovaca uputio 1.proletersku i Artiljerijsku brigadu prema selu Nijemci, sa zadatkom da ga protivnapadom zauzmu i prihvate djelove 21.divizije na tom sektoru. Odlučnim protivnapadom uz podršku artiljerije 1.proleterska brigada je uspjela da zauzme dio sela na lijevoj obali Bosuta i da uveče, s jednim bataljonom preko mosta i zaleđenog Bosuta upadne i u dio sela na desnoj obali. Zbog snažnog otpora i nemogućnosti da dublje prodre u selo, Štab brigade je u zoru 4. januara povukao ovaj bataljon preko Bosuta. Nakon toga brigada je organizovala odbranu na lijevoj obali rijeke prema selu Nijemcima, na dijelu od k. 80 do k. 81. Prilikom povlačenja ona je minirala most preko Bosuta i znatno ga oštetila, tako da se više nije mogao koristiti za prelaz tenkova.⁶⁹² Za vrijeme ovih borbi na frontu 1.proleterske divizije bila je uglavnom aktivna neprijateljeva artiljerija.

Pretpostavljajući da bi neprijatelj mogao da produži napad s obzirom na obavještenje da gomila trupe na sektoru Vukovar – Vinkovci – Županja, Štab 1.proleterskog korpusa je u nastaloj situaciji odlučio da fortifikacijski ojača odbranu, onemogućujući svaki dalji prodor

⁶⁹¹ Isto, str. 157-204: Izvod iz operacijskog dnevnika Štaba 1.armije NOVJ za januar.

⁶⁹² Isto, str. 45-53: Iz Operacijskog dnevnika Štaba 1.proleterske divizije od 1. do 10. januara.

neprijatelja i pripremi se za ofanzivne akcije u pogodnom momentu, zatim da izvrši djelomično pomijeranje jedinica i najenergičnije pristupi izradi fortifikacijski utvrđenih odbrambenih položaja po frontu i po dubini. U tom cilju on je 4. januara u 15.45 sati uputio naređenje potčinjenim jedinicama i, pored ostalog, naredio 1.proleterskoj diviziji da ostane na istim položajima i sa istim zadacima, s tim da svoj front odbrane proširi na lijevo krilo niz Bosut do u visini Valerovog salaša (2 km južno od Đeletovaca), zatim da prvu liniju odbrane temeljito utvrdi i izradi nekoliko prihvatnih položaja zapadno od Tovarnika.

Peta udarna divizija i dalje je zadržana na frontu sjeverno od 1.proleterske divizije do Dunava, dok je 6.proleterskoj diviziji naređeno da odmah na frontu smijeni 21.diviziju i postavi se na prostoru: istočni dio sela Nijemci – Podgrađe – Adaševci – Lipovac – Ilinci – Mala Vašica, što je ova i uradila. U korpusnoj rezervi zadržana je 11.udarna divizija u rejonu Berkasovo – Sot – Bapska – Novak, dok je 21.udarna divizija upućena u sela Adaševci, Cibarac, Bačinci radi odmora i sređivanja. Prva konjička brigada dobila je zadatak da se postavi na području Adaševci – Morović – Grk (Višnjićevo) radi što dubljeg izviđanja prema Jameni i Županji. Štab korpusa je posebno ukazao „da se prva odbrambena linija što temeljitije utvrdi, kao i druge prihvatne linije, a posebno glavna odbrambena linija koja će prolaziti zapadno od sela Lovasa, zapadno od sela Tovarnika i zapadno od sela Ilinci i dalje do Bosuta. Na odbrambenim linijama odrediti tačno mjesto teških mitraljeza minobacača i ostalih teških oruđa, odrediti im zone dejstva i izraditi detaljan plan vatre u odbrani. Tako ispred prvih odbrambenih linija postaviti protitenkovske nagazne mine na najvjerovatnijim pravcima pokušaja prodora neprijateljske motorizacije“. Uz sve to, Štab korpusa je najavio da će posebnim naređenjem 11. i 21.udarna divizija dobiti zadatak da izgrade treću odbrambenu liniju korpusa, koja će polaziti od Dunava na jug i zapadno od Šida do Bosuta.⁶⁹³ Očito namjere Štaba 1.proleterskog korpusa bile su defanzivno-ofanzivne.

Time je 1.proleterski korpus – nakon proboja „Crvene“ i „Nibenlunške“ linije neprijateljeve odbrane u sadejstvu s dijelovima Crvene armije i neuspjeha u pokušaju da probije i „Zelenu“ liniju odbrane i na taj način likvidira Sremski front, kako je to planom za decembarsku operaciju bilo predviđeno – prešao u odbranu sa tri

⁶⁹³ Isto, str. 7-10.

divizije i Konjičkom brigadom u prvoj liniji odbrane, s tim da u povoljnom momentu pređe u ofanzivu. U veoma teškim vremenskim uslovima – niskim temperaturama i snijegom pokrivenim poljima, jedinice su pristupile fortifikacijskoj izradi korpusnog pojasa odbrane, od Dunava do Bosuta, odnosno Save, s težištem na divizijama prve linije. Prva proleterska divizija i dalje je zadržana u centru borbenog poretka korpusa. Širina njenog fronta odbrane iznosila je oko 13 km, a zatvarala je najvažniji i najosjetljiviji operacijski pravac čiju je direktrisu predstavljala željeznička pruga Vinkovci – Šid. Poslije pomenutog korpusnog naređenja, divizija je zadržala četiri brigade (8.crnogorsku, Italijansku, 3. i 1.proletersku) na prvoj i jednu (13.proletersku) na drugoj liniji odbrane.

Dok je vršeno pomijeranje jedinica po frontu, manje borbe u rejonu sela Nijemci nijesu prekidane. Obje strane su pokušavale da se manjim snagama prebace preko Bosuta, dok se na ostalom dijelu fronta aktivnost svodila na obostrano dejstvo artiljerije. Po naređenju Štaba korpusa, 1.proleterska brigada, jedan bataljon 3.krajiške proleterske brigade i 2.lička proleterska brigada 6.proleterske divizije napali su, noću između 5. i 6. januara, neprijateljeve snage u Nijemcima i poslije dvosatne oštre borbe, odbacile ih iz ovog sela i Donjeg Novog Sela prema Komletincima i uspostavile front koji se protezao skoro pravom linijom od istočne ivice šume Dionica na lijevoj obali Bosuta pa na jug, istočno od Komletinaca, prema šumi Gradina, čime je stvoren mostobran na desnoj obali Bosuta širine oko 10 i dubine oko 8 km. Tog dana Italijanska brigada vršila je demonstrativni napad u pravcu Berka, a 8.crnogorska bezuspješno je s dva bataljona napadala na ž.st. Grabovo. Uveče 6. januara dijelovi 6.proleterske divizije smijenili su na frontu južno od Bosuta 1.proletersku brigadu koja je nakon toga povučena u Šidske Banovce gdje je obrazovala neposrednu divizijsku rezervu, dok je ulogu opšte rezerve imala 13.proleterska u Ilači.

Obrazovanjem mostobrana na desnoj obali Bosuta prestale su trodnevne borbe na pravcu Otok – Komletinci – Nijemci. Pored toga što su nanijeli veoma teške gubitke 21.diviziji, dijelovi 34.armijskog korpusa postigli su planirani cilj, jer su otklonili opasnot po bezbjednost saobraćaja na za njih tada vrlo vitalnoj željezničkoj pruzi Brčko – Vinkovci. Istovremeno je Komanda 34.armijskog korpusa iskoristila postignuti uspjeh i pod zaštitom pomenutih borbenih

grupa, na front uvela 41.tvrđavsku pješadijsku diviziju i sa njom posjela odsjek Bosut – šuma Gradina – Komletinci – šuma Dionica – Orolik – Berak, gdje je uspostavila vezu sa 117.lovačkom divizijom čiji se front odatle protezao na sjever do Sota na Dunavu.

Borbena grupa „Burgemajster“ povučena je u Otok, radi kontrole i obezbjeđenja šumskog prostora između Spačve i Save, dok je prikupljanje 7.SS divizije otpočelo na prostoru između Vukovara, Petrovaca i Sotina. Dovođenjem novih snaga i njihovom pregrupacijom, 34.armijski korpus je bitno poboljšao svoje pozicije na sremskom frontu i ispoljio ofanzivne namjere – što će se ubrzo i pokazati.

Poslije 6. januara na Sremskom frontu je zavlдалo relativno zatišje. Bobena aktivnost se svela na manje akcije demonstrativnog i izviđačkog karaktera, kao i na dejstvo artiljerije. Na osnovu obavještenja da neprijatelj u Slavoniji i Sremu raspolaže jakim snagama i da je jedna tenkovska divizija krenula prema Sremskom frontu, što nije bilo tačno, zatim da je 8. januara na putu Slavonski Brod – Vinkovci osmotrena oveća neprijateljeva motorizovana grupa – Štab 1.proleterskog korpusa predviđao je mogućnost ponovnog većeg napada neprijateljevih snaga na Sremski front. On je o pokretima i eventualnim namjerama neprijatelja obavijestio štabove divizija i naredio im izradu jakih odbrambenih položaja – kopanje rovova, zaklona, zemunica, izradu vatrenih položaja za oruđa, osmatračnica i drugih fortifikacijskih objekata, s tim da posjednute položaje brane po cijenu većih gubitaka.

Na osnovu dobijenog zadatka, Štab 1.proleterske divizije, koji se nalazio u Šidskim Banovcima, naredio je 9. januara svim potčinjenim jedinicama da na svojim sektorima, po frontu i dubini organizuju odbranu sa kojom neprijatelj neće moći da ovlada bez obzira na sredstva koja će upotrijebiti.⁶⁹⁴ Pored toga, svim jedinicama je, takođe 9. januara, naređeno da odmah po prijemu naređenja otpočnu sa kopanjem rovova i skloništa za ljudstvo i materijal i da nastoje da ih u toku dana dovrše. Auto-četa i protivavionski divizion trebalo je da izrade zaklone za sve automobile tako da budu ukopani u zemlju do gornje ivice motora. U pogledu protivtenkovske odbrane trebalo je da inženjerske jedinice, po planu štabova brigada, postave protivtenkovske mine ispred položaja prema neprijatelju, a odjeljenja protivtenkovskih i protivavionskih pušaka, kao i topove 45 mm i odjeljenja sa benzinskim flašama na prvoj liniji odbrane na pravcima vjerovatne upotrebe tenkova, dok je topove

⁶⁹⁴ AVII, NOR, k. 728, br.reg. 38-6/2.

76 i 122 mm, određene za protivtenkovsku odbranu, trebalo postaviti između prve i druge linije odbrane. Dalje je naređeno da se za sva protivtenkovska oruđa izrade najmanje po dva rezervna vatrena položaja, zatim da se i za sve pomoćne jedinice (sanitetske, bojne komore, intendanture i dr.), kao i za pomoćna borbeno sredstva (kola, magacine, telefonske centrale, komore, konje i sl.) odmah izrade zakloni. Istovremeno je trebalo odmah izraditi osmatračnice za štabove i skloništa za štapske djelove i sredstva, s tim što je sve to trebalo biti ukomponovano u opšti sistem odbrane. Takođe, Štab divizije je naredio da sve jedinice stalno budu u strogoj pripravnosti, odnosno uvijek spremne za dejstvo. Na položajima su stalno morali biti osmatrači, a kod svakog automatskog i artiljerijskog oruđa i preko cijele noći budan po jedan nišandžija, odnosno stražar, a sva ostala posluga neposredno pored oruđa spremnih za dejstvo svakog momenta. Preko cijele noći morali su se ka neprijatelju upućivati gusti redovi patrola sa zadatkom da o svakoj uočenoj promjeni kod neprijatelja izvijeste streljački stroj iz kog su upućene.⁶⁹⁵

Kao što se vidi, Štab divizije je planski i veoma odgovorno pristupio fortifikacijskom uređenju sistema odbrane na dodijeljenom odsjeku Sremskog fronta, koji je posjela početkom januara poslije smjene 8.bugarske divizije. Divizijski sistem odbrane sastojao se od tri uzastopne odbrambene linije i bio je sastavni dio korpusnog pojasa odbrane. Prva linija odbrane sastojala se od predstražarskih položaja (položaji borbenog osiguranja) posjednutih manjim izviđačko-osmatračkim grupama sa automatskim oružjima i glavne linije odbrane koju su činili rovovi četa, odnosno bataljona prve i rovovi bataljona druge linije: 8.crnogorske, Italijanske i 3.krajiške proleterske brigade. Rovovi su bili međusobno povezani po frontu i dubini. Drugu liniju divizijske odbrane izgrađivala je 1.proleterska brigada zapadno od Šidskih Banovaca, a treću liniju 13.proleterska brigada između Šidskih Banovaca i Ilače. Druga i treća linija odbrane izgrađivane su na skoro čitavoj širini divizijskog fronta odbrane, a sastojale su se uglavnom od dva paralelna reda rovova na odstojanju od 500-600 metara. U sporazumu sa organima narodne vlasti, za kopanje rovova na ove dvije linije angažovani su i građani, uglavnom omladina iz obližnjih sela. Druga i treća linija odbrane nijesu bile posjednute. One su obezbjeđivale dubinu divizijske odbrane i u slučaju potrebe trebalo je da ih posjednu jedinice koje su se nalazile u divizijskoj rezervi u

⁶⁹⁵ Zbornik, tom I, knj. 18, str. 38-40.

neposrednoj blizini i odatle prihvate jedinice s prve, odnosno druge linije odbrane – ako to bude potrebno.

Narednih dana najvažniji zadatak divizije bio je izgradnja čvrstog sistema odbrane, odnosno ukopavanje čitavog borbenog poretka divizije, na čemu se intenzivno i ubrzano radilo. Pošto su se u ranijem, partizanskom načinu ratovanja, jedinice malo ili gotovo nikako koristile ukopavanjem, što je bio problem, sada je trebalo sve starješine i borce naučiti da se ukopavaju i ubijediti ih da to nije nikakav kukavičluk već obaveza – ako se želi sačuvati živa sila i dobiti rat. Pored štabova i komandi, na tome zadatku su se odučno angažovale partijske i skojevske organizacije. Osnovne parole tih dana na frontu bile su: „Ukopaj se!“ i „Više znoja, manje krvi!“. Rezultati nijesu izostali. Teškoće su stvarali slaba odjeća i obuća kod jednog dijela boraca, zatim nedostatak alata i zimske vremenske prilike. Naime, 7. 8. i 9. januara padao je snijeg tako da je sniježni pokrivač u Sremu porastao, a temperatura se znatno spustila ispod nule.

Pored rada na izgradnji čvrstog sistema odbrane, značajna pažnja poklanjana je i vojnoj obuci boraca i starješina radi njihovog stručnog osposobljavanja i pripreme za naredna dejstva. Štab divizije izradio je program vojne obuke i 7. januara ga dostavio svim jedinicama, po kome je trebalo da se obuka izvodi naredni mjesec dana u slobodno vrijeme. Na realizaciji toga plana, dopunjenog 14. januara, najbolje uspjehe ostvarile su 1. i 13. proleterska brigada jer su za to imale najbolje uslove, pošto su se nalazile u rezervi. Iz Relacije 13. proleterske brigade doznajemo da se u vrijeme od 1. do 17. januara, pored strojeve obuke, radilo slijedeće: „1. Napad na utvrđene neprijateljske linije. 2. Utvrđivanje položaja, zauzimanje neprijateljske linije pješadijom i uz pomoć motorizacije i artiljerije. 3. Gonjenje neprijatelja. 4. Napad na naseljena mjesta, ulične borbe, napad na utvrđene zgrade i zauzimanje istih. 5. Borbe oko šuma, rijeka; noćne borbe. 6. Pravilo službe IV dio (Jugoslovenske vojske – prim. T.R). 7. Nastava gađanja, nišanje, okidanje. 8. Naoružanje, opis svih oruđa po jedinicama 9. Fortifikacija, kopanje rovova za sve stavove“.⁶⁹⁶ Da bi se oružje dobro održavalo i stalno bilo spremno za dejstvo, u jedinicama su često vršene smotre naoružanja. I komandant 1. armije NOVJ obišao je dio jedinica divizije na prvoj liniji odbrane i tom prilikom pregledao naoružanje. Intendantska i sanitetska služba dobro su funkcionisale, a što se tiče obavještajne službe ubrzo će se

⁶⁹⁶ AVII, NOR, k. 728, br.reg. 52-4/2.

pokazati da je i ovdje podbacila u pogledu dolaska do podataka o neprijatelju ispred fronta odbrane divizije i njegovim namjerama.

U to vrijeme došlo je i do manjih kadrovskih promjena u sistemu komandovanja jedinicama. Pošto je smijenio komandanta i političkog komesara 21.udarne divizije, maršal Tito je 11. januara postavio za komandanta ove divizije potpukovnika Vlada Bajića, do tada komandanta 3.krajiške proleterske brigade, a za političkog komesara majora Mirka Jovanovića, do tada političkog komesara 1.proleterske brigade.⁶⁹⁷ Nakon toga, za komandanta 3.krajiške proleterske brigade postavljen je major Nikola Pećanac, do tada zamjenik komandanta te brigade, a za njegovog zamjenika kapetan Ilija Radaković, komandant bataljona u brigadi. Istovremeno, za političkog komesara 1.proleterske brigade postavljen je kapetan Komnen Žugić, do tada pomoćnik političkog komesara te brigade i njen partijski rukovodilac.

Značajne promjene izvršene su i u divizijskom partijskom rukovodstvu. Naime, CK KPJ obratio se 14. januara partijskim rukovodstvima u NOVJ direktivnim pismom u kom je ukazao na uspjehe NOVJ do tada, ukazujući da „prelazak na frontalni način ratovanja i veliki brojčani porast“ zahtijevaju „neodložno i brzo stvaranje moderne vojne organizacije sposobne za upotrebu i sadejstvo svih rodova oružja“. To je i pred partijsku organizaciju u NOVJ postavilo krupne zadatke. Trebalo je, prije svega, „vaspitati mase novih vojnika u duhu narodnooslobodilačke borbe i stvarati čvrstu disciplinovanu vojnu organizaciju, obučiti masu novih vojnika, ovladati svim modernim oružjem i vaspitati komandni kadar za rukovođenje frontalnim borbama“, te je dobra vrsta zaključka da „stojeći pred zadatkom pobjedonosnog okončanja rata i izgradnje naše nove države, čitava Partija mora smjelo prići omasovljenju svojih redova, jer za to postoje objektivni uslovi“ (masa u borbama provjerenih boraca). „Čvrsta i jaka partijska organizacija“, pisalo je dalje u pismu, „glavna je garancija pravilnog rješavanja ozbiljnih i teških zadataka koji stoje pred našim vojnim jedinicama“. S obzirom na potrebu svestranog pojačanja partijskog rada u vezi s novim velikim zadacima koji su stajali pred NOVJ, nametnula se potreba stvaranja čvrstih rukovodstava u divizijama, pošto su dotadašnji divizijski komiteti u novim uslovima počeli da ispoljavaju više slabosti u rukovođenju partijskom organizacijom. Dok je do tada divizijskim

⁶⁹⁷ Tito, Sabrana djela, 25, str. 208.

komitetom rukovodio jedan od pomoćnika političkih komesara brigade, što se sve više pokazivalo nepraktično, sada se – prema direktivi CK KPJ od 14. januara – uvodi pomoćnik političkog komesara divizije kao sekretar komiteta. Pored njega, komitet sačinjavaju politički komesar divizije, jedan član odgovoran za omladinski rad, ne kao predstavnik SKOJ-a već kao punopravni član rukovodstva, zatim svi pomoćnici političkih komesara brigada i sekretar partijske organizacije Štaba divizije. Novo je i da divizijski komitet formira sekretarijat koji sačinjavaju sekretar komiteta, politički komesar divizije i član odgovoran za omladinski rad. Sekretarijat rukovodi partijskom organizacijom od jednog do drugog sastanka komiteta, vodi glavne poslove partijske organizacije u diviziji i pruža pomoć brigadnim partijskim organizacijama – obilaskom ili ličnim kontaktom.

Sekretar divizijskog komiteta nije smio da se „suviše angažuje“ u štapskim poslovima divizije, već se gotovo isključivo morao posvetiti partijskom radu. S radom Štaba divizije trebalo je da bude upoznat toliko koliko mu je bilo potrebno za svoj rad. Nije smio da padne ni u grešku da vodi administraciju po personalnim pitanjima, jer je tim pitanjima i dalje trebalo da se bavi politički komesar divizije. Divizijski komiteti proletherskih i onih divizija koje su se nalazile van teritorije na kojoj su formirane odgovarali su za svoj rad CK KPJ i njemu su podnosili izvještaje. Partijsku ćeliju štaba divizije sačinjavali su: komandant, politički komesar, zamjenik komandanta, načelnik štaba, pomoćnik načelnika štaba, pomoćnik političkog komesara i svi načelnici i šefovi odjeljenja i odsjeka. Pomoćno i tehničko osoblje sačinjavalo je posebnu ćeliju.⁶⁹⁸ Nova funkcija – zvanje pomoćnika političkog komesara divizije uvedena je u NOVJ naredbom vrhovnog komandanta NOV i POJ od 15. januara 1945. godine i dopunjena tri dana kasnije, novom naredbom kojom su svi pomoćnici političkih komesara divizije dobili rang majora.⁶⁹⁹ Za partijskog rukovodioca 1. proletherske divizije, odnosno pomoćnika političkog komesara, postavljen je Mirko Novović.

Prvu prolethersku diviziju na Sremskom frontu je posjetio 16. januara vrhovni komandant u pratnji komandanta 1. armije NOVJ, general-lajtnanta Peka Dapčevića i načelnika Štaba, pukovnika Sava Drljevića. Komandant divizije, general-major Vaso Jovanović, predao

⁶⁹⁸ Tito, sabrana djela, 26, str. 3-9.

⁶⁹⁹ Isto, str. 12.

je raport vrhovnom komandantu i upoznao ga sa stanjem i mogućnostima divizije. Nakon toga, vrhovni komandant je, u pratnji članova Štaba 1.armije i Štaba 1.proleterske divizije, obišao dio položaja 1.proleterske brigade i zaklone, odnosno vatrene položaje pojedinih oruđa teškog artiljerijskog divizionu, zatim zaklone za vozila i municiju. Interesujući se za uslove života na Sremskom frontu, maršal Tito je u rogovima razgovarao sa borcima i starješinama i ukazao im da nije daleko dan potpunog oslobođenja zemlje.⁷⁰⁰

Njemačka operacija „Zimska oluja“, protivudar Prve armije NOVJ i stabilizacija fronta u Sremu

Dok je 1.armija NOVJ pregrupisavala snage i izgrađivala pojas odbrane, Komanda 34.armijskog korpusa pripremala je u najvećoj tajnosti operaciju na cijelom Sremskom frontu koju je nazvala „Zimska oluja“ („Wintergewitter“). Cilj je bio: ponovno zauzimanje „Nibelunške linije“ – najpovoljnijih odbrambenih položaja u Sremu, izgubljenih u decembarskoj operaciji; neutralisanje snaga NOVJ na Sremskom frontu; obezbjeđenje južnog boka Grupe armija „Jug“ za operacije u Mađarskoj i za likvidaciju Virovitičkog mostobrana. Zamisao Komande korpusa bila je da: glavni udar nanese na lijevom krilu, 7.SS divizijom pravcem Sotin – Opatovac – Tovarnik, uvodeći je preko borbenog poretka 117.lovačke divizije; duboko prodre u pozadinu 1.armije NOVJ i presječe odstupnicu njenim glavnim snagama sa prve odbrambene linije, a zatim da, uz istovremene napade 117.lovačke divizije od Sotina i 41.tvrđavske pješadijske divizije iz rejonu Berak – Orolik i od Komletinaca, opkoli i uništi glavninu 1.armije na prostoru Šidski Banovci – Ilača – Tovarnik, nakon čega bi organizovao odbranu na „Nibelunškim“ položajima. Početak napada planiran je u zoru 17. januara 1945. godine.⁷⁰¹

Njemački 34.armijski korpus do 9. januara je završio smjenu 118.lovačke divizije i posijedanje položaja u Sremu sa 41. i 117.divizijom u prvoj i 7.SS divizijom u drugoj liniji, pripremajući ih istovremeno za napad. Noću između 15. i 16. januara on je pregrupisao snage, na lijevo krilo doveo 7.SS diviziju „Princ Eugen“ i tokom dana završio posljednje pripreme za napad. Obavještajna služba 1.armije nije imala nikakvih podataka o njemačkim

⁷⁰⁰ Sremski front 1944-1945, str. 168-171.

⁷⁰¹ Isto, str. 165-172.

planovima, iako se poslije borbi na pravcu Otok – Nijemci predviđalo da bi 34.korpus mogao produžiti s napadom. Međutim, slaba aktivnost na frontu, dubok snijeg i vrlo oštra zima kao da su uspavali štabove tako da je obavještajna služba potpuno podbacila. Ni manevar 7.SS divizije uoči napada nije zapažen, pa je čak i vrhovni komandant NOVJ neposredno pred napad obišao front u Sremu.

Napad 34.armijskog korpusa počeo je u 4.30 sati 17. januara, nakon kratke artiljerijske pripreme duž cijele linije fronta, iznenadivši 1.armiju. Na frontu odbrane 1.proleterske divizije u napad je prešao 1230.grenadirski puk 41.tvrđavske pješadijske divizije – od Orolika i Berka prema Spajinskim njivama. Na položaju kod Starog Sela neprijatelj je potpuno iznenadio Italijansku brigadu, koja se gotovo bez otpora u neredu počela povlačiti prema stajalištu Bokšić, na željezničkoj pruži Šidski Banovci – Čakovci. Tako su Nijemci s malo napora ovladali Spajinskim njivama i iz pozadine ugrozili dvije susjedne brigade: 8.crnogorsku na desnom krilu i 3.krajišku s jednim bataljonom 1.proleterske brigade, koji je prije nekoliko dana ubačen na spoj između Italijanske i 3. krajiške brigade, na lijevom krilu divizije. Zbog brzog i neorganizovanog povlačenja Italijanske brigade, na položaju su ostali topovi Artiljerijske brigade koji su na glavnoj liniji odbrane bili postavljeni za protivtenkovsku odbranu. Ostavljene bez pješadijske zaštite, Nijemci su lako, uglavnom napadom s leđa, zaplijenili 10 topova 45 mm i 5 topova 76 mm.

Pošto je izbio u Spajinske njive, neprijatelj je odatle uputio jednu grupu na sjever, prema Čakovcima, a jednu na jug, prema ž. st. Đeletovci, radi obuhvata dijela jedinica 1.proleterske divizije na prvoj liniji odbrane i napada s leđa. Grupu koja je nastupala ka Čakovcima sačekao je bataljon 8.crnogorske brigade, koji se tu nalazio u brigadnoj rezervi, razbio je i odbacio natrag ka liniji k.114 – k.110. Međutim, grupa koja je nadirala ka ž. st.Đeletovci probila se i s leđa napala dijelove 1.proleterske brigade na liniji Ostojić – Dubrave. U takvoj situaciji intervenisao je Štab divizije i sa dva bataljona 13.proleterske, koji su se nalazili u rezervi i dva bataljona 1.proleterske brigade, uz bočno dejstvo djelova 3.krajiške proleterske brigade od željezničke pruge, izvršio protivnapad na uklinjenog neprijatelja, uspio da ga dijelom povрати i zaustavi na liniji Ostojić – Spajinske njive – Pepeljuga – k. 110 – k. 108, uz osjetne gubitke.⁷⁰²

⁷⁰² Zbornik, tom I, knj. 18, str. 63-65: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije od 17. januara.

I dok je na lijevom krilu armijskog rasporeda 6.proleterska divizija odbila sve napade djelova 41.divizije na pravcu Komletinci – Nijemci, dotle je na desnom krilu, na frontu 5.udarne divizije, 7.SS divizija napadom iz Sotina zauzela Opatovac i Mohovo, a zatim skrenula na jug i do 11 sati izbila u Lovas. Istovremeno su dijelovi 117.lovačke divizije, napadajući takođe od Sotina, zauzeli Gladnoš pustaru, odakle su skrenuli na zapad i oko podne ovladali Tompojevcima.⁷⁰³ Dubokim prodorom 7.SS divizije u raspored 1.armije neprijatelj je ozbiljno zaprijetio obuhvatom ne samo 1. već i 6.proleterske divizije i daljim prodorom prema Tovarniku. U teškoj situaciji, Štab 1.armije naredio je 11.udarnoj diviziji, koja se nalazila u armijskoj rezervi, da dijelom snaga pomogne 5.udarnoj diviziji u odbrani, a 1.proleterskoj diviziji da čitavu 13.proletersku brigadu postavi sjeverno od Tovarnika i zatvori pravac Lovas – Tovarnik, a sa ostalim snagama da se povuče na nove položaje prema neprijatelju koji je napadao sa zapada i sjevera, dok je 21. udarnu diviziju uputio na pravac Mahovo – Šaregrad. Obavješten o situaciji na Sremskom frontu, vrhovni komandant NOV i POJ intervenisao je na taj način što je hitno – automobilima, željeznicom i pješke – uputio 2.proletersku diviziju, koja se nalazila u Beogradu u ulozi rezerve Vrhovnog štaba – prema Iloku, stavivši je pod komandu 1.armije.⁷⁰⁴ U večernjim satima naredio je Štabu 1. armije da organizuje armijski položaj na liniji Ilok – Ljuba – Erdevik – Kuzmin – ušće Bosuta, držeći u sklopu odbrane i Kukujeve.⁷⁰⁵

Odmah po prijemu naređenja Štaba armije, Štab 1.proleterske divizije naredio je u 13.30 sati 13.proleterskoj brigadi da se odmah prebaci u rejon Rana jabuka – Morov salaš – Lemnerov salaš, u zahvatu puta Sotin – Tovarnik, 2-3 km sjeverno od ovog mjesta, uspostavi vezu s djelovima 5.udarne divizije i zatvori pomenuti pravac. Istovremeno je naredio brigadama: 8.crnogorskoj, da se postavi sjeverno od Ilače i organizuje čvrstu odbranu na liniji Morov salaš – Krčevine (k. 125) – Bokšić; Italijanskoj, da organizuje odbranu u rejonu Čakovci – Bokšić, sjeverno od Šidskih Banovaca; 3.krajiškoj, da se rasporedi na odbrambenoj liniji koju je izgrađivala 1.proleterska brigada zapadno od Šidskih Banovaca; 1.proleterskoj, da se prebaci u Ilaču i obrazuje divizijsku rezervu, s tim da dijelom snaga posjedne

⁷⁰³ Zbornik, tom XII, knj. 4, str. 806-808. Izvještaj Obaveštajnog odjeljenja Komande grupe armija „E“ Komandi Jugoistoka od 17. januara u 22 sata.

⁷⁰⁴ Tito, Sabrana djela, 26, str. 16-17.

⁷⁰⁵ Tito, Sabrana djela, 26, str. 16-17.

rovove koje je kopala 13.proleterska brigada, a drugim dijelom da izgradi rezervni divizijski položaj sjeverno od Ilače, na liniji Stari ilač – k. 123. Artiljerijska brigada zauzela je vatrene položaje od Šidskih Banovaca do Tovarnika. Štab divizije zahtijevao je od svih jedinica da onemoguće neprijatelju dalji prodor i da „budnost i borbeni gotovost i starješina i boraca bude danonoćna“. Štab divizije premjestio se iz Šidskih Banovaca u Ilaču.⁷⁰⁶

Manevar divizije, kao i manevri ostalih jedinica 1.armije u to vrijeme nijesu dali očekivane rezultate. Ubacujući u borbu druge ešelone, neprijatelj je stalno pojačavao pritisak, naročito na pravcu glavnog udara. Poslije veoma žestoke borbe s dijelovima 5. i 11.udarne divizije, a zatim i sa 13.proleterskom brigadom, 7.SS divizija, napadajući od Lovasa, uspjela je da nešto poslije 17 sati prodre u Tovarnik i da ga do 19 sati zauzme. Trinaesta proleterska brigada povukla se u toku noći između 17. i 18. decembra kroz i oko Tovarnika na istok, zauzela položaj na pola puta između Tovarnika i Šida i zatvorila taj pravac. Zauzimanjem Tovarnika neprijatelj je presjekao odstupnicu dvjema brigadama 5.udarne i glavnini 1.proleterske divizije (4 brigade), jer im se našao za leđima, a zaprijetio je da odsječe i 6.proletersku diviziju.

U veoma teškoj, čak dramatičnoj situaciji, Štab armije naredio je preko telefona 1.proleterskoj diviziji da se, u sadejstvu s odsječenim djelovima 5.udarne divizije i uz stalnu vezu sa 6.proleterskom divizijom, povlači prema Šidu, a uveče je, prije upada Nijemaca u Tovarnik, radi posjedanja novih položaja, stabilizacije fronta, sprečavanja daljeg prodora neprijatelja i priprema za ofanzivna dejstva – uputio pisano naređenje svim divizijama da se postave: 1.proleterska, na prostoru Berkasovo – Šid – Prnjavor – Kukujevcima, sa zadatkom ofanzivnog dejstva prema Sotinu i Ilači; 5.udarna, u rejonima Novak-Bapska, Molovin, Sot radi dejstva prema Lovasu i komunikaciji Tovarnik – Sotin; 21.udarna, na prostoru Ilok – Šarengrad sa zadatkom dejstva prema Lovasu i Opatovcu; 6.proleterska, na području Ilinci – Mala Vašica – Adaševci – Bačinci; 11.divizija, na prostoru Gibarac – Bačinci – kao armijska rezerva. Prva konjička brigada trebalo je da ostane na zatečenom prostoru: Adaševci – Morović – Grk (Višnjićevo). Sve divizije trebalo je da budu u određenim rejonima

⁷⁰⁶ Zbornik, tom I, knj. 18, str. 65-66: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije od 17. januara u 13,30 sati.

do 6 sati 18. januara i da otpočinu sa utvrđivanjem ne gubeći kontakt s neprijateljem.⁷⁰⁷

Zbog zauzimanja Tovarnika od strane 7.SS divizije, izvlačenje dijelova 1.proleterske i 5.udarne divizije bilo je veoma otežano, pa je Štab 1.armije, da bi im olakšao manevar, naredio 11.diviziji da napadne neprijatelja u Tovarniku i istjera ga iz sela. U 19.45 sati naredio je i 1.proleterskoj diviziji da dijelom snaga takođe napadne Tovarnik, a s obzirom da je svoje snage morala izvlačiti tim pravcem, trebalo ga je po svaku cijenu što prije zauzeti i držati ga u svojim rukama.⁷⁰⁸ Međutim, napade djelova 11.udarne divizije tokom noći neprijatelj je odbio, a djelovi 1.proleterske divizije nijesu ni stigli da se uključe u napad. No i pored neuspjeha da se zauzme Tovarnik, glavnini 1.proleterske i djelovima 5.udarne divizije – ukupno 6 brigada, uspjelo je, poslije vrlo dramatičnih i žestokih borbi u toku 17. januara, da se obilazeći Tovarnik s juga a manjim dijelom i kroz selo – uz velike napore provuku tokom noći u rejone određene od Štaba armije.

U zoru 18. januara 1.armija se našla na liniji Šarengrad – Novak-Bapska – Berkasovo – Šid – Ilinci – Gradina, na kojoj je počela da organizuje odbranu s 21, 5, 1. i 6.divizijom u prvoj liniji i 11.divizijom i 1.konjičkom brigadom u armijskoj rezervi, dok se 2.proleterska divizija nalazila u pokretu prema Iloku. Štab 1.proleterske divizije rasporedio je brigade: 8.crnogorsku u Berkasovo, s tim da posjedne položaj k. 150 – k. 114, oko 3-4 km sjeverozapadno od Berkasova; južno od nje i sjeverozapadno od Šida, do kumunikacije Tovarnik – Šid kod k. 98 položaj je posjela 1.proleterska, a dalje na jugozapad, preko željezničke pruge do Dačova salaša, 3.krajiška proleterska; u Selište je upućena 13.proleterska, a u Prnjavor Italijanska brigada, sa zadatkom da izgrade drugu liniju divizijske odbrane istočno od Šida, od ceste Šid – Gibarac do ceste Berkasovo – Sot. Štab divizije premjestio se u Šid, a zatim u Gibarac. Sjeverno, prema Dunavu, nalazile su se 5. i 21.udarna divizija, a južno 6.proleterska divizija. Povlačenjem na pomenutu liniju, 1. armija je izbjegla neprijateljeve pokušaje obuhvata pojedinih jedinica i time, uglavnom, prebrodila kriznu situaciju.

Noć između 17. i 18. januara i Komanda njemačkog 34.armijskog korpusa je iskoristila za pregrupisanje snaga,

⁷⁰⁷ Isto, str. 67-68: Naređenje Štaba 1.armije štabovima divizija od 17. januara.

⁷⁰⁸ Isto, str. 68: Naređenje Štaba 1.armije Štabu 1.proleterske divizije od 17. januara u 19,45 sati.

dovođenje rezervi i pripremu za produženje napada. I pošto je u toku noći izbacio dijelove 11. udarne divizije iz Tovarnika, korpus je ujutro u 9 sati krenuo u napad, nanoseći i dalje glavni udar sa 7.SS divizijom na centralnom dijelu Sremskog fronta prema Šidu, uz snažnu podršku artiljerije i tenkova. Na udaru je bila 1.proleterska divizija. Na njenom desnom krilu 8.crnogorska udarna brigada uporno je branila svaki metar zemljišta sprečavajući neprijatelja da brzo prodre u Berkasovo. U centru i na lijevom krilu borbenog poretka, 1. a dijelom i 3.krajiška proleterska brigada bile su primorane da se povuku na zapadnu ivicu Šida, gdje su pružile snažan otpor. U veoma žestokom okršaju i obostrano velike gubitke, Nijemci su uspjeli da prodru u sjeverni dio sela, ali sva njihova nastojanja da obuhvatom sa sjevera i prodorom kroz selo ovladaju Šidom onemogućila je upornom odbranom 1.proleterska brigada. Uvidjevši to, Nijemci su težište napada prenijeli na južne prilaze Šidu, u namjeri da obuhvatom s juga, pravcem Dačov salaš – Barmač – Čizovci, ovladaju mjestom i izbjegnu ulične borbe. Svu težinu borbe primila je na sebe 3.krajiška proleterska brigada. Ponovo je došlo do teških okršaja, vođenih najčešće prsa u prsa. Brigada je, uz velike gubitke, ulagala krajnje napore da zaustavi neprijatelja. Bio je to za nju jedan od najtežih ratnih dana. Zahvaljujući snažnoj i efikasnoj podršci artiljerije i tenkova, 7.SS divizija je, poslije podne 18. januara, zauzela Šid i Berkasovo, a 1.proleterska divizija se povukla organizovano na istočne prilaze ovih mjesta na liniju k.113 – k. 105 –k. 120 – k.107, na kojoj je nastavila da pruža otpor.

Borbe za Šid spadaju u najteže borbe koje je 1.proleterska divizija vodila od svog formiranja. U tim i borbama prethodnog dana ona je pretrpjela vrlo teške gubitke, naročito 1.proleterska brigada. Divizija je ukupno imala 243 poginula, 648 ranjenih i 1.638 nestalih boraca (od kojih 1.300 iz Italijanske brigade najviše zarobljeni),⁷⁰⁹ odnosno 2.529 boraca i rukovodilaca izbačenih iz stroja ili oko 20% od ukupnog brojnog stanja divizije tada. Divizija je izgubila i 181 pušku, 41 automat, 21 puškomitraljez, 4 mitraljeza, 4 minobacača, 13 topova 45 mm, 5 topova 76 mm, 11 pištolja, 1 protivtenkovsku pušku, 7 dvogleda, 59 zaprežnih kola, 1935 topovskih granata 45 mm, 308 topovskih granata 76 mm, 172 minobacačke mine 120 mm i 121 konja. Prema procjeni Štaba divizije, u tim dvodnevni borbama ona je neprijatelju nanijela gubitke od 1.195 poginulih, 1.816 ranjenih i 9

⁷⁰⁹ Isto, str. 86-93: Izvod iz Opreacijskog dnevnika Štaba 1.proleterske divizije za period od 11. do 20. januara 1945.

zarobljenih vojnika.⁷¹⁰ Gubici i ostalih divizija bili su veliki. Tako je 1.armija u dvodnevним borbama imala ukupne gubitke od blizu 1.000 poginulih, oko 2.700 ranjenih i isto toliko nestalih, od kojih su se neki kasnije probili kroz liniju fronta i vratili u svoje jedinice.

Veliki gubici uslijedili su kao posljedica iznenađenja koje je postigao neprijatelj i neiskustva boraca i komandnog kadra za vođenje odbrambenih borbi u ravnici, pogotovo u protivtenkovskoj odbrani. Nijemci su na položajima zaplijenili dva kompletna protivtenkovska divizionna kalibra 45 mm, a 1.armija nije imala tenkova da bi se uspješnije suprotstavila neprijatelju.

Nakon dva dana žestokih borbi, Štab 1.armije je izvukao iz borbe izmorenu i prorijeđenu 1.proletersku diviziju i na njen dio fronta, prema Berkasovu i Šidu, uveo 11.diviziju. Smjena je izvršena noću, između 18. i 19. januara. Divizija je dobila zadatak da „organizuje centralni odsek prihvatne armijske odbrambene linije” na dužini od k. 130 (na potoku Mohorač, južno od Vizića) – Gornje lice – Siratuš potok – Kanjev mlin – Barakut potok – Močilo – pa do kanala kod Topole. Bio je to dio planiranog armijskog položaja, čiju je izgradnju 17. januara naredio vrhovni komandant Štabu armije na liniji Ilok – Erdevik – ušće Bosuta u Savu.

U cilju organizacije smjene i izgradnje dijela novog prihvatnog armijskog položaja, Štab 1.proleterske divizije uputio je u 18 sati 18. januara naređenje brigadama: 8.crnogorskoj, da poslije smjene krene pravcem Berkasovo – Ljuba – Pištinac i odmah pristupi izgradnji položaja od tri odbrambene linije na lijevoj obali potoka Mohorač, na prostoru k. 130 – Gornje lice – k. 139 – k. 104 – izvor Siratuš potoka; 3.krajiškoj, da preko Bačinaca odmaršuje u Bingulu i odmah otpočne izgradnju položaja od tri odbrambene linije od izvora Siratuš potoka pa na jug do k. 94 na Barakut potoku; Italijanskoj, da se od Kukujevacu prebaci na prostor Flamijin dvor – Međeš pustara – Daščara i izgradi tri odbrambene linije s obje strane Barakut potoka od k. 94 do kanala; 1.proleterskoj, da krene pravcem Gibarac – Erdevik – St. Divoš, radi izgradnje dijela rezervnog položaja od dvije odbrambene linije zapadno od St. Divoša, na prostoru k. 160 – k. 140 – k. 126 – k. 108 – Bare; 13.proleterskoj, da najkraćim putem odmaršuje u Čalmu i izgradi dio rezervnog položaja od dvije odbrambene linije na lijevoj obali Marjan potoka, počev od Jaroš potoka, preko Međeša, do kanala i Šidina mlina kod k. 92.⁷¹¹ Štab divizije iz

⁷¹⁰ Isto.

⁷¹¹ Isto, str. 73-74.

Gibarca premjestiće se u Čalmu. Tokom 19. januara izvršena je promjena u rasporedu jedinica na taj način što je 3.krajiška proleterska brigada, po naređenju Štaba armije, upućena u Erdevik, sa zadatkom da zapadno od sela izgradi odbrambenu liniju.

U međuvremenu, pretpostavljajući da ima dovoljno snaga, a vjerovatno nedovoljno upoznat sa situacijom na Sremskom frontu, vrhovni komandant NOV i POJ je 18. januara naredio Štabu 1.armije da odmah preduzme „kontranapad jačim snagama na komunikaciju Sotin – Tovarnik, u cilju njegovog ovladavanja i povratka sela Opatovca, Mohova i Lovasa... Pros(tor) Tovarnik – Lovas – Mahovo – Opatovac treba da nam posluži za dalje ofanzivne operacije, zato ga treba što pre imati u svojim rukama, dok se neprijatelj nije na istom utvrdio“.⁷¹² Vrhovni komandant je uočio značaj pomenutog prostora za dalje operacije. Ona je i bila cilj operacije „Zimska oluja“, ali 1.armija tada nije bila u stanju da je povрати, što se vidi iz depeše Štaba 1.armije upućene istog dana Vrhovnom štabu NOV i POJ u kojoj je, pored ostalog, rečeno: „I pored našeg upornog nastojanja naše jedinice nisu u stanju izvršiti ni jedan jači protivnapad. Svim silama nastojimo da zaustavimo neprijatelja i sredimo jedinice“.⁷¹³

Pošto je 18. januara, pored Šida i Berkasova, na frontu 1.proleterske divizije zauzeo sjeverno od nje Novak-Bapsku i Šarengrad, a južno Ilince, Malu Vašicu i Adaševce – 34.armijski korpus za dva dana je potisnuo 1.armiju na istok, oko 22 km mjereno linijom Orolik – Šid i time potpuno ovladao „Nibelunškim položajima“, odnosno ostvario cilj postavljen operacijom „Zimska oluja“. Polazeći od toga i smatrajući da u daljim dejstvima ne bi postigao neke posebne rezultate, komandant Grupe armija „E“ obustavio je dalji napad 34.armijskog korpusa na frontu u Sremu. Nakon toga Komanda korpusa je, 19. januara, naredila jedinicama da pređu u odbranu na liniji Mohovo na Dunavu – istočno od Tovarnika – istočno od Ilinaca – Batrovci – lijeva obala Bosuta – Lipovac, odnosno na „Nibelunškoj liniji“ kao najpovoljnijim položajima za odbranu tada u Sremu, koji su Nijemcima garantovali stabilnost Sremskog fronta i sprečavanje prodora jedinica NOVJ prema značajnim saobraćajnim čvorovima: Vukovaru, Vinkovcima i Brčkom, a pogotovo prema važnom strategijskom čvoru – Slavonskom Brodu.⁷¹⁴

⁷¹² Zbornik, tom II, knj. 15, str. 84: Depesa VK NOV i POJ Štabu 1.armije od 18. januara.

⁷¹³ AVII, NOR, k. 40, br.reg. 2-25/1 i 2-27/1.

⁷¹⁴ Milovan Dželebdžić, isto, str. 40-44.

Već u noći između 19. i 20. januara, pod zaštitom 7.SS divizije i borbene grupe „Burgemajster“, počele su da se izvlače iz borbe i u toku naredne noći posjedaju i utvrđuju „Nibelunšku liniju“ i to: 117.lovačka divizija na odseku Mohovo – Lovas – Tovarnik, a 41.tvrđavska divizija od Tovarnika do Batrovaca na Bosutu. Prema planu, 7.SS divizija trebalo je dva dana kasnije da se kroz položaje 41.divizije povuče u pozadinu fronta, u rejon Našica, radi odmora i upotrebe na drugom pravcu, a da jaka borbena grupa „Burgemajster“ obrazuje korpusnu rezervu iza 117.divizije.

Vrhovni štab NOV i POJ i Štab 1.armije nijesu ništa znali o namjerama neprijatelja. Nije se isključivala ni mogućnost da on nastavi da nadire na istok, pa je Vrhovni štab 19. januara, radi odbrane Sremske Mitrovice, naredio Štabu 1.armije da u rejon Mačvanske Mitrovice uputi jednu bateriju haubica ili topova, koja će sa tamošnjom baterijom haubica obrazovati divizion sa zadatkom da, u sadejstvu s divizionom 2.armije NOVJ, u slučaju potrebe tuče sve prilaze sa zapada Sremskoj Mitrovici. Radi obezbjeđenja artiljerije trebalo je uputiti i bataljon pješadije.⁷¹⁵ Naređenje Vrhovnog štaba Štab armije je prenio na Štab 1.proleterske divizije, koji je 20. januara u rejon Mačvanske Mitrovice uputio jednu bateriju teškog artiljerijskog divizona i bataljon 13.proleterske brigade, koji će tamo ostati mjesec dana.

I pored sve opreznosti, Vrhovni štab je još 18. januara insistirao da, zbog novonastale situacije, Štab 1.armije u najkraćem roku preduzme opšti napad na neprijatelja na Sremskom frontu. Dva dana kasnije, 20. januara, Vrhovni štab je depešom naredio Štabu armije da ga izvijesti o rasporedu i zadacima divizija, o tačnoj liniji fronta u Sremu, zatim da li je završio grupisanje snaga za namjeravani protivnapad i kada namjerava da ga izvede.⁷¹⁶ Na ovo naređenje je komandant 1.armije, general-lajtnant Peko Dapčević, odgovorio takođe depešom istog dana, obavještavajući Vrhovni štab da se front proteže linijom: zapadno Šarengrad – Srednje brdo – 800 metara istočno od Novak-Bapska – zapadna ivica Berkasova – istočno od Šida preko Krčevina na Dubrave do rijeke Bosuta; da se 1.armija nalazi sa četiri divizije u prvoj liniji: 21, 5. i 11.udarna i 6.proleterska; da 1.proleterska divizija vrši utvrđivanje drugog armijskog položaja na liniji Vizić – Erdevik – pustara Slobodince (4 km sjeverno od

⁷¹⁵ Tito, Sabrana djela, 26, str. 21 i 142.

⁷¹⁶ Isto, str. 18.

Kuzmina); da od Slobodinaca do Jelisavetinog kanala utvrđivanje položaja vrše dvije brigade 6.proleterske divizije i da se 2.proleterska divizija nalazi u rejonu Iloka, zatim da za sređivanje i pripremu jedinica za opšti napad treba tri dana.⁷¹⁷

Dok su razmjenjivane depeše, borbe na Sremskom frontu su vođene nesmanjenom žestinom. Jedinice 1.armije počele su 19. januara da preuzimaju inicijativu i izvode sve uspješnije protivnapade. One su do 21. januara uspjele da povrate sela Novak-Bapsku, Berkasovo, Šarengrad, Šid, Adaševce, Malu Vašicu, istočni dio Ilinaca i da izbiju pred Mohovo, Lovas, Tovarnik i u zapadni dio Ilinaca.⁷¹⁸ Time su jedinice njemačkog 34.armijskog korpusa bile prisiljene da se, pod snažnim pritiskom 1.armije i u žestokim borbama, povlače na „Nibelunšku liniju“ i da na njoj organizuju odbranu.

S obzirom na to da se izbijanjem pred pomenutu liniju situacija na Sremskom frontu uglavnom konsolidovala i s obzirom na dolazak svježje 2.proleterske divizije u rejon Iloka, Štab 1.armije je ocijenio da su time stvoreni uslovi da sa armijom izvrši protivudar na snage 34.armijskog korpusa na čitavom frontu i razbije Sremski front. Zamisao, kako ju je formulisao Štab armije u zapovijesti za protivudar od 22. januara 1945. godine, bila je: „... razbiti neprijateljsku odbrambenu liniju Mohovo – Salaš F. Senca – Knebllov salaš – Tovarnik – Ilinci, ovladati Mohovom, Lovasom i Tovarnikom i goniti razbijenog neprijatelja dalje preko linije Sotin – Berak – Orolik – Komletinci“.⁷¹⁹ Početak protivudara planiran je za 22. januar „odmah po povezivanju jedinica na polaznim položajima, s tim što će jedinice koje su već u kontaktu sa neprijateljem produžiti sa daljim prodiranjem svojim pravcima“.⁷²⁰

U predstojećem protivudaru, prema pomenutoj armijskoj zapovijesti, 1.proleterska divizija dobila je zadatak da napadne „neprijateljsko uporište u Tovarniku obuhvatajući ga sa zapadne strane i, ujedno, obezbjeđujući se sa potrebnim snagama od Ilače, kao i od Sotina, bez obzira što ovaj pravac zatvara 5.divizija. Po likvidaciji Tovarnika produžiti sa daljim energičnim gonjenjem, ovladati Ilačom, Šidskim i Vinkovačkim Banovcima i izbiti na naše ranije položaje na sektoru desno od linije određene za 2.proletersku diviziju, a lijevo do r.Bosuta“.⁷²¹

⁷¹⁷ Isto, str. 22.

⁷¹⁸ AVII, NOR, k. 258A, br.reg. 8-6/10.

⁷¹⁹ Zbornik, tom I, knj. 18, str. 82-85.

⁷²⁰ Isto.

⁷²¹ Isto.

Sjeverno od 1.proleterske divizije, na pravcu između Lovasa i Tovarnika, 5.udarnoj diviziji je naređeno da sa jednom brigadom sadejstvuje 2.proleterskoj diviziji u zauzimanju Lovasa, a sa drugom da izbije na cestu Sotin – Tovarnik i onemogući intervenciju neprijatelja tim pravcem prema Tovarniku, dok će dvije brigade da zadrži u rezervi. Po zauzimanju Lovasa i Tovarnika trebalo je da u tom rejonu obrazuje armijsku rezervu. Druga proleterska divizija dobila je zadatak da zauzme Lovas, a zatim produži nadiranje prema Tompojevcima i Mikluševcima. Na desnom krilu armije trebala je da 21.udarna divizija zauzme Mohovo i Opatovac i produži prema Sotinu, a na lijevom krilu armije 6.proleterska divizija, ojačana 1.konjičkom brigadom, da zauzme Ilince i onemogući neprijatelja da poruši most preko Bosuta, a zatim da, u nastupanju na zapad, sadejstvuje 1.proleterskoj diviziji. Jedanaesta udarna divizija, koja je vodila borbu s neprijateljem na pravcu Šid – Tovarnik, dobila je zadatak da sa jednom brigadom, napadajući između ceste i željezničke pruge, sadejstvuje 1.proleterskoj diviziji u napadu na Tovarnik, a sa ostale dvije brigade da obrazuje armijsku rezervu u Šidu. Jedinicama je najavljeno sadejstvo avijacije.

Štab 1.armije nije odredio krajnji cilj protivudara, niti vrijeme trajanja. U zapovijesti je pisalo: „Energičnim gonjenjem i snažnim naletom ne dozvoliti neprijatelju da se zadrži na njegovim ranije utvrđenim položajima na liniji Sotin – Berak – Orolik – Koplećinci, već nastaviti dalje prodiranje na svojim pravcima, onemogućavajući neprijatelju da se sredi i organizuje jaču odbranu“, što znači da je cilj bio prodiranje ka Vinkovcima. Što se tiče vremena trajanja, Štab armije samo je odredio znakove raspoznavanja (borbeni znaci) za tri dana – 22, 23. i 24. januar.⁷²²

Iz zadataka divizijama i borbenog poretka vidi se da se Štab armije odlučio za frontalni napad, sa četiri divizije i tri brigade u prvoj liniji i samo divizijom (bez brigade) u armijskoj rezervi, bez jasno izraženog pravca glavnog udara. Ako je suditi po mjestu armijske rezerve, postavljene iza 1.proleterske divizije, koja je napadala na najvažniji objekat u sistemu neprijateljeve odbrane, onda je trebalo da ona bude nosilac glavnog udara u borbenom poretku armije, pri čemu joj je trebalo odrediti užu front napada, a iza nje postaviti jaču rezervu i podržati je jačom artiljerijom, odnosno drukčije grupisati snage. Pada u oči i činjenica da su divizije dobile zadatak da frontalnim

⁷²² Isto.

napadom zauzimaju naseljena mjesta, što spada u teža borbena dejstva koja inače dovode do većih gubitaka, a to se u dotadašnjim borbama izbjegavalo. Nejasno je, pa i neobjašnjivo, zašto se Štab armije nije odlučio da jače snage grupiše na jednom pravcu i njima izvrši proboj neprijateljeve odbrane između naseljenih mjesta, a zatim ova mjesta zauzme napadima s fronta i iz pozadine. Najpogodnije zemljišne uslove za glavni udar nudio je pravac: zapadne padine Fruške gore – prostor između Lovasa i Tovarnika i dalje, na zapad. Međutim, rezultati protivudara ubrzo će pokazati da Štab armije, odlučivši se za frontalni napad, nije odabrao oblik manevra i izvršio grupisanje snaga koji su odgovarali situaciji na frontu, što je bio i jedan od uzroka neuspjeha u protivudaru, jer se radilo o taktičkoj grešci i pogrešnoj procjeni situacije na frontu.

Prva proleterska divizija dobila je zadatak da napada na centralnom pravcu i zauzme Tovarnik – najznačajnije i najutvrđenije uporište u sistemu neprijateljeve odbrane na „Nibelunškoj liniji“. Pripremajući protivudar, nju je 21. januara Štab armije pomjerio u prostor Čalma – Divoš – Pištinac – Bingula – Erdevik, gdje je kopala rovove bliže frontu, nakon čega se razmjestila sa 1. i 13. brigadom u Sotu, 3. krajiškom u Prnjavoru, 8. crnogorskom u Erdeviku, Italijanskom u Čalmi i Artiljerijskom brigadom u Ljubi, gdje se smjestio i Štab divizije. Tokom noći divizija je dijelom snaga smijenila jednu brigadu 11. udarne divizije na položaju ispred Tovarnika, koja je povučena u armijsku rezervu.

Pristupajući izvršenju dobijenog zadatka, Štab 1. proleterske divizije postrojio je borbeni poredak za napad u dva ešelona – sa 1, 3. i 13. proleterskom brigadom u prvom i 8. crnogorskom udarnom i Italijanskom brigadom u drugom i ujutro 22. januara ih uputio: 13. proletersku, pravcem Sot – zapadne padine Fruške gore – Stanivukovićev salaš – Trumićev salaš – Lebllov salaš, sa zadatkom da izbiye na komunikaciju Sotin – Tovarnik između k. 134 i trig. 138, s tim da dalji rad podesi prema situaciji, obezbjeđujući se od Sotina i Lovasa; 3. krajišku proletersku, pravcem Prnjavor – Berkasovo – k. 121 – k. 114 – Krajcerov salaš – Kozjakov salaš – k. 136 – k. 126, sa zadatkom da napadne Tovarnik sa sjevera; 1. proletersku, pravcem Sot – Berkasovo – Klještevica – Vrtlog – k. 92, radi napada na Tovarnik s istoka; 8. crnogorsku je pomjerio iz Erdevika u Berkasovo, a Italijansku zadržao u Čalmi. Artiljerijsku brigadu postavio je na

vatrene položaje u Berkasovu, s kojih je trebalo da djeluje po Tovarniku. Štab divizije smjestio se u Berkasovu, odakle se u toku napada premjestio u rejon Gavrićevog salaša.

Nastupajući određenim pravcima, 13. 3. i 1. proleterska brigada naišle su na jak otpor neprijatelja na liniji Trunićev salaš – Grčićev salaš – Kazjakov salaš – Vrtlog i iz pokreta prešle u napad. Neprijatelj je pružio organizovan i snažan otpor, tako da je došlo do oštre borbe u kojoj su brigade zauzele Grčićev i Kozjakov salaš i Vrtlog, oko 2-3 km sjeveroistočno i istočno od Tovarnika, ali su pretrpjele teške gubitke. Samo 1. proleterska brigada imala je 50 poginulih i 160 ranjenih boraca, a sve tri brigade u prvom ešelonu divizije 90 poginulih, 336 ranjenih i 21 nestalog borca. Izgubljeno je i nešto naroužanja. Neprijateljevi gubici ocijenjeni su na 418 poginulih i 500 ranjenih, što je nerealno, dok je 20 vojnika zarobljeno, a zaplijenjena su 2 topa 75 mm i minobacač.

U svitanje 23. januara neprijatelj je, uz podršku artiljerije i tenkova, iznenada prešao u protivnapad na prvi ešelon divizije. Ponovo je došlo do žestokih sudara u kojima je naročito 3. krajiška proleterska brigada vodila ogorčene borbe. Djelovi divizije bili su prisiljeni da se povlače u veoma teškim uslovima – preko ravnog zemljišta pokrivenog snijegom na kom su se siluete boraca jasno ocrtavale kao mete. Nijemci su povratili Grčićev i Kozjakov salaš i Vrtlog, a divizija se ponovo našla na položaju s kog je prethodnog dana krenula u napad prema Tovarniku i na kom i u toku dana nijesu prestajale borbe.

Pošto prvog dana protivudara ni ostale divizije 1. armije nijesu postigle željene rezultate, Štab 1. armije odlučio je da u sumrak 23. januara ponovnim napadom svih snaga na čitavom frontu razbije odbranu njemačkog 34. armijskog korpusa i izvrši dobijeni zadatak. O toj namjeri depešom je obavijestio Vrhovni štab. U međuvremenu, uočivši da je Štab armije slabo grupisao snage, intervenisao je vrhovni komandant i u večernjim satima 23. januara uputio mu depešu: „Vaš raspored izrazito kordonski – bez rezervi. Sve ste bacili u prvu liniju. Ovo morate najhitnije ispraviti. Glavne naše snage moraju biti na vašem desnom krilu u dubinskom rasporedu s opštom rezervom od jedne divizije najmanje, u svako doba operacije“.⁷²³ Depešu je Štab armije primio iza pola noći, kada je već bilo vidljivo da od protivudara neće biti ništa i da se u

⁷²³ Zbornik, tom II, knj. 15, str. 107.

postojećem grupisanju snaga angažovanih u borbama ne može ništa promijeniti, tako da je ova intervencija zakasnila.

Zajedno sa ostalim divizijama 1.armije i 1.proleterska divizija je krenula oko 18 sati 23. januara u ponovni napad. Napadala je u istom borbenom poretku i istim pravcima kao i prethodnog dana. Brigade su odlučno nastupale i ponovo uspjele da zauzmu Trunićev, Grčićev i Kozjakov salaš i Vrtlog i da izbiju do k. 136, oko 1,5 km sjeveroistočno od Tovarnika i do srpskog groblja na samoj ivici sela. Međutim, njemački 34.armijski korpus je, dovukavši u toku noći svježe snage, prešao u svitanje 24. januara u odlučan protivnapad s težištem prema 1.proleterskoj diviziji, tačnije prema 13.proleterskoj brigadi, na desnom krilu borbenog poretka divizije. U žestokim okršajima Nijemci su uspjeli da ovladaju pomenutom grupom salaša i da diviziju potisnu na istok, do linije šuma Kalile – Stanivukovićev salaš – Gabrićev salaš – Klještevica – Korovi (zapadno od Šida), na kojoj je bilo ranije iskopanih rovova. Treba napomenuti da je diviziji na lijevom krilu u svim ovim trodnevnim borbama, u napadima prema Tovaniku sa jugoistočne strane sadejstvovala 12.brigada 11.udarne divizije.

U ponovnom napadu, 1.proleterska divizija pretrpjela je veće gubitke nego u prethodnom – poginulo je 150, ranjeno 564 i nestalo 7 boraca. Tako su ukupni gubici divizije, odnosno 1, 3. i 13.proleterske brigade angažovane u napadu, u trodnevnim borbama iznosili 240 poginulih, 900 ranjenih i 28 nestalih boraca ili ukupno 1.168 izbačenih iz stroja.⁷²⁴ Bili su to najveći gubici od svih ostalih divizija 1.armije koje su učestvovala u protivudaru. Tako velike gubitke divizija nije pretrpjela u toku ni jedne operacije vođene tokom čitavog narodnooslobodilačkog rata – kao za tri dana na Sremskom frontu, što govori o tome koliko je to bio strašan sudar. Iz ovih teških borbi divizija je, kao i sve jedinice 1.armije, izvukla dragocjena iskustva, veoma skupo plaćena.

Zbog gubitaka u decembarskoj operaciji i u ovom protivudaru, brojno stanje divizije veoma se smanjilo. „Pojedini bataljoni“, javio je 24. januara depešom Štab 1.divizije Štabu 1.armije, „nemaju ni najnužniji broj boraca... Ako ne možemo dobiti popunu moramo bataljone smanjiti na dve streljačke čete.“ Sljedećeg dana u novoj depeši Štabu armije Štab divizije bio je konkretniji, pa je konstatovao: „U 1.brigadi čete broje po 15 boraca. Polovina četa u brigadi bez

⁷²⁴ Zbornik, tom I, knj. 18, str. 245-255.

rukovodstva. U ovoj brigadi izbačeno iz stroja 178 rukovodilaca. Slično stanje u 3. i 13. brigadi. Ponovo molimo da se smanji broj četa po bataljonima. Na drugi način ne možemo održati sadanje čete, naročito u 1. brigadi.”⁷²⁵ Novom popunom mobilisanim borcima sa područja Srbije, koja je ubrzo uslijedila, ta pitanja biće riješena.

Ponovo se pokazalo da mladi, neobučeni i neiskusni borci frontalnim napadom na tehnički bolje opremljenog i iskusnijeg protivnika, a uz to solidno utvrđenog, nijesu u stanju da bez tenkova probiju čvrstu odbranu neprijatelja. Iako je sva tri dana avijacija NOVJ na frontu bila aktivna, ona nije mogla da zamijeni tenkove. Poslije neuspjeha u prvom napadu i osvjedočeno snažnog otpora i jačine neprijatelja – napad nije trebalo ponavljati, čime bi se izbjegle nove velike nepotrebne žrtve. U tom pogledu učinjena je velika greška.

Upornom odbranom, kombinovanom s protivnapadima, njemački 34. armijski korpus uspio je, bez obzira na gubitke, da se održi na tzv. „Nibelunškoj liniji“ i da onemogući 1. armiju da je probije. Ispred fronta napada 1. proleterske divizije on je zadržao grupu salaša: Trunićev, Grčićev, Kozjakov, Neškovićev i Krajcerov, koji su po svom položaju predstavljali prvu liniju „Nibelunških položaja“, čijim je držanjem obezbjedio Tovarnik kao glavni čvor odbrane i uporište na centralnom dijelu Sremskog fronta. Zbog njihovog taktičkog značaja, neprijatelj će ove salaše uporno držati – sve do proboja Sremskog fronta 12. aprila 1945. godine.

O neuspjehu u pokušaju da slomi odbranu njemačkog 34. armijskog korpusa u Sremu i o daljim namjerama, komandant 1. armije izvijestio je 24. januara vrhovnog komandanta depešom slijedeće sadržine: „I pored upornosti nismo uspjeli probiti nepr(ijateljsku) liniju kod Tovarnika i Lovasa. I nepr(ijateljski) i naši gubici su veliki. Prelazimo u odbranu i napustićemo nešto terena zbog smještaja naših i ovako iscrpljenih jedinica. Naš raspored će biti: 3 div(izije) u prvoj liniji, a 3 u rezervi na prihvatnoj liniji.”⁷²⁶

Tog dana Štab 1. armije izdao je i zapovijest za prelaz u aktivnu odbranu na cijelom frontu, ne odustajući od daljih ofanzivnih namjera: „Da bi jedinice pripremili za slijedeće ofanzivne akcije“, pisalo je, pored ostalog, u zapovijesti, „izvršićemo potrebna pomeranja jedinica i organizovati čvrstu odbranu dejstvujući ofanzivno sa potrebnim snagama.“ Štab armije je naredio divizijama:

⁷²⁵ AVII, NOR, k. 715A, br.reg. 34/4.

⁷²⁶ Isto, k. 40, br.reg. 2-55/1.

21.udarna, da zatvori pravac od Mohova prema Šarengradu, organizovanjem čvrste odbrane na liniju Dunav (oko 2 km jugoistočno od Mohova) – k. 98; 2.proleterska, da zatvori pravac od Lovasa prema Novak-Bapskoj čvrstom odbranom na liniji k. 98 (isključno) – k. 134 – k. 139 – šuma Kalile; 1.proleterska, da zatvori pravac od Lovasa i Tovarnika prema Fruškoj gori, Berkasovu i Šidu organizovanjem čvrste odbrane na liniji šuma Kalile – k. 150 – Banovina – Klještevica – k. 98 zapadno od Šida – 500 m južno od ceste Tovarnik – Šid, s tim da za smještaj jedinica koristi sela Sv. Petka, Berkasovo, Sot, Prnjavor, Selište i sjevernu polovinu Šida; 6.proleterska, ojačana 1.konjičkom brigadom, da zatvori pravac od Tovarnika i Nijemaca, odnosno Ilinaca prema Maloj Vašici organizovanjem odbrane na liniji utrina Korovi (južno od k. 98) – zapadno od M. Vašica – Gradina (na Bosutu), obezbjeđujući se od Bosutskih šuma. Petoj diviziji naređeno je da se, pošto bude smijenjena na frontu od dijelova 1. i 2.proleterske divizije, razmjesti u istočnom dijelu Iloka, Ljubi i Erdeviku – u ulozi armijske rezerve. Jedanaesta divizija dobila je zadatak da se, nakon smjene na frontu od dijelova 6.proleterske divizije, smjesti u Bačince i Kukujevcu, takođe u ulozi armijske rezerve. Smjenu je trebalo izvršiti noću između 24. i 25. januara u najvećoj tajnosti. Svim divizijama je naređeno da po izvršenom novom rasporedu pristupe „najenergičnije izgrađivanju solidnih odbrambenih položaja sa što dublje isturenim predstražarskim linijama i dobro organizovanim prihvatnim linijama“, zatim je trebalo – da bi odbrana bila što uspješnija i da bi se došlo do tačnih podataka o neprijatelju – vršiti sa po jednim ili više bataljona, snažne napade na neprijateljeve položaje. Rečenicom: „Naša odbrana mora biti neprekidno aktivna“, završio je Štab armije pomenutu zapovijest.⁷²⁷

Postupajući po armijskoj zapovijesti, Štab 1.proleterske divizije napisao je, 24. januara u Berkasovu, naređenje potčinjenim jedinicama i tokom naredne noći i slijedećeg dana izvršio pomijeranje brigada i rasporedio: 8.crnogorsku udarnu, na dijelu fronta koji od puta što vodi od Trunićevog salaša za Bapsku, pa na jug pored šume Kalile, Stanivukovićevog salaša, k. 150 do, zaključno sa putem koji siječe predio Banovina, između kota 150 i 114; 3.krajišku proletersku, od pomenutog puta pa na jug do sela Klještevica; 1.proletersku, još južnije, k cesti Tovarnik – Šid, s tim da drugu odbrambenu liniju

⁷²⁷ Zbornik, tom I, knj. 18, str. 102-104.

organizuje na zapadnoj ivici Šida, a samo selo kao najjače uporište; 13.proletersku rasporedio je u Berkasovo u ulozi neposredne divizijske rezerve, s tim da odmah otpočne izradu druge divizijske odbrambene linije od Ašmana pa na jug preko kota 153 i 145, do k. 121 zapadno od Berkasova; Italijanska brigada upućena je u Prnjavor, gdje je obrazovala opštu divizijsku rezervu. Artiljerijskoj brigadi naređeno je da se postavi na vatrene položaje u rejon Sv. Petka – Berkasovo,⁷²⁸ s tim da bude u mogućnosti da svojom vatrom pokrije cio front divizije. Medicinsko-sanitetski bataljon i divizijsko slagalište smjestili su se u Sotu, a Štab divizije u Berkasovu. Brigadama na prvoj glavnoj liniji odbrane naređeno je da odbranu organizuju u dva reda rovova, zatim da obezbijede sigurnu protivtenkovsku odbranu i da što bliže neprijatelju isture svoje dijelove, s tim da sa te isturene linije često vrše snažne napade sa dvije do tri čete na prednji kraj odbrane neprijatelja. Za smještaj boraca i jedinica koje se nijesu nalazile na položaju, brigadama je naređeno da u okviru razmještaja i položaja koriste najbliže salaše i sela radi odmora i zaštite od zime.⁷²⁹

Poslije žestokih trodnevnih borbi u kojima su obje strane pretrpjele velike gubitke, na frontu u Sremu je zavlдалo relativno zatišje. Pošto je ostvario cilj postavljen operacijom „Zimska oluja“, odnosno zauzeo „Nibelunšku liniju“ koja se protezala opštim pravcem Mohovo – Lovas – Tovarnik – Ilinci – Apševci i omogućavala mu najveću uštedu snaga, 34.armijski korpus prešao je na njoj u odbranu. Nasuprot njemu, 1.armija je, noću između 24. i 25. januara, posjela položaje za odbranu čiji se prednji kraj protezao linijom od Dunava (oko 2 km jugoistočno od Mohova), preko Novak-Bapske do Gradine (na Bosutu). Na tim linijama front je stabilizovan. Obje strane su prešle u pozicionu odbranu i na tim linijama će ostati sve do proboja i likvidacije Sremskog fronta.

Poziciona odbrana u zaleđenoj ravnici

Odmah nakon što su jedinice 1.armije, poslije neuspjeha u proboju neprijateljeve odbrane na „Nibelunškoj liniji“, posjele položaje na dostignutoj liniji, Štab armije je preduzeo sistematske mjere za njeno fortifikacijsko uređenje i osposobljavanje za čvrstu

⁷²⁸ Zbornik, tom I, knj. 18, str. 105-107.

⁷²⁹ AVII, NOR, k. 728, br.reg. 40-4/2: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije od 24. januara.

odbranu, ali i kao oslonac jedinicama za ofanzivne zadatke. On je 26. januara uputio naređenje divizijama i precizirao im zadatke u pogledu nasilnog izviđanja neprijatelja i načina uređenja položaja u zoni odbrane armije. „Da se ne bi naša odbrana pretvorila u mirovanje“, pisalo je u naređenju, „koje bi neprijatelju omogućilo nesmetano prikupljanje snaga – da bi u pogodnom momentu izvršio udar i postigao iznenađenje, kao i da bi naš sistem odbrane bio pravilno postavljen po dubini sa što više fortifikacijski uređenih odbrambenih linija“, naređeno je da sve divizije koje se nalaze u dodiru s neprijateljem na prvoj liniji odbrane vrše svake noći sa po jednim bataljonom snažne napade (nasilna izviđanja) na pojedinim sektorima neprijateljeve odbrane, radi: razvijanja i uništavanja manjih neprijateljskih odjeljenja i zarobljavanja vojnika („živi jezik“); prikupljanja tačnih podataka o neprijatelju; njegovog uznemiravanja i iscrpljivanja; upoznavanja sa rasporedom njegovih jedinica i sistemom vatre, kao i radi zadržavanja stalne inicijative i prisiljavanja neprijatelja na pasivnu odbranu.

Napade (nasilna izviđanja) trebalo je vršiti u vrijeme od 19 sati uveče do 6 sati ujutro, sa početkom napada u različito vrijeme. Povremeno su se ti napadi mogli izvoditi i danju. Svaki takav napad trebalo je pažljivo i detaljno pripremiti, s tim da divizije određuju bataljone po redu, pa i bataljone brigada u divizijskim rezervama, tako da bi svaki bataljon jedne divizije vršio napad jedanput u 10 do 15 dana. Poslije svakog napada štabovi divizija bili su obavezni da dostave izvještaj Štabu armije o postignutim rezultatima.

U pogledu fortifikacijskog uređenja divizije na prednjem kraju odbrane dobile su zadatak da izgrade čvrst prvi pojas armijske odbrane, sa nizom uzastopnih rovova povezanih saobraćajnicama i što isturenijim rovovima prema neprijatelju – za predstražarska odjeljenja. Petoj diviziji naređeno je da izradi odbrambene položaje na liniji zapadno od Iloka, Ljube i Erdevika, koristeći do maksimuma topografsko-taktičke pogodnosti zemljišta, što je u stvari trebalo da bude drugi odbrambeni pojas armije. Jedanaesta divizija dobila je zadatak da, sa dvije brigade, izradi niz utvrđenih položaja između Šida i Kukujevaca i prema Erdeviku na dijelu drugog armijskog pojasa odbrane, a sa jednom brigadom, pod čiju je komandu stavljena Italijanska brigada 1. proleterske divizije i uz pomoć mjesnog stanovništva, liniju odbrane od Kuzmina pa na sjeverozapad od

Bingule prema Viziću, gdje je u stvari trebalo izgraditi treći armijski pojas odbrane. Izvršenju naređenja trebalo je da sve divizije pristupe odmah.⁷³⁰ Dio fronta od Gradine na Bosutu do Save nije bio posjednut niti utvrđivan po sistemu neprekidnih rovova zbog močvarnog i šumom obraslog zemljišta, već je osmatran manjim snagama (1.konjička brigada).

Čim je primio armijsko naređenje, Štab 1.proleterske divizije napisao je istog dana naređenje štabovima brigada i upoznao ih sa zadatkom armije i divizije, te im konkretizovao zadatke, naročito u pogledu nasilnog izviđanja. Naredio je da napade bataljonima izvrše brigade: 8.crnogorska u 20 sati 26. januara; 1.proleterska u 23 sata 27. januara; 3.krajiška u 2 sata 29. januara; 8.crnogorska u 22 sata 30. januara; 1.proleterska u 6 sati 31. januara; 8.crnogorska u 24 sata 1. februara i Italijanska brigada u 2,30 sati 2.februara. Svaki napad trebalo je dobro pripremiti. Štabovi svake brigade bili su dužni da održe sastanak sa štabom bataljona koji je određen da izvede napad i da mu preciziraju zadatak. To isto je trebalo da urade i štabovi bataljona sa komandama četa, zatim da u toku dana dobro osmotre zemljište na pravcu napada i sa čitavim bataljonom uvježbaju napad na sličnom zemljištu. Poslije svakog napada štab bataljona bio je obavezan da sa svim rukovodiocima održi sastanak i izvrši analizu napada, a o rezultatima napada referiše Štabu brigade, a ovaj uputi pisani izvještaj Štabu divizije.⁷³¹

Posijedanje položaja i raspored jedinica izvršen je po planu koji je izradio Štab divizije. Širina fronta odbrane divizije iznosila je oko 7 km. Na prednjem kraju odbrane bilo je raspoređeno 8 bataljona (3 iz 8.crnogorske, 2 iz 3.krajiške i 3 iz 1.proleterske). Planom je bio predviđen postupak i rad brigada u slučaju neprijateljskog prodora na neku tačku i odbrambene linije.⁷³² Težilo se da se ništa ne ostavi slučaju i improvizaciji.

Čim su zauzele naređeni raspored, jedinice 1.proleterske divizije pristupile su planski i odgovorno izvršavanju dobijenih naređenja. Pored nasilnih izviđanja neprijateljevog prednjeg kraja odbrane angažovanjem pojedinih bataljona narednih noći, kako je to bilo naređeno, jedinice su se ubrzano ukopavale. Pristupile su izradi

⁷³⁰ Zbornik, tom I, knj. 18, str. 117-119: Naređenje Štaba 1.armije štabovima divizija od 26. januara.

⁷³¹ AVII, NOR, k. 728, br.reg. 40-5/2.

⁷³² Zbornik, tom I, knj. 18, str. 148-149: Plan posijedanja odbrambenih linija Štaba 1.proleterske divizije od 29. januara.

divizijskog pojasa odbrane koji se desno i lijevo povezivao i oslanjao na odbranu susjednih divizija i tako uklapao u jedinstveni armijski pojas odbrane. Prvih nekoliko dana i noći naporno se radilo da bi se jedinice što prije ukopale i zaštitile od neprijateljeve vatre i zime. Na čitavoj širini fronta kopani su neprekidni rovovi za stojeći i klečeći stav, kao i saobraćajnice između rovova. Povezivanjem rovova svih divizija na prednjem kraju izgrađena je neprekidna linija rovova na čitavom frontu odbrane armije od Dunava do Bosuta. Pored rovova i saobraćajnica, odmah se pristupilo izradi i drugih elemenata poljske fortifikacije: skloništa za borce, komande, štabova i tehnike, vatrenih položaja za automatska i artiljerijska oruđa, osmatračnica, približnica, drveno-zemljanih bunkera i drugog. Teškoće su stvarale nestašica alata i niska temperatura, a na pojedinim mjestima i u dubljim rovovima i podzemne vode. Sve do proboja Sremskog fronta jedinice 1.armije će sistem odbrane stalno, po frontu i dubini, nadopunjavati i usavršavati u fortifikacijskom smislu.

Na udaljenosti od nekoliko stotina metara naspram prednjeg kraja pojasa odbrane 1.armije NOVJ, njemački 34.armijski korpus za naročitu upotrebu posjeo je za odbranu „Nibelunšku liniju“. Njenu izgradnju u fortifikacijskom smislu korpus je otpočeo odmah po završetku operacije „Zimska oluja“, nastojeći da je tako uredi i utvrdi da predstavlja ozbiljnu prepreku za bilo kog napadača. Glavni položaj sastojao se od 3-4 reda rovova, povezanih saobraćajnicama, koji su se protezali u neprekinutoj liniji od Dunava do Bosuta – oko 30 km. Rovovi su bili ojačani raznim protivpješadijskim i protivtenkovskim preprekama (žičane i minsko-eksplozivne), kao i bunkerima izgrađenim od drveta i zemlje, ali i od betonskih elemenata. Ispred glavne linije odbrane nalazili su se položaji borbenog obezbjeđenja izgrađeni u rovovskom i grupnom sistemu utvrđivanja, u kombinaciji sa žičanim i minsko-eksplozivnim preprekama. Sva sela i salaši unutar pojasa odbrane bili su utvrđeni i uređeni za protivtenkovsku i kružnu odbranu, tako da su, u stvari, predstavljali kičmu odbrambenog sistema. Dubina prvog – glavnog pojasa odbrane iznosila je 5-6 km. Na sličan način bio je uređen i drugi pojas neprijateljeve odbrane, koji se protezao linijom Sotin – Grabovo – Berak – Orolik – Nijemci (tzv. „Zelena linija“), ali nije bio posjednut izuzev nekih uporišta. To su tzv. vinkovački i đakovački položaji. Dio fronta od Bosuta do Save kroz Spačvanske i Bosutske šume nije bio

izgrađen po sistemu neprekidnih rovova niti je bio posjednut, već je osmatran i branjen posadama iz sela pretvorenih u uporišta: Vrbanja, Soljani, Strošinci, Jamena, Račinovci, Drenovci i Gunja.

U vrijeme kada je, krajem januara 1945. godine, 1.armija NOVJ prešla na pozicionu odbranu i dok je na frontu u Sremu tokom februara, marta i početkom aprila vladalo relativno zatišje, glavne snage NOVJ u zemlji nastavile su nesmanjenom žestinom borbe protiv njemačkih okupatorskih i ustaško-domobranskih i četničkih kvislinških jedinica. Naročito žestoke borbe vođene su na frontu na Dravi (3.armija), u dolini Drine i trouglu između Drine i Save (2.armija). Značajan uspjeh postigao je 8.korpus koji je oslobođenjem Mostara (14. februara) otvorio neretvljanski pravac za nastupanje prema Sarajevu. Na dijelu jugoslovenske teritorije u pozadini neprijateljevog fronta, uspješno su djelovali: 7. i 9. korpus i jedinice 4. operativne zone u Sloveniji, 4, 6, 10. i 11.korpus u Hrvatskoj i 5.korpus u Bosni, dok je 15.korpus u januaru iz Makedonije prebačen u istočni Srem. Djelovanja ovih korpusa uglavnom su bila usmjerena na komunikacije na kojima su njemačke snage vršile pokrete nanoseći im gubitke i otežavajući im manevar, dotur i snabdijevanje. Uspješno je ometano i povlačenje jedinica Grupe armija „E“ ka južnim granicama Rajha i u Mađarsku.

Povezano s tim povlačenjem, njemački 34.armijski korpus dobio je zadatak da se odsudno brani na Sremskom frontu sve dotle dok se sve snage pomenute grupe armija ne povuku sjeverno od Save i da obezbjeđuje desni bok njemačkih snaga u Mađarskoj.

Prva proleterska divizija ostala je na dijelu glavnog položaja odbrane 1.armije u dodiru s neprijateljem do noći između 9. i 10. februara, kada ju je, po naređenju Štaba armije,⁷³³ na frontu smijenila 11.divizija nakon čega se, u ulozi armijske rezerve, povukla na prostor na kom se dotad nalazila 11. divizija – radi odmora, obuke, popune i dalje izgradnje dijela drugog armijskog pojasa odbrane koji je do tada uređivala 11.divizija. Te noći je i 5.divizija smijenila na frontu 21.diviziju, dok je 2.proleterska divizija nešto ranije upućena iz Srema na front južno od Save. Za vrijeme od 25. januara do 10. februara, koliko su se nalazile u dodiru s neprijateljem na pomenutom dijelu fronta, jedinice 1.proleterske divizije izvršile su 17 napada snagama od jednog bataljona na izabrane dijelove prednjeg kraja neprijateljeve

⁷³³ Zbornik, tom I, knj. 18, str. 268-269: Naređenje Štaba 1.armije štabovima divizija od 8. februara.

odbrane u cilju nasilnog izviđanja, nanošenje gubitaka i uznemiravanja neprijatelja. Istovremeno su odbile i dva ispada jačih snaga neprijatelja, a povremeno su bile gađane i od njegove artiljerije. U tim borbama divizija je pretrpjela gubitke od 20 poginulih i 98 ranjenih boraca.⁷³⁴

Smjena divizija izvršena je planski i bez ometanja od strane neprijatelja, a bila je maskirana fingiranim napadima dva bataljona 1.proleterske divizije. Štab divizije rasporedio je brigade: 1.proletersku u Kukujevce; 3.krajišku u Bačince; 8.crnogorsku u Erdevik; Italijansku dijelom u Kukujevce a dijelom u Bačince, odakle ju je ubrzo pomjerio u St. Bingulu i Divoš. Po naređenju Štaba 1.armije 13.proleterska je upućena u Sot, gdje je obrazovala rezervu 11.divizije. Artiljerijska brigada, teški i protivavionski divizion ostavljeni su na vatrenim položajima u rejonu Sot – Berkasovo – Šid, na upotrebu 11.diviziji. Štab divizije, inženjerijski bataljon, intendantura, medicinsko-sanitetski bataljon, auto-četa, četa za vezu, izviđačka i štabna četa – smjestili su se u Erdeviku.⁷³⁵ Smjena pozadinskih dijelova izvršena je noć ranije od borbenih jedinica. Na novom prostoru jedinice su dobro očistile rovove, skloništa i saobraćajnice, zamijenile prostirku od slame i kukuruzovine, isto tako dobro su očistile i dezinfikovale smještajne prostorije u selima kako bi se spriječila vašljivost i širenje zaraznih bolesti.

U pomenutom rasporedu divizija je ostala 34 naredna dana. Pored rada na dogradnji dodijeljenog joj dijela armijskog drugog pojasa odbrane, u fortifikacijskom smislu to vrijeme je iskorišćeno za intenzivnu vojno-političku obuku i kulturno-prosvjetni rad u jedinicama. S obzirom na iskustva iz prethodnih borbi i pretrpljene gubitke, kao i na činjenicu da su oko 80 posto sastava činili mladi borci koji prije toga nijesu prošli bilo kakvu vojnu obuku, težište rada usmjereno je na vojnu obuku kako bi se borci i jedinice što bolje osposobili za borbe u očekivanoj ofanzivi za konačno oslobođenje zemlje. Ukazujući da je „osnovni i glavni zadatak jedinica izvođenje obuke“, Štab divizije je naređenjem od 8. januara zahtijevao od svih jedinica da ovome zadatku posvete najveću pažnju i na njemu angažuju „svo starešinsko osoblje pod neposrednim rukovodstvom štabova brigada“.⁷³⁶

⁷³⁴ Isto, str. 245-255 i 276-285.

⁷³⁵ Isto, str. 270-271: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije od 8. februara u 23 sata.

⁷³⁶ Isto.

Smjernice u pogledu sadržaja i načina izvođenja vojne obuke davao je Štab divizije na osnovu direktiva i naređenja Vrhovnog štaba (kasnije Generalštaba) i Štaba 1.armije. Štabovi brigada su izrađivali planove rada sa borcima i svakog dana ih dostavljali bataljonima za idući dan. Velika pažnja poklanjana je obuci boraca u rukovanju naoružanjem – artiljeraca, minobacačlija, mitraljezaca, automatičara, snajperista, zatim inženjeraca, izviđača i vezista, a radilo se i na unapređenju obavještajne, intendantske i sanitetske službe, kao i održavanju higijene. Radilo se cio dan: ustajalo se u 6 a odlazilo na spavanje u 21 sat.

Radi ilustracije, navodimo šta je u 1.bataljonu 13.proleterske brigade rađeno 12. i 17. februara: „Od 7.30 do 11.30 sati – jedan sat pješadijski egzercir, ostalo vrijeme uvježbavali gonjenje neprijatelja vatrom, skupljanje bataljona u nastupni marš, nastupanje, izlazak ponovo na neprijatelja, razvijanje u borbu, čišćenje zemljišta preglednog i šumovitog. Poslije podne: od 14 do 15 sati obuka sa svim borcima na mitraljezima „Maksim“, od 15. do 16 sati politički čas...” I 17. februara: „Od 7.30 do 11.30 sati borbena obuka: jedinačna obuka, obuka strelca u napadu, kretanje, korišćenje zemljišta, otvaranje vatre, priprema za izvršenje pokreta, prebacivanje; uočavanje, izbor i označavanje ciljeva, osmatranje. Poslije podne od 14 do 16 sati nastava gađanja: osnovna znanja iz teorije gađanja, sjedinjena obuka u nišanjenju i okidanju, obuka u pomjeranju nišanske tačke, trouglasto nišanjenje“.⁷³⁷

U okviru obuke sve brigade su (izuzev Italijanske) izvršile sredinom marta školsko bojevo gađanje na južnim padinama Fruške gore u rejonu rasporeda. Svaki borac je iz puške ispalio po tri, iz puškomitraljeza i mitraljeza po 5 metaka, dok su artiljerci iz topova 76 mm ispalili po 2 granate, a minobacačlije iz minobacača 82 mm po 2 mine.⁷³⁸ Artiljerijska brigada je praksu u gađanju sticala u podršci jedinicama 11.divizije prilikom nasilnog izviđanja i u povremenom tučenju uočenih ciljeva u sistemu neprijateljeve odbrane.

Pored svakodnevne pripreme desetara i komandira vodova za obuku boraca narednog dana, svakodnevno je izvođena obuka i sa oficirima – po planu koji je izrađivao Štab divizije. Cilj je bio da se starješine osposobe za što uspješnije komandovanje jedinicama u

⁷³⁷ AVII, NOR, k. 728, br.reg. 6/5.

⁷³⁸ Isto, k. 728, br.reg. 34/2: Izvještaj Štaba 13.proleterske brigade Štabu 1.proleterske divizije od 24. marta.

borbi sa iskusnim, dobro obučanim i dobro naoružanim protivnikom kakav je bio na Sremskom frontu. Pri štabovima brigada održavani su kratki kursevi za desetare, a pri Štabu divizije za komandire vodova. Polaznici kurseva, pored teoretskih predavanja, najviše su se obučavali kroz praktični rad na terenu.

Skoro svakog dana u poslijepodnevnim satima održavana je politička nastava u svim jedinicama divizije. Cilj je bio vaspitati, prije svega, masu novih boraca u duhu Narodnooslobodilačke borbe, upoznavajući ih sistematski sa razvojem, ciljevima, dotadašnjim tekovinama, svijetlim perspektivama i skorim uspješnim završetkom te borbe, stvarajući od njih svjesne i disciplinovane borce za novu Jugoslaviju. Tome cilju bile su usmjerene teme i sadržaj političke nastave. Borci i starješine redovno su obavještavani o svim događajima u zemlji i svijetu, a naročito o uspjesima jedinica NOVJ i savezničkih snaga na svim svjetskim frontovima, zatim o radu organa nove narodne vlasti od mjesnih i seoskih NOO do Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i AVNOJ-a. Borcima i starješinama objašnjavana je i rukovodeća uloga KPJ u NOB-u, kao i rad i zadaci Narodnooslobodilačkog fronta, USAOJ-a i AFŽ. Posebna pažnja poklanjana je raskrinkavanju domaćih izdajnika, ustaša i četnika, kao i jugoslovenske izbjegličke vlade sa kraljem na čelu. Detaljno je objašnjavana uloga NOVJ u predstojećim završnim operacijama za konačno oslobođenje zemlje i njen značaj za očuvanje tekovina NOB-a poslije rata.

Čitavog rata, pa i na frontu u Sremu, bila je veoma živa politička aktivnost na objašnjavanju tekućih političkih događaja, kao što su konferencija predsjednika vlada tri savezničke velesile: Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog Saveza, održana u Jalti, na Krimu, od 4. do 11. februara 1945. godine, na kojoj je bilo govora i o Jugoslaviji. Podrobno je tumačeno obrazovanje Ministarskog savjeta (vlade) Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) 8. marta 1945. godine u Beogradu. Kao i ranije, nosioci političko-vaspitnog rada u diviziji bili su politički komesari i njihovi pomoćnici. Pošto divizija tada nije bila u direktnom kontaktu s neprijateljem na frontu, uslovi za taj rad u odnosu na raniji period bili su povoljniji. U jedinice je svakodnevno stizalo dosta štampanog materijala, među kojima i list „Borba“, organ KPJ, poznat po informativnosti, mobilizatorskoj i vaspitnoj ulozi. Političko-vaspitnim

radom dat je značajan doprinos podizanju političke svijesti boraca, naročito novomobilisanih, njegovanju Jugoslovenskog patriotizma i učvršćenju moralno-političkog jedinstva jedinica.

Uspješno su djelovale u jedinicama divizije partijske organizacije i organizacije SKOJ-a. One su se bavile svim zadacima koji su tada stajali pred divizijom, a u prvom redu vojno-političkom obukom, moralno-političkim stanjem u jedinicama, disciplinom, kulturno-prosvjetnim radom, ugledom proletera i svim onim pitanjima što su nametali situacija i život. Djelovano je u duhu citiranog direktivnog pisma CK KPJ partijskim rukovodstvima u NOVJ od 14. januara 1945. godine, kojom je, pored ostalog, zahtijevano neodložno i brzo stvaranje moderne vojne organizacije, vaspitanje mase novih vojnika u duhu antifašističke narodnooslobodilačke borbe, ovladavanje svim modernim oružjem i osposobljavanje komandnog kadra za rukovođenje frontalnim borbama, kao i zavođenje gvozdene vojne discipline, „shvatajući je kao neophodno sredstvo rukovođenja“.⁷³⁹ Razgovaralo se otvoreno, kritički i samokritički, a prorijeđeni redovi u prethodnim borbama partijske i skojevske organizacije popunjene su novim članovima iz redova boraca koji su se istakli u borbama i u savlađivanju vojno-političke obuke.

U tom periodu su u partijskim organizacijama vršene i pripreme za Drugu partijsku konferenciju 1. proleterske divizije, koja je održana 3. marta u Erdeviku. Konferenciji je prisustvovalo 400 delegata izabranih u partijskim organizacijama, kao i delegati komunista iz 5, 6, 11. i 21. divizije i 1. armije. Konferenciji su podnijeta tri referata: politički – referent Vlado Šćekić, politički komesar divizije; organizacioni – referent Mirko Novović, pomoćnik političkog komesara divizije; vojni-referent Vaso Jovanović, komandant divizije. Poslije svakog referata vođena je živa diskusija. Na kraju rada konferencija je usvojila zadatke za budući rad.⁷⁴⁰

Boravak na pomenutom prostoru iskorišćen je i za održavanje četnih i bataljonskih konferencija boraca, namijenjenih prije svega za unapređenje discipline i u tom pogledu su predstavljale snažno vaspitno sredstvo. Povremeno su održavane smotre po četama i bataljonima na kojima je kontrolisano održavanje naoružanja i lične higijene boraca. Štab divizije održavao je sastanke sa štabovima brigada, štabovi brigada sa štabovima bataljona, a ovi s komandama

⁷³⁹ Tito, *Sabrana djela*, 26, str. 3-9.

⁷⁴⁰ *Zbornik*, tom XI, knj. 1, str. 14-21.

četa. Na svim nivoima su analizirani uspjeh vojno-političke obuke, disciplina i moralno-političko stanje u jedinicama – radi njihovog unapređenja. Velika pažnja je posvećivana kulturno-prosvjetnom radu i zabavnom životu, radu na opismenjavanju boraca kojih je bilo i do 18 odsto brojnog stanja jedinica, organizovanju i uvježbavanju horova i diletantskih glumačkih grupa, organizovanju priredbi za borce i narod, pripremanju i izdavanju: četnih džepnih novina; bataljonskih i brigadnih listova. Propagandni odsjek Štaba divizije izdavao je i razne brošure; organizovana su predavanja za borce iz oblasti nauke; radilo se na prikupljanju građe za istoriju bataljona i brigada, na organizaciji dopisničke i fotoreporterske službe. U Propagandnom odsjeku divizije djelovala je dopisna služba čiji je rukovodilac sarađivao sa propagandnim organom pri Štabu armije. Brigade i divizija su imali agilnu fotoreportersku službu, pa je zahvaljujući njoj sačuvan veći broj fotografija koje danas predstavljaju značajna svjedočanstva i o borcima i starješinama, o životu i radu jedinica. Našlo se vremena i za sport, u prvom redu za fudbal. Divizija i brigade, a i poneki bataljon, imali su fudbalske timove koji su se takmičili za prvenstvo divizije.

Tokom februara i marta 1945. godine u jedinicama 1.proleterske divizije, pored priredbi, održano je više prigodnih proslava, mitinga, predavanja i smotri. Tako je 25. februara, u Erdeviku proslavljena prva godišnjica formiranja 8.crnogorske udarne brigade uz prisustvo predstavnika štabova 1.armije i 1.proleterske divizije. Na fudbalskom igralištu u selu održana je smotra brigade. Poslije čitanja pozdravnih telegrama o borbenom putu brigade besjedio je potpukovnik Blažo Marković, načelnik Štaba 1.proleterske divizije i prvi komandant brigade, a zatim su pročitana imena unaprijeđenih i odlikovanih boraca i starješina. Nakon toga brigada je prodefilovala ispred počasne tribine, a poslije podne je kulturna ekipa brigade izvela zabavni program za borce.⁷⁴¹ Na prigodan način obilježen je i Dan žena, 8. mart, kao značajan datum u borbi žena čitavog svijeta za ravnopravne odnose u porodici, društvu i antifašističkoj borbi. Brojna predavanja po jedinicama posvećena Svjetskoj omladinskoj nedjelji (21. do 28. marta), ustanovljenoj 1943. godine kao smotri svih slobodoljubivih i antifašistički orijentisanih omladinaca i omladinki čitavog svijeta. Na sličan način obilježen je i 27. mart, kada je 1941. vojnim pučem

⁷⁴¹ Osma crnogorska brigada, Zbornik sjećanja, str. 383-385.

zbačena tadašnja vlada Kraljevine Jugoslavije Cvetković – Maček zbog potpisivanja ugovora o pristupanju Trojnom paktu.

Na prostoru Erdevik – Divoš – Kukujevci – Bačinci – Berkasovo – Sot, na drugom pojasu armijske odbrane u ulozi armijske rezerve, 1.proleterska divizija ostala je do noći između 17. i 18. marta kada je, po naređenju Štaba 1.armije JA, na frontu Dunav – šuma 500 metara istočno od Trunićevog salaša smijenila 5.diviziju, koja je upućena u rejon Ljuba – Erdevik – Kukujevci – radi odmora, obuke i reorganizacije. Prilikom smjene divizija je sa 1.proleterskom brigadom posjela dio fronta od Dunava na jugozapad, linijom zapadno od k. 132 za 250 m, zatim istočno od Grubanovljevog salaša, do 500 m istočno od k. 136 zaključno. Odatle je dio fronta dalje na jugozapad, sve do 500 m istočno od Trunićevog salaša, posjela 13. proleterska brigada. Italijanska brigada smjestila se u Šarengradu s tim što je odmah sa dva bataljona počela da utvrđuje desnu obalu Dunava, od prednjeg kraja odbrane divizije do najistočnijih kuća Šarengrada. Treća krajiška obrazovala je divizijsku rezervu u selu Novak-Bapska. Vatrene položaje Artiljerijska brigada je posjela zapadno od Novak-Bapska, teški divizion zapadno od Šarengrada i protivavionski divizion istočno od ovog sela divizije sa svim prištapskim djelovima smjestio se takođe u Šarengrad.⁷⁴² Prilikom smjene snage 5.divizije upoznale su jedinice 1.proleterske divizije sa svim fortifikacijskim objektima koje su one izgradile na položaju, kao i sa podacima o neprijatelju ispred fronta i njegovim sistemom odbrane od Mohova do sjeverno od Tovarnika. Širina fronta odbrane 1.proleterske divizije iznosila je oko 7 km. Svojim lijevim krilom ona je uspostavila čvrstu vezu sa 11. divizijom koja se nalazila na položaju između Šida i Tovarnika do noći između 22. i 23. marta, kada ju je smijenila 21.divizija. Na Dunavu nizvodno od Šarengrada nalazili su se djelovi Dunavske riječne flotile Crvene armije.

Na posjednutom položaju, u dodiru s neprijateljem, divizija je ostala narednih 25 dana. To vrijeme iskorišćeno je za intenzivne pripreme jedinica za najavljeni prelazak u napad „čim grane proljeće“. Radilo se na fortifikacijskom usavršavanju zatečenog sistema odbrane (kopanje prilaznica, pomijeranje položaja bliže neprijatelju i dr) kako bi što efikasnije poslužio kao oslonac za napad. Nastavljeno je i sa vojno-političkom obukom, naročito sa jedinicama u rezervi, a krajem

⁷⁴² Zbornik, tom I, knj. 18, str. 407-408: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije Štabu 1.armije JA od 18. marta.

marta i početkom aprila, u rasponu od 9 dana, izvedeno je i školsko bojevo gađanje sa jedinicama. Intenzivno su prikupljani podaci o neprijatelju – njegovoj jačini, rasporedu, fortifikacijskom uređenju odbrani, vatrenom sistemu, minskim poljima, žičanim preprekama i dr, i to putem osmatranja, nasilnim izviđanjem manjim pješadijskim i izviđačkim jedinicama, kao i ubacivanjem izviđačkih djelova u pozadinu neprijatelja. Pored toga, skoro svakodnevno je na frontu dolazilo do obostranog dejstva artiljerije i minobacača, pa i iz streljačkog naoružanja.

Posljednja ratna reorganizacija divizije

U sklopu opšte reorganizacije NOV i POJ u završnoj etapi izgradnje vojne organizacije Narodnooslobodilačkog pokreta, izvršena je i posljednja ratna reorganizacija 1. proleterske divizije – na frontu u Sremu. Naime, poslije oslobađanja od okupatora Srbije, Makedonije, Crne Gore, Dalmacije i znatnog dijela Bosne i Hercegovine, brojnog narastanja NOVJ i uspostavljanja jedinstvenog strategijskog fronta od Drave, preko Srema, Bosne i Like do Jadranskog mora, stvoreni su uslovi da se NOVJ reorganizuje u savremenu armiju i prilagodi strategijskoj upotrebi oružanih snaga u završnim operacijama za konačno oslobođenja zemlje. Time je završeno konačno oblikovanje organizacijske strukture oružanih snaga nove Jugoslavije u Narodnooslobodilačkom ratu koje je proisteklo iz postignutih rezultata i novih potreba.

Nakon formiranja 1. 2. i 3. armije početkom januara 1945. godine, odlukom Povjereništva narodne odbrane DFJ od 1. marta 1945. godine, s obzirom da je u to vrijeme NOVJ, „po svojoj zrelosti, ratnom iskustvu i veštini“ ostvarivala „ulogu jedne savremene regularne armije“, kako je to pisalo u ovoj odluci – NOVJ je preimenovana u Jugoslovensku armiju (JA), a Mornarica NOVJ u Jugoslovensku mornaricu. Istom odlukom je Vrhovni štab NOV i POJ reorganizovan u Generalštab JA kao neposredni organ Povjereništva narodne odbrane za cjelokupne oružane snage.⁷⁴³ Toga dana, 1. marta, naredjenjem vrhovnog komandanta je od 8. 11. i 7. korpusa formirana i 4. armija JA.⁷⁴⁴

⁷⁴³ Zbornik, tom II, knj. 15, str. 224: Odluka Povjereništva narodne odbrane DFJ od 1. marta 1945.

⁷⁴⁴ Tito, Sabrana djela, 27, str. 3-4 i str. 6: Naredba vrhovnog komandanta za formiranje 4. armije JA od 2. marta 1945.

Novu formaciju i organizaciju štabova i jedinica JA propisao je Generalštab JA naredjenjem (Strogo pov.br. 61/45) od 14. marta 1945. godine⁷⁴⁵ i Objašnjenjem o primjeni nove formacije u JA istog datuma.⁷⁴⁶ Pošto se nije moglo odmah uskočiti u novu formaciju, prelaz je trebalo izvršiti postepeno, zavisno od potreba, sredstava i kadrova, ali svakako prije prolječne ofanzive za konačno oslobođenje zemlje. Formacija je bila trojna, gotovo identična formaciji istih jedinica u Crvenoj armiji. Čak je preuzet i naziv jedinica – streljačka divizija, streljačka brigada, streljački bataljon i streljačka četa – koji je kod JA važio sve do sredine pedesetih godina, kada je promijenjen u pješadijska. Nova streljačka divizija sastojala se od tri streljačke i jedne artiljerijske brigade i drugih jedinica rodova i službi, streljačka brigada od tri streljačka bataljona i streljački bataljon od tri streljačke čete, pored jedinica rodova i službi.

Iako je naredba datirana 14. marta, reorganizacija je u stvari počela preimenovanjem NOV i POJ u JA početkom marta 1945. godine – zavisno od uslova. Prva proleterska divizija našla se u povoljnim okolnostima da brzo i na miru izvrši reorganizaciju, jer se zatekla na drugom pojasu armijske odbrane u ulozi armijske rezerve, a u međuvremenu je bila i popunjena novomobilisanim borcima iz Srbije. Po naredjenju Štaba 1.armije JA, 8.crnogorska udarna brigada izuzeta je iz sastava divizije i iz Erdevika je 6. marta upućena u sastav 11.divizije. Istog dana se 13.proleterska brigada iz Sota, gdje je bila u ulozi rezerve 11.divizije, premjestila u Erdevik. Slijedećeg dana, 7. marta, u svim jedinicama divizije pristupilo se organizovanju štabova i formiranju jedinica prema novoj formaciji propisanoj pomenutim naredjenjem Generalštaba JA (Formacija br. IV-a streljačke divizije).⁷⁴⁷ Pored ostalog, znatno je proširen Štab divizije (naziva se i rukovodstvo streljačke divizije), a u 1, 3. i 13.proleterskoj brigadi od postojećih bataljona formirana su po tri streljačka bataljona sa po tri streljačke čete i druge jedinice. U Artiljerijskoj brigadi izvršene su manje promjene: iz njenog sastava izuzete su protivtenkovske baterije 45 mm i pridodate streljačkim brigadama.

Nakon završene reorganizacije, formacija 1.proleterske divizije izgledala je ovako: Rukovodstvo divizije, koje je i dalje zadržalo naziv Štab, sastojalo se od komandnog dijela koga su

⁷⁴⁵ AVII; NOR, k. 21, br.reg. 28/1: Formacija broj IV-A streljačke divizije.

⁷⁴⁶ Isto, k. 25A, br.reg. 15-2/1.

⁷⁴⁷ Zbornik, tom III, knj. 1, str. 14-21.

sačinjavali komandant, politički komesar, pomoćnik političkog komesara i ađutant i štabnog dijela sa načelnikom Štaba na čelu, koji je ujedno bio i zamjenik komandanta, sa odsjecima – operativnim, obavještajnim, za veze, za organizaciju i popunu, za šifru, ekonomatom i kancelarijom. Štab je još imao personalni odsjek, političko-prosvjetni odsjek, klub, redakciju (s perspektivom da dobije i štampariju), komandanta artiljerije (ujedno komandant Art. brigade), odsjek za artiljerijsko snabdijevanje, inženjerijskog oficira, komandu pozadine (odsjek za organizaciju i transport sa transportnom četom, intendantura, vojno-tehnički odsjek, odsjek za ratni plijen sa sabirnom četom, finansijski odsjek, sanitetski odsjek s referentom saniteta, bolnica lakih ranjenika, veterinarska bolnica, ubojno slagalište, pokretna radionica sa zanatlijskom četom i vod za vezu), vojno tužilaštvo, vojni sud (prvostepeni), opunomoćenika OZN-e, štabnu četvu, muziku i vojnu poštu koja je krajem marta ušla u sastav odsjeka za veze.⁷⁴⁸ U diviziji su i dalje ostale 1, 3. i 13. proleterska brigada sa štabovima i po tri bataljona, vodom izviđača, četom automatičara, četom za vezu, inženjerijskom (minerskom) četom, artiljerijskom baterijom topova 76 mm M-27-43, baterijom protivtenkovskih topova 45 mm, sanitetskom četom, veterinarskom ambulantom, organima i za snabdijevanje, artiljerijskom radionicom, radionicom za opremu i transportnom četom. Italijanska brigada nije reorganizovana – ostala je sa četiri bataljona i ranijim prištapskim jedinicama.⁷⁴⁹ Artiljerijska brigada, pored štaba i štabne baterije, imala je divizion topova 75 mm „PAK“-40, divizion topova 76 mm M-27, divizion minobacača 120 mm, brigadni sanitet, veterinarsku ambulantu, vojno-tehničku radionicu, pokretnu autoradionicu i organe za snabdijevanje.

Pored Art. brigade, divizija je imala teški divizion od dvije baterije topova 76 mm ZIS-3 i baterije haubica 122 mm, protivavionski divizion topova 25 mm, izviđačku četvu, bataljon za vezu, pionirski (inženjerijski) bataljon i mediko-sanitetski bataljon br.15.

Brojno stanje 1. proleterske divizije nakon reorganizacije iznosilo je oko 13.000 boraca, mada je novom formacijom bilo predviđeno da streljačke divizije budu skoro duplo manjeg brojnog stanja od ovog. Pored pripadnika svih jugoslovenskih naroda, u

⁷⁴⁸ AVII, NOR, k. 717, br.reg. 24-1/I.

⁷⁴⁹ Štab Italijanske brigade zatražio je 4. aprila 1945. godine od Štaba 1. proleterske divizije da brigada nosi naziv „Italija“ (k. 718A, br.reg. 4/3), ali to nije usvojeno mada se u literaturi, pa i u nekim dokumentima, brigada naziva „Italija“.

diviziji je bilo: 1.907 Italijana, 11 Rusa, 11 Čeha, 7 Poljaka, 10 Slovaka, 9 Nijemaca, 110 Mađara, 22 Rumuna, 5 Jevreja i 1 Albanac.⁷⁵⁰ Ukupne vatrene mogućnosti divizije iznosile su oko 20.000 kg u minutu.

U toku sprovođenja vojne reorganizacije pristupilo se i reorganizaciji partijske organizacije i partijsko-političkog rada u JA. Naime, nadovezujući se na pismo od 14. januara 1945. o kojem je ovdje bilo riječi, CK KPJ obratio se 21. marta te godine novim pismom svim partijskim komitetima u JA u kom je, pored ostalog, ukazao na potrebu da se „partijske organizacije u vojsci – njihova struktura i način rukovođenja – prilagode novoj vojnoj formaciji ..., koja je već u toku sprovođenja, i uslovima modernog ratovanja.“ Trebalo je celokupni partijski i politički rad „ostaviti na vojničku osnovu kako bi se obezbedilo što čvršće partijsko rukovodstvo, zavele što jača partijska kontrola i odgovornost za razvitak svake jedinice“. Da bi se to postiglo „kao sastavni deo nove vojne formacije“, trebalo je „stvoriti političke organe, počev od Političke uprave Jugoslovenske armije preko političkih odeljenja armija pa do političkih odsjeka divizija, brigada i pukova, *kao partijskopolitička tela* koja treba da rešavaju sva partijska i politička pitanja i koja treba, u prvom redu preko partijskih organizacija, da omoguće sprovođenje vojnih i političkih zadataka naših jedinica. Samim tim nema više potrebe da, pored tih organa, postoje divizijski komiteti kao partijska rukovodstva“, konstatovano je u pismu.

Rukovođenje cjelokupnim organizacionim i političkim radom partijskih i skojevskih organizacija prenjeto je na političke komesare jedinica, koji tim radom rukovode pomoću političkih organa (partijsko-politički aparat) kojima su na čelu, kao članovi komandnog dijela jedinice – ravnopravni sa komandantom. Za svoj rad oni su bili odgovorni pretpostavljenim partijskim rukovodiocima, odnosno političkim komesarima jedinica, od kojih su dobijali potrebne direktive za rad. Tako se počev od načelnika Političke uprave JA pa do osnovne partijske organizacije ostvarivalo jedinstveno partijsko rukovođenje za cijelu Armiju. Promjene su izvršene i u pogledu osnovnih partijskih organizacija – ćelija. „S obzirom na to što je bataljon po novoj formaciji postao osnovna vojna jedinica“, kako je to pisalo u pismu CK KPJ, bilo je potrebno „da i Partija stvori svoju osnovnu jedinicu – ćeliju u bataljonu“, s tim što su u četama organizovana ćelijska odjeljenja. Ćelijskim

⁷⁵⁰ AVII, NOR, k. 718A, br.reg. 3/3.

odjeljenjima rukovodili su sekretari odjeljenja koji su birani od najboljih komunista u četama, ali ne iz komandi četa. Bataljonom ćelijom rukovodio je bataljonski biro od 5 do 7 članova biranih od najboljih komunista u bataljonu. Bataljonskim biroom rukovodio je sekretar biroa koji je bio oslobođen svake druge dužnosti, a partijski je odgovarao za svoj rad s jedne strane bataljonskom birou, a s druge strane političkom komesaru bataljona.

Promjene u strukturi partijskih organizacija i vojnih jedinica uslovile su izvjesne promjene i u metodama partijskog rada i rukovođenja. Prije svega, partijske organizacije su orijentisane na potpuno ovladavanje ratnim stilom rada i izvršavanje naređenja i direktiva do kraja, što je trebalo da omogući zavođenje najstrožeg sistema partijske kontrole i odgovornosti, kao i podizanje vojničke discipline i autoriteta vojnih starješina na najveći stepen. Partijske ćelije više nijesu mogle kritikovati niti kažnjavati članove komandnog dijela jedinica, iako su oni kao komunisti njihovi članovi. To je stavljeno u nadležnost pretpostavljenih partijskih rukovodilaca viših jedinica.⁷⁵¹

⁷⁵¹ Tito, *Sabrana djela*, 27, str. 28-31.

D I O VII

**OD SREMA DO ZAGREBA U
OPERACIJAMA ZA KONAČNO
OSLOBOĐENJE ZEMLJE**

Divizija u probou i likvidaciji Sremskog fronta

Krajem marta i početkom aprila 1945. godine, pripreme 1, 2. i 3. armije JA za prelaz u ofanzivu za konačno oslobođenje zemlje bile su u završnoj fazi, dok je 4. armija JA 20. marta krenula u napad, probila neprijateljevu odbranu u Lici i nastupala prema Gorskom kotaru, Hrvatskom primorju i Istri. Bilo je to vrijeme kada se jasno nazirao skori poraz nacističke Njemačke od strane Saveznika i završetak Drugog svjetskog rata u Evropi (1939-1945). Na Istočnom frontu, poslije oslobođenja čitave Poljske, Crvena armija je izbila na Odru, zauzela grad Kistrin (u Njemačkoj) i obrazovala mostobran na lijevoj obali te rijeke (12. marta). U nastupanju na zapad, ona je krajem marta zauzela Sombathelj (u Mađarskoj) i izbila na austrijsku granicu, a zatim i Dancig (na Baltiku) i sa tog širokog fronta bila spremna da krene prema Berlinu, Pragu i Beču. Na Zapadnom frontu anglo-američke i francuske snage izbile su širokim frontom na Rajnu, forsirale je 24. marta i obrazovale mostobran kod Openhajma, a zatim do kraja mjeseca, pored više gradova, zauzele Frankfurt na Majni, Manhajm i Visbaden, da bi 11. aprila izbile na Elbu. Na frontu u Italiji anglo-američke snage, poslije dužih priprema, krenule su 4. aprila u ofanzivu prema Bolonji, Ferari, Milanu i dalje prema Austriji. Iako su njemačke snage bile dovedene u kritičnu situaciju, Hitler je uporno zahtijevao da nastave operacije na svim frontovima, jer je očekivao da će u posljednjem trenutku doći do sukoba između Sovjetskog Saveza i Zapadnih saveznika, što bi on iskoristio za zaključenje mirovnih ugovora sa zapadnim silama.

I na jugoslovenskom ratištu Nijemci su se uporno branili. U veoma nepovoljnoj operativno-strategijskoj situaciji, njemačka Vrhovna komanda oružane sile (OKW) povukla je iz Zagreba Komandu grupe armija „F“, odnosno Komandu Jugoistoka u Njemačku, a Komandu grupe „E“ preimenovala u Komandu Jugoistoka sa general-pukovnikom Aleksanderom Lerom na čelu i potčinila mu sve njemačke i kvislinške snage u Jugoslaviji: 15. i 21. brdski armijski korpus, 15. konjički kozački korpus, 34, 69, 91. i 97. armijski korpus, razne policijske i SS jedinice, ustaško-domobranske oružane snage NDH, kvislinški Srpski dobrovoljački korpus Dimitrija Ljotića, crnogorske četničke jedinice Pavla Đurišića,

četnike Draže Mihailovića i slovenačko domobranstvo – ukupno oko 800.000 vojnika. Pored drugih pregrupacija, Komanda Jugoistoka je, po naređenju njemačke Vrhovne komande, krajem marta i početkom aprila uputila 117.lovačku diviziju sa Sremskog i 297.diviziju sa Dravskog fronta u Mađarsku i Austriju. Umjesto 117.lovačke divizije na Sremski front je ubacila 963.tvrđavsku brigadu „Kloc“ („Klotz“) i još neke manje jedinice.

Težište odbrane njemačke Grupe armija „E“ na jugoslovenskom ratištu bilo je na Sremskom frontu, između Dunava i Save, izgrađenom po rovovskom sistemu i pretvorenom u snažnu utvrđenu zonu. Od Save pa na jugozapad do Karlobaga nije postojao neprekidan front. Jačim snagama branjena su uporišta na komunikacijskim čvorovima među kojima su najveća bila Bijeljina, Brčko, Sarajevo, Doboj, Banja Luka, Bosanski Novi, Bihać i Gospić. Između njih se nalazilo niz manjih uporišta za obezbjeđenje komunikacija. Odbrana Dravskog, Sremskog i Drinskog fronta već duže vrijeme bila je povjerena njemačkom 34.armijskom korpusu, jačine oko 120.000 vojnika, kojim je komandovao vazduhoplovni general Helmut Felmi. Njegov raspored početkom aprila bio je slijedeći: ojačana 11. vazduhoplovna poljska divizija na dijelu fronta na Dravi i Dunavu od Donjeg Miholjca do Dalja; borbena grupa „Šnajder“ od Dalja do Vukovara; 41.pješadijska divizija (tri pješadijska i art.puk), ojačana tvrđavskom brigadom „Kloc“, borbenim grupama „Brener“ i „Pflum“, 843.njemačko-kavkaskim i 845.njemačko-arapskim bataljonom i dva bataljona ustaša – na desnoj obali Dunava od Sotina, preko Opatovca do Mohova, pa na jugozapad preko Srema do Batrovaca i Lipovca na Bosutu i Spačvi i štabom u Đeletovcima. Na dijelu fronta između Spačve i Save, u rejonima Vrbanje, Račinaca, Jamena, Strošinaca i Soljana, kao i južno od Save u rejonima Bijeljine, Brčkog, Modriče, Bosanskog Šamca i Orašja – branila se 22.grenadirski divizija ojačana djelovima bjelogardejskog Ruskog zaštitnog korpusa, 12.ustaško-domobranske divizije, ustaškom milicijom i četnicima.

U dubini odbrane 34.armijskog korpusa, na liniji Vukovar – Vinkovci – Županja (tzv. vinkovački položaji) nalazile su se: Komanda korpusa u Nuštaru, Stožer 2.zbornog (korpusnog) područja NDH i Stožer 3.ustaško-domobranske divizije u Vinkovcima, 13.ustaški zdruk, 576.bataljon za osiguranje, 5.lovačka domobranska pukovnija,

ustaška milicija i razne druge manje jedinice. Na drugom pojasu odbrane korpusa (tzv. đakovački položaji) koji se protezao linijom Valpovo – Đakovačka Sitnica – Đakovo – Striživojna – Vrpolje – Beravci – Jaruga na Savi, nalazili su se domobranska 8.lovačka pukovnija, 2.ustaški zdruk, 3.ustaško-domobranska divizija, 594.protivavionski divizion i razne pozadinske jedinice i ustanove 34.armijskog korpusa. Korpus je imao zadatak da ovaj pojas odbrane brani do potpune evakuacije njemačkih snaga iz doline rijeke Bosne, sjeverno od Save.⁷⁵²

Pripremajući operacije za konačno oslobađanje zemlje, Vrhovni štab NOV i POJ je tokom februara i marta 1945. godine postigao sporazum sa predstavnicima savezničkih oružanih snaga – feldmaršalom Haroldom Aleksanderom, komandantom savezničkih snaga na Sredozemlju, general-lajtnantom Ajra Ikerom (Ira Eaker), komandantom savezničke avijacije na Sredozemlju, vicemaršalom avijacije Arturom Liem (Artur Lee) iz savezničke Vrhovne komande na Sredozemlju i maršalom Fjedorom Tolbuhinom, komandantom 3.ukrajinskog fronta Crvene armije – o usklađivanju dejstava u završnim stratezijskim operacijama na mađarskom, jugoslovenskom i italijanskom ratištu. Nakon toga je u Generalštabu JA tokom marta izrađen plan stratezijskih operacija JA za konačno oslobađanje Jugoslavije. Plan je detaljno razrađen na sastanku komandanata 1, 2, 3. i 4.armije, komandanta Mornarice JA i drugih visokih funkcionera Generalštaba JA kod vrhovnog komandanta, u Beogradu od 25. do 27. marta. Tom prilikom utvrđeni su svi osnovni elementi plana, kao što su grupisanje snaga i zadaci jedinica tokom operacija armija, korpusa i glavnih štabova Hrvatske i Slovenije.

Odmah po povratku komandanta 1.armije iz Beograda u Erdevik, gdje se nalazio Štab 1.armije, ubrzane su pripreme komandi i jedinica za prelazak u napad i likvidaciju Sremskog fronta. Rok je bio kratak, pa je trebalo brzo, ali i organizovano i planski raditi. Izvršena je pregrupacija snaga i pojačano izviđanje, a jedinice su popunjene borbenim sredstvima. Tih dana u sastav armije uključeni su 15.makedonski korpus sa 42. i 48.divizijom, zatim 2.proleterska, 17. i 22.divizija i 2.tenkovska brigada (bez 2.bataljona).⁷⁵³ Tako je pred

⁷⁵² Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 85 i 174; Sremski front str. 308-313; Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945. knj. 2, drugo izdanje, str. 570-572.

⁷⁵³ Druga tenkovska brigada je formirana 8. marta 1945. godine u SSSR-u, odakle je 26.marta stigla u Beograd, a potom 7. aprila u Erdevik. Brigada je u svom sastavu imala tri tenkovska bataljona s ukupno 65 tenkova T-34, koji su u to

prelazak u napad 1.armija imala 10 divizija (1, 2. i 6.proleterska, 5, 11, 17, 21, 22, 42. i 48.divizija) i 1.konjičku i 2.tenkovsku brigadu.

S obzirom na to da je front napada 1.armije podijeljen na dva sektora: sjeverni od Dunava do Bosuta i južni od Bosuta na jug preko Save pa sjeveroistočnom Bosnom, Štab armije je za izvršenje dobijenog zadatka snage i podijelio u dvije grupe: Sjevernu i Južnu. Sjevernu grupu (naziva se i Sremska) sačinjavale su 1.proleterska, 21, 22, 42. i 48.divizija i 2. tenkovska brigada (bez jednog bataljona). Južna grupa, zbog toga što je njen front dijelila rijeka Sava na dva dijela, podijeljena je još na dvije grupe: Bosutsku operativnu grupu divizija – 6.proleterska i 11.divizija i 1.konjička brigada i Južnu operativnu grupu divizija (bosansku) u koju su ušle 2.proleterska, 5. i 17.divizija. Radi što efikasnijeg i neposrednijeg komandovanja sjevernom i južnom grupom divizija, odlukom Štaba 1.armije od 28. marta, Štab je podijeljen na dva dijela. U grupu za komandovanje Južnom grupom divizija – u početku sa 2.proleterskom, 5. i 7.divizijom, a kasnije i 6.proleterskom i 11.divizijom i 1.konjičkom brigadom – ušao je dio Štaba sa komandantom armije, general-lajtnantom Pekom Dapčevićem na čelu, a za komandovanje Sjevernom grupom ostali dio Štaba sa načelnikom štaba, general-majorom Milutinom Moračom i političkim komesarom armije, pukovnikom Mijalkom Todorovićem, dok je sa Bosutskom operativnom grupom divizija u početku komandovao general-major Đoko Jovanić, komandant 6.proleterske divizije.

Poslije uspješno završenih priprema, Štab 1.armije krenuo je 4. aprila u napad lijevim krilom borbenog poretka armije, u namjeri da se po zauzimanju Brčkog postavi u povoljan položaj za nastavak operacija jačim snagama prema Vinkovcima i Županji, dok je na desnom krilu preduzeo nasilna izviđanja snagama ojačanih bataljona s ciljem da tačnije ustanovi jačinu neprijatelja na tom pravcu i „kod 1. i kod 21. divizije, zauzimanjem određenih sektora neprijateljskog položaja, stvorimo za pomenute divizije mogućnost za dalje ofanzivne operacije“, kako je to pisalo u Zapovijesti Štaba 1.armije od 3. aprila 1945. godine.⁷⁵⁴ Prema toj zapovijesti 21.divizija je, rano ujutro 5. aprila, napala ojačanim bataljonom neprijatelja na sektoru Grčićevog

vrijeme smatrani za najbolje tenkove u Drugom svjetskom ratu. U Erdeviku je u njen sastav ušao i Motodesantni bataljon formiran od boraca i starješina iz jedinica 1.armije. za njegovo formiranje 1.proleterska divizija dala je 124 borca i rukovodioca.

⁷⁵⁴ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 121-125.

salaša, a 2.proleterska divizija 3.bataljonom 3.krajiške proleterske brigade, ojačanim četom automatičara, kod Sebauerovog salaša sa zadatkom da ih zauzmu i zadrže, a u slučaju povoljnog razvoja situacije da sa ostalim snagama prošire uspjeh.

Štab 1.proleterske divizije napad je solidno pripremio⁷⁵⁵. Svi komandanti i komandiri jedinica nalazili su se na osmatračnicama, a jedinice u pripravnosti da u svakom momentu iskoriste situaciju ako se bude povoljno razvijala. Pored toga, 1.proleterska brigada vršila je sa dva bataljona snažan pritisak na neprijatelja ispred sebe – u namjeri da se uklini u prednji kraj odbrane. No i pored jake artiljerijske i minobacačke podrške, koja nije uspjela da neutrališe neprijatelja, napad zbog toga i snažnog otpora branioca nije uspio. A pretrpljeni gubici bili su veoma veliki: 84 poginula i 168 ranjenih boraca.⁷⁵⁶ Zajedno s ovim gubicima, za 25 dana koliko se nalazila na pomenutom položaju, u diviziji je ukupno poginulo 134 i ranjeno 327 boraca, što znači da je u to vreme iz njenih redova prosječno svakog dana ginulo 5 i bilo ranjeno 15 boraca. Iako se nije uspjelo ukliniti u prednji kraj neprijateljeve odbrane, nasilna izviđanja 1.proleterske i 21.divizije, koja takođe nije uspjela, jasno su pokazala da je neprijatelj solidno organizovao odbranu, da se dobro utvrdio i da će se uporno braniti.

Prelazak u opšti napad zavisio je od uspjeha jedinica na lijevom krilu 1.armije. U međuvremenu, 4. aprila u 20 sati, vrhovni komandant JA uputio je depešu Štabu 1.armije u kojoj mu je izložio zamisao predstojeće operacije i odredio neposredne zadatke. U depeši je pisalo: „Možete brzo ovladati prostorom Brčko i Vrbanja – Županja i Šamac. Sa te linije, uz sadejstvo 3. armije sa severa, prodrećete u pozadinu Vinkovaca i tako zaobići utvrđenu zonu Sremskog fronta gde se mogu uništiti, razbiti sadašnje njemačke snage u Sremu. Preneti operacije ka Brodu na manevarski i neutvrđeni teren. Dejstvujte brzo i energično. Do 8. aprila morate biti u Šamcu spremni za forsiranje Save, a taj datum je određen i za Kostu“ (Kosta Nađ, komandant 3. armije).⁷⁵⁷ Kao što se vidi u depeši je jasno rečeno da treba „zaobići utvrđenu zonu Sremskog fronta“, ali će ostati nejasno zašto to nije dosljedno sprovedeno.

⁷⁵⁵ Isto, str. 137-139.

⁷⁵⁶ Isto, str. 222-234: Operacijski dnevnik 1.proleterske divizije za period od 1. do 10. aprila.

⁷⁵⁷ Zbornik, tom II, knj. 15, str. 296. Slijedećeg dana, 5. aprila, maršal Jugoslavije Josip Broz Tito otputovao je u zvaničnu posjetu SSSR, u pratnji članova Vlade, odakle se vratio nakon 15 dana.

Do 8. aprila Južna (bosanska) operativna grupa divizija zauzela je Brčko i Orašje, a Bosutska operativna grupa divizija više sela sjeverno od Save i vodila borbu za Lipovac, Vrbanju, Soljane i Drenovce nadomak željezničke pruge Brčko – Vinkovci. Zauzimanjem Brčkog Generalštab JA je smatrao da su time stvoreni uslovi za brže napredovanje preko Save u pozadinu sremske utvrđene zone, pa je 8. aprila u 14 sati uputio depešu Štabu 1.armije kao avizo naređenje da bi 3.armija i sve snage u Sremu trebalo da pređu u opšti napad 9. aprila u 20 sati noću, pa ako se s tim složi da Milutinu Morači izda zapovijest za opšti napad.⁷⁵⁸ Međutim, Štab armije je, čim je 8. aprila primio depešu, napisao avizo zapovijest jedinicama u Sremu da se pripreme za opšti napad na čitavom Sremskom frontu, o čemu će ubrzo uslijediti naređenje. Ali, kako se Sava nije mogla brzo forsirati – zbog nedostatka sredstava, porušenog mosta kod Brčkog i otpora neprijatelja s lijeve obale – to je ukočilo početak opšteg napada, koji će nekoliko puta biti odgađan.

Polazeći od toga: da neprijatelj u posljednje vrijeme sve više ostvaruje namjeru za što bržim povlačenjem svojih snaga, istočno od Zagreba i južno od Save, opštim pravcem: preko Zagreba za Sloveniju i Austriju; da je 3.armija spremna za forsiranje Drave, a 1.armija, poslije ovladavanja prostorom Bijeljina – Brezovo Polje – Brčko, svojim lijevim krilom manevarski povoljno postavljena prema boku i pozadini neprijateljeve utvrđene zone u Sremu; da je 2.armija, zauzevši Gračanicu i Gradačac obezbijedila lijevi bok 1.armiji i stvorila povoljne uslove za likvidaciju svih neprijateljskih uporišta u dolini rijeke Bosne; da Sarajevska grupa korpusa poslije oslobađanja Sarajeva (6. aprila) uspješno goni neprijatelja niz rijeku Bosnu; da je 4.armija u svom nadiranju prema Hrvatskom primorju i Istri zadržana u dolini Une i ispred Slunja i Karlovca; da 6. i 10.korpus uspješno djeluju u Sloveniji i Hrvatskoj – Generalštab JA je 9. aprila 1945. godine donio direktivu za konačno likvidiranje neprijatelja u Jugoslaviji. U Direktivi je, pored ostalog, konstatovano da „postojeće neprijateljske snage u Sremu predstavljaju poslednji, najistaknutiji i drski bastion fašizma (podvučeno u Direktivi – T. R), koga je lako – snagama 1.armije – izmanevrisati, zauzeti i uništiti“ i time stvoriti povoljne uslove za brzo dejstvo savskim i dravskim operacijskim pravcem radi što skorijeg izbijanja u operativno područje Zagreba.

⁷⁵⁸ Zbornik, tom II, knj. 15, str. 323.

Direktivom je Generalštab naredio da sve snage Jugoslovenske armije pređu „u odlučnu ofanzivu, sa opštim ciljem: ovladavanje prostorom Zagreba i Varaždina (Zagorja) i što skorijeg upada u Istru i izbijanje na Hrvatsko-Slovenačko primorje“, s početkom „ofanzive kod svih jedinica najdalje noću 11/12. aprila 1945. godine“. Formulisan je i operacijski plan s osnovnim zadacima svih armija i korpusa van sastava armija, kao i zadaci jedinica rodova i službi. Osnovna operativna ideja formulisana je na slijedeći način: „U cilju oslobađanja još okupiranih oblasti Hrvatske i Slovenačke i pripajanja naše Istre sa Trstom Jugoslaviji, što pre tući, uništiti ili zarobiti ostatke neprijateljskih snaga. Za ostvarenje toga cilja, najvažniji su operativni objekti: područja Zagreba i Ljubljane i Istra sa Trstom“. Istra je označena kao najvažniji političko-strategijski objekat Jugoslovenske armije.

Što se tiče fronta u Sremu, bilo je predviđeno da se „kroz jako utvrđenu sremsku zonu uputi minimum divizija“ i izbjegne „frontalni napad svim snagama“, a grupisanje snaga za proboj izvrši što „ekonomičnije i ostvariti ga u punoj saradnji sa što moćnijom tehnikom, na što ograničenijem prostoru“ koristeći postojeći strategijski razvoj u odnosu na utvrđenu i miniranu sremsku zonu. Prva armija je dobila zadatak da sa snagama u Sremu (1, 21, 22, 42. i 48. divizija), u sadejstvu s divizionom monitora Dunavske riječne flotile Crvene armije, na svom desnom krilu probije sremsku utvrđenu zonu, što prije izbije na liniju Vukovar – Vinkovci i spoji se sa lijevim krilom 3. armije, a da sa lijevim krilom svog borbenog poretka (6, 11, 2, 5. i 17. divizija), odnosno snagama iz Bosne forsira Savu na odsjeku Brčko – Orašje, a zatim, zajedno sa Južnom i Bosutskom operativnom grupom divizija, sa linije Vrbanja – Županja blagovremeno napadne neprijateljevu pozadinu i preko Otoka i Cerne što prije izbije u rejon Vinkovaca u cilju opkoljavanja i uništenja ili presjecanja odstupnice neprijateljskih snaga u Sremu. Po likvidaciji Sremskog fronta i izbijanja na liniju Gaboš – Ivankovo – Petkovci, trebalo je da preduzme energično gonjenje opštim pravcem Vinkovci – Striživojna – Slavonski Brod – Gradiška – Ivanić Grad – Zagreb, s težnjom da što prije izbije u područje Zagreba. Zadatak 3. armije (16, 36. i 51. divizija) bio je da glavnim snagama forsira Dravu kod Valpova, a pomoćnim Dunav kod Dalja i oslobodi Osijek, a zatim – zavisno od razvoja situacije kod 1. armije – usmjeri svoja dejstva ili na jug u pozadinu Sremskog fronta radi uništenja neprijatelja u rejonu Vinkovaca ili u Podravinu prema

Varaždinu, što joj je bio glavni zadatak. Izviđanje neprijatelja i podršku jedinica u toku operacije planirano je da vrši grupa vazduhoplovnih divizija JA „Vitruk“ (11.lovačka i 42.jurišna) sa aerodroma u Bačkoj i kod Šapca (Klenak).⁷⁵⁹

Istog dana, 9. aprila, kad i Direktivu, Generalštab je izdao i Naređenje za proboj Sremskog fronta, kojim je, pored ostalog, nešto detaljnije precizirao ideju manevra i zadatke 1. i 3.armije, upotrebu artiljerije, avijacije i tenkova u Sremskoj operaciji. Prema ideji manevra, da bi se izbjegao frontalni napad svim snagama kroz jako utvrđenu sremsku zonu, trebalo je glavne snage grupisati na slabije zaštićenim bokovima neprijateljeve odbrane – 3.armije kod Valpova i 1.armije kod Županje, a zatim jednovremenim forsiranjem Drave i Save i brzim prodorom dravske i savske grupacije izvršiti spajanje krakova kliješta 1. i 3.armije na osnovnoj liniji spajanja Valpovo – Županja i na taj način presjeći i odvojiti sremsku neprijateljsku grupaciju od pozadine. „Čim se izoluje sremska grupacija“, pisalo je u Naređenju, „obje naše armije se najpre dobro osiguravaju od Slavonije a potom sa glavninama prelaze u odlučni leđni napad na opkoljenu sremsku grupaciju, težeći i nju najprije razdvojiti na više manjih grupica, a potom takve potpuno uništiti“. Generalštab je skrenuo pažnju na ogromnu političku i vojnu važnost operacije i potrebu da se to na vrijeme predoči svim borcima i rukovodiocima. „Ovaj napad mora uspjeti“, pisalo je na kraju naređenja, „te stoga sve starešine moraju da se u potpunosti založe da se sve mere još sada blagovremeno preduzmu da se u napadu zagarantuje i obezbedi puna energija zamaha, brzina izvođenja, smelost i nužna odlučnost, a time i puni uspeh“.⁷⁶⁰

Po prijemu Direktive i Naređenja za proboj fronta u Sremu, Štab 1.armije (dio za komandovanja jedinicama Sjeverne sremske grupe) napisao je 10. aprila u 5 sati Zapovijest potčinjenim jedinicama, koju je dopunio novim naređenjem sljedećeg dana uz manje izmjene, upoznao ih sa zadatkom armije i njihovim zadacima kao i dotadašnjim uspjesima Južne i Bosutske operative grupe divizija. „Za izvršenje dobijenog zadatka“, pisalo je u Zapovijesti, „Štab armije je odlučio da glavni pravac udara bude na odsjeku fronta: dosadašnje lijevo krilo 1.divizije (bezimena šuma istočno od linije Trumićev salaš – Srednji potez). Prodor na glavnom pravcu udara izvršiće 1. i 21.divizija, a pomoćne pravce udara izvršiće sve

⁷⁵⁹ Zbornik, tom II, knj. 15, str. 329-338: Direktiva Generalštaba JA od 9. aprila.

⁷⁶⁰ Isto, str. 339-347.

jedinice na položaju“. To znači da je glavni udar dijela armije u Sremu trebalo nanijeti na izabranom odsjeku neprijateljeva fronta odbrane širine 2 kilometra i to: lijevim krilom 1.proleterske i desnim krilom 21.udarne divizije i 48.divizije u drugom ešelonu.

Prvoj proleterskoj diviziji, ojačanoj 1.bataljonom 2.tenkovske brigade, naređeno je da „na glavnom pravcu udara, na odsjeku Srednji potez – k. 141“ izvrši „proboj neprijateljske linije sa jednom brigadom, uz pripomoć artiljerijske vatre“, zatim da po proboju prednjeg kraja neprijateljeve odbrane ubaci svoju rezervu i snažnim naletom, uz podršku tenkova, prodire opštim pravcem između Opatovca i Lovasa prema Sotinu i dijelom snaga pomogne desantnoj 5.brigadi 21.divizije u zauzimanju Mohova i Opatovca, zatim glavnim snagama nastupa u pravcu Sotin – Grabovo i zuzima ih u toku 12. aprila. Pošto se naredne noći prikupi u tom rejonu, 13. aprila produžava napad ka Vukovaru, obilazi ga sa zapada, zauzima Bršadin i obezbjeđujući se od Borova i Trpinje, napadom na najpogodnijim pravcima zauzima Vukovar. Po njegovom zauzimanju, priprema se za nastavak dejstava 14. aprila prema Borovu i Trpinji, vodeći računa o nadiranju 3.armije JA na pravcu Dalja, kako bi se što prije spojila s njom. Zona širenja divizije određena je: desno – obala Dunava, a lijevo linija Kragino voće – Mikluševci (isklj) – Grabovo (uklj) – Negoslavci (isklj) – Bogdanovci (isklj) – Bršadin (uklj) – Pačetin (isklj).

Za dejstvo u pozadini neprijatelja 5.brigada 21.divizije dobila je zadatak da pomoću divizionara Dunavske ratne flotile Crvene armije u noći između 11. i 12. aprila izvrši desant između Sotina i Opatovca u visini Sabadoševa salaša i uz pomoć djelova 1.proleterske divizije, zauzme Opatovac i Mohovo, a potom se preko Dunava prebaci u Bačko Novo Selo i još u toku dana i noću između 12. i 13. aprila vrši pokret lijevom obalom Dunava pravcem: Bačko Novo Selo – Okrugla mlaka – Bođanska pustara, pa ukoliko bude potrebno i moguće izvrši desant preko Dunava kod fabrike obuće „Bata“ radi presijecanja komunikacija Borovo – Vukovar – Vinkovci i napada jednim bataljonom na Vukovar sa sjevera.

Dvadeset prvoj diviziji, ojačanoj 14.brigadom 48.divizije i 3.tenkovskim bataljonom 2.tenkovske brigade, koja je napadala lijevo od 1.proleterske divizije, naređeno je da na pravcu glavnog udara, na odsjeku neprijateljeva fronta Bezimena šuma – Bezimeni salaš zapadno od k. 141, probije neprijateljevu odbranu sa jednom

brigadom, a zatim u toku 12. aprila zauzme Lovas, Tompojevce, Mikluševce, Čakovce, Berak i Svinjarevce. Narednog dana, 13. aprila, produžava napad na sjeverozapad i oslobađa Negoslavce, Petrovce, Cerić i Nuštar. Po zauzimanju Nuštara priprema se za napad na Vinkovce sa sjeveroistoka.

Četrdeset osma divizija (bez brigade) dobila je zadatak da se iz rejonu južno od Novak-Bapske, po probodu neprijateljeve odbrane na pravcu glavnog udara od strane 1.proleterske i 21.udarne divizije, ubaci kroz napravljenu brešu u neprijateljevoj odbrani i brzim prodorom sjeverno od Tovarnika prvog dana napada zauzme Ilaču i Šidske Banovce, sadejstvujući dijelom snaga 42.diviziji u zauzimanju Tovarnika. Drugog dana napada nastupa pravcem Orolik – Slavkovci – Mirkovci i likvidira neprijatelja na tom pravcu, a zatim se, noću između 13. i 14. aprila, pripremi za napad na Vinkovce sa sjeveroistoka.

Četrdeset druga divizija napada na širokom frontu Trunićev salaš – Gradina i prvog dana napada zauzima Ilince i u sadejstvu s dijelovima 48.divizije, utvrdu Tovarnik. Pošto se u toku noći prikupi u Tovarniku i Ilači, 13. aprila se prebacuje u rejon Novi Jankovci, Sremske Laze i Slavkovci, gdje obrazuje armijsku rezervu. U slučaju potrebe trebalo je da pomogne 1.proleterskoj diviziji u zauzimanju Vukovara i Borova.

Dvadeset drugoj diviziji naređeno je da forsira Bosut istočno od Lipovca i prvog dana napada zauzme Apševce, Podgrade i Lipovac, a drugog dana sela Nijemce i Komletince, da bi se noću između 13. i 14. aprila pripremila za napad na neprijateljeve snage na liniji Privlaka – Otok, odnosno na željezničkoj pruzi Brčko – Vinkovci.

Drugoj tenkovskoj brigadi je naređeno da tenkove na pravcu glavnog udara armije angažuje po probodu prednjeg kraja neprijateljeve odbrane, a ne za sam proboj. Početak artiljerijske pripreme određen je za 12. april u 4,45 sati u trajanju od 15 minuta, za koje vrijeme je trebalo da mineri naprave prolaze za tenkove u protivtenkovskim minskim poljima, a pješadija podiđe prednjem kraju neprijateljeve odbrane „za skok u neprijateljeve rovove“ i u 5 sati pređe u juriš na čitavom frontu. Za komandno mjesto i osmatračnicu Štaba 1.armije određeno je da se početkom napada nalazi na osmatračnici Štaba 1.proleterske divizije, po zauzimanju Lovasa u tom selu, a 13. aprila u Starim Jankovcima.⁷⁶¹

⁷⁶¹ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 174-184: Zapovijest Štaba 1.armije JA za proboj Sremskog fronta od 10. aprila 1945. i str 264-266: Izmjene i dopune u gornjoj zapovijesti Štaba 1.armije od 11. aprila.

Dok su se jedinice u Sremu (Sjeverna grupa divizija) pripremale za prelazak u napad, Bosanska operativna grupa divizija forsirala je, noću između 10. i 11. aprila, dijelom snaga Savu kod Brčkog (most je bio srušen), a Bosutska operativna grupa divizija zauzela je, takođe te noći, Drenovce, Đuriće i Gunju. Ujutro 11. aprila ove grupe uspostavile su neposrednu vezu kod Gunje, a narednog dana komandant 1.armije preuzeo je komandu nad obje grupe objedinjene pod nazivom Južna grupa divizija 1.armije, čime su bila završena posebna dejstva Bosanske i Bosutske operativne grupe divizija. U nastupanju prema Vinkovcima front Južne grupe protezao se 11. aprila linijom Vrbanja – Posavski Podgajci. Prebacivanje svih njenih jedinica preko Save iz Bosne završiće se 13. aprila.

Neposredne pripreme za predstojeći napad 1.proleterska divizija izvršila je u dodiru s neprijateljem. Po naređenju Štaba armije, u noći između 9. i 10. aprila, 4.brigada 21.divizije smijenila je na položaju 13.proletersku brigadu, koja je povučena u Novak-Bapsku. Time je 4.brigada postavljena na pravac glavnog udara 21.divizije, a 13.proleterska iza 3.krajiške proleterske brigade na pravac glavnog udara 1.proleterske divizije, čime je njen front napada nešto smanjen. Nekoliko noći prije početka napada, čete prve linije su na frontu dovršavale kopanje približnica prema prednjem kraju odbrane neprijatelja. Inženjerci su pravili prolaze u minskim poljima, u čemu se nije potpuno uspjelo, jer je neprijatelj minska polja stalno osmatrao i štitio vatrom iz naoružanja s prednjeg kraja odbrane. Putem osmatranja i nasilnim izviđanjima stalno su prikupljani podaci o neprijatelju, no i pored toga Štab divizije, kao ni Štab armije, nije znao tačan raspored neprijatelja ispred svoga fronta napada, u čemu je i ovom prilikom podbacila obavještajna služba. Raspolagao je sa podacioma: da se na čitavom frontu u Sremu od Dunava do Save nalazi 41.njemačka divizija ojačana sa 8 bataljona 12. i 13.ustaško-domobranske divizije i bataljonom bjelogardejaca; da na sektoru divizije „neprijatelj drži jedan puk Njemaca čiji je štab u Lovasu“; da su artiljerijska oruđa osmotrena oko Mohova i Lovasa. Trinaesta proleterska brigada je 7. aprila zarobila njemačkog vojnika od koga je doznala da pripada 41.njemačkoj diviziji. „Prema njegovoj izjavi“, kako je zapisano u Operacijskom dnevniku Štaba divizije za taj dan, „neprijatelj je dobro utvrđen, ali nema ofanzivnih namjera. Moral neprijatelja je dosta slab iako ima jedan broj koji ima volju da se bije.“⁷⁶²

⁷⁶² Isto, str. 222-234.

Stvarno, pred frontom napada 1.proleterske divizije branila se glavnina tvrđavske brigade „Kloc“ (5. 21. i 22.bataljon „999“, 3.bataljon 440.puka i bataljon njemačkih Armenaca) pod komandom 41.divizije. Iza njenog položaja, u rejonu zapadno od Lovasa i u ulozi njene rezerve, nalazio se 1.bataljon 1232.pješadijskog puka 41.divizije. Na desnoj obali Dunava, od Mohova do Opatovca, bila je raspoređena borbena grupa „Brener“ (jedan landesšicen bataljon i bataljon iz 3.ustaško-domobranske divizije).⁷⁶³

Pripremajući napad, komandant divizije izvršio je 9. aprila sa komandantima brigada i prištapskih jedinica i komandantom 2.tenkovske brigade komandantsko izviđanje (rekognosciranje) sa divizijske osmatračnice kod k. 145, kilometar jugozapadno od Novak-Bapske. Tom prilikom su na zemljištu precizirani zadaci i sadejstvo jedinica, naročito na pravcu glavnog udara. Slijedećeg dana, po naređenju Štaba armije, oformljen je Plan rada za proboj neprijateljske linije i dostavljen štabu armije. Odlučeno je da proboj neprijateljeve odbrane na frontu širine jednog kilometra, na određenom pravcu glavnog udara divizije i armije, izvrši 3.krajiška proleterska brigada sa 13.proleterskom brigadom i tenkovskim bataljonom u drugom ešelonu iza nje. Planom je bilo predviđeno da prodor 3.krajiške brigade podrže svi mitraljezi (i protivavionski), minobacači 82 mm i protivtenkovski topovi 45 mm obje brigade, kao i 17 topova 76 mm, 3 haubice 122 mm i 10 minobacača 120 mm. Čim 3.krajiška probije prednji kraj neprijateljeve odbrane, uvodi se 13.proleterska brigada kroz napravljenu brešu i nastupa desno i paralelno s Krajišnicima. Istovremeno, s drugim ešelonom u napad kreće i tenkovski bataljon koristeći napravljene prolaze u minskim poljima obilježene barjačicama.⁷⁶⁴

Polazeći od zadatka dobijenog od Štaba 1.armije i vlastitog plana, Štab 1.proleterske divizije uputio je 11. aprila zapovijest potčinjenim jedinicama, upoznao ih sa situacijom na sektoru 1.armije, zadatkom divizije u vezi s probojem fronta u Sremu, naređenim vremenom početka proboja i odredio im zadatke za prvi dan napada. Trećoj krajiškoj proleterskoj brigadi je naredio da na pravcu glavnog udara snažnim jurišem probije neprijateljevu odbranu u predjelu Srednji potez između Kneblova salaša i k. 141, a zatim da, bez zadržavanja i energično, nastupa i likvidira neprijatelja na pravcu

⁷⁶³ Isto.

⁷⁶⁴ AVII NOR, k. 255, br. reg. 5-12/2: Plan rada za proboj neprijateljeve linije Štaba 1.proleterske divizije (bez datuma).

Knebllov salaš – Brezovac – Kragino polje – Kenigsdorferov salaš – Papugin salaš – Notin salaš – Zlopolje – k. 110, od koje manjim snagama da napadne i zauzme pustaru Grabovo, a glavninom napada sa zapada Sotin. U ulozi drugog ešelona divizije, 13.proleterskoj brigadi je naređeno da se rasporedi iza jurišnog položaja 3.krajiške brigade, pa kad ova ovlada prvom linijom neprijateljevih rovova, krene za njom i prodire desno od nje, pravcem salaš F.Senca – k. 129 – k. 125 – k. 122 – Sv.Ilija – pustara Fridrihovac – k. 103, od koje s juga napada Sotin i zauzima ga zajedno s 3.krajiškom brigadom. Prvi tenkovski bataljon 2.tenkovske brigade dobio je zadatak da, sa polaznog položaja sjeverna ivica šume Kalila – k. 145, čim 3.krajiška proleterska brigada probije neprijateljevu odbranu na svom pravcu – kreće za njom i zajedno s njom i dijelom 13.proleterske brigade, nastupa prema Sotinu i zajedno s njima upada u ovo mjesto, s tim da desnokrilnom četom što prije uspostavi vezu s 5.brigadom 21.divizije jugozapadno od Opatovca i da joj, po potrebi, pomogne u brzom zauzimanju tog mjesta.

Raspoređenoj na desnom krilu borbenog poretka divizije, 1.proleterskoj brigadi je naređeno da probije neprijateljevu odbranu u zahvatu puta Šarengrad – Mohovo, što prije zauzme Mohovo i produži prema Opatovcu radi sadejstva 5.brigadi 21.divizije u zauzimanju tog mjesta, a zatim nastupa prema Sotinu naslonom desnog krila na Dunav. Italijanskoj brigadi je naređeno da se noću uoči napada sa tri bataljona iz Šarengrada prebaci na dio fronta k. 98 – Babin dol i tu smijeni jedan bataljon 1.proleterske brigade, a zatim u određeno vrijeme za napad probije neprijateljevu odbranu u rejonu Grubanoljevog salaša i prodre u rejon Srednjak – k. 125, odakle sa jugozapada, u sadejstvu s 1.proleterskom brigadom, napadne Mohovo a potom i Opatovac duž Ležimir dola. Po zauzimanju Opatovca prikuplja se zapadno od tog mjesta, na liniji k. 118 – Feđverov salaš – Sv.Ilija. Jedan bataljon ove brigade trebalo je da nastupa za 1.proleterskom brigadom.

Artiljerijska brigada dobila je zadatak da, sa dotadašnjih vatrenih položaja zapadno od Novak-Bapske, neutrališe neprijateljevu odbranu, naročito na pravcu glavnog udara, a po prodoru neprijateljeve odbrane da po jedan divizion pridoda 3. i 13. proleterskoj brigadi radi neposredne podrške, pa sa ostalim divizionima da se kreće u skokovima pravcem Bapska – salaš F.Senca

– Kragino voće – Papugin salaš – k. 103 – Sotin, podržavajući jedinice u prodiranju. Protivavionskom divizionu naređeno je da se postavi na vatrene položaje na zapadnom izlazu iz Šarengrada, a zatim da se kreće iza 1.proleterske brigade za Opatovac – čim to mjesto bude oslobođeno. Vezu je trebalo održavati telefonom, radio-stanicama i signalnim sredstvima, kao i kuririma. Veliki značaj dat je signalnim sredstvima (raketama) radi obilježavanja dostignutih linija, traženja artiljerijske, tenkovske i aviopodrške. Pozadinski djelovi sa Mediko-sanitetskim bataljonom br. 15 zadržani su u Šarenggradu, kamo je trebalo upućivati ranjenike. Za komandno mjesto Štaba divizije, s centrom telefonske i radio-veze i osmatračnicom, određen je rejon k. 145, kilometar jugozapadno od Bapske.

Štab divizije upoznao je potčinjene jedinice sa zadatkom 5.brigade 21.divizije, kao i sa tim da će avijacija sadejstvovati jedinicama čitavo vrijeme operacije. Zahtijevao je da se „svi štabovi i komande do krajnjih granica založe za bezuslovno izvršavanje postavljenih zadataka“. Po izvršenju dnevnih zadataka predviđenih za 12. april naređeno je da se 1, 3. i 13.proleterska i Artiljerijska brigada prikupe na prostoru Sotin – Grabovo, odakle će 13. aprila krenuti u napad na Vukovar – o čemu će naknadno biti izdata zapovijest.⁷⁶⁵

Kako je bilo i naređeno, u 4.45 sati 12. aprila otpočela je snažna artiljerijska priprema napada iz svih artiljerijskih i minobacačkih oruđa Sjeverne grupe divizija 1.armije JA – po prvoj liniji rovova neprijateljeve odbrane u Sremu. Nešto kasnije stupila je u dejstvo i avijacija. Nakon 15 minuta artiljerijske pripreme, oruđa 1.proleterske divizije prenijela su svoju vatru na drugu liniju rovova. U tom momentu, tačno u 5 sati, na juriš su krenule 1. i 3.proleterska i Italijanska brigada. Jurišale su na neprijatelja u prvoj liniji rovova, ošamućenog od artiljerijske vatre. Na pravcu glavnog udara 3.krajiška proleterska brigada je za svega 10 minuta ovladala prvom linijom rovova neprijatelja i nastavila brzo da nadire određenim pravcem. Odmah nakon toga za njom je, kroz napravljeni otvor u neprijateljevoj odbrani, krenula 13.proleterska brigada, a zatim i 1.tenkovski bataljon 2.tenkovske brigade. Savladavši jači otpor neprijatelja kod salaša F.Senca, brigada je nastavila energično da nastupa prema Sotinu, ne obazirući se na raspršene grupice neprijatelja. Već u 13 sati 3. i 13.brigada su, nakon slabog otpora branilaca, zauzele Sotin.

⁷⁶⁵ AVII, NOR, k.728, br. reg. 43-8/2: Zapovijest Štaba 1.proleterske divizije od 11. aprila.

Italijanska i 1.proleterska brigada takođe su brzo probile neprijateljev front odbrane na svojim pravcima napada. Ove brigade su, u sadejstvu sa 5.brigadom 21.divizije, koja je noću između 11. i 12. aprila iz Bačkog Novog Sela pomoću monitora Crvene armije izvršila desant na desnu obalu Dunava između Mohova i Opatovca, u prijedpodnevnim satima zauzele ova sela i porazile ustaško-domobranski bataljon koji se tu branio. Nakon toga, Italijanska brigada se prikupila u rejonu zapadno od Opatovca, kako joj je bilo i naređeno, a 1.proleterska je krenula desnom obalom Dunava prema Sotinu, dok je 5.brigada 21.divizije monitorima Crvene armije poslije podne iz Opatovca prevezena preko Dunava u Bačko Novo Selo.

Iako je bilo naređeno da se divizija, po oslobođenju Sotina i pustare Grabovo, u toku noći prikupi u tom rejonu i pripremi za napad na Vukovar, Štab divizije je, u saglasnosti sa Štabom 1.armije, s obzirom na brz uspjeh i da je do noći bilo još dosta vremena – uputio od Sotina 1. i 13.proletersku brigadu i tenkovski bataljon u pravcu Vukovara, a 3.krajišku proletersku brigadu od Grabova, zapadno od Vukovara, prema Bogdancima. Otpor 606.njemačkog puka za osiguranje i dijelova ustaško-domobranske pukovnije „Vuka“ 2 do 3 kilometra jugoistočno od Vukovara, na liniji Čvorkovac – Benovčev salaš – k. 102 – željeznička stanica Vukovar, 1. i 13.proleterska brigada brzo su savladale i predveče ušle u Vukovar, iz koga se neprijatelj sat ranije povukao na sjever. Brigade su zanoćile u gradu. Za to vrijeme je 3.krajiška proleterska brigada, ne nailazeći na organizovani otpor neprijatelja, izbila u Bogdanovce, oko 5 km zapadno od Vukovara, a sutradan i u Bršadin. Štab divizije stigao je u Vukovar i u njemu prenoćio.

Oslobođenjem Vukovara, 1.proleterska divizija izvršila je za jedan dan zadatak planiran za 12. i 13. april. Slomila je lijevo krilo neprijateljevog fronta u Sremu, razbila tvrđavsku brigadu „Kloc“ i borbenu grupu „Brenner“ i prodrla 30 km u dubinu neprijateljeve odbrane. Obostrani gubici bili su veliki: 161 poginuli, 315 ranjenih i 3 nestala borca, dok su gubici neprijatelja procijenjeni na 3.496 poginulih, veći broj ranjenih i 1.743 zarobljena vojnika. Divizija je zaplijenila 44 razna topa, 207 minobacača, 226 mitraljeza, 51 puškomitraljez, 2.127 pušaka, 168 automata, 3 tenka, 9 kamiona, 22 radio-stanice i veliku količinu raznog ratnog materijala, a uništila 2 tenka, 14 kamiona i 4 topa.⁷⁶⁶ Tokom 12. aprila i ostale divizije u

⁷⁶⁶ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 421-441: Izvod iz Operacijskog dnevnika Štaba 1.proleterske divizije za period od 11. do 21. aprila.

Sremu slomile su neprijateljevu odbranu na svojim pravcima napada i oslobodile više mjesta, pored ostalih: Tovarnik, Lovas, Ilaču, Šidske Banovce, Orolik, Berak, Negoslavce, Lipovac... Tako je 1.armija JA za svega jedan dan probila prvi i drugi pojas neprijateljeve odbrane, odnosno razbila sistem odbrane 34. armijskog korpusa u Sremu na čitavoj taktičkoj dubini. Kasno uveče toga dana Južna grupa divizija oslobodila je Posavske Podgajce, a u toku noći i Vrbanju. Na Dravskom i Dunavskom frontu 3.armija JA je, između 11. i 12. aprila, forsirala Dravu i do kraja dana zauzela Valpovo, kada je manjim dijelom snaga forsirala i Dunav kod Dalja i obrazovala mostobrane na Dravi i Dunavu za nastavak operacije sljedećeg dana.

Pošto je njemački 34.armijski korpus pretrpio ozbiljne gubitke u ljudstvu i naoružanju, njegov štab je naredio da se sve snage korpusa povuku na treći pojas odbrane Osijek – Vinkovci – Županja. Tadašnji načelnik Štaba Grupe armija „E“, general Erich Šmit Rihberg, u svojoj knjizi „Kraj na Balkanu“ ovako je opisao proboj Sremskog fronta: „U svitanje 12. aprila uslijedio je tada očekivani glavni napad. Ovaj je bio u prvom redu usmjeren na 41.diviziju, na odsjeku između glavne željezničke pruge i Dunava. Udarni klin je pogodio spoj između 1232.grenadirskog puka i brigade „Kloc“, čiji je 3.bataljon 440.puka bio pregažen... Pošto nije bilo na raspolaganju nikakvih rezervi ni kod 41.divizije, a ni kod druge komande, 41.divizija se od 13 sati počela da povlači na pripremljene položaje na istočnoj ivici Vinkovaca i južno od tog grada. U toku je bio posjednut ovaj položaj. Od brigade „Kloc“ je preostao svega jedan bataljon, 41.diviziji potčinjena je 3.hrvatska divizija generala Mifeka, kome je bila povjerena odbrana Vinkovaca.“⁷⁶⁷

Da bi potpuno iskoristio krupan uspjeh postignut prvog dana operacije, Štab 1.armije (dio sa generalom Milutinom Moračom na čelu) napisao je naređenje divizijama Sjeverne grupe i Štabu 15.makedonskog korpusa i usmjerio njihova dalja dejstva. U naređenju je, pored ostalog, pisalo: „Moramo bez predaha nastaviti sa gonjenjem neprijatelja na našem pravcu napada, kako bismo potpuno izvršili naredbu Generalštaba o razbijanju i uništenju neprijateljskih snaga na Sremskom frontu.“ U vezi s tim 1.proleterskoj diviziji je naređeno da 13. aprila zauzme Bršadin, tvornicu „Bata“ i Borovo, a jedan dio snaga uputi prema Trpinji i Boboti radi ispitivanja situacije

⁷⁶⁷ Schmidt – Richberg Erich, *Das Ende auf dem Balkan*, Kurt Vowinkel, Verlag Heidelberg, 1955.

na tome pravcu i uspostavljanja veze s jedinicama 3.armije, što se očekivalo tokom dana na pravcu Borova. Štabu divizije još je naređeno da glavne snage drži na sektoru Bršadina, kako bi čitava divizija u povoljnom momentu krenula u napad na Vinkovce.

Ostalim divizijama Sjeverne grupe je naređeno da svoja dejstva uglavnom nastave po ranijem naređenju, s tim da štabovi divizija budno prate razvoj situacije u odnosu na neprijatelja i prikupljaju podatke o njegovoj jačini u Vinkovcima, s obzirom na mogućnost da to čvorište bude odmah napadnuto, ali organizovano i po armijskoj zapovijesti. Dvadesetprva divizija dobila zadatak da zauzme Nuštar, a 48. da nastupa pravcem Orolik – Mirkovci, pa potom da se obje pripreme za napad na Vinkovce. Armijska rezerva, 42.divizija, trebalo je da se prikupi u rejonu Orolik – Komletinci i dejstvuje prema selima Nijemci i Komletinci i da 22.divizija nastupa ranije određenim pravcem. Drugoj tenkovskoj brigadi je naređeno da povuče svoj bataljon od 1.proleterske divizije i svim snagama podrži napad pješadije na Vinkovce. Štab armije zamjerio je štabovima divizija zbog slabe i neredovne radio-veze sa njim tokom prvog dana operacije i upozorio ih na odgovornost.⁷⁶⁸

Pošto se situacija povoljno razvijala, 1.proleterska divizija je ujutro 13. aprila otpočela marš na prostor sjeverozapadno od Vinkovaca, s namjerom da grad u 21 sat napadne sa tog pravca. Prva proleterska brigada, pošto je ujutru zauzela fabriku obuće „Bata“ i Borovo, krenula je preko Trpinje, Bobote i Palače za Laslovo, 3.krajiška iz Bršadina preko Nuštra i Ostrova za Jarminu, 13.proleterska je, nakon što je dijelom snaga zauzela Trpinju i Bobotu, otpočela marš iz rejona Vukovara za Nuštar, gdje je trebalo da obrazuje divizijsku rezervu, dok je Italijanska brigada, po pristizanju u Vukovar, upućena u Trpinju, sa zadatkom da na liniji Vera – Bobota posjedne položaj i sa tog pravca osigura komunikacije između Vukovara i Nuštra. Artiljerijska brigada dobila je zadatak da se iz Vukovara prebaci u Ostrovo i u predjelu Vodoplav, oko 3 do 4 km sjeverno od Vinkovaca, tu posjedne vatrene položaje i sa njih podrži napad pješadije na ovaj grad.⁷⁶⁹

Događaji su se, međutim, razvijali brže i drukčije od predviđanja štabova armije i divizije. Zahvaljujući brzom nastupanju,

⁷⁶⁸ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 307-309: Naređenje Štaba 1.armije JA Štabu 1.proleterske divizije od 12. aprila.

⁷⁶⁹ AVII, NOR, k. 728, br. reg. 43-10/2: Zapovijest Štaba 1.proleterske divizije od 13. aprila.

već oko podne dijelovi 21. i 48. divizije i 2. tenkovske brigade napali su Vinkovce i pred večer oslobodili ovaj grad i veoma važnu raskršnicu puteva, dok se 1. proleterska divizija nalazila još u pokretu, savlađujući slabiji otpor zaštitničkih dijelova neprijatelja koji je odstupao na zapad. U tim borbama ona je tog dana pretrpjela gubitke od 25 poginulih i 58 ranjenih boraca. Zarobila je 24 i ubila i ranila veći broj neprijateljevih vojnika i zaplijenila 11 topova, 35 minobacača, 40 mitraljeza, 400 pušaka, 11 automata, 2 kamiona, 2 radio-stanice i veću količinu municije i raznog ratnog materijala.⁷⁷⁰ Tog dana, pored više sela, Južna grupa divizija 1. armije oslobodila je Županju, dok je na Dunavskom i Dravskom frontu 3. armija oslobodila Dalj i napadala Osijek, da bi ga rano ujutro 14. aprila oslobodila. Oslobođanjem Valpova i Osijeka, ona je onemogućila neprijatelja da posjedne predviđeni i blagovremeno uređeni dio fronta u istočnoj Slavoniji između Valpova i Đakova. Vrhovni komandant JA je 14. aprila pohvalio borce i rukovodioce 1. i 3. armije i zahvalio im na sjajnom uspjehu.

Oslobođanjem Vinkovaca i Županje završena je Sremska operacija. Dok je Južnoj grupi divizija 1. armije od prelaska u napad do zauzimanja Županje bilo potrebno 10 dana, dotle je Sjeverna grupa divizija za svega dva dana probila Sremski front na čitavoj dubini i savladala sremsku utvrđenu zonu, čemu je značajno doprinijela i 1. proleterska divizija energičnim napadom i brzim nastupanjem na krajnjem desnom krilu 1. armije uz Dunav. Ipak, uspjeh nije bio potpun. Prva armija pretrpjela je ogromne gubitke: 1.713 poginulih, 5.948 ranjenih i 53 nestala borca i starješine,⁷⁷¹ a zamisao Generalštaba JA o spajanju operativnih kliješta 1. i 3. armije na liniji Valpovo – Županja zapadno od Vinkovaca i o odsjecanju neprijateljevih snaga na frontu u Sremu, koje je potom napadom u leđa i u sadejstvu sa snagama s fronta trebalo uništiti ili prisiliti na predaju, nije ostvarena.

Prema planu Generalštaba JA kroz sremsku utvrđenu zonu trebalo je uputiti minimum divizija, a grupisanje snaga izvršiti što ekonomičnije, međutim, Štab 1. armije angažovao je pola snaga – pet divizija kao Sjevernu operativnu grupu u Sremu između Dunava i Bosuta, dok je drugu polovinu, takođe pet divizija kao Južnu operativnu grupu, pod neposrednom komandom komandanta armije, uputio u obuhvat s juga. Sporo nastupanje Južne operativne grupe divizija zbog snažnog otpora neprijatelja i teškoća u vezi sa

⁷⁷⁰ Isto kao fusnota 17.

⁷⁷¹ Sremski front 1944-1945, str 404.

forsiranjem Save u rejonu Brčkog, kao i zbog nemogućnosti 3.armije da za kratko vrijeme forsira Dravu i Dunav, zauzme Osijek i na vrijeme dijelom snaga stigne u predio zapadno od Vinkovaca i da, zajedno s Južnom operativnom grupom divizija 1.armije, odsječe neprijatelja u Sremu kako je to bilo zamišljeno – omogućilo je Komandi 34.armijskog korpusa da sačuva snage od uništenja i da ih, iako djelomično razbijene, blagovremeno povuče i posjedne ranije pripremljenu odbrambenu liniju Gorjani – Đakovo – Striživojna – Jaruge – Sava i na njoj se ponovo suprotstavi 1.armiji.

Prodor u Požešku kotlinu i oslobođenje Pleternice

Prateći razvoj situacije na jugoslovenskom ratištu, njemački komandant Jugoistoka, koji je ujedno bio i komandant Grupe armija „E“, naredio je uveče 13. aprila 34.korpusu da naredne noći napusti odbranu Osijeka, Vinkovaca i Županje i povuče se prema Đakovu na pomenutu liniju odbrane, sa zadatkom da na njoj zatvori pravce prema Slavonskom Brodu, zadrži nastupanje 1.armije JA i time stvori potrebno vrijeme za izvlačenje njemačkog 21.armijskog korpusa iz doline rijeke Bosne ka Slavonskom Brodu i dalje, na zapad prema Zagrebu. Pred frontom 1.armije njegove snage zauzele su slijedeći raspored: 8.zdrug 3.ustaško-domobranske divizije na odsjeku Gorjani – Đakovačka Satnica, glavnina 22.njemačke divizije na odsjeku Đakovo – Budrovci; 41.divizija na odsjeku Striživojna – Vrpolje – Beravci; 16.puk 22.divizije u Velikoj Kopanici; dijelovi Ruskog zaštitnog korpusa u Jarugama; glavnina 3.ustaško-domobranske divizije na odsjeku Prnjavor – Sava. Štab 34.korpusa u Podcrkovlju (sjeverno od Broda).⁷⁷² Pored toga, korpus je pokušao da dijelom snaga povрати Valpovo i organizuje odbranu na liniji od Valpova do Đakova, ali u tome nije uspio, tako da je prostor između Gorjana i Našica bio potpuno otvoren – bez neprijateljskih snaga. Nijemci su u Jugoslaviji i dalje nastojali da pružaju žilav otpor i održe čvrste frontove, da bi dobili u vremenu iako su američke snage 12. aprila prešle Elbu a Crvena armija 13.aprila zauzela Beč.

Štab 1.armije (sa načelnikom štaba i političkim komesarom na čelu) ocijenio je da su u borbama 12. i 13. aprila „naše jedinice

⁷⁷² Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, knj. 2, drugo izdanje, str. 581; Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944-1945, str. 572-573.

potpuno... razbile neprijatelja, tako, da je najmanje 70% neprijateljskih jedinica potpuno uništeno ili zarobljeno“, što je očito nerealna procjena, pa je, da bi iskoristio postignute uspjehe, odlučio da sa Sjevernom grupom divizija 14. aprila preduzme „gonjenje razbijenog neprijatelja“, uspostavi neposrednu vezu s Južnom grupom divizija 1.armije i sa jedinicama 3.armije na pravcu Osijeka, kako je to formulisao u naređenju upućenom uveče 13. aprila Štabu 1.proleterske divizije.

Ovim naređenjem 1.proleterska divizija dobila je zadatak da se noću između 13. i 14. aprila prebaci u Laslovo i Markušicu i ujutro uputi dvije brigade prema Osijeku radi uspostavljanja veze sa jedinicama 3.armije, a potom ih usmjeri pravcem Jovanovac – Široko Polje i dalje između Gorjana i Đakovačke Satnice, sjeverno od Đakova, s tim da se na tom sektoru prikupi čitava divizija. S jednom brigadom trebalo je da nastupa prema Semeljcima i Kešincima radi obezbjeđenja desnog boka 21.divizije. Ukoliko Štab divizije osjeti prisustvo jedinica 3.armije kod Osijeka, naređeno mu je da odmah promijeni pravac jedinicama prema Gorjanima. Glavne snage armije upućene su prema Slavanskom Brodu, s tim da uveče 14. oktobra 21. divizija napadne i zauzme Đakovo, a 42.divizija Striživojnu i Vrpolje, dok je 48.diviziji naređeno da se kreće za 42.divizijom, uništava razbijene i zaostale dijelove neprijatelja, obezbijedi lijevi bok 42.divizije, uspostavi vezu s Južnom grupom divizija 1.armije i zanoči u Striživojnu i St.Mikanovcima. Dvadeset druga divizija trebalo je da se prikupi u Vinkovcima radi vršenja garnizonske službe, prikupljanja ratnog plijena i u ulozi armijske rezerve. Drugoj tenkovskoj brigadi je naređeno da se zadrži u Vinkovcima i pripremi se za dalja dejstva. Na kraju naređenja pisalo je: „Sve jedinice moraju postavljene zadatke izvršiti“.⁷⁷³

Južna grupa divizija 1.armije (2, 6, 11. i 17.), pošto je u noći između 13. i 14. aprila oslobodila Cernu, Gradište i Županju, krenula je 14. aprila da sa četiri divizije goni neprijatelja na zapad, prema Babinoj Gredi, dok je 2.proleterska divizija iz rejona Bosanskog Šamca, po naređenju Generalštaba JA, upućena u Beograd. Tog dana je komandant 1.armije sa dijelom Štaba stigao u Štab 1.armije u Vinkovce i preuzeo komandu nad čitavom armijom.⁷⁷⁴

⁷⁷³ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 317-319: Naređenje Štaba 1.armije JA Štabu 1.proleterske divizije 13. aprila.

⁷⁷⁴ Isto, str. 326-329.

Pošto je otpala potreba da se angažuje u napadu na Vinkovce, 1.proleterska divizija je u toku noći između 13. i 14.aprila produžila marš sjeverno od Vinkovaca prema Laslovu i Markušici i ujutro prednjim dijelovima izbila u ova sela. Prva proleterska brigada odmah je iz Laslova uputila jedan bataljon preko Ernestinova prema Osijeku, radi uspostavljanja veze s dijelovima 3.armije. Kod Antunovca Tenjskog bataljon je stupio u vezu s 51.divizijom 3.armije, koja je rano 14. aprila oslobodila Osijek. Zbog toga više nije bilo potrebe da se na ovom pravcu angažuju dvije brigade, kako je bilo predviđeno, pa je Štab divizije u prijedpodnevnim satima uputio čitavu diviziju na zapad prema Gorjanima i Đakovačkoj Satnici sjeverno od Đakova.

Maršujući na desnom krilu divizije preko Koprivne i Širokog Polja, 1.proleterska brigada protjerala je slabije dijelove 8.zdruga 3.ustaško-domobranske divizije iz Tomašanaca i u 19 sati napala Gorjane, zauzela ih i zanočila u tom selu. Krećući se iz Gaboša preko Mrzovića, Kešinaca, Semeljaca i Torkuševaca, 13.proleterska brigada slomila je otpor neprijatelja u Viškovcima, kod Kugler pustare i kasno u noći napala dijelove 8.zdruga 3.ustaško-domobranske divizije u Đakovačkoj Satnici, koji su poslije slabog otpora u panici pobjegli na zapad, ostavivši bateriju od 4 topa s municijom, 5 kamiona i znatne količine ratnog materijala. Maršujući iza 13.proleterske, 3.krajiška proleterska brigada stigla je iz Markušice u Gorjanske Ivanovce, a Italijanska brigada iz Antina u selo Široko Polje, gdje su iza nje pristigli Mediko-sanitetski bataljon br. 15 i komanda pozadinske divizije. Artiljerijska brigada je ovako marševala: 1.divizion sa 13. proleterskom, a protivtenkovski divizion sa 1.proleterskom brigadom, dok su 2. i protivavionski divizion krajem dana stigli u Viškovce. Štab divizije zanočio je u Tomašancima. Tako se krajem 14. aprila čitava 1.proleterska divizija našla na prostoru Gorjani – Đakovačka Satnica – Tomašanci – Gorjanski Ivanovci – Široko Polje – na desnom krilu 1.armije.⁷⁷⁵

Pretpostavljajući da se neprijateljeve snage razbijene na sektoru Vinkovci – Županja – Đakovo povlače prema Brodu, a u duhu Direktive Generalštaba JA od 9. aprila, Štab 1.armije je odlučio da 15.aprila nastavi njihovo gonjenje u pravcu Broda i u odlučnom naletu glavnim snagama armije zauzme ovaj grad, a pomoćnim Slavonsku Požegu. Zapovijesću izdatom 15. aprila on je naredio 1.proleterskoj diviziji da toga dana u 5 sati krene sa prostora Gorjani

⁷⁷⁵ Relacija 1.proleterske divizije od 11. do 14. aprila 1945.

– Đakovačka Satnica opštim pravcem Gašinci – Kondrić – Levanjska Varoš i do 24 sata stigne u rejon Paka – Buševo. Tu je trebalo da prenoći, a zatim da slijedećeg dana nastavi pokret pravcem Djedina Rijeka – Buk – Pleternica, prikupi podatke o rasporedu i jačini neprijatelja u Slavonskoj Požegi, napadne je i zauzme u toku 16. aprila. Za izviđačku službu diviziji je pridodat 1.divizion 1.konjičke brigade. Istovremeno, trebalo je da 21.divizija po zauzimanju Đakova izbije u rejon Pleternice, 42.divizija u rejon Kalenić – Biloč – Djedina Rijeka, dok su 48, 5. i 17.divizija dobile zadatak da 16. aprila ujutro napadnu i zauzmu Slavonski Brod i obezbijede se dijelom snaga od Bosanskog Broda i nastave gonjenje neprijatelja prema Novoj Gradiški. Šestoj proleterskoj diviziji naređeno je da se prebaci u rejon Striživojna – Vrpolje i tu bude spremna za dejstvo prema razvoju situacije, a 11.diviziji da se na području Gradište – Šiškovci odmori i sredi. Na kraju zapovijesti je pisalo da „štabovi moraju svoje jedinice čvrsto držati u rukama, energično voditi u borbu za potpuno izvršenje postavljenih zadataka“.⁷⁷⁶

Polazeći od dobijenog zadatka i pretpostavke da će se razbijene neprijateljske snage i dalje povlačiti, Štab 1.proleterske divizije izdao je rano ujutro 15. aprila zapovijest i naredio jedinicama da u 11 sati (umjesto u 5 kako je bilo naređeno) krenu prema Požeškoj kotlini. Razlog za to kašnjenje bio je što se do tog vremena nijesu mogle pripremiti za pokret. Pošto se na određenom pravcu nije očekivao otpor neprijatelja, Štab je za marš toga dana naredio brigadama: 1.proleterskoj da, sa pridodatim protivtenkovskim divizionom, kao desna pobočnica, maršuje pravcem Gorjani – Kučanci Đakovački – Mandičevac – Vuka šuma – Milinac – Ruševo i tu se zadrži, a u cilju obezbjeđenja uputi po jedan bataljon u Migalovce i Djedinu Rijeku i izviđačke dijelove prema Našicama, Slavonskoj Požegi i Pleternici; 3.krajiškoj proleterskoj da se, sa pridodatim inženjerskim bataljonom, kreće pravcem Gorjanski Ivanovci – Kondrić, Raka – Sovski Dol i tu zastane i obijezbijedi se s juga od Slavanskog Broda; Italijanskoj brigadi da, zajedno s komandom pozadine divizije, maršuje pravcem Široko Polje – Tomaševci i dalje za 3.krajiškom proleterskom brigadom do Slobodne Vlasti, gdje komanda pozadine ostaje, a brigada skreće u Imbrijevce; 13.proleterskoj da, sa pridodatim 1.divizionom Artiljerijske brigade,

⁷⁷⁶ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 342-347: Zapovijest Štaba 1.proleterske armije JA od 15. aprila.

pošto 21.divizija nije uspjela da do tada zauzme Đakovo, na liniji Selce – Đakovačka Satnica, obezbijedi od Đakova glavne snage divizije na maršu dok sve ne prođu Kondrić, a zatim se svije za njima i maršuje do Slobodne Vlasti, odakle zajedno s komandom pozadine divizije produžava i smješta se u Paki. Štab divizije, Artiljerijska brigada (bez 1. i protivtenkovskog diviziona) i pridodati divizion 1.konjičke brigade, treba da maršuju iza 3.krajiške proleterske brigade i sa njom sačinjavaju jedan marševski ešelon. Po završetku marša Štab divizije i Artiljerijska brigada smještaju se u selu Savski Dol, a konjički divizion u Paki. Svim jedinicama je naređeno da u određena mjesta stignu što prije, a najkasnije do 20 sati toga dana. Štab divizije planirao je da se pokret nastavi izjutra 16. aprila prema Slavonskoj Požegi i da je u toku dana napadne.⁷⁷⁷

Prema sačuvanom „Pregledu brojnog stanja ljudstva 1.proleterske divizije“, ona je 15. aprila 1945. godine ukupno brojala 11.775 boraca od kojih 419 žena. Na boračkim dužnostima bilo je 9.273 borca (189 ženskih), u intendanturi i komorama 2.072 (80 žena) i u bolnici 430 (150 žena). Ukupno, divizija je imala 890 oficira, 754 podoficira i 10.131 boraca. Bez Artiljerijske brigade, za koju nema podataka, bila je naroužana sa 886 pušaka ruskog porijekla, 449 automata (434 ruskih, 15 njemačkih) 87 puškomitraljeza (65 ruskih, 22 njemačka), 15 mitraljeza (10 „maksim“, 5 protivavionskih), 25 minobacača (7 50 mm i 18 82 mm), 41 protivtenkovskom puškom, 11 topova (7 protivtenkovskih 45 mm, 4 76 mm), 3.088 ručnih granata (881 ofanzivna i 2.267 defanzivnih) i 137 raznih pištolja.⁷⁷⁸

Nasuprot namjerama 1.armije JA, njemački 34.armijski korpus je, poslije gubitka Vinkovaca i Županje, uporno nastojao da zadrži šire područje Slavenskog Broda dok se sve jedinice 21.armijskog korpusa, koje su u dolini Bosne vodile borbe s 2.armijom JA, ne prebace kod Broda na lijevu obalu Save, a zatim da s njima i drugim snagama obrazuju front na liniji Virovitica – Ilova – ušće Une u Savu. Neprijatelj će pokušati i da dijelovima 8.zdruga 3.ustaško-domobranske divizije, koji su se povukli iz Gorjana i Đakovačke Satnice, na liniji Darkovac – Čaglin – Migalovci – Ruševo spriječi prodor 1.proleterske divizije u Požešku kotlinu. Da bi otklonio i eventualno odsijecanje Slavenskog Broda od Nove Gradiške preko Pleternice, on je, čim je počeo prodor

⁷⁷⁷ AVII, NOR, k. 255, br. reg. 6-7/2: Zapovijest Štaba 1.proleterske divizije od 15. aprila.

⁷⁷⁸ Isto, k. 715A, br. reg. 23-1/2.

1.proleterske divizije sjeverno od Đakova prema Slavonskoj Požegi, ubrzano utvrđivao rejon Pleternice, inače i od ranije dobro utvrđen, kako bi zatvorio prirodni prolaz iz Požeške kotline, između Dilja i Požeške gore u dolinu Save, zapadno od Slavanskog Broda. Pored toga, Komanda 34.armijskog korpusa je bila prisiljena da noću između 15. i 16. aprila povuče 16.pješadijski puk 22.divizije iz rejona Velike Kopanice i uputi ga u Pleternicu.⁷⁷⁹

Nastupajući određenim pravcem, 1.proleterska divizija izbila je uveče 15. aprila prednjim djelovima na liniju Kneževac – Savski Dol, dok je marševski cilj bilo Ruševo. Na pravcu daljeg pokreta ispriječili su joj se djelovi 8.lovačkog zdruza na liniji Darkovac – Čaglin – Migalovci – Ruševo. Stigavši u Kneževac, 1.proleterska brigada je u toku noći napala djelove ovog zdruza u Darkovcu, Čaglinu i Migalovcima, razbila ih i do jutra ovladala ovim selima, pa glavnim snagama krenula od Čaglina prema Bektežu, Kuli i Bjelišavcu. Južno od nje 3.krajiška proleterska brigada je, po pristizanju u Savski Dol i kraće pripreme, napala s istoka, oko 3 sata poslije ponoći, neprijatelja u Ruševu u sadejstvu s jednim bataljonom 1.proleterske brigade, koji je napadao sa sjevera. Nakon tri sata borbe neprijatelj je razbijen i odbačen prema Djedinoj Rijeci. Uz veliki plijen u naoružanju i opremi bilo je i zarobljenika, među kojima i komandant 1.bojne 8.lovačkog zdruza. Na osnovu njegove izjave da se stožer (komanda) zdruza sa manjim dielovima jedinica nalazi u Oriovčiću, Štab divizije je odmah tamo uputio konjički divizion iz Pake, sa zadatkom da na prepad razbije neprijatelja. Divizion se, poslije manjih okršaja s neprijateljem u G. Slatiniku i na grebenu Dilj planine (k. 407), vratio u Ruševo. U ovim borbama divizija je imala 16 poginulih i 42 ranjena borca, dok su gubici neprijatelja iznosili oko 80 poginulih i 150 zarobljenih vojnika i oficira. Pored veće količine municije i raznog ratnog materijala, zaplijenjene su: 3 haubice, 3 protivtenkovska topa, 13 minobacača, 23 mitraljeza, 3 radio-stanice, 156 kola i 325 konja.⁷⁸⁰

Smatrajući da je na liniji Bektež – Čaglin – Ruševo u toku noći i jutra neprijatelj razbijen i da se u neredu povlači, Štab divizije je odlučio da sa jedinicama nastavi pokret prema Slavonskoj Požegi, napadne je i zauzme i tako izvrši dobijeni zadatak. On je ujutro 16. aprila izdao zapovijest i naredio brigadama: 1.proleterskoj da, uz

⁷⁷⁹ Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944-1945, str. 574-578.

⁷⁸⁰ AVII, k. 715, br. reg. 21/5-4: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije Štabu 1.armije JA od 16. aprila.

podršku protivtenkovskog divizionu, nastavi da goni razbijenog neprijatelja pravcem Kula – Bjeliševac – Jakšić i po izbijanju na sektor Slavonske Požege odmah je napadne sa sjevera naslanjajući svoja krila na lijevu obalu Orljave, zapadno i istočno od Požege; 3.krajiškoj proleterskoj da, uz podršku 1. i 3.divizona Artiljerijske brigade, napadne i razbije neprijateljeve snage na pravcu Djedina Rijeka – Kalenić – Buk – Pleternica, pa od Pleternice odmah produži ka Slavonskoj Požegi i napadne je s juga i zapada s obje strane potoka Vučjak; 13.proleterskoj da, kao divizijska rezerva, odmah iz Pake krene za 3.krajiškom brigadom i zadrži se na prostoru Blacko – Viškovci – Sr. Selo, na pola puta između Pleternice i Slavonske Požege; Italijanskoj brigadi, da se iz Imbrijevaca prebaci u Pleternicu, s tim da dva bataljona postavi južno od tog mjesta na liniju Sulkovci – Kadanovci, radi obezbjeđenja od doline Save, a druga dva sjeverno od Pleternice u rejon Ašikovci – Gradac, radi zatvaranja pravca od Našica i Orahovce; Konjičkom divizionu, da se kreće pravcem Oriovčić – Slatinik – Zdenci – Odvorci – Kadanovci i obezbjeđuje lijevi bok divizije, a potom se prikupi na sjevernom izlazu iz Pleternice kao divizijska rezerva; Artiljerijskoj brigadi (haubički i protivavionski divizion) da se kreće sa 13.proleterskom brigadom, odnosno rezervom; komandi pozadine i sanitetu da se za 13.proleterskom brigadom prebace u Blacko, oko 4 km sjevero- zapadno od Pleternice. Štab divizije trebalo je da se kreće na čelu glavnine prema Slavonskoj Požegi.⁷⁸¹

Ubrzo će se, međutim, pokazati da su zadaci koje je Štab divizije dao jedinicama nerealni, a oni su proizašli iz nerealnog zadatka koji je Štab 1.armije dao 1.proleterskoj diviziji. Riječ je bila o zadatku da u toku jednog dana zauzme Pleternicu i Slavonsku Požegu. Očito da Štab armije nije dobro procijenio situaciju niti je realno predviđao dalji tok događaja. Naime, u to vrijeme glavne snage 1.armije još nijesu bile slomile odbranu dijelova 34.armijskog korpusa na frontu Ujakovo – Striživojna – Jaruge (Sava), koji je dubokim prodorom 1.proleterske divizije prema Požeškoj kotlini ostao daleko iza nje. Otud se moralo pretpostaviti da će neprijatelj upravo uporno braniti Pleternicu sve dok njegove snage ne budu prisiljene da napuste Slavonski Brod, pa je analogno tome i 1.proletersku diviziju trebalo drukčije angažovati u Požeškoj kotlini.

Kao desna napadna kolona divizije, 1.proleterska brigada je prije podne zauzela Milan Lug, a zatim je poslije podne u Gradištu, Bektežu

⁷⁸¹ Isto, k. 728, br. reg. 44-8/2: Zapovijest Štaba 1.proleterske divizije od 16. aprila.

i Kuli napala djelove 5.policijskog puka divizije „Štefan“, koji su se iz Našica, koje su toga dana zauzeli dijelovi 3.armije JA, povlačili prema Pleternici. Veoma žestoke borbe, naročito za Bektež, vođene su do predveče, kada su ova sela oslobođena. Nakon toga glavni udar brigada je usmjerila prema Slavonskoj Požegi, pravcem Kula – Bjeliševac – Šumanovac – Jakšić, kako joj je bilo naređeno, ali je u toku noći uspjela da stigne do Bjeliševca i ovlada raskrsnicom puteva kod ovog sela. U toku noći brigada je uspostavila vezu sa 12.divizijom 6.korpusa JA, koji je operisao na području Papuka u prostoru između 1. i 3.armije JA.

Ujutro 17. aprila brigada je nastavila da nastupa prema Šumanovcu, ali je bila napadnuta u desni bok od djelova 1.policijskog puka divizije „Štefan“ sa linije Kutjevo – Vetovo, koji su se povukli od Orahovice i nastojali da se probiju u Pleternicu. Veoma žestoke borbe vođene su skoro cijelo prije podne u kojima je neprijatelj pretrpio velike gubitke i bio prisiljen da se povuče na zapad prema željezničkoj pruzi Vetovo – Jakšić. Borbu s njim na pravcu Kutjevo – Vetovo nastavila je 12.brigada 12.slavonske divizije, a 1.proleterska brigada je nakon pregrupacije nastavila poslije podne da nastupa prema Slavonskoj Požegi. Oko 17 sati razbila je neprijateljevu odbranu kod Šumanovaca i zauzela ovo selo, a ubrzo i Granje, da bi sat kasnije, goneći razbijenog neprijatelja prema Požegi, oslobodila i Jakšić, oko 7 km sjeveroistočno od Slavonske Požege.⁷⁸² Kasno noću razbila je neprijatelja i u selu Sesvete i tako izbila nadomak Slavonske Požege, koju je prema prethodnom planu trebalo napasti i zauzeti dan ranije.

Južno od 1.proleterske, 3.krajiška proleterska brigada je, pošto se nešto duže zadržala u oslobođenom Ruševu, tek oko 15 sati krenula iz ovog sela prema Djedinoj Rijeci. U međuvremenu, u Ruševo je stigao Štab divizije, a nešto kasnije iz Pake prema Ruševu, odnosno za 3.krajiškom, krenula je 13.proleterska brigada. Međutim, iznenada je neprijatelj s juga napao čelo i lijevi bok 3.krajiške između Ruševa i Djedine Rijeke, a i Štab divizije i čelo kolone 13.proleterske brigade u Ruševu. Naime, pošto je 1.proleterska divizija brzim prodorom u rejon Ruševa bočno ugrozila neprijateljeve snage kod Slavanskog Broda i komunikacijski pravac dolinom Save prema Zagrebu, neprijatelj je tog dana iz Bosne tek pristigli prvi ešelon 369.legionarske divizije, jačine 400 do 500 vojnika, uputio prema Ruševu sa zadatkom da na Dilj planini zatvori ovaj pravac. U nastupanju prema Ruševu ešelon je kod Slatinika odbacio dijelove konjičkog divizionu i jačom

⁷⁸² Mile Vuksanović, isto, str. 409-412.

kolonom napao dijelove 3.krajiške brigade, a slabijom kolonom preko Rajče brda (trig. 296) na Ruševo. Neočekivani napad neprijatelja stvorio je pometnju u 3.brigadi, ali se ona ubrzo pribrala, razvila prema njemu i izvršila protivnapad. Štab divizije angažovao je u protivnapadu još i prištapske jedinice i protivavionski divizion, dok je 13.proleterska brigada uputila svoj čelni bataljon u napad na Kraljče brdo. Poslije ovog sudara legionari su, pretrpivši veće gubitke, primorani da se povuku prema Slatiniku.

Iznenadni napad neprijatelja poremetio je plan daljih dejstava glavne divizijske kolone. Pošto je 3.krajiškoj proleterskoj brigadi trebalo dosta vremena da se sredi da bi krenula određenim pravcem, njen zadatak je, po naređenju Štaba divizije, preuzela 13.proleterska brigada. Ona je iz Ruševa krenula prema Pleternici i oko 22 sata rastjerala neprijatelja u Djedinoj Rijeci, a zatim je prošla kroz Kalenić i ujutro 17. aprila, poslije oštore borbe, razbila neprijatelja u Buku i sa sjeveroistoka izbila pred Pleternicu, na lijevu obalu Londža rijeke, gdje je dočekanu jakom vatrom neprijatelja. Da bi zauzela povoljnije položaje za napad, brigada je, obilazeći Pleternicu sa sjevera, zauzela oko podne sela Ivanin Dvor i Gradac, a zatim je, poslije kraće pripreme, napala dobro utvrđenu Pleternicu sa sjeverozapada, sjevera i sjeveroistoka, od Smiljanke (trig. 213), Gradca i Ribnjaka. Štab brigade nije imao podataka o jačini, zadatku i namjerama neprijatelja u njoj. Bio je u uvjerenju, kao i Štab divizije, da će se povući kao što je to činio od Vinkovaca. Međutim, neprijatelj je – dijelovi 1. i 5.policijskog puka divizije „Štefan“, oko bataljona ustaša i divizion artiljerije – napad odbio iako je brigada odlučno napadala, pri čemu je pretrpjela osjetne gubitke.⁷⁸³ Po naređenju Štaba divizije, brigada je sa dostignutih polaznih položaja oko 23 sata ponovila napad na Pleternicu. Njeni bataljoni uspjeli su da se na pojedinim pravcima djelomično probiju u selo, ali su protivnapadom neprijatelja brzo odbačeni, nakon čega se brigada povukla na polazne položaje. Oba napada pokazala su da je neprijatelj u Pleternici veoma, jak i dobro utvrđen, te da je sama 13.proleterska brigada ne može zauzeti.⁷⁸⁴ Dok su 1. i 13.proleterska brigada vodile borbe, Štab divizije je sa 3.krajiškom proleterskom brigadom stigao 17. aprila u Buk, odakle je jedan njen bataljon orijentisan prema Kadanovcina, dok su ostale snage divizije bile zaustavljene u zahvatu ceste Kalenić – Djedina Rijeka – Ruševo.

⁷⁸³ Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944-1945, str.585.

⁷⁸⁴ Todor Radošević, isto, str. 317-324.

Tokom napada na Pleternicu 13.proleterska brigada je primijetila da u nju s juga stalno pristižu pojačanja napadnutoj posadi. Radilo se o 16.puku 22.pješadijske divizije čije je prebacivanje u selo završeno naredne noći. Sjutradan je u rejon Grižići – Kadanovci, 3-6 km jugoistočno od Pleternice, pristigao i 47.puk ove divizije, dok je njen 65.puk zadržan u Slavonskom Brodu, nakon što je ova divizija napustila Đakovo. Prebacivanjem glavnine u rejon Pleternice, 22.divizija je od 18. aprila preuzela njenu odbranu. Inače dobro utvrđena bunkerima, rovovima, žičanim i minsko-eksplozivnim preprekama, kao i zgradama unutar sela podešenim za odbranu, Pleternica je tada kao važna raskrsnica puteva, u fortifikacijskom i taktičkom pogledu, predstavljala veoma jak i značajan čvor odbrane za neprijatelja.

U međuvremenu, uočivši da neprijatelj uporno brani prilaze dolinom Save sa istoka prema Slavonskom Brodu, Štab 1.armije odlučio je da prenese težište operacije za oslobođenje Broda na pravac sjeverno od grebena Dilj planine, u rejon Paka – Ruševo – Pleternica i da sa sjevera bočnim dejstvom ugrozi neprijateljske snage na pravcu Đakovo – Slavonski Brod. U tom cilju on je 16. aprila uputio 11.diviziju iz rejona St. Mikanovaca u Ruševo, 1.konjičku i 2.tenkovsku brigadu u rejon Pleternice i 6.proletersku diviziju u Paku i Savski Dol. Pošto je 34.korpus noću između 16. i 17. aprila napustio Đakovo, Striživojnu, Vrpolje i Jaruge i sa 41.divizijom i djelovima 3.ustaško-domobranske divizije povukao se na liniju Oprisavci – Topolje – Lapovci (oko 16 km istočno od Broda) na kojoj je zatvorio prilaze Brodu, Štab 1.armije je – da bi potpuno odsjekao i uništio neprijateljske snage koje su se nalazile u povlačenju od Vrpolja i iz doline Bosne ka Brodu – potčinjenim jedinicama 17. aprila naredio: 1.proleterskoj diviziji da, sa prostora Pleternice (smatrao je da će do tada biti zauzeta) izvrši pokret tako da 18. aprila u 6 sati napadne neprijateljeve snage u rejonu Nova Kapela – Batrina, ovlada objema komunikacijama između ovih sela, a potom da sa dvije brigade nadire ka Novoj Gradiški, a sa druge dvije da sadejstvuje 11. diviziji na pravcu Andrijevcu, s ciljem da se spriječi izvlačenje neprijateljskih snaga iz Slavanskog Broda.

Istom naredbom Štab armije naredio je: 11.diviziji, ojačanoj 2.tenkovskom i 1.konjičkom brigadom, da u 6 sati 18. aprila napadne i razbije snage neprijatelja na prostoru Andrijevcu – St. Slatinik, a

zatim napadne Brod sa zapada; 6.proleterskoj diviziji da ujutro 18. aprila krene sa prostora Djedina Rijeka – Ruševo i u 12 časova otpočne napad pravcem Rastušje – Padvinje – Varoš – Brod; 5.diviziji da u noći između 17. i 18. aprila preuzme od makedonskih jedinica odsjek fronta u zahvatu glavne komunikacije koja s istoka vodi prema Brodu i u sadejstvu sa 17.divizijom, goni neprijatelja prema Brodu i napadne ga tokom dana; 17.diviziji da 18. aprila goni neprijatelja prema Brodu pravcem Opisavci – Ruščica i u sadejstvu s 5.divizijom, napadne Brod sa istoka tokom dana; 15. makedonskom korpusu (42. i 48. divizija) da iz rejonu zapadno od Striživojne, poslije podne 17. aprila, krene na prostor Paka – Ruševo, tu prenoći, a zatim što prije napadne i zauzme Slavonsku Požegu; 21.diviziji da u 4 sata 18. aprila krene iz rejonu Đakova i preko Ruševa do kraja dana stigne u rejon Pleternice, a zatim s jednom brigadom zatvori pravac od Slavonske Požege, a sa dvije obrazuje rezervu 1.proleterske divizije.⁷⁸⁵

Iako mu je bilo naređeno da u 6 sati 18. aprila napadne neprijatelja u rejonu Nova Kapela – Batrina, Štab 1.proleterske divizije je, pošto do tada nije bila zauzeta Pleternica, odlučio ujutro toga dana da je napadne svim snagama divizije kako bi se u vezi s opštim planom armije za napad na Slavonski Brod „izvršilo brzo, sigurno uništenje neprijateljskog garnizona u Pleternici“. Početak napada bio je određen za 14 sati 18. aprila, ali je odgođen za 16 sati. Planom je bilo predviđeno: da 13.proleterska brigada (bez jednog bataljona), ojačana bataljonom 1.proleterske brigade, krene sa položaja sjeverno od Pleternice, zaobiđe je sa zapada i u određeno vrijeme napadne i zauzme Sulkovce (oko 3 km jugozapadno od Pleternice), a zatim u njima ostavi bataljon 1.proleterske brigade sa zadatkom da onemogućiti izvlačenje neprijatelja iz Pleternice i sama sa svoja dva bataljona produži niz cestu prema Batrini; 1.proleterska brigada (bez jednog bataljona) da sa polaznog položaja Starac – Smiljanka (trig. 213) preko Selišta i Bašće, sa zapada i sjeverozapada prodre u centar Pleternice; 3.krajiška proleterska brigada (bez bataljona) da napadom sa sjevera od Gradca, uz podršku čete tenkova (11 tenkova), zajedno sa 1.proleterskom zauzme Pleternicu, a zatim produži cestom ka Novoj Kapeli, zauzme je i orijentiše se prema Novoj Gradiški; jedan bataljon 13.proleterske brigade da napada sa sjeveristoka prema željezničkoj stanici; divizijska rezerva – bataljon 3.krajiške – da se

⁷⁸⁵ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 354-357: Naređenje Štaba 1.armije JA Štabu 1.proleterske divizije od 17. aprila.

postavi između Buka i Pleternice spreman za dejstvo prema potrebi; Italijanska brigada da se postavi u rejonu Blacko – Gradac radi obezbjeđenja sa sjevera i sjeverozapada od Slavonske Požege; Artiljerijska brigada sa vatrenih položaja kod Buka da od 15.50 do 16 sati izvrši artiljerijsku pripremu napada dejstvom po Pleternici, a zatim da podržava napad pješadijskih jedinica. Bilo je planirano da brigade na svojim pravcima napada izvrše vatreni prepad po neprijatelju u vreme od 15.50 do 16 sati, a zatim pređu u snažan juriš i brzo prodru u centar grada „bez obzira na gubitke“. Štab divizije trebalo je da se nalazi na osmatračnici k. 169, oko 1,5 km istočno od Pleternice, a Mediko-sanitetski bataljon u Buku, kamo je trebalo upućivati ranjenike.⁷⁸⁶

Odvojen od brigade, pošto nije bio obaviješten o odgađanju napada za 16 sati, bataljon 13.proleterske brigade je oko 14 sati sam krenuo u napad i uspio da upadne u sjeveroistočni dio Pleternice. Neprijatelj je brzo reagovao i uz podršku artiljerije, protivnapadom ga odbacio na polazni položaj nanijevši mu pri tome osjetne gubitke. Krećući se bilom kose Vražjak i zaobilazeći Pleternicu sa zapada, 13.proleterska brigada je na koti 232 naišla na neprijatelja i brzo ga savladala. U određeno vrijeme ona je sa tri bataljona sa sjevera, zapada i jugozapada napala neprijatelja u Sulkovcima i uzvišenju Plana (k. 911) iznad sela. Dijelom snaga uspjela je da zauzme Planu, ali je prodor u selo neprijatelj zaustavio, a kada je protivnapadom povratio Planu, brigada se povukla u predio Mirkovac, oko jedan km sjeverozapadno od Plane, odakle je u toku noći nastavila da napada neprijatelja u rejonu Plane i Sulkovaca.

U određeno vrijeme u napad na Pleternicu prešla je samo 3.krajiška proleterska brigada – sa sjevera. Njoj se ubrzo pridružio već pomenuti bataljon 13.proleterske brigade, koji je napadao sa sjeveroistoka od Ribnjaka prema željezničkoj stanici. Sjećajući se toga napada Dragan Dimec, borac 1.bataljona 3.krajiške, pored ostalog je napisao: „Na dati znak, krenuli smo na juriš. Neprijatelj je ćutao, sve dok se nismo dovoljno približili i ugrozili njegove položaje, a onda je otvorio vatru na nas. Počela je velika dramska predstava, u kojoj se nije nazirao kraj. Opet se tuklo iz svih oružja. Pljusak projektila i kuršuma, izmjenjao se na obe strane. Posle nekoliko naleta, uspjeli smo da napravimo manje prolaze kroz bodljikavu žicu, na kojoj su mnogi

⁷⁸⁶ AVII, NOR, k. 255, br. reg. 6-3/1: Zapovijest Štaba 1.proleterske divizije (bez broja i datuma) za napad na Pleternicu 18. aprila 1945.

naši borci ostali da vise u jezivom stanju, jer je neprijatelj ogorčeno štitio ta mesta. Tukli su topovi, minobacači, mitraljezi, automati, sijali su smrt na sve strane. Jurišali smo opet sa našim starim bojnim poklicima „Ura, napred proletari, nagari Stevanija...”⁷⁸⁷ Brigada je, ipak, uspjela da zauzme sjeverni dio sela i prodre do ispred mosta na Orljavi u samom selu. Neprijatelj je odlučno reagovao i jakim snagama pješadije, uz podršku artiljerije i nekoliko tenka, prešao u protivnapad i odbacio je na polazne položaje nanijevši joj pri tom osjetne gubitke.

Prva proleterska brigada, pošto nije uspjela da se prikupi i organizuje napad do predviđenog vremena, nije ni učestvovala u napadu. Tenkovska četa, koja je trebalo da podržava napad 3.krajiške, zakasnila je zbog močvarnog teško prohodnog zemljišta kojim se kretala. Stigla je tek kad se ova povukla, a izostala je i artiljerijska priprema. Tako je i pored najave Štaba divizije da će u napadu biti angažovane sve jedinice divizije, u njemu stvarno učestvovala sama 3.krajiška proleterska brigada, a ona nije mogla ništa da uradi, pošto je neprijatelj svu vatru usmjerio na nju. Sve to govori da Štab divizije za ovaj napad nije izvršio sve potrebne pripreme, da je jedinicama dao nerealne zadatke i da nije uskladio sadejstvo jedinica i rodova, jednom rečju – da ga je slabo organizovao.

Uveče 18.aprila, istim pravcem kojim se kretala glavnina 1.proleterske divizije, stigla je od Đakova, u rejon Kalenić – Paka 21.divizija. Odmah po pristizanju, njena 5.brigada je, po naređenju komandanta 1.armije, upućena sjeverozapadno od Pleternice, prema selima Blacko i Viškovci, gdje su se već nalazili djelovi Italijanske brigade. Brigada je stavljena pod komandu Štaba 1.proleterske divizije i dobila zadatak da u rejonu Kuzmica – Sv. Selo (oko 6 km istočno od Požege) onemogući eventualno upućivanje pomoći od strane neprijatelja iz Slavonske Požege napadnutoj posadi u Pleternici. Sljedećeg dana Štab armije orijentisao je glavninu 21.divizije na jug prema Sibirju i dolini Save.

Noću između 18. i 19. aprila, 1.proleterska brigada stigla je na položaje Selište, Bašće, Smiljanka, zapadno od Pleternice i ujutro, zajedno sa 3.krajiškom, koja je napadala između Smiljanke i Orljave sa sjevera, prešla u napad na selo. Neprijatelj je pružio snažan i organizovan otpor. Uporno i majstorski se branio. I kad bi neka

⁷⁸⁷ Dragan Dimec, Pleternica u tužnom sećanju, Treća krajiška brigada, Zbornik sjećanja, 3, str. 488-492.

jedinica uspjela da se uklini u sistem odbrane protivnapadom bi brzo bila odbačena. Za ovo vrijeme i 13.proleterska brigada bezuspješno je napadala Sulkovce. Pošto i pored svih nastojanja nijesu uspjele da slome odbranu neprijatelja, brigade su se povukle na polazne položaje. Nakon toga Štab divizije je odmah počeo da temeljito priprema novi napad.

Prema naređenju Štaba 1.armije, 1.proleterska divizija trebalo je da prethodnog dana, 18. aprila, u 6 sati, napadne i zauzme Novu Kapelu i Batrinu, pa dijelom snaga produži prema Novoj Gradiški, a ona je još uvijek bila vezana za Pleternicu. U takvoj situaciji Štab divizije odlučio je da sa 1. i 3.proleterskom brigadom, uz podršku artiljerije i čete tenkova, napadne i zauzme Pleternicu, a od 13.proleterske, Italijanske i 5.brigade 21.divizije formira operativnu grupu i sa njom brzim prodorom od Pleternice izbije na glavnu komunikaciju Brod – Gradiška, na dijelu Nova Kapela, Batrina i Lužani, radi onemogućavanja izvlačenja neprijateljskih snaga iz Broda tim pravcem. Planom je bilo predviđeno da 1. i 3.brigada pređu u odlučan napad u 16 sati na pravcima kojima su i prije podne napadale, slome odbranu neprijatelja i oslobode Pleternicu. Prije početka napada pješadije planirana je desetominutna artiljerijska priprema napada pošto se oskudijevalo u municiji, dok je napad 3.krajiške trebalo da podržava i četa tenkova. U to vreme trebalo je da 13.proleterska i 5.brigada, a u toku noći i Italijanska brigada, krenu određenim pravcem, s tim da u toku 20. aprila 5.brigada zauzme Novu Kapelu, a 13.proleterska Batrinu radi presijecanja odstupnice neprijatelju iz Slavanskog Broda, dok je Italijanska brigada trebalo da do podne stigne u D. Lipovac i tu se zadrži u ulozi divizijske rezerve.⁷⁸⁸ Poslije podne, u toku priprema za napad, na osmatračnicu Štaba 3.krajiške proleterske brigade stigao je komandant armije general-lajtnant Peko Dapčević i nezadovoljan dotadašnjim dejstvima, oštro ga je prekorio što do tada nije slomljen otpor protivnika, naredio da članovi štaba brigade pođu u streljački stroj i povedu brigadu na juriš, što će ovi i uraditi zajedno sa štabovima bataljona.⁷⁸⁹

Poslije temeljitih priprema i desetominutne artiljerijske pripreme 1. i 3.proleterska brigada krenule su u odlučan napad, riješene da skrše odbranu neprijatelja. Snažne juriše bataljona

⁷⁸⁸ AVII, NOR, k. 255, br. reg. 7-6/2: Naređenje štaba 1.proleterske divizije Štabu Italijanske brigade od 19. aprila.

⁷⁸⁹ Nikica Pilipović, *Od Srema do Zagreba, Treća krajiška brigada*, Zbornik sjećanja, 2, str. 554-582.

neprijatelj je dočekaao ubitačnom vatrom iz rovova, bunkera i kuća uporno se boreći za svaku kuću, bunker i rov. Naročito žestoke borbe vodili su dijelovi 1.proleterske brigade za groblje, koje je neprijatelj bio pretvorio u jak čvor odbrane. Na svaki prodor napadača i uklinjavanje na pojedinim pravcima u sistem odbrane neprijatelj je odgovarao koncentričnom vatrom iz okolnih objekata, a potom je vršio protivnapad uz podršku artiljerijske grupe koja je efikasno djelovala sa vatrenih položaja južno od Sulkovaca. Smjenjivali su se juriši i protivjuriši. Obostrani gubici bili su vrlo veliki. Sjećajući se tih borbi 3.krajiške proleterske brigade, Nikica Pilipović, tada načelnik operativnog odsjeka brigade, pored ostalog je napisao: „Brigada je krvarila kao nikad do tada, a uspjeh se nije ni naslućivao. Gubici su se iz časa u čas povećavali. Iz stroja su ispadali članovi štaba bataljona a čete su ostajale bez ijednog člana komande“. „U toku tog dana je 1.četa 1.bataljona“, priča Mišo Ćulibrk, komandant tog bataljona, „promijenila 9 komandira“.⁷⁹⁰

I kad je pala noć borbe su nastavljene nesmanjenom žestinom. Ulične borbe, u kojima je trebalo osvajati kuću po kuću, trajale su cijelu noć. Tek oko 5,30 sati 20. aprila brigade su protjerale posljednje dijelove njemačke 22.divizije i 8.lovačkog zdruza iz Pleternice, koja je bila u ruševinama. Neprijatelj je, u stvari, napustio selo kad je to situacija kod Slavenskog Broda dozvolila i povukao se u rejon Plana (k. 211) – Sulkovci, 2-3 km jugozapadno od Pleternice. Zatvarajući i dalje pravac prema Batrini, odnosno obezbjeđujući izvlačenje njemačkih snaga prema Gradiški iz Slavenskog Broda, koji su u noći između 20. i 21. aprila oslobodile snage 1.armije. „Jutro je“, napisao je Milutin J. Jovičević, borac 1.proleterske brigade, „pokazalo svu težinu i složenost borbenih dejstava vođenih u rejonu Pleternice. Leševi neprijateljskih vojnika i razbacane gomile raznoraznog ratnog materijala su dokaz karaktera i težine borbi. Borci su bili krajnje iscrpljeni, garavi i izmazani od eksplozija granata i blata, preko kojega su puzali. Po organizovanosti odbrane, stepenu upornosti snaga neprijatelja, žestini sukoba, masovnom učešću boraca u noćnim jurišima i efikasnosti masovne vatre automatskog oružja – Pleternica predstavlja najtežu borbu brigade, u završnom delu operacije i u isto vreme najviše plaćenu pobedu“.⁷⁹¹ Vladimir Buljagić, takođe borac

⁷⁹⁰ Isto, str. 570.

⁷⁹¹ Milutin J. Jovičević, U borbi za Pleternicu, Prva proleterska, Zbornik sjećanja, 3, str. 616-619.

1.proleterske brigade, konstatovao je: „Pleternica – tada su i mrtvi jurišali. I danas kada se razgovara sa preživelim borcima, učesnicima juriša na Pleternicu, osetićete u njima onaj isti ponos koji je prisutan kod onih koji su prešli Igman, Zelengoru, Mlinište“.⁷⁹²

Poslije oslobađanja Pleternice Štab divizije uputio je 3.krajišku proletersku brigadu (bez bataljona) u gonjenje neprijatelja, ali ju je ovaj zaustavio na liniji Sulkovci – Plana i pružio jak otpor, dok je 1.proletersku brigadu, sa pridodatim bataljonom 3.krajiške, prikupio u rejonu Selište – k. 157, zapadno od Pleternice, kao divizijsku rezervu. Čitav dan je 3.krajiška napadala neprijatelja u pomenutom rejonu i tek oko 2 sata poslije pola noći 21. aprila primorala ga da se povuče dalje na jugozapad do linije Ratkovica – Komorica. Istovremeno sa napuštanjem Pleternice, djelovi njemačke 22.divizije napustili su i Kadonovce i lijevom obalom Orljave povukli se u Batrinu. Namjera Štaba divizije bila je da po slamanju neprijateljevog otpora ispred 3.krajiške brigade i oslobađanja Batrine sa njom izbije u Lužane i na Orljavi poruši putnički i željeznički most, pa za njom uputi i 1.proletersku brigadu. Tim pravcem, odnosno cestom Pleternica – Batrina, trebalo je da se kreće Štab divizije i 2.tenkovska i 1.konjička brigada i da sadejstvuju u gonjenju neprijatelja. U vezi s tim Štab divizije je 20.aprila naredio 13. proleterskoj i 5.brigadi da najhitnije ovladaju Novom Kapelom i Batrinom.⁷⁹³ Međutim, pošto je čitavog toga dana neprijatelj zadržao 3.krajišku kod Sulkovaca, Štab divizije je izmijenio plan pa je uveče 20. aprila uputio 1.proletersku brigadu od Pleternice ka Staroj Kapeli, gdje je stigla oko 7 sati 21. aprila. Sa njom je maršovao i Štab divizije do Matičevca, gdje se zadržao.

U međuvremenu, predveče 19. aprila, 13.proleterska i 5.brigada, ojačane sa po jednom baterijom topova Artiljerijske brigade, a u toku noći i Italijanska brigada kao operativna grupa, krenule su od Pleternice na jugozapad kroz šumu prema Novoj Kapeli i Batrini. Trinaesta proleterska stigla je preko Pavlovaca u D. Lipovac, gdje je poslije kraće borbe razbila i rastjerala poveću grupu ustaša, a zatim izbila na uzvišenja Cerje (k. 198) i Ježevik, sjeverno od Batrine. Za to vrijeme se 5.brigada, po dolasku u D. Lipovac, postavila na položaj Rušćik iznad ceste Batrina – Nova Gradiška, a između puta Nova Kapela – Slavonska Požega, pa na zapad do Gospina polja.

⁷⁹² Vladimir Buljagić, Juriš proletera, Pleternica pred nama, isto, str. 620-622.

⁷⁹³ AVII, NOR, k.715, br. reg. 33/1-1: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije od 20. aprila.

Napadi 13.proleterske prema Novoj Kapeli i Dragovcima i 5.brigade prema Bilom Brigu i Vrbovi 20. aprila nijesu uspjeti, a time ni presjecanje odstupnice neprijatelju koji je na tom dijelu, u zahvatu komunikacije Slavonski Brod – Nova Gradiška, imao nagomilane snage koje su se povukle od Pleternice i koje su se povlačile iz Slavanskog Broda. Tog dana Italijanska brigada izbila je sjeveroistočno od 13.proleterske na uzvišenje Majdan (k. 214). Pridodata 1.konjička brigada upućena je u Pavlovce, odakle se razvila prema Koprivnici, dok se Artiljerijska brigada pomijerala pravcem Pleternica – Sulkovci.⁷⁹⁴

Po zauzimanju Sulkovaca 3.krajiška proleterska brigada nastavila je 21. aprila da goni neprijatelja prema Batrini. Obezbeđujući se zaštitnicama, neprijatelj se organizovano povlačio do linije Ratkovica – Rastik (trig. 247) gdje joj je pružio snažan otpor. U napadima u bok neprijatelja iz rejonu Pavlovaca prema Koprivnici, Komarici, Rastiku i Ratkovici, njoj je sadejstvovala 1.proleterska brigada. Borbe na ovom pravcu vođene su skoro čitav dan. Tek predveče, zajedničkim dejstvom, poslije zauzimanja Komorice i Rastika, obje brigade zauzele su Ratkovicu. Nakon toga 3.krajiška brigada je usmjerila dejstva prema Dragovcima, a 1.proletersku je Štab divizije zadržao u rejonu Stara Kapela – Ratkovica – kao divizijsku rezervu. Tu se u njen sastav vratio bataljon koji je od 16. aprila bio pridodat 13.proleterskoj brigadi. Za to vrijeme 5. i 13. Italijanska brigada vršile su sa sjevera pritisak na neprijatelja u zahvatu komunikacije Bili Brig – Nova Kapela – Batrina – Dragovci. Neprijatelj ne samo da se branio već je povremeno vršio i protivnapade. Oko 17 sati snažnim protivnapadom uspio je da zbaci djelove Italijanske brigade sa Majdana (k. 214), djelove 13. proleterske sa Ježevika (k. 203) i Cerja, ali je protivnapadom ovih brigada ubrzo odbačen natrag. Artiljerijska brigada premjestila se na vatrene položaje kod Sulkovaca, sa kojih je nedovoljno efikasno podržavala 1. i 3.proletersku brigadu. Prvoj konjičkoj brigadi je naređeno da krene pravcem Koprivnica – Pavlovci – Matičevac – Carigrad – Tisovac, sa zadatkom da likvidira neprijateljeva bočna obezbeđenja koja su štitila bok odstupajućim jedinicama.

Gonjenjem neprijatelja 21. aprila do nadomak Batrine, završene su vrlo oštre borbe divizije na području Pleternice i u

⁷⁹⁴ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 421-441: Izvod iz Operacijskog dnevnika Štaba 1.proleterske divizije od 11. do 20. aprila.

Požeškoj kotlini. Neprijatelju su nanijeti osjetni gubici u ljudstvu i tehnici, ali je i divizija pretrpjela velike gubitke, naročito pojedini bataljoni. Primjera radi, 1.bataljon 3.krajiške proleterske brigade ostao je sa svega oko 10 boraca, a na to brojno stanje nikada do tada u brigadi nije spao ni jedan vod, a kamoli bataljon.⁷⁹⁵ Tačne gubitke u borbama za Pleternicu nemoguće je utvrditi iz raspoloživih dokumenata i literature. Podaci o broju poginulih kreću se između 300 i 350, ranjenih od 850 do 1.150 i nestalih između 20 i 80. Među poginulim i ranjenim bio je veliki broj komandnog kadra. Zbog stalnih pokreta i zamora, a naročito zbog velikih gubitaka u borbama za Pleternicu, u diviziji je popustila borbenost što se osjetilo u borbama kod Batrine i Nove Kapele, ali je ta kratkotrajna slabost brzo prevaziđena. Ni gubici neprijatelja nijesu se mogli utvrditi, a procjene štabova jedinica o poginulim i ranjenim neprijateljskim vojnicima kao po pravilu su nerealni.

U borbama za Pleternicu ispoljeno je više slabosti koje su za posljedicu imale velike gubitke u ljudstvu i neizvršenje zadatka u pogledu presecanja odstupnice neprijateljskim snagama iz Slavanskog Broda prema Novoj Gradiški. Prije svega, Štab 1.armije pogrešno je procjenio, zapravo on je potcijenio snage i mogućnosti neprijatelja i to prenio na Štab divizije, računajući da je u Sremu uništeno 70 odsto njegovih snaga. Zbog slabe obavještajne službe nije se uvijek znala situacija na frontu, što je dovodilo do operativnog iznenađenja, kakav je slučaj bio sa Pleternicom. Manevar sa 1.proleterskom divizijom bio je dobro zamišljen, ali je njen zadatak da zauzme Pleternicu i Slavonsku Požegu bio više nego nerealan. I Štab divizije je iz nerealno dobijenog zadatka davao nerealne zadatke brigadama. Posebno je slabo organizovao napad na Pleternicu. Teškoće mu je stvarao nedostatak artiljerijske municije zbog čega su artiljerijske pripreme napada mogle da traju svega desetak minuta, a izostala je i masovnija podrška tenkova 2.tenkovske brigade zbog teško prohodnog zemljišta za tenkove na pravcima napada, kao i zbog nedostatka ulja za motore. Zahtjevi da se Pleternica mora zauzeti bez obzira na gubitke i da Štab brigade ide u streljački stroj da bi jedinice poveo na juriš ne mogu se odobriti niti opravdati. Sve to, kao i još neke druge slabosti, govori o tome da je komandovanje u borbama za Pleternicu podbacilo.

Nasuprot 1.armiji JA neprijatelj je, mada uz velike žrtve, uspio da ostvari svoj operativni plan. On je zadržao 1.armiju čitavu nedjelju

⁷⁹⁵ Nikica Pilipović, isto, str. 571.

dana i stvorio potrebno vrijeme i mogućnost da izvuče sve jedinice 21.armijskog korpusa iz doline rijeke Bosne na lijevu obalu Save. Prvu proletersku diviziju vezao je za Pleternicu i onemogućio joj da presječe odstupnicu snagama iz Slavanskog Broda prema Gradiški, sa kojima će ubrzo morati da vodi teške borbe na Ilovi i dalje.

Od Pleternice do Ilove

Poslije oslobađanja Pleternice, Slavanskog Broda i Slavonske Požege (21. aprila), zadatak 1.armije JA bio je da nastavi gonjenje neprijatelja dolinom Save i sjeverno od nje i što prije izbije u rejon Zagreba. Sjeverno od nje, na dravskom pravcu, 3.armije JA oslobodila je 20. aprila Podravsku Slatinu i nastupala prema Virovitici, dok su jedinice 2.armije JA oslobodile Bosanski Brod, dolinu Ukrine i 22. aprila Banju Luku. Na pravcu nastupanja 1.armije sjeverno od doline Save nalazila se slobodna teritorija koju su držale jedinice 6.korpusa JA sa gradovima Lipikom, Pakracom i Daruvarom i više drugih mjesta.

Da bi nastavio organizovano povlačenje njemačkih jedinica, vrhovni komandant Jugoistoka je 19. aprila naredio Komandi 21.armijskog korpusa, koja se sa jedinicama povukla iz doline rijeke Bosne, da preuzme komandu nad svim njemačkim i kvislinškim snagama između Drave i Save, koje su se povlačile ispred 1. i 3.armije JA i sa njima organizuje zaprečni položaj na liniji Drava – Bilogora – Grubišno Polje – Ilova – Poljana – Novska – Sava, sa zadatkom da na njoj zaustavi nastupanje 1. i 3.armije radi dobitka u vremenu – kako bi organizovao uredno izvlačenje snaga iz Zagreba i dalje prema Austriji. Komanda 21.armijskog korpusa odmah je pristupila izvršenju dobijenog zadatka, pa je po mjeri pristizanja i prikupljanja jedinica do 26. aprila obrazovala front na određenoj liniji,⁷⁹⁶ ne prekidajući otpor jedinicama 1.armije u dolini Save na pravcu Batrina – Nova Gradiška – Okučani – Novska – Banova Jaruga. Komanda 34.armijskog korpusa, koja je do tada komandovala jedinicama na frontu između Drave i Save, prebačena je u Ljubljanu, radi organizacije odbrane na njenom području.

Usmjeravajući dejstva jedinica, Štab 1.armije JA izdao je 22. aprila zapovijest kojom je 5, 6, 11, 42. i 48. diviziju iz rejona Slavanskog Broda i Slavonske Požege uputio sjeverno od Psunja, na

⁷⁹⁶ Završne operacije za olobađanje Jugoslavije 1944-1945, str. 683.

šire područje Lipika i Pakraca, gdje je trebalo da poslije trodnevnog marša stignu 24. aprila i da odmah pristupe prikupljanju podataka o neprijatelju u okolnim garnizonima. Prvoj proleterskoj i 21. udarnoj naredio je da nastave gonjenje neprijatelja sjeverno od Save u pravcu Nove Gradiške, uz sadejstvo 2. tenkovske i 1. konjičke brigade, s tim da korišćenjem obuhvata odsecaju i uništavaju neprijateljeve otporne tačke, a da s fronta nastupaju manjim snagama i izbjegavaju frontalne borbe.⁷⁹⁷ Slijedećeg dana, 23. aprila, Štab armije je radi objedinjavanja dejstava stavio 21. diviziju pod komandu Štaba 1. proleterske divizije, precizirajući mu zadatak da poslije zauzimanja Batrine i Nove Kapele nastupa sa obje divizije prema Novoj Gradiški, a da konjičku brigadu uputi prema Pakracu.⁷⁹⁸

Prva proleterska divizija nastavila je 22. aprila da napada prema Dragovcima, Batrini, Novoj Kapeli, Bilom Brigu i Vrbavi. Na uzvišenjima sjeverno od ovih mjesta i ceste koja ih povezuje uporno su se branili dijelovi 47. puka 22. divizije, kako bi obezbijedili snage koje su se još uvijek izvlačile od Slavonskog Broda. Da bi poboljšao svoj položaj, neprijatelj je oko 10 sati izvršio protivnapad i uspio da izbije na liniju Dragovci – Ježevik – južna ivica D. Lipovca – Gaj – Benića dol – Gospino polje. Sva nastojanja 5, 13, Italijanske i 3. proleterske brigade da zbace neprijatelja sa pomenutih položaja ostala su bez uspjeha. „Pojedine čuke u šumi između D. Lipovac i Dragovci po nekoliko puta prelaze iz ruke u ruku“, javio je u 14 sati depešom komandant 1. divizije Štabu 1. armije.⁷⁹⁹ Ipak, poslije uporne borbe, 3. krajiška proleterska brigada je oko 21 sat zauzela Dragovce i potisla neprijatelja prema Batrini. U borbama tog dana divizija je pretrpjela gubitke od 47 poginulih i 104 ranjena borca i starješine.

Poslije zauzimanja Andrijevac i St. Slatinika, 21. divizija (4. i 31. brigada) nastupala je tog dana drumom prema Batrini bez otpora neprijatelja i krajem dana izbila na Orljavu. Pošto je uspješno forsirala ovu rijeku sjeverno i južno od Lužana, ona je nastojala da prodre u Batrinu i Seoce, ali su je dijelovi njemačke 41. divizije upornom odbranom zaustavili na položajima Dragovci – Mladinovac – Lipovka. U ovim borbama 21. divizija je imala gubitke od 6 poginulih i 24 ranjena borca.

⁷⁹⁷ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 480-484: Zapovijest Štaba 1. armije JA od 22. aprila u 2 sata.

⁷⁹⁸ Isto, str. 492-495: Naređenje Štaba 1. armije JA Štabu 1. proleterske divizije od 23. aprila.

⁷⁹⁹ AVII, NOR, k. 715A, br.reg. 33/48-4: Knjiga depeša Štaba 1. proleterske divizije.

Iskoristivši nebudnost djelova 1. i 21. divizije, neprijatelj je pod zaštitom mraka, u noći između 22. i 23. aprila, napustio Batrinu i Novu Kapelu i povukao se prema Novoj Gradiški. Pred zoru 23. aprila u Batrinu je sa sjeveroistoka ušla 3.krajiška, a u Novu Kapelu 13.proleterska brigada. Gotovo istovremeno u Batrinu su sa istoka ušli i dijelovi 21.divizije, čime je uspostavljena neposredna veza između 1. i 21.divizije. Nakon spajanja ove dvije divizije, 2.tenkovska brigada se, po naređenju Štaba 1.armije, prikupila u Oriovcu – radi sređivanja.⁸⁰⁰

Po oslobađanju Batrine i Nove Kapele, Štab 1.proleterske divizije uputio je, ujutro 23. aprila, 3.krajišku proletersku brigadu u prvom ešelonu iz Nove Kapele u zahvatu ceste prema Novoj Gradiški, a 13.proletersku brigadu, ojačanu sa dva bataljona Italijanske brigade, kao desnu pobočnicu pravcem Nova Kapela – Srednji Lipovac – Oštri Vrh – Rešetari – Nova Gradiška. Ostale snage divizije – 1.proleterska, Italijanska i Artiljerijska brigada i pozadinski dijelovi – marševali su za 3.krajiškom. Istovremeno je južno od ceste Batrina – Nova Gradiška, takođe prema Novoj Gradiški, uputio 21.diviziju u čiji se sastav vratila njena 5.brigada. Obje divizije nastupale su bez dodira s neprijateljem sve do St. Petrova Sela, gdje su njegovi slabiji zaštitnički djelovi iz sastava njemačke 41.divizije pružili manji otpor. Jači otpor ispred Nove Gradiške neprijatelj je pružio na liniji Brđani – Adžamovci – Zapolje – Bodovljaci – Krst (na Savi). Savladavši i ovaj otpor u večernjim satima svaka na svom pravcu, obje divizije su prešle u napad na Novu Gradišku.

Prema planu i dogovoru štabova 1.proleterske i 21.divizije, trebalo je da 3.krajiška napadne grad sa sjevera, a 21.divizija sa 31.brigadom s istoka sjeverno od željezničke pruge, sa 4.brigadom južno od pruge i sa 5. brigadom s juga. Pošto su savladale otpor neprijatelja u selima na prilazima Novoj Gradiški, opšti napad na grad otpočeo je poslije pola noći i nakon kraće borbe neprijatelj se, pred zoru, povukao prema Okučanima. U grad su prve ušle 5. i 3.brigada, a ubrzo iza njih i 13.proleterska. Nastupajući za 3.krajiškom, 1.proleterska brigada je stigla u St. Petrovo Selo gdje je zadržana u ulozi divizijske rezerve. Italijanska i Artiljerijska brigada zadržane su u rejonu Oštrog vrha. Po naređenju Štaba 1.armije, 1.konjička brigada je sa prostorija Tisovca upućena u Pakrac. Štabovi 1.proleterske i 21.divizije prenoćili su u St. Petrovom Selu.

⁸⁰⁰ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 506-609.

Povukavši se iz Nove Gradiške u Okučane i rušeći sve objekte na cesti i željezničkoj pruzi, 41.divizija posjela je dijelom svojih snaga i dijelovima 3.ustaško-domobranske divizije nove položaje za odbranu Okučana na liniji k. 205 – Smrtić – Zabrđe (trig. 142) – D. Bogičevci. Noću između 23. i 24. aprila, pod pritiskom dijelova 2.armije JA, iz Bosne se preko Save kod Stare Gradiške prebacila 6.ustaško-domobranska divizija, a zatim je preko Nove Varoši stigla u Okučane, odakle će se, zajedno sa njemačkom 41.divizijom, povlačiti prema Novskoj i dalje.

Ujutro 24. aprila, po naređenju Štaba 1.proleterske divizije, iz Nove Gradiške su prema Okučanima krenule, sjeverno od ceste koja povezuje ova dva mesta, 3.krajiška proleterska, a južno od ceste 31.brigada 21.divizije. Brigade su nastupale bez dodira s neprijateljem sve do linije Smrtić – Zabrđe – D. Bogičevci, gdje ih je jakim i organizovanim otporom zaustavio. Sva nastojanja da se u toku dana skrši taj otpor i prodre u Okučane, ostali su bez uspjeha. Kasno uveče intervenisao je Štab 1.proleterske divizije i uputio jedan bataljon iz 1.proleterske brigade, koja je, kao divizijska rezerva, u međuvremenu pristigla u Medare, sa zadatkom da potpomogne napad na Smrtić, a zatim da čitava 1.proleterska brigada nastavi gonjenje neprijatelja pravcem Okučani – Novska. Ovaj bataljon i 3.krajiška, poslije jednosatnog napada, zauzeli su Smrtić i Ratkovac, a nakon toga je 1.proleterska brigada, oko 4 sata 25. aprila, na juriš zauzela i G. Bogičevce.⁸⁰¹ Goneći razbijenog neprijatelja, brigada je upala u Okučane i poslije jednosatne borbe, prisilila ga na povlačenje prema Novskoj. Nastupajući za njim, ona je do 10 sati izbila ispred G. Rajića, na pola puta između Okučana i Novske, gdje je naišla na jak otpor djelova 7.SS divizije „Princ Eugen“. Iako je nakon toga Štab divizije ojačao 1.proletersku brigadu sa dva bataljona Italijanske brigade, ona do kraja dana i naredne noći i pored svih nastojanja nije uspjela da prodre prema Novskoj.

Maršujući za prvim ešelonom divizije, 13.proleterska je poslije oslobođenja Nove Gradiške zadržana u Mašiću, Italijanska je stigla u Lađevac iza 1.proleterske, dok je 3.krajiška zadržana u G. Bogičevcima kao divizijska rezerva. Krećući se u skokovima, Artiljerijska brigada je nedovoljno efikasno podržavala nastupanje pješadije i 25. aprila posjela vatrene položaje u rejonu Borovca,

⁸⁰¹ AVII, NOR, k. 255, br.reg. 8-2/3: Relacija 1.proleterske divizije od 21. do 24. aprila.

između 1.proleterske i Italijanske brigade, izuzev dvije baterije koje su bile pridodate 1. i 3.proleterskoj brigadi. Toga dana u Borovac je, preko Nove Gradiške i Okučana, stigao Štab divizije.

U trodnevnim borbama od Batine do Rajića, divizija je pretrpjela gubitke od 19 poginulih i 89 ranjenih boraca. Kod boraca i jedinica osjećao se zamor. Sjećajući se boraca 3.krajiške proleterske brigade iz tih dana, Nikica Pilipović je u već citiranom članku, pored ostalog, napisao: „Od 15. aprila ujutru pa do 24. aprila uveče, oni su neprekidno bili u borbi i pokretu, i pravo je čudo otkuda su smogli snagu za takve napore. Posmatrajući ih za vrijeme marša kako iznemogli, potamnjenih lica, neobrijani i neumiveni, vuku otežale noge, sa koliko napora nose oružje i municiju, moralo bi se zaključiti da će već nakon nekoliko kilometara popadati i da su njihove borbene mogućnosti pale na nulu. Ali, čim bi naišli na neprijatelja, dok bi se oglasila borba, sa njihovih lica je nestajalo umora, puške i puškomitraljezi su ličini na igračke, hitro su trčali uz visove, preskakali prepreke i jurišali kao da su danima prikupljali snagu.“⁸⁰²

Nastupajući južno od 1.proleterske, 21.divizija je sa 31.brigadom u prvom ešelonu, poslije zauzimanja Nove Gradiške, oslobodila 24. aprila Poljane, Dragalić i D. Bogićevce, a u noći Dubovac sa južnim dijelom Okučana. Nastupajući narednog dana, sa 4. i 5.brigadom u prvom i 31.brigadom u drugom ešelonu, ona je oslobodila Čovac, Vrbovljane i Klenik, i paralelno s 1.proleterskom brigadom, prije podne izbila na liniju željeznička stanica Rajić – potok Kapljenec – Gačko polje (k. 88) jugozapadno od Rajića, gdje je, kao i 1.proleterska brigada ispred Rajića, zaustavljena jakim otporom dijelova 7.SS divizije. U borbama tokom dva dana divizija je imala gubitke od 11 poginulih i 36 ranjenih boraca. Za opravku ceste na kojoj su Nijemci prilikom povlačenja sistematski rušili sve mostove i propuste bio je, za čitavo vrijeme nastupanja od Batrine, angažovan inženjerski bataljon.⁸⁰³ Pored objekata na cesti, Nijemci su detaljno uništavali i željezničku prugu na čitavoj dužini od Srema do Zagreba, lomeći posebnom napravom sve pragove između tračnica.

Bilo je planirano da 1.proleterska i 21.srpska divizija nastupaju preko Novske i Jasenovca dalje na sjeverozapad, ali je u međuvremenu, 24. aprila, Štab 1.armije depešom naredio političkom

⁸⁰² Nikica Pilipović, isto, str. 572.

⁸⁰³ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 579-591: Izvod iz Operacijskog dnevnika Štaba 21.divizije od 21. do 30. aprila.

komesaru 1.proleterske divizije da „obavezno po svaku cijenu u Jasenovcu sve bude sačuvano“ i da „tamo mora ostati stalna straža do dolaska državne komisije“. ⁸⁰⁴ Radilo se o koncentracionom logoru u NDH, koji su osnovale ustaše 1941. godine – po ugledu na nacističke logore uništenja. U njemu su ustaše za četiri godine rata, na najzvjerskiji način, umorile preko 600.000 ljudi, žena i djece, među njima daleko najviše Srba, zatim Jevreja, Cigana i Hrvata antifašista. ⁸⁰⁵ Štab 1.proleterske divizije orijentisao je jednu brigadu od Okučana prema Jasenovcu i o tome, depešom od 25. aprila, obavijestio Štab 1.armije. ⁸⁰⁶ Međutim, pošto je već sljedećeg dana 21.divizija bila orientisana u drugom pravcu, u Jasenovac su s juga 30. aprila ušli dijelovi 45.divizije.

Da bi izbjegao potiskivanje neprijatelja frontalnim napadima i onemogućio mu izvlačenje iz rejonu Rajić – Novska, Štab 1.proleterske divizije uputio je ujutro 25. aprila 13.proletersku brigadu u obuhvat sa sjevera, pravcem Mašić – Okučani – Cage – Donji Čaglic, gdje joj je naređeno da skrene prema Livađanima i preko Brezovca, Novog Grabovca i Lubardenika, izbiye u Lipovljane na cesti Novska – Banova Jaruga i spriječi izvlačenje neprijatelja cestom iz Novske. Stigavši u Brezovac, brigada je oko 21 sat napala dijelove njemačke 41.divizije u Lovskoj i zauzela ovo selo, dok je napad na k. 189, oko 1 km jugoistočno od Novog Grabovca, neprijatelj odbio. Pokušaj da u toku noći od Lovske prodre prema Bujavici i Lubardeniku neprijatelj joj je onemogućio a time spriječio prodor ka cesti Novska – Banova Jaruga. ⁸⁰⁷

Nešto poslije podne Štab 1.proleterske divizije u obuhvat je za 13. proleterskom uputio i 3.krajišku proletersku brigadu pravcem G. Bogicevci – Okučani – Cage – Benkovac – Alavudci – Kričke – Popovac – Suboški Grad, sa zadatkom da i ona izbiye na cestu Novska – Banova Jaruga i zajedno s 13.proleterskom, onemogućiti izvlačenje neprijatelja tim pravcem iz Novske. Maršujući određenim pravcem, čelo brigade je u svitanje 26. aprila na izlazu iz sela Alavudci napadnuto vatrom sa pravca Kričkog brda (k. 396). Štab brigade brzo je razvio dva bataljona i sa njima napao neprijatelja koji je snažnom vatrom zaustavio napad, a potom prešao u protivnapad i ispoljio neočekivanu agresivnost. Videći, nakon dva sata borbe, da je neprijatelj jak, da bi borba mogla potrajati duže i da brigada neće na vrijeme stići na

⁸⁰⁴ AVII, NOR, k. 715A, br.reg. 33/50-4.

⁸⁰⁵ Vojna enciklopedija, 4, drugo izdanje, str. 31.

⁸⁰⁶ AVII, NOR, k. 715A, br.reg. 33/51-4.

⁸⁰⁷ Todor Radošević, isto, str. 326.

određeni zadatak – Štab brigade je ostavio bataljon prema neprijatelju, a sa glavninom krenuo za 13.proleterskom u pravcu Brezovca. Tu je sa njom 3.krajiška uspostavila neposrednu vezu, a zatim je na njenom lijevom krilu, zapadno od ovog sela, posjela položaj prema Novom Grabovcu. Do kraja dana obje brigade su imale više žestokih okršaja s neprijateljem, koji je bio veoma agresivan i uspjele da odbiju sve njegove napade.

U međuvremenu, do 26. aprila, Komanda njemačkog brdskog armijskog korpusa uspjela je da jakim snagama na frontu između Drave i Save posjedne za odbranu liniju: Drava – Bilogora – Ilova – Novska – Sava, na kojoj je, zajedno s frontom na lijevoj obali Une, namjeravao da zadrži nastupanje 3. 1. i 2.armije JA, radi dobitka u vremenu za organizaciju i uredno povlačenje opštim pravcem prema Zagrebu. Pred 1.armijom, na dijelu fronta od Jasenovca na Savi pa preko Novske, Novog Grabovca i Bujavice do Janje Lipe (istočno od Banove Jaruge), bila je raspoređena njemačka 41.divizija sa Borbenom grupom „Kloc“ i ostacima 3.ustaško-domobranske divizije, od Janje Lipe pa na sjeveroistok do Vukovja njemačka 181.divizija, od Vukovja do Garešnice 7. 8. i 9.ustaško-domobranska divizija, od Garešnice do Grubišnog Polja njemačka 369. legionarska i 1.ustaško-domobranska divizija, od Grubišnog Polja do Zrinske njemačka 22.divizija.⁸⁰⁸

Štab 1. armije JA doznao je da je neprijatelj na pravcu njenog daljeg nastupanja jakim snagama posjeo položaje na rijeci Ilovi, ali nije imao jasnu sliku o njihovoj jačini, pa je 24. aprila naredio 6. 42. 48. i 5. diviziji da iz šireg rejona Lipika, Pakraca i Daruvara iz pokreta forsiraju Ilovu na odsjeku Končanica – Uljanik, razbiju neprijateljeve snage, izbiju na komunikaciju Bjelovar – Banova Jaruga i produže ka Čazmi i Ivanić-Gradu. Sljedećeg dana uputio je na desno krilo i 11.diviziju iz rejona Lipika preko Daruvara, Ivanova Sela i M. Borne u obuhvat prema Pavlovcu, a na lijevo krilo dvije brigade 1.proleterske divizije u obuhvat preko Brezovca prema Lipovljanima.⁸⁰⁹ Ujutro 26. aprila u 9 sati, komandant 1.armije, general-lajtnant Peko Dapčević, naredio je putem depeše komandantu 1.proleterske divizije, general-majoru Vasu Jovanoviću: „Jednu ojačanu Bajićevu (Vlado Bajić, komandant 21.divizije – TR) brig. sa nešto protivkolske artiljerije

⁸⁰⁸ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, 2, drugo izdanje, str. 264-265.

⁸⁰⁹ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 509-514: Izvod iz Knjige depeša Štaba 1.armije od 22. do 29. aprila.

ostavi prema Novska, a sve ostalo hitno baci obuhvatno na Lipovac (treba Lipovljane – TR) i Banovu Jarugu.⁸¹⁰ Međutim, događaji su se razvijali drukčije od plana Štaba 1.armije. Glavne snage armije izbile su na Ilovu, a 5. i 6.divizija su forsirale i obrazovale mostobrane – 5. u rejonu V. Zdenci – Klokočevac, a 6. na sektoru Tomašica – Kajgana. Dalji prodor 1.armije tu je neprijatelj zaustavio.

Tokom 26. aprila i naredne noći Štab 1.proleterske divizije izvršio je pregrupaciju jedinica na taj način što je prema neprijatelju, na sektoru Rajića ostavio 4.brigadu 21.divizije, a 1.proletersku brigadu, ojačanu sa dva bataljona Italijanske brigade, uputio pravcem Bjelovac – Rajčići, gdje je imala manje sukobe sa neprijateljem, a zatim preko Krički (D. i G.) za Brezovac Subocki. Za njom se do Krička kretala Italijanska brigada (bez dva bataljona). Za 1.proleterskom divizijom upućena je glavnina 21.divizije (5. i 31.brigada) iz rejona Okučani – Borovac na prostor Brezovac – Livađani – Kričke. Za napad prema Lipovljanima i cesti Novska – Banova Jaruga, u cilju njenog presjecanja, Štab 1.proleterske divizije postrojio je borbeni poredak na taj način što je sjeverozapadno od Lovske prema Bujavici postavio 13.proletersku brigadu, zapadno od Lovske prema Voloderskom brijegu 3.krajišku, južno od nje u rejonu k. 201, zapadno od Brezovca prema Novom Grabovcu 1.proletersku brigadu i u rejonu Stari vinogradi zapadno od Krički Italijansku brigadu (bez dva bataljona). Artiljerijska brigada posjela je vatrene položaje između Livađana i Brezovca. Glavnina 21.divizije zadržana je na prostoru Brezovac – Livađani – Kričke. Štab 1.proleterske divizije smjestio se u Brezovac, sa osmatračnicom na k. 174. Divizija je na desnom krilu uspostavila neposrednu vezu sa 42.makedonskom divizijom.

Poslije kraće artiljerijske pripreme, 1. proleterska divizija je, u 7 sati 27. aprila, pošla u napad na čitavom frontu. Na pravcu glavnog udara Lovska – Novi Grabovac – Lipovljani napadala je sa 10 bataljona na frontu od dva kilometra. Međutim, rezultat napada bio je slab. Neprijatelj je odbačen samo sa isturenih položaja a zadržao se na glavnim sa kojih je nastavio da pruža otpor vršeći protivnapade rezervama.⁸¹¹ Jedino je na desnom krilu divizije 13. proleterska brigada zauzela Bujavicu i k. 212 na Jamaričkom brdu, ali je neprijatelj protivnapadom povratio kotu, nakon čega je brigada prešla u odbranu Bujavice. Na pravcu prema Novskoj neprijatelj je pod pritiskom

⁸¹⁰ AVII, NOR, k. 715A, br.reg. 33/53-4.

⁸¹¹ AVII, NOR, k. 715, br.reg. 33/54-4: Knjiga depeša Štaba 1.proleterske divizije.

4.brigade 21.divizije napustio područje Rajića i povukao se prema Novskoj, ostavivši zaštitnicu kod Paklenice, 4 km ispred Novske, gdje je zadržao brigadu.

Nastojeći da izvrši dobijeni zadatak, 1.proleterska divizija je u 14 sati, uz podršku artiljerije, ponovo krenula u napad na čitavom frontu, s tim što je na lijevom krilu 1.proleterske brigade u napad uvedena i 5.brigada 21. divizije pravcem Brezovac – k. 201 – Kozarica. Neprijatelj je ponovo pružio snažan otpor. Nije se zadovoljavao samo odbranom već je, uz podršku artiljerije i minobacača, često prelazio u protivnapad. Dijelove divizije koji su na pojedinim pravcima uspijevali da se uklone u odbranu neprijatelj je, angažovanjem rezervi, brzo odbacivao natrag. Sve do pada mraka smjenjivali su se juriši i protivjuriši, ali su obje strane, uz osjetne gubitke, ostajale na svojim položajima. Pokušaj da se presječe odstupni pravac neprijatelju dolinom Save – nije uspio. U borbama tog dana divizija je pretrpjela gubitke od 32 poginula i 167 ranjenih, dok je prethodnog dana imala 18 poginulih i 116 ranjenih.⁸¹² Gubici 21.divizije u ova dva dana iznosili su 23 poginula i 161 ranjen.⁸¹³ Borbe tog dana, koje inače spadaju u red žešćih, pokazale su da je udarna moć 1.proleterske divizije oslabila, u prvom redu zbog smanjenog brojnog stanja usljed velikih gubitaka koje je imala od proboja fronta u Sremu, a nije popunjavana. Pojedine čete spale su na 10 do 25 ljudi. Sama 3.krajiška proleterska brigada za posljednjih 18 dana izgubila je u poginulim i ranjenim 828 boraca i starješina.⁸¹⁴ Štab 1.armije JA povukao je noću između 27. i 28. aprila 1.proletersku diviziju s fronta na šire područje Lipika u armijsku rezervu radi odmora i sređivanja. Njene položaje preuzela je 21.srpska divizija, koja je vraćena pod komandu Štaba 1.armije. Štab 1.proleterske divizije rasporedio je brigade: 1.proletersku, sa komandom pozadine i medicinsko-sanitetskim bataljonom, u Lipik; 3.krajišku u Kukunjevac; Italijansku u Subocku; 13.proletersku u Jagmu i Korita – izuzev bataljona koji je zadržan u rejonu Bujavice radi odbrane sela, zatvaranja pravca i održavanja veze izrneđu 21. i 42.divizije; Artiljerijsku u Dobrovac. Štab divizije smjestio se kod majura Isidorovac, kilometar zapadno od Lipika.⁸¹⁵

⁸¹² AVII, NOR, k. 715, br.reg. 26/16-3: Relacija 1.proleterske divizije od 25. do 27. aprila.

⁸¹³ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 579-591: Izvod iz Operacijskog dnevnika Štaba 21.divizije od 21. do 30. aprila.

⁸¹⁴ Savo O. Trikić, isto, str. 409.

⁸¹⁵ AVII, NOR, k. 728, br.reg. 48-4/2.

Prva proleterska divizija nije imala sreće da se malo odmori. Štab 1.armije je zahtijevao dalje napredovanje preko Čazme prema Ivanić-Gradu, čime bi sve neprijateljeve snage južno od Moslavačke gore bile odsječene i onemogućeno im organizovano povlačenje glavnom komunikacijom prema Zagrebu. Da bi otklonila tu opasnost, Komanda njemačkog 21.armijskog korpusa preduzela je, 28. aprila rano izjutra, protivnapad jakim snagama na dijelove 1.armije, s ciljem da ih odbaci na lijevu obalu Ilove i ponovo uspostavi front na ovoj rijeci. Bočnim napadom iz rejonu Poljane, 7.SS divizija, koja se do tada nalazila u korpusnoj rezervi kod Kutine, razbila je front 42.makedonske divizije, nanijela joj osjetne gubitke, zauzela Antunovac, Uljanik, Blagorodovac i do podne izbila u Kreštelovac, ugroživši time pozadinu 48. 6. i 5.divizije, zbog čega su one bile prinuđene da se povuku na lijevu obalu Ilove, iako su prije toga odbile frontalni napad 1. i 9.ustaško-domobranske i djelova 369.legionarske divizije s linije V. Zdenci – Zdenački gaj – Hercegovac – Palešnik. Iz rejonu Kreštelovca 7.SS divizija zaokrenula je na sjeverozapad i poslije podne prebacila se na desnu obalu Ilove. Tako je 21.armijski korpus tog dana ponovo uspostavio front na Ilovi. Dijelom snaga on je napadao i na frontu 21.divizije, ali bez uspjeha.

Na prodor 7.SS divizije, Štab 1.armije JA sporo je reagovao i nije blagovremeno angažovao 1.proletersku diviziju iz rezerve. On je diviziji naredio da sa jednom brigadom ubrzanim maršem izbije na komunikaciju između Dežanovca i Petranovca i onemogući prodor neprijatelja prema Daruvaru, a da, takođe s jednom brigadom, napadne neprijatelja u bok na pravcu Blagorodovac – Uljanik. Štab divizije uputio je 1.proletersku brigadu iz Lipika preko Kukunjevca, Turkovače, Banovca i Sređana na komunikaciju Petranovci – Dežanovac, gdje je kasno stigla i postavila se prema raskrsnici puteva koji vode za Daruvar i Trojeglavu. Treća krajiška proleterska brigada upućena je iz Kukunjevca prema sektoru Blagorodovac – Uljanik, gdje je oko 17 sati napala zaštitne dijelove 7.SS divizije, koji su se povlačili preko Hrastovca za Garešnicu. Goneći ih ona je dijelom snaga izbila u Hrastovac i do mosta na rijeci Toplici, a u Sokolovcu je uspostavila vezu s dijelovima 6.proleterske divizije. Italijanska brigada premještena je iz Subocke u Toranj, odakle je uputila dva bataljona u Antunovac, ali je u njemu i Gaju zatekla dijelove 42.makedonske divizije, a ne neprijatelja. Trinaesta proleterska brigada pomjerila se

iz Jagme i Korita u sjeverni dio Kukunjevca prema neprijatelju u Poljani i Janja Lipi. Njen bataljon u Bujavici neprijatelj je napadom u večernjim satima potisnuo iz sela na istok, do šumskog predjela Luke. Artiljerijska brigada je sa vatrenih položaja iz rejona Toranj – Stričevac podržavala napad 3.krajiške proleterske brigade. Štab divizije iz Lipika premjestio se u Toranj.

Nastupanje od Ilove i oslobođenje Vrboveca

Tokom noći između 28. i 29. aprila i narednog dana, na frontu je vladalo relativno zatišje. Intenzivno je izviđan neprijatelj pred frontom i vršena priprema za nastavak operacije. U to vrijeme Štab 1.proleterske divizije izvršio je pomijeranje jedinica i rasporedio brigade: 1.proletersku u Uljanik i Hrastovac, s isturenim djelovima prema neprijatelju na rijeci Toplici; 3.krajišku, ojačanu sa dva bataljona Italijanske brigade, na frontu od šume Zabare, istočnom ivicom Ribogojstva, pa preko južnih djelova Marina Sela i Antunovca, do zaključno sa Pustarom između Poljane i Gaja; Italijansku brigadu sa dva bataljona u Brekinjsku; 13.proletersku sa glavninom u Kukunjevcu i jednim bataljonom prema Bujavici; djelovi Artiljerijske brigade pomjerni su u rejone Hrastovca i Antunovca. Tako se 1.proleterska divizija našla u borbenom poretku 1.armije između 6.proleterske divizije na sjeveru, sa čijim je lijevim krilom održavala vezu u Sokolovcu i 21.divizije koja je držala položaje od Lovske pa na jug do Save. Obezbijeđena borbenim poretkom 1.proleterske divizije, 42.makedonska divizija se, poslije velikih gubitaka prethodnog dana, sređivala, dok je dio snaga imala na položaju prema neprijatelju u Poljani. Prema 1.proleterskoj diviziji neprijatelj je držao dio položaja na odsjeku od mosta na rijeci Toplici, pa zapadnom obalom Ribogojstva, željezničkom prugom i sjevernim ivicama šuma Crni lug i Carev hrast, zatim Poljanu, Janja Lipu i Bujavicu.

U novonastaloj situaciji, Štab armije JA planirao je da pred mrak 2. maja nastavi operaciju do kada je trebalo završiti sve neophodne pripreme i dogovoriti se sa Štabom 3.armije o koordinaciji dejstava. On je zapoviješću izdatom 30. aprila naredio pregrupaciju snaga, koja je trebalo da se završi do podne 2. maja. Prema planu, trebalo je da se: 5.divizija s lijeve obale Ilove i šireg rejona Dežanovca,

preko Daruvara i Ivanova Sela, prebaci na prostor Topolovica – V. Peratovica i na desno krilo armijskog rasporeda; 48.divizija, koja se nalazila u armijskoj rezervi u širem rejonu Daruvara, da se premjesti u rejon V. i M. Dapčevice; da se 1.proleterska divizija do 12 sati 1. maja, kao opšta rezerva, razmjesti na prostoru Dežanovac – Peratovica – Uljanik – Kukunjevac. Na dotadašnjim položajima na frontu prema neprijatelju trebalo je da ostanu 11, 6, 42. i 21.divizija. Štab armije najavio je da će divizije do podne 2. maja dobiti posebnu zapovijest za nastavak operacije.⁸¹⁶

Nasuprot planovima Štaba 1.armije JA, njemački 21.armijski korpus, pošto je nekoliko dana zadržao nastupanje 1.armije i ostvario svoje namjere, počeo je 30. aprila uveče da se organizovano povlači između Save i Drave na novu odbrambenu liniju Ivanić-Grad – Čazma – Bjelovar – Đurđevac i dalje, prema Austriji, maskirajući to napadima manjih snaga na pojedinim pravcima. Toga dana u 15.30 sati Hitler je izvršio samoubistvo u opkoljenom Berlinu, a njemačkim je trupama u 22.30 sati saopšteno da je on poginuo na svom komandnom mjestu u Berlinu i da je za njegovog zamjenika naimenovan veliki admiral Denic (Dönitz).⁸¹⁷ Tih dana je 42.makedonska divizija zarobila jednog njemačkog oficira iz 41.divizije, koji je, pored podataka datih o ovoj diviziji, izjavio da imaju naređenje da se povlače prema Englezima i da se njima predaju, te da im je Gebels rekao da Rusi i partizani svakog zarobljenog Nijemca bez razlike strijeljaju.⁸¹⁸

Zbog povlačenja njemačkih snaga s Ilove, događaji su se razvijali drukčije nego što je Štab 1.armije planirao. Na desnom krilu armijskog rasporeda 11.divizija je ujutro 1. maja prešla u nastupanje za neprijateljem, koji se iz rejona Velike Barne povukao prema Staroj i Novoj Ploščici i u toku dana oslobodila Gornju i Donju Kovačicu, Malu Pisanicu, Veliki Grđevac i Orlovac, prodrijevši oko 15 km na zapad. Petu diviziju Štab armije je sa marša iz Ivanova Sela usmjerio na zapad i ona je do kraja dana oslobodila Grubišno Polje i izbila u Pavlovac i Male Zdence. Prešavši Ilovu, 6. proleterska divizija ušla je u Tomašicu, Kajganu i Palešnik, ali joj je jak otpor pružio neprijatelj na liniji Zdenčac – Garešnica. Na frontu 42. makedonske divizije nije bilo nikakvog pomijeranja jedinica – neprijatelj se i dalje branio, dok

⁸¹⁶ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 515-517.

⁸¹⁷ AVII, njemačka arhiva, k. 6, br.reg. 1/5a: Dnevnik majora Bemea (Bohme).

⁸¹⁸ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 667-683.

se ispred 21.divizije počeo da povlači uveče 1.maja, tako da je ova tokom noći i u jutarnjim satima 2. maja ušla u Bujovicu, Novi Grabovac, Subocki Grad i Novsku. Na svim pravcima neprijatelj je pružao slab otpor sa zaštitničkim dijelovima.

Pošto su je u toku noći između 30. aprila i 1. maja na položaju smijenili djelovi 6.proleterske i 42.makedonske divizije, 1.proleterska divizija je povučena u armijsku rezervu. Njen štab je do podne 1. maja razmjestio: 3.krajišku u Dežanovac; Italijansku u Petranovce i Blagorodovac; 1.proletersku u Gonji Uljanik i Uljanik; 13.proletersku u Kukunjevac, odakle se premjestila u sela Kapetanovo Polje i Goveđe Polje. Brigade su planirane da posluže kao rezerva 6. i 42.diviziji, a dijelom i 21.diviziji. Po naređenju Štaba armije, divizija je noću između 1. i 2. maja uputila dva diviziona (pet baterija) artiljerijske brigade i po jedan vod minobacača iz svake brigade u Novu Gradišku – radi obuke.⁸¹⁹ U to vreme divizija je popunjena sa oko 1.500 – 2.000 novih mobilisanih boraca. Obilježavajući 1. maj kao međunarodni praznik rada i borbe protiv fašizma, u jedinicama su, pored ostalog, održane priredbe za nove borce koji su položili zakletvu. Kratak predah iskorišćen je za obuku novih boraca, u prvom redu u rukovanju naoružanjem, zatim za održavanje partijskih i skojevskih sastanaka, upoznavanje boraca s vojno-političkom situacijom, a vršene su i druge političke pripreme za nastavak ofanzive.

Polazeći od toga da je neprijateljev front na desnom krilu armije probijen i da je forsirana Ilova, Štab 1.armije izdao je, u 1 sat 2. maja, zapovijest kojom je usmjerio dalja dejstva divizija. Naredio je: 11.diviziji, da 2. maja produži napredovanje pravcem Nova Pločica – Potok – Berak – Babinac – Ivanjska – Paljevine; 5.diviziji, da sa prostora Grubišno Polje – Pavlovac dejstvuje opštim pravcem Dražica – M.Trunovica – Kostanjevac – Šimljana – Martinac – Vagovina; 6.proleterskoj diviziji da nastavi gonjenje neprijatelja pravcem Popovac – Šimljanik – Samarica – Grabovnica, sa ciljem zauzimanja Čazme; 42. i 21. diviziji, da nastave sa energičnim pritiscima prema Banovoj Jaruzi, Lipovljanima, Novskoj i Jasenovcu – radi njihovog zauzimanja; 48.diviziji da se iz rejona Daruvara, preko Končanice, prebaci na prostor Veliki Zdenci, s tim da kao armijska rezerva bude spremna za upotrebu na pravcima dejstva 11, 5. i 6.divizije. Za 1. proletersku diviziju rečeno je samo toliko da će se zadržati na

⁸¹⁹ AVII, NOR, k. 715, br.reg. 38/1-4: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije Štabu 1.armije od 2. maja.

dosadašnjem prostoru kao opšta rezerva.⁸²⁰ Očigledno da je Štab armije, angažovanjem četiri divizije, glavni udar usmjerio sjeverno od Moslavačke gore, u kom će pravcu angažovati i 1.proletersku diviziju, s ciljem da što prije izbije na komunikaciju Bjelovar – Čazma, a zatim, prodorom preko Dubrave i Vrboveca, uz potiskivanje neprijatelja na savskom pravcu, brzo prodre na područje Zagreba i Zagrebačke gore, presječe odstupnicu neprijateljevim snagama iz tog rejonu prema Varaždinu, a zatim, u sadejstvu s dijelovima 2.armije JA, oslobodi Zagreb.

Poslije kratkog predaha, koji je dobro došao za odmor i sređivanje jedinica, Štab 1.armije je rano ujutro 3. maja, zbog brzog povlačenja neprijatelja na čitavom frontu, uputio 1.proletersku diviziju iz rejonu Dežanovac – Uljanik, ne prema frontu 42. i 21.divizije, kako je bilo ranije zamišljeno, već preko Končanice i Velikih Zdenaca, na područje Pavlovca – za glavnim snagama armije. Maršujući po brigadama, divizija je do mraka stigla na prostor Pavlovac – Dražica, odakle je produžila za Veliku i Malu Trnoviticu, Šimljanicu i Šimljanu i do 5 sati 4. maja, prednjim djelovima bez borbe, izbila na liniju Berek – Krivaja – Šimljana,⁸²¹ odakle ju je Štab armije uputio između 5. i 6.divizije u gonjenje neprijatelja prema cesti Bjelovar – Čazma, na odsjek Daskatica, Vagovina, Draganec, s tim da, ako bude potrebno, dijelom snaga sadejstvuje 6. proleterskoj diviziji u zauzimanju Čazme. U to vrijeme u rejonu Čazme i na cesti prema Bjelovaru nalazio se 370. puk 369. legionarske divizije i ostaci 7, 8. i 9.ustaško-domobranske divizije, a na desnoj obali Česme 1.ustaško-domobranska divizija.

Polazeći od dobijenog zadatka. Štab 1.proleterske divizije je zapovijesću izdatom 4. maja u 4.30 sati, pokrenuo glavne snage divizije opštim pravcem Krivaja – Gornja Petrička – Šušnjara, prema određenom rejonu.⁸²² Njene brigade su nastupale: pravcem Šimljanovica – Krivaja – Petrička – Šušnjara – Daskatica 1.proleterska; pravcem Šimljana – Mastinac – Pijesak (k. 191) – Veliki grm 3.krajiška; pravcem Berek – Mastinac – Sv.Fr.Ksaver – Draganec 13.proleterska, a za njom Italijanska brigada. Nastupajući određenim pravcima, divizija je u poslijepodnevni satima naišla na otpor slabijih zaštitnih djelova neprijatelja koji su branili prilaze cesti

⁸²⁰ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 591-593: Zapovijest Štaba 1.armije JA od 2. maja u 1 sat.

⁸²¹ AVII, NOR, k. 715A, br.reg. 33/55-4.

⁸²² Isto, k. 715, br.reg. 44/1.

Bjelovar – Čazma, na liniji Kosarnica – Mladine – Pijesak – Sv.Fr.Ksaver. Neprijatelja iz rejonu Kosarnica – Mladine protjerala je 1.proleterska brigada i oko 15 sati napala na sela Štefanje i Daksaticu i poslije trosatne borbe zauzela ih, a u toku noći i Vagovinu. Nešto duži otpor neprijatelj je pružao 3.krajiškoj u šumama Pijesak i Veliki grm, nakon čega je prešla cestu Bjelovar – Čazma i do pola noći zauzela Zdenčec. Slomivši otpor neprijatelja na kosi u rejonu Sv.Fr.Ksaver – Brdo i poslije sukoba južno od Vagorine, 13.proleterska je poslije pola noći zauzela Gornji i Donji Draganec. Sa tog pravca ona je ujutro 5. maja, po naređenju Štaba divizije, a radi sadejstva 6.proleterskoj diviziji, napala Čazmu, u kojoj je otpor raznih njemačkih i ustaško-domobranskih jedinica savladan nešto prije 8 sati i mjesto oslobođeno. Nastupajući za glavnim snagama divizije, Italijanska i Artiljerijska brigada do kraja dana 4. maja stigle su u Bojanu, oko 5 km istočno od Čazme, a Štab divizije u Draganec. U tim borbama divizija je imala gubitke od 7 poginulih, 27 ranjenih i 2 nestala borca.

Goneći neprijatelja prema Zagrebu i lomeći njegov mjestimični otpor, 1.armija JA je do kraja 4. maja izbila širokim frontom na liniju Bjelovar – Čazma – Ivanić-Grad. Na desnom krilu 11.divizija je stigla na prostor Rajić – Brezine – Bolč, zapadno od Bjelovara, koji su u večernjim satima toga dana oslobodili djelovi 3.armije JA. Peta divizija izbila je u rejon Laminac – St.Štefanje, a 48.divizija na područje Milaševci – Grabovnica – Martinac. Na savskom pravcu između Moslavačke gore i Save 42.divizija dospjela je do prostora Gornja Jelenska – Mikleuška – Krmelovac, a 21.divizija, pošto je protjerala jače neprijateljeve zaštitnice iz rejonu Kutine i Popovače, izbila je na rijeku Česmu jugoistočno od Ivanić-Grada i sa jednim bataljonom obrazovala mostobrane na njenoj desnoj obali kod Obedišća. Druga tenkovska brigada stigla je iz Orlovca u Lipovljane.

I pored toga što su 2. maja kapitulirale njemačke snage u Berlinu i Grupa armija „C“ u sjevernoj Italiji, a 5. maja ujutro i sve njemačke suvozemne, pomorske i vazduhoplovne snage u sjevernoj Njemačkoj, Holandiji, Šlezving-Holštajnu i Danskoj i što se otpor njemačkih oružanih snaga brzo primicao kraju, njemačke trupe u Jugoslaviji i dalje su pružale jak otpor, naročito na pojedinim pravcima nastojeći da se organizovano povuku u Austriju i predaju

anglo-američkim jedinicama. U takvoj situaciji, ujutro 5. maja, 1.armija je nastavila da goni neprijatelja širokim frontom na sjeverozapad. Po naređenju Štaba 1.armije, 1.proleterska divizija nastupala je od Čazme prema Dubravi i Vrbovcu sa zadatkom da zauzme ova mjesta. Desno od nje nastupala je 5. a lijevo 6.divizija. U prvom ešelonu divizije krenula je iz Čazme 13.proleterska brigada i bez otpora preko Cerine i Grabereca stigla u Dubravu, iz koje je neprijatelj pobjegao ne sačekavši njen napad. U daljem nastupanju ona je prošla kroz Markovac, prešla kanal Glogovicu i preko predjela Šabac i Brčevca sa juga u večernjim satima izbila pred Vrbovec, gdje je naišla na jak otpor neprijatelja. Za njom je na kraćem odstojanju marševala 1.proleterska brigada, koja je od Konaka skrenula na sjever u predio istočno od Vrbovca, kako bi sa tog pravca, zajedno sa 13.proleterskom, napala neprijatelja u tom mjestu. Artiljerijska brigada kretala se dijelom iza 13.proleterske a dijelom iza 1.proleterske brigade do Konaka, gdje se razmjestila na vatrene položaje radi podrške brigada u napadu na Vrbovec.

Odvojeno od glavnine divizije, 3.krajiška proleterska brigada krenula je iz Zdenčeca i kod Kabalskog mlina prešla Česmu, a zatim je u selima Kabal, Ivančani i Vukšinac razbila jače zaostale dijelove neprijatelja, koji su se povukli prema Dubravi, misleći da se u njoj nalaze njihove snage. Međutim, u Dubravu je već bio stigao Štab divizije sa prištapskim jedinicama. Angažovanjem jednog bataljona 1.proleterske sa njenog začelja iz rejona Markovac – Ladina, jedne čete Italijanske brigade, bataljona za vezu, protivavionskog divizionu i drugih pristapskih dijelova, iznenađeni neprijatelj je u sukobu pretrpio osjetne gubitke a zatim se, preko Žukovca i Zabrdja, povukao na sjever. Do kraja dana u Dubravu je, pored 3.krajiške, stigla i Italijanska brigada čiji je jedan bataljon, po naređenju Štaba divizije, upućen sa 1.proleterskom brigadom u predio Šabac, sa zadatkom da iz tog rejona štiti leđa 1. i 13.brigade u toku napada na Vrbovec.⁸²³

Dok se 1.proleterska divizija približavala Vrbovcu, Štab 1.armije JA izdao je 5. maja poslije podne zapovijest i ukazao štabovima divizija da je zadatak armije da sa „dostignute prostoriije energično nastavimo sa gonjenjem neprijatelja ka Zagrebu, a potom da pristupimo likvidaciji neprijateljskog garnizona u Zagrebu.“ Divizijama je naredio da nastave gonjenje neprijatelja određenim pravcima s tim da do 24 sata 6. maja ovladaju i to: 22.divizija

⁸²³ AVII, NOR, k. 715, br.reg. 28/1-3: Relacija 1.proleterske divizije od 2. do 5. maja.

Kominom na komunikaciji Zagreb – Varaždin, a zatim nastavi gonjenje preko Badenice i Grančara; 5.divizija da zauzme Šalovec, jugozapadno od Komina, a potom preko D. Orešja produži ka Mariji Bistrici, 6.divizija da ovlada D. Zelinom i produži gonjenje preko Brekunjeveca u pravcu Kašine, na pola puta između Sesveta i Marije Bistrice; 48.divizija da ujutro 6. maja krene glavnim snagama pravcem Dubrava – Vrbovec – Dugo Selo; 21. i 42.divizija pravcem Vrbovec – Celina – Rakovec i do pola noći 6.maja zauzmu Biškupec na cesti Sesvete – Varaždin, a zatim da, preko sjeveroistočnih padina Medvednice, produže gonjenje neprijatelja prema selu Laz na cesti Sesvete – Marija Bistrica.⁸²⁴

Namjera štaba armije bila je da širokim frontom izbije na komunikacije Zagreb – Varaždin i Zagreb – Marija Bistrica i sa sjeveroistoka presječe odstupnicu njemačkim i kvislinškim snagama prema Varaždinu i Mariji Bistrici. Izgleda da je Štab 1.armije računao da će se neprijatelj brzo povlačiti ispred armije i da će, što se tiče 1.proleterske divizije, brzo i lako zauzeti Vrbovec i produžiti naređenim pravcem. Međutim, kao što je uporno branio Pleternicu sada će uporno braniti i Vrbovec – da bi spriječio brzi prodor JA sa tog pravca prema Zagrebu i komunikaciji Zagreb – Varaždin.

Vrbovec je, kao važna raskrsnica puteva prema Zagrebu, Varaždinu, Križevcima, Bjelovaru i Čazmi, od ranije bio dobro utvrđen i pripremljen za upornu odbranu. Sam položaj – podignut na uzvišici – pružao mu je povoljne uslove za organizaciju čvrste odbrane i snažnog vatrenog sistema. Bio je prekopan rovovima povezanim saobraćajnicama, a veliki broj zgrada bio je podešen za odbranu. Predstavljao je snažno uporište. Pred napad u njemu su se zatekli brojni djelovi njemačke 181. i 1.ustaško-domobranske divizije koji su imali zadatak da ga uporno brane kako bi obezbijedili što više vremena za bezbjednije izvlačenje snaga iz Zagreba pravcima na sjeveroistok i sjever. S druge strane, štabovi 1.armije i 1.proleterske divizije imali su oskudne podatke o neprijatelju u Vrbovecu i njegovim namjerama.

Stigavši uveče 5. maja sa 1. i 13. proleterskom brigadom pred Vrbovec, Štab divizije je, poslije kraće pripreme, sa ove dvije brigade napao neprijatelja u mjestu. Prva proleterska je napadala s istoka, a 13. proleterska s juga i jugoistoka. Neprijatelj se uporno branio cijelu noć tako da je 13.proleterska tek ujutro, 6. maja, zauzela željezničku

⁸²⁴ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 605-608.

stanicu i sa juga upala među prve kuće u selu, dok se 1.proleterska brigada domogla prvih kuća na svom pravcu. Međutim, prikupivši jake snage, neprijatelj je ubrzo izvršio protivnapad i odbacio obje brigade na polazne položaje. Borbe u toku noći i jutro pokazale su da će se neprijatelj uporno boriti za Vrbovec. Oko 11 sati divizija je, uz podršku dijelova artiljerijske brigade sa vatrenih položaja u predjelu Šabac, sa 1. i 13.proleterskom brigadom istim pravcima ponovo napala Vrbovec. Napad se u početku uspješno odvijao sve dok neprijatelj nije izvršio protivnapad jakim snagama sa sjeveroistoka od Gradeca i sa jugozapada od Luke i u ogorčenim borbama onemogućio zauzimanje mjesta.⁸²⁵

Rano ujutro 6. maja Štab divizije je pokreo i 3.krajišku proletersku brigadu iz Dubrave preko Ladine i Koritne ka Vrbovecu. Pošto je savladala otpor neprijatelja na rijeci Stržan kod k. 117 i pošto je neprijatelj ukočio napad 1. i 13.proleterske brigade, nju je Štab divizije uputio u rejon Topolovca sa zadatkom da sa sjevera napadne Vrbovec. U nastupanju ona je oko 15.30 sati razbila neprijatelja na cesti između Vrboveca i Pavlovecu Vrbovečkog i izbila u rejon Topolovac – Gaj – Cerje, gdje se razvila za napad i presjekla komunikacije koje iz Vrboveca vode na sjever i sjeveroistok. Glavnina Italijanske brigade kao divizijska rezerva privučena je do 14 sati u šumu i kod k. 117 južno od Beraka, odakle je jedan njen bataljon upućen na spoj između 3. i 1.proleterske brigade u zahvat puta Gradec – Vrbovec. Oko 20 sati brigada je, po naređenju Štaba divizije, uputila dva bataljona sjeveroistočno od Vrboveca u rejon Varoš – Pavlovec Vrbovečki, gdje su stigli oko pola noći u ulozi rezerve na pravcu napada 3. krajiške brigade.

Uz podršku artiljerije, 1.proleterska divizija prešla je u 21 sat u odlučan napad na neprijatelja u Vrbovecu s čvrstom riješenošću da ga razbije i uništi. Istureni dio Štaba divizije nalazio se u rejonu sela Šabac, oko 2 km južno od centra Vrboveca. Žestoke borbe vođene su čitavu noć. Smjenjivali su se juriši i protivjuriši uz obostrano velike gubitke, pri čemu je odbrana neprijatelja postepeno slabila. Oko 4 sata 7. maja, poslije žestokih borbi dvije noći i jednog dana, slomljen je posljednji otpor neprijatelja čiji su se ostaci izvukli na sjeverozapad prema Rakovecu i Zelini, a Vrbovec je oslobođen. Time je 1.proleterska divizija otvorila sebi put prema Medvednici i Zagrebu.

⁸²⁵ AVII, NOR, k. 715A, br.reg. 33/63-4: Depeša Štaba 1.proleterske divizije Štabu 1.armije JA od 6. maja u 13.30 sati.

Napad na Vrbovec je jedna od najžešćih, a po broju žrtava i najkrvavijih borbi koje je 1.proleterska divizija vodila u narodno-oslobodilačkom ratu. To je ujedno i posljednja njena veća borba u NOR-u. Nadomak slobode, iz njenog stroja izbačeno je oko 1.000 boraca i starješina.⁸²⁶ Najveće gubitke imala je 1.proleterska brigada: 158 poginulih i 359 ranjenih boraca i rukovodilaca. To su, ujedno, najveće žrtve koje je ova brigada imala u jednoj borbi od svog formiranja do kraja rata.⁸²⁷ Divizija je zaplijenila 5 topova, 27 mitraljeza, 260 pušaka, 13 automobila, 30 kola sa raznim materijalom, 2 radio-stanice, preko 30 sanduka topovske municije i mina za minobacače i veću količinu raznog drugog materijala. Gubici neprijatelja nijesu se mogli ustanoviti. Po završetku napada Štab divizije zatražio je od Štaba armije popunu od 4.000 novih boraca.⁸²⁸

Posljednje borbe u toku narodnooslobodilačkog i antifašističkog rata na području Zagreba

Poslije zauzimanja Vrboveca i kraćeg sređivanja jedinica, 1.proleterska divizija nastavila je da nastupa na sjeverozapad, prema Biškupecu i Lazu, kako joj je to prije dva dana naredio Štab 1.armije JA. Na desnom krilu, pravcem Celine – Topolovac – Hudovo, nastupala je 3.krajiška proleterska brigada. Na liniji Dvorišće – Hudovo – Hruškovec neprijatelj joj je pružio jači otpor i pošto ga je savladala nastavila je, uz otpor razbijenih neprijateljevih grupa, pravcem Dvorišće – Novo Mjesto – D. Topličica i do 9.30 sati 8. maja, poslije slabog otpora, izbila u selo Sv. Ivan Zelina odbacivši neprijatelja na sjeveroistok prema Berislavcu. Pravcem Vrbovec – Gaj – Krkač kretala se 1.proleterska brigada. Potisnuvši neprijatelja iz sela Brezani, naišla je na vrlo jak otpor u Rakovecu, koji je zauzela tek oko 22 sata. Tom prilikom u selu je razbila jaku grupu neprijatelja, zarobila veći broj njemačkih vojnika i ranjenika (bolnicu) i zaplijenila veliku količinu naoružanja, kamiona i raznog ratnog materijala. Nastavljajući pokret u toku noći, ona je preko Krečaveca i Šulineca u prijedopodnevrim satima bez borbe stigla u Biškupec. Na lijevom krilu divizije, pravcem Celine – Gaj – Dijaneš – Dropčevac – Obrež,

⁸²⁶ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 667-683 i AVII, NOR, k. 715, br.reg. 29/1-3: Relacija 1.proleterske divizije za 6. i 7. maj.

⁸²⁷ Miloš Vuksanović, isto, str. 418.

⁸²⁸ AVII, NOR, k. 715A, br.reg. 33/64-4: Štab 1.proleterske divizije Štabu 1.armije od 7. maja.

13.proleterska brigada je gotovo bez borbe, prije podne 8. maja, prispjela u Donje Psarjevo. Za 1.proleterskom kretale su se Italijanska i Artiljerijska brigada, koja je dijelom snaga podržala napad 1.proleterske na Rakovec. Inženjerijski bataljon bio je angažovan za opravku mostova između Dubrave i Vrboveca. Štab divizije kretao se pravcem Vrbovec – Dijaneš (gdje je prenoćio) – Biškupec. Desno od divizije nastupala 5. a lijevo 6.divizija.

U vreme dok su jedinice JA nastupale prema Zagrebu, odigravali su se veoma značajni događaji za čitav svijet. Naime, Drugi svjetski rat u Evropi privođen je kraju. U Rensu, sjedištu vrhovnog komandanta savezničkih snaga na zapadu, generala Dvajta Ajzenhauera (Dwight Eisenhower), u prisustvu predstavnika zapadnih saveznika i Sovjetskog Saveza, načelnik Operativnog odeljenja njemačke Vrhovne komande, general Alfred Jodl, potpisao je 7. maja u 2 sata i 41 minut akt o kapitulaciji njemačke oružane sile, što su zapadni saveznici objavili slijedećeg dana, dok je zvanična ratifikacija dokumenata o kapitulaciji izvršena u Berlinu 9. maja u 00 sati i 16 minuta. Jedan sat prije potpisivanja preliminarne kapitulacije, admiral Karl Denic, Hitlerov nasljednik, naredio je komandantu „Južnog prostora“ feldmaršalu Albertu Keselringu (Kesselring) da odmah obustavi neprijateljstva protiv Engleza i Amerikanaca, a ispred jedinica Crvene armije i Jugoslovenske armije da sve trupe sto brže povuče na zapad. Akt o kapitulaciji stupio je na snagu danom objavljivanja, zbog čega je 9. maj proglašen Danom pobjede, ali će Nijemci i kvislinzi na jugoslovenskom frontu produžiti borbu do 15. maja, kada će ih Jugoslovenska armija prinuditi na kapitulaciju, mada je još 7. maja 4.armija JA primorala na kapitulaciju njemački 97.armijski korpus u rejonu Ilirske Bistrice.⁸²⁹

Vijest o kapitulaciji njemačke oružane sile brzo je obišla čitav svijet. Generalštab JA depešom je 7. maja obavijestio Štab 1.armije da je admiral Denic naredio „svim njemačkim jedinicama da se bezuslovno predaju i obustave borbe na svim frontovima“ i naredio mu da odmah uputi ultimatum svim njemačkim snagama na svom sektoru da polože oružje, s tim da se sa njemačkim zarobljenicima pravilno postupa.⁸³⁰ Štab armije je o ovome rano ujutro 8. maja, takođe depešom, obavijestio Štab 1.proleterske divizije, uputio mu tekst

⁸²⁹ Vojna enciklopedija, 9, drugo izdanje, str. 455: Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944-1945, str. 707.

⁸³⁰ Zbornik, tom II, knj. 15, str. 444.

ultimatuma za njemačke komandante i naredio da sa njima uspostavi kontakt.⁸³¹ Prema tekstu ultimatumu, koji je po naređenju vrhovnog komandanta JA potpisao komandant 1.armije general-lajtnant Peko Dapčević, rok za predaju bio je 8. maja do 9 sati po srednje- evropskom vremenu.⁸³² Međutim, njemačke trupe imale su naređenje da se ne predaju jedinicama JA, pa su nastavile da pružaju otpor.

U takvoj situaciji i kad su se snage 1.armije približile Zagrebu – u 16 sati 7. maja 21. i 48.divizija napadale su Dugo Selo, 6.divizija Božjakovinu i G. i D. Gračec, 1.divizija Rakovec i Dobrišće, 5.divizija, po zauzimanju Vinkoveca i Salnika, nadirala je prema komunikaciji Komin – Sv.Ivan Zelina, 11.divizija prešla rijeku Salnik i napadala Komin, 42.divizija nalazila se u Ivanić-Gradu u armijskoj rezervi – Štab 1.armije je 7. maja izdao zapovijest jedinicama za oslobađanje Zagreba. Prva proleterska divizija dobila je zadatak da nastupa opštim pravcem Planina – Čučečje – Popovec – Markuševac – Bliznec – Gračani – Zagreb, sa zonom širenja lijevo do linije Mirogojsko groblje – Mirogojska cesta – Kaptol – Jelačićev trg, obuhvatajući desno najzapadniji dio grada i Zagrebačku goru. Po zauzimanju Zagreba trebalo je da ostane u njemu, smjesti se u kasarne u rejonu Ilice, Gradišćanske i Vukasovićeve ulice i u kasarne kod Trga Kulina Bana. Desno od 1.proleterske divizije, u obuhvat sjeverno od Zagrebačke gore, upućene su 5. i 11.divizija, a lijevo između nje i Save, 6, 21. i 48.divizija. Na pravcu 1.proleterske divizije trebalo je da djeluje i 2.tenkovska brigada, dok su u armijskoj rezervi zadržane 42.divizija i 1.konjička brigada u rejonu Sesvete – Dugo Selo. Pošto je tog dana pod komandu Štaba 1.armije stavljen 10.zagrebački korpus, naređeno mu je da, ako stigne, napada na pravcu 1.proleterske divizije, a po oslobađanju grada da preuzme garnizonsku službu i stavi se na raspolaganje komandantu grada.⁸³³ Istovremeno su južno od Save prema Zagrebu, pravcima od Siska, Gline i Karlovca (oslobođen 7. maja), nastupale jedinice 2.armije JA.

Polazeći od zadatka dobijenog od Štaba armije, Štab 1.proleterske divizije u selu Dijaneš izdao je 8. maja u 1 sat zapovijest za napad na Zagreb i naredio brigadama: 3.krajiškoj, da sa pridodatim 1.divizionom Artiljerijske brigade odmah nastavi prodiranje pravcem Sv.Ivan Zelina – Biškupec – G. Psarjevo – Bunjak – Moravče –

⁸³¹ AVII, NOR, k. 715A, br.reg. 33/66-4: Knjiga depeša Štaba 1.proleterske divizije.

⁸³² Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 623.

⁸³³ Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 624-630.

Markuševac – Bliznec – Gračani – Šestine – Lukšići – Kustošija i na svim glavnim izlazima na zapadnoj strani grada postavi glavninu snaga po potrebi manje snage uputi Ilicom prema centru grada; 1.proleterskoj da se kreće za 3. krajiškom, s tim da se zadrži u selu Gračani sjeverno od Zagreba, kao divizijska rezerva, gdje će dobiti novi zadatak; 13.proleterskoj da, sa pridodatim protivtenkovskim divizionom artiljerijske brigade, odmah nastavi dalji prodor pravcem D. Psarjevo – Crvena Ves – Kašina – Sopnica – Čučerje – Dubrava – G. Štefanovec – Crna Voda – Zvečaj – Prekrižje – Goljak – Pantovčak do Illice, a zatim da nastavi dejstva ovom ulicom i željezničkom prugom ka Sv.Duhu i željezničkoj stanici Terdici; Italijanskoj brigadi da od Biškupeca nastavi prodor kroz šumu preko Križevne bukve (k. 461), Laza i Zagrebačke gore do Tomislavljeva doma na Slemenu (trig. 1035), a zatim da se spusti ka Zagrebu i zadrži se u selu Dolje – u ulozi divizijske rezerve; Artiljerijskoj brigadi (bez dva divizona), da se najpogodnijim putevima kreće za 3. i 13.proleterskom brigadom, spremna za dejstvo u svakom momentu. Štab divizije, kao i jedno hiruško previjalište, trebalo je da se kreću pravcem 13.proleterske brigade.

Štab 1.proleterske divizije zahtijevao je od štabova brigada da preduzmu sve mjere da bi njihove trupe određenim pravcima prodirale najenergičnije i najbrže i da „obzirom na opštu situaciju u kojoj se sve neprijateljske snage povlače i beže da bi se predale (Englezima i Amerikancima – prim. autora) posle već objavljene kapitulacije, ni jedna jedinica ne sme dozvoliti da ju duže zadržavaju neprijateljske zaštitnice. Prodor do Zagreba i u Zagrebu mora biti nastupni marš bez zadržavanja oko pojedinih mesta otpora“, pisalo je u divizijskoj zapovijesti. Brigadama je još naređeno da po oslobođenju Zagreba postave straže kod javnih ustanova do dolaska jedinica 10.korpusa, a potom da ih predaju njima na dalje čuvanje, zatim da se 1.proleterska brigada smjesti u kasarnama kod Trga Kulina Bana, 3.brigada i artiljerija u kasarnu 5. puka, 13.proleterska u rejonu Gradišćanske ulice, Italijanska brigada u kasarne na području Vukasovićeve ulice i Štab divizije na Sv. Duhu.⁸³⁴

I dok se 1.proleterska divizija u rejonu Sv. Ivan Zelina – Biškupec – Psarjevo, na oko 25 km udaljenosti od centra grada mjereno vazdušnom linijom, pripremala da krene prema Zagrebu, dijelovi 45.divizije 2.armije JA prešli su Savu kod Jakuševca i sa jugoistoka, nešto prije podne 8. maja, bez borbe ušli u Zagreb, zauzeli

⁸³⁴ Isto, str. 642-644: Zapovijest Štaba 1.proleterske divizije od 8. maja u 1 sat.

Radio-stanicu, naselje Trnje, Željezničku stanicu, Trg kralja Tomislava i aerodrom. Po podne je u grad ušla i 39.divizija 2.armije. O ulasku jedinica JA u glavni grad Hrvatske oglasio se i Radio Zagreb. Tu vijest čuo je Štab 1.proleterske divizije i o njoj u 14 sati depešom obavijestio Štab 1.armije.⁸³⁵ Zbog veoma brzog razvoja događaja, vrhovni komandant JA, maršal Jugoslavije Josip Broz Tito, požurio je 8. maja prodor dijelova 1.proleterske divizije u grad. Naređenje je Štab divizije prenio na 13. i 3.proletersku brigadu. „Po naređenju maršala Tita“, pisalo je u depeši Štabu divizije, „u toku tog dana i noći morate ući u Zagreb gdje je već prodrla jedna brigada sa juga.“⁸³⁶

U vreme između 10. i 13. sati 8. maja, 1.proleterska divizija krenula je sa 3, 13, Italijanskom i Artiljerijskom brigadom iz rejonu Biškupec – Psarjevo prema Zagrebu, dok je 1.proleterska brigada, po naređenju Štaba armije, toga dana zadržana na području Sv. Ivan Zelina. Pokret je odista imao sve odlike ubrzanog nastupnog marša bez zastanaka i odmora. Stalno požurivani, borci i jedinice borili su se sa vremenom, kilometrima i lošim putevima. Na organizovani otpor neprijatelja u početku se nije nailazilo. Pojedine manje grupe, ostaci razbijenih neprijateljevih jedinica, bivale su brzo razbijene ili su se sklanjale tražeći načina kako da se izvuku prema Zagrebačkoj gori i Medvednici. U 19 sati Štab divizije obavijestio je depešom Štab 1.armije da je divizija čelom izbila do linije Torine – Čučerje i da loši putevi otežavaju pokret.⁸³⁷

Nastupajući određenim pravcem, 3.krajiška proleterska brigada naišla je na veću grupu neprijatelja između Deščevca i Markuševca, koja se od Sesveta preko Granešine povuka u taj rejon i prema njoj tu ostavila jedan bataljon, a sa glavninom nastavila po mraku cestom prema Zagrebu – kroz kolonu neprijateljevih vojnika, a da niko nikoga, za čudo, nije napadao. Pronio se glas da su to zarobljenici 6.ličke proleterske divizije, pa se išlo naprijed bez provjeravanja. „Prolazili smo“, sjeća se Nikica Pilipović, „pored kamiona, automobila i zaprežnih kola, pored artiljerije, mitraljeza i oklopnih automobila, kroz kolonu od nekoliko hiljada vojnika koji su ležali pored puta i mutljali se po njemu, a da nas niko ne upita ni za porijeklo ni za namjere. A koliko smo bili u zabludi i mi i protivnik govori i ovaj detalj. Mišo Čulibrk je primijetio poljsku kuhinju na

⁸³⁵ AVII, NOR, k. 715A, br.reg. 33/66-4.

⁸³⁶ Isto.

⁸³⁷ Isto.

kojoj su vojnici primali hranu, pa im je prišao i pitao imaju li hrane i za njegovu vojsku. Kad su ga kuvari bez izvinjenja i opravdanja odbili, ljutio se na „zarobljenike“ koji se tako bezobrazno ponašaju. Nas je jedino čudilo od kuda je 6.divizija mogla proći ispred nas kad smo se toliko upinjali da prvi izbijemo u Zagreb. Zbog toga smo još upornije produžili naprijed“.⁸³⁸

Pred svitanje, glavnina brigade izbila je u Šestine. Zagreb je bio osvijetljen, borba u njemu nije se čula, sve je to za brigadu izgledalo zagonetno, gotovo nestvarno. Kad je 9. maja svanulo, predao joj se jedan bojniki (major) sa bojnima (bataljon) domobrana. U međuvremenu, maršujući određenim pravcem, 13.proleterska brigada je stigla oko 22 sata 8. maja u rejon Crne Vode, gdje se malo odmorila i u 3 sata poslije pola noći krenula ka Zagrebu, a zatim preko Gračana i Prekrižja, gdje je ostavila jedan bataljon i kote 282 – ujutro izbila na Pantovčak i u Ilicu. Nastupajući od Laza grebenom Medvednice, Italijanska brigada je do podne 9. maja stigla na Sleme (trig.1035). Od jedinica 1.armije JA toga jutra u Zagreb su s istoka ušli i dijelovi 21.srpske divizije, a oko podne i dijelovi 6.ličke divizije.

Ujutro 9. maja povećala grupa neprijateljskih vojnika iz raznih jedinica krenula je iz rejona sjeverno od Zagreba prema Zagrebačkoj gori, u namjeri da se probije tim pravcem i izbjegne zarobljavanje. Na poziv od strane 3.krajiške proleterske brigade da položi oružje odgovorili su vatrom, nakon čega ih je brigada napala u zahvatu ceste od Šestina do Markuševca. Nešto kasnije, po naređenju Štaba divizije, začelje neprijatelja u rejonu Gorenci – Dedići – Lukšići – Mikulići, napala je 13.proleterska sa dva bataljona od Prekrižja i Bijenika. Štab 3.krajiške proleterske brigade angažovao je i bojnu domobrana, koja se nešto ranije predala, ali se ona poslije prvih udaraca protivnika raspala. Ostala je, ipak, jedna satnija sa oko 40 vojnika, koja se pošteno borila cio dan. Razvila se žestoka borba. Neprijatelj je nastojao da obezbijedi prolaz motorizaciji, artiljeriji i komori usmjernim na taj jedini put, gdje mu se ispriječila 3.krajiška. Nakon dvosatne borbe dio neprijateljevih snaga natjeran je prema Kraljevcu i šumi iznad njega, gdje se sredio i nakon izvejsnog vremena prešao u protivnapad i izbio u Gračane, odakle je nastavio da napada prema Mlinovima. Rvanje s neprijateljem trajalo je cio dan, uz značajnu podršku Artiljerijske brigade koja je tukla neprijatelja sa vatrenih položaja kod sela Viloveca. Teškoća je bilo i u tome što se

⁸³⁸ Nikica Pilipović, isto, str. 579.

počela ozbiljno osjećati oskudica u municiji za naoružanje sovjetskog porijekla, a nije se znalo ni što se zbiva u Zagrebu. Ipak, u večernjim satima neprijatelj je razbijen. Pored poginulih, ranjenih i zarobljenih, jedan broj neprijateljevih vojnika razbježio se u grupama po šumama Zagrebačke gore, a na poprištu borbe ostao je ogroman ratni plijen. „Kotlina između Starog Dola i Gračana pretvorena je u pakao. Prizor koji za sve četiri godine rata nisam vidio. To je bio kraj naše i vrhunac protivničke drame, finiš uspjeha 3.krajiške proleterske brigade“, zapisao je već više puta citirani Nikica Pilipović.

Italijanska brigada po izbijanju na Sleme krenula je u popodnevnim satima sa tri bataljona desno i lijevo od ceste koja se od Slemena niz Zagrebačku goru spušta prema Zagrebu i poslije sukoba sa manjim grupama neprijateljskih vojnika izbila na M. Sleme (trig. 873), kod kapele Sv. Jakoba, na Brestovac i u predio oko Sanitorija i Medveščine.⁸³⁹ Pošto je poslije podne 8. maja, u sadejstvu s dijelovima 5.divizije, razbila odsječenu grupu neprijatelja u rejonu Berislovec – Hrastje, 1.proleterska brigada je, po naređenju Štaba divizije, ujutro 9. maja krenula iz Sv. Ivana Zeline u Zagreb, gdje je, maršujući cestom preko D. Zeline, Belovara, Seseveta i Dubrave, stigla oko 14 sati i smjestila se na sjeverozapadnoj periferiji grada. Treća krajiška proleterska brigada prikupila se i prenoćila u Šestinama, 13.proleterska u selima Lukšići, Prekrižje i Bijenik i Artiljerijska brigada u rejonu Prekrižja. Tako se 1.proleterska divizija krajem 9. maja grupisala u selima na sjeverozapadnoj periferiji Zagreba.

Pored sređivanja jedinica i prikupljanja ratnog plijena, neki dijelovi divizije su i prije podne 10. maja vodili borbe u rejonu razmještaja sa zaostalim grupama razbijenih ustaško-domobranskih jedinica. Tako je Italijanska brigada razbila oveću grupu neprijatelja koja se kretala s juga prema Slemunu, a 13.proleterska više manjih grupa kod Mikulića i u šumi iznad ovog sela u rejonu k. 420. U borbama tokom 8, 9. i 10. maja divizija je pretrpjela gubitke od 30 poginulih i 70 ranjenih, dok je 101 borac i starješina obolio. Gubici neprijatelja procijenjeni su na 1.571 poginulih i 1.188 zarobljenih. Divizija je zaplijenila velike količine ratnog materijala: 1.200 pušaka, 137 mitraljeza („šaraca“), 93 minobacača, 53 topa raznog kalibra, 130 kamiona punih oružja, municije i druge ratne spremne, 2 oklopna automobila, 137 radio-stanica sa velikom količinom sredstava za

⁸³⁹ AVII, NOR, k. 715, br.reg. 33/66-4: Depeše Štaba Italijanske brigade Štabu 1.proleterske divizije od 9. maja.

vezu, 15 poljskih kuhinja, 1.060 zaprežnih kola sa ratnim materijalom, veliki broj konja i dr.⁸⁴⁰

Nakon oslobođenja Zagreba vrhovni komandant JA, maršal Jugoslavije Josip Broz Tito, 10. maja je pohvalio jedinice i izrazio zahvalnost svim borcima i rukovodiocima 1. i 2. armije JA koji su izvojevali ovu pobjedu. „Za oslobođenje grada Zagreba“, pisalo je u pohvali, „pohvaljujem jedinice naše Prve i Druge armije pod komandom general-lajtnanta Koče Popovića i general-lajtnanta Peka Dapčevića, general-majora Radovana Vukanovića, general-majora Ljuba Vučkovića, general-majora Milutina Morače, pukovnika Mijalka Todorovića i pukovnika Blaža Lompara“.⁸⁴¹

Pošto njemačke i kvislinške snage na još neoslobođenom dijelu Jugoslavije nijesu poštovale odredbe o kapitulaciji, već su nastavile da pružaju otpor i povlače se prema Austriji, kako bi izbjegle zarobljavanje i predale se Englezima i Amerikancima, 1. 2. i 3. armija su, po naređenju Genralštaba JA, nastavile energično gonjenje neprijatelja s ciljem da, u sadejstvu s jedinicama Glavnog štaba Slovenije, zatvore jugoslovensko-austrijsku granicu, presijeku mu odstupnicu i prisile ga na kapitulaciju južno od Karavanki i Drave. Štab 1. armije JA, zapoviješću izdatom 10. maja u 12 sati, uputio je iz rejona Zagreba 11, 5, 21. i 48. diviziju u pravcu Celja i Dravograda, radi gonjenja neprijatelja i čišćenja teritorije od ostataka neprijateljskih jedinica na tom pravcu, dok je 42. diviziju zadržao na prostoru Dugo Selo – Sesvete. Prvoj proleterskoj diviziji naredio je da se razmjesti u selima Lukšići, Mikulići, Bijenik, Nortić, Završje i Gornje Vrapče, na sjeverozapadnoj periferiji Zagreba, s tim da 13. proletersku brigadu stavi na raspolaganje Korpusu narodne odbrane ukoliko ovaj to zatraži. Šestoj proleterskoj diviziji naređeno je da se smjesti u selima Remete, Bačun, Dolje i Šestine, sjeverno od Zagreba.⁸⁴² Rasporedom 1. i 6. proleterske divizije na prostor između Zagreba i Medvednice sa Zagrebačkom gorom namjera Štaba armije bila je da sa tih pravaca obezbijedi Zagreb od svakog iznenađenja, a angažovanjem njihovih dijelova očisti Medvednicu i Zagrebačku goru od zaostalih razbijenih dijelova i pojedinaca ustaško-domobranskih jedinica.

Na osnovu dobijenog naređenja, Štab 1. proleterske divizije krajem dana 10. maja rasporedio je 1. proletersku brigadu u selu Bijenik, Nortić, Fraterščica, Završje i Gorenci, 3. krajišku u sela

⁸⁴⁰ AVII, NOR, k. 715, br.reg. 30/3: Relacija 1. proleterske divizije od 8. do 10. maja.

⁸⁴¹ Zbornik, tom II, knj. 15, str. 452.

⁸⁴² Zbornik, tom XI, knj. 1, str. 660-662.

Prekrižje, Mikulići i Lukšići, dok je 13.proletersku uputio u Zagreb radi obavljanja garnizonske službe u gradu. Ona se smjestila u kasarni „Zrinski“, odnosno bivšeg 35.pješadijskog puka Jugoslovenske vojske. Sjutra dan Italijanska brigada smjestila se u Gornje Vrapče, s bataljonom kod sanatorija na Slemenu, a Artiljerijska brigada u Kustošiju. Komanda pozadine i Medicinsko-sanitetski bataljon br.15 razmjestili su se u Zagrebu u Ulici sv.Duha, a Štab divizije na Ksaveru – Jandrićeva ulica br. 1.⁸⁴³

Narednih nekoliko dana jedinice divizije su se sređivale i odmarale. Prva i 3.proleterska brigada su, pored ostalog, angažovanjem četa čistile Medvednicu u Zagrebačku goru od zaostalih grupa i pojedinaca razbijenih ustaško-domobranskih jedinica, dok je 13.proleterska obavljala garnizonsku službu u gradu. Štab divizije formirao je 11. maja od jedinica divizije kombinovanu brigadu koja je, nakon jednodnevne pripreme, 13. maja učestvovala u defileu dijela jedinica 1. i 2.armije i 10. zagrebačkog korpusa, u Zagrebu burno pozdravljenih od velikog broja građana. Prethodnog dana divizija je dobila popunu od 1.126 ljudi koji su raspoređeni u 1. i 3. proletersku brigadu.⁸⁴⁴

Nakon pune dvije i po godine ratovanja, 1.proleterska divizija počela je da tih dana živi mirnodopskim životom. U jedinicama su održavani sastanci komandi i štabova, četne i bataljonske konferencije sa borcima, zatim sastanci partijskih i skojevskih organizacija na kojima se najviše govorilo o prelasku na mirnodopske uslove života i rada, o disciplini, završetku rata i očuvanju tekovina narodnooslobodilačke borbe. Štab divizije, 14. maja, izdao je naređenje o izvođenju planske vojne obuke, dok su programe rada sastavljali štabovi brigada.

Svakodnevno je održavana i politička nastava, a postepeno je oživljavala i kulturno-prosvjetna i sportska aktivnost. Dan kada su 15. maja jedinice Jugoslovenske armije prinudile na kapitulaciju ostatke okupatorskih i kvislinških snaga u sjevernim dijelovima zemlje – prigodno je obilježen u gradu i u svim jedinicama divizije kao završetak ratnih dejstava i na tlu Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata. Na mitingu održanom tim povodom na nogometnom igralištu „Konkordije“ učestvovala je čitava 13. proleterska brigada. Tim danom završen je i ratni put 1.proleterske divizije.

⁸⁴³ AVII, NOR, k. 715, br.reg. 30-4/3: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije od 10. maja.

⁸⁴⁴ AVII, k. 311A, br.reg. 22/8.

BILJEŠKA O PISCU

Todor Radošević je rođen 1920. godine u Metku, srez Gospić, Hrvatska. U rodnom mjestu je stekao osnovno obrazovanje, a malu maturu je završio u Gospiću. Od 1935. do 1941. godine pohađao je Bogosloviju na Cetinju, u Crnoj Gori, da bi se poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu vratio u zavičajni Medak.

Učešćem u ustanku srpskog naroda u Lici krajem jula 1941. godine opredijelio se za Narodnooslobodilački rat. Najprije je bio borac Medačke čete NOP odreda „Velebit“, sa kojim je, septembra 1942. godine, ušao u sastav 3. ličke brigade.

Kao obrazovanim borcu i osvjedočenom antifašisti, povjeravane su mu vojno-političke dužnosti. Duže vrijeme je bio politički komesar čete u bataljonu „Krbava“, a zatim je gotovo godinu dana, kao član brigadnog politodjela, radio na uređivanju i izdavanju brigadnog lista „K pobjedi“, uz to se baveći i organizovanjem kulturno-prosvjetnog rada i opismenjavanjem boraca. Poslije toga je postavljen za političkog komesara bataljona i na toj dužnosti je ostao do završetka rata.

Nakon oslobođenja zemlje opredijelio se za aktivnu službu u JNA, gdje je odgovorno i profesionalno obavljao oficirske dužnosti, da bi nakon formiranja Vojnoistorijskog instituta (VII) bio raspoređen na rad u tu naučnoistraživačku ustanovu. Tu je decenijama, u sastavu timova vojnih historičara i drugih stručnjaka, radio na prikupljanju i sređivanju istorijske građe iz perioda Drugog svjetskog rata na nacionalnom ratištu, što je, tematski i hronološki uzorno

sređeno, objavljivano u seriji zbornika dokumenata i podataka (našeg i neprijateljevog porijekla) o NOR-u naroda Jugoslavije.

Bio je redovni i jedan od zapaženijih saradnika stručnog časopisa „Vojnoistorijski glasnik“ (VIG), kao i organizator pisanja, stručni redaktor i urednik zbornika sjećanja pripadnika više ratnih jedinica, među kojima i Šeste ličke proleterske divizije „Nikola Tesla“, kao i koautor i redaktor monografije njene Treće brigade, čiji je pripadnik bio na cijelom njenom ratnom putu od formiranja do Dana pobjede.

Poznati i priznati vojni historičar, pukovnik Todor Radošević je autor i dvije monografije: 13. proleterska brigada „Rade Končar“ i „Kninska krajina u NOB-u 1941-1945“, kao i obimnog i dokumentovanog rukopisa „Prva proleterska divizija“, koji mu, posmrtno, objavljuje Sekcija boraca Prve proleterske brigade.

Premинуo je septembra 2008. godine u Beogradu, gdje je živio i djelovao i nakon penzionisanja.

IZVORI I LITERATURA

I G R A Ā A

A NEOBJAVLJENA GRAĀA

Arhiv Vojnoistorijskog instituta:

Arhiva NOR-a,
Njemačka arhiva,
Italijanska arhiva,
Arhiva NDH,
Četnička arhiva,

Arhiv Centralnog komiteta SKJ

B OBJAVLJENA GRAĀA

Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945, Zbornik dokumenata, knj.8, Split 1985.

Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije tom I, knj. 10, 11, 12, 13. i 18, VII, Beograd 1955-1959.

Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije tom II, knj. 6-17, VII, Beograd 1957-1982.

Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom III, knj. 5, 8 i 10, VII, Beograd 1954-1969.

Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom IV, knj. 7-28 i 35.

Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom V, knj. 19, VII, Beograd 1957.

Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom IX, knj. 2-7, VII, Beograd 1961-1970.

Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom XI, knj. 1, VII, Beograd 1971.

Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom XII, knj. 2-4, VII, Beograd 1976-1979.

Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom XIII, knj. 3, VII, Beograd 1976.

Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom XIV, knj. 1-4, VII Beograd 1981-1985.

Zbornik sanitetske službe u NOR-u jugoslovenskih naroda, knj. 1, 7, 8 i 12, Sanitetska uprava JNA, Beograd 1952-1969.

II L I T E R A T U R A

A KNJIGE

Anić, Nikola; Joksimović, Sekula; Gutić, Mirko, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, VII, Beograd 1982.

Artiljerija u NOR-u (zbirka članaka), Vojno delo, Beograd 1962.

Atanacković, Žarko, Srem u NOR-u i socijalističkoj revoluciji, Beograd 1968.

Babac, Pavle; Božović, Andrija, Splitska operacija 1943, Znanje, Zagreb 1959.

Babić, Manojlo, Oklopne jedinice u NOR-u, VIZ, Beograd 1968.

Beogradska operacija (grupa sovjetskih i jugoslovenskih autora), drugo izdanje, Institut za vojnu istoriju Ministarstva odbrane SSSR-a – Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1989.

Beogradska operacija, učesnici govore, materijal sa okruglog stola održanog 18. oktobra 1984. godine u Beogradu, VIZ, Beograd 1985.

Bibliografija izdanja u NOR-u 1941-1945, VII, Beograd 1964.

Broz, Josip, Tito, Borba za oslobođenje Jugoslavije, članci i govori iz NOB-a 1941-1945, Beograd 1945.

Broz, Josip, Tito, Sabrana djela, tom 12-27, IC „Komunist“, Beograd 1982-1988.

Broz, Josip, Tito, Stvaranje i razvoj JA, Glavna politička uprava, Beograd 1949.

Broz, Josip, Tito, Vojna djela, I-VI, VIZ, Beograd 1961-1981.

Dedijer, Vladimir, Dnevnik, 1-3, Državni izdavački zavod Jugoslavije, Beograd 1945-1950.

Drvarska operacija, učesnici govore, Zbornik saopštenja sa naučnog skupa održanog 23. i 24. maja 1984. u Drvaru, VINC, Beograd 1986.

Dželebdžić, Milovan, Obaveštajna služba u NOR-u 1941-1945, VII, Beograd 1987.

Đilas, Milovan, Revolucionarni rat, Književne novine, Beograd 1990.

Gizdić, Drago, Dalmacija 1943, Epoha, Zagreb 1962.

Gošnjak, Ivan, Tito strateg revolucije i tvorac narodne armije, Narodna armija, Beograd 1964.

Horvatić, Mato, Po drugi put rođeni, zapisi o 13. proleterskoj brigadi „Rade Končar“, Zagreb 1976.

Hojić Advan, Teslić u NOB, Teslić 1985.

Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945, VII, Beograd 1964.

Huljić, Veseljko; Dželebdžić, Milovan, Veze u NOB-u 1943-1945, knj. 2, VIZ, Beograd 1984.

Karasijević, Drago, Peti korpus NOVJ, VIZ, Beograd 1985.

Kladarin, Đuro, Bitka na Sutjesci, VIZ, Beograd 1959.

Kladarin, Đuro, Slom četvrte i pete neprijateljske ofanzive, drugo izdanje, Kultura, Zagreb 1956.

- Krajiške brigade, Ljubljana 1954.
- Kučan, Viktor, Sutjeska dolina heroja, (više izdavača), Beograd 1959.
- Kvesić, Sibe, Dalmacija u NOB-u, Likos, Zagreb 1960.
- Lazarević, Božo, Vazduhoplovstvo u NOR-u, VIZ, Beograd 1972.
- Leković, Mišo, Martovski pregovori 1943, Narodna knjiga, Beograd 1985.
- Mešterović, dr Julka, Lekarev dnevnik, VIZ, Beograd 1968.
- Morača, Pero, Tito strateg revolucije, Narodna knjiga, Beograd 1978.
- Nedeljeković, Dušan, Etika Sutjeske, Prosveta, Beograd 1964.
- Nenadović, Aleksandar, Razgovori s Kočom, Globus, Zagreb 1989.
- Neretva, 1-3, Zbornik sjećanja učesnika, VIZ, Beograd 1965.
- Neretva – Sutjeska 1943, Zbornik saopštenja sa naučnog skupa održanog od 27. juna do 9. jula 1968. godine u Sarajevu, Beograd 1969.
- Odić, Slavko, Desant na Drvar, VII, Beograd 1981.
- Od partizanskih odreda do armije, Propagandno odjeljenje II armije, Zagreb 1945.
- Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, knj. 1 i 2 (grupa autora), drugo izdanje, VII, Beograd 1963-1965.
- Pajević, Miloš, Artiljerija u NOR-u, VIZ, Beograd 1970.
- Pajović, Ljubivoje, Uzelac, Dušan, Dželebdžić, Milovan, Sremski front 1944-1945, BIGZ, Beograd 1979.
- Petovar, Rudi, Trikić, Savo, Šesta proleterska istočnobosanska brigada, VIZ, Beograd 1982.
- Popović, Koča, Beleške uz ratovanje. BIGZ, Beograd 1988.
- Prva proleterska, 1-4, Zbornik sjećanja, VIZ, Beograd 1963-1991.
- Prva proleterska od Beograda do Zagreba, Propagandni odsjek Prve proleterske brigade, Zagreb 1945.
- Radošević, Todor, Trinaesta proleterska brigada „Rade Končar“, VIZ, Beograd 1984.
- Radulović, Ilija, Hronika Treće krajiške brigade, Beograd 1967.
- Stanišić, Milija, KPJ u izgradnji oružanih snaga revolucije 1941-1945, VIZ, Beograd 1973.
- Sutjeska, 1-5, Zbornik radova, Vojno delo, Beograd 1960.
- Sutjeska, Zbornik sjećanja, Narodna knjiga, Cetinje 1953.
- Tmušić, Dragoljub, Sremski front, Dnevnik, Novi Sad 1987.
- Tomac, Petar, Četvrta neprijateljska ofanziva, Mala vojna biblioteka, Beograd 1951.
- Tomac, Petar, Peta neprijateljska ofanziva.
- Treća krajiška brigada, Odbor sekcije, Beograd 1985.
- Treća krajiška brigada, 1-3, Zbornik sjećanja, VIZ, Beograd 1969-1985.
- Treća proleterska, 1-2, Zbornik sjećanja, VIZ, Beograd 1970.
- Trgo, Fabijan, Četvrta i peta neprijateljska ofanziva, VII, Beograd 1968.
- Tri godine Prve proleterske divizije, Klub boraca, Beograd 1946.

Trikić, O.Savo, Treća krajiška proleterska brigada, VINC, Beograd 1987.
Veze u NOB, ratna sećanja 1941-1945, VIZ, Beograd 1981.

Vidović, Žarko, Treća proleterska brigada, VIZ, Beograd 1972.

Višnjić, Petar, Operacije za oslobođenje Srbije, VII, Beograd 1972.

Vojna enciklopedija, 1-10, drugo izdanje, Redakcija VE,
Beograd 1971-1975.

Vuksanović, Miloš, Prva proleterska brigada, Narodna knjiga,
Beograd 1981.

Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944-1945, (grupa autora),
VII, Beograd 1957.

Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, učesnici govore, Materijali
sa naučnog skupa održanog 23. i 24. aprila 1985. godine u Beogradu, VINC,
Beograd 1986.

B ČLANCI

Babac, Pavle, Operacije Prve armijske grupe u zapadnoj Srbiji i Šumadiji
od 21. septembra do 14. oktobra 1944. godine, Vojnoistorijski glasnik (VIG)
6/1956.

Bajić, Vlado, Dejstva 1.proleterske divizije pri prelasku u Srbiju
1944.godine, Vojno delo (VD), 12/1957.

Bojić, Mehmedalija, Titova politička i vojna strategija i neke njegove
najvažnije odluke 1943. godine, VIG 2-3/1977.

Branica, Vinko, Treća (krajiška) proleterska brigada, Crvena zvezda,
Beograd 1959.

Dželebdžić, Milovan, Borbe u Sremu u zimu 1944/1945. godine, VIG
2/1975.

Đurašević, Nikola, Borbe Prve proleterske brigade u centralnoj Bosni (od
novembra 1942. do kraja januara 1943. godine), VIG 3/1954.

Fučak, J.Danko, Jugoslovensko RV u završnoj etapi NOR-a, VIG, 1/1975.

Gutić, Mirko, Titova koncepcija stvaranja operativnih jedinica NOR-a,
VIG, 2/1980.

Jauković, Danilo, Borbe Treće sandžačke brigade od Drine do Mojkovca,
VIG 2/1952.

Joksimović, Sekula, Prve divizije i korpusi NOVJ, VIG 2-3/1973.

Jovanović, Vaso, Put I proleterske divizije, Narodna armija 24. XI 1945.

Kosanović, Nikola, Treća krajiška brigada u petoj neprijateljskoj ofanzi,
feljton, Krajiške novine 1-19. II 1960.

Kladarin, Đuro, Odluka Vrhovnog komandanta u četvrtoj ofanzivi o
prelasku glavnine NOV u kontraofanzivu, strategijski plan i pripreme za
njegovo izvršavanje, VIG 3/1952.

Kljaković, Vojmir, Pripreme neprijatelja za četvrtu ofanzivu gledano po
stranim izvorima i neprijateljskim dokumentima, VIG 2/1951.

Kljaković, Vojmir, Tito – državnik i strateg (1944-1945), VIG 2-3/1977.

Korać, Dušan, Petnaest sudbonosnih minuta na Balinovcu, Narodna armija 10. III 1967.

Korać, Dušan, Proboj na Sutjesci i Zelengori, Jedinstvo, Priština, 13. VIII 1968.

Kučan, Viktor, Gubici Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ na Sutjesci, VIG 1, 2 i 3/1975.

Kučan, Viktor, Gubici starješinskog sastava Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ u bici na Sutjesci, VIG 2-3/1973.

Kučan, Viktor, Oslobođenje Beograda (14. do 20. oktobra 1944), VIG 5/1964.

Kučan, Viktor, Titove odluke u bici na Sutjesci, VIG, 2-3/1977.

Lazarević, Božo, Uloga JRV u završnim operacijama za oslobođenje Jugoslavije, VIG 2-3/1955.

Leković, Mišo, Bitka za Beograd oktobra 1944. godine (prema nemačkim izvorima), „Politika“ od 30. oktobra do 19. novembra 1964.

Leković, Mišo, Motivi odluke rukovodstva NOP-a o prelasku na slobodnu teritoriju zapadne Srbije krajem leta 1944. godine, VIG 1/1977.

Leković, Mišo, Tri dramatične priče o tri dana i tri kote, Front 1, 8. i 15. VI 1973.

Maoduš, Stevo, Četvrta i peta neprijateljska ofanziva i pitanje četnika, VIG 3/1951.

Marčeta, Gojko, Proleterski komesar Fića, 4. jul 6. VI 1969.

Milošević, mr Slobodan, O analfabetskim tečajevima u jedinicama NOV i POJ 1941-1945. godine, VIG 3/1969.

Miljanić, Gojko, Rukovođenje Jugoslovenskom armijom u završnoj etapi NOR-a, VIG 1/1975.

Morača, Milutin, Prva armija u završnim operacijama JA za oslobođenje Jugoslavije, VIG 2-3/1955.

Morača, Pero, Karakteristike operativnih postupaka NOV-a u petoj ofanzivi, VD 6/1958.

Morača, Pero, Moralni faktor u NOR-u, VIG, 2-3/1955.

Novović, Mirko, Obruči na Zelengori su probijeni, Narodna armija 16. XII 1976.

Obradović, J. Milan, Miladinović, M. Milan, Obaveštajno-bezbednosna aktivnost jedinica NOV i POJ u vreme bitke na Neretvi, VIG 1/1969.

Odić, Slavko, NJemačke pripreme na Balkanu pred kapitulaciju Italije, VIG 4/1965.

Osma crnogorska, Narodni vojnik, 28. III 1952.

Parezanović, Teodosije, Borbe Prve proleterske brigade u V neprijateljskoj ofanzivi, VIG 3 i 4/1953.

Popović, Koča, Pobjeda na Sutjesci – delo svih jedinica koje su učestvovala u bici, VD 6/1958.

Popović, Vojin, Bitka na Sutjesci, VIG 2-3/1958.

Popović, Vojin, O planu Vrhovnog štaba za proboj na Sutjesci i kroz Zelengoru, VIG 5/1956.

Raičević, Pejo, Babac, Pavle, Prodor 1.proleterske divizije u Srbiju (Dejstva od 12. do 29. avgusta 1944. godine), VIG 4/1954.

Raičević, Pejo, Borbe 8.crnogorske brigade na desnoj obali Lima (krajem jula 1944), VIG, 11/1949.

Sećanja na Sremski front, pripremila grupa „Politikinih“ saradnika i dopisnika uz stručnu konsultaciju generala Ljubivoja Pajovića, „Politika“ od 29. marta do 14. aprila 1985.

Ščekić, Vlado, Borbe 1.proleterske divizije juna 1944. godine radi izbegavanja okruženja, VIG, 5/1961.

Terzić, Velimir, O jednom pokušaju istorijske obrade četvrte i pete neprijateljske ofanzive (povodom knjige Đure Kladarina „Slom četvrte i pete okupatorsko-kvislinške ofanzive“), VIG 1/1955.

Terzić, Velimir, Uloga JA u završnim operacijama za oslobođenje Jugoslavije, VIG 2-3/1955.

Tomac, Petar, Strategijski značaj Beograda (povodom desetogodišnjice oslobođenja 1954), VIG 5/1954.

Trgo, Fabijan, Izvornost Titove strategije NOR-a, VIG 2/1980.

Trifunović, Dimitrije, Babac, Pavle, Operacije u istočnoj Bosni i Crnoj Gori avgusta 1944. godine, VIG 5 i 6/1953.

Uzelac, Dušan, Dželebdžić, Milovan, Neposredni uticaj maršala Tita na tok operacija na Sremskom frontu, VIG 2-3/1977.

Uzelac, Dušan, Proboj Sremskog fronta i gonjenje neprijatelja do linije Ilova – Una, VIG 1/1975.

Višnjić, Petar, Borbe 1.proleterske divizije u Sandžaku (avgusta 1944.godine), VIG 1/1979.

Višnjić, Petar, Oslobođenje Valjeva (septembra 1944. godine), VIG 3/1980.

Višnjić, Petar, Tito - neposredni rukovodilac operacija za oslobođenje Srbije 1944. godine, VIG 2-3/1977.

Vujošević, Jovan, Formiranje italijanskog antifašističkog bataljona „Garibaldi“ u Splitu 13. septembra 1943. godine, VIG 1/1974.

Vukotić, Jovo, 1.proleterska divizija u forsiranju Drine 1943. godine, VIG 6/1961.

S A D R Ź A J

D I O I

PLANOVI I MJERE VRHOVNOG ŠTABA NOV I POJ I BORBE DIVIZIJE POSLIJE KAPITULACIJE FAŠISTIČKE ITALIJE	5
- Oslobođenje Livna, Duvna i Kupresa i izbijanje divizije u dolinu Vrbasa	7
- Upad u Zenicu	15
- Neuspjeli napad na Travnik	21
- Aktivnosti na sektoru Travnika	28
- Formiranje Prvog proleterskog korpusa NOVJ i dolazak 13. proleterske brigade „Rade Končar“ u sastav divizije	36
- Napad na Travnik i obezbjeđenje Drugog zasijedanja AVNOJ-a sa tog pravca	43

D I O II

BORBE U SREDNJOJ I ZAPADNOJ BOSNI KRAJEM 1943. I POČETKOM 1944. GODINE	49
- Napadi na Duvno, Livno i Šujicu i druge borbe u tom području	51
- Ponovo na sektoru Travnika i s 3.krajiškom proleterskom brigadom u Banjalučkoj operaciji; borbe u neprijateljskoj operaciji „Valdrauš“	67
- Aktivnosti glavnine divizija u srednjoj Bosni i jedne njene brigade na sektoru Mrkonjić-Grad – Jajce početkom 1944. godine	82
- Vojno-stručni, partijsko-politički i kulturno-prosvjetni rad za vrijeme zadržavanja u srednjoj Bosni	96
- Borbe divizije krajem marta i početkom aprila 1944. na sektoru Turbe – Jajce – Mrkonjić-Grad – Glamoč	103
- Prebacivanje 13.proleterske brigade iz srednje Bosne na sektor Mrkonjić-Grada	116
- Neuspjao napad na Mrkonjić-Grad i druge borbe u njegovoj široj okolini	127

D I O III

U DRVARSKOJ OPERACIJI	145
- Zamisao i plan operacije	147
- Raspored i jačina divizije pred početak operacije i odbrambene borbe prva tri dana operacije	151
- Dramatične borbe zapadno od ceste Mrkonjić-Grad – Mliništa – Glamoč i izvlačenja glavnine divizije u predio istočno od nje	165
- U obezbjeđenju izvlačenja Vrhovnog štaba NOV i POJ iz rejona Uvale i Štaba 1.proleterskog korpusa u predio istočno od ceste Glamoč – Mliništa – Mrkonjić-Grad	177

- Borbe istočno od ceste Glamoč – Mliništa – Mrkonjić-Grad, odlazak Vrhovnog štaba NOV i POJ sa Kupreškog polja u Italiju i na Vis i pokret divizije na prostor istočno od ceste Šujica – Bugojno	186
D I O IV	
DVOMJESEČNE BORBE I MARŠEVI NA PUTU ZA SRBIJU OD VUKOVSKOG POLJA DO ZLATIBORA	195
- Borbe na širem području Vukovskog, Ravanjskog i Riličkog polja i manevar preko Raduše na prostor istočno od Prozora	197
- Manevar preko Vranice planine	204
- Borbe u rejonu Polje Bašarinac – Crni vrh i manevar preko Vranice, Zec planine, Pogorelice i Bitovnje do Bjelašnice	211
- Nastupni marš i borbe od Bjelašnice do Foče	220
- Boravak, zadaci i aktivnost divizije u Sandžaku	230
- Borbe u Durmitorskoj operaciji i manevar preko Čehotine i Lima na Zlatibor	247
D I O V	
U BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE DIJELA SRBIJE SA BEOGRADOM	267
- Neuspjao napad na bugarsku posadu u Palisadu	269
- Borbe na području Požege, Užica i Bajine Bašte	276
- Poraz četnika na Jelovoj gori	290
- Prodor u dolinu Kolubare	296
- U borbama za oslobođenje Valjeva	301
- Oslobođenje Uba, Vreoca i Velikih Crljena u pripremnoj fazi Beogradske operacije	308
- Borbe na komunikacijama Kragujevac – Beograd, na dijelu Mladenovac – Đurinci – Ralja	319
- Susret s jedinicama Crvene armije i zajednička dejstva za oslobođenje Mladenovca i Ralje i proboj spoljnog pojasa njemačke odbrane Beograda u rejonu Avale	327
- Proboj njemačke odbrane na periferiji Beograda i prodor u centar grada	333
- Četvorodnevne ulične borbe u Beogradu	342
- Završne borbe u Beogradu, oslobođenje Zemuna i smotra pobjedničkih trupa na Banjici	346
- Jednomjesečni boravak u Beogradu i pripreme za odlazak na Sremski front	353
D I O VI	
BORBE U SREMU	365
- Situacija u Sremu pred kraj 1944. godine i odlazak divizije na Sremski front	367
- Planiranje ofanzivne operacije za proboj i likvidaciju Sremskog fronta u sadejstvu s jedinicama Crvena armije	373

- Proboj neprijateljeve odbrane na „Crvenoj“ i „Nibelunškoj liniji“	378
- Borbe na „Zelenoj liniji“ i neuspjeh pokušaja proboja i likvidacije Sremskog fronta	387
- Promjene na Sremskom frontu, jedanaestodnevni odmor divizije i ponovo u prvoj liniji borbenog poretka 1.proleterskog korpusa	399
- Njemačka operacija „Zimska oluja“, protivudar Prve armije	
- NOVJ i stabilizacija fronta u Sremu	417
- Poziciona odbrana u zaleđenoj ravnici	433
- Posljednja ratna reorganizacija divizije	444
D I O VII	
OD SREMA DO ZAGREBA U OPERACIJAMA ZA KONAČNO OSLOBOĐENJE ZEMLJE	449
- Divizija u probou i likvidaciji Sremskog fronta	451
- Prodor u Požešku kotlinu i oslobodanje Pleternice	469
- Od Pleternice do Ilove	487
- Nastupanje od Ilove i oslobodjenje Vrboveca	497
- Posljednje borbe u toku narodnooslobodilačkog i antifašističkog rata na području Zagreba	505
BILJEŠKA O PISCU	515
IZVORI I LITERATURA	517

